

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy,
adabiy-badiiy jurnal

MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi

"Tafakkur-Tamaddun" OOO

"Beruniy avlodlari" jamoat fondi

HAMKORLARIMIZ:

O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi

Qoraqalpoq davlat universiteti

Urganch davlat universiteti

TAHRIR HAY'ATI:

BOSH MUHARRIR:

Munavvara KURBANBAYEVA

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Anvar ALLAMBERGENOV

TEXNIK MUHARRIR:

Islombek ABDIKHAKIMOV

BO'LIM MUHARRIRI:

Muqaddas KURBANBAYEVA

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.

Qahramon QURONBOYEV, s.f.d., prof.

Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)

Roman GOPAL, fil.f.f.d (PhD), (Hindiston)

Azizulloh AROL, fil.f.f.d (PhD), (AQSH)

Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)

Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)

Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)

Xalil Ismayil o'g'lu Ismayilov, t. f.d, prof., (Ozarbayjon)

Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.

Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.

Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Shoira NURULLAYEVA, t.f.n., dots

Konul Bunyadzoda, falsafa fanlari doktoru, (Ozarbayjon)

Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.

Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.

Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova, fil.f.d., prof., (Ozarbayjon)

Azamat PRIMOV, fil.f.d., (DSc), prof.

Nasibullina Nurida Shaydullovna, fil.f.n., (Rossiya Federatsiyasi)

Sayyora SAMANDAROVA, fil. f.n., dotsent

Shukurjon Norbayeva, fil.f.d., (DSc)

Bekposhsha RAXIMOVA, fil.f.n., dots., (PhD)

Qabil MAMBETOV, fil.f.f.d., (PhD)

Vahob RAHMONOV, fil.f.n., dots.

Farrux Abbas oglu Rustamov, p.f.d, prof. (Ozarbayjon)

Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d., prof.

Safo MATJONOV, p.f.d., prof.

Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)

Masharib ABDULLAYEV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)

Rana Hamid qizi Qadirova, psixol.f.d., prof. (Ozarbayjon)

Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilafroz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Sirojiddin SAYYID

Muhammad ALI

Kengesboy KARIMOV

Iqbol MIRZO

Qurbon SHONIYOZOV

O'rozboy ABDURAHMONOV

Murotboy JUMANOV

Adabiy maslahatchi:

Guliston MATYOQUBOVA

Rassom:

Alibek ABDURAHMONOV

Sahifalovchi-bezovchi: G'iyosiddin O'NAROV

Manzili: Qoraqalpog'iston Respublikasi,

Beruniy tumani.

Web-sayt: <https://jurnal.tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram kanali: <https://t.me/tamaddunnuri>

Tel.: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

Qog'oz bichimi 60x84 ¼. Nashriyot hisob tabog'i 28.

Indeks – 960. ISSN 2181-8258. "ADAD PLYUS" MCHJ

bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona.

Bosishga 2025-yil 30-sentyabrda ruxsat etildi.

Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 28-uy. 2025-yil, 9-son (72).

Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining
kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №31.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri"dan olindi deb
izohlanishi shart. Matn hamda reklamardagi ma'lumotlarning
to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan
qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga
qaytarilmaydi.

"Tamaddun nuri" jurnali Google Scholar
bazasida indekslanadi. Bu esa jurnalning ilmiy nufuzini oshirish va
mualliflarning ilmiy ishlarini keng miqyosda targ'ib qilishga yordam
beradi. Google Scholar orqali tadqiqotchilar va olimlar "Tamaddun nuri"
jurnalida chop etilgan maqolalarni qidirib topish va ularga havola
berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Tahririyat Crossref DOI ning rasmiy a'zosi hisoblanadi va
10.69691 DOI prefiksiga ega. Har bir nashr va ilmiy
maqolaga individual Crossref DOI raqami beriladi.

10.69691 DOI

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

BIZNI UTIMOYIY TARMOQLARDA QUYYDAGI MANZILLARDA KUZATING:

Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine

Founders: Beruniy District Municipality

"Tafakkur-Tamaddun" OOO

Public Foundation "Descendants of Berunius"

Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Karakalpakstan division

Karakalpak State University

Urgench State University

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF:

Munavvara KURBANBAEVA

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Anvar ALLAMBERGENOV

TECHNICAL EDITOR:

Islombek ABDIKHAKIMOV

SECTION EDITOR:

Mukaddas KURBANBAEVA

Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.

Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.

Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)

Roman GOPAL, phil.sc.n., (PhD) (India)

Azizulloh AROL, phil.sc.n., (PhD) (USA)

Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)

Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)

Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)

Xəlil İsmayıl oğlu İsmayilov, ist. sc.d, prof. (Ozarbayjon)

Anvar ABDULLAEV, ist.sc.d, dots.

Makset KARLIBAEV, t.f.d., k.i.x.

Kazimbek TUKHTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Shoira NURULLAEVA, c. of h. sciences, associate professor

Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,

(AMEA) Corresponding Member (Ozarbayjon)

Bakhtiyar KARIMOV, phil.sc.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, phil.sc.d.

Alima BERDIMURODOVA, phil.sc.d.

Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova, Phil. f.sc.d., prof. (Ozarbayjon)

Azamat PRIMOV, Phil. sc.d., (DSc), professor

Nasibullina Nurida Shaydullovna, can. of phil (Rossiya)

Sayyora SAMANDAROVA, associate professor, can.of phil.

Shukurjon Norbayeva, Phil. sc.d., (DSc)

Bekposhsha RAKHIMOVA, can. of phil.sc, dots (PhD)

Qabil MAMBETOV, phil.sc.n. (PhD)

Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.

Farrux Abbas oglu Rüstamov, p.sc.d, prof., (Ozarbayjon)

Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.

Safo MATJONOV, p.sc.d., prof.

Qakhraman IBADULLAEV, p.sc.d., (DSc)

Masharib ABDULLAEV, of art.sc.c., (PhD), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Odilbek RADJAPOV, phil.sc..d., (PhD)

Rana Hamid qızı Qadirova, Psychol.sc.d., prof.(Ozarbayjon)

Nargis ATABAEVA, Psychol.sc.d., (DSc)

Dilafroz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)

COMMUNITY COUNCIL:

Sirojiddin SAYID

Muhammad Ali

Kengesboy KARIMOV

Iqbal MIRZA

Kurban SHONIAZOV

Orozboy ABDURAHMANOV

Muratboy JUMANOV

Literary Advisor:

Gulistan MATYOQUBOVA

Painter:

Alibek ABDURAHMANOV

Page editor:

Ghiyaziddin O'NAROV

Our address: Republic of Karakalpakstan,

Beruni district.

Website: <https://tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram channel: <https://t.me/tamaddunnuri>

Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

The editorial board is an official member of Crossref DOI and has the prefix 10.69691 DOI. Each publication and scientific article is assigned an individual Crossref DOI number.

Paper size 60x84 ½. Publisher's scoreboard 28. The index is 960.

It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.

Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2025, No.8 (71).

This issue was paged on the computer of "Tamaddun Nuri" editorial office. Order #31. When copying from the magazine, it must be noted that it was taken from "Tamaddun Nuri". The authors are responsible for the accuracy of the information in the text and advertisements. Manuscripts received by the editors will be edited, not reviewed, and not returned to the author.

"Tamaddun nuri " magazine is indexed in the Google Scholar base. This helps to increase the scientific prestige of the Journal and to promote the scientific work of the authors on a large scale.

Through Google Scholar, researchers and scientists will be able to search and link articles published in the Journal "Tamaddun nuri".

Crossref DOI-10.69691

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

BIZNI IJTIMOIIY TARMOQLARDA QUVIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

MUNDARIJA

07.00.00 - "TARIX"

O'ktamov Tohirjon G'ayrat o'g'li. Asfandiyorxon: islohot, inqiroz, fitna	62
Ungalov Azizbek Amiriddin o'g'li. Akkulturationsiya, sinkretlashuv va transformatsiya: IX–XII asrlarda movarounnahr hududida buddaviy–shamanik amaliyotlarning islomiy marosimlarga singishi.....	69
Kurbanova Дилрабо Шерипбоевна. История деятельности женщин депутатов, избранных в парламент независимого Узбекистана.....	73
Egamberganova Matluba Jobborgonovna. Diniy e'tiqodlarda ekologik madaniyatga oid qarashlarning yoritilishi.....	77
Ibroximova Mamlakat. Xix asrning oxirlarida rus hukumatining Turkistonda amalga oshirgan tadbirlari va aholini umumiy ro'yxatga olish.....	80
Jumaniyazov Bekzod, Sabanova Nilufar. Zamonaviy fuqarolik jamiyati nazariyalari: g'arb va musulmon dunyosidagi yondashuvlar.....	106
Jumaniyazov Sardorbek Muxtorbek o'g'li. Shayboniylar davrida urf-odatlar, an'analar va diniy hayot.....	110
Isayev Oybek Ahmed o'g'li. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining amalga oshirilishi.....	122
Rashidova Aziza Aminboyevna. O'zbekiston Respublikasi va Pokiston islom Respublikasi o'rtasidagi hamkorlikni huquqiy asoslarini shakllanishi.....	135
Ne'matov Shavkatjon Boymurod o'g'li. Qashqadaryo viloyatida umumiy o'rta ta'lim tizimidagi dastlabki islohotlar.....	164
Матякубов Шоназар Собирович. Хива хонлигидаги маиший ҳаёт ва урф-одатлар ҳақида (эрон элчиси Мухаммад Алихон Ғафур кундаликлари асосида).....	167
Tuyev Fazliddin Erkinovich. Zarafshon vohasida qo'shma korxonalarning rivojlanishi: xorijiy sarmoya va eksport salohiyati tahlili (2001–2005).....	180
Toshtemirova Nigora Dilshodovna. O'zbekiston SSRda ikkinchi jahon urushi yillarida ayollar va bolalar salomatligi masalasi.....	199
Davronova Iroda Ulug'bekovna. Qashqadaryo viloyatida mavjud televideniye va radio tarmoqlari faoliyati.....	202
Пардаев Асрор Абдужабборович. Источниковедение темы повседневной жизни и социальных условий проживания жителей Кашкадарьинского оазиса в 1985-2021 годах.....	207
Эримматова Гулноза. XVI-XVIII асрларда Хива хонлиги шаҳарлари тарихига оид баъзи бир мулоҳазалар.....	234
Toshtemirov Akram Mengli o'g'li. Surxon vohasi tog' va tog'oldi hududlarida uy hunarmandchiligidan etnografik xususiyatlari.....	304
Abdullayev Jasurbek Rahimboy o'g'li. Milliy chegaralanish davrida Xorazm viloyatidagi etnik holat.....	313
Qudratov Namoz Tojimurovich. Surxon vohasida ijtimoiy sohadagi o'zgarishlar.....	330

09.00.00 - "FALSAFA"

Ergashev Urolbek Berkinovich. Islom axloqshunosligida Ahmad Toshko'prizodaning tutgan o'rne.....	55
Xo'janova Tamara Jo'rayevna. Qadimgi davr va o'rta asrlarda axborot urushlari va ularning ilmiy-falsafiy asoslari.....	58
Nazarov Ilhom Alimovich. Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlari.....	97
Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi. Hakim Termiziyning falsafiy-tasavvufiy qarashlari.....	149
Azamova Sitara Ayonovna. Globallashuv sharoitida ekologik madaniyat paradigmalarining o'zgarish qonuniyatlari va tendensiyalari.....	152
Jo'rayev Akram N. Markaziy Osiyoda ekstremizm va terrorizmning kelib chiqish sabablari hamda ularning yoshlar ongiga salbiy ta'siri.....	155
Choriyev Sanjarbek Anvarovich. Siyosiy ijtimoiylashuv jarayoni: mazmuni, maqsadi va xarakteri.....	189
Филиппов Ольгерд Александрович. Цифровая личность между Востоком и Западом: философские модели субъектности.....	213
Yuldasheva Lola S. "Kitāb al-ghinā-wa-al-munā fi 'ilm al-ṭibb" niing tibbiy va falsafiy mazmuni hamda uning o'rta asrlar tibbiyotiga ta'siri.....	223
Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna. Tazkiralarda muallifning shaxsiy qarashlari va tarixiy voqelik bilan uyg'unligi.....	227
Qurbonov Sherzodjon. Yoshlar ongida axborot terrorizmiga qarshi ma'naviy- axloqiy immunitetni shakllantirish mexanizmlari.....	245
Abdimalov Davronbek Abdug'ani o'g'li. Davlat xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'siri.....	249
Sodiqov Jaxongir Toshpulat o'g'li. Oliy ta'lim tizimida ekologik ongning shakllanishi: ijtimoiy-falsafiy tahlil.....	262
Abdurazzoqov Gulmurod Musurmonqulovich. Mafkuraviy omillarning yoshlar tafakkuriga ta'sirini oshirish mexanizmlari.....	295

10.00.00 - "FILOLOGIYA"

Xolmuratova Maxliyo Joniqul qizi. Qishloq xo'jaligi turizm terminlarining leksik-semantik tasnifi.....	13
Xolova Shahnoza Shuxrat qizi. Qandolat mahsulotlarining dialektik xususiyatlari.....	17
Botirova Adiba Erkinovna. Elektron grammatik lug'atlarning yoshga mos so'zligini yaratish va ishlab chiqish talablari.....	20
Yo'ldosheva Dilnoza Xasan qizi. Tildagi ortiqchalikning lingvokognitiv xususiyatlari.....	32
Bekbosinova Dilfuza Kuralbayevna. Qoraqalpoq maktablarida ingliz tilini o'qitishning qiyinchiliklari va ularni bartaraf etish uslublari.....	35
Saidova Muxayyo Umedilloevna. Badiiy diskursda kogeziya va kogerensiyaning kognitiv voqelanishi.....	40
Жалалова Гулбахор Одилжоновна. Особенности развития науки в IX- XII веках в Центральной Азии: междисциплинарность знания.....	43
Зарипова Матлуба Кулфидиновна. Лексико-семантические особенности пейоративных единиц в узбекском и русском языках.....	46
Jo'rayev Nabi Narziyevich. Badiiy matn va uning lingvokulturologik tahlili.....	49
Xolnazarov Umid Erkinovich. Konseptual metaforalar asosida lingvomadaniy kod ifodasi.....	52
Qodirova Muhabbat. "Yo'qotilgan avlod" tushunchasi va uning adabiyotda namoyon bo'lishi.....	66
Niyazmetova Dildora Davletovna. Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarning fikrlash jarayonidagi ahamiyati.....	88
Davletova Shalola. Zamoniy o'zbek adabiyotidagi rang va sonlarning ramziy ma'nolari: Nazar Eshonqul asarlari misolida.....	93
Shabanova Sadaf Djumaliyevna. Turk va o'zbek maqollarida turmush o'rtoq va ona obrazlari: qiyosiy tahlil.....	101
Хайтбаева Венера Мирзалиевна. А.Дабылов поэзиясында Мақтымқулы поэтикалық дәстүрлериниң даўамыйлығы.....	114
Samatov Farhod Muminovich. Televideniye leksik birliklarining etimologik va leksik-semantik tahlili: o'zbek va ingliz tillaridagi qiyosiy tahlili.....	119
Азимбаева Наргиза Тўхтамуродовна. Парвин Эътисомий девонида ўхшатишларнинг тузилиши ва мазмуни.....	126
Usaxov Rustem Muratovich. Awdarma teoriyasi ham ekvivalentlik darejeleri: ingliz-qaraqalpaq tilleri kontekstinde.....	130
Abdialimova Sarvinov. Internet terminlarining ichki manbalar asosida shakllanishi.....	138
Казбекова Элеонора Парахатовна. Факторы правильного определения содержания обучения при преподавании английского языка.....	144
Sayipova Dilobar Raximovna. Adabiyot fanini o'qitish orqali mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirish.....	158
Rejapov Izzatbek Olimbayevich. Sonlar ramziyligi universal-madaniy kod sifatida.....	161
Iskandarova Navbahor Ilhomovna. Zamonaviy ingliz dramaturgiyasida ayol obrazlari poetikasining nazariy asoslari.....	170
Allambergenov Anvar Erkabayevich. "Yodgorliklar" asarida keltirilgan navro'z haqidagi rivoyatlar xususida.....	174
Kazakbayeva Dilrabo. Forsiy manbalarda murakkab strukturali janrlar.....	177
Boboyozova Nilufar Gayratovna. Tilshunoslikda murojaat maydoniga nazariy yondashuv.....	185
Gulimmatova Rashida Samandar qizi. "Shaytonning tangriga isyon" she'riy dramasi yaratilish tarixi va lingvopoetik tahlili.....	192
Soxibova Dilnoza Ergashevna. Ingliz va o'zbek tillarida bosh kiyim nomlarining boshqa so'zlar bilan omonimik munosabatlari.....	196
Yusupova Dilnoza Umarjonovna. Ingliz va o'zbek siyosiy nutqida hissiy ifodaning qiyosiy tadqiqi.....	210
Babaniyozova Oydin Allaberganovna. XX asr nemis va jahon adabiyotida Hermann Hesse merosi.....	231
Ismoilov Xurmatillo To'liqinjon o'g'li. Yozma so'zlashuv nutqining yuzaga kelishi va ahamiyatiga doir.....	237
Nasirdinova Oydinniso Dagarovna. Ishtixonliklar nutqida xalq maqollarining o'ziga xosligi (Matluba ona talqinida).....	241
Avezova Aziza Mavlonjonovna. "Ey ishq, ajib kimiyosen, bal oinai jahonnomosen".....	258
Choriyeva Oysha Shavkat qizi. Boshlangich maktablarda chet tilini o'zlashtirishga o'yinga asoslangan o'quvning ta'siri.....	265
Sattibayeva Surayyo Jaxongir qizi. O'zbek dialektologiyasida Xorazm shevalarining lingvistik tadqiqi.....	269
Ermag'anbetova Gulparshin Maratovna. I.Yusupov she'riyatida "gul" konsepti.....	273
Jumag'aliyeva Navbahor. O'zbek tili leksikasida globallashtirish jarayonining aks etishi: xorijiy o'zlashmalarining tahlili.....	277
Jumanyazova Muxabbat Xusinovna. Ijtimoiy tabaqalanish va siyosiy munosabatlarning folklor leksikasida aks etishi (maqollar misolida).....	289
Avezova Gulnoza Kamilovna. Komil Avazning "Qo'nalg'a" romanidagi frazeologik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari.....	292
Mamadqulova Kamila Abduxoliqovna. L.N.Tolstoy asarlaridagi badiiy obrazlar.....	301
Ismoilova Gavharoy Qo'ziboy qizi. Ona tili fanida transmediya hikoyalari orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish.....	310
Ergasheva Mohizarbegim Elmurod qizi. Arab tilidagi asosiy lahjalarning kelib chiqishi, rivojlanishi va lingvistik xususiyatlari.....	322

12.00.00 – “YURIDIK FANLAR”

Муроджонов Мохирахон Максуджон кизи. Проблемы правового регулирования и коллизии права в международных строительных договорах.....	25
Ahmadaliyev Barhayotjon Oybek o'g'li. O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralarini qo'riqlashning ayrim huquqiy jihatlari.....	217
Yakubov Bekzod Erkinbayevich. O'zbekiston Respublikasida jinoiy sud-tergov ishlarini yuritishda isbot qilishning xorijiy tajribaga xos jihatlari.....	249

13.00.00 – “PEDAGOGIKA”

Kenjaboyev Abdusalim Erkaboyevich. Inklyuziv maktab kelajak ta'lim maydonini yaratish namunasi sifatida.....	28
Egamberganova Maxbuba Jabbargan qizi. Gender qadriyatlar kontekstida til o'rganish va madaniyatlararo muloqot.....	84
Mirzalimov Muslimbek Soatjon o'g'li. Yosh gimnastlarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlar.....	142
Sarsenova Jadira. Bo'lajak pedagoglar tayyorlashda axloqiy-ma'naviy va estetik tarbiya: xorijiy tajriba va milliy amaliyotning qiyosiy tahlili.....	280
Toshtemirova Saodat Abdurashidovna. Klaster tizimida tarix fanlarini integrativ o'qitishning nazariy va amaliy jihatlari.....	283
Haydarova Zilola Normurodovna. Zamonaviy raqamli ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchi bilan individual muloqoti.....	286
Усманова Муниса Шухрат кизи. Методы и средства реализации социальной культуры будущих учителей русского языка.....	298
Embergenova Raushana. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda kommunikativ yondashuvning o'rni va samaradorligi.....	307
Imomov Obidjon Elamonovich. Fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarini innovatsion o'qitish asosida o'tkazish.....	318
Saparova Zaynab Ulug'bek qizi. Bo'lajak pedagoglarning kommunikativ qobiliyatini shakllantirish metodlari.....	327

19.00.00- “PSIXOLOGIYA”

Jumabayeva Dildora Madaminovna. Talabalaridagi kommunikativ ko'nikmalarning shaxs xususiyatlari bilan o'zaro korrelyatsiyasidagi o'xshash va farqli tomonlari.....	9
Iminova Gulxumor Ilxomjon qizi. Xalimjanov Abduqunduz Rahimjon o'g'li. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishi.....	205

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta ro'yxatdan o'tgan. O'zbekiston Respublikasi OAK tomonidan 2019-yil 30-yanvarda chop etilgan OAK rayosati qarorlari bilan tasdiqlangan ro'yxatga ko'ra 07.00.00 - “Tarix”, 09.00.00 - “Falsafa”, 10.00.00 - “Filologiya” ixtisosligi bo'yicha; OAK Rayosatining 2023-yil 31-oktyabrdagi 345-son qarori bilan 12.00.00 – “Yuridik fanlar”, 13.00.00 – “Pedagogika”, 19.00.00 – “Psixologiya” ixtisosliklari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

TABLE OF CONTENTS

07.00.00 - "HISTORY"

Uktamov Tohirjon Gayrat o'g'lu. Asfandiyorkhan: reform, crisis, conspiracy.	62
Ungalov Azizbek Amiriddin o'g'lu. Acculturation, syncretation and transformation: the absorption of buddhist-shamanic practices into islamic ceremonies in the territory of movarunnahr in the 9th–12th centuries.....	69
Kurbanova Dilrabo Sheripboevna. History of activity of female deputies elected to the parliament of independent Uzbekistan.....	73
Egamberganova Matluba Jobborgonovna. Reflections on ecological culture in religious beliefs.....	77
Ibrokhimova Mamlakat. Measures implemented by the russian government in Turkestan at the end of the 19th century and the general registration of the population.....	80
Jumaniyazov Bekzod, Sabanova Nilufar. Modern theories of civil society: approaches in the western and muslim worlds.....	106
Jumaniyazov Sardorbek Mukhtorbek o'g'li. Customs, traditions, and religious life during the shaybanid era.....	110
Rashidova Aziza Aminboyevna. Formation of legal foundations of cooperation between the Islamic Republics of Uzbekistan and Pakistan.....	135
Nematov Shavkatjon Boymurod o'g'li. Initial reforms in the general secondary education system in Kashkadarya region.....	164
Matyakubov Shonazar Sobirovich. On life and customs in the khanate of Khivah (based on the diary of the iranian ambassador Muhammad Alikhan Ghafur).....	167
Tuyev Fazliddin Erkinovich. Development of industrial complexes in the zarafshan region: analysis of foreign investments and export potential (2001-2005).....	180
Toshtemirova Nigora Dilshodovna. The issue of women's and children's health in the Uzbek SSR during the second world war.....	199
Davronova Iroda Ulug'bekovna. Activities of television and radio networks in Kashkadaryo region.....	202
Pardaev Asror Abdubabborovich. Source studies on the everyday life and social living conditions of the inhabitants of the Kashkadarya oasis (1985–2021).....	207
Erimmatova Gulnoza. Some considerations on the history of the cities of the Khiva khanate in the 16 th -18 th centuries.....	234
Toshtemirov Akram Mengli ug'li. Ethnographic features of household crafts in the mountain and foothill areas of the Surkhan oasis.....	304
Abdullayev Jasurbek Rahimboy o'g'lu. Ethnic situation in Khorezm region during the period of national demarcation.....	313
Kudratov Namoz Tojimurovich. Changes in the social sphere of the Surkhan Oasis.....	330

09.00.00 - "PHILOSOPHY"

Ergashev Urolbek Berkinovich. Akhmad Toshkuprizade's place in islamic ethics.....	55
Khojanova Tamara Zhurayevna. Information wars in ancient and middle ages and their scientific and philosophical foundations.....	58
Nazarov Ilhom Alimovich. The most important elements of moral culture.....	97
Mamadaliyeva Husnora Bakhodir qizi. Philosophical and sufi views of Hakim Termizi.....	149
Azamova Sitora Ayonovna. Patterns and trends of change in ecological-cultural paradigms in the context of environmental globalization.....	152
Jorayev Akram Namozovich. Causes of extremism and terrorism in Central Asia and their negative impact on youth consciousness.....	155
Choriyev Sanjarbek Anvarovich. Political socialization process: content, purpose and character.....	189
Filippov Olgerd Aleksandrovich. Digital personality between east and west: philosophical models of subjectivity.....	213
Yuldasheva Lola Sagdullayevna. The medical and philosophical content of the treatise "Kitāb al-ghinwā al-munā fi 'ilm al-ṭibb" and its influence on medieval medicine.....	223
Mirakhmedova Shokhida Nusratilloevna. The author's personal views in tazkiras and their correspondence with historical reality.....	227
Qurbonov Sherzodjon Shukhratovich. Mechanisms for developing the moral and spiritual immunity of youth against information terrorism.....	245
Abdimalov Davronbek Abdugani o'g'li. The impact of public services on socio-economic life.....	249
Sodiqov Jakhongir Toshpulat ug'li. The formation of ecological consciousness in the system of higher education: a socio-philosophical analysis..	262
Abdurazoqov Gulmurod Musurmonqulovich. Mechanisms for enhancing the influence of ideological factors on youth thinking.....	295

10.00.00 - "PHILOLOGY"

Kholmuratova Mahliyo Joniqul kizi. Lexical-semantic classification of agricultural tourism terms.....	13
Kholova Shahnoza Shukhrat qizi. Dialectic properties of confectionery products.....	17
Botirova Adiba Erkinovna. Requirements for creating and developing age-appropriate vocabulary for electronic grammar dictionaries.....	20
Yo'ldosheva Dilnoza Xasan kizi. Linguocognitive features of language redundancy.....	32
Bekbosinova Dilfuza Kuralbayevna. Difficulties in Teaching English in Karakalpak Schools and methods of overcoming them.....	35
Saidova Mukhayyo Umedilloevna. The cognitive realization of cohesion and coherence in literary discourse.....	40
Jalalova Gulbahor Odiljonovna. Distinctive features of the development of science in Central Asia in the 9th–12th centuries: an interdisciplinary approach in knowledge.....	43
Zaripova Matluba Kulfidinovna. Lexico-semantic features of pejorative units in uzbek and russian languages.....	46
Juraev Nabi Narzievich. Literary text and its linguoculturological analysis.....	49
Kholnazarov Umid Erkinovich. Linguistic code expression based on conceptual metaphors.....	52
Kadirova Muhabbat. The concept of “lost generation” and its representation in literature.....	66
Niyazmetova Dildora Davletovna. The importance of phraseological units in the thinking process in english and uzbek.....	88
Davletova Shalola. Symbolic dimensions of colors and numbers in modern uzbek literature: a case study of Nazar Eshonkul's works.....	93
Shabanova Sadaf Djumaliyevna. Images of wife and mother in turkish and uzbek proverbs: a comparative analysis.....	101
Khaitbayeva Venera Mirzalievna. The continuity of Maxtumlilov's poetic traditions in A.Dabilov's poetry.....	114
Samatov Farkhod Muminovich. Etymological and lexico-semantic analysis of television lexical units: a contrastive study in uzbek and english languages.....	119
Azimbaeva Nargiza Tuxtamurodovna. The structure and content of similes in Parvin Etesami's divan.....	126
Usakhov Rustem Muratovich. Translation theory and levels of equivalence: in the context of english-karakalpak languages.....	130
Abdialimova Sarvinovna. Formation of internet terminology based on internal sources of the uzbek language.....	138
Kazbekova Eleonora Parakhatovna. Factors of proper determination of the content of teaching in the process of teaching english.....	144
Sayipova Dilobar Raximovna. Developing independent learning skills through teaching literature.....	158
Rejapov Izzatbek Olimbayevich. Number symbolism as a universal cultural code.....	161
Iskandarova Navbakhor Ilkhomovna. Theoretical foundations of the poetics of female images in modern english dramaturgy.....	170
Allambergenov Anvar Erkabayevich. On the legends about nowrouz, from which the work “Monuments” cites.....	174
Kazakbayeva Dilrabo. Complex structural genres in Persian sources.....	177
Boboyozova Nilufar Gayratovna. Theoretical approach to the field of reference in linguistics.....	185
Gulimmatova Rashida Samandar qizi. History of the creation and linguopoetic analysis of the poetic drama “Satan's revolt against god”.....	192
Sokhibova Dilnoza Ergashevna. Homonymous relations of the names of headgear with other words in English and Uzbek.....	196
Yusupova Dilnoza Umarjonovna. A comparative study of emotional expression in english and uzbek political discourse.....	210
Babaniyozova Oydin Allaberganovna. The legacy of Hermann Hesse in XX th century german and world literature.....	231
Ismoilov Khurmatillo Tolqinjon o'g'li. On the emergence and significance of written conversational speech.....	237
Nasirdinova Oydinniso Dagarovna. The specific features of folk proverbs in the speech of ishtikhon residents (in Matluba-ona's interpretation) ...	241
Avezova Aziza Mavlonjonovna. “O love, you are a wondrous alchemy, the mirror that reflects the universe”.....	258
Choriyeva Oysha Shavkat qizi. The impact of play-based learning on foreign language acquisition in primary schools.....	265
Sattibayeva Surayyo Jakhongir qizi. Linguistic research of Khorezm dialects in uzbek dialectology.....	269
Ermaganbetova Gulparshin Maratovna. The concept of the «flower» in I.Yusupov's poetry.....	273
Zhumagaliyeva Navbakhor. Reflection of the globalization process in the lexicon of the uzbek language: analysis of foreign assimilations.....	277
Jumanyazova Mukhabbat Khusinovna. Reflection of Social Stratification and Political Relations in the Lexicon of Folklore (Based on Proverbs)...	289
Avezova Gulnoza Kamilovna. Linguopoetic features of phraseological units in Komil Avaz's novel “Qo'nalga”.....	292
Mamadkulova Kamila Abdukhaliqovna. Artistic images in the works of L.N. Tolstoy.....	301
Ismoilova Gavharoy Koziboy kizi. Developing creative thinking through transmedia stories in mother language subject.....	310
Ergasheva Mohizarbegim Elmurod qizi. Origin, development and linguistic features of the main dialects of the arabic language.....	322

12.00.00. - "LEGAL SCIENCES"

Murodjonova Mohiraxon Maqsudjon qizi. Problems of legal regulation and conflicts of law in international construction contracts.....	25
Ahmadaliyev Barhayotjon Oybek o'g'lu. Some legal aspects of protecting the state borders of the Republic of Uzbekistan.....	217
Yakubov Bekzod Erkinbayevich. Foreign experience specific aspects of proof in conducting criminal judicial-investigative cases in the Republic of Uzbekistan.....	249

13.00.00. - "PEDAGOGY"

Kenjaboyev Abdulalim Erkaboyevich. Inclusive school as a model for creating the educational space of the future Abstract.....	28
Egamberganova Makhbuba Jabbargan qizi. Language learning and intercultural communication in the context of gender values.....	84
Mirzalimov Muslimbek Soatjon o'g'li. Modern Pedagogical Approaches in training young gymnasts.....	142
Sarsenova Jadira. Bo'lajak pedagoglar tayyorlashda axloqiy-ma'naviy va estetik tarbiya: xorijiy tajriba va milliy amaliyotning qiyosiy tahlili.....	280
Toshtemirova Saodat Abdurashidovna. Theoretical and practical aspects of integrative teaching of history within the cluster system.....	283
Haydarova Zilola Normurodovna. Individual communication of a teacher with a student in a modern digital educational process.....	286
Usmanova Munisa Shukhrat kizi. Methods and means of implementing the social culture of future russian language teachers.....	298
Embergenova Raushana. The role and effectiveness of the communicative approach in teaching uzbek as a second language.....	307
Imomov Obidjon Elamonovich. Conducting physics laboratory workshops on the basis of innovative teaching.....	318
Saparova Zaynab Ulugbek kizi. Methods of forming the communicative skills of future teachers.....	327

19.00.00. - "PSYCHOLOGY"

Jumabayeva Dildora Madaminovna. Similarities and differences in the correlation of students' communicative skills with personality traits.....	9
Iminova Gulxumor Ilxomjon qizi. Xalimjanov Abduqunduz Rahimjon o'g'li. Changes in the ability to concentrate attention.....	205

The magazine was re-registered by the Press and Information Agency of the Republic of Uzbekistan on September 28, 2016 with the number 0843. According to the list approved by the decisions of the Board of Education of the Republic of Uzbekistan published on January 30, 2019, 07.00.00 – “History”, 09.00.00 – “Philosophy”, 10.00.00 – “Philology” according to; 2023 of the HAC Board According to the decision No. 345 of October 31, 12.00.00. – “Legal Sciences”, 13.00.00. – “Pedagogy”, 19.00.00. – “Psychology”.

**TALABALARDAGI KOMMUNIKATIV
KO'NIKMALARNING SHAXS XUSUSIYATLARI
BILAN O'ZARO KORRELYATSIYASIDAGI
O'XSHASH VA FARQLI TOMONLARI**

**Jumabayeva Dildora Madaminovna, Urganch innovatsion
universiteti psixologi**

**SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE
CORRELATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE
SKILLS WITH PERSONALITY TRAITS**

**Jumabayeva Dildora Madaminovna, Urgench Innovative University
Psychologist**

**СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ ВО
ВЗАИМОСВЯЗИ КОММУНИКАТИВНЫХ
НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ С ЛИЧНОСТНЫМИ
КАЧЕСТВАМИ**

**Жумабаева Дилдора Мадаминовна, психолог Ургенчского
инновационного университета**

<https://orcid.org/0009-0009-8665-1245>

e-mail:
jumaboyevadildora75@gmail.com

Annotatsiya: Talabalaridagi kommunikativ ko'nikmalarning shaxs xususiyatlari bilan o'zaro korrelyatsiyasidagi o'xshash va farqli tomonlar juda muhim psixologik va pedagogik masalalarga taalluqlidir. Kommunikativ ko'nikmalar har bir shaxsning jamiyatda samarali muloqot qilish qobiliyatini ifodalaydi, shaxs xususiyatlari esa bu qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu talabalarning o'zaro munosabatlari, ta'lim jarayoni, shuningdek kelajakdagi kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: talabalar, kommunikativ ko'nikmalar, shaxs, jamiyat, qobiliyat, muloqot, kasbiy faoliyat, pedagogik texnologiyalar.

Abstract: Similarities and differences in the correlation of students' communicative skills with personality traits are very important psychological and pedagogical issues. Communicative skills represent the ability of each individual to communicate effectively in society, and personality traits are one of the main factors in the formation and development of this ability. This topic directly affects students' interpersonal relationships, the educational process, as well as their success in future professional activities.

Keywords: students, communicative skills, personality, society, abilities, communication, professional activity, pedagogical technologies.

Аннотация: Сходства и различия во взаимосвязи коммуникативных навыков студентов с личностными качествами являются важнейшей психолого-педагогической проблемой. Коммуникативные навыки представляют собой способность каждого человека эффективно общаться в обществе, а личностные качества являются одним из основных факторов формирования и развития этой способности. Данная тема напрямую влияет на межличностные отношения студентов, образовательный процесс, а также на их успешность в будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: студенты, коммуникативные навыки, личность, общество, способности, общение, профессиональная деятельность, педагогические технологии.

KIRISH. Kommunikativ ko'nikmalar zamonaviy jamiyatda va ta'lim jarayonida muhim o'rin tutadi. Har qanday insonning shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning muloqot qobiliyatlariga bog'liqdir. Ayniqsa, talabalarda bu ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish muhim hisoblanadi, chunki ta'lim muassasasidagi samarali muloqot nafaqat bilim olish jarayonini yaxshilaydi, balki kelajakdagi ish faoliyatida ham muvaffaqiyat kalitidir. Talabalarining kommunikativ ko'nikmalari ularning o'z fikrlarini erkin va aniq ifoda eta olishlari, boshqalarni tinglashlari, muammolarni hal qilishda muloqot vositalaridan samarali foydalanishlariga imkon yaratadi. Zamonaviy ta'lim tizimida kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda, chunki ular shaxsning ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati va jamoa bilan ishlash qobiliyatini oshiradi. Shuningdek, talabalarining kommunikativ qobiliyatlari o'rganishda o'zaro yordam va hamkorlikni kuchaytiradi, shu bilan mustaqil fikrlash hamda ijodkorlikni rivojlantiradi. Bunday ko'nikmalarni o'zlashtirish nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini ham ta'minlaydi. Shunday qilib, talabalaridagi kommunikativ ko'nikmalarni o'rganish va ularning shakllanish jarayonini tadqiq qilish ahamiyatlidir. Bu ko'nikmalarni rivojlantirish nafaqat ta'lim sifati, balki yoshlarning shaxs sifatidagi umumiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotda talabalaridagi kommunikativ ko'nikmalarni yanada chuqurroq tahlil qilish va ularni shakllantirish omillarini aniqlash maqsad qilingan. Talabalaridagi kommunikativ ko'nikmalar va shaxs xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro korrelyatsiya masalasi pedagogika va psixologiya sohalarida ko'p tadqiq etilgan mavzulardan biridir. Rasulov o'z tadqiqotida talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida shaxsiy psixologik omillarning qanday ta'sir qilishi masalasini o'rgangan. U ta'kidlaydiki, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish samarali bo'lishi uchun talabaning shaxsiy xususiyatlari, masalan, tashabbuskorlik, o'zini ifoda eta bilish va ijtimoiy faoliyatga moyillik kabi omillar e'tiborga olinishi lozim[1].

Islomovaning ishida kommunikativ kompetensiya va shaxsiy xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlik analitik yondashuv bilan ko'rib chiqilgan. U o'z tadqiqotida shaxsning o'zligini anglash, o'zaro munosabatlarda ochiqlik va empatiya kabi xususiyatlarning kommunikativ ko'nikmalar bilan mustahkam aloqada ekanligini qayd etgan. Shu bilan birga, har bir talabaning shaxsiy o'ziga xosligi va turlicha psixologik portretiga qarab kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish usullari ham moslashtirilishi kerakligi ta'kidlangan[2].

Karimov kommunikativ ko'nikmalarning shaxsiy xususiyatlar bilan o'zaro ta'sirini o'rganib, ijtimoiy intilishlar, shaxsning ichki motivatsiyasi va muloqotda erkinlik darajasining ahamiyatini ta'kidlagan. Tadqiqotchining fikricha, kommunikativ ko'nikmalar va shaxsiy xususiyatlar bir-birini to'ldiruvchi elementlar bo'lib, samarali kommunikatsiya uchun har ikki jihatning uyg'unligi zarur[3].

Nurmatova o'zining metodik ishlanmasida talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirishga e'tibor qaratadi. U shaxsiy fazilatlar, masalan, bag'rikenglik, mehribonlik, o'zaro hurmat va tinglash qobiliyati kabi omillar kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda asosiy omillar ekanligini ko'rsatgan[4].

Umuman olganda, turli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalaridagi kommunikativ ko'nikmalar va ularning shaxs xususiyatlari o'rtasida o'xshash jihatlar sifatida shaxsning o'zini ifoda eta olish qobiliyati, o'zaro munosabatda ochiqlik, empatiya va ijtimoiy faollik rol o'ynaydi. Farqli tomonlari esa har bir shaxsning individual psixologik portretiga qarab kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish uslub va metodlari farqlanishidadir. Shuningdek, ba'zi tadqiqotlarda shaxsiy fazilatlar, masalan, stressga chidamlilik yoki emotsional intellektning darajasi kommunikativ ko'nikmalar bilan turlicha tarzda bog'lanishi ta'kidlangan. Shunday qilib, talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonida shaxsiy xususiyatlarni hisobga olish nafaqat ularning o'zaro bog'liqligini tushunish, balki ta'lim sifatini oshirish va malakali mutaxassislar tayyorlash uchun ham zarurdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Kommunikativ ko'nikmalar insonning muloqot

qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu ko'nikmalar nafaqat so'zlashish, tinglash, fikr bildirish, balki yuz ifodalari, tana tili, vaziyatni to'g'ri tushunish va boshqalar bilan bog'liq jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Talabalarining kommunikativ ko'nikmalari ularning ta'lim jarayonida samarali ishtirok etishida, guruh bilan ishlashda, taqdimot qilish va muloqot qilishda muhim rol o'ynaydi. Shaxs xususiyatlari esa, jumladan, ekstraversiya, neyrotizm, ochiqlik, mas'uliyatlilik va mehribonlik kabi xususiyatlar kommunikativ ko'nikmalar rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Talabalarda yuqori darajadagi ekstraversiya bo'lganda ularning odamlar bilan muloqot qilishga moyilligi ham oshadi. Bunday shaxslar o'z fikrlarini erkin ifoda eta oladi, yangi odamlar bilan bog'lanishdan cho'chimaydi va guruh faoliyatlarida faol ishtirok etadi. Shu bilan birga, ekstraversiyaga ega bo'lmagan, yoki introversiya xususiyatlariga ega talabalar esa ko'proq ichkariga yopiq bo'lib, muloqotda passiv bo'lishadi. Bu holat ularning kommunikativ ko'nikmalarining rivojlanishida muayyan qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Ammo, introversiya yuqori bo'lgan talabalar ham o'z kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin, faqat ular uchun bunday jarayon ko'proq vaqt va motivatsiya talab qiladi.

Neyrotizm darajasi yuqori bo'lgan talabalarda stress, tashvish va xavotir hissi ko'proq kuzatiladi, bu esa ularning muloqotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ular muayyan vaziyatda o'z fikrlarini ochiq ifoda etishdan qo'rqishi, notinch bo'lishi va boshqalar bilan muloqotda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Bu esa ularning kommunikativ ko'nikmalarining rivojlanishiga xalaqit beradi va ta'lim jarayonida faolligining kamayishiga olib keladi. Boshqa tomondan, neyrotizmi past bo'lgan talabalarda o'ziga ishonch, qat'iyatlilik va xotirjamlik yuqori bo'ladi, bu esa samarali muloqotga xizmat qiladi. Ochiqlik shaxs xususiyati kommunikativ ko'nikmalar rivojlanishida ijobiy omil hisoblanadi. Ochiq shaxslar yangi fikr va g'oyalarga ochiq bo'lib, boshqalar bilan fikr almashishga tayyor bo'ladi. Ushbu xususiyatga ega talabalar o'qish jarayonida ijodkor, muammolarga moslashuvchan va yangi ma'lumotlarni o'rganishda faol bo'ladi, bu esa ularning samarali kommunikatsiyasini ta'minlaydi. Aksincha, yopiq va konservativ xususiyatlarga ega talabalar o'z fikrlarini ifoda etishda sust bo'lishi, yangi fikrlarni

qabul qilishda qattiqqo'l bo'lishi mumkin, bu esa kommunikativ ko'nikmalarining rivojlanishida to'siq bo'ladi. Mas'uliyatlilik darajasi yuqori bo'lgan talabalar o'z vazifalarini aniq belgilab, boshqalar bilan muloqotda mas'uliyat bilan yondashadi. Bu ularga yaxshi tinglovchi bo'lish, muloqotni konstruktiv tarzda olib borish imkonini beradi. Mas'uliyatlilik past bo'lgan shaxslar esa ko'proq e'tiborsiz, beparvo bo'lib, kommunikativ jarayonda ishtirok etishda sustlik ko'rsatadi. Shuningdek, mehribonlik yoki hammadlik xususiyati talabalarining boshqalar bilan muloqotda iliqlik va samimiylik bilan yondashishida ahamiyatlidir. Bu xususiyatga ega bo'lgan talabalar ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashda muvaffaqiyat qozonadi.

Shaxs xususiyatlari va kommunikativ ko'nikmalar o'rtasidagi o'xshashliklar shundaki, har ikkisi ijtimoiy faoliyatni amalga oshirishda, boshqalar bilan samarali muloqot qilishda asos bo'lib xizmat qiladi. Ulardagi o'zaro bog'liqlik talabalarining ta'lim jarayoniga faol va samarali qatnashishi uchun muhimdir. Farqli tomonlari esa shaxsiy xususiyatlarning ko'rinishi va darajalari har bir talabaning kommunikativ ko'nikmalariga qanday ta'sir ko'rsatishini belgilaydi. Ba'zilar uchun ekstraversiya asosiy omil bo'lsa, boshqalar uchun mas'uliyatlilik yoki ochiqlik muhimroq bo'lishi mumkin. Shuning uchun, har bir talabaga individual yondashuv asosida kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish zarurdir. Kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda o'qituvchilar va psixologlar shaxs xususiyatlarini hisobga olib, ta'lim jarayonini shaxsga moslashtirishlari muhimdir. Talabalarining o'ziga xosliklarini e'tiborga olib, ularning kommunikativ qobiliyatlarini muntazam ravishda mustahkamlash va yangi muloqot usullarini o'rgatish samarali natijalar beradi. Masalan, introversiya xususiyatiga ega bo'lgan talabalar uchun kichik guruhlarda ish olib borish va ularni qo'llab-quvvatlash muloqotdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishda yordam beradi. Neyrotizmi yuqori bo'lgan talabalarga esa stressni boshqarish texnikalari, o'zinga ishonchni oshirish usullari o'rgatilishi lozim.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, talabalardagi kommunikativ ko'nikmalar va shaxs xususiyatlari o'rtasida sezilarli o'xshashlik va farqlar mavjud. Har bir shaxsning o'ziga xos

xususiyatlari uning muloqotdagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Shu bois, ta'lim jarayonida shaxs xususiyatlarini inobatga olgan holda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish samaradorligini oshirish mumkin. Bu, o'z navbatida, talabalarning ijtimoiy va kasbiy hayotda muvaffaqiyat qozonishiga xizmat qiladi. Kommunikatsiya qobiliyatlarini takomillashtirish nafaqat shaxsiy o'sish, balki jamoat oldidagi mas'uliyatni anglashni ham kuchaytiradi. Shunday qilib, ta'limdagi kommunikativ jarayonlarni shaxs xususiyatlari bilan uyg'unlashtirish talabaning butunlay rivojlanishi uchun muhim bazani yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rasulov, M. (2023). Talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning psixologik asoslari. *Psixologiya va Ta'lim*, 15(2), 22-35.
2. Islomova, D. (2021). Shaxs xususiyatlari va kommunikativ kompetensiya o'rtasidagi bog'liqlik. *Oliy Ta'lim Tadqiqotlari*, 9(3), 58-70.
3. Karimov, S. (2020). Kommunikativ ko'nikmalarning shaxsiy xususiyatlar bilan o'zaro ta'siri. *Pedagogika va psixologiya Jurnal*, 12(4), 44-53.
4. Nurmatova, L. (2023). Talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirish metodikasi. *Ilmiy platforma*, 5(1), 14-27.
5. Azimova, N. (2022). Emotsional intellekt va kommunikativ ko'nikmalar. *Zamonaviy psixologiya*, 8(2), 36-48.
6. Tursunov, J. (2021). Talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish va shaxsiy xususiyatlar. *Ta'lim nazariyasi va amaliyoti*, 10(1), 50-61.
7. Yuldoshev, K. (2020). Shaxs xususiyatlari va kommunikativ kompetensiyalarning pedagogik tahlili. *Ta'lim homiylari*, 6(3), 29-41.
8. Kamolova, Sh.U. (2023). Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ mahorati va shaxsiyati o'rtasidagi bog'liqlik. *O'zbekistonda ta'lim masalalari*, 4(2), 676-681.

QISHLOQ XO‘JALIGI TURIZM TERMINLARINING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI

*Xolmuratova Maxliyo Joniql qizi, Qarshi davlat universiteti tayanch
doktoranti*

LEXICAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF AGRICULTURAL TOURISM TERMS

*Kholmuratova Mahliyo Joniql kizi, basic doctoral student at Karshi
State University*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕРМИНОВ АГРОКУЛЬТУРИЗМА

*Холмуратова Махлиё Джоникул кызы, докторант Каршинского
государственного университета*

<https://orcid.org/0009>

-0006-6903-098X

e-mail:

[kholmuratova0077@
gmail.com](mailto:kholmuratova0077@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi turizmi — agroturizm sohasiga oid terminlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Agroturizmning o‘ziga xos terminologiyasi zamonaviy turizm, qishloq xo‘jaligi va ekologiya sohalarining kesishgan nuqtasida shakllanmoqda. Maqolada terminlar semantik maydoni, ularning lingvistik tuzilishi, o‘zbek tilidagi adaptatsiya jarayoni hamda leksik-semantik guruhlanishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, xorijiy tillardan kirib kelgan terminlarning o‘zbek tilidagi mos ekvivalentlari va ularni standartlashtirish zaruriyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalarida agroturizm terminlarini tasniflash mezonlari ishlab chiqilib, ularning amaliy qo‘llanilishi bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: agroturizm, qishloq xo‘jaligi turizmi, terminologiya, leksik-semantik tahlil, terminlar tasnifi, o‘zbek tili, tilshunoslik, xorijiy atamalar, ekologik turizm, soha terminlari, adaptatsiya, tilshunosiy izlanish.

Abstract: This article analyzes the lexical-semantic properties of terms related to the field of agricultural tourism - agrotourism. The specific terminology of agrotourism is being formed at the intersection of modern tourism, agriculture and ecology. The article considers the semantic field of terms, their linguistic structure, the process of adaptation in the Uzbek language, and lexical-semantic grouping. Also, the corresponding equivalents of terms imported from foreign languages in the Uzbek language and the need for their standardization are substantiated. The results of the research develop criteria for classifying agrotourism terms and provide recommendations for their practical application.

Keywords: agrotourism, agricultural tourism, terminology, lexical-semantic analysis, classification of terms, Uzbek language, linguistics, foreign terms, ecological tourism, industry terms, adaptation, linguistic research.

Аннотация: В данной статье анализируются лексико-семантические свойства терминов, относящихся к сфере агротуризма. Специфическая терминология агротуризма формируется на стыке современного туризма, сельского хозяйства и экологии. В статье рассматривается семантическое поле терминов, их языковая структура, процесс адаптации в узбекском языке, лексико-семантическая группировка. Также обосновываются соответствующие эквиваленты терминов, импортированных из иностранных языков, в узбекском языке и необходимость их

стандартизации. По результатам исследования разрабатываются критерии классификации терминов агротуризма и даются рекомендации по их практическому применению.

Ключевые слова: агротуризм, терминология, лексико-семантический анализ, классификация терминов, узбекский язык, лингвистика, иностранные термины, экологический туризм, отраслевые термины, адаптация, лингвистические исследования.

KIRISH. So'nggi o'n yilliklarda turizm sohasi dunyo iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, qishloq joylarining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida qishloq xo'jaligi turizmi, ya'ni agroturizmning o'rni ortib bormoqda. Agroturizm — bu sayyohlarni qishloq hududlariga jalb qilish, u yerda mahalliy aholi hayoti, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va ekologik muhit bilan tanishtirish orqali amalga oshiriladigan turizm shaklidir. Bu turizm yo'nalishi nafaqat mahalliy iqtisodiyotga yangi daromad manbai yaratadi, balki madaniy va tabiiy merosni asrashda ham muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi turizmi sohasining tez rivojlanishi natijasida unga oid terminologiya ham kengayib, yangi atamalar paydo bo'ldi. Biroq, ushbu terminlarning leksik va semantik xususiyatlari, ularning o'zbek tiliga moslashuvi va standartlashtirilishi to'liq o'rganilmagan. Shuning uchun qishloq xo'jaligi turizmi terminlarini tizimli ravishda leksik-semantik jihatdan tasniflash va ularni o'zbek tilida yagona terminologik bazaga kiritish zarurati yuzaga kelmoqda.

Terminologiya tilshunoslikning muhim qismi bo'lib, u soha so'zlarining aniq, izchil va bir xil ma'noda ishlatilishini ta'minlaydi. Ayniqsa, agroturizm kabi ko'p tarmoqli va yangi shakllanayotgan sohada terminlarning lingvistik tahlili ilmiy asos yaratish va amaliy qo'llanilishida muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, xorijiy tillardan kirib kelayotgan terminlar va atamalarni o'zbek tiliga to'g'ri va bir xil shaklda tarjima qilish, ularning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash soha rivojini tezlashtiradi. Ushbu maqolada qishloq xo'jaligi turizmi terminlarining leksik-semantik tasnifi, ularning o'zbek tilida adaptatsiyasi, shuningdek, terminlar orasidagi semantik munosabatlar o'rganiladi. Maqolaning maqsadi sohada qo'llanilayotgan asosiy terminlarni tizimlashtirish, ularning leksik-semantik guruhlarini

aniqlash hamda ularni ilmiy-amaliy jihatdan qo'llash imkoniyatlarini oshirishdan iborat.

Agroturizm va unga oid asosiy terminlar.

Agroturizm — bu sayyohlarning qishloq hududlariga tashrif buyurib, mahalliy hayot tarzini, dehqonchilik, chorvachilik va an'anaviy kasb-hunar faoliyatini o'rganishlariga asoslangan turizm shaklidir. Bu yo'nalish bo'yicha keng qo'llaniladigan asosiy terminlarga quyidagilar kiradi:

- Ferma turizmi (fermerlik turizmi);
- Ekoturizm;
- Mahalliy mahsulotlar degustatsiyasi;
- Dehqon bozori;
- Qishloq mehmondo'stligi;
- An'anaviy hunarmandchilik.

Ko'plab agroturizm terminlari xorijiy tillardan (asosan inglizcha: *agrotourism*, *farm stay*, *organic food*) o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri yoki ma'no orqali tarjima qilinmoqda. Bu esa ba'zan noaniqliklarga olib keladi. Masalan, "*organic*" so'zi o'zbek tilida "*organik*", "*tabiiy*" yoki "*bio*" tarzida turlicha tarjima qilinmoqda. Shu bois, yagona terminologik bazani shakllantirish zarurati dolzarb bo'lib qolmoqda. Qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi terminlarning leksik-semantik tasnifi ularning aniq va izchil qo'llanilishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Terminlar tizimini tartibga solish, ularni standartlashtirish va o'zbek tiliga moslashtirish agroturizmning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Qishloq xo'jaligi turizmi va uning terminologiyasi sohasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar asosida bu yo'nalishning leksik-semantik xususiyatlari va terminlarning tasnifi haqida ko'plab nazariy va amaliy izlanishlar mavjud. Urinova S.B. (2024) "Xalqaro turizm atamalarining diaxronik tahlili" nomli ishida turizm terminologiyasining tarixiy rivojlanishi, atamalarning leksik-semantik o'zgarishlari va ularning boshqa tillardan o'zbek

tiliga kirib kelish jarayoni o'rganilgan. Muallif globalizatsiya sharoitida yangi atamalarining paydo bo'lishi va ularning o'zbek tilida qanday adaptatsiyalanishi haqida muhim fikrlarni bayon etadi. Ushbu tadqiqot, ayniqsa, agroturizm sohasida yangi terminlarning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ostonov U. (2024) "Qishloq xo'jaligi va qishloq turizmida terminologik tushunchalarning ta'rifi va shakllanishi" maqolasida qishloq turizmi terminlarining lingvistik va terminologik asoslari batafsil tahlil qilingan. Muallif turizm va qishloq xo'jaligi sohalarining o'zaro bog'liqligi, terminlarning iyerarxiyasi va ularning semantik guruhlanishini ko'rsatadi. Bu ish qishloq xo'jaligi turizmi terminlarining tizimli tasnifi uchun nazariy poydevor yaratadi. Radjabova H.Sh. (2023) o'z tadqiqotida xavfsiz turizm atamalarining leksik-semantik strukturasini tahlil qiladi. U terminlarning semantik qirralarini, sinonim va antonim munosabatlarini o'rganib, turizm terminologiyasida bir xil tushunchalar uchun ishlatiladigan turli so'z va iboralarni aniqlaydi. Ushbu tadqiqot qishloq xo'jaligi turizmi uchun xavfsizlik bilan bog'liq terminlarning aniqligini ta'minlashda foydalidir. Yusubova Sh.S. (2024) "Agroturizm obyektlarining shaharsozlik jihatidan tashkil etish va rivojlantirish tamoyillari" maqolasida agroturizm obyektlarining joylashuvi, tashkiliy jihatlar va ularni ifodalovchi terminologiya haqida fikrlar bildirilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi terminologiya murakkab va ko'p qirrali ilmiy obyekt bo'lib, uning leksik-semantik tahlili, tasnifi va o'zbek tilida adaptatsiyasi uchun tizimli yondashuv zarur. Mazkur sohada ko'plab ilmiy izlanishlar mavjud bo'lsa-da, hali to'liq standartlashtirilgan terminologiya yaratilmagan. Shuning uchun

kelajakda ushbu yo'nalishda chuqur tadqiqotlar olib borish, yagona terminologik lug'at yaratish va terminlarni milliy tilga moslashtirish bo'yicha ishlar davom ettirilishi lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Ushbu tadqiqotda qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi terminlarning leksik-semantik tasnifini aniqlash uchun ko'p qirrali metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Ilmiy manbalar, lug'atlar, ilmiy maqolalar, soha mutaxassislari bilan suhbatlar va internet-resurslar tahlil qilindi. Asosiy e'tibor qishloq xo'jaligi va turizm terminlari bo'yicha so'z boyligi va ularning kontekstlardagi qo'llanilishiga qaratildi. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi va xorijiy tillardagi (ruscha, inglizcha) terminologiya materiallari yig'ildi.

Yig'ilgan terminlar leksik va semantik jihatdan o'rganildi. Bu jarayonda atamalarining ma'nosi, sinonim munosabatlari, metaforik va terminologik xususiyatlari tahlil qilindi. Leksik-semantik analiz yordamida terminlarning semantik maydonlari aniqlanib, ular guruhlashtirildi. Terminlar ularning leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra tasniflandi. Tasniflash mezonlari sifatida terminlarning soha xususiyatlari, faoliyat turi, ma'nosi va kontekstlardagi qo'llanilishi asos bo'ldi. Shuningdek, terminlarning o'zbek tilidagi adaptatsiyasi va tarjimasini ham hisobga olindi.

Tadqiqot vositalari va materiallari.

- O'zbek, rus va ingliz tillaridagi lug'atlar va terminologik manbalar;
- Soha mutaxassislari bilan o'tkazilgan intervyu va konsultatsiyalar;
- Ilmiy maqolalar va konferensiya materiallari;
- Kompyuter dasturlari yordamida semantik tahlil (masalan, lingvistik korpuslar).

1-Jadval. Analitik jadval: Qishloq xo'jaligi turizmi terminlarining leksik-semantik tasnifi

№	Termin	Semantik maydon	Manba tili	O'zbek tilidagi ekvivalent	Izohlar/ Qo'shimcha ma'lumotlar
1	Agritourism	Turizm, qishloq xo'jaligi	Inglizcha	Agroturizm	Qishloq xo'jalik faoliyati bilan bog'liq turizm shakli
2	Farm stay	Turizm, mehmonxona	Inglizcha	Ferma mehmonxonasi	Qishloq joyida yashash va faoliyatni tajriba qilish

№	Termin	Semantik maydon	Manba tili	O'zbek tilidagi ekvivalent	Izohlar/ Qo'shimcha ma'lumotlar
3	Agro-tourism site	Obyekt, infratuzilma	Inglizcha	Agroturizm obyekti	Agroturizm xizmatlarini ko'rsatadigan joy
4	Ecotourism	Ekologik turizm	Inglizcha	Ekoturizm	Tabiatni muhofaza qilishga yo'naltirilgan turizm turi
5	Qishloq xo'jaligi mahsuloti	Mahsulot, iqtisodiyot	O'zbekcha	Qishloq xo'jaligi mahsuloti	Fermerlikda yetishtiriladigan mahsulotlar
6	Farm-to-table	Oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi	Inglizcha	Ferma mahsulotlari to'g'ridan-to'g'ri taomga	Mahsulotlarni to'g'ridan-to'g'ri iste'molchiga yetkazish
7	Rural tourism	Turizm, qishloq	Inglizcha	Qishloq turizmi	Qishloq hududlariga sayyohlik faoliyati

MUHOKAMA. Ushbu tadqiqot davomida qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi terminlarning leksik-semantik tasnifi amalga oshirildi va terminlarning o'zbek tilidagi adaptatsiyasi yuzasidan yangi ma'lumotlar olindi. Tadqiqot natijalari mavjud ilmiy manbalar bilan qiyoslanganda, bir qator muhim jihatlar aniqlandi. Bu esa, o'z navbatida, qishloq xo'jaligi turizmi terminologiyasini milliy tilda rivojlantirish va standartlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Amaliy nuqtayi nazardan, Yusubova Sh.S. (2024) tomonidan agroturizm obyektlarining shaharsozlik jihatidan tashkil etilishi bo'yicha keltirilgan tavsiyalar, terminlarning mahalliy kontekstda qo'llanilishini yoritishda qo'shimcha ilmiy asos bo'ldi. Umuman olganda, tadqiqotimiz qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi terminologiyani yanada tizimli ravishda tasniflashga, ularning leksik va semantik munosabatlarini aniqlashga va o'zbek tilida bir xil me'yoriy bazani shakllantirishga imkon berdi. Bu esa kelgusida sohaga oid ilmiy tadqiqotlar, ta'lim jarayonlari va amaliy sohada terminologiyaning sifatini oshirishda muhim asos bo'ladi.

XULOSA. Ushbu tadqiqot doirasida qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi terminlarning leksik-semantik tasnifi amalga oshirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sohada ishlatilayotgan terminlar o'zaro semantik maydonlarga bo'linib, ular leksik va ma'noviy jihatdan turli guruhlariga

ajratilishi mumkin. Bu tasnif terminlarning aniq va izchil qo'llanilishini ta'minlash, shuningdek, qishloq xo'jaligi turizmi sohasidagi ilmiy va amaliy faoliyatni rivojlantirish uchun zarur. Shuningdek, tadqiqot davomida o'zbek tiliga kirib kelayotgan agroturizmga oid xorijiy terminlarning tarjimai va adaptatsiyasida muayyan qiyinchiliklar mavjudligi aniqlanib, ularni standartlashtirish zarurati yuzaga keldi. Terminlarning leksik-semantik asosda tizimli tasnifi ularning milliy tilimizda yagona va aniq ifodalanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Urinova S.B. (2024). Xalqaro turizm atamalarining diaxronik tahlili. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. Ostonov U. (2024). Qishloq xo'jaligi va qishloq turizmida terminologik tushunchalarning ta'rifi va shakllanishi. – Til va Adabiyot, №2, 45-58-betlar.
3. Radjabova H.Sh. (2023). Xavfsiz turizm terminlarining struktur-semantik va qiyosiy tahlili. – Ilmiy izlanishlar jurnali, 15(3), 89-102.
4. Yusubova Sh.S. (2024). Agroturizm obyektlarining shaharsozlik jihatidan tashkil etish va rivojlantirish tamoyillari. – Arxitektura va qurilish, №1, 34-47-betlar.
5. Ulugbekova M.U. (2024). Qishloq xo'jalik terminlarini o'g'irishda qo'llaniladigan tarjima texnikalari. – Tilshunoslik ilmiy jurnali, 9(4), 55-70.

Qabul qilindi: 01.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 63:796.5

QANDOLAT MAHSULOTLARINING DIALEKTIK XUSUSIYATLARI

Xolova Shahnoza Shuxrat qizi, Buxoro davlat universiteti
“O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika” kafedrası mustaqil
tadqiqotchisi

ДИАЛЕКТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Холова Шахноза Шухрат кизи,
Бухарский государственный университет
Кафедра узбекского языкознания и журналистики
независимый исследователь

DIALECTIC PROPERTIES OF CONFECTIONERY PRODUCTS

Kholova Shahnoza Shukhrat qizi,
Bukhara State University Department of uzbek linguistics and
Journalism, Independent researcher

<https://orcid.org/0009-0005-6599-0871>
e-mail:
s.s.xolova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada shirinlikning dialektik xususiyatlari, ya'ni ularning aytilishi, yozilishi va farqli jihatlari o'rganilgan. Dialekt — sheva, logos — ta'limot, ya'ni sheva haqida ta'limot demakdir. Dialektologiya fanining obyekti mahalliy sheva va lahjalardir. Maqolada shirinlik nomlarining fonetik, morfologik xususiyatlarini o'rganish, ularni xalq jonli tilida qanday nomlanishi va tayyorlanishi ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: dialektologiya, dialekt, sheva, lahja, adabiy til, fonetika, shirinlik nomlari.

Абстракт: В данной статье рассматриваются диалектные свойства сладостей, а именно их произношение, написание и различия. Dialect - наречие, logos - учение, то есть учение о наречии. Объектом науки диалектологии являются местные говоры и диалекты. В статье изучаются фонетические и морфологические особенности названий сладостей. Рассмотрим, как они называются и готовятся в живом языке народа.

Ключевые слова: диалектология, наречие, говор, диалект, литературный язык, фонетика, названия сладостей

Abstract: This article examines the dialectical properties of sweetness, namely their pronunciation, spelling, and differences. Dialect - dialect, logos - doctrine, that is, the doctrine of dialect. The object of the science of dialectology is local dialects and dialects. The article studies the phonetic and morphological characteristics of the names of sweets. We will consider how they are named and prepared in the living language of the people.

Keywords: dialectology, dialect, dialect, literary language, sweet names.

Kirish. Dialektologiya fani tilshunoslikning bir sohasi bo'lib, u mahalliy sheva va lahjalarning o'ziga xos muhim xususiyatlari, ularning adabiy tildan va o'zaro bir-biridan farqlari, shevalarning adabiy tilga munosabati, adabiy tilni boyitishidagi ahamiyati, shevalarning tarmoq va guruhlar, ularning rivojlanish bosqichlari tarixi va shu kabi masalalarni o'rganadi. Dialektologiya grekcha dialektos so'zidan olingan bo'lib, biror tilning mavjud sheva va lahjalarini o'rgatadi. Dialekt — sheva, logos — ta'limot, ya'ni sheva haqida ta'limot

demakdir. Dialektologiya fanining obyekti mahalliy sheva va lahjalar bo'lib, vazifalari quyidagilardan iborat:

- shevalarning fonetik, morfologik, sintaktik va xususiyatlarini har tomonlama tasnif qilish;
- milliy tilning shakllanishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rini va shu milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash;
- shevalarning o'zaro munosabatini va ularning adabiy tilga bo'lgan munosabatini belgilash;

- o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalish hududlarini aniqlash;
- umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarni belgilash asosida shevalarning xarita va atlasini tuzish;
- alohida guruhga kiruvchi shevalarning umumiy tomonlari va o'xshashliklari bilan birga, o'zaro farqlanuvchi tomonlari va buning sabablarini ochib berish;
- o'zbek tilining ko'p shevali ekanligining tarixiy sabablarini aniqlash;
- maktab o'quvchilari nutqida, turli yozma ishlarda uchraydigan mahalliy sheva xususiyatlari va ularni bartaraf etish yo'llari hamda usullarini ishlab chiqish, uni amalga oshirish.

O'zbek dialektologiyasida mavjud bo'lgan ilmiy adabiyotlarda sheva, lahja va dialekt atamalari turli ma'nolarda qo'llanib kelinmoqda. Vaholanki, bu atamalarning ma'nosi bir-biridan deyarli katta farqqa ega emas. «Sheva» atamasi forscha so'z bo'lib, ovoz, til, so'zlashish, odat, yo'sin, ravish kabi ma'nolarni ifodalab, biror bir tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismidir. Lahja (arabcha so'z bo'lib, ifoda, so'z, sheva, ovoz kabi ma'nolarni ifodalaydi) shu xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yiindisidir. Masalan, o'g'uz lahjasi, qipchoq lahjasi kabi. Mazkur atama ba'zan tor ma'noda, ya'ni sheva ma'nosida qo'llanilishi ham uchraydi. Masalan, Vodil qishloq lahjasi haqida bir necha so'z kabi. Dialekt shevaga nisbatan keng ma'noda qo'llaniladi. Adabiy tildan o'zining ba'zi bir xususiyatlari (chunonchi, fonetik, grammatik, leksik xususiyatlari) bilan farqlanadigan biror umummilliy tilning yirikroq bo'lagi dialekt deb yuritiladi. U tilning eng kichik bo'lagi sanalgan shevalarning bir qanchasini o'z ichiga oladi, ya'ni u shevalar yindisidan tashkil topadi. Masalan, qirg, saroy, jo'sh, nayman, qo'ng'iroq, qipchoq qoraqalpoq, baxmal, ming, burgut kabi shevalar birlashib, o'zbek tilining qipchoq dialektini tashkil qiladi. Lekin ba'zan dialekt atamasining tor ma'noda, ko'pincha sheva ma'nosida qo'llanilishi ham uchraydi: Buxoro dialekti kabi. O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy

ma'lumotlariga tayanadi, qolaversa, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlariga ham asoslanuvchi ma'lumotlarni beradi, hamda ularning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalaridan keyingi kurslarda joy olgan, demak bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi. O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan terri toriya ning ko'lami, aholining miqdori, shu terri toriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandir. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tanlashga yordam beradi.¹

Umumxalq tilning ikki tarmog'i mavjud: adabiy til va jonli til. Adabiy til – tarixan shakllangan, asos e'tibori biln umumxalq tilining so'z ustalari tomonidan ijodiy boyitilgan va qayta ishlangan, sayqal berilgan, me'yoriy va jamiyatda kishi faoliyatining hamma sohalari bilan bog'langan badiiy-publitsistik, ilmiy-adabiyot tilidir. Adabiy til grammatik qurilishi va lug'at tarkibi jihatidan me'yorlashtirilgandir. Adabiy til so'zlarni qonun-qoidaga muvofiq so'z ma'nosidan kelib chiqib, morfologik va sintaktik xususiyatlarga ko'ra, orfografik va orfoepik xususiyatlarni hisobga olib me'yorlashtiradi. Sheva esa ma'lum hududdagi aholining so'zlashuv tilidir. U yozuv bilan maxsus

¹ O'zbek dialektologiyasi [Matn]: o'quv-metodik qo'llanma / Y. Saidov. - Buxoro: Sadridin Salim Buxoriy. Durdona nashriyoti, 2021.

ta'minlanmagani, ma'lum me'yorga tushurilganligi, qoidalashtirilmaganligi, qo'llanish doirasining cheklanganligi bilan farqlanadi. Adabiy me'yor – ongli aralashish orqali qayta ishlangan, tanlangan baholangan xususiyatlardir. Leksik, fonetik, orfoepik, orfografik, grammatik me'yorlar mavjud. O'zbek adabiy tili o'zining dastlabki davridan boshlab, o'z taraqqiyotining hamma bosqichlarida lahja va shevalar bilan o'zaro aloqada bo'lib kelgan. Bunda adabiy til, bir tomondan, shevalarga faol ta'sir ko'rsatadi, ikkinchi tomondan, ular hisobidan boyib boradi. Bu jarayon hozir ham davom etmoqda.²

Shirinlik nomlarining dialektologiyasi — bu turli hududlarda bir xil yoki o'xshash shirinliklarga beriladigan mahalliy nomlarni o'rganadigan fan yo'nalishi hisoblanadi. Dialektologiyada bu holat leksik variatsiya deb ham ataladi. Quyida ba'zi mashhur shirinlik nomlari va ularning turli hududlardagi dialekt shakllarini ko'rib o'tamiz:

1. *Chak-chak shirinligi*. Bu shirinlik Tatar va Boshqirdistonda juda mashhur bo'lib, ko'pincha to'y va bayramlarda tayyorlanadi. Shuningdek, bu shirinlik tatarlarga yaqin madaniy ta'sirida keng tarqalgan.

Toshkent: chak-chak

Farg'ona vodiysi: chak-chak yoki chay-chay

Xorazm: shirin bola (ba'zida)

Halva (ba'zan “halva”, “halwa”, “halvah” deb ham yoziladi) — Eng qadimgi halva retseptlari taxminan 3000 yil oldin Fors va atrofidagi hududlarda paydo bo'lgan. Hozirgi kunda Osiyo davlatlari hatto, Yevropaga ham keng tarqalgan shirinlik turlaridan hisoblanadi.

2. *Halva*

Toshkent: halva

Samarqand/Buxoro: halavo / halva

Qarshi/Qashqadaryo: xolva

Bu so'z arab tilidan kirgan, ammo dialektal talaffuzlarda “v” va “o” tovushlari bilan farqlanadi.

3. *Shirin kulcha (yoki bulochka)*

Toshkent: bulochka

Andijon/Namangan: kulcha yoki kulcha-cha

Xorazm: chakki kulcha kabi turlari ham uchraydi.

Rus tilida “bulochka” so'zi ba'zi joylarda to'liq o'zlashgandir, lekin boshqa joylarda esa o'zbekcha “kulcha” shaklida ishlatiladi.

4. *Qandolat so'zi ham keng ma'noga ega bo'lib, turli hududlarda turlicha aytiladi.*

Toshkent/Samarqand: qandolat

Andijon: kandulat

Qarshi: kandalat

Bu so'z fors tilidan kelgan, ammo so'z ichidagi “o” va “u” tovushlarida fonetik o'zgarish hodisasi bor.

5. *Murabbo (jam) mevalardan qo'shib pishirilgan mazali, xushta'm shirinlik.*

Toshkent: murabbo

Namangan: morabbo

Qarshi: murabbo / marmelat

Xorazm: morabo / sirup tarzida aytiladi.

yuqoridagi shirinlik nomlari turli hududlarda yana turlicha aytiladi va talaffuz etilishini bilib oldik. O'zbek tilining shevalarida va lahjalarida bir xil shirinlik turli hududlarda har xil nomlanishi mumkin.

Xulosa sifatida:

- shirinlik nomlari shevalarda o'ziga xos, boy va rang-barang ko'rinishga ega;

- ular til tarixini, xalq hayoti va madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi;

- shirinlik nomlaridagi dialektik tafovutlar milliy o'ziga xoslik va mintaqaviy tilda boylikni ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978
2. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчок шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
4. О'zbek dialektologiyasi [Matn]: o'quv-metodik qo'llanma/Y.Saidov. - Buxoro : Sadriddin Salim Buxoriy. Durdona nashriyoti, 2021.

² O'zbek dialektologiyasi [Matn] : o'quv-metodik qo'llanma / Y. Saidov. - Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy. Durdona nashriyoti, 2021.

ELEKTRON GRAMMATIK LUG‘ATLARNING YOSHGA MOS SO‘ZLIGINI YARATISH VA ISHLAB CHIQISH TALABLARI

*Botirova Adiba Erkinovna, Navoiy davlat universiteti,
Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasi dotsenti*

REQUIREMENTS FOR CREATING AND DEVELOPING AGE-APPROPRIATE VOCABULARY FOR ELECTRONIC GRAMMAR DICTIONARIES

*Botirova Adiba Erkinovna, Navoi State University,
Associate Professor of the Department of Primary Education*

ТРЕБОВАНИЯ К СОЗДАНИЮ И РАЗВИТИЮ ЛЕКСИКИ, СООТВЕТСТВУЮЩЕЙ ВОЗРАСТУ, ДЛЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ

*Ботирова Адиба Эркиновна,
Навоийский государственный университет, доцент кафедры
начального образования*

e-mail:

botirovaadiba999@gmail.
com

<https://orcid.org/0000-0003-3728-365X>

Annotatsiya: Ushbu maqolada elektron grammatik lug‘atlarning bolalar, o‘smirlar va kattalar uchun alohida-alohida yoshga mos variantlarini yaratish zaruriyati asoslab berilgan. Har bir yosh guruhining psixolingvistik va kognitiv xususiyatlari tahlil qilinib, ularning til o‘zlashtirish darajasi, grammatik birliklarni qabul qilish qobiliyati va so‘z boyligini shakllantirish imkoniyatlariga asoslangan lug‘at tuzish tamoyillari ishlab chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida interaktiv lug‘atlar yaratish, foydalanuvchi interfeysini soddalashtirish va multimodal yondashuvlardan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada yoshga mos so‘z tanlash, ularning grammatik ifodalanishi va semantik aniqligi, hamda ta‘limiy samaradorligi bo‘yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: yoshga mos lug‘at, elektron lug‘at, grammatik lug‘at, psixolingvistika, so‘z tanlash, raqamli ta‘lim, til o‘rgatish, interaktiv platforma, multimodal yondashuv.

Abstract: This article justifies the need to create separate age-appropriate versions of electronic grammatical dictionaries for children, adolescents and adults. The psycholinguistic and cognitive characteristics of each age group are analyzed, and principles for compiling dictionaries based on their level of language acquisition, ability to perceive grammatical units and opportunities for vocabulary formation are developed. The possibilities of creating interactive dictionaries using modern digital technologies, simplifying the user interface and using multimodal approaches are also considered. The article provides scientific and practical recommendations on the selection of age-appropriate words, their grammatical expressiveness and semantic accuracy, as well as educational effectiveness.

Keywords: age-appropriate dictionary, electronic dictionary, grammatical dictionary, psycholinguistics, word choice, digital education, language teaching, interactive platform, multimodal approach.

Аннотация: В статье обоснована необходимость создания отдельных возрастных версий электронных грамматических словарей для детей, подростков и взрослых. Проанализированы психолингвистические и когнитивные особенности каждой возрастной группы, разработаны

принципы составления словарей с учетом уровня освоения языка, восприятия грамматических единиц и возможностей формирования словарного запаса. Также рассмотрены возможности создания интерактивных словарей с использованием современных цифровых технологий, упрощения пользовательского интерфейса и использования мультимодальных подходов. В статье даны научно-практические рекомендации по подбору возрастных версий слов, их грамматической выразительности и семантической точности, а также образовательной эффективности.

Ключевые слова: словарь, соответствующий возрасту, электронный словарь, грамматический словарь, психолингвистика, выбор слов, цифровое образование, преподавание языка, интерактивная платформа, мультимодальный подход.

Kirish. Olamning lisoniy manzarasi barcha fragmentlarini talqin qilishni o'z ichiga olgan zamonaviy tilshunoslikning axborot maydoni ko'plab yo'nalishlarning nazariy va uslubiy paradigmasida mavjudligi bilan ajralib turadi, ularning har biri umumiy lingvistik terminologiya bilan birga muayyan yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi o'ziga xos konseptual va terminologik apparatni o'z ichiga oladi.

Tizim va aspekt nazariyalarining xilma-xilligi tabiiy ravishda muammoni keltirib chiqaradi: 1) lug'at, bir tomondan, tegishli ilmiy paradigmadagi, ikkinchi tomondan, uni tilning umumiy nazariyasi doirasida integrallab, atamaning sistemali, yaxlit tavsifini qanday berishi mumkin?

2) hozirgi zamon tilshunosligi axborot makonining global axborot olamidagi o'rni qanday?

3) lingvistik terminologiya va nomenklatura o'rtasidagi chiziqli qayerda?

Bu savollar zamonaviy insonning geterogenlik va nomuvofiqlik bilan ajralib turadigan global axborot koinotida yashayotganini hisobga olsak, hech ham bo'sh emas. Bir tomondan, axborot olamining, axborot jamiyatining o'zi ham til va u ilmining rivojlanishi uchun asos vazifasini bajaradi.

Ma'lumki, muhim ma'lumotlarni anglash, tahrir va tahlil qilish hamda ularni uzatishda so'zlarning o'rni beqiyos. Maxsus kasb-hunar, terminologik so'z turkumlarining ijtimoiy vazifalarini kengaytirish, bilimlarni ixtisoslashtirish bilan xarakterlanadigan davrning yangi til uslubi shakllandi. Boshqa tomondan, uzluksiz axborot yig'ish, uning barcha ma'nolari va uzluksiz kommunikativlik, oraliq "tarqatib yuborish", axborot ma'nolari, axborotning uzluksiz oqimi bir kishini ustidan nazoratning yo'qolishi kabilarni o'zida qamraydigan bitta tushuncha, ya'ni terminga bugun katta ehtiyoj mavjud. Lug'at ustida ish olib borib, lingvistik axborotni sistemalashtirishga,

axborot jamiyatining rivojlanishi natijasida fan turi qanday o'zgarganligini va, xususan, tilshunoslik boshqa fanlar bilan bir qatorda ilmiy bilimlarni ishlab chiqish va tarqatishning asosiy manbalaridan biriga aylanganligini ko'rsatishga harakat qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). 1950-yillarda Ojegov

"Толковый словарь русского языка" lug'ati ustida jiddiy tadqiqotlar olib bordi, lekin u maxsus maqsadlar uchun tillarning nazariy va amaliy bazasi bu davrda yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli kasbiy nutq madaniyatiga o'zgarmadi. Bugungi kunda uning ilmiy izlanishlari, balki ta'lim-tarbiya va kasbiy muloqot aspektida ham kasbiy nutq madaniyati muammosini yana ko'tarish mumkin. Filologiya yo'nalishi talabasining kasbiy nutq madaniyati kasbiy so'zlashning turli xillari va janrlarini ishlab chiqish bilan birga foydalanish yo'llari ham belgilab berilishi kerak. Kasb-hunar adabiyotini o'rganish jarayonida o'quvchilar nafaqat butunlay yangi ma'lumotlar bilan, balki lingvistik terminlarning yangi ma'nolari, bolalikdan, maktabdan tanish bo'lgan tovush ko'rinishlari bilan ham doimiy ravishda tanishib boradilar.

Kuzatuvimizdagi lug'at terminlarning turli guruhlarini o'z ichiga oladi:

- 1) fonetika va fonologiyaning asosiy tushunchalarini ifodalovchi an'anaviy lingvistik terminoleksemalar, morfemika va so'z shakllanishi, so'z birikmasi, morfologiya, sintaksis;
- 2) tilshunoslik nazariyasiga oid terminlar;
- 3) zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda faollashgan falsafa terminlari;
- 4) tilshunoslikda tadqiqot usullarini nomlovchi terminoleksemalar;
- 5) lingvo-stilistik terminologiya;
- 6) tilshunoslik sohasida ham qo'llaniladigan adabiyotshunoslik terminlari;

- 8) nutq madaniyati;
9) kognitiv-pragmatik paradigmani aks ettiruvchi terminlar.

V.Dubichinskiy elektron lugʻatni ushbu avtomatlashtirilgan tizim ishlaydigan yoki tayanadigan sohadagi tushunchalarning toʻplangan va maʼlum bir tarzda buyurtma qilingan nomlari bilan intellektual maqsadning avtomatlashtirilgan tizimining bir qismi deb ataydi. Olimning fikricha, elektron lugʻatlar odatda terminlar va terminologik iboralar majmuasini oʻz ichiga oladi, tizimlashtirilgan va jadvallar, semantik tarmoqlar yoki semantik daraxtlar koʻrinishida taqdim etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Lingvistik terminlar lugʻati tilshunoslikning turli sohalarini aks ettiruvchi katta hajmli terminologik birliklarni oʻz ichiga oladi. Fonetika va fonologiyaning asosiy tushunchalari, morfemika va soʻz shakllanishi, soʻz birikmasi, morfologiya va sintaksisni ifodalovchi anʼanaviy lingvistik terminlar muhim oʻrin tutadi. Lugʻatda fonetika va fonologiyaning 280 dan ortiq atamaları mavjud. Jumladan: fon, fonema, fonologiya, fonetika, fonetik jarayonlar, akustika, tovush va boshqalar.

Leksik terminlarni taʼriflashda leksikologiya sohasidagi barcha asosiy yoʻnalishlar hisobga olinadi va shuning uchun keng tasnif sxemasi asosida lugʻatga quyidagilar kiradi:

a) leksik semantikasi aks ettiruvchi atama va tushunchalar: soʻz, soʻzning leksik maʼnosi, tushuncha, grammatik maʼnosi, denotatsiya, imo-ishora, soʻzlar oʻrtasidagi umumiy munosabatlar, “soʻzning ichki shakli”, sema, soʻzning bevosita va maʼno, enantiosemiya, onomastika, antroponimiya, toponimiya;

b) leksikologiya tushunchalarini ifodalovchi terminlar: ona tili, chet tili, soʻz, eski slavyan, faol va passiv soʻz, tarixiylik, arxaizm, neologizm, milliy soʻz, dialektizm, professionalizm, jargon, argo;

v) leksikografiya hodisalarini nomlovchi terminlar: lugʻat, lugʻat turi, lugʻatga kirish va boshqalar. Leksikografiya morfemika va soʻz hosil qilish terminlari tizim birliklariga alohida eʼtibor berildi: soʻz yasovchi tip, soʻz yasovchi affiksalar.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Soʻz hosil qilish turi nafaqat akademik grammatikaning asosiy tushunchalaridan biri sifatida, balki tilning invariant-variantiv tuzilishi

nazariyasining asosiy talablariga javob beradigan sxema sifatida talqin etiladi. Yaʼni soʻz hosil qilish tizimining funksional-stilistik invarianti va uning modifikatsiyalari aniqlanadi. Soʻz tuzish turlarining axborot modellari, jumladan, qaysi soʻzlar, qaysi shakldosh soʻzlar yordamida maʼno jihatdan oʻxshashlikka ega boʻlgan, tipik stilistik ranglarga ega boʻlgan, shu kabi muloqot vaziyatlarida ishlatiladigan soʻz birikmalari va gaplarning bir xil sxemalariga kiradigan soʻzlarning muayyan roʻyxati tuziladi va hokazo.

Morfologik atamalar asosan anʼanaviy deb talqin qilinadi, ammo lugʻatga morfologiya va sintaksisdagi semantik yoʻnalishning oʻziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator atamalar kiritildi. Jumladan:

Agent – harakatni amalga oshiruvchi yoki harakat mavzusi boʻlgan faol ishtirokchi. Odatda iroda va ongga ega boʻlib, oʻz energiyasini faoliyat jarayonida sarflaydi. Masalan: talaba yozadi.

Benefaktiv – muayyan vaziyatda manfaatdor boʻlgan ishtirokchi. Biroq u agent ham, bemor ham emas. Masalan: uning uchun kostyum tikilgan.

Sintaktik metadialekt lugʻati uch yoʻnalishdagi termin birliklarini oʻz ichiga oladi:

Anʼanaviy sintaksis – gapning formal tuzilishi va uning struktura sxemalarini ishlab chiqish bilan bogʻliq taʼlimot.

Kommunikativ sintaksis – gapning muloqotdagi vazifalari va axborot tuzilishini oʻrganadi.

Semantik sintaksis – “Tilshunoslik asoslari” kursi doirasida qoʻllaniladigan sintaktik terminlarning semantik jihatlarini oʻrganish.

Shunga muvofiq, ushbu lugʻat tarkibi “Tilshunoslik asoslari”ning turli boʻlimlari (tilshunoslik, tavsifiy tilshunoslik, xususiy tilshunoslik, fanlar integratsiyasi va boshqalarni tavsiflovchi terminologik guruhlar kiradi) va tadqiq usullarini; tilning vazifalarini nomlovchi atamalar (kommunikativ funksiya, informatsion, emotiv, pragmatik va boshqalar); til va tafakkur munosabatlarini ifodalovchi terminoleksemalar (amaliy tafakkur, koʻrgazmali-sensor, abstrakt tafakkur, dunyoning konseptual manzarasi); til tizimi va strukturasi (til tizimi, belgi, belgining ikki tomonlama, belgi tizimining universalligi); yozuv turlarini nomlovchi atama leksemalar (piktografiya, ideografiya, fonografiya); tillarning qarindoshligini ifodalovchi atama va tushunchalar (proto-til, genetik identifikatsiya, til integratsiyasi, Kornoslov

jamiyati); “til integratsiyasi” atamasi guruhi tarkibiga kiruvchi terminologik birliklar (bilingualizm, translitatsiya, til integratsiyasi); rivojlangan tilning til holati tushunchalarini nomlovchi atamalar (rivojlangan til, adabiy til, adabiy norma, kodifikatsiya, ravish) kabilarni o‘zida aks ettirgan.

Tilshunoslik nazariyasiga oid atamalar. Lug‘at tilshunoslik nazariyasining asosiy tushunchalarini nomlovchi uch yuzga yaqin terminni o‘z ichiga oladi. O‘nta metalingvistik blok aniqlangan, uning atrofida tegishli terminlar guruhlangan, aniqlangan, so‘ngra alifbo tartibida taqsimlangan. Bu bloklarga quyidagilar kiradi:

- 1) tilning mohiyatini ifodalovchi atamalar;
- 2) til borlig‘i shakllarining nomlari: til, nutq, nutq faoliyati;
- 3) tilning maxsus turdagi belgilar tizimi sifatida tavsiflovchi atama birliklari;
- 4) tilshunoslik nazariyasi bilan bog‘liq tushunchalarning nomlari.

Til va uning tushunchalari, tavsifi bilan bog‘liq juda ko‘p atamalar mavjud va o‘zlarining maxsus muddatli tizimlari bilan yangi lingvistik tendensiyalar doimo paydo bo‘ladi. Ularni tushunish uchun maxsus nazariy mashg‘ulotlar kerak. Tavsiya etilgan ma‘lumotnomada til nazariyasini aks ettiruvchi terminlarning anchagina qismi keltirilgan, chunki bu asosiy terminologik fond. Lug‘at umumiy va xususiy tilshunoslik, tilshunoslik va nutq madaniyati atamalarini o‘z ichiga oladi.

Elektron lug‘at qulay qidiruv tizimi bilan “jihozlangan” qog‘oz lug‘atning analogi. Elektron lug‘at an‘anaviy “qog‘oz” lug‘atga mos elektron axborot manbayi sifatida ta‘riflanadi. Elektron versiyada axborotni maxsus belgilangan har qanday dasturdan so‘z yoki so‘zlar guruhiga ishora qilib chaqirish mumkin, bu esa tegishli lug‘atning kerakli fragmentini vizuallashtirishga olib keladi. An‘anaviy lug‘atlardan farqli o‘laroq, elektron lug‘at matn va grafik tasvirlar bilan birgalikda video va animatsiya fragmentlari, ovoz, musiqa va boshqalarni o‘z ichiga olishi mumkin, gipermatn yoki gipermedia asosida amalga oshirilishi mumkin.

V.Selegey elektron lug‘atni qog‘oz lug‘atlarda turli sabablarga ko‘ra talab qilinmaydigan ko‘plab mahsuldor g‘oyalarni amalga oshirish mumkin bo‘lgan leksikografik obyekt deb hisoblaydi. Tadqiqotchi an‘anaviy

qog‘oz lug‘atlarining bunday antinomiylarini qayd etadi:

“1) Lug‘atning hajmi qancha katta bo‘lsa, leksik ma’nolarning tavsifi qancha to‘liq bo‘lsa, undan foydalanish shuncha qiyin;

2) leksik ma’nolar tavsifi qanchalik to‘liq va chuqurroq bo‘lsa, lug‘at hozirgi lisoniy va madaniy holatga shunchalik kam mos keladi;

3) lug‘atning leksikografik tushunchasi qanchalik qiziqarli bo‘lsa, uning leksik bazasi shunchalik torayadi”.

Lug‘atning kompyuter variantini yaratish, turli grafik vositalari, bunday morfologik va sintaktik tahlil, to‘liq matn izlash, ovozni aniqlash va sintez kabi turli lingvistik texnologiyalardan foydalanish (masalan, turli mezonlarga ko‘ra qisman displey bilan ishlash) lug‘at mazmunini aks ettirish bu boradagi ba‘zi muammolarni bartaraf qilish imkonini beradi.

Elektron lug‘atlar foydalanuvchilarning eng keng doiralarida jadal rivojlanib, ommalashib borayotgan mahalliy nashriyot mahsulotlari bozorida nisbatan yangi hodisa. Jumladan, A.Baranov, V.Berkov, T.Bukreyev, I.Zavaruyev, A.Kovalchuk, M.Lapteva, M.Kovyazina, L.R.Misak, M.Peshchak, YE.Rumyanseva, N.Sivakov, V.Selegey, A.Chepik, G.Cherednichenko, G.Chumarin kabilar an‘anaviy va elektron lug‘atlarni rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti muammolariga bag‘ishlangan bir qator ilmiy izlanishlar olib borgan.

Xulosa va takliflar
(Conclusion/Recommendations).

Ilmiy adabiyotlarda “elektron lug‘at”, “kompyuter lug‘ati” va “avtomatik lug‘at” atamalari ko‘pincha sinonim sifatida ishlatiladi. R.Misak talqinicha, “avtomatik lug‘at” va “elektron lug‘at” atamalarini umumiy va ekvivalent deb, “kompyuter lug‘ati”ni esa ularning yangi turlaridan biri deb hisoblash mumkin. Ushbu atamalar bilan ifodalangan tushunchaning ta‘rifiga kelsak, olimlar orasida yagona nuqtai nazar mavjud emas.

O‘rganilgan manbalar asosida umumlashtirib qayd etish mumkinki, avtomatik lug‘at – foydalanuvchi tomonidan kompyuterda foydalanish uchun mo‘ljallangan maxsus mashina formatidagi lug‘at yoki matnni qayta ishlash uchun kompyuter dasturi; kompyuter lug‘ati – xulosa chiqarish tartiblari kompyuter tomonidan bajariladigan lug‘at.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хасанбоева, Н. (2019). Til o'qitishda innovatsion texnologiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Abdullaeva, M. (2021). Elektron lug'atlar va ularning ta'limda tutgan o'rni. O'zbek tili va adabiyoti, 2(3), 55–61.
3. Nation, I.S.P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Залевская, А.А. (2005). Психолингвистика. Москва: Издательство МГУ.
5. Clark, E.V. (2016). First Language Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Qarshiyev, N. (2020). Multimodal yondashuv asosida til o'rgatish metodlari. Ilm-fan va innovatsiya, 4(1), 22–29.
7. Hasanov, A., & Yo'ldoshev, D. (2022). Yoshga mos so'zlar tanlovi va ularning grammatik strukturalari. Filologiya masalalari, 1(5), 73–80.
8. Чудинова, С.Ф. (2010). Детская лексикография: проблемы и перспективы. Санкт-Петербург: Наука.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И КОЛЛИЗИИ ПРАВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ ДОГОВОРАХ

*Муроджоновна Мохирахон Мақсуджон қизи,
Специалист Юридического департамента АО «ТБС Банк»*

XALQARO QURILISH SHARTNOMALARIDA HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MUAMMOLARI VA HUQUQIY KOLLIZIYALAR

*Murodjonova Mohiraxon Maqsudjon qizi
“TBC Bank” ATB Yuridik departamenti mutaxassisi*
**PROBLEMS OF LEGAL REGULATION AND
CONFLICTS OF LAW IN INTERNATIONAL
CONSTRUCTION CONTRACTS**

*Murodjonova Mohiraxon Maqsudjon qizi
Specialist, Legal Department, TBC Bank JSC*

e-mail:
mohiraxon@gmail.com
m
Orcid: 0009-0000-
8375-8420

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные проблемы правового регулирования международных строительных договоров, возникающие в условиях глобализации и активного развития трансграничных проектов. Особое внимание уделяется анализу правовых коллизий, связанных с применением различных национальных правовых систем и международных норм в строительной отрасли.

Ключевые слова: международные строительные договоры, правовое регулирование, коллизии права, международное частное право, унификация права, FIDIC.

Annotatsiya: Maqolada globallashuv va transchegaraviy loyihalarning faol rivojlanishi sharoitida xalqaro qurilish shartnomalarini huquqiy tartibga solishning dolzarb muammolari ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, qurilish sohasida turli milliy huquqiy tizimlar hamda xalqaro me'yorlarning qo'llanishi bilan bog'liq huquqiy kolliziyalarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: xalqaro qurilish shartnomalari, huquqiy tartibga solish, huquqiy kolliziyalar, xalqaro xususiy huquq, huquqni unifikatsiya qilish, FIDIC.

Abstract: The article examines the pressing issues of legal regulation of international construction contracts arising in the context of globalization and the dynamic development of cross-border projects. Special attention is paid to the analysis of legal conflicts related to the application of different national legal systems and international norms in the construction sector. The study identifies the key causes of such conflicts, including differences in national legislation, ambiguity in the interpretation of contractual provisions, and gaps in international legal regulation.

Keywords: international construction contracts, legal regulation, conflict of laws, private international law, legal unification, FIDIC.

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH/INTRODUCTION).

Международные строительные договоры занимают особое место в системе частноправовых и публично-правовых отношений, так как они затрагивают не только интересы частных компаний, но и напрямую влияют на экономическое развитие государств, инвес-

тиционную привлекательность рынков и реализацию инфраструктурных проектов. Согласно данным Всемирного банка и Международной федерации инженеров-консультантов (FIDIC), более 60 % крупных строительных проектов, реализуемых в развивающихся странах, финансируются с привлечением иностранных

инвесторов и международных подрядчиков, что неизбежно порождает необходимость применения сложных юридических механизмов урегулирования договорных отношений. [1]

Ключевая проблема заключается в том, что такие договоры подчиняются сразу нескольким правовым системам: национальному праву государства, на территории которого осуществляется строительство; праву страны инвестора или генерального подрядчика; а также нормам международного частного права.[3] Различия в законодательстве, подходах к толкованию договорных обязательств и судебной практике создают ситуацию правовой неопределенности. Например, исследование Европейской ассоциации строительного права (2022) показало, что свыше 40 % споров в международных строительных проектах связаны именно с коллизиями норм права и несовершенством правового регулирования.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR/MATERIALS AND METHODS).

Особое значение имеет применение типовых контрактов FIDIC, которые стали своего рода международным стандартом в строительной отрасли. Однако практика показывает, что даже использование унифицированных форм не исключает конфликтов права: национальные суды и арбитражные институты по-разному интерпретируют отдельные положения, что приводит к затяжным судебным процессам и финансовым потерям. Примером может служить спор по проекту строительства газопровода в Восточной Европе (2019), где коллизия между положениями FIDIC и национальным строительным законодательством привела к многолетней арбитражной процедуре.[6]

Таким образом, изучение проблем правового регулирования и правовых коллизий в международных строительных договорах имеет не только теоретическое, но и практическое значение. С одной стороны, оно позволяет выявить системные пробелы и противоречия в правовом регулировании, а с другой — предложить пути совершенствования договорных механизмов и гармонизации законодательства.[4] Настоящее исследование направлено на выявление ключевых проблем правоприменительной практики, анализ причин

возникновения правовых коллизий, а также разработку рекомендаций по их эффективному разрешению с учетом международного опыта.

Международные строительные договоры являются одной из наиболее сложных форм трансграничных контрактов, так как они сочетают в себе коммерческие, технические и правовые элементы. Реализация крупных инфраструктурных проектов почти всегда связана с участием иностранных подрядчиков, инвесторов и международных финансовых институтов.[5] По данным Всемирного банка (2023), более 65 % инфраструктурных проектов в развивающихся странах реализуются с привлечением международных подрядных организаций, что объективно усиливает значение вопросов правового регулирования и коллизий права.

ОБСУЖДЕНИЕ

(MUHOKAMA/DISCUSSION).

Ключевая проблема заключается в многообразии правовых систем, которые одновременно воздействуют на содержание договора. С одной стороны, договор подчиняется национальному законодательству страны, где выполняется строительство; с другой стороны — праву государства инвестора или подрядчика. В дополнение к этому применяются нормы международного частного права и типовые формы контрактов, прежде всего FIDIC. Европейская ассоциация строительного права (ECLA, 2022) отмечает, что около 40 % трансграничных строительных споров возникают именно из-за несовпадения правовых норм и отсутствия единых подходов к толкованию договорных обязательств.[6]

Особую роль играют типовые формы контрактов FIDIC, которые с 1999 года используются как международный стандарт. Однако практика показывает, что даже эти унифицированные формы не исключают конфликтов. Например, в странах Ближнего Востока и Северной Африки до 55 % споров связано с несоответствием FIDIC местному строительному законодательству, особенно в вопросах ответственности за задержку сроков и оплаты. В судебной и арбитражной практике выделяются значимые дела: *Bayindir v. Pakistan* (ICSID, 2009), где арбитраж подтвердил обязательность процедур FIDIC, и *ATA*

Construction v. Jordan (ICSID, 2010), где международный арбитраж признал приоритет арбитражной оговорки над решением национального суда.[5]

Современная практика внедряет новые механизмы урегулирования споров, в частности Dispute Adjudication Boards (DAB) и Dispute Avoidance and Adjudication Boards (DAAB), которые позволяют решать до 90 % конфликтов до стадии арбитража. Примером успешного применения является проект Dubai Metro, где большинство споров было урегулировано именно через DAB, что позволило снизить расходы участников на 20–25 %.

Одним из наиболее значимых аспектов правового регулирования в международных строительных договорах является проблема выбора применимого права. Согласно исследованию Международной торговой палаты (ICC, 2022), в 70 % арбитражных дел стороны изначально не согласовали применимое право, что приводило к затяжным спорам. В таких случаях арбитражные трибуналы вынуждены прибегать к нормам международного частного права, что нередко вызывает конфликт между интересами инвестора и государства-заказчика.[3]

РЕЗУЛЬТАТЫ (NATIJARLAR/RESULTS).

Таким образом, международные строительные договоры остаются сферой повышенного правового риска. Для минимизации коллизий необходима дальнейшая гармонизация законодательства, адаптация FIDIC к национальным правовым системам, признание решений Dispute Boards национальными судами, а также формирование международной базы прецедентов. Только комплексное применение этих мер позволит повысить предсказуемость и устойчивость правового регулирования международных строительных проектов.

В международной практике четко прослеживается тенденция к выбору «нейтрального права», такого как английское право или швейцарское право. Так, в 2021 году более 55 % международных строительных контрактов в Европе, Азии и Африке были заключены под юрисдикцией английского права. Однако применение иностранного права влечет трудности с исполнением решений на

территории государств, где реализуется проект, что подтверждается делами *Middle East Cement v. Egypt* (ICSID, 2002) и *Al-Bahloul v. Tajikistan* (SCC, 2008).[6]

Еще одной проблемой является соотношение международного арбитража и национальных судов. Несмотря на широкое признание Нью-Йоркской конвенции 1958 года, в ряде стран сохраняются сложности с признанием и исполнением арбитражных решений. Например, в странах Центральной Азии и Африки до 35 % решений арбитражей встречают процессуальные препятствия в национальных судах. Это существенно снижает эффективность механизма разрешения споров и увеличивает риски для иностранных инвесторов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA/CONCLUSION).

Международные строительные договоры подвержены высокой степени правовых рисков из-за различий национальных правовых систем и отсутствия единой глобальной регламентации. Основные выводы исследования: Более 40 % споров связаны с правовыми коллизиями. Использование FIDIC и Dispute Boards снижает риск арбитража на 70–90 %. Арбитражная практика подтверждает необходимость единых стандартов и гибкой адаптации контрактов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOTLAR RO'YXATI/REFERENCES)

1. Wahab M.S.A. Construction Arbitration in MENA Region // Brekoulakis S. (ed.). Guide to construction arbitration. Law Business Research Ltd., 2017. – С. 373-410.
2. Sears S. K., Clough R. H., Sears G. A. Construction project management: A practical guide to field construction management. John Wiley & Sons, 2008. – С. 2-3
3. Богуславский М. М. Международное частное право: учебник. Москва: Норма: Инфра-М, 2011. – С. 18.
4. Ахтямова Е.В. Понятие и признаки типовой договорной конструкции в гражданском праве российской федерации // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2020. № 12-3. – С. 29-31.
5. Yang Z. The study on law disputes in construction project contract relationship // Physics Procedia. 2012. Т. 33. – С. 1999-2000
6. Chappell D., Dunn M.H., Cowlin M. Building Law Encyclopedia. John Wiley & Sons. 2009. – С. 109-110.

INKLYUZIV MAKTAB KELAJAK TA'LIM MAYDONINI YARATISH NAMUNASI SIFATIDA

*Kenjaboyev Abdusalim Erkaboyevich, Termiz davlat universiteti
katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*

INCLUSIVE SCHOOL AS A MODEL FOR CREATING THE EDUCATIONAL SPACE OF THE FUTURE ABSTRACT

*Kenjaboyev Abdusalim Erkaboyevich, senior lecturer at Termez
State University, candidate of pedagogical sciences, associate
professor*

ИНКЛЮЗИВНАЯ ШКОЛА КАК МОДЕЛЬ СОЗДАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА БУДУЩЕГО АННОТАЦИЯ

*Кенжабоев Абдусалим Эркабоевич, старший преподаватель
Термезского государственного университета, кандидат
педагогических наук, доцент*

<https://orcid.org/0009-0004-1141-6279>
e-mail:
abdusalim_erkaboyevic
h2020@mail.ru

Annotasiya: Maqola inklyuziv maktabning konseptual mazmunini nafaqat sifatli ta'limdan teng foydalanishni ta'minlash, balki qabul qilish, xilma-xillik va individuallashtirishga qaratilgan ta'lim muhitini yaratishga qodir muassasa sifatida o'rganadi. Muallif inklyuziv maktabni nafaqat o'zgarishlarga moslashishga, balki ta'lim jarayonlarining yangi sifatini shakllantirishga qodir bo'lgan kelajak ta'lim arxitekturasining asosiy elementi sifatida ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, inklyuziv maktab, kelajak ta'lim maydoni, inklyuziya pedagogikasi, ta'limni individuallashtirish, ta'lim muhiti, ta'lim siyosati, ijtimoiy integratsiya, ta'limda raqamli texnologiyalar.

Abstract: The article explores the conceptual content of an inclusive school as an institution capable of creating an educational environment focused not only on ensuring equal access to quality education, but also on acceptance, diversity and individualization. The study considers an inclusive school as a key element of the future educational architecture, capable not only of adapting to changes, but also of forming a new quality of educational processes.

Keywords: inclusive education, inclusive school, future educational space, inclusive pedagogy, individualization of education, educational environment, educational policy, social integration, digital technologies in education.

Аннотация: В статье рассматривается концептуальное содержание инклюзивной школы как института, способного создать образовательную среду, ориентированную не только на обеспечение равного доступа к качественному образованию, но и на принятие, разнообразие и индивидуализацию. В исследовании инклюзивная школа рассматривается как ключевой элемент будущей образовательной архитектуры, способный не только адаптироваться к изменениям, но и формировать новое качество образовательных процессов.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивная школа, будущее образовательное пространство, инклюзивная педагогика, индивидуализация образования, образовательная среда, образовательная политика, социальная интеграция, цифровые технологии в образовании.

KIRISH. Ta'limdagi zamonaviy o'zgarishlar nafaqat texnologik taraqqiyot, balki shaxs, jamiyat va ijtimoiy adolat haqidagi tushunchalarning o'zgarishi bilan ham bog'liq. 21-asr ta'lim siyosatining asosiy yo'nalishi har bir o'quvchi, individual xususiyatlaridan qat'i nazar, rivojlanish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lgan ta'lim muhitini yaratishdan iborat[1]. Inklyuziv maktab nogiron bolalar uchun ta'lim jarayonini tashkil etishning oddiy shakli emas, balki ochiqlik, xilma-xillik, insonparvarlik va ijtimoiy mas'uliyat qadriyatlariga yo'naltirilgan tizimli modeldir[2]. U kelajak ta'lim muhitining konseptual yadrosiga aylanib bormoqda, bunda sifat o'rtacha yutuq bilan emas, balki har bir ishtirokchining salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish bilan belgilanadi. Ushbu inklyuziv maktab modeli pedagogikaga an'anaviy yondashuvlar, ta'lim muhiti arxitekturasini va ta'lim tashkilotlarini boshqarish tamoyillarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy-madaniy va texnologik voqealar sharoitida kelajak maktabini loyihalash vazifasi, nafaqat inklyuziv modelni konsepsiyalash, balki uni zamon talablariga moslashuvchan tarzda javob berishga qodir bo'lgan amaliyotga yo'naltirilgan tizim sifatida taqdim etish ham muhimdir.

Inklyuziv yondashuvning asosi o'quvchining idrokidagi paradigmanning pedagogik ta'sir obyektidan ta'limning o'zaro ta'siri subyektiga o'zgarishidir. Inklyuzivlik mafkurasi har kimning umumiy ta'lim jarayonida boshqalar bilan teng ishtirok etish huquqini tasdiqlaydi, shu bilan birga farqlar bartaraf etilmaydi, balki tan olinadi va qo'llab-quvvatlanadi. Istiqboldagi bu o'zgarish me'yoriylikning yangi tushunchasini yaratadi, xilma-xillik foydasiga bir xillikni rad etadi, inklyuziv maktabni kelajak ta'limining ajralmas qismiga aylantiradi.

Kelajak maktab modeli nafaqat moddiy-texnik yoki me'yoriy asoslarga, balki birinchi navbatda ijtimoiy-madaniy aloqalarga, mazmunli ko'rsatmalarga va o'quvchilarning o'zini o'zi anglash imkoniyatlariga asoslanadi[3].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR

SHARHI. A.S.Sunsova inklyuziv maktab shunchaki qo'shma ta'limni tashkil etish emas, balki farqlarni rivojlanish manbai sifatida tan olishga, qiymatga asoslangan o'zaro ta'sir modeli ekanligini ta'kidlaydi[4, 87-bet]. Muallif rasmiy inklyuziyadan ta'lim muhitida xilma-xillikni chuqur madaniy qabul qilishga o'tishni talab qiladi.

I.V.Guryanova va E.A.Kleshcheva inklyuziv ta'lim muhitini nafaqat tashkiliy-pedagogik jihatlarini, balki shaxslararo munosabatlarning tuzilishini ham o'z ichiga olgan murakkab makon sifatida ko'rib chiqadi[5, 69-bet]. Mualliflar inklyuziv amaliyotning barqarorligini ta'minlash uchun psixologik-pedagogik yordam va kasblararo o'zaro hamkorlikni birlashtirish zarurligiga e'tibor qaratadilar.

Ya.V.Kuvayeva barcha toifadagi o'quvchilar uchun qulay bo'lgan maktabni loyihalash shartlari sifatida foydalanish imkoniyati, moslashuvchanlik va psixologik qulaylik muhimligini ta'kidlaydi[3].

M.M.Axmadovning fikricha, ertangi kun ta'limini belgilovchi omil bu rasmiy tashkiliy tuzilma emas, balki o'zaro hamkorlik sifati, qadriyat mazmuni va har bir ishtirokchining individual rivojlanish trayektoriyasidir[6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Muallif inklyuziv maktabni nafaqat o'zgarishlarga moslashishga, balki ta'lim jarayonlarining yangi sifatini shakllantirishga qodir bo'lgan kelajak ta'lim arxitekturasining asosiy elementi sifatida ko'rib chiqadi. Tadqiqot maqsadiga erishish uchun biz statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullari, tahlilni qiyoslash, tizimli hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. Ta'limning gumanistik falsafasi inklyuziyani talabga yo'naltirilgan yondashuv g'oyasini kengaytirish, uning chegaralarini kengaytirish sifatida izohlaydi. A.S.Suntsovaning so'zlariga ko'ra, inklyuziv ta'lim "ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasida qabul qilish, tan olish va o'zaro

yordamga asoslangan alohida turdagi munosabatlarni shakllantirishni” nazarda tutadi[4].

Kelajakning ta’lim falsafasi kontekstida inklyuziya kengroq strategiya – “ishtirok etish pedagogikasi”ning bir qismiga aylanadi, bunda har bir talaba akademik va ijtimoiy hayotga teng asosda qo’shiladi[3]. Ta’lim tashkiloti tanlov va reyting vositasi sifatida emas, balki imkoniyatlar maydoni sifatida qaraladi. Inklyuziv model shunchaki ta’lim olish imkoniyatini kengaytirish emas, balki ta’lim muhitining maqsadlari, mazmuni, usullari, tashkiliy shakllari va tarkibiy tashkil etilish butun tizimni chuqur isloh qilishdir.

Zamonaviy xalqaro hujjatlar (BMTning Nogironlar huquqlari to’g’risidagi konvensiyasi, Salamanka deklaratsiyasi va YUNESKOning Pusan deklaratsiyasi) inklyuziv tizimlarni rivojlantirish yo’nalishini belgilab, ularning universalligini ta’kidlaydi[7]. Kelajak maktabi haqidagi zamonaviy tushuncha asosiy e’tiborni infratuzilma va standartlashtirilgan protseduralardan shaxslararo dinamikaga, ta’lim senariylarining o’zgaruvchanligiga va ma’no makonini yaratishga o’tkazadi[3].

I.V.Guryanova va E.A.Kleshcheva ta’kidlaganidek, inklyuziv makon o’quv jarayonining barcha ishtirokchilari – talabalar, o’qituvchilar, ota-onalar va mutaxassislarning ishtirok etish va o’zaro hurmat tamoyillariga asoslangan o’zaro hamkorligini nazarda tutadi[5,102-bet]. Bu nafaqat bilim olish uchun sharoit yaratadi, balki to’laqonli birga yashash va hamjihatlik madaniyatini yaratadi.

Kelajakdagi ta’lim siyosatida u bir nechta strategik funksiyalarni bajaradi:

madaniy – bag’rikenglik va insonparvar dunyoqarashni targ’ib qilish;

ijtimoiy – begonalashish va marginallanish to’siqlarini bartaraf etish;

pedagogik – ta’lim o’zaro ta’sirining yangi shakllarini ishlab chiqish;

institutsional – maktabni ochiq va moslashuvchan muassasaga aylantirish[3, 42-bet].

Binobarin, inklyuziv maktab shunchaki ta’lim tizimining bir qismi emas, balki mavjud sharoitlarni o’zgartirishning faol agenti hisoblanadi. O.A.Leonovanning ta’kidlashicha, to’g’ri tashkil etilgan inklyuziv muhit “ta’lim jarayoni ishtirokchilari o’rtasida empatiya,

muloqot qobiliyatlari va jamoaviy ishning rivojlanishiga” yordam beradi [8, 56-bet].

Zamonaviy inklyuziv maktab ko’p bosqichli tizim sifatida resurs-subyektni muvofiqlashtirishning arxitekturasini quyidagilarni o’z ichiga oladi:

pedagogik komponentlar – mazmun, texnologiyalar va usullar;

psixologik va ijtimoiy qo’llab-quvvatlash – qo’llab-quvvatlash xizmatlari, inklyuziv guruhlar;

jismoniy muhit – foydalanish mumkin bo’lgan joylar, infratuzilma;

raqamli infratuzilma – moslashuvchan texnologiyalar va media platformalar[3, 43-bet].

“Ta’lim maydonlari” uchun asosiy element binoning o’zi emas, balki bolalarning ehtiyojlarini qondirish uchun moslashuvchan tarzda tashkil etilgan o’zaro ta’sirlar to’plamidir[4, 45-bet]. Modelning eng muhim jarayon elementi – bu mutaxassislar: o’qituvchilar, psixologlar, nutq terapevtlari, repetitorlar va nutq terapevtlarining jamoaviy ishi bolaning ijtimoiylashuvi va rivojlanishi jarayonida doimiy qo’llab-quvvatlashga urg’u beradi.

V.V.Xitryuk to’g’ri ta’kidlaydiki, o’qituvchining inklyuziyaga tayyorligi bilimlar yig’indisi emas, balki aksiologik, kognitiv, faoliyatga asoslangan va aks ettiruvchi komponentlarni o’z ichiga olgan tizimli shaxsiy xususiyatdir [9, 67-bet].

Ta’kidlash kerakki, zamonaviy o’qituvchi nafaqat mavzu bo’yicha mutaxassis, balki bolaning madaniyati va individualligi o’rtasida vositachi, murakkab ijtimoiy va ta’lim muhitida navigator bo’lishi kerak. Amaliyotga yo’naltirilgan modullar, inklyuziv maktablarda amaliyot o’tash, amaliy misollar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, pedagogik aks ettirishning faol shakllari o’qitishning samarali shakllari sifatida e’tirof etiladi. Kelajakning inklyuziv maktabi nafaqat pedagogik model, balki o’ziga xos fazoviy, tashkiliy va texnologik yechim hamdir. Bunday maktabning me’moriy dizayni an’anaviydan tashqariga chiqadi – u barcha ishtirokchilarning ehtiyojlarini qondiradigan ochiq, modulli, moslashuvchan va xavfsiz maydon sifatida yaratilgan.

Raqamli infratuzilma inklyuziv maktablarda an’anaviy o’qitishning o’rnini bosuvchi emas, balki uning kengaytmasi bo’lib,

har bir talaba o'z ta'lim trayektoriyasini o'z ehtiyojlariga moslashtirishi, raqamli muhiti shaxsiylashishi va axborotga ko'p kanalli kirish tamoyillari kelajak ta'lim mohiyatini tashkil qiladi.

O.A.Leonova inklyuziv maktab jamiyatning umumiy madaniy o'zgarishidan ajralgan holda faoliyat yurita olmasligini ta'kidlaydi. Inklyuziv madaniyat nafaqat maktabga, balki oilaga, ommaviy axborot vositalariga va hukumat tuzilmalariga ham kirib borishi kerak [10,98-bet]. Inklyuziv maktabni kelajak uchun ta'lim modeli sifatida ko'rib, uning tizimli integratsiyasini alohida ta'kidlash zarur:

-pedagogik innovatsiya (yangi usullar, o'zaro ta'sir, mulohaza);

-ijtimoiy adolat (teng imkoniyatlar, stigmaga qarshi turish);

-texnologik moslashuvchanlik (moslashuvchan texnologiyalar va raqamli muhit);

-institutSIONal rivojlanish (tarmoqlararo hamkorlik).

Binobarin, inklyuziv maktab o'zgaruvchan jamiyatga shunchaki moslashmaydi, balki turli xillikni o'zlashtira oladigan avlodni tarbiyalash orqali jamiyatning barqaror kelajagini shakllantiradi.

XULOSA. Inklyuziv maktab kelajakdagi ta'lim maydoni uchun namuna sifatida insonparvarlik an'analari, innovatsion yondashuvlar va texnik imkoniyatlar bilan mas'uliyatning kesishishidan shakllanadi. Inklyuziv ta'lim makonini yaratish me'yoriy bazani o'zgartirish, o'qituvchining rolini qayta ko'rib chiqish, arxitekturani modernizatsiya qilish, psixo-pedagogik yordam va faollikni kuchaytirish, ta'lim mavzusini jonli makonga integratsiya qilish borasida tizimli yondashuvni talab qiladi.

Maktabning kelajagi shunchaki bino, jadval va standart emas; bu avvalo, munosabatlar, imkoniyatlar va ma'nolardir. Inklyuziv maktab esa, uning prototipi, tajriba modelidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xasanov Sh.X. Pedagogik innovatsiyalar tizimida inklyuziv ta'lim // Xalq ta'limi. - Toshkent, 2022. - No 4. - B. 110-120.
2. Type Йонссон. Инклюзив таълим. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. ЮНЕСКО Халқаро ташкилоти. Operation Мерсу Халқаро ташкилоти, Республика таълим маркази. - Т., 2003.
3. Куваева Я.В. Архитектура школы будущего: среда обучения. Народное образование. -М., 2018, 9, 41-46 с.
4. Сунцова А.С. Теории и технологии инклюзивного образования: учебное пос. - Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2023. - 112 с.
5. Гурьянова И.В., Клещева Е.А. Комплексное сопровождение предметов инклюзивно-образовательного пространства. // Современные проблемы науки и образования. - Санкт-Петербург, 2017. - №6. - С. 59-65.
6. Ахмадов М.М. Модель формализации готовности обучающихся педагогического профиля к реализации инклюзивного образования. // Мировая наука, культура, образование. -М., - 2024. - №3. - С. 69-76.
7. Уразбаева А.К., Кемешова А.М. Инклюзивные образовательные модели в современных казахстанских школах. // Наука эпохи. -М., - 2025. - №1. - С. 20-27.
8. Леонова О.А. Формирование инклюзивной культуры и образовательной организации. // Науки мира. Педагогика и психология. -М., - 2022. - №4. - С. 61-68.
9. Хитрюк В.В. Инклюзивная подготовка педагога: формирование педагогической системы. - Минск: БГПУ, 2015. - 175 с.
10. Ключко А.Р., Топоева П.А. Современные тенденции в архитектурном проектировании инклюзивных школ. // Строительство: наука и образование. - Ижевск; - 2021. - №2. - С. 12-18.

TILDAGI ORTIQCHALIKNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Yo'ldosheva Dilnoza Xasan qizi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti, "Filologiya va tillarni
o'qitish" kafedrası

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО ИЗБЫТКА

Юлдашева Дилноза Хасан кызы,
Доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Навоийский инновационный университет, кафедра
филологии и языкознания

LINGUOCOGNITIVE FEATURES OF LANGUAGE REDUNDANCY

Yo'ldosheva Dilnoza Xasan kizi,
Doctor of philosophy in philology (PhD) Navoi University
of Innovation, Department of Philology and Language
Teaching

<https://orcid.org/0009-0009-3323-5977>

e-mail:
dilnozayuldasheva@institution.edu

Annotatsiya: XX asr tilshunosligining eng ulkan yutug'i sohaning yangi paradigma – antroposentrik paradigmaga kirib kelishi bo'ldi. Natijada til o'zgaras sistema emasligini isbotlovchi qarashlar, dalillar kuzatildi, maydonga tashlangan sharhlarda falsafa, psixologiya, mantiq, antropologiya, kognitologiya, madaniyat, kabi ko'plab fanlarga doir bilimlarga tayanish zarurat ekanligi masalasi ko'ndalang bo'ldi. Ushbu maqolada ortiqchalik tamoyiliga asoslangan tautologiyaning kognitiv-strategik imkoniyatlari, ushbu hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratuvchi lingvokognitiv jihatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: freym, slot, struktura, subfreym, munosabat, pozitsiya.

Annotation: The greatest achievement of 20th century linguistics was the penetration of the field into a new paradigm – the anthropocentric paradigm. As a result, views, arguments were observed that prove that language is not an invariable system, in comments thrown into the field, the question of whether it is necessary to rely on knowledge of many disciplines, such as philosophy, psychology, logic, anthropology, cognitology, culture, etc. This article analyzes the cognitive-strategic possibilities of tautology based on the principle of redundancy, the linguistic cognitive aspects that make it possible for this phenomenon to occur.

Keywords: frame, slot, structure, subframe, attitude, position.

Аннотация: Величайшим достижением лингвистики XX века стало вхождение отрасли в новую парадигму – антропоцентрическую. В результате наблюдались взгляды, аргументы, доказывающие, что язык не является неизменяемой системой, вопрос о необходимости опираться на знания по многим дисциплинам, таким как философия, психология, логика, антропология, когнитивология, культура, в комментариях, брошенных на поле, был поперечным. В этой статье анализируются когнитивно-стратегические возможности тавтологии, основанные на принципе избыточности, лингвокогнитивные аспекты, которые делают возможным возникновение этого явления.

Ключевые слова: фрейм, слот, структура, субфрейм, отношение, положение.

KIRISH. XX asrda yetakchi ilmiy nazariyalarning yutuqlari fanlar taraqqiyotiga turtki berdi, eng ahamiyatlisi, tilshunoslik muammolari antroposentrik tamoyillar asosida tekshirila boshlandi. O'tgan asrning ikkinchi yarmi boshlarida bilimlar haqidagi fan kognitologiyani ta'siri ostida kognitiv tilshunoslik yuzaga keldi, chunki kognitologiya bilimlarni egallash, qayta ishlash, saqlash va ulardan foydalanish texnikasi va usullari bilan shug'ullanadi. Tabiiyki, muayyan fanning vujudga kelishi jamiyat qonunlarini tushunishning umumiy taraqqiyotini anglatadi, biroq kognitologiyani paydo bo'lishi, ayniqsa, tilshunoslik uchun ahamiyatli bo'lib chiqdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tilni tushunishning kognitiv faoliyat ekanligi shundaki, til egasi tafakkur qiluvchi, tahlil qiluvchi va talqin qiluvchi sifatida har qanday axborot va ma'lumotni kognitiv tahlil yordamida anglaydi, baholaydi. Shu nuqtayi nazardan kognitologiya va tilshunoslik sohalari bevosita bir nuqtada kesishadi. "Kognitologiya fanining paydo bo'lish sanasini 1956-yildan deb hisoblayotgan mutaxassislar (Muers, Brown 1986) uning asosiy vazifasini aqliy tasavvur qoidalari va mantiqiy xulosalar qonuniyatlariga tayangan holda tabiiy til tizimini "qayta ishlash"ning talabga va haqiqatga mos nazariyasini yaratishda ko'radilar"¹. Kognitologiyani tayanch nuqtasi sifatida kognitiv tilshunoslik maydonga kelgan, ilk bor, 1975-yilda, kognitiv tilshunoslik xususidagi qaydlar kuzatilgan bo'lib², shu o'rinda ta'kidlash lozimki, tilning eng asosiy va muhim bo'lgan vazifasi kommunikativ vazifa sanaladi, o'tgan asrning 70-yillarida V.A.Avrarin tilning kommunikativ, ekspressiv, konstruktiv, akkumulyativ vazifalari xususida fikr bildirgan bo'lib³, aynan akkumulyativ vazifasi ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlashni maqsad qilganligi oydinlashadi, tilning aynan shu vazifasidan kognitiv vazifa vujudga kelgan desak, to'g'ri bo'ladi, A.E.Mamatov "bilimlarga e'tibor

berish, ularni qabul qilish, o'zlashtirib olish, saqlash va eslab qolish qobiliyatlari va jarayonlari umumiyliigi, shuningdek, tushuncha va fikrlarni shakllantirishning umumlashgan nomidir"⁴. Tilning aynan olamni anglash, ma'lumotlarni to'plash, saqlash va keyingi avlodlarga yetkazish tilning kognitiv vazifasidir.

MUHOKAMA. Kognitologiya "[lot. *cognitio* – bilish + yun. *logos* – fan, ta'limot] tabiiy va sun'iy tizimlarda bilimning jamlanish, qayta ishlanishi va qo'llanish muammolarini tadqiq etuvchi; bilish nazariyasi, kognitiv psixologiya, kognitiv tilshunoslik, sun'iy intellekt nazariyasi, neyrofiziologiya sohalari kesishuvida yuzaga kelgan oraliq fan. Mutaxassislar, shuningdek, kognitologiyani axborotni qabul qilish va taqdim etish tizimini, aqliy jarayonlarni boshqarishning umumiy tamoyillarini o'rganadigan fan sifatida ham e'tirof etadilar"⁵.

Ma'lumki, kognitiv tilshunoslikda tushunishning "mental" asoslari axborotni qayta ishlashda til haqidagi bilimlar ishtirokini o'z ichiga oladi. Kognitiv tilshunoslik sohasidagi tadqiqotlar natijalari bus-butun inson kognitiv mexanizmlarini, masalan, konsept, ssenariy, skript, freym, geshtalt, kategoriyalashtirish va konseptuallashtirish mexanizmlarini ochish kalitini taqdim etadi. Mazkur tushunchalardan konsept predmet, hodisaning umumiy obrazini, tasavvurini, ssenariy muayyan hodisaga xos faktlarning uzviyligini aks ettiruvchi namunaviy shaklini, skript namunaviy konseptual tuzilmalarining muayyan turini, freym andozali axborot strukturasi, geshtalt esa bir paytning o'zida tafakkur va tilga intiluvchi mantiqiy strukturani anglatadi⁶.

Kognitiv yondashuvlarning tayanch tushunchalaridan biri *konseptdir*, chunki konsept, Y.S.Kubryakova ta'rifi bilan aytganda, tafakkur, anglash, ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash kabi muammolar bilan shug'ullanadi⁷. Ma'lumki, konseptlar inson ongida nafaqat so'zning lug'aviy

¹ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006. – Б.20.

² Lakoff G., Thompson H. Dative questions in cognitive grammar // *Parasession on Functionalism*. – 1975. – pp. 337-350.

³ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л., 1975. – С.44.

⁴ Маматов А.Е. "100 наиболее важных функции языка" – "Тилининг энг муҳим 100 та функцияси". – Т.: Баёз, 2014. – Б.16.

⁵ Xudoyberganova D. Antroposentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Tubo nashr, 2022 – B.44.

⁶ Safarov Sh. Keltirilgan manba. – B.19-52.

⁷ Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – С.90.

ma'nolari asosida, balki shaxsiy hamda butun bir xalqning madaniy-tarixiy tajribasidan kelib chiqib paydo bo'ladi. Tajriba qancha katta va boy bo'lsa, konseptning chegarasi shunchalik keng bo'ladi. Z.D.Popova hamda I.A.Sterninning fikriga ko'ra, so'z konseptni to'liqligicha tashkil etmaydi – u o'zining mazmun-ma'nosi orqali so'zlayotgan kishi uchun ularning bosh maqsadini tashkil etuvchi, uning intensiyasiga kiruvchi, bildirish uchun relevant bo'lgan bir necha asosiy konseptual belgilarni uzatadi⁸. Sintaktik konseptlar gap semantikasini lisoniy birlik sifatida o'rganish orqali, ya'ni gapning tarkibiy sxemasining umumlashgan mazmunini belgilash orqali modellashtiriladi. Sintaktik konsept – “kishilar tomonidan anglangan va sintaktik strukturalar bilan ifodalangan vaziyatlarning tasviri”⁹, demak, kognitiv planda konseptning bu turi vaziyatlarning tasviridir.

NATIJALAR. Dramatik asarlarda tautologiyani quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi:

1. *Egnida so'nggi rusumdagi futbolka, jinsi shim, oyog'iga esa krassovka ilib olgan. (Q.Norqobil, “Quyoshni sen uyg'otasan”)* 2. *Kida oyog'imga sig'mayapti... (Q.Norqobil, “Quyoshni sen uyg'otasan”)* 3....xullas, shu Orif rais rahmatli enamga, qishloq ayollariga aytarkan, shu o'zlaring ham, bolalaring ham xirmonga oyoqlaringga nisbatan ikki-uch razmer katta kalish kiyib kelinglar. (Q.Norqobil, “Quyoshni sen uyg'otasan”) 4. *Uning egnida oqish kostyum-shim, oq ko'ylak, qora galstuk, oyog'ida qora tufli. (A.Ibrohimov, “Oyna sindi”)* 5. *Halimxon paydo bo'ladi, egnida qora shim, yangi yengi kalta oq ko'ylak, bo'ynida yashil galstuk, oyog'ida qora amirkon kovush, bir qo'lida bloknot, ikkinchisida qalam. (A.Ibrohimov, “Oyna sindi”)*

Keltirilgan barcha gaplarda oyoq so'zi tautologik ifodalangan. Vaholanki, *krassovka, kida, tufli, amirkon kovush* kabi leksemalarning barchasida “oyoq kiyimi” semasi mavjud va garchi, gaplardan oyoq so'zi tushirib qoldirilsa ham, ushbu gaplar uchun “*Kimdir oyog'iga nimadir kiygan*” shakli tipik propozitsiya sifatida belgilanaveradi.

XULOSA. Insonning voqea-hodisalarga munosabati, umuman olganda, nutqi tilning kognitiv nazariyasining amalda qo'llanishi bilan uzviy bog'liqdir. Zotan, biz yillar davomida orttirgan tajribalarimiz, bilim, ko'nikma va malakalarimiz asosida voqelikdagi u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan narsa-predmet, voqea, hodisalar haqida fikrlay olamiz va shu omillarga tayangan holda so'zlashuv jarayonida nutq birliklarini tanlab fikrimizni ifoda etamiz. Hozirgi zamon tilshunosligida kognitiv yo'nalish leksik-semantik sathdagi tahlillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unga ko'ra til umumiy kognitiv mexanizm bo'lishi bilan birga, axborotni uzatish va o'zgartirish vazifasini bajaruvchi belgilar tizimi hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л., 1975. – С.44.
2. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – С.90.
3. Lakoff G., Thompson H. Dative questions in cognitive grammar // *Parasession on Functionalism*. – 1975. – pp. 337- 350.
4. Маматов А.Е. “100 наиболее важных функций языка” – “Тилнинг энг мухим 100 та функцияси”. – Т.: Баёз, 2014. – Б.16.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: Изд-во «АСТ» Южно-Запад. 2007. – С.17.
6. Попова, З. Д. Способы вербализации концептов как проблема когнитивной лингвистики // *Respectus Philologicus*. 2009. Issue 16 (21). – С. 56-61.
7. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006. – Б.20.
8. Худойберганова Д. Антропосентрик тилшunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Tubo nashr, 2022 – B.44.

⁸ Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: Изд-во «АСТ» Южно-Запад. 2007. – С.17.

⁹ Попова, З. Д. Способы вербализации концептов как проблема когнитивной лингвистики // *Respectus Philologicus*. 2009. Issue 16 (21). – С. 56-61.

QORAQALPOQ MAKTABLARIDA INGLIZ TILINI O'QITISHNING QIYINCHILIKLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH USHLUBLARI

*Bekbosinova Dिल्фуза Kuralbayevna,
Qoraqalpoq Davlat Universiteti*

DIFFICULTIES IN TEACHING ENGLISH IN KARAKALPAK SCHOOLS AND METHODS OF OVERCOMING THEM

*Bekbosinova Dिल्фуза Kuralbayevna,
Karakalpak State University*

ТРУДНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В КАРАКАЛПАКСКИХ ШКОЛАХ И МЕТОДЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

*Бекбосинова Дилфуза Куралбаевна,
Каракалпакский государственный университет*

e-mail:
dilya.bekbosinova9292@gm
ail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpoq maktablarida ingliz tilini o'qitishda duch kelinayotgan asosiy qiyinchiliklar, ularning lingvistik, fonetik va madaniy ildizlari, hamda ularni bartaraf etishga oid samarali uslublar tahlil qilinadi. Xususan, interferensiya, transference va fonetik aralashuv kabi holatlarning o'quvchilarning til o'zlashtirish jarayoniga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, fonologik tafovutlar, so'z urg'usi, talaffuzdagi farqlar va o'zlashtirishdagi muammolar til tahlili asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: interferensiya, fonetik aralashuv, ingliz tili, Qoraqalpoq tili, yondoshuvlar, til o'qitish, bilingvizm, urg'u, fonologiya.

Abstract: This article discusses the primary difficulties faced in teaching English in Karakalpak schools, with a focus on linguistic and phonetic challenges. It explores interference, transfer, and the impact of bilingual and trilingual environments on students' speech behavior. The phonological and morphological aspects of both Karakalpak and English languages are analyzed to identify patterns that hinder or facilitate language acquisition, particularly in pronunciation and word stress.

Keywords: interference, phonetic interference, English, Karakalpak language, teaching methods, bilingualism, stress, phonology.

Аннотация: В статье рассматриваются основные трудности преподавания английского языка в каракалпакских школах, связанные с лингвистическими, фонетическими и культурными аспектами. Анализируются такие явления, как интерференция, трансференция и фонетическое смешение, их влияние на процесс усвоения языка. Особое внимание уделяется различиям в фонологической системе, ударениях, произношении и способах преодоления этих проблем.

Ключевые слова: интерференция, фонетическое смешение, английский язык, каракалпакский язык, методы преподавания, билингвизм, ударение, фонология.

Kirish. Ingliz tili bugungi kunda dunyodagi eng keng tarqalgan aloqa vositalaridan biridir. O'zbekiston Respublikasida ham bu tilni o'rganish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Shunga qaramay, uni o'rgatish jarayonida bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Bu qiyinchiliklar ko'pincha faqat til bilmaslik emas, balki lingvistik farqlar, fonetik murakkabliklar va madaniy tafovutlar bilan ham bog'liq bo'ladi. Maqolada aynan ushbu jihatlar chuqur tahlil qilinib, ularni bartaraf etishga doir samarali yondashuvlar taklif etiladi.

Ingliz va qoraqalpoq tillari ikki turkumga mansub: ingliz tili — german tillariga, qoraqalpoq tili esa turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu ikki tizim o'rtasidagi grammatik, sintaktik va morfologik farqlar o'quvchida tushunmovchiliklar keltirib chiqaradi. Masalan: **Fe'l zamonlari** — Ingliz tilida zamonlarning ko'pligi va ularning kontekstga qarab farqlanishi (Present Perfect, Past Continuous) qoraqalpoq tilidagi nisbatan oddiy zamon tizimi bilan mos kelmaydi.[1]

Artikl tizimi — qoraqalpoq tilida artikl yo'qligi sababli "a", "an", "the" kabi so'zlarning funksiyasini tushunish o'quvchilarga mushkul bo'ladi.[2]

Sof analitik til xususiyati — Ingliz tilida so'z tartibi juda muhim (SVO - subject + verb + object), o'zbek tilida esa erkinroq so'z tartibi mavjud.

Qoraqalpog'iston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim maktablarida ingliz tilini o'qitish bir necha omillar bilan murakkablashadi. Birinchidan, bu ingliz tilining o'ziga xos leksik va grammatik xususiyatlari bilan bog'liq. Jumladan, **old qo'shimchalar (prefixlar), artikllar, frazeologik fe'llar va idiomalar** mavjudligi o'quvchilarda qiyinchilik tug'diradi. Chunki bu birliklar ko'pincha hech qanday mantiqiy izchillikka asoslanmaydi va ularni o'zlashtirishda ko'plab noaniqliklar yuzaga keladi. Shuningdek, bu birliklardan foydalanish zarurati o'quv jarayonining ilk bosqichlaridanoq paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, **tinglab tushunish va ingliz tilida gapirish** ko'nikmalari umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari uchun **o'qish va yozishga qaraganda murakkabroq va muhimroq** sanaladi. Chunki matnni o'qish yoki yozishda o'quvchida fikrlash uchun ko'proq vaqt bo'ladi. Aksincha, real muloqot – tinglash va gapirish jarayonlarida, o'quvchi tezda javob qaytarishi, kontekstni darhol anglab yetishi talab etiladi. Bu esa tilni faol tarzda

o'zlashtirishda muhim psixolingvistik to'Ingliz tili xalqaro miqyosda keng qo'llanilishiga qaramay, uni o'rganish oson emas. Bunga uning murakkab grammatik qoidalari, talaffuzdagi o'zgaruvchanlik va keng so'z boyligi sabab bo'ladi. Ingliz tili grammatikasi istisnolar va qoidabuzarliklarga to'la bo'lib, bu esa qoraqalpoq o'quvchilari uchun uni o'zlashtirishni ancha murakkablashtiradi.

Tahlil va kuzatuvlarimiz asosida aniqlanishicha, Qoraqalpog'iston umumta'lim maktablarida ingliz tilini o'rganishda quyidagi muammolar keng tarqalgan:

- **Ingliz tilidagi nutqni eshitib tushunmaslik**, ya'ni **tinglab tushunish ko'nikmasining sustligi**. Bu esa ushbu ko'nikmani alohida va tizimli ravishda rivojlantirish zaruratini yuzaga keltiradi.
- **Inglizcha so'zlarni yodda saqlab qolishda qiyinchilik**, ya'ni **mnemotik (xotira asosidagi) bazaning** yetarli emasligi. Bu holat so'z boyligini muntazam oshirishni talab qiladi.
- **Ingliz tilida fikr yurita olmaslik**, shuningdek, **chet til madaniyatidan xabarsizlik**, ya'ni madaniyatlararo tafakkurning shakllanmaganligi.

Bu kabi omillar o'quvchilarning chet tilini samarali o'zlashtirishiga sezilarli darajada to'sqinlik qiladi. Shu sababli ushbu muammolarni chuqur tahlil qilish va ularni bartaraf etishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqish zarur hisoblanadi. Fonetik jihatdan ingliz tili qoraqalpoq tiliga mutlaqo o'xshamaydigan tovushlarga boy. Masalan:

- Ingliz tilidagi [θ] ("think") yoki [ð] ("this") tovushlari o'zbek tilida mavjud emas.
- So'z urg'usining noturg'unligi: ingliz tilida urg'u ko'pincha ma'noni o'zgartiradi ("record" [noun] va "record" [verb]) — bu esa o'zbek tilida kam kuzatiladi [3].

Eshitish va talaffuzni o'rgatishdagi kam resurslar: ko'pgina darslarda audio mashqlar yetarli emas.

Har qanday so'z paydo bo'lishidayoq o'zining **ma'nosi va tovush qiyofasiga** (ya'ni fonetik qobig'iga) ega bo'ladi. Demak, har qanday so'z, avvalo, **tovush va ma'no birligiga** ega. Bu hodisa so'zning **fonetik** va **semantik** tomonlarini ochib beradi.[6]

So'zning **tovush tomoni**, ya'ni uning fonetik shakli — **ma'noni reallashtiruvchi vosita** hisoblanadi. Aynan shu tovush shakli orqali so'z ma'nosi

eshituvchiga yetkaziladi va anglanadi. Demak, tovushlar — soʻz maʼnosining tashuvchisi sifatida xizmat qiladi.[7]

Soʻzning maʼnosi maʼlum bir tovushlar ketma-ketligida real shakllanishi tufayli, koʻpincha bu tovushlar yigʻindisi soʻz maʼnosining oʻzginasi sifatida qabul qilinadi. Boshqacha aytganda, **tovushlar “maʼnoli birlik”** deb notoʻgʻri talqin qilinishi mumkin.[8]

Haqiqatda esa bu notoʻgʻri. Chunki **fonemalar (tovushlar)** oʻz-oʻzicha **maʼnoga ega emaslar**. Shu sababli tovushlar qanday ketma-ketlikda boʻlmasin, ular har doim ham maʼnoli soʻzni ifodalay olmaydi. Masalan:

- **O, d, a, m** tovushlari birgalikda **“odam”** soʻzini hosil qiladi va bu soʻz maʼno anglatadi.
- Ammo shu tovushlar **“adom”, “odma”, “admo”** kabi tartibda joylashsa, ular hech qanday maʼno ifodalamaydi va soʻz hisoblanmaydi.

Shuningdek, soʻz tovush shaklining oʻzgarishi bilan yangi soʻzlar hosil boʻlishi ham mumkin. Masalan: **Koʻz – koʻr** (fonetik oʻzgarish orqali maʼno farqlanadi).

Artmoq – archimoq (maʼno va vazifada farq bor):

Artmoq: derazani artmoq, stolni artmoq.

Archimoq: kartoshkani archimoq.

Bu kabi hodisalar oʻzbek tilida ham, ingliz tilida ham keng uchraydi. Masalan, ingliz tilidagi **“blue”** soʻzini olaylik:

- Bir tomondan, **“blue”** **moviy rangni** bildiradi.
- Boshqa tomondan, **inson kayfiyatini** ham ifodalashi mumkin:

I'm feeling blue — “Men qaygʻudaman”, “Kayfiyatim tushgan”.

Bu yerda **“blue”** soʻzining semantik qamrovi keng boʻlib, rang va ruhiy holat kabi ikki xil maʼnoni oʻz ichiga oladi. Bunday hodisalar ingliz tilida koʻplab uchraydi va ular oʻquvchilar uchun qoʻshimcha murakkabliklar tugʻdiradi.

Shunday qilib, soʻzning tovush shakli (fonetik tomoni) va maʼnosi (semantik tomoni) oʻzaro bevosita bogʻliq boʻlsa-da, ular bir-birining aynan yigʻindisi emas. Har bir tilning oʻziga xos semantik tizimi va fonetik qonuniyatlari mavjud boʻlib, bu omillar til oʻrgatish jarayonida chuqur hisobga olinishi zarur.

Qoraqalpoq maktablari oʻquvchilari fikr almashganlarida, koʻp hollarda bir tilda soʻzlashuv jarayonida boshqa til elementlaridan foydalanish holatlarini koʻrish mumkin. Bunday holatlar, ayniqsa, qoraqalpoq va oʻzbek tillarining oʻzaro aralashuvida yaqqol namoyon boʻladi.

Shuningdek, qoraqalpoq oʻquvchilari ingliz tilida soʻzlashayotganda ham koʻplab tilshunoslik xatoliklariga, yaʼni interferensiyaga duch keladilar. Interferensiya — bu oʻrganilayotgan tilning elementlarini ona tili yoki vositachi til (masalan, rus yoki oʻzbek tili) asosida notoʻgʻri talqin qilish, yoki bir til modelini ikkinchi til modeli bilan almashtirish hodisasidir.

Ingliz tilini oʻrganish jarayonida deyarli har bir darsda interferensiya tavsifidagi xatolar yuzaga keladi. U “boshqa til bilan tanishish natijasida ikki tilli soʻzlovchilar nutqida yuzaga keladigan, til meʼyorlaridan ogʻish holati” sifatida izohlanadi. Bu hodisa tilning barcha darajalarini, leksik, morfologik va sintaktik qatlamlarini qamrab olishi mumkin, lekin ayniqsa boshlangʻich bosqichda fonetik dizayn, yaʼni talaffuz darajasida yaqqol koʻzga tashlanadi.[4]

Fonetik interferensiyaning oʻziga xosligi shundaki, bu xatolar tilni oʻrganish darajasidan qatʼi nazar, deyarli har qanday notijorat soʻzlovchi tomonidan sodir qilinadi. Aynan shu xatolar orqali oʻquvchi oʻz ona tilining fonetik modelini ingliz tiliga koʻchiradi. Bu hodisa:

- perseptiv asos (eshitish va idrok qilish),
- artikulyatsion asos (talaffuzda tovushlarni shakllantirish)

boʻyicha namoyon boʻladi.

Fonetik interferensiya, shuningdek, tilni oʻrganayotgan inson ongida bir necha fonetik tizimlarning aralashuvi, ularning talaffuz meʼyorlari orasidagi toʻqnashuvdan kelib chiqadi. Bu esa ikkinchi til tizimining buzilishi, talaffuz meʼyorlarining notoʻgʻri shakllanishiga olib keladi. Maʼlumki, barcha nutq tovushlari inson nutq apparati orqali havo oqimi yordamida shakllanadi. Bu oqim oʻpka orqali chiqib, ogʻiz yoki burun boʻshliqlaridan oʻtadi va ovoz paychalari, tishlar, lablar, tanglay, yonoqlar, til kabi organlar yordamida modifikatsiyalanadi.[5]

Demak, nutq tovushlarining notoʻgʻri talaffuzi (interferensiya) sabablari faqatgina fonetik emas, balki **fiziologik, psixologik** va **metodik** jihatdan ham tahlil qilinishi lozim.

Ammo har bir alohida tilni o'zlashtirishda nutq faoliyati natijasida nutq ishlab chiqarishning o'ziga xos algoritmi rivojlanadi. Shu sababli, bu organlarning ishi nutq apparatining qaysi mushak guruhi ko'proq ishtirok etishi va qaysi ketma-ketlikda, hamda qaysi mushak guruhi ishdan chiqishi bilan farqlanadi. Shu sababdan ham "har bir tilning o'ziga xos tovush tizimi mavjud, faqat unga xosdir..."[9]

Ko'rinishidan, ona va chet tillarining tovushlari o'xshashdek tuyuladi, biroq nutqni tinglashning oddiy jarayoniday tuyulgan sinovlar paytida, chet el o'quvchilari katta muammolarga duch keladilar. Ayniqsa, chet tilidagi tovushlarni to'g'ri ifodalashga urinmalar — ular uchun yechimi murakkab fonetik to'siqlarni yuzaga keltiradi.

Uch tillilik sharoitida Qoraqalpoq maktablarida ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishda o'quvchilarning nutqiy xulq-atvorida ikkita til tizimining fonetik aralashuvi tufayli muayyan qiyinchiliklar kuzatiladi. Fonetik aralashuv ikki xil talaffuz xatolarida namoyon bo'ladi: fonetik va fonologik, ya'ni segment va supersegment darajalarida.[10]

Eng avvalo, bu tillardagi unli va undosh fonemalarning turlicha miqdoriga e'tibor qaratiladi. Qoraqalpoq tili — undosh tillardan biri bo'lib, bir bo'g'in yoki morfemada bir nechta undoshlarni to'plash xususiyatiga ega. Boshqa tomondan, ingliz tili esa ko'pincha morfema ichida ikki yoki undan ortiq undosh tovushlarning ketma-ketligini cheklaydi. Qoraqalpoq tilida bo'g'in yoki so'z boshida ikki yoki undan ortiq undosh tovushlarning birga kelishi kam uchraydi va so'z oxirida ham juda kam hollarda uchraydi.[11]

Shuning uchun ingliz tilidagi bir morfemada to'rtgacha undosh tovushning ketma-ket kelishi qoraqalpoq o'quvchilari uchun talaffuz nuqtayi nazaridan murakkablik tug'diradi. Bu esa tizimli fonetik tayyorgarlikni talab qiladi.

Transferensiya — bu boshqa tilni o'qitishda ona tilining elementlari va ko'nikmalarini ikkinchi tilga ijobiy o'tkazish jarayonidir. Biroq qoraqalpoq tilida, ingliz tilidan farqli o'laroq, urg'u so'zda asosiy mezon emas va so'z chegaralarini belgilovchi vosita sifatida ishlatilmaydi.[12]

Qoraqalpoq tilida urg'u odatda so'zning oxirgi bo'g'iniga ko'chiriladi. Shu sababli, u ritmik modelning faqat bitta turiga ega bo'ladi — "ta-tá"

shaklida. Bu esa ingliz tilidagi ko'p urg'u variantlaridan farq qiladi.

Segment darajadagi fonetik xatolar ingliz tilidagi mavjud bo'lmagan tovushlarni artikulyatsiya qilishda yuzaga keladi. Bu bilan birga, ingliz tilidagi ba'zi konsonantizm xususiyatlari qoraqalpoq fonetik tizimi bilan zid keladi. Masalan, bo'g'in singarmonizmi prinsipining mavjudligi, bu esa ingliz tilidagi prozodik vositalar (protez, epentez)ni to'g'ri qo'llashni qiyinlashtiradi.

Qoraqalpoq maktablari o'quvchilari ingliz tilidagi urg'u o'rnini noto'g'ri qo'yishlari bilan bog'liq bo'lgan juda ko'p fonetik xatolarga yo'l qo'yadilar. Bu xatolar so'z urg'usini oxirgi bo'g'inga ko'chirishga harakat qilish orqali yuzaga keladi. Asosan, **interferensiya** — bu boshqa til elementlarining salbiy ta'siri natijasida yuzaga keladigan hodisa sifatida qabul qilinadi. Ammo interferensiyaning ijobiy ta'siri ham mavjud: u til mohiyatini adolatli tushunishda yordam beradi, ayniqsa ingliz tili birinchi o'rganilayotgan chet tili bo'lsa.

Tahlil va natijalar

Qoraqalpoq maktablarida ingliz tilini o'qitish jarayonida yuzaga kelayotgan lingvistik va fonetik muammolar chuqur tahlil qilindi. O'quvchilarda uchraydigan eng ko'p xatolar interferensiya va fonetik aralashuv bilan bog'liq bo'lib, bu holatlar til o'rgatishning barcha bosqichlarida namoyon bo'lmoqda. Segment va supersegment darajadagi xatolar o'quvchilarning fonematik eshituv va artikulyatsion imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lib, ularni bartaraf etish uchun maxsus fonetik mashg'ulotlar zarurdir.

Shuningdek, transferensiya jarayonida ham ijobiy, ham salbiy holatlar aniqlangan. Masalan, qoraqalpoq tilida mavjud bo'lmagan tovushlar (masalan, [θ], [ð]) o'quvchilarning talaffuzida og'irlik qilsa-da, ayrim fonetik me'yorlar, masalan, unli tovushlarning aniqligi ijobiy transfer sifatida ko'riladi. So'z urg'usining noto'g'ri qo'llanishi esa talaffuzdagi eng asosiy muammolardan biri hisoblanadi, bu esa til o'rgatishda urg'uga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Kuzatuvlarga ko'ra, o'quvchilar ko'pincha inglizcha so'zlarni yodda saqlay olmaydi, gap tuzishda grammatik muvofiqlikka e'tibor bermaydi va madaniyatlararo tafakkur rivojlanmaganligi sababli chet tilidagi muloqotda noqulaylikka duch keladi. Tinglab tushunishdagi qiyinchiliklar va

nutqiy javoblarning sekinligi ham o'quvchilar tayyorgarligining pastligini ko'rsatadi.

Fonetik interferensiyaning keng tarqalganligi, ayniqsa, segment darajadagi xatolar (masalan, noto'g'ri fonemalar, urg'ular, morfemadagi tovush ketma-ketligi) orqali namoyon bo'ladi. Bu esa til o'rgatishda metodik va lingvistik yondashuvlar o'rtasidagi uyg'unlik zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa

Qoraqalpoq maktablarida ingliz tilini o'qitishdagi asosiy muammolar lingvistik, fonetik va psixolingvistik omillar bilan bog'liqdir. Interferensiya, fonetik aralashuv va transferensiya holatlari o'quvchilarning chet tilini o'zlashtirish jarayoniga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, segment va supersegment darajadagi talaffuz xatolari, urg'u va intonatsiya muammolari, madaniyatlararo tafakkurning shakllanmaganligi kabi holatlar ta'lim sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagilarni tavsiya etamiz:

1. Fonetik va fonologik kompetensiyalarni mustahkamlovchi maxsus darslar va resurslar joriy etilishi;

2. Interferensiyani kamaytirish maqsadida kontrastiv tahlilga asoslangan yondashuvlarni qo'llash;

3. Tinglab tushunish va so'zlashuvni rivojlantiruvchi kommunikativ metodikalarni faol qo'llash;

4. Madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish uchun ingliz tilidagi madaniy kontekstga asoslangan topshiriqlar berish;

5. O'qituvchilar malakasini oshirishda fonetik tayyorgarlikka alohida e'tibor qaratish.

Shuningdek, ona tili va o'zbek tilining fonetik xususiyatlari chuqur tahlil qilinib, ingliz tili bilan kontrast asosida solishtirilsa, o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasi samarali rivojlanadi. Demak, fonetik va semantik xususiyatlar bilan ishlash til

o'qitishdagi muvaffaqiyat kalitidir. Ingliz tilini o'qitishdagi asosiy qiyinchiliklar ko'pincha lingvistik, fonetik va madaniy omillar bilan bog'liq. Ularni bartaraf etish uchun innovatsion, kommunikativ va madaniyatga asoslangan yondashuv zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Crystal, D. *English as a Global Language*. Cambridge University Press, 2003.
2. Karimova, S. *Kontrastiv tilshunoslik asoslari*. — Toshkent: TDPU, 2022.
3. Roach, P. *English Phonetics and Phonology*. — Cambridge University Press, 2009.
4. Mahmudova, D.A. *Lingvistik interferensiya va uning nutqdagi ifodasi*. — Toshkent: TDPU, 2018.
5. Karimov, A. *Nutq tovushlari va talaffuz masalalari*. — Nukus: QDU Nashriyoti, 2020.
6. Bahromov, I. *Fonetika va semasiologiya*. — Toshkent: Fan, 2019.
7. Fromkin, V., Rodman, R. *An Introduction to Language*. — Boston: Cengage Learning, 2009.
8. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. — Cambridge University Press, 2010.
9. Mirzaeva, Z. *Fonetika asoslari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2008. — B. 10.
10. Azizova, N. *Fonetik kompetensiya va uning rivojlanishi*. — Toshkent: Fan, 2014. — B. 10.
11. Qodirova, M. *Ingliz tilida interferensiya masalalari*. — Toshkent, 2019. — B. 36.
12. Abdurahmonova, G. *Qoraqalpoq tilida undoshlar va ularning rollari*. — Nukus, 2015.

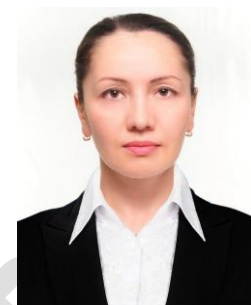
BADIIY DISKURSDA KOGEZIYA VA KOGERENSIYANING KOGNITIV VOQELANISHI

*Saidova Muxayyo Umedilloevna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti*

КОГНИТИВНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ КОГЕЗИИ И КОГЕРЕНЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

*Саидова Мухайё Умедиллоевна,
Доцент Бухарского государственного университета*
**THE COGNITIVE REALIZATION OF COHESION
AND COHERENCE IN LITERARY DISCOURSE**

*Saidova Mukhayyo Umedilloevna,
Associate Professor of the Bukhara State University*

<https://orcid.org/0000-0003-4213-0068>

e-mail:
m.u.saidova@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy matnlarning kognitiv tahlili asosida kogeziya va kogerensiya tushunchalarining badiiy diskursdagi o'zaro aloqasi hamda ularning idrokda qanday voqelanishi tadqiq etiladi. Kogerensiyaning yuzaga chiqishi nafaqat grammatik va leksik vositalar, balki o'quvchining kognitiv tajribasi, intertekstual bilimlari hamda mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatiga ham bevosita bog'liq ekanini ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: kogeziya, kogerensiya, freym, skript, ssenariy, sxema, mental model, inferensiya.

Аннотация: В данной статье исследуется взаимосвязь между когезией и когеренцией в художественном дискурсе на основе когнитивного анализа, а также рассматривается, как эти явления реализуются в процессе восприятия текста читателем. Показано, что когеренция возникает не только благодаря грамматическим и лексическим средствам, но и напрямую связана с когнитивным опытом читателя, его интертекстуальными знаниями и способностью делать логические выводы.

Ключевые слова: Когезия, когеренция, фрейм, скрипт, сценарий, схема, ментальная модель, инференция.

Annotation: This article investigates the interrelation between cohesion and coherence in literary discourse from a cognitive analytical perspective, focusing on how these elements are realized in the reader's mental processing. The study demonstrates that the emergence of coherence is not solely dependent on grammatical and lexical devices, but also closely tied to the reader's cognitive experience, intertextual knowledge, and inferential reasoning abilities.

Keywords: cohesion, coherence, frame, script, scenario, schema, mental model, inference.

KIRISH. Kognitiv yondashuvda kogeziya va kogerensiya o'zaro bog'liq bo'lgan ikki jihat bo'lib, ular matnning oqilona tuzilishini va o'quvchining ongida qanday ishlashini ta'minlaydi. Kogeziya (Cohesion) matndagi grammatik va leksik bog'lanishlar bo'lib, u qanday qilib matnning strukturaviy birliklarini bog'lab, matnning yaxlitligini saqlaydi. Kogerensiya (Coherence) esa matnning ma'naviy izchilligi va o'quvchining tafakkurida qanday ma'no hosil qilishini ko'rsatadi.

Kogerensiya, kogeziya singari, matnning uzviyligini ta'minlaydi, lekin u matnning kognitiv qabul qilinishiga aloqador hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Zamonaviy matn lingvistikasi va diskurs tahlilida kognitiv yondashuv alohida o'rin egallaydi. Bu yondashuvga ko'ra, matnni tushunish va anglash jarayoni nafaqat til birliklari, balki inson tafakkuridagi bilimlar tuzilmasi va ongda model asosida amalga oshadi. Kognitiv

lingvistika vakillari Fillmor, Lakoff, Langacker, Fauconnier, Turner, van Dijk, Schank, Abelson, Brown va Yule va boshqalar matn mazmunining izchilligi va bog‘liqligi, ya’ni kogeziya va kogerensiya inson ongida mavjud bo‘lgan bilim strukturalari orqali shakllanishini ilmiy asosda ta’kidlaydilar.¹ Matn faqat til birliklari yig‘indisi emas, balki inson ongidagi bilimlar tizimi, tajriba va voqelikni idrok qilishning shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Matnni kogerent va kogeziyalilik jihatidan tahlil qilishda inson ongida mavjud bo‘lgan freym, skript, ssenariy, sxema, mental model va inferensiya kabi bilim strukturasi va tafakkur mexanizmlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu bobdagi lingvokognitiv tahlillar Brown va Yule nazariyasi asosida olib borildi.

Freym inson ongidagi muayyan hodisa yoki tushunchaga oid bilimlar to‘plamidir. U kognitiv tuzilma bo‘lib, matn mazmunini tushinishda kontekstual asos yaratadi. Freymlar orqali o‘quvchi yoki tinglovchi matn voqealarini ongida mavjud bo‘lgan bilimlar bilan solishtiradi va matnni kogerent holatda qabul qiladi. Masalan: *A restaurant scene* freymi quyidagicha bilimlarni o‘z ichiga oladi: menyu so‘rash, buyurtma berish, ovqat yeyish, hisob to‘lash. Agar badiiy matnda *He looked at the menu and called the waiter* deyilsa, bu holat darhol restoran freymi asosida talqin qilinadi. Keyingi misol: *There was a pier-glass between the windows of the room. Perhaps you have seen a pier-glass in an \$8 flat.* Ushbu misolda “pier-glass” atamasi orqali muallif “poor urban household” degan kognitiv freymni ishga solmoqda. O‘quvchining ongida oddiy, moliyaviy jihatdan qiynalayotgan oila haqidagi umumiy bilimlar (kontekstual fon) faollashadi. Bu frame orqali muallif makonni tasvirlash orqali voqealar fonini yaratadi: tor xona, arzon kvartira, har bir detal o‘quvchining ongida kam ta’minlangan juftlik hayotini aks ettiradi. Bu esa voqealarning kogerent rivojlanishini ta’minlaydi va hikoya kayfiyatiga kognitiv asos bo‘ladi.

Keyingi kognitiv konsept skript bo‘lib, u vaqt ketma-ketligida yuz beradigan standart holatlarning

tavsifidir. Freym statik bilimlar bazasi bo‘lsa, skript harakatlar ketma-ketligi asosida dinamik voqealarni ifodalaydi. Skriptlar matnda sodir bo‘layotgan voqealarning izchilligini ta’minlaydi, bu esa kogerensiyani hosil qiladi. Masalan, *Morning routine* skripti – *uyg‘onish – tish yuvish – nonushta qilish – ishga ketish*. Agar matnda: *He skipped breakfast and rushed to catch the bus*, deyilsa, o‘quvchi bu harakatlarni ushbu skriptga joylashtiradi va holatni tushunadi. Badiiy diskursdagi misolda ko‘ramiz. Masalan: *Every Thanksgiving for nine years he had found the Old Gentleman waiting for him near the same bench in the park...* Bunda *Thanksgiving Day* uchun madaniy skript ishga tushadi: bayramda odamlar birga ovqatlanadi, mehr ko‘rsatadi, sovg‘a beradi. O‘quvchi bu madaniy skriptni yaxshi biladi. Har yili bir kishi boshqasiga bayram ovqati beradi – bu oddiy skript sifatida ishlaydi. Ammo O.Henry yuqoridagi misolda bu skriptni ironik tarzda buzadi. Bu safar ular har ikkalasi azob chekadi, ularning “sadoqatli skripti” ularning sog‘lig‘iga zarar qiladi. Shu tariqa, skriptga qarshi borilayotgan voqealar orqali matnga ironik kogerensiya yuklanadi.

Ssenariy skriptga o‘xshash, ammo murakkabroq va kontekstual tafsilotlarga ega bo‘lgan bilim strukturasi bo‘lib, ijtimoiy yoki madaniy jihatdan boyitilgan harakatlar ketma-ketligini qamrab oladi. Badiiy diskursda ssenariylar personajlar harakati, ularning maqsad va motivlari, voqea rivoji kontekstida namoyon bo‘ladi. U ma’lum bir holatda nima bo‘lishi mumkinligini tahmin qilish, anglash va tushunishga yordam beradi. Masalan, O.Henrining *"The Last Leaf"* hikoyasida bemorning tuzalishi uchun umid uyg‘otish ssenariysi mavjud bo‘lib, unda rassomning oxirgi bargni chizib, qizni ruhlantirish harakati kutilmagan tarzda ssenariy ichida amalga oshadi. Masalan: *She was looking out the window at the blank side of the next brick house.* Bu holatda “kasallik” ssenariysi ishga tushadi - kasal odam yolg‘iz qoladi, tashqariga qaraydi, umidsizlanadi. O‘quvchi bu ssenariyni ongida shakllantirib, Johnsyning ruhiy holatini tasavvur qiladi.

1. Teun A. van Dijk. Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition. – Hillsdale, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates, 1980. – P. 85-129;

2. R.C.Schank & R.P.Abelson. Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge

Structures. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1977. – 248 p;

3. G.Brown & G.Yule. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 288 p.

O'quvchining tajribasi asosida bu tipik kasallik holatining ssenariysi bo'lib, bu orqali hikoyaning psixologik qatlamlari chuqurlashadi. Aynan shu ssenariy asosida o'quvchi sog'ayish mo'jizasini qanchalik muhimligini anglaydi.

Sxema inson ongidagi umumlashgan bilimlar, tasavvurlar shakli bo'lib, u orqali har qanday yangi axborot mavjud bilimlar asosida tushuniladi. Sxemalar matnda aytilmagan, ammo anglatilgan ma'lumotlarni to'ldirishga yordam beradi. Masalan, *She opened her umbrella as she stepped outside*. Ushbu jumladan yomg'ir yog'ayotganini aytmasdan ham sxema asosida anglash mumkin. Bu esa kogerensiyani yuzaga keltiradi. Masalan: *She had been saving every penny she could for months, with this result. Twenty dollars a week doesn't go far*. Bu misolda o'quvchi ongida "oddiy ishchi sinfiga oid turmush tarzi"ga oid schemata ishga tushadi. Della pulni tejaydi, har hafta oz maosh oladi - bu orqali o'quvchi ularning moliyaviy sharoitini tezda tushunadi. Bu mental shakl (schemata) o'quvchiga boshqa detallarni tushunmasdan ham kontekstni to'liq anglash imkonini beradi. Shu tariqa, bu turdagi schemata orqali kognitiv kogerensiya ta'minlanadi.

Mental model o'quvchining matn asosida ongida vujudga keladigan holatlar, personajlar, voqealar va munosabatlar haqidagi tasavvurlaridir. Mental model matnning umumiy mazmunini anglash va undagi sabab-oqibat munosabatlarini tushinishda muhim vosita hisoblanadi. O'quvchi *The Gift of the Magi* hikoyasini o'qib, asosiy personajlar – Jim va Della, ularning sevgisi, qurbonligi, sovg'a tayyorlash jarayoni va dramatik yechim asosida o'z ongida to'liq aqliy modelni shakllantiradi. Masalan: *The doctor came, and Sue talked to him in the hallway. 'She has one chance in – let us say – ten,' he said*. O'quvchi bu yerda Johnsy haqida mental model tuzadi – u kasal, umidsiz, o'lim yaqin. Bu model asosida keyingi voqealarga psixologik tayyorlanadi. Aynan shu mental model yordamida o'quvchi oxirgi bargning ramziy ma'nosini anglay boshlaydi. Model voqealarning semantik bog'liqligini ta'minlab, o'quvchini matn bo'ylab yetaklaydi. Bu esa ko'ngildan shakllangan tafakkur modeli sifatida kogerensiyani mustahkamlaydi.

Inferensiya matnda bevosita aytilmagan, ammo o'quvchi tomonidan kontekst asosida chiqariladigan xulosalardir. Grice va van Dijk

fikricha, kogerensiya matndagi faktlar va fikrlar orasidagi mantiqiy bog'liqlik orqali emas, balki o'quvchining inferensial qobiliyati orqali yuzaga keladi. Inferensiya orqali o'quvchi matnning ichki mantiqiy bog'liqligini aniqlaydi va uni izchil tarzda talqin qiladi. Bu jarayon kogerensiyani ta'minlovchi asosiy kognitiv faoliyat hisoblanadi. Masalan: *The Old Gentleman's eyes twinkled... 'I'm very glad,' he said, and then – he fainted gently against the iron fence*. Bu yerda bilvosita ma'no (implied meaning) mavjud bo'lib, u o'zini yaxshi his qilayotganini aytadi, ammo hushidan ketadi. O'quvchi bu ziddiyatni anglab, inferensiya (xulosa chiqarish) orqali haqiqatda u o'zini yomon his qilayotganini tushunadi. Bu jarayon orqali o'quvchi syujetdagi ironiya, qurbonlik va sadoqatni chuqurroq anglaydi. Inferensiyalar orqali ko'rinmas semantik bog'lanishlar shakllanadi va bu kognitiv kogerensiyani kuchaytiradi.

XULOSA. Kognitiv yondashuv kogeziya va kogerensiyani nafaqat til birliklari orqali, balki inson tafakkurida mavjud bo'lgan bilimlar strukturalari va aqliy faoliyat jarayonlari asosida tushuntiradi. Freym, skript, ssenariy, sxema, mental model va inferensiya kabi kognitiv vositalar matnni yaxlit, izchil va anglashli holga keltirishda asosiy rol o'ynaydi. Ayniqsa, badiiy diskursda bu vositalar orqali personajlar xatti-harakati, muallif pozitsiyasi va matnning umumiy g'oyasi o'quvchining tafakkurida kuchli semantik tizim sifatida shakllanadi. Bu esa ingliz badiiy diskursida kogerensiya ta'minotida kognitiv vositalarning o'rni beqiyos ekanligini isbotlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brown G. & Yule G. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 288 p.
2. Kintsch W. The Role of Knowledge in Discourse Comprehension: A Construction-Integration Model. *Psychological Review*, 95(2), 1988. – P. 163-182;
3. Schank R.C & Abelson. R.P. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1977. – 248 p;
4. Teun A. van Dijk. *Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. – Hillsdale, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates, 1980. – P. 85-129.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ НАУКИ В IX- XII

ВЕКАХ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОСТЬ ЗНАНИЯ

Жалалова Гулбахор Одилжоновна,

Национальный университет Узбекистана,

доктор философии (PhD) по философским наукам

IX- XII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODAGI FAN
RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI:
BILIMLARDAGI FANLARARO YONDASHUV

Jalalova Gulbahor Odiljonovna,

O'zbekiston Milliy universiteti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori
(Phd)DISTINCTIVE FEATURES OF THE DEVELOPMENT
OF SCIENCE IN CENTRAL ASIA IN THE 9TH-12TH
CENTURIES: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH
IN KNOWLEDGE

Jalalova Gulbahor Odiljonovna,

National University of Uzbekistan,

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences

Аннотация: В статье философски анализируются процессы развития системы науки в Центральной Азии в IX–XII веках. Авторы подчёркивают, что развитие системы науки в Центральной Азии в IX–XII веках основывалось на становлении исламской цивилизации, наличии богатого научного наследия в нашем регионе, социальных факторах и существующих методологических подходах.

Ключевые слова: наука, система науки, система, методологические подходы, исламская цивилизация, междисциплинарный подход.

Annotatsiya: Maqolada IX va XII asrlardagi Markaziy Osiyodagi fan tizimidagi rivojlanish jarayonlari murakkab tizim sifatida falsafiy tahlil etilgan. Muallif IX–XII asrlarda Markaziy Osiyodagi fan tizimi rivojlanishiga islom sivilizatsiyasining shakllanishi, mintaqamizdagi boy ilmiy meros ildizlarining mavjudligi ijtimoiy omillar, mavjud metodologik yondashuvlar asos bo'lib xizmat qilganligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: fan, fan tizimi, tizim, metodologik yondashuvlar, islom sivilizatsiyasi, fanlararo yondashuv.

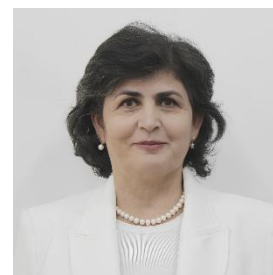
Annotation: This article provides a philosophical analysis of the processes involved in the development of the scientific system in Central Asia during the 9th–12th centuries. The author emphasize that the advancement of science in Central Asia during this period was based on the formation of Islamic civilization, the presence of a rich scientific heritage in the region, social factors, and existing methodological approaches.

Keywords: science, scientific system, system, methodological approaches, Islamic civilization, interdisciplinary approach.

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH/INTRODUCTION).

Наука играет важную роль в становлении и развитии общества. Каждому периоду развития общества свойственны особые условия, но есть общие условия, которые являются необходи-

мыми для всех ступеней развития. Достижения науки имеют многокомпонентные возможности как положительные, так и отрицательные развития, которые в общем виде охарактеризовать как теоретические и практические.

e-mail:

jalalova.gulbahar@
mail.ruOrcid:0009-0009-
2150-0403

Как познавался окружающий мир, каковы социальные условия, методологические установки, отношение к религии, взаимные отношения познающих между собой и другие условия послужили основой стол бурного и продуктивного развития науки в Центральной Азии в период IX и XII вв. Развития науки и культуры этого периода многие авторы сравнивают с эпохой Ренессанса. Но существенная разница заключается в том что интенсивное развитие науки и культуры происходило на иной социально экономической, культурной и когнитивной основе. Эти основы способствовали развития междисциплинарности науки этого периода в Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (ADABIYOT TAMLILI VA METODLAR /MATERIALS AND METHODS).

Истоки развития науки Центральной Азии и процессы и особенности развития системы науки в Центральной Азии в IX–XII веках изучали философы Р.Н.Насыров, Хайруллаев. В оригинальной книге *“Islamic science and the making of the European Renaissance”* Джордж Салиба утверждает, что, вопреки общепринятому мнению, основы исламской научной мысли были заложены задолго до того, как греческие источники были официально переведены на арабский язык в IX веке. Опираясь на труд историка-интеллектуала X века Ибн ан-Надима, который игнорируется большинством современных учёных, Салиба предполагает, что ранние переводы, в основном персидских и греческих источников, излагавшие элементарные научные идеи для использования государственными ведомствами, послужили толчком к развитию исламской научной традиции.

ОБСУЖДЕНИЕ/МУНОКАМА/DISCUSSION

Синергетическое взаимодействие элементов формируют новое качество системы, отсутствующее у отдельно взятого элемента системы. Самые ранние свидетельства о науке были обнаружены в Древнем Египте и Месопотамии. Наука также развивалась в Древней Индии, в отличие от древнегреческой была основано на нравственных идеях, создание позиционной десятичной системы членения с применением науки и тд.

«Особо привлекательной в традициях Востока является целостность их системы

мировосприятия. В них не противопоставляются теоретическое познание и мудрость обыденной жизни. Для философских школ Древней Индии характерным было прямое подтверждение мировоззренческих установок социальной практикой. Она охватывала все сферы жизнедеятельности общества, отражалась в законах и закреплялась ритуалами повседневности».

В средневековья, в мире существовали «три интеллектуальных центра, которые в своих отношениях друг с другом были достаточно независимыми. Однако они основывались на античном наследии. Это Византия, латинские монастыри и арабская культура» [3].

Научные достижения Центральной Азии явились звеном соединяющие научного достижения древности и современности. Центральная Азия «была подобием моста между временами и странами, став связывающим звеном между античностью и современным миром» [4].

Достижения ученых этого периода сохранили свою научную и практическую ценность и для современного научного мира. Академик М. Хайруллаев делит центрально-азиатское Возрождение на два этапа. Первый этап охватывает IX–XII вв. В этот период жили и творили энциклопедисты Мусо аль-Хорезми, Ахмад аль-Фергани, Абурайхан Беруни, Абу Наср Фараби, Абу Абдуллох Рудаки, Фирдауси, Авиценна, основатель нового направления суфизма А. Яссави, выдающиеся литераторы Махмуд Кашгари, Юсуф Хас Хаджиб, Ахмад Югнаки и многие другие[5].

РЕЗУЛЬТАТЫ (NATIJALAR/RESULTS).

Наряду с этим для развития науки и культуры данного периода большое значение имеет знакомство и изучение индийской культурой и наукой. Сочинения исламских ученых данного периода писались на арабском языке которым считался международным языком средневековой науки. Все мы знаем великих ученых средневековой Центральной Азии внесших большой вклад в развитии мировой науки. Она явилась основой дальнейшего развития науки.

Так, Б.Рассель писал «Превосходства Востока было не только военным, науке, философия, поэзия и все виды искусства процветали в мире Мухаммада, тогда как

Европа была погружена в варварство. Европейцы с их непростительной узостью называют этот период «темным веком», но только в Европе он был «темным», фактически только в христианской Европе» [2].

Достижения в науке, которых добились исламские ученые отмечает Роберт Блифонт и Стенвуд Нобб «ислам был фактически родоначальником эпохи Возрождения» [2].

Столь значительное научное достижения были достигнуты с принятием ислама народом Центральной Азии. Изучение истории данного периода показывает, что Центральная Азия вступила в свой золотой век с богатым культурным и интеллектуальным багажом как в светской, так и в религиозной сферах» [4].

Народы Центральной Азии жили в добрососедских отношениях с соседними странами, поддерживали культурные, экономические связи, тем самым на основы синергии формировали новые идеи, решения и подходы, так в практической, культурной и научной жизни. В зареострийский период уже существовало своя уникальная культура, были развиты письменность архитектура, изобразительное искусство» [1].

Все это свидетельствует о наличии математических, геометрических расчетах в практической деятельности. Священная книга «Авесто» наряду с религиозными постулатами, борьба с многобожеством, обосновала принципы спокойствие в обществе, семье, борьбе добра и зла, уделяя особое значение нравственности, морали, этике, эстетике.

Все эти обстоятельства в системе целостности создают среду способствующую формированию и развитию науки, развитию личности ит.д. Арабы завоеванием Центральной Азии нанесли большой урон стране во всех отношениях. Но, как известно общение и знакомство с культурой многих стран, знание нескольких языков сыграло свою определенную роль в сохранении и обогащению культуры. «Если ислам в определенной степени оказал влияние на всего культуру, язык, обычаи обряды, традиции, то сущность культуры не изменилась» [6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA/CONCLUSION). На основе небольшого анализа научных достижений, условия, способы получения новых

открытий должна существовать определенная система состоящая из элементов, синергичные взаимодействие дает возможности получения новые научные данные.

Очевидно, та проблема взаимодействия, взаимодопольнения различных культур, наук, их синергия которая является основой развития науки. Как отмечает академик М.Хайруллаев: «В прогрессивной культуре этого периода, формировавшейся в IX—XII вв., можно выделить следующие характерные черты: стремление к светскому просвещению, широкое использование культурных ценностей античности, возрождение на новой основе лучших достижений индийской, греческой, среднеазиатской, персидской культур, изучение природы; **рационализм**, тесно связанный с естествознанием, провозглашением разума, критерием истины и отсюда стремление к развитию логики как метода познания; **гуманизм**, проявляющийся в восхвалении познавательных способностей, красоты и нравственности, достоинств и духовного богатства человека как высшего творения природы; любовь к филологии, увлечение риторикой, поэзией, стремление к универсальности, энциклопедичности знания; **утопические представления и учения** об идеальном, справедливом государстве, о высоких нравственности и всеобщем счастье» [5] и междисциплинарность знания.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOTLAR RO‘YXATI/REFERENCES)

1. Абдуллаева СА. Исторические корни духовности узбекского народа. Молодой ученый. №7. Февраль 2017. – С. 567-563.
2. Коран. Перевод мыслов и комментариев. Имам Валерия Порохова. – С. 21.
3. Скирбекк Г., Нильс Г. История философии. Университетская традиция 2013.
4. Старр С.Ф. Утраченное просвещения Золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана. – Альпина. 2013.
5. Хайруллаев М.М. Фараби, Эпоха и Учение. – Т.: Узбекистан, 1975.
6. Холигитова Н.Х. Эпоха мусульманского Ренессанса IX–XII веков в Центральной Азии. Молодой ученый. №9 (68). Июнь. 2014. –С. 397-398.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕЙОРАТИВНЫХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

*Зарипова Матлуба Кулфидиновна,
Термезский государственный университет
Доцент кафедры Русского языкознания*

Q'ZBEK VA RUS TILLARIDAGI PEYORATIV BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

*Zaripova Matluba Kulfidinovna,
Termiz davlat universiteti "Rus tilshunosligi" kafedrasida dotsenti*

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF PEJORATIVE UNITS IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

*Zaripova Matluba Kulfidinovna
Termez State University
Associate Professor, Department of Russian Linguistics*

e-mail:
matluba.zaripova@gmail.
com
Orcid: 0009-0003-7086-
6475

Аннотация: В статье рассматриваются лексико-семантические особенности пейоративных единиц в русском и узбекском языках. Анализируются способы выражения пейоративного значения, особенности употребления и контексты, в которых данные единицы приобретают негативную окраску. Особое внимание уделяется культурно-языковым различиям и сходствам в формировании пейоративных значений в двух языках.

Ключевые слова: пейоративные единицы, лексико-семантические особенности, русский язык, узбекский язык, негативная коннотация.

Annotatsiya: Maqolada rus va o'zbek tillaridagi peyorativ birliklarning leksik-semantik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Peyorativ ma'noning ifodalanish usullari, ularning qo'llanish xususiyatlari hamda mazkur birliklar salbiy bo'yodkorlik kasb etadigan kontekstlar tahlil qilinadi. Ayniqsa, ikki tilda peyorativ ma'nolarning shakllanishida madaniy-lisoniy farqlar va o'xshashliklarga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: peyorativ birliklar, leksik-semantik xususiyatlar, rus tili, o'zbek tili, salbiy konnotatsiya.

Abstract: The article examines the lexico-semantic features of pejorative units in the Russian and Uzbek languages. It analyzes the ways of expressing pejorative meaning, the peculiarities of their usage, and the contexts in which these units acquire negative connotations. Special attention is paid to the cultural and linguistic differences and similarities in the formation of pejorative meanings in both languages.

Keywords: pejorative units, lexico-semantic features, Russian language, Uzbek language, negative connotation.

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH/INTRODUCTION).

Язык – зеркало культуры и мышления народа. В нем отражаются не только факты окружающей действительности, но и эмоционально-оценочные отношения, которые выражаются через различные языковые средства. Одним из

таких средств являются пейоративные единицы — слова и выражения с негативной эмоциональной окраской, используемые для выражения презрения, неодобрения, насмешки и других негативных чувств. Изучение лексико-семантических особенностей пейоративных

единиц в разных языках позволяет понять, как культура и менталитет народа влияют на формирование негативной оценки через язык. В данной статье рассматриваются особенности пейоративных единиц в русском и узбекском языках, проводится их сравнительный анализ. Пейоративные единицы занимают важное место в языковой картине мира, отражая негативные оценки и эмоциональные отношения носителей языка к определённым объектам или явлениям. Исследование лексико-семантических особенностей таких единиц в русском и узбекском языках позволяет выявить как универсальные, так и специфические черты, обусловленные культурными и языковыми различиями [1].

В данной статье мы рассмотрим основные способы выражения пейоративного значения, проанализируем их функции и особенности употребления в русском и узбекском языках.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR/MATERIALS AND METHODS).

Пейоративные единицы представляют собой слова или выражения, которые несут отрицательную оценку и обладают ярко выраженной негативной эмоциональной окраской. Они служат средством выражения пренебрежения, иронии, сарказма, неодобрения и даже осуждения, что придаёт им особое место в системе языковых средств общения. Пейоративная лексика тесно связана не только с внутренними закономерностями развития языка, но и с культурно-историческими особенностями общества, в котором этот язык функционирует.

С точки зрения лексической природы пейоративы могут быть разделены на несколько групп:

пейоративные существительные (например, в русском языке: «бомж», «гад»);

пейоративные прилагательные, указывающие на отрицательные свойства или качества;

пейоративные глаголы, обозначающие действия с уничижительным или негативным смыслом;

фразеологизмы с пейоративным значением, устойчивые выражения, закрепившиеся в речи [2].

В русском языке формирование пейоративных единиц имеет ряд характерных особенностей. Прежде всего, заметную роль играют суффиксы: *-онк-*, *-ушк-*, *-еньк-* и др. Так, формы «мальчонка», «девчонка» приобретают оттенок уменьшительно-пренебрежительного значения. Кроме того, значительный пласт составляют лексические заимствования, которые вошли в язык уже с отрицательной коннотацией. Усиление негативной оценки часто достигается за счёт экспрессивных частиц и модификаторов, придающих высказыванию субъективно-оценочный характер. Отдельно стоит отметить богатство русской фразеологии, где пейоративная окраска используется для создания образности и усиления отрицательной оценки (например, «ни рыба ни мясо», «как собака на сене» и др.).

В узбекском языке также существует богатый арсенал средств для выражения пейоративного значения. Прежде всего, это аффиксы, придающие словам отрицательную коннотацию (например: *-вачча*, *-гина*, которые в определённых контекстах приобретают уничижительный оттенок). Широко употребляются и лексические единицы с ярко выраженным негативным значением, а также устойчивые выражения и фразеологизмы, несущие пейоративный смысл [3].

ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA/DISCUSSION

Особое внимание заслуживает культурный аспект: специфика употребления пейоративов в узбекском языке во многом определяется национальными традициями, системой ценностей и речевым этикетом. В узбекской культуре, где большое значение придаётся уважению к старшим, сохранению гармонии в общении и сдержанности, использование резкой пейоративной лексики зачастую ограничивается определёнными ситуациями или социальными контекстами. В то время как в русском языке подобные единицы могут выполнять более широкий спектр прагматических функций – от прямого оскорбления до иронической характеристики [4].

Таким образом, сопоставительный анализ показывает, что обе языковые системы

располагают разнообразными средствами выражения пейоративности. Однако их использование отражает различия в культурных установках и социальных нормах. Русский язык отличается богатством суффиксальной деривации и фразеологии, тогда как узбекский язык демонстрирует более тесную зависимость от социокультурного контекста и традиционных моделей общения.

Пейоративные единицы являются не только элементами лексико-семантической системы языка, но и важными маркерами культурной идентичности, отражающими мировоззрение носителей и их ценностные ориентиры[5].

РЕЗУЛЬТАТЫ (NATIJALAR/RESULTS).

Пейоративная лексика представляет собой особый пласт слов и выражений, которые выполняют функцию негативной оценки. Эти единицы используются для того, чтобы подчеркнуть отрицательные качества объекта, выразить неодобрение, пренебрежение, иронию или сарказм. Важным аспектом является то, что пейоративы не только характеризуют отдельные предметы или явления, но и выполняют социально-коммуникативную функцию, отражая отношение говорящего к адресату или ситуации.

Пейоративы можно классифицировать по грамматическим категориям:

Существительные: «*бездельник*», «*бродяга*» (рус.), «*бекакер*» (узб., от *беккер* — лентяй). Эти слова обозначают лица с отрицательными социальными или личностными характеристиками [3].

Прилагательные: «*жалкий*», «*ничтожный*» (рус.), «*аҳмоқ*» (узб., «глупый»). Прилагательные подчеркивают отрицательные качества или низкую ценность объекта.

Глаголы: «*болтать*» (в значении «говорить пустое»), «*воровать*» (рус.), в узбекском — глаголы с негативной коннотацией, указывающие на действия с социально неодобряемым смыслом.

Фразеологизмы: «*как грязь*» (в значении «очень много» с уничижительной окраской), «*остаться с носом*» (рус.); в узбекском языке также существует множество устойчивых выражений с пейоративным оттенком («*қўли*

бўш» — бездельник, «*қўнгли ифлос*» — злонамеренный) [4].

Таким образом, пейоративность охватывает разные части речи и фразеологический уровень, что свидетельствует о её многоуровневой природе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA/CONCLUSION).

Лексико-семантические особенности пейоративных единиц в русском и узбекском языках демонстрируют не только универсальные закономерности функционирования негативно окрашенной лексики, но и уникальные черты, отражающие специфику национальных культур и традиций. Сходство проявляется в том, что обе языковые системы располагают широким арсеналом средств выражения негативной оценки — от отдельных слов и аффиксов до фразеологизмов и экспрессивных конструкций. Однако различия заключаются в характере их употребления и прагматической направленности: если для русского языка более характерно использование суффиксальной деривации и богатой фразеологии, то в узбекском языке на первый план выходит влияние культурных норм, речевого этикета и контекстуальных факторов.

Изучение пейоративных единиц позволяет глубже осознать не только специфику эмоционально-оценочной сферы, но и социокультурные установки носителей обоих языков. В русском языке пейоративы часто выполняют функцию эмоционального усиления, служат средством иронии и социальной критики, тогда как в узбекском языке их использование более регламентировано культурными традициями и нормами вежливости.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOTLAR RO‘YXATI/REFERENCES)

1. Иванов В.В. Лексикология русского языка. — М.: Просвещение, 2015.
2. Назаров Д.С. Семантика и прагматика пейоративов в русском языке. — СПб.: Наука, 2017.
3. Садыкова Н.Я. Пейоративы в узбекском языке: семантика и культура. — Ташкент, 2019.
4. Усманова Г.Л. Лексика современного узбекского языка. — Ташкент: Фан, 2016.
5. Федотова Е.В. Эмоционально-оценочные лексические единицы в русском и узбекском языках. — М., 2020.

BADIIY MATN VA UNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

*Jo'rayev Nabi Narziyevich,
Termiz davlat universiteti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ И ЕГО ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

*Жураев Наби Нарзиевич,
Термезский государственный университет, доктор
философии (PhD) по филологическим наукам*

LITERARY TEXT AND ITS LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS

*Juraev Nabi Narziyevich,
Termez State University, Doctor of Philosophy (PhD) in
Philological Sciences*

e-mail:
nabijurayev1958@rambler.ru
Orcid: 0009-0003-5789-7795

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matnlar va ularning lingvokulturologik tahlilini amalga oshirishning ilmiy-amaliy asoslari ochib berilgan. Bugungi kunda zamonaviy lingvomadaniyat (lingvokulturologiya)da juda ko'plab ilmiy-nazariy izlanishlar, tadqiqotlar amalga oshirilganligi, o'rganish usullari integrativ xarakterga egaligi va bu tahlilning o'zi madaniyat-tafakkur-til paradigmasi doirasida amalga oshirilishi bayon etilgan. Badiiy matnlarni lingvomadaniy tahlil qilishda e'tiborga olinadigan tahlil usullari to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, lingvomadaniy, lingvokulturologiya, tahlil, til, madaniyat, tafakkur, paradigma.

Аннотация: В данной статье раскрываются научно-практические основы осуществления лингвокультурологического анализа художественных текстов. Отмечается, что в современной лингвокультурологии проведено множество научно-теоретических исследований, методы изучения носят интегративный характер, а сам анализ осуществляется в парадигме культура – мышление – язык. Также рассматриваются методы анализа, которые следует учитывать при лингвокультурологическом исследовании художественных текстов.

Ключевые слова: художественный текст, лингвокультурология, лингвокультурологический анализ, язык, культура, мысль, парадигма.

Annotation: This article reveals the scientific and practical foundations for conducting linguoculturological analysis of literary texts. It is noted that numerous scientific and theoretical studies have been conducted in contemporary linguoculturology, the methods of study have an integrative nature, and the analysis itself is carried out within the paradigm of culture – cognition – language. The article also discusses the analytical methods that should be considered when performing linguoculturological research on literary texts.

Keywords: literary text, linguacultural studies, linguacultural analysis, language, culture, thought, paradigm.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Badiiy matn tahlilining muhim jihatlaridan biri lingvokulturologik tahlil, ya'ni matnni madaniyat hodisasi sifatida ko'rib chiqish va madaniy ma'lumotlarni lingvistik belgida va butun matnda idrok etishdan iboratdir. Badiiy matn g'oyalar,

madaniy e'tiborga loyiq lingvomadaniy birliklarning koni va majmui hisoblanadi. Buni biz badiiy matnlarga murojaat qilish jarayonida yana bir marta guvohi bo'lamiz. Lingvokulturologik tahlil madaniy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan lingvistik va nutq birliklari haqida fikr yuritish qobiliyatini

shakllantirishga va lingvomadaniy kompetensiyani rivojlantirishga yordam beradi.

Bugungi kunda zamonaviy lingvomadaniyat (lingvokulturologiya)da juda ko'plab ilmiy-nazariy izlanishlar, tadqiqotlar amalga oshirilgan. O'rganish usullari integrativ xarakterga ega va bu tahlilning o'zi madaniyat – tafakkur - til paradigmasi doirasida amalga oshiriladi. Ushbu tendensiya badiiy matnni o'rganishda yangi samarali yondashuvlarni topishga, uning shakllanishi va faoliyat ko'rsatish qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Olimlar badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanayotgan bir qator ilmiy yo'nalishlarda lingvokulturologiyaning ham tadqiqotlarini uchratamiz.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Lingvomadaniyatning tahlil obyekti sifatida badiiy matn haqida birinchi eslatma G.V.Stepanov, D.S. Lixachevlarning nazariy izlanishlarida uchraydi. “Madaniyat– fikrlash – til – so'z – nutqni tushunish, bularning barchasi matn orqali amalga oshiriladi”, – deydi S.V.Ivanova. Badiiy matn tahlilining tavsifiy jihatlaridan biri shundaki, lingvomadaniy tahlil, ya'ni matnni madaniyat hodisasi sifatida o'rganish, ko'rib chiqish, hamda madaniy axborotni til belgisi deb qarab uni butunligicha matnda idrok etish, mantiqiy-falsafiy mushohada yuritish muhim o'rin egallaydi.

Badiiy matnning lingvomadaniy tahlili ko'p qirraliligi bilan bugungi davr mutaxassislarining diqqat markazida bo'lib turibdi. Shuning uchun ham badiiy asarlar va ularning badiiy matnlari lingvistik hamda lingvomadaniy tahlillarning haqiqiy obyektiga aylanib bormoqda. “Zero, inson, til va madaniyat et-u tirnoqdek birlikni hosil qiladi. Til millatning g'ururi, mavjudlik sharti, xalqning ruhi, milliy madaniyat ko'rsatkichidir. Milliy mentalitetga xos turg'unlashgan axloq qoidalari, qadriyatlar, ayniqsa, milliy tilning barqaror birliklarida yorqin aks etadi [3]. Adabiy-badiiy matnlarni ilmiy va badiiy tahlil qilishning, sharhlashning ahamiyati juda kattadir. N.Mahmudov qayd etganidek, “...Har bir millatning o'ziga xos ko'rish tarzi bor, o'ziga xos idrok intizomi bor, umumlashtirib aytganda, o'ziga xos tafakkur tamoyili bor. Shuning uchun ham “milliy ong”, “milliy tafakkur”, “milliy tuyg'u” degan oddiy tushunchalar, ming yillardir, odam

bolasing qalbidagi nurga qudrat va qamrov baxsh etib keladi” [4]. Badiiy matnning lingvomadaniy tahlili lingvokulturologiyaning tadqiqot usullari orasida alohida o'rin tutadi. Matnni sinchiklab o'rganish o'zbek tili madaniyatiga chuqurroq kirib borishga, ma'lum til birliklari ortidagi ma'nolarni ochib berishga, ma'lum o'zbek madaniyatining qadriyat yo'nalishlarini tushunishga yordam beradi va natijada, ushbu madaniyatda mavjud bo'lgan dunyo tasviri haqida tasavvur hosil qilish imkoni tug'iladi. “Xalqning dunyoni milliy ko'rish tarzi va idrok-intizomi, eng avvalo, shu xalqqa oid olamning lisoniy manzarasida qayd etiladi” [5].

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Badiiy matnlarda o'zbek xalqining – millatning turmush sharoiti, qadriyatlari va butun hayoti, madaniyati badiiy tasvirlarda ifoda etilgan bo'ladi. Xalqning ushbu madaniyat belgilari o'zbek milliy tilimiz orqali keyingi davr va avlodlarga butunligicha yetkaziladi.

Badiiy matn “insonni ruhan to'liqlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, o'yga cho'ndirish, estetik tasavvurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam”[6] etadi. Badiiy matnlarda qo'llanilgan badiiy so'z va u orqali tuzilgan badiiy nutq tog'risida ham fikr yuritish, aytmoqchi bo'lganlarimizni yanada mukammallashtirishga xizmat qiladi. “Badiiy nutq ifodali vositalarga boyligi bilan bir qatorda so'zning turli qirralarini ochib beruvchi manba hamdir. Shunga ko'ra badiiy matnni o'rganish usullari ko'p qirrali”[7] ligi bilan ajralib turadi. Har bir xalqning milliy madaniyati avvalo uning tilida aks etadi. Madaniyatning tilda aks etishi, badiiy matnlarda tasvirlanishi juda ko'plab olimlar, tilshunoslar tomonidan ta'kidlangan, ularning ilmiy ishlarida tadqiqotlar mahsuli sifatida ko'rsatib o'tilgan. “Agar til barcha bilish jarayonlariga aralashmaganida edi, o'ziga xos yangi muhit yaratmaganida edi, inson kuzatuvchi maqomiga ega bo'lmagan bo'lar edi. Inson yaratgan matn inson tafakkuri harakati, yo'nalishini aks ettiradi, baholi qudrat olamlar yaratadi, til birliklari yordamida fikr kuchi va uni namoyish etish usullarini ko'rsatadi” [8].

O'zbek tili va uning lug'at tarkibidagi so'zlarning nozik ma'no ifodalashi, tasvirlashi va bo'yoqdorligini vujudga keltiradigan, so'zlarning xususiyatlari hamda imkoniyatlarini ro'yobga

chiqaradigan manba – bu badiiy matn hisoblanadi. “Agar badiiy matn, uning turli shakllari bo‘lmaganda edi, tilning naqadar qashshoq bo‘lishini tasavvur qilish qiyin bo‘lmasdi. Bu hol tilning butun go‘zalligini namoyon qiluvchi manba badiiy ijod, badiiy ijodning yorqinligini belgilovchi narsa til vositasi ekanligini ko‘rsatadi. Bu o‘rinda so‘zning ma‘no ifodalash doirasining kengligida ko‘rinadi va bu hodisalar, asosan, badiiy nutq orqali namoyon bo‘ladi” [9]. Badiiy matnni o‘rganish, uning toifaviy xususiyatlari va munosabatlarini tahlil qilish, aniq tavsiflarni ro‘yobga chiqarish dolzarb vazifa bo‘lib turibdi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

Insonning madaniy qarashlari uning nutqi orqali badiiy matnda aks etar ekan, san‘at asari darajasida baholash va tahlil qilish kerak. Aslida lingvomadaniy tahlil an‘anaviy tahlildan o‘sib chiqishi kerak. Uning asoslari, ustqurmasi an‘anaviy tahlil usullariga borib taqaladi. Shu o‘rinda “badiiy matnlarni nima uchun lingvomadaniy tahlil qilish kerak?”, – degan o‘rinli savol tug‘iladi. Badiiy matnlarni lingvomadaniy tahlil qilish jaraonida quyidagi kompetensiyalar shakllanadi.

Badiiy matnlarni diqqat bilan o‘rganish orqali lingvomadaniy tahlil qilish xalqning boy madaniyati olamiga chuqurroq kirib borishga, til va madaniyat mushtarakligi, uning ta‘lim tizimiga ta‘siri hamda madaniyat tushunchasi to‘g‘risida tasavvur hosil qilishga yo‘l ochib beriladi.

Badiiy matnlardagi lingvomadaniy birliklar “millat mentaliteti va madaniyati haqidagi qimmatli madaniy axborotlar manbai hisoblanadi” [9]. Badiiy matnlarni lingvomadaniy tahlil qilish jarayonida shaxsning dunyoqarashi, mantiqiy-falsafiy fikr yuritish darajasi, ilmiy va ijodiy salohiyati oshadi, xalqning milliy, madaniy va qadriyatlariga, boy lingvistik va adabiy merosiga qiziqish uyg‘onadi.

Badiiy matn tahlilining asosiy jihatlaridan biri lingvomadaniy tahlil, ya‘ni matnni madaniyat hodisasi darajasida ko‘rib chiqish va madaniy ma‘lumotni til belgisi sifatida idrok etishdir.

Har bir millatning madaniyati o‘sha xalq tilidagi lingvomadaniy so‘zlar yordamida, ularning ishtirokida tekshiriladi, solishtiriladi, taqqoslanadi hamda tahlil qilinadi, shuning bilan birga tilning asosiy so‘zlari orqali tasvirlanadi va tushuniladi. Kishilar ushbu asosiy lingvomadaniy so‘zlarni va

ular ifodalayotgan tushunchalarni o‘z dunyoqarashlari orqali his qiladilar, bu so‘zlardagi ifodani o‘z turmush tarzi, o‘ziga va atrof – muhitga munosabatlarida anglaydilar.

Badiiy matnlarning yashirin bo‘lgan ma‘nosini, mazmunini tushunish, asar mazmuniga nisbatan mantiqiy xulosalar chiqarish katta ahamiyatga ega.

Diaxronik lingvomadaniyat ham, zamonaviy lingvomadaniyat ham xalq madaniyati, madaniy va milliy urf-odatlarining tilda badiiy aks etishini o‘rganadi. Tahlilda ana shu jihatlariga alohida e‘tibor qaratilishi lozim.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Badiiy matnlarni lingvomadaniy tahlil qilishda konseptual tahlil metodidan foydalanish samara beradi. Konseptual tahlilning maqsadi badiiy matnlardan madaniyat belgilarini o‘zida aks ettirgan, madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan tushunchalar paradigmasini aniqlash va ularning konsept sohasini lingvomadaniy jihatdan tasvirlash hamda tahlil qilishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Ворошкевич Д.В, Казанникова Д.П. Пособие по лингвокультурологическому анализу текста: МПГУ; – М. 2016.
2. Usmonov F. O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi. Filol.fan.bo‘yicha falsafa d-ri(PhD)diss-si. – Toshkent. 2020.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig‘i. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
4. Mahmudov N. “Olamning lisoniy manzarasi va so‘z o‘zlashtirish”. O‘zbek tili va adabiyoti, 2015, 3-son.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent. 2007.
6. Umurkulov B. Badiiy nasr jozibasi. – Toshkent: “Muharrir” nashriyoti, 2021.
7. Saidova M., Qo‘ziyev U. Lingvokulturologiya. – Namangan. 2017.
8. Umurkulov B. Badiiy nasr jozibasi. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2021.
9. Nurmuhamedov Y. Frazologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashri, 2021.

KONSEPTUAL METAFORALAR ASOSIDA LINGVOMADANIY KOD IFODASI

Xolnazarov Umid Erkinovich,

*Termiz davlat universiteti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)*

ВЫРАЖЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО КОДА НА ОСНОВЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ МЕТАФОР

Холназаров Умид Эркинович,

*Термезский государственный университет, доктор
философии (PhD) по филологическим наукам*

LINGUISTIC CODE EXPRESSION BASED ON CONCEPTUAL METAPHORS

Kholnazarov Umid Erkinovich,

*Termez State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological
Sciences*

e-mail:

xolnazarovu@tersu.uz

ORCID: 0009-0003-
6126-1140

Annotatsiya: Ma'lumki, til tizimi va lisoniy faoliyat mahsuli bo'lgan matn qurilishi tadqiqida kognitiv tilshunoslik (lisoniy konseptuallashtirish) muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu esa kognitiv faoliyatda metaforalarning alohida o'rni borligini ko'rsatib turadi. Ayniqsa, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik sohalarining shakllanishi metaforalarni yanada chuqurroq o'rganish, metaforalarga oid ko'plab tadqiqotlar bilan tanishish hamda bu hodisani tadqiq etishda geshtaltiv xarakterdagi metaforik mazmunli matnlarni ham e'tiborga olishni taqozo qilmoqda. Va bu muayyan tushunchalar bilan assotsiatsiyaga kirishgan holda olamning lisoniy manzarasini tushunish imkonini beradi.

Tayanch so'zlar: lisoniy manzara, metafora, lisoniy metafora, mualliflik metaforasi, tasavvur, obrazli ifoda, milliy qadriyat, o'xshatish, ibora, individual olam, lingvomadaniy kod, konseptual asos.

Аннотация: Известно, что когнитивная лингвистика (лингвистическая концептуализация) играет важную роль в изучении языковой системы и конструкции текста, являющегося продуктом языковой деятельности, что свидетельствует об особом месте метафор в когнитивной деятельности. В частности, формирование лингвистики и когнитивной лингвистики требует более глубокого изучения метафор, знакомства с многочисленными исследованиями по метафорам и рассмотрения текстов с метафорическим содержанием гештальтного характера при изучении данного феномена. Это позволяет, вступая в ассоциативные связи с определёнными концептами, понимать языковой ландшафт мира.

Ключевые слова: языковой ландшафт, метафора, языковая метафора, авторская метафора, воображение, образное выражение, национальная ценность, сравнение, фраза, индивидуальный универсум, лингвокультурный код, концептуальный каркас.

Annotation: It is known that cognitive linguistics (linguistic conceptualization) is important in the study of language system and text construction, which is a product of linguistic activity, which shows that metaphors have a special place in cognitive activity. In particular, the formation of the fields of linguistics and cognitive linguistics requires a deeper study of metaphors, familiarization with many studies on metaphors, and the consideration of texts with metaphoric content of a gestalt character in the study of this phenomenon. And this makes it possible to understand the linguistic landscape of the world by entering into association with certain concepts.

Key words: linguistic landscape, metaphor, linguistic metaphor, author's metaphor, imagination, figurative expression, national value, simile, phrase, individual universe, linguistic and cultural code, conceptual framework.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Inson – olam lisoniy manzarasining bosh subyekti, ayni damda olam manzarasi, olam konseptual manzarasining markaziy birligi hamdir. Ana shu subyektni atovchi nominatlar – lisoniy belgi va u anglatgan ma’no o’rtasidagi lisoniy-mantiqiy muvofiqlik metaforik nominatsiya jarayonida muallif olami manzarasida o’ziga xos madaniy-konseptual evrilishga yuz tutadi: lisoniy shaxs ongidagi olam to’g’risidagi tasavvurlar metafora evaziga olamni anglashning qadriyatini tayanch nuqtasiga aylanadi. Individual olam qadriyatini manzarasining konstant birliklarini o’zida aks ettira oluvchi metafora shu yo’l bilan qayta ishlangan, emotiv jihatdan to’yintirilgan, olam haqidagi yangi axborotni o’ziga xos bilish kategoriyasi sifatida olam konseptual manzarasiga muhrlaydi, tushunchalarning reprezentatsiya natijalarini esa asosiy madaniy-mental model sifatida lisoniy manzaraga biriktiradi [1, 148-149]. Ta’kidlash kerakki, olamni idrok etishning har bir til jamoasi ongida tarixan shakllangan, barqarorlashgan va ayni shu jamoa uchun xos bo’lgan odatiy va majburiy usullari majmui olamning lisoniy manzarasini yuzaga keltiradi.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS). Badiiy matnning diskursiv xususiyatlari yuzasidan tadqiqot olib borgan I.I.Chumak-Jun diskursiv maydonning uch jihatini alohida ta’kidlab ko’rsatadi. Bular: 1) kognitiv jihat; 2) kommunikativ-pragmatik jihat; 3) lingvomadaniy jihat. *Diskursiv maydon* deganda u til sohibi tomonidan anglangan, nutqiy tafakkur vositasida aktuallashadigan hamda matnda poetik kommunikatsiyaning assotsiativ-obrazli parchasi sifatida reallashadigan hodisani tushunadi [2, 9].

Binobarin, “Oydinda yurgan odamlar” qissasi tilining muhim qirralarini belgilashda hamda obrazli vositalarni uyushtirishda katta rol o’ynaydigan metafora olamni bilishning universal quroli bo’lib, navbatdagi diskursiv xarakterdagi matnning kognitiv-semantik xususiyatlarini yoritishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. E.Benvenist esa so’zlovchining tinglovchiga ta’sir qilish maqsadini aks ettiruvchi har qanday jumla diskurs sifatida inson tafakkuri va dunyoqarashini strukturaviy tartibga soluvchi metaforada amalga oshirishini ta’kidlaydi [3]. Shuningdek, metaforani falsafiy diskursning ham tadqiq manbayi deb bilgan

F.Nitsche metaforani inkor qilish – insonni inkor qilishdir, deya xulosa beradi.

Taniqli fransuz faylasufi Jak Derrida o’z qarashlarida belgi (ramz) masalasiga to’xtalib, metonimiyani matnning mantiqiy strukturasi, figurativ tili deb, metaforani esa referensial tili deb izohlaydi va metonimiyani belgi (ramz) ga, metaforani diskursga tenglashtiradi [4, 117]. Demak, metafora inson ongli faoliyatining mahsuli sifatida nafaqat yozuvchining kognitiv-diskursiv faoliyatini, balki uning kognitiv-stilistik o’ziga xosligini, shuningdek, asari tilining shirador, o’ynoqi va mazmunli, ta’sirchan bo’lishini ta’minlashda ham ancha qo’l keladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ma’lumki, *kod* va *belgi* semiotikaning markaziy tushunchalari hisoblanadi. Bunda “sotsial axborotning har qanday moddiy ifodalovchilari belgi hisoblanadi” [5, 57]. Ayniqsa, kodlashtirilgan axborot (shifrlangan axborot) va deshifrovka bosqichida kod, M.L.Kovshova ta’biri bilan aytganda, “...belgilar sinfini hamda ularning interpretator tomonidan “o’qilish” qoidalarini ifodalaydi, ular, o’z navbatida, u yoki bu sohadagi bilim, u yoki bu madaniyat bilan, interpretatorning kompetensiyasi bilan shartlangan bo’ladi. Shunday qilib, semiotikada belgi hamda uni mazmunan to’yintiruvchi, interpretator uchun shifrlangan axborotni “o’qish” imkonini beruvchi kod ajratiladi” [6, 169]. Ammo, masalan, rus madaniyati stereotiplariga ko’ra, ahmoq odamning yoqtirgan rangi qizildir. Qizil qalpoq, qizil kiyim, qizil etik uning doimiy hamrohlari ekanini rus tilidagi bir qator maqol va ertak motivlari tasdiqlaydi [6, 41]. Xususan, o’zbek lingvomadaniyatida qizil rang boshqa millatlardan farqli o’laroq, “olov va qon timsoli”, ayni paytda, kuch-qudrat va ehtiros ramzi ekanligi madaniyat kodlarini dekodlash jarayonida, ya’ni metaforik nomlanishida yaqqol ko’rinadi (biroq ayrim o’rinlarda qizil rang rus madaniyatiga aloqadorlik belgisini ham ifodalashi mumkin). Jumladan: “Askar bunday zarbni kutmab edimi, yo, eski *qizil askar* mushti o’zi shunday bo’ladimi, ishqilib, yonboshiga gup etib tushdi. Unsiz, jingak bo’lib yotdi” (“Momo yer qo’shig’i”). Yoki: “— E, aka-ye, e, aka-ye! Qarindoshingiz bo’lmasa, aqalli tanishingiz bo’lmasa, sizga nima? *Qip-qizil Afandi* ekansiz!” (“Ot kishnagan oqshom”).

Keltirilgan mikromatnlardagi *qizil askar* – sifat+ot ko’rinishidagi birikma metaforasida *qizil*

sifati turk xalqlarining hayot tarzida va ruhiyatida asosiy ramz sifatida jo'shqin qon va quvvatni aks ettirgan. Bundan anglashiladiki, o'zbek (turk) askarlarining kuchliligi (biroq ruslar mustamlakasi davrida qizil askar sobiq sho'ro armiyasi askarini ham nomlab kelgan) millat qadriyatini qarashlarining yig'indisi sifatida antropomorf kod, ya'ni metaforaga muhrlangan holda olam milliy lisoniy manzarasini yuzaga keltirishda asos vazifasini o'taydi. *Qip-qizil Afandi* – birikma shaklidagi otli metafora bo'lib, ma'lumki, Afandi obrazi o'zbek xalq og'zaki ijodida hamisha aqlli, ziyrak, har qanday noqulay holatdan osonlik bilan qutulib keta oladigan dono va tadbirkor kishi, shu bilan birgalikda, satirik qahramon sifatida mashhur. Mazkur o'xshatish negizidagi antropomorf kodning *qizil* asliy sifatining ortirma daraja (*qip-qizil*)si bilan birgalikda berilishi qahramondagi kulgili vaziyatlarni yana ham bo'rttirib, matn ekspressiyasiga ko'mak bergan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). XX asr jahon tilshunosligida olam manzarasining metaforik talqini, tilning ekspressiv-emotsional yuklamasi hamda ko'chma ma'noda uyg'unlashgan kognitiv, affektiv, perseptiv tajribada metaforaning o'rniga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lami kengaydi. Olamni konseptualashtirishning kognitiv vositasi bo'lgan metaforaga nisbatan turli yondashuvlar, pirovardida, XX asr tilshunosligi metafora nazariyasini yangi konsepsiyalar bilan boyitdi, metaforologiyaaning o'zi esa terminologik jihatdan yanada mukammallashdi.

J.Jejns mavhum konseptlar konkret metaforalar yordamida shakllanishini ta'kidlab, noma'lum va notanish predmetni tasavvur qilishda bizga juda yaxshi tanish bo'lgan hamda sensor hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lgan obrazni tanlay olish o'rinli metaforani yuzaga keltirishini ta'kidlagan edi [7, 16-32]. Xususan, "Bir yil to'rt fasl bo'ldi. Fasllar ranglarga mo'l bo'ldi: *bahor — gulzor, yoz — oftob, kuz — munis, qish — marmar... Atlas — elimiz tarixi. Atlasda elimiz kechirmish hayitlari bor, fojialari bor. Atlas — qo'shiq, elimizning azaliy ham so'ngsiz qo'shig'i!*" ("Oydinda yurgan odamlar") parchasidagi *gulzor, oftob, marmar* [8, 546], *munis* sinestetik metaforalari ko'ruv, ta'm bilish, teri orqali his etishga doir bilimlarga ishora. Masalan: "*Atlas — elimiz tarixi. Atlasda elimiz kechirmish hayitlari*

bor, fojialari bor. Atlas — qo'shiq, elimizning azaliy ham so'ngsiz qo'shig'i!" – assotsiativ tafakkurga asoslangan matn-metafora esa kontekstning ichki semantikasi orqali boshqa bir mazmunga ishora qilib, metaforik tagma'noni yuzaga keltirgan. Darhaqiqat, lisoniy birliklarning kognitiv xususiyatlarini tadqiq qilishda T.Murod qissalarida milliy qadriyatini qarashlar, milliy o'xshatish etaloni, asosiy lingvomadaniy kodlarning biri hamda milliy axloq mezonlariga ishora beruvchi unsur sifatida qo'llanadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). T.Murod qissalarini tahlil qilish jarayonida bazaviy metaforalarning ustunlik qilganligini kuzatish mumkin. Demak, T.Murod idiolektida antropomorfik, zoomorfik, fitomorfik, kosmomorfik hamda teomorfik turdagi lingvomadaniy kodlar alohida o'ringa ega. Bu esa izlanishlarimiz davomida izohlangan-izohlanmagan antropotsentrik metaforalarni lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish, ularning o'ziga xos tomonlarini aniqlash, diagrammalashtirish, qolaversa, lug'atlashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Maxmaraimova Sh. O'zbek tili metaforalarining antroposentrik tadqiqi: Filol. fan. dok-ri diss... – Samarqand, 2020.
2. Чумак-Жунь И.И. Дискурсивное пространство поэтического текста: образное слово в русской лирике конца XVIII – начала XXI веков: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – Белгород: Белгородский гос ун-т, 2009.
3. Бенвенисте Е. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974.
4. Maxmaraimova Sh. T. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Cho'lpon NMIU, 2017.
5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
6. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013.
7. Будаев Э.В. Становление когнитивной теории метафоры // Лингвокультурология. Выпуск 1. – Екатеринбург, 2007.
8. O'TIL. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.

ISLOM AXLOQSHUNOSLIGIDA AHMAD TOSHKO'PRIZODANING TUTGAN O'RNI

Ergashev Urolbek Berkinovich,
TIFT universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrası
(PhD) dotsenti v.b., Ijtimoiy ma'naviy tadqiqotlar instituti (DSc)
mustaqil tadqiqotchisi

AKHMAD TOSHKUPRIZADE'S PLACE IN ISLAMIC ETHICS

Ergashev Urolbek Berkinovich,
Docent (PhD) of the Department of "Social-humanitarian sciences
and history" of the Tashkent International University of Financial
Management and Technologies

МЕСТО АХМАДА ТОШКЮПРИЗАДЕ В ИСЛАМСКОЙ ЭТИКЕ

Эргашев Уролбек Беркинович,
и. о. доцента (PhD) кафедры «Социально-гуманитарные
науки и история» Ташкентского университета
международного финансового менеджмента и технологий

e-mail:
urolbekjanoblari@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-4139-0564>

Annotatsiya: Maqolada XVI asrda Usmoniylar davlatida yashab o'tgan mashhur ensiklopedik olim Isomiddin Ahmad Toshko'prizodaning hayoti va ilmiy faoliyatiga bag'ishlangan. Shuningdek, maqolada Toshko'prizodani axloqqa oid qarashlarining davr uchun dolzarbligi, falsafiy dunyoqarash shakllanishidagi o'rni va bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ilm, axloq, "Sharh-ul axloq al-adudiyya", "Adab ul-bahs va al-munozara", munazora, tijorat etikasi, ovqatlanish etikasi.

Abstract: This scientific article is dedicated to the life and scientific work of the well-known encyclopaedist Isomiddin Ahmad Toshkopizade, who lived in the 16th century in Ottoman Empire. Also, the article analyzes the role of the ethics in past, its role in shaping philosophical thinking and its importance today.

Key words: science, ethics, "Sherkh-ul akhlak al-adudiya", "Edab ul-bakhs va al-munazara", discussion, ethics commerce, ethics nourishment.

Аннотация: Эта научная статья посвящена жизни и научной работе известного энциклопедиста Исомиддина Ахмада Тошкюпризода, жившего в XVI веке в Османской империи. Кроме того, в статье анализируется роль этике в прошлом, его роль в формировании философского мировоззрения и его важности сегодня.

Ключевые слова: знание, этика, "Шерх-ул ахлак ал-адудийя", "Адаб ул-бахс ва ал-муназара", дискуссия, коммерческая этика, этика питания.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XVI asrda Usmoniylar davlatida yashab o'tgan mashhur ensiklopedik olim Isomiddin Ahmad Toshko'prizoda (1495-1560)ning islom axloqshunosligida tutgan o'rni katta hisoblanadi. Mutafakkirning axloqqa oid

ilmiy merosi nafaqat o'z davrida, balki, keyingi davrlarda ham ko'pgina olimlarning axloq sohasidagi ilmiy tadqiqotlariga turtki bo'lganligi hamda islomiy axloq qoidalarining eng quyi sohalorigacha batafsil tushuntirib, ularni sharhlanganligi uning musulmon Sharqi xalqlari

orasida ilmiy qiymati yuqori ekanligini belgilaydi. Ahmad Toshko‘prizoda tomonidan ishlab chiqilgan axloq konsepsiyasi esa, etika fani doirasidagi tadqiqotlarning rivojlanishini yanada qulaylashtirgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ИИТЕПАТҲА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ahmad Toshko‘prizoda o‘zining asosiy axloqiy qarashlarini “Sharh-ul axloq al-adudiyya” asari orqali ilgari surgan bo‘lib, mazkur asarda keltirilgan fikrlar nafaqat o‘z davrida balki, keyingi davrlarda ham ahamiyatini yo‘qotmadi. Olim asarda insonning xulqi, yurish-turishi va fe‘l-atvoridagi muhim masalalarga keng e‘tibor qaratgan. Uning “Adab ul-bahs va al-munozara” nomli risolasi munozara qilish etikasi haqida yozilgan eng muhim asarlardan biri hisoblanadi [1]. Mazkur risola orqali Toshko‘prizoda bahs-munozara yuritishning shartlari, qoidalari va boshqa e‘tibor berish zarur bo‘lgan jihatlari haqida fikr yuritgan. Ushbu asarni o‘rganish asnosida ilmiy bahs-munozara qilishning Sharqona an‘analari haqida aniq tasavvurlarga ega bo‘lishimiz mumkin.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Faylasuf ushbu risolasida “Munozara to‘g‘rilik va haqiqatni yuzaga chiqarish uchun ikki tomonning ikki narsa o‘rtasidagi nisbatga diqqat-e‘tibor bilan qarashlari, u mavzu yuzasidan foydali jihatlarni o‘ylashlari kerak. Har ikki tomonning bu munozarada bir qancha vazifalari bo‘lishi barobarida, munozara qilishning ham bir qancha odoblari bordir”[2] deb yozadi.

Ahmad Toshko‘prizoda munazora qilish odobi haqida so‘z yuritar ekan, uning quyidagi to‘qqizta muhim jihatini ko‘rsatib beradi: 1) Inson munozarada gapni qisqaroq gapirishi, o‘z qarashlarining to‘g‘riligini boshqalarga majburiy o‘tkazmaslik; 2) Bahsda qoloq va ko‘p eshitilmagan so‘zlardan foydalanmaslik; 3) Mavhum va tushunarsiz so‘zlarni ishlatmaslik; 4) Qarshi tomonning gaplarini to‘liq tushunmasdan turib, uning fikrini bo‘lmaslik; 5) Munozara mazmuniga uyg‘un tushmaydigan fikrlardan qochish; 6) Bahs-munozarada kulmaslik; 7) Bahs-munozarada ovoz tovushni baland qilmasdan gapirish; 8) Hurmatli, e‘tiborli va aziz kishilar

bilan ko‘proq munozara qilish; 9) Munozarada ko‘r-ko‘rona o‘ylab gapirishmaslik [1].

Mutafakkir insonning xulqi, yurish-turishi va fe‘l-atvoridagi muhim masalalarga keng e‘tibor qaratgan. U inson ilmni boylikdan afzal ko‘rishi lozimligini uqtiradi. Har bir kimsa o‘zi egallagan bilimlarini boshqalarga ham o‘rgatishi kerak. Olimning ilmiy saboqlaridan xalq foydalansa va unga ehtiyoj sezsa, shundagina olim doimo izzat-hurmatda bo‘ladi. “Kichiklarga aqli yetadigan darajada dars berish kerak” deydi olim. Faylasuf ilm-fan bilan shug‘ullanishni inson uchun qadrlı va munosib ish deb hisoblagan. U kishilarni yoshlikdan tarbiya qilishga, ularga kasb-hunar egallashga qiziqish uyg‘otishga da‘vat etgan. Olim johillik, nodonlik, mag‘rurlik, ilmsizlik, razolat, o‘z boyligi bilan maqtanishni qattiq qoralagan.

Toshko‘prizodaning fikricha, har qanday olijanoblik, xayrli ishlar, ezgu amallar xudoning mohiyatidan kelib chiqadi. Xudo insonlarni yomon xulq-atvordan tiyilib turishga chorlaydi. Yomon xulqlar, fe‘l-atvor, gunohlar va dinsizlik insonga xos emas. Ular faqat kishilarni sinash uchun yaratilgan narsalardir. Inson sharaflı umr kechirishi, ijobiy faoliyat olib borishi yoki nomaqbul ishlar bilan gunohga botishi mumkin. Gunohga botish esa jazoga tortilishga olib keladi. Faylasufning ta‘kidlashicha, xudo tomonidan ko‘proq insonlarga xayrli va savob ishlar qilish, g‘ayrishar‘iy ishlarni esa qilmaslik buyurilgan. Xudo yomon xulq-atvorli insonlarni jazolaydi.

Toshko‘prizoda tijorat qilish etikasini tushuntirar ekan, sotuvchi molini ortiqcha maqtamasligi kerak, chunki uning maqtab aytgan sifatlari molida bo‘lmasa, u yolg‘on gapirgan bo‘ladi, deydi. Shuningdek, u xaridorga ochiqchasiga gapirib, molining kamchiligi va aybini aytib sotishi zarur. Agar aybini aytib sotmasa, o‘ziga va xaridorga hiyonat qilgan bo‘ladi. Bu esa insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning yomonlashiga olib keladi.

Undan tashqari faylasuf ovqatlanish etikasi to‘g‘risida ham fikr-mulohaza yuritgan. Unga ko‘ra, inson taom ist‘emol qilishda har doim quyidagi yettita o‘ta muhim jihatga rioya etishi shart: 1) ovqat halol yo‘l bilan orttirilgan bo‘lishi lozim; 2) ovqatlanishdan oldin va keyin qo‘llarni yuvish kerak; 3) taomni dasturxon ustiga qo‘yish lozim; 4) qulay shaklda o‘tirib yeyish kerak; 5) inson ovqatlanayotganda ibodat va toat uchun

quvvat berishini niyat qilishi kerak, qo'ldan kelganicha kam ovqatga ham qanoat qilishi lozim; 6) tayyor ovqatga rozi bo'lib, qanoat qilish zarur; 7) taomni ko'pchilik bilan yeyishga harakat qilish kerak [3].

Toshko'prizoda parhez qilishning ham foydali xususiyatlari ko'pligini aytib o'tgan. Uning fikricha, parhez qilish qalbning tozalanishiga sabab bo'lib, inson qalbi ibodat va zikrning lazzatini tuyishga tayyor bo'ladi. Ochlik dunyo va oxirat azoblarini unutmasligimizni eslatib turadi va barcha gunohlarga sabab bo'ladigan shahvat, istak va orzularni cheklab turadi. Parhez qilish insonni kam uxlashga va kechasi ko'proq uyg'oq bo'lib ko'p ishlar bilan shug'ullanishiga yordam beradi. Agar biron kimsa to'q bo'lsa, juda ko'p suv ichadi. Ko'p suv ichsa, uyqusi ham ko'p bo'ladi. Uyqusi ko'p bo'lgan kimsaning umri behuda bo'ladi. Inson parhez qilish natijasida o'z tanasini sog'lomlashtiradi, chunki ko'p yeyish deyarli barcha xastaliklarning sababchisi hisoblanadi. Inson parhez qilish asnosida tejagan ozuqani faqirlarga va yetimlarga yedirishdek savob oladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Toshko'prizoda axloqiy qarashlarini Qur'on va hadislar asosida asoslashga harakat qiladi. Nafaqat axloqiy qarashlarini, balki falsafiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa sohalaridagi fikrlarini ham Islom dini nuqtai nazaridan asoslab bergan [4]. Buni Toshko'prizodaning ko'p yillar davomida qozilik vazifasida faoliyat olib borganligi, shariat qonunlari, hadis ilmi va diniy ilmlarni yaxshi bilganligi bilan izohlash mumkin.

Toshko'prizodaning bu kabi ijtimoiy, axloqiy, falsafiy va tabiiy-ilmiy qarashlari nafaqat o'z davrining balki, keyingi davr Sharq ilm ahlining ilmiy tafakkuri taraqqiyotiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, Shahobiddin Abdulhaq, Abdulqodir Muhammad at-Tabariy, Muhammad Amin as-Sadriddin ash-Shirvoniy, Hoji Xalifa kabi ko'plab o'z davrining yetuk shaxslari o'z tadqiqotlarida Toshko'prizodaning ilmiy qarashlaridan ko'p istifoda qilganlar. Uning

ijodining xilma-xilligi esa ko'p yillar davomida unga takror murojaat qilinishiga sabab bo'lib kelmoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Mutaфakkirning axloqiy qarashlari insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, uning dunyoqarashida inson omili birinchi o'rinda turadi. Toshko'prizodaning adolat, ilm-fan, ma'rifat, kasb-hunar egallash, ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalari hozirgi mustaqillik sharoitida ham jamiyatning ma'naviy-axloqiy yuksalishiga xizmat qilishi mumkin.

Mazkur maqola Sharq falsafasini o'rganish asnosida O'rta asrlardagi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy ahvolini bilib olishga yordam beradi hamda o'sha davr axloq falsafasi va unda ilgari surilgan qarashlar tahlil qilinadi. Tadqiqot mazmunini va muallif bayon etgan fikrlarni nazariy axborot shaklida ta'lim muassasalarida qo'shimcha material sifatida tavsiya qilinadi. Maqolada taqdim etilgan ma'lumotlar asosida Sharq etikasiga oid olib borilgan tadqiqotlarni boyitish, Sharq falsafasining ayrim masalalariga yechim topishda foydalanish mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Güzel Abdurrahim, Taşköprülüzadenin 'Adab'ul-Bahs ve'l-Münazara' isimli risalesi (Tanıtım-Tercüme-Tahkik), Erciyes üniversitesi İlahiyat fakültesi, Öğr. Üyesi. 2001.
2. İpşirli Mehmet, Taşkoprizadeler (Bir Osmanlı ülema ailesi), TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
3. Ahmed Efendi Taşköprülü-zade, Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi, cild 1, İstanbul, 1999.
4. Duman Ali, Taşköprüzade Ahmed efendi ve Mevzu'atu'l-ulum'da yer alan usul ve fikh ile ilgili ilimler, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004.

Falsafa fanlari doktori, professor G.K.Masharipova taqrizi asosida

QADIMGI DAVR VA O'RTA ASRLARDA AXBOROT URUHLARI VA ULARNING ILMIY- FALSAFIY ASOSLARI

*Xo'janova Tamara Jo'rayevna, Denov tadbirkorlik va
pedagogika instituti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi*

INFORMATION WARS IN ANCIENT AND MIDDLE AGES AND THEIR SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS

*Khojanova Tamara Zhurayevna, Associate Professor, Denov
Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Candidate of
Philosophy*

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ВОЙНЫ В ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ И ИХ НАУЧНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ

*Ходжанова Тамара Жураевна, доцент Деновского
института предпринимательства и педагогики, кандидат
философских наук*

<https://orcid.org/0000-0002-2220-9724>

e-mail:

tamaraxujanova7@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada qadimgi davr va o'rta asrlarda axborot urushlari tushunchasi hamda ularning shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tarixiy manbalar asosida turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi mafkuraviy kurashlar, diniy-propagandistik qarama-qarshiliklar va ularning ijtimoiy ongga ta'siri ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, axborot urushlarining ilmiy-falsafiy asoslari, ya'ni inson tafakkuri, g'oya va qadriyatlar tizimidagi o'rni hamda ularning keyingi davrlarda rivojlanish paradigmalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: qadimgi davr, o'rta asrlar, axborot urushi, mafkuraviy kurash, falsafiy asoslar, qadriyatlar, propaganda.

Abstract: The article explores the concept of information wars in ancient times and the Middle Ages, as well as the processes of their formation. Based on historical sources, it analyzes ideological confrontations between civilizations, religious-propagandistic conflicts, and their impact on social consciousness.

Keywords: Antiquity, Middle Ages, information war, ideological confrontation, philosophical foundations, values, propaganda.

Аннотация: В статье рассматривается понятие информационных войн в древности и средневековье, а также процесс их формирования. На основе исторических источников анализируются идеологические противостояния между различными цивилизациями, религиозно-пропагандистские конфликты и их влияние на общественное сознание.

Ключевые слова: древность, средневековье, информационная война, идеологическое противостояние, философские основы, ценности, пропаганда.

KIRISH. Qadimgi davr va o'rta asrlarda ideologik targ'ibot va propagandaga asoslangan axborot urushlari insoniyat tarixida nafaqat harbiy holda olib borilgan. Ayniqsa, qadimgi Misr, Yunoniston, Rim, keyinchalik esa Sharq va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasidagi mafkuraviy kurashlar jamiyat ongini boshqarish va hukmronlikni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qilgan.

Bugungi globallashuv sharoitida axborot urushlari masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki zamonaviy mafkuraviy to'qnashuvlarning ildizlari o'tmishda shakllangan va hozirgi axborot texnologiyalari orqali yangi shaklga kirib, global miqyosda namoyon bo'lmoqda. Shundan kelib chiqib, qadimgi va o'rta asrlardagi axborot urushlarining ilmiy-falsafiy asoslarini o'rganish nafaqat tarixiy tajribani tahlil qilish, balki bugungi mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlash va yoshlarning ongini himoya qilishda ham muhim nazariy-metodologik ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Qadimdan qarama-qarshi tomonlar dushmanni ma'naviy ruhi va jangovar qudratini zaiflashtirish, o'z qo'shinlarining jangovar ruhini ko'tarish uchun ma'naviy ta'sir vositalaridan foydalanganlar. Bu tarixan axborot qarama-qarshiligi – jangovar va qo'zg'olon harakatlarini axborot-psixologik ta'minlashning birinchi shakli edi.

Birinchi, verbal bosqichda axborotning asosiy tashuvchisi va yetkazish vositasi sifatida inson, ta'sir obyekti sifatida esa uning faoliyati yo'nalishini belgilovchi inson psixikasi namoyon bo'lgan. Aristotel miloddan avvalgi IV asrdayoq inson psixikasining hozirgi kungacha axborot ta'sirining asosiy obyektlari bo'lgan tarkibiy qismlarini – inson ongi, irodasi va his-tuyg'ularini ajratib ko'rsatgan[1,173-b] (Amal va haqiqat uchun asosiy bo'lgan uchta qalb kuchi mavjud: his-tuyg'u, aql, intilish). O'sha tarixiy davrda axborot qarama-qarshiligini olib borish usullari verbal texnologiyalar (notiqlar, diniy voizlarning chiqishlari, mish-mishlar, dezinformatsiyalar tarqatish va h.k.), qo'rqitishning ko'rgazmali vositalari (harbiy ustunlikni namoyish qilish, qo'rqituvchi belgilar, toshlar, daraxtlar va inshootlardagi targ'ibot yozuvlari va h.k.) va jismoniy qarshilik ko'rsatish (notiqlarni hibsga olish, o'ldirish va h.k.) bilan cheklangan. O'sha davrdagi axborot qarama-qarshiligining eng muhim subyektlari aholining barcha ijtimoiy qatlamlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan eng ma'lumotli odamlar sifatida ruhoniylar edi. Shu bilan birga, birinchi bosma nashrlarning paydo bo'lishi axborot qarama-qarshiligini amalga oshirishda sezilarli rol o'ynamadi, chunki o'sha davrda askarlar va tinch aholining asosiy qismi savodsiz edi[2, 9-b.]. Qarama-qarshi tomonga axborot-psixologik ta'sir

ko'rsatish g'oyalari manbalari qadimgi dunyo hukmdorlarining odamlar ommasini jismonan zo'ravonlik boshqarishni dastlabki anglashida deb hisoblash mumkin. O'sha davrda psixologik qarama-qarshilikning ahamiyatini Misr va Ossuriya lashkarboshilarining jang jarayoni rivojini jangchilarning ruhiy holati bilan bevosita bog'lagan qarashlari tasdiqlaydi. Jangchining ruhiy barqarorligini, halok bo'lishga tayyorligini, uning orqasi emas, yuzi doimo dushmanga qaratilgan bo'lishi kerakligini tarbiyalash asosiy vazifa deb hisoblanishi bejiz emas.

Axborot-psixologik ta'sir o'tkazishning dastlabki holatlaridan biri miloddan avvalgi V asrga to'g'ri keladi. O'shanda fors shohi Kserks I ellinlarni qo'rqitish maqsadida o'z qo'shinining ulkan hajmi haqida mish-mishlar tarqatgan[3,21-29-bb]. Miloddan avvalgi 480-yilda Yunonistonga yurish oldidan Eron sarkardasi Kserks dushmanga kuchli ruhiy ta'sir ko'rsatish maqsadida o'z qo'shinining son jihatdan ko'pligi haqida ovoza tarqatib, agar barcha fors askarlari kamondan o'q uzsa, ularning o'qlari quyoshni to'sib qo'yishini da'vo qilgan. Bundan tashqari, Kserks "og'izdan og'izga" tarqaladigan qo'rqinchli xabarlar yetarli emasligini tushunib, fors qo'shinining ulkanligini ko'rsatgach, yunon ayg'oqchisini ataylab qo'yib yuborgan. Yunonlar bilan urush paytida Kserks ellinlarga ta'sir o'tkazish uchun "beshinchi kolonna"dan ham faol foydalangan. "Beshinchi kolonna" vazifasini forslarga xayrixoh bo'lgan Delf koinlari bajargan.

Tadqiqotning usullari. Maqolada falsafada analiz va sintez, tarixiylik, umumiylik va xususiylik, hamda mantiqiylik kabi ilmiy usullar qo'llanilgan.

MUHOKAMA. Axborot kurashini amalda qo'llash tajribasi ortib borgan sari uni nazariy jihatdan tushunishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Axborot kurashi nazariyasi sohasidagi hujjatlarda qayd etilgan ishlanmalardan tarixan birinchisi sifatida xitoylik olimlarning asarlarini ko'rsatish mumkin. Xitoyda qadimdan dushmanga qarshi kurashning axborot shakllari va usullariga katta e'tibor qaratib, ularni jang maydonidagi qonli to'qnashuvlardan afzal ko'rganlar. Axborot kurashining dastlabki ilmiy asoslari qadimgi Xitoy faylasuflari – Konfutsiy va Sun-Szi (miloddan avvalgi VI-V asrlar) nomlari bilan bog'liq. Ularning nazariyalari axborot ta'siri borasida xitoylik va amerikalik mutaxassislarining zamonaviy nazariy va amaliy yondashuvlarida, shuningdek, Xitoy va AQSH

maxsus xizmatlarining faoliyatida qo'llanilgan. Axborot urushlari haqidagi eslatma Sun Szining "Harbiy san'at risolasi"da uchraydi. Xorijiy olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, bu risola miloddan avvalgi IV asrda (taxminan miloddan avvalgi 380-325-yillar) sarkarda va strateg tomonidan yozilgan. Risolada urush davrida psixologik ta'sir ko'rsatishning muhim usullaridan biri, ya'ni dezinformatsiya, aldov ajratib ko'rsatilgan. U shunday deb yozgan: "Urush aldov yo'lidir. Shuning uchun, agar qo'lingdan biror narsa kelsa, raqibingga qo'lingdan kelmasligini ko'rsat; agar biror narsadan foydalanayotgan bo'lsang, unga undan foydalanmayotganingni ko'rsat..." [4, 53-b]. Harbiy psixologik operatsiyalar yangi harbiy taktika emas. Shunday qilib, urushda eng muhimi dushman strategiyasiga hujum qilishdir. Keyingi eng yaxshi narsa – diplomatiya yordamida uning ittifoqlarini buzishdir. Undan keyingi eng yaxshi yo'l – uning armiyasiga hujum qilishdir. Eng yomon siyosat esa shaharlarga hujum qilishdir". Sun-Szi agar imkoniyat tug'lsa, ruhi tushgan dushman to'g'ridan to'g'ri jangovar to'qnashuv boshlanishidan oldin ham taslim bo'lishini tushunardi. Dushmanning taslim bo'lish imkoniyatiga ega bo'lish uchun jangovar psixologik operatsiyalar muvofiqlashtirilishi, dastlabki rejalashtirishga kiritilishi va harbiy to'qnashuvdan oldin amalga oshirilishi kerak edi. Agar haqiqiy jang harakatlari boshlanib qolsa, axborot ta'sirini to'g'ri amalga oshirish kutilganidan oldinroq mojaroni yakunlab, hayotlar va resurslarni asrab qolishi mumkin.

Sun-Szi dushmanga psixologik ta'sir ko'rsatishni harbiy kurashda birinchi o'ringa qo'ygan. U o'zining "Harbiy san'at haqida risola"sida shunday deb yozgan: "Har qanday urushda, odatda, eng yaxshi siyosat davlatni butunligicha zabt etishdan iborat; uni vayron qilish ancha oson. Dushman qo'shinini yo'q qilishdan ko'ra, uni asirga olish afzal... Janglarda yuz marta g'alaba qozonish – san'atning eng yuqori cho'qqisi emas. Dushmanni jangsiz bo'ysundirish – san'atning haqiqiy cho'qqisidir". Sun-Szi ta'kidlaganidek, "urush bu aldov yo'li"dir, shuning uchun jang qilmasdan urush olib borishni biladigan kishi g'alaba qozonadi. Buning uchun, birinchidan, "dushman rejalarini barbod qilish", ikkinchidan, "uning ittifoqlarini buzish" va nihoyat, uchinchidan, "uning qo'shinlarini tor-mor qilish" lozim:

- dushmaningiz mamlakatidagi barcha yaxshi narsalarni buzib tashlang;
- dushmaningizning nufuzli vakillarini jinoiy ishlarga jalb eting;
- ularning obro'sini tushiring va kerakli paytda jamoatchilik oldida sharmanda qiling;
- eng razil odamlar bilan hamkorlik qiling;
- dushman mamlakat fuqarolari o'rtasida janjal va nizolarni avj oldiring;
- yoshlarni keksalarga qarshi gij-gijlang;
- hukumat faoliyatiga barcha vositalar bilan to'sqinlik qiling;
- qurolli kuchlarni jihozlash, ta'minlash va tartibga solishga har qanday usul bilan xalal bering;
- bema'ni qo'shiq va musiqa bilan dushman irodasini bo'shashtirib qo'ying;
- dushmanlaringizning barcha urf-odatlarini va xudolarini qadsizlantiring;
- buzuvchi ishini kuchaytirish uchun yengiltabiat ayollarni yuboring;
- axborot va sheriklarni sotib olish uchun takliflar va sovg'alarga saxiy bo'ling, na pul, na va'dalarni ayamang, chunki ular katta foyda keltiradi. Risolada psixologik ta'sir va dezinformatsiya orqali raqibni boshqarishning asosiy usullari yoritilgan bo'lib, ular ma'lum bir tarzda birlashib, tanlangan obyektni yo'naltirilgan harakatlarga majburlash mexanizmini tashkil etadi. Sun-Szining fikricha, qarama-qarshi turgan sarkardalarning shaxsiy xususiyatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratish lozim. Urush muayyan fazilatlariga ega bo'lgan kishilarning to'qnashuvi bo'lganligi sababli, deb hisoblaydi Sun-Szi, urushning borishini ular belgilaydi. Dushmanni chalg'itish g'alaba keltiradi. Lashkarboshining dushmanga nisbatan har qanday qarori shundan kelib chiqishi kerak. Biroq dushmanni aldash uchun uni chuqur bilish va eng avvalo, uning fazilatlarini anglash zarur.

NATIJAR. II asrga kelib, axborot-psixologik ta'sirning mustaqil usuli sifatida urushning o'z tomonidan adolatli va dushman tomonidan adolatsiz ekanligini e'lon qilish amaliyoti paydo bo'ldi. Bu usul qadimgi Xitoy urushlarida uzoq vaqt davomida keng qo'llanilgan. Urush boshlanishidan oldin yoki qurolli to'qnashuvning dastlabki bosqichida yozilgan siyosiy aybnoma butun urush davomida uni yozgan tomonning xatti-harakatlarini qonuniy deb asoslash uchun asosiy hujjat vazifasini o'tagan. Xitoy tarixchisi va

yoʻzuvchisi Lo Guan Chjunning “Uch podsholik” kitobida taxminan 200-yilda yozilgan hujjat matni keltirilgan: “Sao Sao va uning safdoshlari buyuk burch tuygʻusi bilan butun Osmon ostiga eʼlon qiladilar: yovuz Dun Chjo Osmonga qarshi jinoyat sodir etib, yerni xarob qilmoqda. U podshohni oʻldirib, davlatni vayron qildi, saroyini bulgʻadi, xalqni qiynadi. U shafqatsiz va gʻayriinsoniy boʻlib, koʻplab qabih ishlarga qoʻl urgan. Hozir biz imperatordan qoʻshin toʻplash haqida maxfiy buyruq oldik. Imperiyani tozalashga va qaroqchilarni yoʻq qilishga qasam ichamiz. Umid qilamizki, sizlar ham qoʻshin tortib, biz bilan birga adolatli gʻazabingizni sohib, hukmron xonadonni qoʻllab-quvvatlaysiz va xalqni qutqarasiz. Bu chaqiriqni olishingiz bilan oq darhol harakatga otlaning”.

Falsafiy paradigma – axborot urushlarini oʻrganish tahliliy falsafa yordamida olib boriladi. Bu paradigmanning tarafdorlari qatoriga V.V.Kaftan [5,27-31-bb.] va D.V.Bindas kabi olimlarni kiritish mumkin. D.V.Bindas oʻzining “Axborot urushi va media xavfsizligini taʼminlashning falsafiy paradigmasi” nomli dissertatsiyasida axborot urushini raqibning epistemologiyasiga, yaʼni bilim va tasavvurlar tizimiga, inson ongiga, ayniqsa urush yoki tinchlik masalalarida hal qiluvchi qarorlar qabul qiluvchi shaxslarga vayronkor taʼsir koʻrsatishga qaratilgan jarayon sifatida talqin etadi [6,186-b].

Psixologik (kognitiv, mental, onga oid) paradigma eng keng tarqalgan paradigmalardan biri boʻlib, fuqaro aholisi va harbiy xizmatchilar ongiga psixologik taʼsir koʻrsatish, kognitiv jarayonlarni tushunish, taʼsir oʻtkazish va himoyalash usullariga eʼtibor qaratadi. Inson xulq-atvori antropologiya, psixologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik, psixolingvistika kabi koʻplab fanlar tomonidan oʻrganiladi. U asosan kognitiv psixologiya obyekti hisoblanib, bilimlar, eʼtiqodlar va siyosiy qarashlarning shakllanishi bilan bogʻliq. Psixologik yondashuv koʻplab olimlarning asarlarida kuzatiladi. Bu doirada yana bir nechta kvaziparadigmalarni ajratish mumkin: ijtimoiy-madaniy, kommunikativ va konfliktologik. Shuningdek, ushbu paradigmaga turli mualliflar tomonidan taklif etilgan urushlarning sinonim nomlarini kiritish mumkin: memologik urush, onga qarshi urush, aqliy urush, kognitiv urush, insoniylikdan chiqarish urushi, maʼnaviy yoʻnalishni yoʻqotish urushi va boshqalar.

Kommunikativ paradigma (psixologik yondashuvning bir koʻrinishi sifatida): axborot urushini kommunikativ texnologiya sifatida koʻrib chiqish, axborot kurashi subyektlari orasida vujudga keladigan kommunikativ oʻzaro taʼsirlarning xususiyati va usullarini oʻrganishni nazarda tutadi.

XULOSA. Qadimgi davr va oʻrta asrlarda axborot urushlari jamiyat hayotining ajralmas qismi boʻlib, ular mafkuraviy, diniy va siyosiy kurashlarning asosiy vositalaridan biri sifatida namoyon boʻlgan. Bu jarayonda gʻoya, qadriyat va eʼtiqodlar jamiyat ongini boshqarish hamda hukmronlikni mustahkamlashda kuchli qurol sifatida qoʻllanilgan. Chunki bugungi globallashuv va axborot oqimlari sharoitida mafkuraviy xavfsizlikni taʼminlash, yoshlarni turli yot gʻoyalardan asrash va milliy qadriyatlarni mustahkamlashda mazkur tarixiy tajribadan samarali foydalanish mumkin. Shu maʼnoda, mazkur mavzuni chuqur ilmiy tahlil qilish nafaqat tarixshunoslik, balki falsafa, siyosatshunoslik va sotsiologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Аристотель. Соч.: в 4-х т. Т.4: Пер. с древнегреч. - Москва: Мысль, - 1983. - С.173, 551.
2. Сулейманова Ш.С., Назарова Е.А., Информационные войны: история и современность: Учебное пособие. – Москва: Международный издательский центр Этносоциум, 2017. -С. 9.
3. Волковский Н.Л. История информационных войн: т. 1 (с древнейших времён по XIX век) / под ред.И. Петрова.– СПб.: Полигон, 2003. –С.21-29.
4. Колесов Э.Е. Информационная война в военных конфликтах второй половины 20 столетия: исторический аспект.– Киев: Национальная академия обороны Украины, 2007.-С.53.
5. Кафтан В.В. Гуманитарный фактор современной информационной войны // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. - 2017. - № 7 (1). - С. 27-31.
6. Биндас Д.В. Философская парадигма информационной войны и обеспечения медиабезопасности: диссертация ... кандидата философских наук: 5.7.8. - Москва: Московский государственный институт международных отношений, 2023. - 186 с.

ASFANDIYORXON: ISLOHOT, INQIROZ, FITNA

*O'ktamov Tohirjon G'ayrat o'g'li, Namangan davlat universiteti
Tarix yo'nalishi talabasi*

**ASFANDIYORKHAN: REFORM, CRISIS,
CONSPIRACY**

*Uktamov Tohirjon Gayrat oğlu, student of the History Department of
Namangan State University*

**АСФАНДИЯРХАН: РЕФОРМЫ, КРИЗИС,
ЗАГОВОР**

*Уктамов Тохиржон Гайрат оглы, студент исторического
направления Наманганского государственного университета*

Annotatsiya: Mazkur maqolada so'nggi Xiva xonlaridan biri Asfandiyorxonning hokimyatga kelish jarayoni, ichki va tashqi siyosati, boshqaruv sohasidagi islohotlari va fojeali taqdiri haqida ma'lumot beriladi. Asfandiyorxon hukmronlik davrida xonlik boshqaruv tizimida asosiy o'rinda turgan bosh vazir Islomxo'ja faoliyati ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Qo'ng'irotlar sulolasi, Muhammad Rahimxon II, Asfandiyorxon, Islomxo'ja, "Farrux", "Yosh xivaliklar", Junaidxon, fitna.

Abstract: This article provides information about the process of Asfandiyor Khan's rise to power, his domestic and foreign policies, his reforms in the field of governance, and his tragic fate. The activities of Prime Minister Islam Khoja, who played a key role in the khanate's governance system during Asfandiyor Khan's reign, are also covered.

Keywords: Khiva Khanate, Kungirat Dynasty, Muhammad Rahim Khan II, Asfandiyor Khan, Islam Khoja, "Farrukh", "Young Khiva People", Junaid Khan, conspiracy.

Аннотация: В статье представлена информация о процессе прихода к власти Асфандияр-хана, его внутренней и внешней политике, реформах в сфере государственного управления и его трагической судьбе. Также освещается деятельность премьер-министра Ислама Ходжи, сыгравшего ключевую роль в системе управления ханством в период правления Асфандияр-хана.

Ключевые слова: Хивинское ханство, династия Кунгират, Мухаммад Рахим-хан II, Асфандияр-хан, Ислам Ходжа, "Фаррух", "Молодые хивинцы", Джунаид-хан, заговор.

KIRISH. Qo'ng'irotlar sulolasidan bo'lgan xonlar Xiva xonligini 1770 – 1920-yillar davomida boshqarganlar. Bu sulolaning bir qator hukmdorlari xonlik qudratini oshirish, sarhadlarini kengaytirish borasida islohotlar o'tkazganlar, ilm-fanga homiylik qilganlar. Mana shunday Xiva xonlaridan biri Muhammad Rahimxon II (1864 – 1910) hisoblanadi. Muhammad Rahimxon II

xonlikda eng ko'p hukmronlik qilgan hukmdor ham hisoblanadi. Feruz taxallusi bilan tanilgan Muhammad Rahimxon II ilm-fanga homiylik qilgan, xonlikda ko'plab qurilish ishlarini amalga oshirgan, bog'lar, saroylar, madrasalar bunyod ettirgan. Ammo, uning hukmronligi davrida Xiva xonligi Rossiyaga qaram bo'lib qolgan (1873). Shunday og'ir siyosiy jarayonda xonlikni

<https://orcid.org/0009-0008-1644-4796>

-0008-1644-4796

e-mail:

oktamovtohir2@gmail.com

boshqargan Muhammad Rahimxon II 1910-yil 16-avgust kuni shol kasalligidan (ba'zi manbalarda falaj kasalligidan) vafot etgan.

1910-yil 17-avgust kuni Muhammad Rahimxon IIning to'rtinchi o'g'li Asfandiyor to'ra taxtga ko'tariladi. Bu haqida tarixchi Bayoniy bunday yozadi: "Hijratning ming-u uch yuz yigirma sakkizlanchisi va sunbulaning yigirma besh-u sha'boni muazzamning yigirma to'rtlanchisi va dushanba kunidakim, oftobning g'urubig'a ikki yarim soat qolib erdi, hazrat shahzodayi valiahd Sayyid Asfandiyor to'ra doma umrahu davlatuhu muborak boshlarig'a jig'ali telfakni kiyib xon bo'lub ota taxtida o'lturdilar" [3.–B. 260].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Muhammad Rahimxon II Asfandiyor to'rani valiahd etib tayinlashiga sabab, o'g'lining o'tkir fahmi va she'riyatga kuchli ixlosi borligida edi. "Farrux" taxallusi bilan ijod qilgan Asfandiyorga otasi Muhammad Raximxon boshqa o'g'illariga nisbatan ko'proq umid bilan qarardi. Asfandiyorxon Xiva qozisi Muhammad Solih ohunddan din ilmini o'rganib, Ibrohimxo'ja qo'lida tarbiyalanadi [8.–B.88]. Taxtga kelgan Asfandiyorxon akalari Asqar to'ra, Mehdiyor to'ra, Sayyid Abdulla to'ra, ukalari Ubaydulla to'ra va Muhammad Yusuf to'ralarga ham ko'plab imtiyozlar bergan. Mamlakatni boshqarishga kirishganligi munosabati bilan Xivaning muqaddas joyi sanalgan Pahlavon Mahmud maqbarasini ziyorat qiladilar. Oq kiygizga o'tqazish va Pahlavon Mahmud maqbarasini ziyorat qilish Xivaning qadimiy udumlaridan hisoblanadi.

Asfandiyorxon xonlik davri yangiliklardan boshlanadi. Yosh hukmdor otasi boshlagan xayrli ishlarni davom ettiradi. Ammo, keyinchalik siyosiy jarayonlarga shong'ib ketadi.

Asfandiyorxon farmoni bilan xonlik aholisi qadimdan kelayotgan *begar* (yiliga har kishi davlat uchun 12 kun ishlab berishi), 2,5 tanga soliq to'lash, yiliga 2 tanga miqdorida suv solig'i to'lashdan ozod qilinadi [7.–B.252]. Soliq turlari ham kamaytiriladi. Ichan qal'aning shimoliy tomonlarini obod qilib, Toza Xivaq nomi bilan atashga farmon beradi.

Asfandiyorxon taxtga kelganidan keyin Rossiya imperiyasi hukumatining talabi bilan soliq yig'uvchilarga oylik maoshi beriladigan bo'ldi. Shunday qilib, Asfandiyorxon buyrug'i bilan

barcha amaldorlar, shuningdek, qoraqalpoqlar xon xazinasidan 1910-yildan boshlab oylik maoshi oladigan bo'ldilar [5.–B.236]. Bu islohot birozgina bo'lsa-da amaldorlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yaxshilanishiga olib keldi. Bunday tadbirlarni amalga oshirishda bosh vazir Islomxo'janing katta sa'y-harakatlari bor edi.

MUHOKAMA. XX asr boshlarida xonlikda amalga oshirilgan qurilish ishlariga bosh vazir Sayyid Islomxo'ja boshchilik qiladi. Katta bilim va davlat boshqaruvida qobiliyatga ega bo'lgan Islomxo'ja xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalarini mustahkamlash va rivojlantirish, ilgo'r fan-texnika yutuqlarini xonlikka jalb qilish tarafdorlaridan biri bo'lgan. Shu sababdan quruvchi, muhandislar, ustalar Xivaga olib kelingan. 1912-yilda Xivada pochta-telegraf, kasalxona va xonning yozgi qabulxonasi binolari qurilishi boshlangan. Nurullaboy bog'ida xorijdan keladigan savdogarlar, ishbilarmonlar, rus ofitserlari hamda nufuzli mehmonlarni qabul qilish uchun saroy qurilishi boshlangan. Bu saroy yetti xonadan iborat bo'lib, uning qurilishida nemis va rus quruvchilari ishlagan. Yevropa uslubida qurilgan saroyni yoritish uchun elektr stansiyasi qurish zarurati ham paydo bo'ladi. Bu fikr bosh vazir Islomxo'jadan chiqqan edi [1.–B.98]. Elektrostansiya uchun kerakli asbob-uskunalarni olib kelish uchun Moskva hamda Peterburgga maxsus odamlar yuborilgan. Islomxo'janing harakatlari sababli Xivada 1912-yil dekabrda soatiga 40 kilovatt elektr chiqarish quvvatiga ega bo'lgan birinchi elektrostansiya ishlay boshlagan.

1911-yilda Asfandiyorxon Peterburgga safarga chiqqan. Xonga hamroh bo'lganlar orasida vaziri Akbar Sayyid Islomxo'ja ham bor edi. 1911 va 1913-yilgi safarda Rossiya imperatori Asfandiyorni taxtga o'tirish munosabati bilan tabriklagan, unga generallik unvonini bergan. Bosh vazir Islomxo'jani esa "Katta Yulduz" ordeni bilan taqdirlagan [6.–B.30]. Peterburg safarida Islomxo'ja bilan Muhammad Rasul Mirzo, Mustafu karvonboshi, Hojiboy, Polvonniyoz hoji, Husaynbek, Xudoybergan devon va yana bir qancha amaldorlar qatnashgan edi. 1913-yilgi safarda Islomxo'ja faqat Peterburgdagi rus ma'murlari bilan emas, balki, Turkiya hamda Eron elchilari bilan ham uchrashib, Xivaning Sharq davlatlari bilan iqtisodiy va diplomatik aloqalarining yo'lga qo'yilishiga harakat qilgan.

Islomxo‘ja har gal Rossiyaga qilgan safarlarida rus ma‘murlari, arxitektor, muhandis, rus va musulmon muallimlari bilan uchrashib, ular bilan muloqotda bo‘lgan.

XX asr boshlarida Xiva xonligida ham islohotchilik g‘oyalari tez yoyila boshlagan. Xonlikning badavlat kishilari, savdogarlar, yoshlar Rossiya, Turkiya va Yevropaning bir qancha davlatlarida bo‘lib, fan va madaniyat yutuqlari va davlat boshqaruvi uslublari bilan tanishdilar. Shu sababli davlat boshqaruvini konstitutsion monarxiya o‘rnatilishini va davlatni parlamentar uslubda boshqarish g‘oyalarini ilgari suradilar. Ushbu harakat tarixda jadidchilik nomi bilan iz qoldirdi. Xivada rivojlana boshlagan jadidchilik harakatining o‘ng oqimi mahalliy boylardan iborat bo‘lgan. Ularning yetakchisi bosh vazir Islomxo‘ja, kuyovi va Xiva xoni bo‘lgan Asfandiyorxon hokimiyatini saqlab qolgan holda, mamlakatda islohotlar o‘tkazish yo‘li orqali kapitalistik rivojlantirishga intilgan. Jadidlarning so‘l oqimiga qozikalon Boboxxun Salimov boshchilik qilgan. Bu oqimning tarafdorlari orasida devonbegi Husayinbek Matmurodov, Xudoybergan Devonov, Avaz O‘tar o‘g‘li, Polyozhoji Yusupov, Otajon Safojev, Mulla Bekchon Rahmonov, Otajon Abdalov, Jumaniyoz Sultonmurodov kabi taraqqiyparvar insonlar bor edi [1.–B.105]. Jadidlarning ko‘pchiligi keng dunyoqarashga ega bo‘lgan va ko‘pgina tillarni biladigan ziyoli insonlar bo‘lgan. Jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri bo‘lgan Polyozhoji Yusupov arab, fors, rus tillarini, Boboxxun Salimov esa o‘zbek, rus, arab, fors tillarini bilar edi.

Jahondagi siyosiy hamda iqtisodiy jarayonlardan habardor bo‘lgan Islomxo‘ja xonlikda islohotlar o‘tkazish rejasini taklif qilgan. U ko‘zlagan tadbirlar orasida quyidagi muammolarni yechishni vazifa qilib belgiladi:

- xonlikdagi mansabdorlarga lavozimiga qarab oylik maosh berish;
- dehqonlardan soliq olishni tartibga solish;
- zakot, boj, xiroj kabi soliqlarni tartibga solish;
- savdo-sotiq soliqlarini tartibga keltirish;
- sug‘orish ishlarini tartibga solish;
- yo‘l va qurilish ishlari hamda pochta-telegraf xizmatini tashkil qilish;

– kasalxonalar qurish, qishloqlarda feldsherlik xizmatini ochish, tibbiy xizmatchilarni taklif qilish;

– barcha vaqf yerlarini tartibga keltirish hamda daromadlarini maorif ishlariga sarflash;

– barcha maktablar o‘qitish tizimini yangilash va maktablarda rus tili, tarix, geografiya fanlarini majburiy qilib kiritish;

– xon xazinasi hisobini yuritish, kirim-chiqim daftarlarini olib borish.

1912-yil Islomxo‘janing 30 ming so‘mlik xarajatlari evaziga Xivada ikki qavatli Yevropa uslubidagi bino qurilgan va unga rus-tuzem maktabi joylashtirilgan [1.–B. 106].

NATIJALAR. Bosh vazir Islomxo‘ja Asfandiyorxonga davlat xazinasidagi pullarni behuda sarflamaslikni, maishat hamda ichkilikbozlikka berilmaslikni maslahat qilib turgan. Bosh vazirning bu maslahatlari xonga yoqmas edi. Shu sababdan g‘alamislar gapiga kirgan xon Islomxo‘jani o‘ldirish haqidagi fikrlarga qo‘shildi. 1913-yilning avgust oylarida Asfandiyorxon saroyida maxfiy yig‘ilish bo‘lan va unga ishonchli odamlardan Abdukarim yasovulboshi, Matvafo Baqqolov karvonboshi, Ashir mahram va Ro‘zmat mahramlar taklif etilgan[6.–B. 64]. Nurullaboy saroyiga yig‘ilgan bu insonlarning qanday masalada yig‘ilganligi boshqalardan sir tutilgan. Aslida unda faqat bitta masala, ya‘ni, Islomxo‘janing taqdiri masalasi ko‘rib, sirli qotillik masalasi ishlab chiqilgan edi. Islomxo‘jani yo‘q qilish uchun Shixnazarboyning xizmatida bo‘lgan Quronboy bo‘zchi degan shaxsni yollashgan. U katta hadyalar evaziga shu ishga rozilik bildiradi. Islomxo‘ja 1913-yil 9-avgust kuni odatdagiday xonga hisobotni berib, uyiga qaytmoqchi bo‘ladi, uning shaxsiy soqchisi hisoblangan Bobojon qatag‘onni Abdukarim yasovulboshi iftorlik so‘rab olib qoladi. Shu tariqa Islomxo‘janing foytunchisi almashtirib qo‘yiladi. Islomxo‘jada bu ishlar shubha uyg‘otmaydi. U o‘zining yangi izvoshchisi bilan birga Tozabog‘ tomonga yo‘l oladi. Quronboy bo‘zchi boshchiligidagi qotillar esa Tozabog‘ yo‘lidagi “O‘g‘lon Aziz bobo” qabristonida yashirinadilar. Shu kecha Tozabog‘ yo‘liga qorovul qo‘yilib, boshqa yo‘lovchilar kiritilmagan. Foytun qabristonga yaqinlashganida niqob kiygan qotillar tezkorlik bilan yugurib chiqishadi. Bu qotillik juda tezlikda amalga oshirilganki, hatto

bosh vazir Islomxo'ja yonidagi to'pponchasini olib ishlatishga ulgurmagan. Qotillik amalga oshiriladi. Islomxo'janing yonida ko'p miqdorda pul va qimmatbaho buyumlar bo'lishiga qaramasdan qotillar bosh vazirning cho'girmasidan boshqa hech narsaga tegmagan [6.–B.65]. Bundan ko'rinib turibdiki, bu qotillik qaroqchilar tomonidan amalga oshirilmagan.

Bosh vazir Islomxo'ja o'limidan keyin Xiva xonligida islohotlar to'xtab qoladi.

1915 – 1916-yillar davomida xonlikda kelishmovchiliklar, Junaidxon boshchiligida turkmanlar talonchiligi yuz beradi. Rossiyaning birinchi jahon urushiga kirishi munosabati bilan unga qaram bo'lgan Xiva xonligidagi aholi ahvoli yanada og'irlashadi, soliqlar miqdori ko'paytiriladi, xalqning norozilik harakati kuchaya boradi[4.–B.284]. Bunday og'ir sharoitda “Yosh xivaliklar” faoliyati kuchayadi. Endi ular xon hokimiyatiga qarshi harakat qila boshlaydilar.

XULOSA. Xonlikda fitna, xoinlik avj oladi. Asfandiyorxon 1918-yil 1-oktyabrida Junayidxonning buyrug'i bilan Ismomut ota qabristoni shayxining o'g'li Onnagaldi tomonidan Nurullaboy saroyi mehmonxonasida o'ldiriladi[8.–B.87]. Asfandiyorxon o'zi uchun onasining qabri yonida bir qabr tayyorlatgan edi.

Lekin uning jasadi Dishan qal'a ichkarisidagi “Xorazmshohlar masjidi”dagi qabrga qo'yiladi. Buning sababi Xiva xonligida qadimdan saqlanib kelayotgan odat bo'lib, unga ko'ra, Ichan qal'adaga undan tashqarida vafot etgan kishining jasadi qo'yilmagan. Shu sababdan Asfandiyorxon o'zi tayyorlatgan joyga dafn qilinmagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mahmudov M., Sheripov U. Xiva xonligi tarixi. – Urganch, 2013. – 136 b.
2. O'zbekiston tarixi. XI jild. – T.: O'zbekiston, 2023. – 632 b.
3. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий (Мерос туркуми). – Т.: Камалак, 1991. – 336 б.
4. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). – Т.: Abu matbuot konsalt, 2007. – 388 б.
5. Матниёзов М., Олламов Я. Хоразм давлатчилиги тарихи. – Урганч, 2009. – 291 б.
6. Саъдуллаев А., Сотликов А., Абдуллаев О. Сайид Ислomхўжа.–Тошкент, 2005.–120 б.
7. Холиқов К., Худойберганов К. Хоразм кўнғирот иноклари шажараси. – Т.: Академнашр, 2021. – 298 б.
8. Худойберганов К. Хива хонлари шажараси. – Хива, 1996. – 101 б.

“YO‘QOTILGAN AVLOD” TUSHUNCHASI VA UNING ADABIYOTDA NAMOYON BO‘LISHI

*Qodirova Muhabbat, Jizzax davlat pedagogika universiteti
tayanch doktoranti*

THE CONCEPT OF “LOST GENERATION” AND ITS REPRESENTATION IN LITERATURE

*Kadirova Muhabbat, PhD student at Jizzakh State
Pedagogical University*

КОНЦЕПТ “ПОТЕРЯННОЕ ПОКОЛЕНИЕ” И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРЕ

*Кадирова Мухаббат, базовый докторант Джизакского
государственного педагогического университета*

<https://orcid.org/000-0003-0898-174X>
e-mail:
muhabbatmuhabbat9393@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada “Yo‘qotilgan avlod” tushunchasining adabiyotda namoyon bo‘lishi, urushdan keyingi ruhiy inqiroz va gender masalalari kontekstida tahlil qilinadi. Heminguey, Fitsjerald va Remark asarlari asosida bu fenomenning badiiy ifodasi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Yo‘qotilgan avlod, Lost Generation, Birinchi jahon urushi, Ernest Heminguey, Fitsjerald, Remark, modernizm, ruhiy inqiroz, ayol obrazi, gender, madaniy o‘zgarish, adabiy analiz, ichki bo‘shliq, qadriyatlar inqirozi.

Abstract: The article explores the literary representation of the “Lost Generation” in the context of postwar psychological crisis and gender shifts. Works by Hemingway, Fitzgerald, and Remarque are analyzed to illustrate this phenomenon.

Keywords: Lost Generation, World War I, Ernest Hemingway, Fitzgerald, Remarque, modernism, psychological crisis, female image, gender, cultural change, literary analysis, inner void, and value crisis.

Аннотация: В статье рассматривается проявление понятия “Потерянное поколение” в литературе в контексте послевоенного духовного кризиса и гендерных изменений. На основе произведений Хемингуэя, Фицджеральда и Ремарка анализируется художественное воплощение феномена.

Ключевые слова: потерянное поколение, война, духовный кризис, гендер, Хемингуэй, Фицджеральд, Ремарк.

KIRISH. “Yo‘qotilgan avlod” (Lost Generation) atamasi XX asr boshlarida, ayniqsa I jahon urushidan so‘nggi davrda yuzaga kelgan va muayyan bir adabiy guruhni, ularning ruhiy holati, hayotiy qarashlari va badiiy yondashuvlarini ifodalash uchun ishlatilgan. Ushbu ibora dastlab amerikalik yozuvchi Ernest Heminguey tomonidan ommalashtirilgan bo‘lib, u Gertruda Staynning “Sizlar yo‘qotilgan avlodsiz” degan iborasini

o‘zining “Quyosh chiqaveradi” romaniga epigraf sifatida kiritgan. Bu ibora orqali urush tufayli qadriyatlaridan, ishonchlaridan, maqsadlaridan ayrilgan, ruhiy va ijtimoiy jihatdan yo‘qotilgan odamlar, ayniqsa yoshlar nazarda tutilgan.

Amerika adabiyotida “Yo‘qotilgan avlod” vakillari orasida F.Skott Fitsjerald alohida o‘rinni egallaydi. Uning “Buyuk Getsbi” romanida urushdan keyingi jamiyatdagi axloqiy inqiroz,

moddiy boylikka intilish, hayotiy maqsadlarning o'zgarishi, shuningdek, ayollarning yangi ijtimoiy rolga o'tish jarayoni chuqur badiiy tahlil qilinadi. Daisy Buchanan kabi obrazlar bu jarayonni ko'rsatishda asosiy vositaga aylanadi. Nemis adabiyotida esa Erich Maria Remark ushbu tushunchaning yorqin ifodachilaridan biridir. Uning "Uch og'ayni" asarida urushdan keyin hayot mazmunini yo'qotgan, do'stlik va muhabbat orqali ma'no izlayotgan qahramonlar, shuningdek, hayotning og'ir sharoitida mustaqil bo'lishga urinayotgan ayollar hayoti tasvirlanadi. Pat obrazida urushdan keyingi nemis ayolining ruhiy holati, umidsizlik va muhabbat orqali najot izlash kayfiyati mujassam. "Yo'qotilgan avlod" adabiyoti insoniy qadriyatlarining yangilanish jarayonini, urushning inson psixologiyasiga ta'sirini, modernizm adabiyotining asosiy elementlari – ichki monolog, ruhiy tahlil, ma'naviy iztirob orqali ochib beradi. Bu konsepsiya nafaqat urush haqida, balki urushdan keyingi jamiyatning o'zgarishlari, insoniylikning sinovdan o'tishi haqida hikoya qiladi. Ayniqsa, ayollar obrazlarining badiiy yechimi orqali urushning jamiyatga, oila hayotiga, shaxsiy erkinlik va mustaqillikka bo'lgan munosabatga qanday ta'sir ko'rsatgani anglashiladi. Demak, "Yo'qotilgan avlod" tushunchasi Amerika va Yevropa adabiyotida bir vaqtning o'zida universal va milliy xususiyatlarni mujassamlashtirgan badiiy fenomen bo'lib, uning ayollar timsolidagi aks ettirilishi alohida e'tibor va chuqur ilmiy-tahliliy yondashuvni talab etadi.

Bu atamani Ernest Heminguey o'zining "Quyosh chiqaveradi" (The Sun Also Rises) romaniga epigraf sifatida kiritgan. Keyinchalik bu atama adabiyotshunoslikda mustaqil tushuncha sifatida shakllandi va Birinchi jahon urushida qatnashgan yoki uning bevosita ta'sirida voyaga yetgan, urushdan keyingi ma'naviy bo'shliq, iztirob, va qadriyatlar inqirozini ifodalagan yozuvchilar guruhini anglatadigan adabiy atamaga aylandi.

METODOLOGIYA. Ushbu maqolada "Yo'qotilgan avlod" tushunchasining adabiyotda badiiy aks etishi, tarixiy-madaniy va gender kontekstdagi talqinlarini tahlil qilish uchun bir nechta ilmiy usullar qo'llanildi. Asosiy metodlar sifatida **adabiy-tahliliy, tarixiy-kontekstual, gender yondashuvi, komparativ va psixologik-analitik tahlil** usullari tanlandi.

Adabiy-tahliliy yondashuv asosida Ernest Heminguey, Frensis Skott Fitsjerald va Erich Mariya Remarkning muayyan asarlaridagi "yo'qotilganlik" motivlari, qahramonlarning ichki iztiroblari, hayotiy maqsadsizlik holatlari tahlil qilindi. Ularning uslubidagi minimalizm, ichki monolog, ruhiy inqiroz tasviri alohida o'rganildi. Tarixiy-kontekstual metod yordamida Birinchi jahon urushining sotsial va ma'naviy oqibatlarini, urushdan keyingi jamiyatdagi qadriyatlar inqirozi kontekstida tushuncha mazmuni ochib berildi. P.Fussell va E.Leed kabi olimlarning ilmiy ishlari nazariy asos bo'ldi. Shuningdek, "Yo'qotilgan avlod" konsepsiyasi gender tahlillari uchun ham muhim. Urush davrida ayollarning jamiyatdagi o'rni keskin o'zgardi — ular ko'plab patriarxal cheklovlardan chiqib, yangi ijtimoiy va siyosiy imkoniyatlarga ega bo'lishga harakat qildi. Ayol yozuvchilar — Vera Brittain, Helen Zenna Smith kabi — urush voqealarini o'z nigohidan yoritib, ayollarning iroda va erkinlik masalalarini ilgari surdilar. Bu esa "Yo'qotilgan avlod" konsepsiyasini gender asosida ham boyitdi¹. Gender yondashuvi orqali ayol obrazlarining adabiyotdagi o'zgarishlari tahlil qilindi. Daisy Buchanan (Fitzgerald) va Brett Ashley (Hemingway) timsollarida urushdan keyingi davr ayollarining mustaqillikka intilishi, ichki bo'shliq va jamiyatdagi yangi roli aks ettirildi. Bu yo'nalishda E.Showalterning ishlari metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Komparativ metod orqali Amerika va Yevropa adabiyotida "yo'qotilgan avlod" fenomenining umumiy va farqli jihatlarini solishtirildi. Psixologik-analitik yondashuv esa qahramonlarning ruhiy holatini, iztirob va begonalik motivlarini chuqurroq tushunishga imkon berdi. Mazkur metodlar uyg'unligi "yo'qotilgan avlod" tushunchasini nafaqat badiiy obrazlar, balki ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar doirasida keng ko'lamda tahlil qilish imkonini berdi.

Bu atama asosan Birinchi jahon urushi qatnashchilari va ularning hayot tarzi bilan bog'liq. Urushda ko'plab yoshlar jonlarini, umidlarini va ma'naviy barqarorliklarini yo'qotdi. Ularning urushdan keyingi hayoti avvalgidek bo'lmadi — an'anaviy qadriyatlar va ijtimoiy tuzumlar parchalandi. Shuning uchun ham ularni

¹ Showalter, 1985.

“yo‘qotilgan” deb atashgan, chunki ular o‘z maqsadi va hayot yo‘llarini topa olishmadi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, “Yo‘qotilgan avlod” atamasi adabiyotda urushdan keyingi ruhiy va ma‘naviy inqirozni ifodalovchi badiiy konsepsiya sifatida shakllangan. Heminguey, Fitsjerald va Remark asarlarida bu holat qahramonlarning maqsadsizligi, ichki bo‘shligi va jamiyatga begonalashuvi orqali namoyon bo‘ladi. Gender tahlili esa urushdan keyingi ayol obrazlarining o‘zgarishini, ularning mustaqillikka intilishi va ichki iztiroblarini ko‘rsatadi. Bu fenomen Amerika va Yevropa adabiyotida umumiylik va milliy xususiyatlar uyg‘unligida aks etgan.

MUHOKAMA. Tadqiqotlarda “Yo‘qotilgan avlod” fenomeni nafaqat urushda qatnashgan yozuvchilarga, balki urushdan chetda qolgan mualliflarga ham tegishli ekanligi ko‘rsatilgan. Masalan, V. S. Rabinovich fikricha, bu atama XX asr adabiyotida keng yo‘lga ega bo‘lgan yo‘nalishdir, va uning tarkibiga turli syujetga ega, biroq Birinchi jahon urushi sababli duch kelinadigan totallik qadriyatlar inqirozini aks ettirgan asarlar kiradi². Inglizcha manbalarda esa “Lost Generation” atamasi avvallari meros bo‘lib qolgan qadriyatlar urushdan so‘ng ahamiyatini yo‘qotgani, ruhiy ajralish va insonlarning ichki bo‘shliqqa tushgani bilan bog‘lanadi.³ Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, “Yo‘qotilgan avlod” tushunchasi faqat urush tajribasini aks ettirish bilan cheklanmay, kengroq ma‘naviy va madaniy inqiroz holatini ifodalaydi. Adabiy jarayonda bu avlod vakillarining ruhiy holati, qadriyatlar inqirozi, jamiyatga moslashishdagi qiyinchiliklari realistik va psixologik vositalar orqali yoritilgan. Ayniqsa, gender kontekstida ayol obrazlarining tahlili, ularning ijtimoiy o‘zgarishlarga munosabati va ichki kurashlari ushbu fenomenni yanada kengroq talqin qilish imkonini beradi. Amerika va Yevropa adabiyotida bu tushuncha har xil badiiy shakllarda ifoda etilgan bo‘lsa-da, mohiyat jihatidan umumiy iztirob va ma‘naviy bo‘shliq asosiy nuqtani tashkil etadi.

XULOSA. Tadqiqotdan xulosa qilish mumkinki, “Yo‘qotilgan avlod” tushunchasi XX asr adabiyotida muhim estetik va gumanistik konsepsiya sifatida shakllangan. U inson psixologiyasidagi chuqur o‘zgarishlar, urush oqibatidagi ruhiy inqiroz va jamiyatdagi qadriyatlar parokandaligini badiiy ifodalashga xizmat qilgan. Ayol obrazlari misolida ushbu tushuncha nafaqat tarixiy, balki gender va madaniy jihatdan ham tahlil etilishi zarur bo‘lgan murakkab adabiy hodisa ekanligi ayon bo‘ldi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dronova, E., & Zimina, A. (2023). *F.S.Fitsjerald va yo‘qotilgan avlod*. Moskva: Moskva shahar pedagogika universiteti.
 2. Showalter, E. (1977). *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing*. Princeton: Princeton University Press.
 3. Showalter, E. (1985). *The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830–1980*. New York: Pantheon Books.
 4. Fussell, P. (1975). *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford University Press.
 5. Leed, E. J. (1979). *No Man’s Land: Combat and Identity in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
 6. Daiker, D. A. (1988). *Hemingway’s Morality of Compensation*. University of Alabama Press.
 7. Hemingway, E. (1926). *The Sun Also Rises*. New York: Charles Scribner’s Sons.
 8. Fitzgerald, F.S. (1925). *The Great Gatsby*. New York: Charles Scribner’s Sons.
 9. Рабинович, В.С. (2019). Черты литературы “потерянного поколения” в творчестве “невоевавших” писателей. *Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки*, (2), 90–101.
- Encyclopaedia Britannica. (n.d.). *Lost Generation*. In *Britannica.com*. Retrieved September 22, 2025, from <https://www.britannica.com/topic/Lost-Generation>.

² Рабинович В. С. Черты литературы “потерянного поколения” в творчестве “невоевавших” писателей. *Известия Уральского федерального университета*, 2019, № 2, с. 90–101.

³ Lost Generation, Encyclopaedia Britannica.

AKKULTURATSIYA, SINKRETLASHUV VA TRANSFORMATSIYA: IX–XII ASRLARDA MOVAROUNNAHR HUDUDIDA BUDDAVIY–SHAMANIK AMALIYOTLARNING ISLOMIY MAROSIMLARGA SINGISHI

Ungalov Azizbek Amiriddin o'g'li, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti "Samarqand tamadduni tarixi" kafedrasida assistenti, (PhD)

ACCULTURATION, SYNCRETATION AND TRANSFORMATION: THE ABSORPTION OF BUDDHIST-SHAMANIC PRACTICES INTO ISLAMIC CEREMONIES IN THE TERRITORY OF MOVAROUNNAHR IN THE 9TH–12TH CENTURIES

Ungalov Azizbek Amiriddin o'g'li, Assistant Professor, Department of "History of Samarkand Civilization", Sharof Rashidov Samarkand State University, (PhD)

АККУЛЬТУРАЦИЯ, СИНКРЕТИЗАЦИЯ И ТРАНСФОРМАЦИЯ: ВНЕДРЕНИЕ БУДДИЙСКО-ШАМАНСКИХ ПРАКТИК В ИСЛАМСКИЕ ЦЕРЕМОНИИ НА ТЕРРИТОРИИ МАВЕРАННАХРА В IX–XII ВВ

Унгалов Азизбек Амиридин оглы, доцент кафедры "История Самаркандской цивилизации" Самаркандского государственного университета имени Шаофа Рашидова, (PhD)

Annotatsiya: Maqolada IX–XII asrlarda Movarounnahrda islomning tarqalishi jarayonida buddaviy va shamanistik amaliyotlarning islomiy marosimlarga singishi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Akkulturatziya va madaniy transformatsiya jarayonida bu an'analar islomiy bayramlar, sufiylik va xalq urf-odatlariga moslashgani yoritiladi. Natijada mahalliy urf-odatlar butunlay yo'qolmagan, balki yangi diniy muhitda ayrim unsurlari saqlanib qolganligi ko'rsatiladi. Xususan, sufiy rasm-rusumlarda buddaviy va shamanistik izlar seziladi. Bu sinkretizm Markaziy Osiyoda o'ziga xos diniy amaliyotlarning shakllanishiga olib kelgan.

Kalit so'zlar: akkulturatziya, sinkretizm, buddizm, shamanizm, islomlashuv, sufiylik, Movarounnahr.

Abstract: This article examines the spread of Islam in Transoxiana during the 9th–12th centuries, focusing on the incorporation of Buddhist and shamanic practices into Islamic rituals, as evidenced by historical sources. Within the framework of acculturation and cultural transformation, these traditions were gradually adapted to Islamic festivals, Sufi practices, and popular customs. The findings demonstrate that local traditions did not entirely disappear; rather, certain elements persisted within the new religious environment. Notably, traces of Buddhist and shamanic heritage can be observed in Sufi rituals. This historical syncretism contributed to the emergence of distinctive religious practices in Central Asia.

Keywords: acculturation, syncretism, Buddhism, shamanism, Islamization, Sufism, Transoxiana.

Аннотация: В статье анализируется процесс распространения ислама в Мавераннахре в IX–XII веках с акцентом на проникновение буддийских и шаманских практик в исламские ритуалы на основе исторических источников. В рамках процессов аккультурации и культурной трансформации данные традиции адаптировались к исламским праздникам, суфийской практике и

<https://orcid.org/0009-0005-7600-941X>

e-mail:

azizbek.ungalov11111@gmail.com

народным обычаям. В результате показано, что местные обычаи не исчезли полностью, а отдельные их элементы сохранились в новой религиозной среде. В частности, в суфийских обрядах прослеживаются следы буддийских и шаманских традиций. Этот религиозный синкретизм способствовал формированию своеобразных религиозных практик в Средней Азии.

Ключевые слова: аккультурация, синкретизм, буддизм, шаманизм, исламизация, суфизм, Мавераннахр.

KIRISH (INTRODUCTION). IX–XII asrlarda Markaziy Osiyo, xususan Movarounnahrda, islom dini keng tarqalib, mahalliy aholi turmush tarzi va marosimlarini o'zgartirdi [6,p.49-57] [8,p.1-3]. Islom kirib kelishi yangi e'tiqod va amallarni joriy etish bilan birga, buddaviy va shamanistik an'analarning islomiy muhitga singib borishiga sabab bo'ldi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, musulmon hukmronligi o'rnatilganda ham buddizm, zardushtiylik va shamanizm urf-odatlarini ma'lum muddat saqlangan [7,p.7-11]. Bu jarayon "akkulturatsiya" va "transformatsiya" tushunchalari bilan izohlanib, eski diniy amaliyotlarga yangicha ma'no berildi yoki ular islom doirasida davom etdi. Arablar fathidan so'ng (VIII–IX asrlar) Movarounnahrda islom davlat dini sifatida qaror topdi, biroq mahalliy e'tiqodlar tezda yo'qolmadi. Somoniylar davrida (IX–X asrlar) islomlashuv kuchaydi va ko'plab turkiy qabilalar yangi dinni qabul qildi [6,p. 49-57]. Shu bilan birga, sinkretik hodisalar kuzatilib, Navro'z va Mehrjon kabi qadimiy bayramlar musulmon ulamolari tanqidiga qaramay xalq orasida saqlanib qoldi, hatto hukmdorlar ham ularni nishonlashga majbur bo'ldi [7,p.7-11]. XII asrda Qoraxitoylar hukmronligi davrida esa diniy bag'rikenglik kuchayib, ayrim buddaviy an'analar qayta jonlandi [8,p.1-3].

Islomiy aqidaparastlik va xalq e'tiqodlari o'rtasidagi ziddiyatlar sintez orqali yangi shakllarga keltirildi. Sinkretizm – turli diniy an'ana va amaliyotlarning qo'shilishi – o'rta asr Movarounnahr diniy hayotining muhim jihati bo'ldi [4,p.714-718]. Bu jarayonda buddaviylik g'oyalari va shamanizm tajribalari islomiy marosimlarga singdi. Maqolada ushbu jarayonning asosiy ko'rinishlari, omillari va oqibatlari yoritiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR (MATERIALS AND METHODS). Maqola tarixiy-komparativ uslubda yozilib, o'rta asr yozma manbalari va zamonaviy tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilindi. Narshaxiy "Buxoro tarixi", Bayhaqiy

va al-Beruniy kabi mualliflar asarlarida islom davrida ham mahalliy odatlarning davom etgani qayd etilgan. Masalan, Narshaxiy X asrda Buxoroda Navro'z bayrami nishonlanganini yozadi [7,p.7-11], Bayhaqiy esa G'aznaviylar saroyida mahalliy an'analarning saqlanishini ta'kidlaydi [7,p.7-11].

Shuningdek, etnografik va arxeologik tadqiqotlar ham jalb etildi. V.N.Basilov "islomlashgan shamanizm"ni o'rganib, shamanlik unsurlarining islom qabul qilingach ham saqlanganini ko'rsatgan [3,p. 5-6]. Termiz va boshqa shaharlardagi budda monastirlari vayronalari hamda ilk islom davri masjidlari qoldiqlari diniy meros davomiyligini ko'rsatadi.

Tadqiqotda akkulturatsiya nazariyasi asos qilib olindi. Bu nazariyaga ko'ra, madaniyatlar to'qnashganda ular o'zaro ta'sirlanib yangi sintez hosil qiladi. IX–XII asr Movarounnahr diniy jarayonlari ana shunday sintezning yorqin namunasi bo'lib, maqolada ilmiy adabiyotlar yordamida qayta tiklandi. Ma'lumotlarga havolalar GOST talablariga muvofiq berildi.

NATIJALAR (RESULTS). **Buddaviy amaliyotlarning islomiy marosimlarga singishi.** Movarounnahr islom kirg'uniga qadar buddaviy madaniyat markazlaridan biri bo'lib, Janubiy Turkistonda Fayoztepa va Qoratepa kabi yirik monastirlar mavjud edi [4,p.714-718]. Arablar kelgach, buddaviylik tazyiqqa uchragan bo'lsa-da, izlari yo'qolmadi. Masalan, Barmakiylar sulolasi Balxdagi Navbahor ibodatxonasi ruhoniylari avlodidan bo'lib, islomni qabul qilib Abbosiylar saroyida yuqori mansabga ko'tarilgan [1,p.395-398]. Ba'zi tadqiqotchilar sufiylikning shakllanishida buddaviy-falsafiy g'oyalar ta'sirini qayd etib, zuhd-u riyozat amallarini budda rohiblari an'anasiga qiyoslaydi [2,c.66-67]. Litvinskiy ham buddaviylik Sharqiy Eron va Movarounnahrda sufizm poydevoriga ta'sir qilganini ta'kidlaydi. X asrdagi ilk madrasa va xonaqohlar qiyofasida budda viharlari ta'siri seziladi [2,c.66-67]. Lingvistik dalillar orasida "but" so'zining "Budda"dan kelib chiqib, fors-tojik

adabiyotida majoziy ma'noda qo'llanishi bor[8,p.1-3]. Arxeologik topilmalarda ham buddaviy unsurlar aks etib, ilk islom tangalarida hind yozuvlari va tasvirlar uchraydi. Shnirelman Navbahorda turli dinlarning izlari topilganini qayd etadi. IX–XII asrlarda sufiylik buddaviy ruhoniylilik unsurlarini davom ettirib, Yassaviy tariqatidagi 40 kunlik chilla budda rohiblari an'anasi bilan qiyoslanadi. Yassaviy hikmatlarining xalq tilida yozishi buddaviy rohiblarning mahalliy tildagi faoliyatiga yaqin turadi.

Shamanik amaliyotlarning islomiy marosimlarga singishi. Turkiy xalqlar islomdan avval shamanizm va tengrichilikka amal qilgan. VIII–IX asrlarda ular islomni qabul qilgan bo'lsalar-da, "Tengri" so'zi Olloh ma'nosida qo'llangan[6,p.50-51]. Tengrichilikdagi yagona Xudoga e'tiqod, ajdod ruhlarini hurmatlash kabi qarashlar islom bilan uyg'un bo'lgani sababli konvertatsiya nisbatan oson kechdi[6,p.49-57]. Qurbonlik va sajda kabi amallar ham turkiy odatlarga mos kelgan[6,p.49-57]. Basilov shamanizm unsurlari islomlashuvdan keyin ham xalq orasida yashab qolganini ta'kidlaydi[3,p.5-6]. Masalan, avliyo qadamjoylarini ziyorat qilish shamanlarning muqaddas joylarga sig'inishiga o'xshash bo'lib, bu odat bid'at sifatida qoralansada, xalq orasida keng tarqaldi. Shamanlarning ruh chaqirish usullari Qur'on tilovatiga moslashdi[3,p.5-6]. Ayrim baxshilar o'zlarini "mulla" deb atab, shamanlik amallarini islomiy tusda davom ettirdilar. XX asr boshlarida qirg'iz ayol shamanlari duo va Qur'on oyatlari bilan marosim o'tkazgan[3,p.5-6]. Bu sinkretizm "islomlashtirilgan shamanizm" ko'rinishida davom etib, shifokorlik va fol ochish singari qadimiy amallar zikr va duo bilan boyitildi. Shu tarzda shaman marosimlari islomiy ruhda qayta talqin qilindi.

Sufiylik va shamanizm unsurlari. Ahmad Yassaviy (XII asr) turkiy xalqlar orasida islomni chuqur singdirgan shayx bo'lib, Jean-Marc Deom ma'lumotiga ko'ra, Qozog'iston va Markaziy Osiyodagi baxshi va shomonlar o'z silsilasini Yassaviyga bog'lashgan[5,p.85-86]. Bu hol shamanlik faoliyatining sufiylikda islomiy mazmun bilan davom etganini ko'rsatadi. Yassaviy tariqatidagi *sama'* – musiqa va raqs orqali trans holati – shamanlarning ritmik marosimlarini

eslatadi. Muridlar nog'ora jo'rligida zikr qilib, ruhiy ekstazga erishgan.

Ajdodlar ruhini yod etish odati ham islomiy davrda "bobo ota", "aziz avliyo"larga sig'inish shaklida davom etdi. Omonulla Bo'riyev qayd etishicha, Ramazon oyida marhumlarni yod etish marosimlari o'tkazilgan, Toshkent atrofida esa bolalar "Ramazon" qo'shig'ini kuylab uyma-uy yurishgan[10,b.10-12]. Bu odatlar ajdodlarga sig'inish marosimining islomiy ko'rinishga moslashgan shakllaridir. Islomiy marosimlarda ham shamanizm izlari saqlangan. Qurbonlik marosimlari turkiy va mo'g'ul xalqlaridagi ruhlarni xotirlash an'alariga o'xshaydi[6,p.49-57]. Navro'zda gulxan yoqib sakrash, kelinni olov atrofida aylantirish kabi urflar esa zardushtiy va shamanistik odatlarning davomidir [7,p.7-11]. XIX asrda Buxoro atrofida "Chilla chorshanba" marosimida olov orqali davolash odati yashab qolgan[7,p.7-11].

"Qirq chiltan" e'tiqodi ham shaman ruhlariga sig'inishning islomiy talqinidir. Xalq rivoyatlarida ularning piri sifatida Hazrat Ali eslatilib, shamanlarning "ruhlar podshosi" tasavvuri avliyoga bog'langan. Bu motivlar doston va adabiyotlarda ham aks etgan [4,p.714-718]. IX–XII asrlarda Movarounnahr diniy hayoti rasmiy islom va xalqona sinkretik an'alar uyg'unligida rivojlandi. Ulamolar eski odatlarni qoralagan bo'lsalar-da, xalq ular uchun islomiy talqin topdi yoki muqaddas shaxs nomi bilan bog'ladi[7,p.7-11]. Shu bois tadqiqotchilar bu hodisani "xalq islomiy sinkretizmi" deb ataydilar[4,p. 714-718].

MUNOZARA (DISCUSSION).

Yuqoridagi natijalar islomning Movarounnahrda tarqalishi sof diniy almashinuv emas, balki murakkab madaniy transformatsiya bo'lganini ko'rsatadi. Islom mahalliy e'tiqodlarni o'z ichiga olgan holda mustahkamlandi. Bunga bir necha omillar ta'sir ko'rsatdi.

Birinchidan, diniy moslashuvchanlik. Ilk davrda islom vakillari mahalliy urf-odatlarga mutaassiblik bilan yondashmagan. Somoniylar va Qoraxoniylar aholiga ma'lum erkinlik berib, eski an'analarni birdaniga man etmaganlar [4,p.714-718]. Ba'zi amaldorlar buddaviy oilalardan chiqqan [1,p.395-398]. Qoraxitoylar esa musulmon va buddaviy jamoalarga homiylik qilgan [8,p.1-3]. Natijada budda va shaman amaliyotlari "madaniy plyuralizm" sharoitida saqlanib qoldi.

Ikkinchidan, sotsial-psixologik moslashuv. Mahalliy xalq eski odatlarini tark eta olmay, ularni yangi diniy talqin ostida davom ettirdi. Masalan, ajdodlarni yodlash marhumlar uchun duoga, suv va daraxt kultlari avliyo mo'jizasiga aylantirildi. Xalq bir vaqtning o'zida namoz o'qib, qabr toshiga mato bog'lab niyat qildi. Turkiy xalqlar islomni o'z e'tiqodlariga yaqin tomonlari sabab qabul qildilar[6,p.49-57]. **Uchinchidan, sufiylik harakati.** Sufiy shayxlar xalq orasida islomni tarqatishda mahalliy an'analardan foydalangan[5,p.85-86]. Ahmad Yassaviy turkiy til va ohanglardan foydalanib, sobiq shamanlar faoliyatini qisman o'z zimmasiga oldi. Sufiylar hosil uchun duo, yovuz ko'zdan himoya kabi odatlarni islomiy tusda davom ettirib, xalq orasida ommalashdilar[3,p.5-6; 4, p.714-718]. **To'rtinchidan, davlat siyosati.** Ba'zi hukmdorlar qat'iy diniy choralarga qo'l urgan bo'lsalar-da, boshqalari asta-sekinlikni tanladilar. Somoniylar davrida zimmiylar uzoq vaqt yashab qoldi, Xorazmshohlar esa Navro'zni rasman nishonladilar[7,p.7-11;9, p.43-51]. Bu siyosat sinkretizmning yashashiga sharoit yaratdi. **Beshinchidan, vaqt omili.** Islomlashuv bir zumda emas, avlodlar davomida sodir bo'ldi. Birinchi avlod musulmonlari eski urf-odatlarni ko'proq saqlagan, keyingi avlodlarda esa ular islomiy tus olgan. Masalan, shamanning o'rnini "baxshi" egallab, musulmoncha ismlar bilan zikr va fol ochish amaliyotini davom ettirgan.

IX–XII asrlarda Movarounnahr diniy hayoti rasmiy islom va xalqona sinkretik an'analari uyg'unligida shakllandi[6,p.49-57]. Islomiy marosimlar mahalliy rang kasb etdi, hayit va diniy odatlar Yaqin Sharqdagidan farqli bo'ldi. Tadqiqotchilar Markaziy Osiyo islomiy madaniyatini tarixiy xilma-xilligi bilan ajralib turishini ta'kidlashadi[9,p.43-51]. Shu bois, mahalliy olimlar ham islomiy udumlarda "xalqchil islom" qatlamini alohida qayd etadilar.

XULOSA (CONCLUSION). IX–XII asrlar Movarounnahr tajribasi shuni ko'rsatadiki, akkulturationsiya va transformatsiya dinlar almashinuvida hal qiluvchi rol o'ynagan. Islom kirib kelishi buddaviy va shamanik amaliyotlarning yo'qolishi emas, balki yangi sharoitga moslashuvi bilan kechdi. Dalillar tasdiqlashicha, islomiy marosimlar qadimiy urf-odatlar bilan boyib, sinkretik diniy madaniyat

shakllandi. Maqolada keltirilgan misollar – buddaviylikning sufiylikka ta'siri, shamanik tabiblikning islomiy shifokorlikka aylanishi, Navro'z bayramining davom etishi, avliyolar ziyorati – barchasi islomlashuv ko'proq madaniy moslashuv asosida kechganini ko'rsatadi. Natijada, islom rasmiy din sifatida qaror topsa-da, mahalliy an'analarni o'ziga singdirib davom etdi [4,p.714-718] [3,p.5-6]. Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'rta asrlardagi sinkretik an'analari keyingi davrlarga ham ta'sir ko'rsatib, bugungi madaniyatda iz qoldirgan. Masalan, Navro'z bayramining nishonlanishi [7,p.7-11] va xalq tabibchiligidagi diniy duolar bilan qadimiy usullarning qo'llanishi [10,b.10-12] o'tmishdagi akkulturationsiyaning mahsulidir. Demak, bu jarayonni o'rganish nafaqat tarixni, balki bugungi madaniy-diniy jarayonlarni tushunishga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Kamoliddin Sh. On the Religion of the Samanids' Ancestors. – Transoxiana Journal, 2006. – p. 395-398.
2. Litvinskiy B.A. Буддизм и суфизм в Средней Азии (Buddhism and Sufism in Central Asia). – T.: 1968. – с. 66-67.
3. Basilov V.N. Islamic Shamanism Among Central Asian Peoples. – Diogenes, Vol. 40, No. 158, 1992. – pp. 5-6.
4. Abdukadyr kyzy B. et al. Religious Development of Ancient Cities of Central Asia in the 9th–13th centuries. – Pharos Journal of Theology, Vol. 106 (3), 2025. – p. 714-718.
5. Deom J.M. Islamization and Early Sufism in Central Eurasia (8th–13th centuries AD). – Seminar paper, Almaty, 2017. – p. 85-86.
6. Ekinchi E.B. Turkic peoples' road to Islam. – Daily Sabah, 30 June 2017. – p. 49-57.
7. Kasimjonova N.F. Islamic Holidays in the Middle Ages. – American Journal of Science on Integration and Human Development, Vol. 1, Issue 3, 2023. – p. 7-11.
8. Dragnea M. Islamic Culture and Pre-Islamic Beliefs in Central Asia. – Lexington Books, 2024. – p. 1-3.
9. Tor D. G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era. – Bulletin of SOAS, 72(2), 2009. – p. 43-51.
10. Mahmudov A. Sufiylik va xalq islomining shakllanishi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – b. 10-12.

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖЕНЩИН ДЕПУТАТОВ, ИЗБРАННЫХ В ПАРЛАМЕНТ НЕЗАВИСИМОГО УЗБЕКИСТАНА

*Курбанова Дилрабо Шерипбоевна, доцент кафедры “История”
Ургенчского инновационного университета, доктор философии
по истории (PhD)*

МУСТАКИЛ ЎЗБЕКИСТОН ПАРЛАМЕНТИГА САЙЛАНГАН АЁЛ ДЕПУТАТЛАР ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ

*Курбанова Дилрабо Шерипбоевна, Урганч инновацион
университети “Тарих” кафедраси доценти, тарих фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)*

HISTORY OF ACTIVITY OF FEMALE DEPUTIES ELECTED TO THE PARLIAMENT OF INDEPENDENT UZBEKISTAN

*Kurbanova Dilrabo Sheripboevna, Urganch Innovation University
Associate Professor of the “History” Department Doctor of Philosophy
in History (PhD)*

<https://orcid.org/0009>

-0006-4231-5440

e-mail:

dilrabokurbanova17
@gmail.com

Аннотация: В данной статье проанализирована доля женщин на парламентских выборах, состоявшихся после обретения независимости Республики Узбекистан, по годам. Обоснована роль принятых законов и нормативных актов по вопросам гендерного равенства в жизни общества.

Ключевые слова: закон, женщины, депутат, выборы, гендерное равенство, парламент, народ, общество, государство, партия.

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейинги парламентга ўтказилган сайловларда аёллар улуши, йиллар кесимида таҳлил қилинган. Гендер тенглик бўйича қабул қилинган қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг жамият ҳаётидаги роли асослаб берилган.

Калим сўзлар: қонун, хотин-қизлар, депутат, сайлов, гендер тенглик, парламент, халқ, жамият, давлат, партия.

Annotation: This article analyzes the percentage of women in the parliamentary elections after the independence of the Republic of Uzbekistan, by years. The role of laws and regulations adopted on gender equality in the life of the society is justified.

Key words: law, women, deputy, election, gender equality, parliament, people, society, state, party.

Введение. Создается социально-духовная среда для того, чтобы женщины и девушки могли в полной мере проявить свой потенциал. Важно обеспечить, чтобы женщины, обладающие организаторскими, предпринимательскими и деловыми навыками, могли без каких-либо препятствий занять достойное место в системе управления.

Достижение повышения положения женщин в парламенте является основой повышения их положения в политической жизни. В связи с этим предполагается создать условия для свободной деятельности каждой женщины, обладающей талантом руководителя, а не подстраиваться под искусственно заданные показатели, как это было при социализме.

В связи с этим был принят объявленный 2 марта 1995 года указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по повышению роли женщин в строительстве государства и общества Республики Узбекистан». Указ предусматривает участие женщин в органах исполнительной власти всех уровней власти.

Были представлены должности заместителей Премьер-министра Республики Узбекистан, акимов Республики Каракалпакстан, областей, городов по вопросам женщин, а также назначены связанные с этой должностью председатели женских комитетов. На них возложена ответственность за повышение правовой культуры женщин, социальную защиту семьи, материнства и детства.

Благодаря этим возможностям впервые в Республике Узбекистан в 1994-1999 годах женщины приняли участие в многопартийных выборах и были избраны депутатами представительных органов всех уровней.

Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан в 1995 году стали одним из важных этапов в истории страны, и по их итогам парламентская система в Узбекистане задала новые направления в развитии. Эти выборы стали первыми парламентскими выборами после обретения страной независимости и ознаменовали изменения в форме и функциях парламента.

В 1995 году 26 декабря состоялись выборы Олий Мажлиса Республики Узбекистан. Целью выборов было укрепление демократических институтов в стране, повышение активности парламента и расширение участия населения в политической жизни. На этих выборах число депутатов составило 250 человек, и они образовали Палату народных депутатов. Палата Сената состояла из 50 депутатов. На выборах кандидаты, поддержанные правительством и Президентом, в основном привели к разработке законов, направленных на реализацию властных реформ в парламенте.

Анализ литературы. В Олий Мажлисе Узбекистана женщины впервые пошли активно участвовать в работе парламента. В 1995 году было избрано 14 женщин-депутатов. Это, в

свою очередь, показало важность участия женщин в политической жизни и их роли в парламенте. В этот период были разработаны законы, направленные на защиту прав женщин, обеспечение гендерного равенства и улучшение социальных условий для женщин.

10 декабря 1999 года состоялось очередное заседание Центральной избирательной комиссии Республики Узбекистан. Возглавил председатель комиссии Н.Комилов. В соответствии со статьями 11 и 46 Закона «О выборах в Олий Мажлис Республики Узбекистан» в Меджлисе рассматривались результаты выборов депутатов Олий Мажлиса, состоявшихся 5 декабря 1999 года. Во всех 250 округах было отмечено, что избиратели приняли участие в голосовании, и проведенные в них выборы признаны действительными. По итогам голосования депутаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан избраны в 184 избирательных округах. Из них избраны 9 представителей социал-демократической партии «Адолат», 9 представителей партии «Развитие Родины», 6 представителей демократической партии «Национальное возрождение», 19 представителей Национально-демократической партии заинтересованных сторон, 32 представителя Народно-демократической партии, 98 представителей представительных органов власти и 11 представителей инициативных групп избирателей. 10 из избранных были женщинами[1]. Г.Ёлдошева, Г.Бокиева, Ю.Мамадалиева, М.Раззокова, С.Рашидова, М.Сафаева, Б.Шодиева, Д.Гуломова (г.Ташкент), Ш.Хожаниезова (Хорезмская область), Р.Хакимова (Самаркандская область)[2].

По результатам повторного голосования депутаты избираются в 65 округах. Включая, от Народно-демократической партии Узбекистана избрано 16 депутатов, от Народно-демократической партии преданных - 15, от партии «Развитие Родины» - 11, от социал-демократической партии «Адолат» - 2, от Демократической партии «Национальное возрождение» - 4, от представительных органов власти - 12, от инициативных групп избирателей - 5 [3]. Из избранных 5 - женщины: Бадалбаева П. (Кашкадарьинская область),

Джахангирова Д. (г.Ташкент), Ибодуллаева Г. (Хорезмская область), Мусульмонова О. (Самаркандская область), Ш.Умарова (Джизакская область) [4].

Так, к 2000 году число женщин достигло 22, что послужило основой для мобилизации женщин-депутатов для активной работы в парламенте до 2004 года. Хотя участие женщин в парламенте в Узбекистане сравнительно невелико по сравнению с другими странами, шаги, направленные на развитие этого процесса в стране, были значительными. Использование мирового опыта и сотрудничество с международными организациями способствовали повышению эффективности работы женщин-депутатов.

Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан в 2004 году стали важным этапом в политической жизни страны. Это был период, показавший результаты выборов, развитие парламентской системы и политических реформ, оказавших большое влияние на расширение деятельности женщин-депутатов и реализацию правовых экспериментов.

26 декабря 2004 года состоялись выборы. По итогам этих выборов 120 депутатов были избраны в состав Законодательной палаты Олий Мажлиса Узбекистана и получили возможность выдвигать кандидатов в Сенат. Для женщин были созданы широкие возможности на выборах, значительно увеличился доступ женщин в парламент.

В результате выборов в Олий Мажлис 2004 года женщины активно участвовали в работе парламента, а число женщин-депутатов достигло 22. Это стало результатом практических действий, направленных на расширение участия женщин в политической жизни и обеспечение гендерного равенства в Узбекистане.

В то же время необходимо отметить некоторые проблемы. В частности, на выборах 2009 года в нижнюю палату парламента женщины составили 31% от всех кандидатов, по итогам выборов этот показатель обеспечил 22% (33 человека) в Законодательной палате, и 15% в Сенате. Женщины, работающие в местных представительных органах, составляют более 20% от общего числа депутатов.

Следует отметить, что количество женщин среди депутатов в 2019 году снизилось. Если 10 лет назад они составляли более 20 процентов членов Сената и депутатов Законодательной палаты, то к 2019 году этот показатель снизился до 17 процентов в верхней палате и 16 процентов в нижней палате [5].

В 2020 году Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев заявил: «В результате реализуемых в настоящее время масштабных демократических реформ возрастает активность женщин в общественно-политических процессах. Это еще раз наглядно продемонстрировали состоявшиеся в декабре 2019 года выборы в парламент и местные советы нашей страны» [6].

Число вновь избранных депутатов Законодательной палаты Олий Мажлиса Узбекистана в 2024 году увеличилось на 11, с 48 до 57, их доля увеличилась с 32 процентов до 38 процентов. Средний возраст женщин-депутатов увеличился на 2,7 года и составил 52,1 года [7].

Число женщин в каждой партии составило 24 женщины в УзЛиДеП, 8 женщин в «Национальном возрождении», 8 женщин в УзНДП, 6 женщин в Экологической партии, 11 женщин в партии «Адолат».

Методика исследования. В результате проведенной практической работы в целом по итогам выборов 2024 года в нижнюю палату парламента избрано 48 женщин-депутатов. Женщины составляют 32 процента от общего числа депутатов и 25 процентов в Сенате. Впервые в истории Узбекистана количество женщин в национальном парламенте достигло уровня, соответствующего рекомендациям ООН. Парламент Узбекистана поднялся на 37-е место среди 190 парламентав мира по количеству женщин[8].

Анализ и результаты. Областные, районные и городские избирательные комиссии также обнародовали результаты выборов в местные советы. Как отмечается, по итогам выборов в Джокоры Кенгес Республики Каракалпакстан, Советы народных депутатов области, города Ташкента и района (городов) состав местных Советов обновился на 59,2%.

32,6% новоизбранных депутатов составили женщины[9].

4 процента депутатов моложе 30 лет, 39,5 процента – от 30 до 45 лет, 40,8 процента – от 45 до 60 лет, 15,7 процента – старше 60 лет.

Заключение. Краткое изложение деятельности женщин-депутатов Олий Мажлиса Республики Узбекистан охватывает следующие основные аспекты, касающиеся их роли в политической и общественной жизни.

Во-первых, женщины-депутаты внесли значительный вклад в разработку законов, направленных на обеспечение гендерного равенства в стране. Эта деятельность постепенно развивалась с 1990-х годов, что привело к расширению участия и полномочий женщин в государственных органах. Женщины активно участвовали в политических процессах и внесли значительный вклад в принятие и реализацию ряда законов, направленных на обеспечение социальной справедливости и равенства.

Во-вторых, женщинам удалось повысить политическую активность в Олий Мажлисе. В период с 1995 по 2004 год число женщин-депутатов увеличилось, и их активность стала более важной для народа и парламента. Женская деятельность в основном была активна в духовной и социальной сферах, в том числе в семье и защите прав женщин.

В-третьих, женщины-депутаты выдвинули множество инициатив по социальным вопросам, особенно в области домашнего насилия, образования и здравоохранения. Они сосредоточились на разработке законодательства по защите прав женщин и обеспечению гендерного равенства.

В-четвертых, женщины-депутаты также активно работали в экономической и юридической сферах. Они провели мероприятия, направленные на усиление социальной защиты в сферах экономического развития, промышленного и

сельскохозяйственного законодательства. Таким образом, женщины внесли свой вклад в экономическое развитие и социальную справедливость в стране.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi.//Xalq so'zi,1999-yil 11-dekabr.–1b.
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi.//Xalq so'zi,1999-yil 11-dekabr.–2-3 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi.//Xalq so'zi,1999-yil 24-dekabr.–1b.
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi.//Xalq so'zi,1999-yil 24-dekabr. – 2b.
5. O'sha manba.
6. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda. / https://uza.uz/uz/posts/yangi-ozbekiston-demokratik-ozgarishlar-keng-imkoniyatlar-va-amaliy-ishlar-mamlakatiga-aylanmoqda_293336?q=%2Fposts%2Fyangi-ozbekiston-demokratik-ozgarishlar-keng-imkoniyatlar-va-amaliy-ishlar-mamlakatiga-aylanmoqda_293336.
7. Qonunchilik palatasining yangi chaqiriq deputatlarining o'rtacha yoshi oshdi (2024yil, 2 noyabr) // <https://www.gazeta.uz/uz/2024/11/02/deputies-age/>
8. O'zbekiston taraqqiyotida parlamentdagi ayollarning o'rni//https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-taraqqiyotida-parlamentdagi-ayollar-ning-orni_194577
9. Yangi saylangan deputatlar ro'yxatga olindi. // <https://uza.uz/uz/posts/>

DINIY E'TIQODLARDA EKOLOGIK MADANIYATGA OID QARASHLARNING YORITILISHI

Egamberganova Matluba Jobborgonovna, Urganch innovatsion universiteti dotsenti

REFLECTIONS ON ECOLOGICAL CULTURE IN RELIGIOUS BELIEFS

Egamberganova Matluba Jobborgonovna, Associate Professor, Urgench Innovative University

ОСВЕЩЕНИЕ ВЗГЛЯДОВ НА ЭКОЛОГИЧЕСКУЮ КУЛЬТУРУ В РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЯХ

Эгамберганова Матлуба Джобборгоновна, доцент Ургенчского инновационного университета

<https://orcid.org/0009-0004-9607-3948>

e-mail:
matluba93@urgiu.uz

Annotatsiya: Maqolada diniy e'tiqodlar va ekologik madaniyat o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalar ilmiy nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Insoniyat taraqqiyotining ibtidoiy bosqichlarida shakllangan animizm, totemizm va tabiatga sig'inish kabi diniy qarashlarning ekologik ong va axloqiy me'yorlarni shakllantirishdagi o'rni ko'rsatib beriladi. Xorazm vohasida keng tarqalgan suv marosimlari hamda Umay Ona timsoli ekologik madaniyatning muhim ko'rinishlari sifatida izohlanadi. Shuningdek, turkiy mifologiya va qadimiy marosimlarning zamonaviy ekologik qadriyatlar bilan bog'liqligi ilmiy asoslarda yoritiladi.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, diniy e'tiqodlar, animizm, totemizm, tabiatga sig'inish, Umay Ona, Xorazm marosimlari, turkiy mifologiya.

Abstract: The article scientifically analyzes the historical and cultural interrelation between religious beliefs and ecological culture. It emphasizes the role of animism, totemism, and nature worship, which emerged in the early stages of human development, in shaping ecological awareness and ethical norms. Special attention is given to Khorezm water rituals and the cult of Umay Ana as significant manifestations of ecological culture. Furthermore, the article explores the relationship between Turkic mythology, ancient rituals, and modern ecological values from an academic perspective.

Keywords: ecological culture, religious beliefs, animism, totemism, nature worship, Umay Ana, Khorezm rituals, Turkic mythology.

Аннотация: В статье с научной точки зрения рассматриваются историко-культурные связи между религиозными верованиями и экологической культурой. Показана роль анимизма, тотемизма и культа природы, возникших на ранних этапах развития человеческого общества, в формировании экологического сознания и моральных норм. Особое внимание уделено водным обрядам Хорезма и культу Умай-ана как важным проявлениям экологической культуры. Также анализируется связь тюркской мифологии и древних ритуалов с современными экологическими ценностями.

Ключевые слова: экологическая культура, религиозные верования, анимизм, тотемизм, культ природы, Умай-ана, обряды Хорезма, тюркская мифология.

KIRISH. Insoniyat taraqqiyoti davomida diniy e'tiqodlar nafaqat ijtimoiy hayotning ma'naviy asosini, balki tabiat bilan munosabatlarning muayyan me'yorlarini ham shakllantirgan. Qadimiy jamiyatlarda animizm, totemizm, tabiat unsurlariga sig'inish kabi diniy qarashlar ekologik ongning dastlabki manbalari sifatida namoyon bo'lgan. Masalan, E.Tylor va E.Durkheim ta'kidlaganidek, ibtidoiy diniy e'tiqodlarda inson va tabiat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik g'oyasi muhim o'rin tutgan. Xorazm vohasida shakllangan qadimiy marosimlar, suvga bo'lgan ehtirom va Umay ona timsoli ekologik madaniyatning tarixiy ildizlarini yaqqol ifodalaydi. Shu bois diniy e'tiqodlarda ekologik madaniyatga oid qarashlarni o'rganish, nafaqat etnografik va madaniy merosni, balki hozirgi davr ekologik qadriyatlarining shakllanish jarayonini chuqurroq anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Diniy e'tiqodlar va ekologik qarashlarning o'zaro bog'liqligi ko'plab tadqiqotchilar e'tiborida bo'lgan. E.Tylor animizmni ibtidoiy tafakkurning asosiy shakli sifatida izohlagan bo'lsa, E.Durkheim diniy marosimlar orqali tabiat va jamiyat uyg'unligini tahlil qilgan. Y.G'ulomov Xorazmda suv resurslarining diniy marosimlar bilan aloqadorligini yoritgan, L.Potapov va Mahmud Qoshg'ariy esa Umay Ona timsoli hamda turkiy mifologiyaning ekologik ramzlarini ilmiy izohlab bergan. Mahalliy tadqiqotchilar (D.Qurbonova, D.Haydarova) Xorazm vohasidagi marosimlarning zamonaviy ekologik qadriyatlar bilan bog'liqligini ko'rsatib bergan.

Maqolada tarixiy-qiyyosiy, etnografik va mifologik tahlil usullari qo'llanildi. Diniy e'tiqodlarning turli ko'rinishlari solishtirildi, Xorazm vohasidagi marosimlar etnografik dalillar asosida tahlil qilindi. Shuningdek, klassik (Durkheim, Tylor, Potapov) va zamonaviy (Qurbonova, Haydarova) tadqiqotlar qiyyosiy o'rganilib, ekologik madaniyatning diniy ildizlari aniqlab berildi.

MUHOKAMA. Ibtidoiy urf-odatlar va marosimlar insoniyat taraqqiyotining eng qadim bosqichlarida tabiat bilan o'zaro aloqaning asosiy shakli sifatida ekologik madaniyatning dastlabki qirralarini ifodalaydi. Shu davrlarda odamlar tabiatni muqaddas hisoblab, unga chuqur ehtirom

bilan munosabatda bo'lishgan. Fransuz sotsiologi É.Durkheim ta'kidlaganidek, *"Ibtidoiy marosimlar jamiyatning umumiy ongi timsoli bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, tabiat kuchlariga nisbatan hurmat, ko'pincha muqaddas shaklda ifodalanadi"*[1].

Dastlabki jamoalarda ekologik qarashlar ko'proq animizm, totemizm va tabiat kuchlariga sig'inish orqali ifodalgan. Animizm ibtidoiy e'tiqodlarning asosiy ko'rinishi bo'lib, unda daraxt, tog', daryo va hayvonlar kabi tabiat unsurlarining ruhi mavjud, deb qaralgan. Bu e'tiqod odamlarni tabiat bilan uyg'un yashashga undagan. Masalan, qadim ovchi jamoalarda ovga chiqishdan avval alohida marosimlar o'tkazilib, tabiatdan ruxsat so'ralgan. Bunday marosimlar tabiat muvozanatini buzmaslik va unga zarar yetkazmaslikka xizmat qilgan. Tylor fikricha, animizm tabiat unsurlarining har biri muqaddas sanalgan bo'lib, bu ekologik madaniyatning shakllanishiga asos bo'lgan [2]. Totemizm esa ayrim jamoalar o'zlarini muayyan hayvon yoki o'simlik bilan bog'lashgan. Totem tanlangan mavjudot hurmat qilinib, uni asrash majburiyat sifatida qaralgan. Ayrim qabilalarda totem hayvonlarni ovlash qat'iyan man etilgan, chunki ular muqaddas deb hisoblangan. Bu kabi odatlar nafaqat ayrim turlarni saqlashga yordam bergan, balki jamiyatda ekologik qarashlarning shakllanishini ta'minlagan.

Ibtidoiy dunyoqarashda yer, suv, olov va havo asosiy muqaddas unsurlar sifatida qabul qilingan. Masalan, qadimiy turkiy qabilalarda Yer ona (Umay) va Suv ruhlariga sig'inish keng tarqalgan bo'lib, bu an'ana tabiiy muhitni asrashga qaratilgan. XX asrning o'rtalaridagi etnografik kuzatishlarda Xorazm vohasida suvni qadrlash bilan bog'liq ko'plab dalillar qayd etilgan. Masalan, XX asrning 20-yillarigacha bahor faslida sug'orish tizimlarini tozalash yakunida bo'yniga pichoq urilgan ho'kiz jasad suvga tashlangan. Bu qurbonlik dehqonchilik ishlarining barakali bo'lishi, zarur suv hajmini ta'minlash va yil davomida serhosillikni kafolatlash maqsadida amalga oshirilgan. Shu marosimda suvga ho'kiz qurbonlik qilinishi bilan birga yosh yigitlar ham suvga sakrab tushishgan. Ba'zan esa turli jamoalar qurbonlik qilingan hayvon jasadini olish uchun bellashgan. G'olib bo'lganlar go'shtdan taom tayyorlab, umumiy ziyofat uyushtirishgan[3]. Ba'zi hollarda hayvonlar kanal bo'yida so'yilib,

qoni oqizilgan yoki ularning jasadi Amudaryoga tashlangan. Y.G'ulomov ma'lumotlariga ko'ra, Orol bo'yidagi muqaddas maskanlarda ham ho'kiz so'yib qurbonlik qilish odati mavjud bo'lgan[4].

Qadimgi mifologik qarashlarda tabiat hodisalari, inson dunyoqarashi va diniy tushunchalar o'z aksini topgan. Masalan, turkiy mifologiyada uch qavatli olam modeli mavjudligi qayd etiladi: osmon (Ko'k), yer va yerosti dunyosi. Osmon tangrilari orasida Ulgen asosiy yaratuvchi sifatida tasvirlanadi. Shu bilan birga, qadimiy rivoyatlarda yaratuvchilik g'oyasi Oq Ona nomi bilan bog'liq bo'lib, Ulgenga ilhom manbai sifatida ko'rsatiladi. Bu jihat qadimiy turkiy jamiyatlarda ayol ilohalarning ham muhim o'rin tutganini anglatadi. Turkiy mifologiyada "Hayot daraxti" timsoli ham katta ahamiyat kasb etgan. Daraxt Umay Ona obrazi bilan bog'lanib, u tug'ilish, ona mehrini ifodalovchi arxetip sifatida qaralgan. Umay Ona homilador ayollar va bolalarni asrovchi iloh sifatida tasavvur qilingan[5].

NATIJALAR. Mahmud Qoshg'ariy ham "Umay" so'zi homilani himoya qiluvchi qobiq, ya'ni platsenta ma'nosida ishlatilganini qayd etadi[6]. Shu asosda Umay Ona tug'ilish va onalik bilan bevosita bog'langan timsol sifatida tasvirlangan. Umay Ona obrazi ba'zan Humoy qushi shaklida ham ifodalangan. Bu qush baraka, baxt va tangrining elchisi sifatida qaralgan. Xorazmiy o'zining "Muhabbatnoma" asarida ham Humoy nomini tilga oladi[7]. Ozarbayjon adabiyotida ham Humoy qushi haqida ko'plab she'riy misralar uchraydi. Shu bilan birga, hozirgi davrda ham turkiy xalqlar o'rtasida Umay Ona e'tiqodining izlari saqlanib qolgan. Ayrim o'zbek va qirg'iz ayollari muhim ish boshlashdan oldin "Bu mening qo'lim emas, Umay onamning qo'li" degan jumlaning ishlatadilar. Bu esa qadimiy diniy timsolning bugungi madaniyatda ham yashab kelayotganini ko'rsatadi. Xullas, Xorazm o'zbeklarining ibtidoiy marosim va odatlarida ekologik madaniyat tabiat bilan chambarchas bog'langan diniy qarashlar va amaliyotlar orqali ifodalangan. Mintaqaning geografik sharoiti, xususan Amudaryo deltasidagi hayot, odamlarning tabiat bilan munosabatini shakllantirishda hal

qiluvchi rol o'ynagan. Shu bois, ularning diniy e'tiqod va marosimlarini o'rganish ekologik qarashlarning tarixiy ildizlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, diniy e'tiqodlar ekologik madaniyatning shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Totemizm, animizm, tabiat unsurlariga sig'inish kabi diniy qarashlar insonning tabiatga munosabatini tartibga solgan, uni asrab-avaylashga da'vat etgan. Xorazm vohasidagi suv marosimlari va Umay ona kultining o'rganilishi shuni ko'rsatadiki, qadimiy turkiy dunyoqarashda ekologik muvozanat masalasi diniy va mifologik timsollar orqali ifodalangan. Demak, ekologik madaniyat bugungi kunda global muammo sifatida kun tartibiga chiqayotgan bir sharoitda uning tarixiy-madaniy ildizlarini tahlil qilish, ekologik tafakkurning rivojlanish bosqichlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu jihatdan diniy e'tiqodlar ekologik qadriyatlarni shakllantiruvchi manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Durkheim, E. *The Elementary Forms of Religious Life*. – New York: Free Press, 1912. – P. 219.
2. Tylor, E.B. *Primitive Culture*. – London, 1871. – P. 143.
3. Курбанова Д. *Хоразм воҳасининг қадимги ва илк ўрта асрлар маънавий маданияти*. – Тошкент, 2005. – 147 б.
4. Гулямов Я. *Хоразмнинг суғорилиш тарихи*. – Тошкент: Фан, 1959. – 220 б.
5. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // *Тюркологический сборник*. – Москва: Наука, 1973. – С. 265–286.
6. Қошғарий Махмуд. *Девони лугатит турк*. 3 жилд. – Тошкент: Фан, 1963. – Б. 303.
7. Ҳайдарова Д. Умай она, Ҳумой куши тилсими – оламнинг яратилишида аёл култи қандай бўлган? // *Oyina.uz* – <https://oyina.uz/kiril/article/3614>.

XIX ASRNING OXIRLARIDA RUS HUKUMATINING TURKISTONDA AMALGA OSHIRGAN TADBIRLARI VA AHOLINI UMUMIY RO'YXATGA OLISH

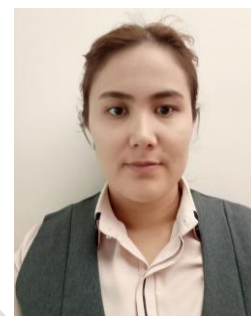
*Ibroximova Mamlakat, Urganch davlat universiteti
magistranti*

MEASURES IMPLEMENTED BY THE RUSSIAN GOVERNMENT IN TURKESTAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE GENERAL REGISTRATION OF THE POPULATION

*Ibrokhimova Mamlakat, master's student of Urgench
State University*

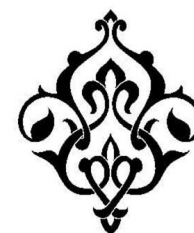
МЕРОПРИЯТИЯ РОССИЙСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ТУРКЕСТАНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА И ВСЕОБЩИЙ УЧЕТ НАСЕЛЕНИЯ

*Иброхимова Мамлакат, магистрант Ургенчского
государственного университета*

<https://orcid.org/0009-0009-1340-2061>

e-mail:
mamlakatibroximova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxirlarida rus hukumatining Turkistonda amalga oshirgan tadbirlari, ularning mazmun-mohiyati hamda aholini umumiy ro'yxatga olish jarayonlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Muallif mazkur ro'yxatga olish tadbirining ahamiyati, uning o'tkazilishida yuzaga kelgan muammolar va mahalliy aholiga ta'siri haqida fikr yuritadi. Ro'yxatga olish jarayonida til to'sig'i, mahalliy urf-odatlar, demografik ma'lumotlarning aniq emasligi kabi muammolar yuzaga kelgani ta'kidlanadi. Shuningdek, mahalliy hokimiyat va aholi o'rtasidagi ishonchsizlik masalasi, ro'yxatga olish natijalarining tahliliy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston general-gubernatorligi, Rossiya imperiyasi, aholini ro'yxatga olish, XIX asr, demografiya, til muammosi.

Abstrast: This article analyzes the measures implemented by the Russian government in Turkestan at the end of the 19th century, their essence, as well as the process of the general population census on the basis of historical sources. The author examines the significance of this census, the problems that arose during its implementation, and its impact on the local population. It is emphasized that difficulties such as the language barrier, local customs, and the inaccuracy of demographic data emerged during the census process. In addition, issues of mistrust between the local authorities and the population, as well as the analytical significance of the census results, are highlighted.

Key words: Turkestan General-Governorship, Russian Empire, population census, 19th century, demography, language issue.

Аннотация: В данной статье анализируются мероприятия, осуществлённые русским правительством в Туркестане в конце XIX века, их сущность, а также процесс всеобщей переписи населения на основе исторических источников. Автор рассматривает значение данной переписи, проблемы, возникшие при её проведении, и её влияние на местное население. Подчёркивается, что в процессе переписи возникали такие трудности, как языковой барьер, местные обычаи, неточность демографических данных. Кроме того, освещаются вопросы недоверия между местной властью и населением, а также аналитическая значимость результатов переписи.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, Российская империя, перепись населения, XIX век, демография, языковая проблема.

KIRISH. Dunyoda imperializmning yangi ko'rinishlari bo'y ko'rsatayotgan hozirgi davrda xuddi XVI-XIX asrlardagi singari O'rta Osiyo G'arb davlatlari va Rossiya o'rtasidagi siyosiy maydonga aylanmoqda. XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida Rossiyaning Turkiston o'lkasiga nisbatan siyosiy munosabati masalasini aynan bugungi kunda yosh olimlar o'rganayotganini ko'ramiz. Ammo shu o'rinda 2020- yilning iyun oyida "Baktria press" nashriyotida rus tilida chop etilgan tarixchi olim Sh.Muhamedovning "Rossiya va O'rta Osiyo: tarix sahifalari, shaxslar, fikrlar" ("Россия и Средняя Азия: страницы истории, личности, мнения") nomli monografiyasidagi fikrini keltiramiz. U o'z asarida ko'pgina ma'lumotlarni ilk bor e'lon qilgan. Bu avvalgi tarixchilar ushbu shaxslarni "mintaqaga qo'shgan hissasi" haqida gapirishni istamaganliklarini ko'rsatadi. Umuman olganda, bizning zamondoshlarimiz Turkiston general-gubernatorligi tarixi haqida nimalarni bilishini tahlil qilmoqchiman. Ushbu davrni o'rganayotgan hozirgi yosh tadqiqotchilar hatto rus tilini ham yetarli darajada bilishmaydi. Boz ustiga, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida rus tili murakkabroq bo'lgan. Mening fikrimcha, bu davr matbuoti o'ziga xos va undagi maqolalarni o'qish ancha qiyin[1]. XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo, jumladan, Turkiston o'lkasi tarixida tub burilish davri bo'ldi. Bu davrda mintaqa Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinib, yangi mustamlaka boshqaruv tizimi joriy qilindi. Rus hukumati Turkistonda o'z hokimiyatini mustahkamlash, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'muriy nazoratni kuchaytirish maqsadida turli tadbirlarni amalga oshirdi. Shu jarayonlarda nafaqat siyosiy boshqaruv shakllari, balki aholini hisobga olish, soliqqa tortish, yer-mulkni o'lchash kabi choralar ham bosqichma-bosqich yo'lga qo'yildi.

Aholini umumiy ro'yxatga olish – mustamlakachi hukumat uchun eng muhim nazorat vositalaridan biri bo'lib, u orqali demografik tarkib, ijtimoiy tabaqalanish, xo'jalik imkoniyatlari va soliq salohiyatini aniqlash imkoniyati tug'ildi. XIX asr oxirlarida o'tkazilgan bunday ro'yxatlar keyingi ma'muriy boshqaruvni shakllantirishda, shuningdek, Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosiy va iqtisodiy maqsadlariga xizmat qildi. O'rta Osiyoning xomashyo bazasiga aylantirish Rossiya imperiyasining ustuvor davlat siyosati sifatida belgilandi[2].

Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlarini o'zaro bog'lab turuvchi jihatlar va faktorlar ko'p, bu tarixdagi umumiylik, jo'g'rofiy joylashuvdagi o'ziga xosliklar, zamonaviy siyosat va kelajakdagi munosabatlar mintaqaning rivojlanishi, umuman olganda esa dunyodagi geosiyosiy vaziyatga ta'sir etadi. Umuman olganda, Rossiya va Markaziy Osiyo o'rtasidagi munosabatlar bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Rossiya va O'rta Osiyoning o'zaro munosabatlari tarixi bo'yicha ko'plab maqolalar va qator ilmiy izlanishlar natijalari chop etilganiga qaramay, dunyoning juda ko'p mamlakatlari, ayniqsa AQSh va Yevropa Ittifoqi davlatlarida bu masalaga tobora chuqurroq kirib bormoqdalar. O'zbekistonda vatan tarixini jahon sivilizatsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganish dolzarb vazifa sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda. O'ylaymizki, mazkur tadqiqot nafaqat e'lon qilingan davrga oid, balki XX va XXI asrlardagi o'zgarishlar yuzasidan zamondoshlarimiz ongida shakllangan fikrlarni qayta ko'rib chiqishlariga turtki berishi mumkin.

Tadqiqot usuli: Mazkur tadqiqot mavzusini ochiqlashda fanlararo yondashuv, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, statistik va etnografik dala amaliyotining bevosita kuzatuv, so'rovnoma, intervyu kabi usullaridan foydalanildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu tadqiqotni amalga oshirish mobaynida Ibratning "Farg'ona tarixi"[2], Muhammad Yusuf Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy, "Turkiston o'lkasini boshqarish" haqidagi Nizom [3], Bartold V.V. История культурной жизни Туркестана, [4], Likoshin N.S. "Полжизни в Туркестане" asari [5], hamda Ziyoev H. "Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII – XX asr boshlari)"[6], asarlaridan keng foydalanildi.

Tajriba (tadqiqotni amalga oshirish). XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi o'zining mustamlakachilik siyosatini kuchaytirish bilan bir qatorda, ma'muriy boshqaruv tizimini takomillashtirishga ham alohida e'tibor qaratdi. Shu yo'nalishda amalga oshirilgan eng muhim tadbirlardan biri – 1897-yilgi umumrossiya aholini ro'yxatga olish bo'lib, u imperiya tarixida ilk bor keng ko'lamda o'tkazilgan demografik tadbir sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. Mazkur ro'yxatga olish jarayonlari Turkiston o'lkasini ham qamrab oldi.

1897-yildagi birinchi umumiy ro'yxatga olinguniga qadar Turkiston aholisi aniq

hisoblanmagan. Har yili ma'muriyat vakillaridan o'z hududlaridagi aholi soni to'g'risida ma'lumot talab qilingan, ammo ularda aniq ma'lumotlarni olish uchun zarur vositalar umuman yo'q edi. Shuning uchun faqat taxminiy raqamlar taqdim etilgan bo'lib, ular uylar soni va har bir uyda taxminan 5-7 kishi yashashi haqidagi arifmetik hisob-kitoblarga asoslangan edi. Natijada, aholi soni faqat umumiy son bo'yicha nisbatan haqiqatga yaqin tushuncha berilgan, ammo yosh tarkibi, jinsi, kasblar va hudud bo'yicha taqsimot aniqlanmagan. Umumiy ro'yxatga olish butun ma'lumotni yig'ishi lozim edi. Bu tartib qoidalarida ko'rsatilgan savollardan ham ko'rinib turadi. Turkistonda ro'yxatga olish uchun eng maqbul vaqt qish fasli deb belgilangan, chunki shu davrda aholining katta qismi o'z joyida bo'ladi. Bahor va yozda ko'pchilik ko'chib yuradi, shuning uchun ro'yxat noyabr va dekabr oylarida o'tkazilishi kerak edi. Agar shu davrda ham ko'chib yuruvchilar aniqlansa, ular qaysi hududga tegishli ekanligi belgilanib, ro'yxatga olish amalga oshirilgan. Masalan, Chimkent uyezdidagi ko'chmanchilar ko'pincha Amudaryo sohillarigacha borardi. Ular yozda Paraqon orqali ro'yxatga olinib, qaysi hududda ro'yxatga kiritilganligi qayd etilishi kerak edi.

Shuningdek aholini ro'yxatga olish jarayonida ro'yxatga oluvchilar yana bir muammo – til muammosiga ham duch kelishgan. Turkiston aholisining deyarli barchasi rus tilini bilmaydi, rus aholisi esa mahalliy tillarni yaxshi bilmagan. Ro'yxatga olish nizomida bu holat inobatga olinib, mahalliy tushunadigan tildagi savollar ro'yxatga olish varaqlarida chop etilishi ko'zda tutilgan. Mamlakatda aholi turli millatlardan iborat bo'lgani uchun yagona davlat tili mavjud emas. Shu sababli, mahalliy tillarni yaxshi biladiganlar soni kam va ular faqat kichik guruhlarda to'plangan. Shuning uchun, mahalliy larni faqat rus hisobchilari tomonidan ro'yxatga olish uchun, har bir hisobchiga tarjimon biriktirish kerak bo'lgan. Ro'yxatga olish ishlari davomida har bir xonadonda uzoq suhbat qilishga to'g'ri kelgan, shuning uchun hisobchilar uchun tarjimonlar zarur bo'lgan. Bunday tarjimonlar orasida mahalliy amaldorlar, talabalar va o'qituvchilar bor edi. Ro'yxatga olish ishlari uchun mahalliy hokimiyat idoralari, talabalar, o'qituvchilar va harbiy qismlardan ofitserlar jalb etilgan. Ular mahalliy tillarni tushunish va ro'yxatga olishni osonlashtirish uchun zarur bo'lgan.

Toshkent mahalliy lari o'z navbatida shahar mol-mulkini baholash uchun, shahar soliqlarini kiritishda hamda oilaviy ro'yxatlarni tuzish uchun

yana uch marta ro'yxatga olingan. Bu ro'yxatlar har bir shaxsning shaxsiy ma'lumotlarini va qaysi oilaga tegishli ekanligini belgilash uchun juda muhim bo'lgan, chunki shahardan tashqariga chiqish yoki savdo-sotiqni boshlash uchun har bir shaxs shahar starshinasidan maxsus hujjat olishi lozim edi. Bu ro'yxatlar, "jamiyat daftarlari" deb atalgan bu hujjatlar, faqat Toshkentda emas, balki boshqa shaharlarda ham, qishloqlar va mahallalarda ham bo'lgan. Lekin bunday xususiy ro'yxatga olishlar 1897-yilgacha amalga oshirilmagan. Shuning uchun ro'yxatga olish boshlanishidan ancha oldin mahalliy aholini uning tartibi bilan tanishtirish va ularni ishontirish kerakki, bu jarayon ular uchun hech qanday noxush oqibatlariga olib kelmaydi. Masalan, soliqlarning oshishi, harbiy majburiyatlar yoki majburiy ko'chirish kabi xavotirlar paydo bo'lishi mumkin. Mahalliy aholini ro'yxatga olish jarayoni bilan tanishtirish uchun ommaviy tarqatma xatlardan foydalanish mumkin bo'lgan. Bu xatlarda aholiga ro'yxatga olishning ahamiyati va shartlari tushuntirilgan bo'lishi lozim. Shuningdek, ma'muriyat vakillari orqali aholiga shaxsan tushuntirish ishlarini olib borish kerak bo'lgan. Mahalliy aholi hisoblovchilariga tayanish zarurati tufayli, shaxsiy ma'lumotlar kartalarini ikki tilda chop etish, shuningdek, javoblarni mahalliy tilda yozish taqozo etiladi. Aytish mumkinki, millionlab kartochkalarni rus tiliga tarjima qilish qiyinchilik tug'dirgan. Ammo faqat shu yo'l bilan aholi soni va tarkibi haqida haqqoniy ma'lumot olish mumkin bo'lgan. Bu odamlar yetarlicha savodli, shuningdek, ular foydali bo'lishi mumkin, chunki ular mahallaning deyarli barcha aholisini, uylarning joylashuvini, kasb-hunarlarini va qo'shnilarini bilan bo'lgan oilaviy munosabatlarini yaxshi bilishgan.

Aholini ro'yxatga olish mexanizmini tushuntirib berish va tanlangan mahalliy hisobchilarni imzo qo'ydirib, barcha belgilangan qoidalarga rioya qilishga majburlash mumkin bo'lsa-da, hisobchilar to'g'ri ma'lumotni yozishlariga to'liq ishonib bo'lmaydi. Shu sababli, ro'yxatga olishda ishtirok etuvchilarni ogohlantirish kerak, har bir topshirilgan ma'lumot tekshiriladi, bu esa qat'iy amalga oshirilishi zarur edi. Mahalliy hisobchi ba'zi odamlarni ro'yxatga qo'shmasligi mumkin, lekin u buni nima uchun qilganini aniq tushuntirib bermasligi ham ehtimoldan xoli emas. Bu hatto u qasddan yolg'on ma'lumot bermagan holda, sodda va beixtiyor harakat qilgan holatda ham sodir bo'lishi mumkin edi. Toshkentning mahalliy qismlarida oilalar bo'yicha ro'yxatga olish paytida ro'yxatda

ko'rsatilgan aholi soni doimo haqiqiy aholi sonidan kamroq bo'lardi. Bu esa mahalliy yer egalari o'z xotinlari va qizlarini yashirgani, hisobchiga ularning ismlarini aytishni istamagani bilan bog'liq edi. Chunki mahalliy an'analarda erkak kishi o'z xotini yoki qizining ismini begonaga aytishni qabih ish deb bilishardi.

Shunday qilib, mahalliy aholini qayd qilish, ayniqsa, qish faslida juda muhimdir, chunki ularning aniq yashash manzilini belgilash juda qiyin kechgan. Bu esa aholi ro'yxatini olishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin edi. Masalan, biror kishi ro'yxatdan biror joyda tunab qolgani uchun o'sha yerda qayd etilsa, lekin aslida o'z uyida ham hisobga olinsa, bu katta chalkashlikka sabab bo'ladi. Shuning uchun ro'yxatga oluvchilar har bir kishining aniq yashash manzilini to'g'ri aniqlashga katta e'tibor qaratishlari kerak bo'lgan. Bundan tashqari, shaxsiy kartochkalarga yoshni kiritishda ham qiyinchiliklar yuzaga kelgan, chunki mahalliy aholi o'z yoshini aniq aytishda qiynalgan. Kamdan-kam hollarda mahalliy odam o'z yoshini aniq ayta olgan. Bu shundan kelib chiqadiki, ular yoshni hisoblashda o'ziga xos 12 yillik sikldan foydalanganlar, bunda har bir yil alohida nomga ega bo'ladi.

XULOSA qilib aytganda Rossiya hukumati uchun aholini aniq hisobga olish bir nechta muhim vazifalarni hal etish imkonini berdiki, ular quyidagilardan iborat edi:

- soliq siyosatini samarali yo'lga qo'yish;
- harbiy xizmatga layoqatli kishilar sonini aniqlash;
- iqtisodiy resurslar va xo'jalik salohiyatini belgilash;
- mahalliy aholining etnik, ijtimoiy va diniy tarkibini o'rganish. Turkiston o'lkasida 1897-yilgi ro'yxatga olishni o'tkazish quyidagi bir qator murakkabliklar bilan kechdi:

- Til to'sig'i – ro'yxatga oluvchilar ko'pincha rus tilida so'rov o'tkazgan bo'lsa-da, mahalliy aholi asosan o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, turkman va tojik tillarida so'zlashar edi. Bu holat ma'lumotlarni yig'ishda qiyinchilik tug'dirdi;

- Mahalliy urf-odatlar – ayollar yoki xonadon a'zolari haqidagi ma'lumotlarni begonalarga oshkor etish ko'plab hollarda rad etildi;

- Ishonchsizlik – mustamlakachi hukumat tomonidan o'tkazilgan tadbirga mahalliy aholi shubha bilan qaradi, bu esa ayrim ma'lumotlarning noto'g'ri yoki yashirilgan holda qayd etilishiga sabab bo'ldi;

- Ma'lumotlarning aniqligi – ko'plab hollarda tug'ilish yoki nikoh sanalari aniq eslab qolingan

emas, bu demografik ko'rsatkichlarning to'liq bo'lmasligiga olib keldi.

Ro'yxatga olish jarayoni esa mazkur o'ziga xos natijalarni berdi: 1897-yilgi Turkiston o'lkasida yashovchi aholining soni, milliy tarkibi, diniy e'tiqodi, savodxonlik darajasi hamda xo'jalik faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlar yig'ildi. Natijalar Rossiya imperiyasi ma'muriyati uchun mustamlakachilik siyosatini yanada puxta rejalashtirishda, soliqlarni belgilashda va harbiy safarbarlikni tashkil etishda muhim manba bo'lib xizmat qildi. Xullas, 1897-yilda o'tkazilgan birinchi umumrossiya aholini ro'yxatga olish Turkiston o'lkasida demografik, etnik va ijtimoiy holatni o'rganish imkonini bergan muhim tadbir bo'ldi. Biroq u o'z davrida hukumatning mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qilgani sababli, unda qayd etilgan ma'lumotlar mahalliy aholining ijtimoiy hayotini to'liq aks ettira olmadi. Shunga qaramay, mazkur ro'yxat bugungi kunda ham o'lkashunoslar va tarixchilar uchun bebaho manba hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ш.Мухаммедов. Россия ва Ўрта Осиё: тарих саҳифалари, шахслар, фикрлар (Россия и Средняя Азия: страницы истории, личности, мнения). Монография.-Т. Бактрия пресс. 2020. 5-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.
Ибрat. “Фарғона тарихи. М.Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. 1992 йил. Тошкент. Мерос нашриёти.
4. Положение об управлении Туркестанского края. Т2, ч.2: Издание 1886 года. – Санкт-петербург : [Б. и., 1886]. - 649-703 с. 29 см. - Без тит. л. и обл. ББК 63.3 (28-83Тур)522к121к22.ББК 67.401.131-1-328(28-83Тур).
5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана, 1927.Л. 6.247. Масалский К. Туркестанский край. Россия, XIX. СПб, 1913.с. 341 Понятовский С. Опыт изучения хлопководства в Туркестане и Закаспийской области. СПб, 1913. с. 289 Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане. 1930.М. 6.111.
6. Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Петроград. 1916 г. 29- б.
7. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII – XX аср бошлари). – Тошкент: Шарқ, 1998.

GENDER QADRIYATLARI KONTEKSTIDA TIL O'RGANISH VA MADANIYATLARARO MULOQOT

*Egamberganova Maxbuba Jabbargan qizi, Urganch innovatsion
universiteti katta o'qituvchisi*

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕНДЕРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

*Эгамберганова Махбуба Джаббарган кызы, старший
преподаватель Ургенчского инновационного университета*

LANGUAGE LEARNING AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF GENDER VALUES

*Egamberganova Makhbuba Jabbargan qizi, Urgench Innovative
University, Senior Lecturer*

<https://orcid.org/0009-0002-8740-7462>

e-mail:
maxbubaegamberganov
a9@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o'rganish jarayonida madaniyatlararo muloqot va gender tenglik qadriyatlarining o'rni pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Til nafaqat lingvistik bilimlarni egallash vositasi, balki ijtimoiy qadriyatlarni shakllantiruvchi kuch sifatida ham qaraladi. Shuningdek, til va gender o'zaro aloqasi, madaniyatlararo muloqotdagi gender tenglikning metodologik asoslari hamda O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar tajribasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo muloqot, gender tenglik, til ta'limi, lingvomadaniy kompetensiya, identitet.

Abstract: The article analyzes the role of intercultural communication and gender equality values in the process of foreign language learning in the context of globalization from a pedagogical perspective. Language is viewed not only as a tool for acquiring linguistic knowledge but also as a force that shapes social values. Furthermore, the interrelation between language and gender, methodological foundations of gender equality in intercultural communication, and the experiences of Uzbekistan and foreign countries are examined.

Keywords: intercultural communication, gender equality, language education, linguistic-cultural competence, identity.

Аннотация: В статье анализируется роль межкультурной коммуникации и ценностей гендерного равенства в процессе изучения иностранных языков в условиях глобализации с педагогической точки зрения. Язык рассматривается не только как средство овладения лингвистическими знаниями, но и как сила, формирующая социальные ценности. Кроме того, изучаются взаимосвязь языка и гендера, методологические основы гендерного равенства в межкультурной коммуникации, а также опыт Узбекистана и зарубежных стран.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, гендерное равенство, обучение языкам, лингвокультурная компетенция, идентичность.

KIRISH. Globalizatsiya sharoitida xorijiy bilimlarni egallash bilan cheklanmay, balki tillarni o'rganish jarayoni faqat lingvistik madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini

rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Til o'rgatish nafaqat muloqot vositasi, balki ijtimoiy qadriyatlarni shakllantiruvchi kuch sifatida ham muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan, til o'rganishda gender tenglik qadriyatlarini inobatga olish o'quvchilarni nafaqat bilimli, balki tolerant, adolatparvar va global jamiyatda faol shaxslar etib tarbiyalaydi[1].

Til va genderning o'zaro aloqasi. Til ijtimoiy ongning eng muhim ko'rinishi bo'lib, unda jamiyatning qadriyatlari, shu jumladan genderga oid qarashlar ham aks etadi. Masalan, ingliz tilida *he/she* shakllarining mavjudligi jinsiy tafovutlarni grammatik jihatdan ifodalasa, o'zbek tilida bu neytral shaklda ifodalanadi. Bu esa turli tillarni o'rganish jarayonida o'quvchining genderga oid qarashlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi [26].

Til o'rganish jarayonida gender qadriyatlarini hisobga olish o'quvchilarda: madaniyatlararo tolerantlikni; teng huquqli muloqot ko'nikmalarini; boshqa jamiyat qadriyatlariga hurmatni; tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi [2].

Madaniyatlararo muloqotda gender qadriyatlarining o'рни. Chet tilini o'rganish madaniyatlararo muloqotning poydevori bo'lib, o'quvchilar o'sha tilda so'zlashuvchi jamiyatning qadriyatlarini o'zlashtiradi. Gender tenglik tamoyillari ingliz tili darslariga integratsiya qilinganda, o'quvchilar turli madaniyatlarda erkak va ayollarning ijtimoiy rollarini qiyosiy tahlil qiladi va tolerantlikni chuqurroq o'rganadi.

YUNESCO (2021) hisobotida qayd etilishicha, gender tenglik tamoyillari asosida o'qitilgan sinflarda o'quvchilarning madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasi an'anaviy sinflarga nisbatan **28% yuqori** bo'lgan[28]. O'zbekistonda Ta'lim sifatini baholash milliy markazining 2021-yilgi hisobotida esa ingliz tili darslarida gender sezgir metodlardan foydalanilgan maktablarda o'quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasi **17% yuqori** ekani aniqlangan[3].

Boshlang'ich sinflarda ingliz tili darslarini gender qadriyatlari bilan uyg'unlashtirish quyidagi metodlar orqali samarali bo'ladi:

1. **Dialog va rolli o'yinlar.** "At the shop", "At school" kabi mavzularda qiz va o'g'il bolalarning teng ishtirokini ta'minlash.

2. **Madaniy qiyoslash.** Ingliz va o'zbek oilalaridagi gender rollarni solishtirish orqali tolerantlikni oshirish.

3. **Matn va hikoya tahlili.** Mashhur shaxslar (Florence Nightingale, Malala Yousafzai, Martin Luther King) faoliyati orqali gender tenglik g'oyalarini singdirish.

4. **Integrativ topshiriqlar.** Til materiallarini gender tenglik, ijtimoiy adolat va hamkorlik mavzulari bilan bog'lash [4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. O'zbekistonda 2019-yilda qabul qilingan "Gender tenglikni ta'minlash to'g'risida"gi Qonun ta'lim tizimida gender sezgir metodlarni tatbiq etish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda[5]. Xotin-qizlar qo'mitasi va Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan 2022-yilda amalga oshirilgan "Genderga sezgir ta'lim" loyihasi doirasida ingliz tili darsliklarida gender tenglikni aks ettiruvchi topshiriqlar joriy etildi[6].

- **Finlyandiya**da ingliz tili darsliklari uchun ishlab chiqilgan *Equality Plans* orqali gender balansi qat'iy nazorat qilinadi. Natijada o'quvchilarning madaniyatlararo tolerantlik darajasi sezilarli oshgan[7].

- **Kanadada** "Inclusive Education" dasturi asosida chet tili darsliklarida gender stereotiplardan xoli materiallar tanlanadi. Bu qizlarning STEM, o'g'il bolalarning esa gumanitar fanlarga qiziqishini kengaytirgan [8].

-**Shvetsiya**da "Gender mainstreaming in education" siyosati asosida barcha chet tili darsliklari gender tenglik nuqtayi nazaridan tekshiriladi va qayta ishlab chiqiladi.

Til o'rgatishda gender qadriyatlarini inobatga olish o'quvchilarni nafaqat lingvistik jihatdan, balki madaniyatlararo kompetensiyalar nuqtayi nazaridan ham rivojlantiradi. Milliy va xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, gender tenglik asosida tashkil etilgan ingliz tili darslari o'quvchilarda tolerantlik, ijtimoiy adolat va global qadriyatlarni anglashni mustahkamlaydi.

Til o'zlashtirish jarayonida madaniyatlararo muloqot va gender qadriyatlarining metodologik asoslari.

Til va madaniyatning uzviy bog'liqligi. Til insoniyat madaniyatining eng muhim ko'rinishlaridan biridir. U nafaqat muloqot vositasi, balki jamiyatning qadriyatlari, an'analari

va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi hodisadir. Shu bois tilni o'rganish jarayoni har doim madaniyatni o'zlashtirish bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Kramersch (1998) ta'kidlaganidek, til madaniyatning "oynasi"dir: til orqali inson o'z milliy qadriyatlarini, dunyoqarashini va ijtimoiy tajribasini ifodalaydi [1]. Til va madaniyatni alohida o'rganib bo'lmaydi, chunki har bir lingvistik birlik ortida ma'lum bir madaniy kontekst yotadi. Cameron (1992) esa tilni ijtimoiy kuch sifatida ko'rib, uning gender tenglikni ifodalash yoki stereotiplarni mustahkamlashdagi rolini alohida tahlil qiladi[2]. Bu shuni ko'rsatadiki, til nafaqat madaniyatni, balki jamiyatdagi ijtimoiy rollarni ham belgilab beradi. Masalan, ayrim tillarda jinsiy tafovutlar grammatik jihatdan ifodalanadi (*he/she*), bu esa til o'rganishda gender qadriyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Hall (2017) o'z tadqiqotida til va madaniyatni integratsiyalashgan holda o'qitishni metodik zarurat sifatida belgilaydi. Uning fikricha, chet tilini samarali o'rgatish uchun faqat lingvistik bilim emas, balki ijtimoiy-madaniy kompetensiya ham shakllantirilishi shart.

MUHOKAMA. YUNESCO (2021) hisobotida ham til ta'limini madaniyatlararo muloqot va gender tenglik qadriyatlari bilan uyg'unlashtirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishi sifatida qayd etilgan. Chunki tilni madaniyatdan ajratgan holda o'rgatish o'quvchining global jamiyatda muvaffaqiyatli muloqot qilish qobiliyatini cheklab qo'yadi[3].

Shunday qilib, til va madaniyatning uzviy bog'liqligi quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi: **Lingvistik jihat** – so'z va iboralar ortida madaniy ma'nolar yashiringan; **Ijtimoiy jihat** – til jamiyatdagi ijtimoiy rollarni, gender munosabatlarini va qadriyatlarni ifodalaydi; **Pedagogik jihat** – tilni o'qitishda madaniyat va gender tenglik elementlarini integratsiya qilish metodik asos hisoblanadi.

Identitet, gender va til o'zlashtirish. Til o'zlashtirish jarayoni shaxsning **kimligi (identiteti)** bilan bevosita bog'liq: o'quvchi tilni nafaqat "qoidalar majmui" sifatida, balki u orqali jamiyatdagi o'zni, ijtimoiy roli va qadriyatlari muzokara qilinadigan maydon sifatida egallaydi. Kramersch tilni madaniyatning "oynasi" deb talqin qilib, til o'rganish jarayonida shaxsiy va ijtimoiy

identitet doimo qayta qurilishini ko'rsatadi[1]. D.Cameron esa tildagi jinsiy farqlanish va nutq amaliyotlari gender rollarini ishlab chiqarishi (yoki qayta ishlab chiqarishi) mumkinligini ta'kidlaydi; demak, til darsi — bu gender tenglikni mustahkamlash yoki stereotiplarni kuchaytirish nuqtayi nazaridan hal qiluvchi maydon[2].

NATIJALAR. Norton va Toohey til o'rganishni ijtimoiy resurslarga kirish va ijtimoiy a'zolik (belonging) uchun **"investment"** (shaxsiy sarmoya) jarayoni sifatida tushuntiradi: o'quvchi darsda qanchalik ko'p "o'zini ko'radi", shunchalik til resurslariga egalik qiladi va yangi identitetlarni muzokara qiladi[3]. Bu yondashuvda:

- **Identitet** — ko'p qatlamli, dinamik, vaziyatga bog'liq konstrukt (oilalar, sinf, onlayn hamjamiyat);

- **Agency** — o'quvchining ijtimoiy va akademik vaziyatlarni o'zgartirishga qaratilgan faol pozitsiyasi;

- **Investment** — vaqt, emotsiya va mehnatni til amaliyotlariga ongli kiritish orqali ijtimoiy kapitalga da'vo qilish[3].

Bunday sotsiokultural qarash Hallning til-madaniyat integratsiyasi haqidagi dalillari bilan uyg'un: kommunikativ muvaffaqiyat lingvistik shakllargina emas, balki ijtimoiy rollar va qadriyatlarni ham muzokara qila olish (**lingvomadaniy/ramziy kompetensiya**)ga tayanadi[10]. YUNESCO strategik hujjatlari, o'z navbatida, til ta'limida gender tenglikni identitetni qo'llab-quvvatlovchi shart deb belgilaydi[28].

Gender — ijtimoiy-madaniy konstrukt bo'lib, u o'quvchi nutqidagi rol taqsimoti, mavzu tanlovi, so'z navbatini egallash, baholashdagi o'z-o'zini idrok kabi ko'rsatkichlarda ko'rinadi[2]. Empirik asoslar shuni ko'rsatadiki, genderga sezgir metodlar qo'llangan sinflarda o'quvchilarning **lingvomadaniy kompetensiyasi 17–18%** yuqori bo'ladi [10], bu esa identitet va investment o'rtasidagi ijobiy zanjirni kuchaytiradi.

Quyidagi dizayn qarorlari o'quvchining "investment/agency"sini oshiradi va gender tenglikni darsning "ichki mexanizmi"ga aylantiradi:

- a) **Identity-based tasks (shaxsga tayangan topshiriqlar):**

- "My community, our roles", "Future me in STEM/Arts" kabi **identitet matnlari** va

multimodal hikoyalar (audio, poster, rol o'ynash)[9].

- Natija: o'quvchi o'z tajribasi va orzularini til orqali artikulyatsiya qiladi; genderga doir ijtimoiy normalar tanqidiy ko'z bilan ko'riladi [2].

b) Dialogik va hamkorlik metodlari:

- Aralash jinsli **jamoaviy ishlarda** (jigsaw, project-based learning) rollarni rotatsiya qilish: lider, spiker, yozuvchi, tekshiruvchi vazifalari navbatma-navbat beriladi [28], [30].

- Natija: nutq navbati va ko'rinish (visibility)dagi gender tafovutlari qisqaradi; agentlik kuchayadi [9].

c) Tanqidiy matn tahlili:

- Darslik/ommaiy matnlardagi stereotiplarni "ko'rinarli qilish": qahramon kasblari, uy vazifalari taqsimoti, ijtimoiy muvaffaqiyat namoyishi [2].

- Natija: o'quvchi til, diskurs va hokimiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ko'radi; tenglikka oid leksika va pragmatik formulalar faol qo'llanadi [4].

d) Madaniyatlararo qiyosiy ssenariylar:

- "Family roles", "Professions", "Public life" mavzularida ingliz/o'zbek kontekstlarini qiyoslab, **madaniy muloqot normalarini** muhokama qilish [1], [4].

XULOSA. Til o'rganishda gender qadriyatlarini inobatga olish o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasi bilan birga ularning madaniyatlararo kommunikativ salohiyatini ham oshiradi. Gender sezgir metodlar asosida tashkil etilgan ta'lim tolerantlik, adolat va global

qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kramersch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
2. Cameron D. Feminism and Linguistic Theory. – London: Macmillan, 1992.
3. YUNESCO. Gender Equality in Education: Strategy for the Future. – Paris: YUNESCO, 2021.
4. Hall J.K. Teaching and Researching Language and Culture. – London: Routledge, 2017.
5. O'zbekiston Respublikasining "Gender tenglikni ta'minlash to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
6. O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi va Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. "Genderga sezgir ta'lim" loyihasi hisobotlari. – Toshkent, 2022.
7. Ministry of Education and Culture of Finland. *Equality Plans in Finnish Schools*. – Helsinki, 2020.
8. Canadian Ministry of Education. *Inclusive Education Strategy*. – Ottawa, 2019.
9. Norton B., Toohey K. Identity and Language Learning: Extending the Conversation. – Bristol: Multilingual Matters, 2011.
10. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim sifatini baholash milliy markazi. Yillik hisobot. – Toshkent, 2021.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FRAZEOLIGIZMLARNING FIKRLASH JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Niyazmetova Dildora Davletovna, Urganch innovatsion universiteti
"O'zbek va xorijiy filologiya" kafedasi dotsenti, (PhD)

THE IMPORTANCE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE THINKING PROCESS IN ENGLISH AND UZBEK

Niyazmetova Dildora Davletovna, Urgench innovation university
Associate Professor of the Department of "Uzbek and Foreign
Philology", (PhD)

<https://orcid.org/0000-0002-8446-5707>
e-mail:
dildoraniyazmetova48@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПРОЦЕССЕ МЫШЛЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Ниязметова Дилдора Давлетовна, доцент кафедры "Узбекская
и зарубежная филология" Ургенчского инновационного
университета, (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarning fikrlash jarayonidagi roli psixolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning milliy xususiyatlari, ularning madaniy va psixologik omillarga bog'liqligi misollar orqali ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, fikrlash jarayoni, psixolingvistika, ingliz tili, o'zbek tili, madaniyat, psixologiya.

Abstract: This article analyzes the role of phraseologisms in the thinking process in English and Uzbek from a psycholinguistic perspective. The national characteristics of phraseologisms and their dependence on cultural and psychological factors are shown through examples.

Keywords: phraseology, thought process, psycholinguistics, English language, Uzbek language, culture, psychology.

Аннотация: В статье анализируется роль фразеологизмов в мыслительном процессе английского и узбекского языков с психолингвистической точки зрения. На примерах показаны национальные особенности фразеологизмов и их зависимость от культурных и психологических факторов.

Ключевые слова: фразеология, мыслительный процесс, психолингвистика, английский язык, узбекский язык, культура, психология.

KIRISH. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat tilshunoslik va psixologiya fanlarida doimo dolzarb mavzu bo'lib kelgan. Frazeologizmlar esa tilning boyligi sifatida xalqning madaniyati, urf-odatlarini va

dunyoqarashini aks ettiradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarni o'rganish orqali ikki xalqning fikrlash jarayonidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash mumkin.

TAHLIL. Frazeologizmlar xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati va psixologiyasini aks ettiruvchi lingvistik birliklar bo'lib, ular tilda ko'p asrlik jarayonlar davomida shakllangan va jamiyat ongidan mustahkam joy olgan. Tilshunos olimlar frazeologizmlarning inson tafakkurini shakllantirish va uni rivojlantirishdagi rolini alohida ta'kidlab o'tganlar. Masalan, rus olimi V.V.Vinogradov frazeologizmlarni til tizimining muhim tarkibiy qismi deb baholab, ularning semantik va stilistik jihatdan murakkab tuzilishga ega ekanligini ta'kidlaydi[9]. Unga ko'ra, frazeologizmlar tildagi abstrakt va aniq tushunchalarni yanada obrazli ifodalash imkonini beradi, shu orqali inson tafakkurini kengaytiradi va mustahkamlaydi. Shu o'rinda o'zbek tilshunos olimi B.Yo'ldoshev ham frazeologizmlarning semantik tuzilishini o'rganib, ularni milliy madaniyat bilan bog'laydi va har bir frazeologik birlikning xalqning mentalitetini aks ettirishiga urg'u beradi[10]. Shuningdek, ingliz olimi J.R.Firth (1957) frazeologizmlar til tizimida tayanch iboralar sifatida xizmat qilishini va ular orqali ijtimoiy munosabatlar ifodalanishini ko'rsatib o'tgan. U frazeologik birliklarning qo'llanishi nafaqat nutq jarayonini boyitishi, balki inson tafakkurini ham rivojlantirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi[7]. Xususan, ingliz tilida qo'llaniladigan "a blessing in disguise" (yashirin yaxshilik) yoki "hit the nail on the head" (to'g'ri topmoq) kabi iboralar nutqda faqat ma'lum bir tushunchani ifodalash uchunгина emas, balki tinglovchi yoki o'quvchida mantiqiy tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun ham xizmat qiladi. Amerikalik psixolingvist N.Chomsky til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganib, til birliklari, jumladan frazeologizmlar, insonning fikrlash jarayonini to'g'ridan-to'g'ri shakllantirishini ta'kidlagan[2]. Unga ko'ra, frazeologizmlar faqatgina tilning estetik qismi emas, balki tafakkurni strukturalashtirish va tushunishni qulaylashtirish uchun ham muhim vosita.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, frazeologizmlar inson tafakkurini nafaqat lug'aviy jihatdan, balki psixologik, emotsional va mantiqiy tafakkur darajasida ham shakllantirishga yordam beradi. Masalan, o'zbek tilidagi "boshi osmonga yetmoq" (nihoyatda xursand bo'lish) yoki "tosh yurak" (rahmsiz,

shafqatsiz) frazeologizmlari insonning emotsional holatini obrazli tarzda ifodalaydi va shu orqali fikrlash jarayonini ta'sirli qiladi va fikrlash jarayoniga ta'sir qiladi.

- Obrazlilik (tasviriylik) orqali tushunchalarni yanada aniqroq ifodalaydi.

- Emotsional ta'sir kuchini oshiradi, ya'ni oddiy so'zlar bilan emas, balki jonli va ta'sirchan ifodalar bilan gapirish imkonini beradi.

- Metaforik ma'no beradi, bu esa tilning boyligi va go'zalligini ko'rsatadi.

Agar oddiy so'zlar bilan tushuntirsak: "boshi osmonga yetdi" deyish "juda xursand bo'ldi" degandan ko'ra ko'proq his-tuyg'uni ifodalaydi va tasavvur qilishni osonlashtiradi.

Frazeologizmlar inson tafakkurini rivojlantirishda muhim vositalardan biri bo'lib, ularning ta'siri faqatgina nutqni boyitish bilangina cheklanmaydi, balki inson ongida assotsiativ bog'lanishlarni shakllantirish, abstrakt tushunchalarni chuqur anglash va madaniy qadriyatlarni idrok etish imkonini ham beradi. Shu sababli, har bir tilning frazeologik boyligini o'rganish nafaqat lingvistik, balki psixolingvistik va madaniy jihatdan ham juda katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli tog'dek" frazeologizmi insonning keng fe'lligi, bag'rikengligini ifodalasa, ingliz tilidagi "as cool as a cucumber" iborasi xotirjamlikni bildiradi. Bu iboralar ikki xalqning turli madaniy va iqlimiy sharoitlariga mos ravishda shakllangan.

Frazeologizmlar inson tafakkuri va nutq faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, ular insonning hissiy holatini, dunyoqarashini va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Psixolingvistika nuqtayi nazaridan frazeologizmlarni tahlil qilish orqali turli millatlarga xos tafakkur shakllari, emotsional reaksiyalar va ijtimoiy munosabatlar haqida xulosa chiqarish mumkin. Har bir xalqning tarixiy va madaniy xususiyatlari frazeologizmlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Quyida ingliz va o'zbek tillarida fikrlash jarayoniga bog'liq bo'lgan frazeologizmlar taqqoslab tahlil qilinadi.

1. Hissiy holatni ifodalovchi frazeologizmlarning inson tafakkuriga ta'siri nihoyatda kuchli bo'lib, bu ta'sir bir nechta yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Avvalo, bunday iboralar fikrlash jarayonini boyitadi, uni obrazli va emotsional jihatdan chuqurroq qiladi. Frazeologik

birikmalar oddiy fikrni estetik hamda ta'sirchan shaklda ifodalash imkonini beradi. Masalan, o'zbek tilida "yuragi lovullab ketdi" kabi ibora insonning kuchli hayajon yoki quvonch holatini ifodalaydi va bu holatni oddiy "hayajonlandi" degan so'zdan ko'ra jonliroq va obrazliroq yetkazadi. Bu kabi ifodalar orqali tafakkur obrazlar asosida shakllanadi va emotsional idrok kuchayadi. **Hissiy tushunchalarni aniqroq va samaraliroq yetkazish xususiyatiga ega.** Frazeologik birliklar orqali noaniq yoki murakkab hissiy holatlarni aniqlik bilan tasvirlash mumkin. O'zbek tilida "Ko'zlariga yosh keldi, yuragi ezildi" — bu yerda "yuragi ezildi" iborasi insonning ichki og'riq holatini kuchli ifoda etadi. Ingliz tilida "He was down in the dumps" [4] — bu ibora chuqur ruhiy tushkunlik holatini oddiy "he was sad" degan ifodadan kuchliroq ifodalaydi. Hissiy holatlarni ifodalashda frazeologizmlar yordamida inson o'z tuyg'ularini yanada aniqlik bilan ifodalay oladi. Oddiy "xafa bo'ldi" degan ifoda o'rniga "ko'ngli cho'kdi", "dili og'ridi" deyish, emotsiyani kuchliroq yetkazadi.

2. Madaniy va ijtimoiy tafakkurni shakllantiradi. Frazeologizmlar ko'p hollarda xalq donishmandligining mahsuli bo'lib, ularning qo'llanilishi inson tafakkuriga madaniy-ma'naviy yondashuvni singdiradi. Bu orqali insonlar o'z fikrlarini atrofdagilarga tushunarli va madaniyatga xos uslubda yetkazadilar. Milliy tafakkur va madaniy o'ziga xoslikni aks ettiruvchi vosita sifatida frazeologizmlar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy tajribalari namoyon bo'ladi. O'zbek tilida "Dili qora" — bu ibora orqali insonning yomon niyatli yoki yomon fe'l-atvorli ekanligi ifodalanadi. Bu xalq donishmandligining bir bo'lagi sifatida shakllangan. Ingliz tilida "Cold-hearted" — bu ibora ham hissiy befarqlikni bildiradi va anglosakson madaniyatida salbiy shaxsiy sifat tariqasida baholanadi.

3. Fikrlash tezligi va samaradorligini oshiradi. Murakkab hissiy holatlarni bir necha so'z o'rniga bitta frazeologizm orqali ifodalash fikrlash jarayonini tezlashtiradi. Masalan, "juda xursand bo'ldi" o'rniga "ko'ngli tog'dek ko'tarildi" deyish — kuchliroq ta'sir qiladi. Frazeologizmlar inson tafakkurining muhim semantik vositasi sifatida tilshunoslikda alohida o'rganilmoqda. Xususan, psixolingvistik nuqtayi

nazardan qaralganda, frazeologizmlar inson miyasida alohida ma'no bloklari sifatida saqlanib, fikrlash jarayonida tezkor va avtomatik tarzda qo'llaniladi. Bunday birliklar murakkab hissiy holatlarni qisqa, ta'sirchan va obrazli shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Frazeologizmlarning fikrlash tezligiga ijobiy ta'siri ularning mental leksikonda (inson xotirasida) bir butun semantik birlik sifatida saqlanishi bilan bog'liq. Shu sababli, frazeologizmlardan foydalanish insonning fikrni shakllantirish jarayonini tezlashtiradi va til vositalaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Masalan, o'zbek tilida keng qo'llaniladigan "yuragi hovuchiga sig'madi" iborasi oddiy "juda hayajonlandi" yoki "ko'p xavotir oldi" kabi izohlarga teng keladi. Bu frazeologik birikma nafaqat fikrni qisqartiradi, balki inson ichki kechinmalarini kuchli emotsional tusda yetkazadi. Bu obraz xalq tafakkurida shakllangan bo'lib, kishining ongida tezda jonlanadi va muloqotni ta'sirchanlashtiradi. Xuddi shunday holat ingliz tilida ham kuzatiladi. Masalan, "to bite the bullet" iborasi oddiy "to do something difficult or unpleasant that you cannot avoid" jumlasiga teng, lekin u qisqa, obrazli va kuchli psixologik yuklamaga ega. Bu ibora insonni ruhiy jihatdan og'ir holatga bardosh berish ruhida tasvirlaydi va bu orqali til vositalari orqali fikrni nafaqat yetkazish, balki his qilishga undaydi. "Cost an arm and a leg" bu ibora nihoyatda qimmat turmoq, ya'ni biror narsa juda katta mablag' yoki resurs talab qilishini bildiradi. Literal tarjimasida: "Bir qo'l va bir oyoqqa tushdi". Ma'no jihatidan: "Juda qimmatga tushdi/ nihoyatda katta narx turadi". Bu frazeologizmning fikrlash jarayoniga ta'siri — obrazlilik orqali ta'sir kuchini oshiradi: oddiygina "It was very expensive" deyish o'rniga "It cost an arm and a leg" iborasi xarajatning haddan tashqari yuqoriligini dramatik tarzda ifodalaydi. Bu esa o'quvchi yoki tinglovchining tasavvurida kuchliroq obraz uyg'otadi. Tafakkurga hissiy yuklama qo'shadi: Bu ibora nafaqat xarajat haqida ma'lumot beradi, balki odamning achinish hissini, noqulaylikni ham ifodalaydi. Shunday qilib, u shunchaki fakt emas, balki hissiyot ham yetkazadi. Tilni qisqartiradi, muloqotni soddalashtiradi: "It cost a huge amount of money, much more than expected" kabi uzun jumla o'rniga "It cost an arm and a leg" degan ibora kifoya qiladi — bu esa fikrlash va ifoda jarayonini tezlashtiradi. "I bought

a car last year. It cost me an arm and a leg, but I love it" (O'tgan yili mashina sotib oldim. U menga juda qimmatga tushdi, lekin baribir u menga yoqadi). Agar bu iborani o'zbek tilidagi frazeologizmlar bilan qiyoslaydigan bo'lsa, "narxi ot bilan tuya turadi", "narxi osmonda", yoki "otam baho" kabi iboralar o'xshash semantik yuklamani beradi.

Shunday qilib, frazeologizmlar o'zbek va ingliz tillarida ham fikrlash samaradorligini oshiradi, hissiy yuklama beradi va nutqni boyitadi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, bu birliklar inson tafakkurining avtomatlashtirilgan komponentlariga aylangan bo'lib, ular orqali ma'no tez, aniq va ta'sirchan tarzda yetkaziladi.

4. Empatiya va hissiy intuitsiyani kuchaytiradi. Frazeologizmlarning empatiya va hissiy intuitsiyani kuchaytirishdagi roli: frazeologik birliklar insonlar o'rtasidagi hissiy aloqani mustahkamlash, o'zaro tushunishni chuqurlashtirish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega. Ular nafaqat emotsional holatni ifodalaydi, balki shu holatni boshqalarga yetkazish, his qilish va tushunishga imkon yaratadi. Bu jarayon psixolingvistika fanida emotsional identifikatsiya va empatetik rezonans tushunchalari bilan izohlanadi. Psixolingvistik tadqiqotlarga ko'ra, emotsional frazeologizmlar o'quvchi yoki tinglovchida o'xshash holatni eslatib, hissiy tajriba almashinuvini yuzaga keltiradi. Bu esa empatiya va hissiy intuitiv tushunishni kuchaytiradi. Masalan, o'zbek tilidagi "Yuragi ezildi" iborasi[8]: "Shu so'zlarni eshitib, Zulfiya yigitning qismatiga achinib, yuragi ezildi". Bu frazeologizm inson qalbidagi chuqur qayg'u va iztirob hissini bildiradi. Ushbu ibora orqali o'quvchi ham voqeadagi emotsiyani his qiladi — yurakdagi iztirobni tasavvur qiladi. Bu identifikatsiya jarayoni empatiyani kuchaytiradi. "Yuragi ezildi" iborasi nafaqat ma'naviy iztirobni ifodalaydi, balki tinglovchining miyasida o'xshash holat bilan bog'liq shaxsiy hissiy xotiralarni faollashtiradi. Bu affektiv rezonansni kuchaytiradi — ya'ni boshqa odamning holatini o'zida his qiladi. Ingliz tilida, "Her heart sank"[1]. "At the sight of Darcy, her heart sank; she had not expected him to come". Bu ibora ayol obrazining kutilmagan holatdan chuqur emotsional tushkunlikka tushishini bildiradi. O'quvchi bu holatni intuitiv ravishda his qiladi, hatto tafsilotlar batafsil

berilmagan bo'lsa ham. "Her heart sank" iborasi kognitiv jihatdan metaforik emotsional tajriba sifatida shakllangan. Bu ibora miyadagi emotsional assotsiatsiyalarni ishga soladi: "yurak" — his tuyg'u markazi, "cho'kmoq" — yo'qotish, iztirob. Shu tarzda, o'quvchi voqea qahramonining emotsional holatini o'zida his qiladi.

5. Xotirjamlik va sabr-bardoshni ifodalovchi frazeologizmlarning fikrlash jarayonidagi roli: frazeologik birliklar inson tafakkurida faqatgina semantik vosita sifatida emas, balki emotsional va kognitiv holatlarning obrazli ifodasi sifatida ham shakllanadi. Ayniqsa, xotirjamlik va sabr-bardosh kabi hissiy holatlarni ifodalovchi frazeologizmlar, inson fikrlashida psixologik barqarorlik, tushunish va ichki muvozanatni mustahkamlovchi element bo'lib xizmat qiladi. Psixolingvistika nuqtayi nazaridan, sabr va xotirjamlikni ifodalovchi frazeologik birliklar stressli vaziyatlarda emotsional regulatsiya vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular miyaning affektiv tizimlarini tinchlantirish, kognitiv jarayonlarni muvozanatga keltirish va fikrlashni barqarorlashtirishda yordam beradi. O'zbek tilida "Sabr kosasi to'ldi". Ma'nosi: uzoq muddat sabr qilgan, ammo nihoyat chidamlilik chegarasiga yetgan. Bu ibora insonning sabr bilan harakat qilganini, ichki to'qnashuvlar bilan kurashganini va aqliy barqarorlikni ushlab turganini bildiradi. Frazeologizm tarzida qo'llanganda, bu holat ongda aniq tasvir sifatida tezda faollashadi. Sabrni ko'rsatish fikrlashni sekinlashtirmaydi, aksincha, tashqi stressga nisbatan ichki nazoratni bildiradi, bu ongli qarorlar qabul qilishni osonlashtiradi. "Joniga oro kirgan" ma'nosi tinchlanish, hafsalasi joyiga tushish. Bu ibora hissiy stressdan so'ng paydo bo'ladigan ichki muvozanatni ifodalaydi. Frazeologizm orqali bu holat qisqa, lekin obrazli tarzda anglashiladi. Bu turdagi iboralar miyaning parasimpatik tizimini faollashtiradi, ya'ni xotirjamlikni eslatuvchi til birligi orqali inson tasalli topadi va fikrlash tinch yo'nalishga qaytadi. Ingliz tilida, "Keep a cool head" ma'nosi stressli vaziyatda ham xotirjamlikni saqlash[3]. Bu frazeologizm miyaning yuqori darajadagi kognitiv funksiyalarini (mantiqiy fikrlash, qaror qabul qilish) faollashtiradi. Bu ibora orqali inson o'z hissiyotlarini nazorat ostida saqlashi va atrofdagi muhitga hissiy reaksiya bermasdan aqliy yondashuvni tanlashi ifodalanadi.

Bu esa fikrlash jarayonining sifatini oshiradi. “Patience is a virtue” ma’nosi – “sabrli bo’lish yaxshi xulqning belgisi”. Bu ibora kognitiv-ijtimoiy ongda sabr fazilatini qadrlashga undaydi. Uni eshitgan inson fikrlashda to’xtalish, tahlil qilish va rejalashtirishni afzal ko’radi. Frazzeologik shakldagi bu ibora miyaning prefrontal korteksi bilan bog’liq faoliyatlarini rag’batlantiradi — ya’ni, uzoq muddatli fikrlash, emotsiyani nazorat qilish, rejalashtirish va ijtimoiy ong shakllanishiga xizmat qiladi. Har bir millatning hayotga bo’lgan munosabati va stressga javob reaksiyasi ularning frazeologiyasida aks etadi. O’zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning ushbu guruhini taqqoslaganda, har ikkala tilda fikrlash va xulosa chiqarish jarayonlariga urg’u beruvchi iboralar borligi kuzatiladi. Biroq, o’zbek tilidagi iboralar ko’proq ma’naviy-axloqiy jihatga urg’u bersa, ingliz tili mantiqiy fikrlash va tajriba orqali o’rganishga asoslanadi.

XULOSA. Frazzeologizmlar fikrlash jarayonini shakllantirish va ifodalash vositasi bo’lib, ular insonning hissiy, intellektual va ijtimoiy hayotini aks ettiradi. O’zbek va ingliz tillarida ba’zi iboralar o’xshash bo’lsa-da, ularning asosiy metaforalari turli madaniy omillarga bog’liq bo’lib shakllangan. Ingliz va o’zbek tillaridagi frazeologizmlar orqali ikki xalqning fikrlash jarayonidagi o’xshashlik va farqlarni ko’rish mumkin. Frazzeologizmlar xalqning madaniyati, urf-odatlarini va psixologiyasini aks ettirib, fikrlash jarayonini shakllantirishda muhim rol o’ynaydi.

Ularni o’rganish orqali turli xalqlarning dunyoqarashi va hissiyotlarini chuqurroq anglash mumkin.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Austen, J. *Pride and Prejudice*. London: T. Egerton, 1813. — 88-bet.
2. Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press, 1965. — 3–15-betlar.
3. Collins English Dictionary. *Keep a cool head* frazeologik ibora ta’rifi. Collinsdictionary.com
4. Dickens, C. *David Copperfield*. London: Bradbury & Evans, 1850. — 243-bet.
5. Dickens, C. *The Pickwick Papers*. London: Chapman & Hall, 1837. — 157-bet.
6. Firth, J.R. *A Synopsis of Linguistic Theory 1930–1955*. In: *Studies in Linguistic Analysis*. Oxford: Blackwell, 1957. — 1–32-betlar.
7. Firth, J.R. *Papers in Linguistics 1934–1951*. London: Oxford University Press, 1957. — 410–430-betlar.
8. Oybek. *Navoiy*. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1944. — 215-bet.
9. Vinogradov, V.V. *Основные понятия синтаксиса*. Moskva, 1947. — 19-bet.
10. Yo’ldoshev, B. *Frazzeologik uslubiyat asoslari*. Toshkent, 2006. — 24-bet.

SYMBOLIC DIMENSIONS OF COLORS AND NUMBERS IN MODERN UZBEK LITERATURE: A CASE STUDY OF NAZAR ESHONKUL'S WORKS

Davletova Shalola, PhD Student Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

ZAMONIY O'ZBEK ADABIYOTIDAGI RANG VA SONLARNING RAMZIY MA'NOLARI: NAZAR ESHONQUL ASARLARI MISOLIDA

Davletova Shalola, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ЦВЕТА И ЧИСЛА В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НАЗАРА ЭШОНКУЛА

Давлетова Шалола, базовый докторант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

<https://orcid.org/0009-000-0657-1713>

e-mail:

shaloladavletova96@gmail.com

Abstract: This article explores the symbolic use of colors and numbers as central aesthetic, semantic, and philosophical devices in modern Uzbek literature, with special attention to the works of Nazar Eshonkul. Drawing from national tradition, mythological archetypes, and comparative literary studies, the paper demonstrates how color and number symbolism function not only as decorative elements but as profound metaphors that articulate psychological tension, moral dichotomies, and existential crises.

Keywords: color symbolism, number symbolism, Nazar Eshonkul, Uzbek literature, archetype, poetics, semiotics.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida rang va sonlarning ramziy qo'llanishi markaziy estetik, semantik va falsafiy vositalar sifatida tahlil qilinadi. Ayniqsa, Nazar Eshonkul ijodiga alohida e'tibor qaratiladi. Milliy an'ana, mifologik arxetiplar va qiyosiy adabiyotshunoslik yondashuvlari asosida maqolada rang va son ramzi faqatgina bezak unsuri sifatida emas, balki psixologik tanglik, axloqiy ziddlik va ekzistensial inqirozlarni ifodalovchi chuqur metaforik mexanizm sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: rang ramzi, son ramzi, Nazar Eshonkul, o'zbek adabiyoti, arxetip, poetika, semiotika.

Аннотация: В данной статье рассматривается символическое использование цветов и чисел как центральных эстетических, семантических и философских средств в современной узбекской литературе, с особым вниманием к творчеству Назара Эшонкула. Опираясь на национальные традиции, мифологические архетипы и сравнительные литературоведческие исследования, автор показывает, что символика цвета и числа выступает не только декоративным элементом, но и глубоким метафорическим механизмом, выражающим психологическое напряжение, нравственные дихотомии и экзистенциальные кризисы.

Ключевые слова: символика цвета, символика числа, Назар Эшонкул, узбекская литература, архетип, поэтика, семиотика.

INTRODUCTION. Symbolism of colors and numbers is among the most persistent categories of human imagination, spanning from ancient mythologies to modern artistic discourse. Scholars in semiotics argue that symbolic structures constitute an “organic unity of consciousness”, which cannot be reduced to direct logical explanation but are grasped through intuition and aesthetic perception [2;15]. Both colors and numbers embody archetypal meanings, serving as condensed forms of collective memory and cultural identity.

MATERIALS AND METHODS. In Uzbek literature, these symbolic codes acquire particular depth due to the fusion of Islamic spirituality, Sufi philosophy, and folk mythology. As Jumatova notes, “colors in modern Uzbek poetry are not merely descriptive but encode emotional states and national consciousness” [7,22]. Similarly, Ruziyeva emphasizes that “numbers in oral tradition sustain rhythm and metaphoric layering, reinforcing ritualistic harmony”.

In modern Uzbek literature, both colors and numbers serve as mediators between tradition and innovation. Writers such as Nazar Eshonkul draw upon these symbolic codes to articulate contemporary concerns—existential anxiety, social alienation, and spiritual crisis—while remaining anchored in cultural archetypes. Color symbolism in Nazar Eshonkul’s prose functions as a philosophical and psychological code that goes beyond mere description. His narratives transform colors into ontological markers of inner experience, often combining folkloric meanings with existential nuances. Black emerges as one of the most dominant symbolic registers in Nazar Eshonkul’s works. In *The Claws of the Night* (*Tun panjalari*), blackness is not simply a marker of night but a psychic terrain where fear and trauma become embodied through the metaphor of “claws”. The image suggests suffocation and existential paralysis, transforming darkness into an ontological presence. Similarly, in *The Storm of the Soul* (*Qalb to‘zoni*), black ink and illegible writing symbolize the collapse of reason and the fragmentation of language itself [10,61]. Unlike

Conrad’s *Heart of Darkness*, which links blackness to colonial wilderness, Nazar Eshonkul internalizes the symbol—black becomes a marker of psychological ruin and metaphysical crisis. White in Nazar Eshonkul’s prose does not function as a one-dimensional symbol of innocence. Instead, it embodies both spiritual resilience and existential waiting. In *White Flame* (*Oq alanga*), white represents steadfast emotional loyalty and resistance to oblivion. Conversely, in *The Storm of the Soul*, the “white pages” are associated with repression and silence—the truths that remain unspoken [11,42]. This duality echoes global traditions where white can signal both salvation and death (as in Pamuk’s *The White Castle* or Hawthorne’s *The Scarlet Letter*). Nazar Eshonkul thus reconfigures whiteness as an ambivalent space of hope and repression, memory and silence.

DISCUSSION. Gray surfaces most prominently in *Dead Season* (*O‘lik mavsum*), where the dull environment of a teacher–student relationship mirrors the decay of intellectual ideals. Here gray signifies not merely a visual tone but a spiritual exhaustion, an in-between state between light and darkness. It captures a sense of epistemological suspension—a world stripped of conviction and clarity [12,29]. The symbolism parallels Western modernist uses of gray (e.g., Woolf’s *To the Lighthouse*, Faulkner’s *The Sound and the Fury*), where gray reflects repression and disillusionment. In *The Scent of Mint* (*Yalpiz hidi*), a yellow rose placed in a cemetery becomes a paradoxical image of beauty and mortality. This juxtaposition dramatizes the aesthetic tension between vitality and death. Yellow here signifies not only fading charisma but also existential weariness. While in German folklore yellow may symbolize joy, and in Christian iconography betrayal, in Eshonkul it is loaded with ambivalence—a symbol of decline, instability, and metaphysical fatigue [13,53]. The connection recalls Kundera’s and Marquez’s use of yellow as a marker of sensuality and decay.

Red appears less frequently in Nazar Eshonkul’s prose, but its presence is connotatively strong. Terms such as “storm,” “anguish,” and

“terror” create a semantic field of redness, suggesting emotional intensity and hidden violence. In *The Storm of the Soul*, the climactic tension of inner agitation resonates with global traditions of red as revolution (Stendhal’s *Le Rouge et le Noir*), trauma (Morrison’s *Beloved*), or sensuality (Kundera’s *Life is Elsewhere*) [14,77]. Thus, red in Eshonkul is an implicit color, one that reveals itself through associative networks rather than direct imagery.

Perhaps the most original aspect of Nazar Eshonkul’s color poetics is his deliberate use of colorlessness. In *Dead Season*, the absence of vivid hues reflects intellectual fatigue and spiritual numbness. Achromatism becomes a metaphor for void and exhaustion, where the lack of color itself communicates despair. This strategy aligns with modernist aesthetics, where silence and absence often carry stronger meaning than presence [15,34]. For Nazar Eshonkul, the absence of color is not emptiness but a symbolic fullness of negation, pointing to the erosion of meaning and vitality. Just as colors structure the visual and emotional fabric of Nazar Eshonkul’s works, numbers provide a mythopoetic architecture that bridges folklore, Islamic cosmology, and existential reflection. Numbers in his prose do not merely indicate quantity; they function as qualitative categories of meaning, reinforcing rhythm, tension, and philosophical depth. The number three is one of the most archetypal symbols in both world mythology and Uzbek folklore. Tales of “three brothers,” “three roads,” or “three trials” express a universal narrative rhythm [16,21]. In Eshonkul’s *The Claws of the Night*, the protagonist faces a triadic structure of trials—fear, memory, and confrontation. This recalls the folkloric *uch yo‘l ajralishi* (“three-way crossroads”), where human destiny is tested. Philosophically, the number three in his prose embodies balance between opposing forces, suggesting that resolution can only emerge after a sequence of existential trials. Seven holds a central place in Islamic and Turkic traditions: seven heavens, seven days, seven ancestors (*yetti pusht*), and seven sacred trials in Sufi cosmology [18,42]. In *The Storm of the Soul*, symbolic references to “seven-fold silence” and “seven layers of darkness” echo this sacred resonance. Here seven becomes a symbol of completeness, marking the

transition from earthly confusion to metaphysical awareness. The motif resonates with Qur’anic imagery as well as with global traditions, where seven often signals cosmic order (as in Dante’s seven terraces of Purgatory or the seven days of creation) [19,57].

In Nazar Eshonkul’s prose, nine often appears indirectly—for example, nine unnamed figures or nine recurring sounds—creating a sense of unfinished tension. Unlike seven (closure) or twelve (order), nine in his work embodies incompleteness, signaling a threshold where the character cannot yet transcend existential struggle. The number twelve, connected to the lunar calendar, the zodiac, and the twelve imams in Islamic Shi’a tradition, signifies cyclicity and sacred order [22,18]. In *Dead Season*, references to twelve empty chairs symbolize the absence of historical continuity, as though time itself has been fractured. This resonates with the cultural memory of twelve as cosmic order, but in Nazar Eshonkul it becomes a broken order, mirroring the loss of collective and personal stability.

Forty is one of the most powerful numbers in Eastern tradition: forty days of mourning, forty nights of trial, forty companions of the Prophet, forty maidens (*qirq qiz*) [24,12]. In Nazar Eshonkul’s *The Scent of Mint*, the motif of “forty steps of silence” dramatizes the process of existential initiation, echoing Sufi rituals of forty-day seclusion (*chilla*). In Eshonkul’s literary universe, colors and numbers rarely function in isolation. Instead, they intersect to create multi-layered symbolic codes, where hue and quantity reinforce each other’s semantic depth. This synthesis mirrors traditional Uzbek folklore, where epic motifs often combine chromatic and numerical elements—such as “forty white horses,” “seven black mountains,” or “three golden apples”.

White in Eshonkul’s prose often carries ambivalent meanings—hope, silence, or repression [14,52]. When paired with forty, it acquires a distinctly spiritual dimension. In *The Scent of Mint*, the imagery of “forty steps on a white path” evokes ritual purification, recalling the Sufi practice of *chilla* (forty-day retreat). Although red is not frequent in Nazar Eshonkul’s texts, it appears implicitly through storm, blood, and anguish [12,116]. When connected with the

number three, red represents existential peak moments where a character faces crucial trials. The triadic structure reinforces the inevitability of choice: love, violence, or sacrifice. This echoes folkloric trials where heroes pass through “three red gates” before reaching their destiny [16,21]. Thus, red and three together embody the crisis of decision-making in moments of heightened emotion.

Nazar Eshonkul’s poetics of color and number gains greater clarity when contrasted with major international traditions. Conrad’s *Heart of Darkness* famously uses blackness to stage colonial wilderness and moral degeneration in an externalized, social register [2,87]. Where Conrad links color to social history and power relations, Eshonkul uses similar imagery to probe the fragility of consciousness and the collapse of meaning under modern pressures [10,61]. This inward turn converts a socio-political allegory into an existential, almost phenomenological exploration.

RESULTS. Nazar Eshonkul’s symbolic inventory (black/white/red/yellow; three/seven/fifty) participates in universal archetypes — the same deep structures (trial, purification, crisis, rebirth) recur across cultures. Local Reinterpretation and Philosophical Dislocation. Nazar Eshonkul’s originality lies in how he dislocates these archetypes from their conventional teleologies. Numbers become thresholds without guaranteed ascent; colors turn inward and epistemologically destabilize. The synthesis of Islamic-Sufi numerology, Uzbek folk imagery, and modernist interiority produces a hybrid poetics that is at once universal and distinctly Uzbek.

CONCLUSION. In sum, Nazar Eshonkul’s symbolic poetics of colors and numbers transforms inherited archetypes into philosophical coordinates of uncertainty. His work testifies to the vitality of Uzbek literature as it enters global conversations on symbolism,

modernism, and existential narrative. Future research may extend this inquiry to comparative analyses with other Central Asian authors or examine the intermedial adaptation of his symbolism in visual and cinematic forms.

REFERENCES:

1. Amis, M. (2003). *Yellow Dog*. London: Jonathan Cape.
2. Conrad, J. (1902). *Heart of Darkness*. London: Blackwood and Sons.
3. Woolf, V. (1927). *To the Lighthouse*. London: Hogarth Press.
4. Fitzgerald, F. S. (1925). *The Great Gatsby*. New York: Charles Scribner’s Sons.
5. Morrison, T. (1987). *Beloved*. New York: Alfred A. Knopf.
6. Jung, C. G. (1964). *Man and His Symbols*. New York: Doubleday.
7. Eliade, M. (1961). *Images and Symbols: Studies in Religious Symbolism*. New York: Sheed & Ward.
8. Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine.
9. Campbell, J. (1949). *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton: Princeton University Press.
10. Ulug’ov, A. (2022). “Rang va iztirob: Nazar Eshonkul prozasida ramziy qatlamlar.” *Adabiy izlanishlar*, 3(1), 45–58.
11. Ruziyeva, M. Y. (2016). *O‘zbek xalq qo‘shiqlarida rang simvolikasi* (Doctoral dissertation). Tashkent.
12. Salinger, J. D. (1951). *The Catcher in the Rye*. Boston: Little, Brown and Company.
13. Stendhal. (1830). *Le Rouge et le Noir* [The Red and the Black]. Paris: Levavasseeur.
14. Jumatova, J. N. (2012). *Hozirgi o‘zbek she’riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar* (PhD dissertation). Tashkent.
15. Faulkner, W. (1930). *As I Lay Dying*. New York: Cape & Smith.

AXLOQIY MADANIYATNING ENG MUHIM UNSURLARI

*Nazarov Ilhom Alimovich, O'zbekiston Respublikasi IIB Malaka
oshirish instituti tadqiqotchisi*

THE MOST IMPORTANT ELEMENTS OF MORAL CULTURE

*Nazarov Ilhom Alimovich, Researcher of the Institute of Advanced
Training of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of
Uzbekistan*

ВАЖНЕЙШИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ПРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

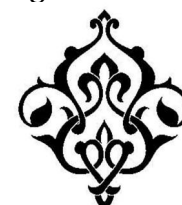
*Назаров Илхом Алимович, научный исследователь Института
повышения квалификации МВД Республики Узбекистан*

<https://orcid.org/0009-0002-9529-1814>

e-mail:

nazarovilhambek2@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada axloqiy madaniyatning mohiyati, uning jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Axloqiy madaniyat insonlarning o'zaro munosabatlaridagi odob-axloq me'yorlari, ichki madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini o'z ichiga oladi. Maqolada axloqiy madaniyatning asosiy unsurlari, ularning shakllanish omillari va zamonaviy jamiyatda ahamiyati tahlil qilinadi. Shu bilan birga, axloqiy madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyati ta'kidlanadi

Tayanch tushunchalar: axloqiy madaniyat, ma'naviyat, odob-axloq, ijtimoiy me'yorlar, shaxsiy madaniyat, axloqiy qadriyatlar, muallimlik odobi, huquq-tartibot xodimlari odobi, rahbarlik odobi, muhandis odobi, tarbiya.

Abstract: The article discusses the essence of moral culture, its significance in society and the life of the individual. Moral culture includes the norms of etiquette, internal culture and spiritual values in human relations. The article analyzes the main elements of moral culture, the factors of their formation and their significance in modern society. At the same time, the social and personal importance of developing moral culture is emphasized.

Key concepts: Moral culture, spirituality, etiquette, social norms, personal culture, moral values, teacher ethics, law enforcement ethics, leadership ethics, engineer ethics, upbringing.

Аннотация: В статье рассматривается сущность нравственной культуры, её значение в обществе и жизни личности. Нравственная культура включает в себя нормы этикета, внутреннюю культуру и духовные ценности в человеческих отношениях. В статье анализируются основные элементы нравственной культуры, факторы их формирования и их значение в современном обществе. При этом подчёркивается социальная и личностная значимость развития нравственной культуры.

Ключевые понятия: нравственная культура, духовность, этикет, социальные нормы, личностная культура, нравственные ценности, этика учителя, этика правоохранительных органов, этика лидерства, этика инженера, воспитание.

KIRISH. Har qanday jamiyatning axloqiy qiyofasi uning madaniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Insonlar o'rtasidagi sog'lom munosabatlar, odob-axloq me'yorlariga amal qilish va shaxsiy mas'uliyat tuyg'usi – bularning barchasi axloqiy madaniyat

tushunchasiga bevosita taalluqlidir. Axloqiy madaniyat – bu faqat odat yoki urf-odatlarning yig'indisi emas, balki inson ongida shakllanadigan ichki madaniyat, axloqiy qarashlar va xulq-atvor mezonlarining uyg'un birikmasidir. Ushbu maqolada axloqiy madaniyatning asosiy unsurlari, ularning jamiyatdagi o'rnini hamda shaxs tarbiyasidagi roli haqida fikr yuritiladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi davrda axloqiy qadriyatlarni saqlab qolish va mustahkamlash har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bu yondashuv axloqiy madaniyatni inson ongining mahsuli sifatida ko'radi. Axloqiy qadriyatlar aql, tafakkur va ong orqali shakllanadi, deb hisoblanadi. Bu yondashuvda axloqiy me'yorlar universal va umumbashariy deb talqin qilinadi. Masalan, Immanuel Kant axloqni inson burchi sifatida ko'rgan va harakatlarni "kategoriya imperativi" asosida baholagan¹. Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo'yishni, an'anaviy axloqiy-me'yoriy talablarni bajarishni taqozo etadi. Shuning barobarida, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi, ko'zga ko'rsatishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo'lishi so'z, nutq vositasida ro'y beradi. So'zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlari tashkil etadi. Shu bois muomala odobi o'zini, eng avvalo, shirinsuxanlik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe'llilik singari axloqiy me'yorlarda namoyon qiladi.

METODOLOGIK ASOSLAR. Darhaqiqat, muomala odobida muloqotning asosi bo'lmish til katta ahamiyatga ega. Zero, odamlar bir-birlarini til orqali tushunadilar, til vositasida o'z fikrini o'zgaga yetkazish ma'lum ma'noda san'at. Zarur so'zni topish, muayyan holatga mos keladigan ifodaviy vositalarni qo'llash, fikrni jumlaviy jihatdan to'g'ri ifodalash, aniq, bosiq, salobat bilan so'zlash hamsuhbatingiz yoki tinglovchining diqqatini tortishda muhim rol o'ynaydi, so'zlovchining nutq madaniyati darajasini ko'taradi. Muomala madaniyati jamiyatda sog'lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda muhim

rol o'ynaydi. Salomlashish, o'z fikrini muloyim ifoda etish, suhbatdoshni diqqat bilan tinglash – bularning barchasi odobli muomalaning ko'rinishlaridir². Suhbat paytida tinimsiz harakatda bo'lib turish, qo'lni paxsa qilib gapirish yoki suhbatdoshining yoshini nazarga olmay, uni oyoqni chalkashtirib o'tirgan holda tinglash, birov jon kuydirib so'zlayotganda esnash v.b. shunga o'xshash holatlar ham muomaladagi odobsizlikni bildiradi.

TAHLIL. Muomala odobining yana bir "ko'zgusi" – bu insoniy qarash, nigoh, so'zsiz-noverbal harakatlar. Ma'lumki, odamning qarashida, yuz ifodasida, qo'l harakatlarida uning qay sabablardandir tilga chiqmagan, so'zga aylanmagan hissiyoti, talablari o'z aksini topadi. Chunonchi, suhbatdoshining gapini oxirigacha eshitmay, qo'l siltab ketish – muomaladagi madaniyatsizlikni anglatadi. Ba'zan qarab qo'yishning o'zi so'zdan ham kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Deylik, bir quruvchi usta o'z shogirdining xatti-harakatlaridan noroziligini bildirish uchun bosh chayqab, jilmayib qo'yishi mumkin. Ikkinchi usta esa, bir lahza o'qrayib qarash bilan munosabatini ifodalaydi. Birinchi usta yuz ifodasi va xatti-harakati bilan: "Obbo shovvoz-ey, sal shoshilibsan-da, ha, mayli, zarari yo'q, shunaqasi ham bo'ladi", degan ma'noni anglatasa, ikkinchi ustaning qarashidan: "Yana ishni rasvo qilibsang-ku, padarla'nat, qachon odam bo'lasan?!" degan so'zlarni uqish mumkin. Shubhasiz, birinchi usta muomalada odobga rioya qilgan bo'lsa, ikkinchisi uning aksi – shogirdining emas, o'zining odobsizligini ko'rsatmoqda. Yaxshi muomala odatlari nafaqat insonning shaxsiy fazilati, balki butun jamiyatdagi axloqiy muhitning ko'zgasidir. Yuksak odobga ega insonlar ijtimoiy birlik va o'zaro hurmat muhitini shakllantiradi³.

Umuman olganda, muomala odobi kishilarning nasihat qilmasdan va odob o'rgatmasdan bir-biriga ta'siri, tarbiya va o'z-o'zini tarbiya vositasi sifatida diqqatga sazovor. Shu sababli yoshlarimizda muomala odobini shakllantirish hozirgi kunda jamiyatimiz oldida turgan muhim vazifalardan. Bunda ota-onaning,

¹ Kant, I. (1785). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*.

² Мамарасулов Р. *Одоб ва ахлоқ асослари*. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2018. - Б. 42.

³ Каримов И.А. *Юксак маънавият - энгилмас куч*. - Тошкент: Маънавият нашриёти, 2008. - Б. 56.

mahalla–ko‘yning ta’siri katta. Undan foydalana bilish kerak. Zero, axloqiy komillikka erishish muomala odobini egallashdan boshlanadi.

Axloqiy madaniyat kasbiy odobda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunki inson voyaga yetib, bir kasbning boshini tutgach, o‘z kasbi doirasida odamlar bilan muntazam munosabatda bo‘ladi. Bu munosabat, bir tomondan, hamkasabalar davrasida ro‘y bersa, ikkinchi jihatdan, u kasb talabiga binoan uchrashadigan turli toifadagi odamlar bilan yuzaga keladi. Ayni paytda, kasbiy odob axloqiy madaniyatning eng yuksak shakllaridan biri; uning jamiyat axloqiy hayotidagi o‘rni yuksak. Shu bois kasbiy odobga bafurjaroq to‘xtalish joiz.

Har bir jamiyatda muayyan guruhlar borki, egallagan kasblari ularni boshqa jamiyatdoshlariga nisbatan imtiyozli darajaga olib chiqadi. Ko‘pchilik jamiyat a‘zolarining hayot–mamotlari, sog‘lig‘i, ma‘naviy sog‘lomligi, huquqiy himoyasi, ilmiy salohiyatining namoyon bo‘lishi kabi omillar o‘shanday imtiyozli kasb egalarining o‘z kasbiy burch mas‘uliyatini qay darajada his etishlariga, halollik va vijdon yuzasidan ish ko‘rishlariga bog‘liqligi hammaga ma‘lum. Chunonchi, tabobat xodimini, jarrohnini olaylik. Deylik, u har bir operatsiya kunida bir necha kishini hayotga qaytaradi; yuzlab odamlar uning yordamiga muhtoj, unga umid va ishonch, ilinj bilan qaraydilar. Bordi–yu, shaxsiy manfaat yo‘lida jarroh o‘z bemoriga xiyonat qilsa–chi, ya‘ni, uni qasddan halok etsa–chi? Kim uni shunday qilmasligini kafolatlaydi? Yoki jurnalistni olaylik. U shaxsiy manfaati yo‘lida, kasbining kamyobligidan foydalanib, begunoh kishilarni ma‘naviy azobga qo‘yishi, atayin jamiyat oldida sharmanda qilishi va shuning hisobiga o‘zining ba‘zi bir muammolarini hal qilib olishi mumkin emasmi? Mumkin. Zero, to haqiqat yuzaga chiqquncha nohaq tanqidga uchragan shaxsning adoyi tamom bo‘lishi hech gap emas. Xo‘sh, jurnalistning shunday qilmasligini kim kafolatlaydi?

Shu bois boshqalarning qo‘lidan kelmaydigan ishlarni bajara oladiganlar faoliyatida o‘zboshimchalik, manfaatparastlik, xudbinlik va kasbni suiiste‘mol qilish singari illatlarga yo‘l

qo‘ymaslik uchun, shuningdek, ular axloqiy darajasini yuksak bosqichda turishini ta‘minlash maqsadida ko‘p hollarda o‘zaro qoidalar majmui yaratilgan. Bu qoidalar majmui, odatda, qasamyod yoki me‘yorlar ko‘rinishini olgan. Uni buzish o‘ta odobsizlik va axloqsizlik, hatto jamiyatga xiyonat tarzida baholanadi. Bunday qasamyodlar juda uzoq tarixga ega. Misol tariqasida hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan Qadimgi Yunon hakimi Hippokrat (milodgacha V–IV asrlar) tomonidan qisqa va lo‘nda shaklda tuzilgan, tabobat xodimlari kasbiy odobi qonun–qoidalari jamlangan mashhur “Hippokrat qasami”ni keltirish mumkin.

Tarixda o‘z dushmanini davolagan tabiblar ham ko‘p uchraydi. Chunonchi, qadimgi hind eposi “Ramayana”da (II asr) behush yotgan Lakshman boshida turgan devlar shohining xos tabibi kechinmalari shu jihatdan muhim. Tabib oldida ikki yo‘l bor edi: biri – saltanat dushmanini muhtoj bemor sifatida davolash, ikkinchi yo‘l davolashdan bosh tortish bilan uni o‘limga mahkum etish. Tabib uzoq mulohazadan so‘ng tabiblik odobi qoidalariga bo‘ysunishni – Lakshmanni davolashni afzal ko‘radi. Zero, kasbiy odob qonun–qoidalari talabiga ko‘ra, bemor to‘shagi ustidagi tabib uchun do‘st yoki dushman degan tushunchalar o‘z ma‘nosini yo‘qotadi, uning qoshida faqat tibbiy yordamga intizor, shafqatga muhtoj, zaif inson yotadi. Davolanib hayotga qaytgan Lakshman devlar mamlakatining tengsiz buyuk jangchisi va saltanat valiahdi Indirjidni jangda halok etadi hamda tabib fuqaro bo‘lgan Lanka davlatining tanazzuliga yo‘l ochadi. Lekin, kitobxon tabibni xiyonatkor yoki sotqin demaydi, aksincha, uning ma‘naviy jasoratiga, halolligiga, kasbiy burchiga sodiqligiga hayrat bilan tasannolar o‘qiydi⁴.

Yoki mashhur rus olimi akademik Andrey Saxarovning taqdirini olaylik. Buyuk nazariyotchi, fizik, termoyadro sohasida tengi yo‘q mutaxassis, vodorod bombasining asosiy kashfiyotchisi, Vatan mudofaasini mustahkamlashdagi xizmatlari uchun o‘nlab orden va medallar sohibi, ikki marta Sotsialistik Mehnat Qahramoni, obro‘li, badavlat bu insonga nima yetishmasdi? Nega u hammasidan kechishga – ommaviy qirg‘in qurollari, jumladan, o‘zi yaratgan vodorod bombasi sinovlariga ochiq bayonotlar bilan qarshi chiqishga ahd qildi?

⁴ Рамаяна. *Қадимги Ҳинд эпоси*. Таржима ва таҳлил. - Тошкент: Фоя, 2015. - Б. 123-125.

Natijada qatag'onlarga asoslangan sho'rolar tuzumi uni ilmiy jamoatchilikdan ajratib, poytaxtdan olisdagi Rossiya shaharlaridan biriga badarg'a qildi, uning nomini matbuotda yoki kitoblarda qayd etilishini taqiqladi. Vaholanki, u hammadan izzatliroq yashay olishi mumkin edi. Saxarov yuksak axloq yo'lini tanladi – olimlik burchi, odobi talablarini bajarishni har qanday boylik, izzat-ikromdan baland qo'ydi. Buyuk olim o'z kashfiyoti insonning eng oliy huquqi bo'lmish – yashash huquqiga rahna solishi mumkinligi va qisman solayotgani uchun uni amalda qo'llanilishiga qarshi kurashdi. U sho'rolar hukumati va mafkurachilari tomonidan o'zining Vatan mudofaasi quvvatini susaytirishga harakat qilgan salkam xiyonatkor fuqaro deb e'lon etilishiga, boshiga behisob tuhmatlar, ta'ndashnomlar yog'dirilishiga sabot bilan chidadi, ahddan qaytmadi, yovuzlik saltanati qo'lida o'z olimlik iste'dodining qo'g'irchoq bo'lishiga, harbiy murvatga aylanishiga yo'l qo'ymadi. Oxir-oqibatda u inson huquqlarining jahon tan olgan eng buyuk himoyachilaridan biri sifatida butun insoniyat tahsiniga sazovor bo'ldi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Bulardan tashqari, muallimlik odobi, huquq-tartibot xodimlari odobi, muhandis odobi singari birqancha kasbiy odob turlari borki, ular ham jamiyatda axloqiy munosabatlar silsilasida muhim ahamiyatga ega. Shuni aytish kerakki, barcha kasbiy odob qonun-qoidalarining ta'sir doirasi, miqyosi bir xil emas. Ba'zi bir kasbiy odobning buzilishi oddiy odobsizlik doirasidan chiqib, axloqsizlikka aylanib ketadi. Masalan, rahbarlik odobidagi ba'zi nuqtalarga to'xtalaylik. Rahbar quyi lavozimdagilarga mensimay, qo'pol munosabatda bo'lishi, o'ziga ishonib topshirilgan hudud yoki tashkilotdagi oddiy odamlar arz-dodiga, orzu-istaklariga to'ralarcha qarashi odobsizlikka kirsas, uning shaxsiy boylik orttirishi yo'lida korrupsiya vositasida mamlakat, viloyat yoki tashkilot manfaatlarini qurbon qilishi axloqsizlik, nafaqat rahbarlik kasbiga, balki Vatanga ham xiyonat tarzida baholanishi mumkin. Ba'zan kasbiy odobning kasbiy axloq deb atalishi ham ana shundan.

Rahbarlikning axloqiy jihatlari, rahbar borasida Islom Karimovning mana bu fikrlari bag'oyat ibratlidir: "Oddiy odamlarning rahbarlarga munosabati ikki fuqaro o'rtasidagi munosabatgina emas. Ayni paytda u jamiyatda qaror topadigan ma'naviy-ruhiy, siyosiy-axloqiy muhitni ham yaratadi... Haqiqiy rahbar odamlarning ko'ngliga yo'l topib, ularni ezgulikka, yaxshilikka, yaratishga da'vat etadi"⁵.

Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki, kasbiy odob muammosi, ba'zilar o'ylaganidek, axloqshunoslikning mayda masalalaridan emas. Uni har tomonlama o'rganish, kasbiy erkinlik va kasbiy burch munosabatini tadqiq etish XXI asr axloqshunosligida muhim o'rin egallayajak. Zero, kasbiy odob shaxs va jamiyat axloqiy hayotida o'zini amaliy axloq tarzida namoyon etuvchi ma'naviy hodisa sifatida baholanishi lozim.

XULOSA. Insonning axloqiy hayoti uning axloqiy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. Zero, axloqiy tarbiya insonning shaxs bo'lib yetishuvini ta'minlaydigan uzluksiz jarayonlaridan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarni anglab yetadi, o'zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me'yorlar asosida yashashga o'rganadi. Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: bulardan biri – qanday yashamoq kerak, ikkinchisi – nima qilmog'-u, nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko'rinishidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kant, I. (1785). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*.
2. Мамарасулов Р. *Одоб ва ахлоқ асослари*. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2018. - Б. 42.
3. Каримов И.А. *Юксак маънавият – энгилмас куч*. - Тошкент: Маънавият нашриёти, 2008. - Б. 56.
4. Рамаяна. *Қадимги ҳинд эпоси*. Таржима ва таҳлил. - Тошкент: Ғоя, 2015. - Б. 123-125.
5. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т., Ўзбекистон, 1999, 77-б.

⁵ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т., Ўзбекистон, 1999, 77-б.

IMAGES OF WIFE AND MOTHER IN TURKISH AND UZBEK PROVERBS: A COMPARATIVE ANALYSIS

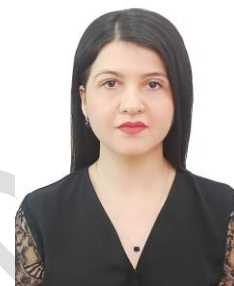
Shabanova Sadaf Djumaliyevna, Doctoral Researcher of The Higher School of Turkology Tashkent State University of Oriental Studies

TURK VA O'ZBEK MAQOLLARIDA TURMUSH O'RTAQ VA ONA OBRAZLARI: QIYOSIY TAHLIL

Shabanova Sadaf Djumaliyevna, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Turkshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

ОБРАЗЫ ЖЕНЫ И МАТЕРИ В ТУРЕЦКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Шабанова Садаф Джумалиевна, докторант высшей школы Туркологии Ташкентского государственного университета востоковедения

<https://orcid.org/0000-0002-4093-7979>

e-mail:
sadafim12567@gmail.com

Abstract: This study analyzes Turkish and Uzbek proverbs depicting “wife” and “mother,” revealing how linguistic expressions encode gender roles, societal expectations, and cultural values while shaping perceptions of familial and female identity.

Keywords: proverbs, gender roles, Turkish language, Uzbek language, paremiology, cultural values, linguistic analysis, comparative study.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda “turmush o’rtoq” va “ona” obrazlarini tasvirlovchi turk va o’zbek maqollari tahlil qilinadi hamda til birliklari orqali gender rollari, ijtimoiy kutishlar va madaniy qadriyatlarning qanday kodlanishi, oilaviy hamda ayollik identifikatsiyasi shakllanishi ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: maqollar, gender rollari, turk tili, o’zbek tili, paremiologiya, madaniy qadriyatlar, lingvistik tahlil, qiyosiy tadqiqot.

Аннотация: В данном исследовании анализируются турецкие и узбекские пословицы, изображающие образы “жены” и “матери”, с целью выявить, как языковые выражения кодируют гендерные роли, социальные ожидания и культурные ценности, формируя представления о семейной и женской идентичности.

Ключевые слова: пословицы, гендерные роли, турецкий язык, узбекский язык, паремиология, культурные ценности, лингвистический анализ, сравнительное исследование.

INTRODUCTION. The linguistic expressions of familial roles, such as “wife” and “mother,” provide an excellent spectacle for viewing cultural values and social expectations imbedded in the common sense within a particular group [1]. In doing so, the paper will compare and contrast Turkish and Uzbek digital proverbs as mediators of traditional representations of these archetypal female characters in two socio-culturally distinct milieus. This study is based primarily on a content analysis of proverbs that involve female figures from Türkiye and Uzbekistan [8]. Proverbs, as condensed repertoires of communal experience and the wisdom of the forebears, are a valuable source from which we can learn much about traditional conceptions and contemporary understanding concerning gender roles and kinship practices [3]. Hailing from the ancient dictions of orally spoken traditions, these pithy expressions serve in compressed form as moral guidance, commonsensical truths, and typical beliefs carefully handed down through generations [2]. They carry the wisdom of the masses as a didactic instrument that reinforces cultural and ethical values in a community [4]. This didacticism makes proverbs particularly rich for analyzing the social value of women and their normative behavior as wives and mothers [5]. This study seeks to reveal the hidden societal expectations, virtues, and limitations attached to these roles in Turkish and Uzbek cultures by examining proverbs related to wives and mothers, since these kinds of expressions may also show encoded social perspectives on family structure and gender. Second, a comparative reading of such proverbial accounts can also yield interesting comparisons and contrasts in the ways Chuvash and Yörük people imagine the nature of domesticity as well as feminine selfhood [7]. This kind of analysis is an important part of our overall study about how linguistic sexism can translate into the use of idioms and pejoratives through expressions fixed in habitual uses, where laden in still-oriented words (e.g., ‘battle’) are deeply felt prejudices and a collective wisdom inscribed within gender roles [8]. Furthermore, this cross-cultural exploration may also contribute to a better understanding of universal tendencies in female

roles, as well as culturally specific peculiarities that distinguish social structures in Türkiye and Uzbekistan that share the linguistic texture.

MATERIALS AND METHODS. This contextualist mode of comparison gives greater insight into how cultural values are encoded and propagated within oral traditions about women’s roles in society [8]. The analysis draws upon a corpus of Turkish and Uzbek proverbs and focuses on thematic patterns in the representations of “wife” and “mother”. This approach allows us to uncover semantic fields around the figures of speech, bringing out open statements and hidden presumptions concerning their social role and the noble merits [9]. This analysis refers to these proverbs to their evaluative orientation and attitude – positivity, negativity, or neutrality – to uncover the social attitudes and perceptions toward a wife’s or/and mother’s behavior and actions in both cultures [10]. This well-organized typology thus makes it possible to observe – though the representation of the significant female archetypes in Turkish and Uzbek paremiology can be culturally specific or universal. This methodological foundation relates to techniques that have been used in previous studies of language by structuralists and semantic scholars who explored general and distinctive features of lexical units, leading in turn to establishing objective typologies for comparative evaluations [10]. In particular, the study utilizes cognitive semantic analytic methods, which provide an entirely different discourse level of analyzing how conceptual metaphors and metonymies create a human understanding of ‘wife’ and ‘mother,’ from proverbs to those used in discussing affection or social relationships through language as well [11]. Such analysis will help to reveal culturally significant features of these women and the behaviors attributed to them and enrich our understanding of their conceptualization in each respective linguistic culture [12].

This type of analysis made it possible to reveal not only how proverbs, as a specific cultural form of wisdom, encode and reflect social values but also to understand the cognitive and semantic structures that were involved in shaping these manifestations [13]. Meanwhile, by decoding the

text semantics of these proverbs, we would also like to reveal how these sayings become cognitive means for representing visual information, and we are willing to disclose them as tools of socialization in both Turkish and Uzbek cultures [14]. This methodological stance also builds on established linguistic and cultural research models that, through the analysis of verbal representations and conceptual structures, investigate how core concepts such as those of good/evil are expressed and interpreted in various linguocultures [15]. The two phases at a certain level exposed the stereotyped or prejudiced prototypes and lexical and cognitive gaps within the scopes of experience relevant to social life today in Turkish (Uzbek) society [16]. This systematic approach further enables a rigorous comparison, identifying overlapping cultural substrata as well as specific socio-history that contributed to the profile of women across this closely related linguistic and cultural span [17].

DISCUSSION. I will discuss in the results section below what we learn from oral proverbs and how scenes are depicted for “wife” and “mother” through a comparative analysis of Turkish and Uzbek proverbs. This will also include a consideration of how language and culture both shape specific gender concepts, which are rooted in common human experiences but also interpreted in culturally unique ways [18]. It will examine the historical, religious, and social points of view on the formation and survival of these proverbial units that have to be taken into account, recognizing their contribution in forming attitudes towards women in society. Finally, the article will consider to what extent (pretend) sexual violence in these proverbial manifestations conforms – or not – with actual social and legal norms regarding gender equality when it comes to both Türkiye and Uzbekistan, providing some hints for whether or not traditional beliefs have either fossilized or developed new at all about sexuality [19]. This review will reveal proverbs as lasting features of oral culture that can be measured to measure or share differences in attitudes toward women, showing which aspects of tradition seem to persist and where they begin to give way [20]. We will also consider the

implications of these results for understanding cultural transmission and the role of language in perpetuating or resisting norms about gender within these societies. This will include correlating the themes and semantic fields reported to develop a holistic account of how culture views women’s roles, making use of the theoretical frameworks that connect language with cultural identity [21]. This will involve a critical consideration of the extent to which – or indeed how – these proverbs mirror or distort women’s real lives by scrutinizing mismatches between idealized statements (in proverbs) and actual gender roles in Turkish and Uzbek communities.

The study also examines the possible communicative effect of whether the proverbs serve to promote or counter stereotyping of females and is similar to analyses of proverbs in other cultures that contain dehumanizing elements with respect to women [22]. The analysis is important because societal power asymmetries are all permeating and are often rendered in language, with subtle gendered biases encoded in what all too frequently pass for innocent cultural artifacts [8]. For example, in many cultures, such as Balochi, French, and Serbian-speaking ones, proverbs present women from a gendered perspective that shows them dependent, submissive, or marginalized, while they represent men in terms of power, autonomy, or freedom [20]. In this regard, the analysis will compare whether Turkish and Uzbek proverbs replicate or resist these patriarchal discourses to make an argument about cultural narratives that maintain as well as combat gender disparities in these cultures [8]. Furthermore, proverbs and aphorisms may shed light on varying views of the world whilst also mirroring and shaping perceptions of gender roles in society [8]. This may require examining how proverbs mirror the prevailing societal structures and attitudes towards women, and also whether they have a tendency to perpetuate traditional patriarchal institutions or, on the contrary, show traces of more gender-neutral stances [8]. The arguments further apply to the social group, the age group, and professions in these cultures to influence the perception and meaning-making of gender roles as instantiated in proverbs

[22]. The research therefore seeks to ‘disentangle how these “linguistic hand-me-downs” inform understandings of leader and societal roles, also with regard for women’ [20] in the context of often unreflectively employed conventional metaphors.

RESULTS. This section presents the empirical data collected through systematic comparative analysis of Turkish and Uzbek proverbs with the “wife” and “mother” themes, typologically sorted for thematic trends and linguistic forms. The taut compartmentalization enables deep exploration of gendered perspectives found in these cultural expressions, revealing not only their common origins but also their separate trajectories. The investigation isolates types of repetition, semantic fields, and evaluative connotations related to these roles, measured quantitatively and qualitatively in order to identify their prevalence and effects. The paper will analyze the presence and types of these proverbs in order to explore the construction of gender roles and how it also establishes linguistic stereotypes that justify or disqualify behaviors. Additionally, the findings will deepen our understanding of how these proverbs, which act as cultural reservoirs, help consolidate traditional roles for women in households or counteract such expectations, to some extent, leading to new deviations from historical paradigms that eventually redefine what becomes generally remembered [8]. For instance, if some proverbs might seem to legitimize patriarchal orders and represent women mainly as wives or mothers, others may project more ambivalent pictures of female agency and power in household and community as they represent a range of social role expectations. A close reading of these proverbs may also involve determining which represent explicit gender stereotypes, in which women are portrayed as underdogs or in the domestic realm, compared to those that might serve to empower or recognize their value-added contributions (even if they remain tacit) [8]. This thoughtful analysis helps illuminate the extent to which these linguistic artifacts do more than simply reflect but rather participate in constructing gendered identities and paves the way for a finer understanding of cultural values and power.

CONCLUSION. This broad comparative study concludes that whereas Turkish and Uzbek proverbs in general reinforce traditional sex roles, subtle differences are found in the salience of certain attributes, which mirror specific shades of culture within a shared language community. In particular, the image of “wife” often flips between its idealized visions of home and marriage and its cautionary tales of domestic strife, whereas the “mother’s” character remains characterized by care, wisdom, conscience, and love.

This distinction points to how similar societally imposed norms, once filtered through different sets of cultural spectacles, result in subtly different semantic realms in proverbial forms. This discrepancy highlights the effects that certain historical trajectories and socio-cultural factors may have on the linguistic representation of sex by closely related language groups. The analysis also suggests that these changes in proverbial constructions make a great contribution to the current conversations there are around gender identity and also shape the perception of women’s agency, as well as social roles, within those cultural settings. Furthermore, the survival of these traditional representations in current proverb usage indicates that old gender-specific images and stereotypes continue to be perpetuated through proverbs, which have implications for contemporary perceptions about women’s identity and roles. This calls attention to the omnipresent role of language socialization and indexicality in constituting and transmitting cultural norms, specifically about gender, over generations. In the future it will be interesting to investigate (a) whether urbanization and more exposures to the outer world had some kind of an impact – even if slight – on traditional proverbial narratives, which would in turn have produced new sayings about gender relations and women’s roles in Turkish and Uzbek societies.

REFERENCES:

1. M.F.Makhammadovna. Cross-Cultural Analysis: Representation of Some Aspects of a Parent-Child Relationship (on the Examples of English and Uzbek Proverbs) // SHS Web of Conferences, vol. 100, p. 2008, Jan. 2021.

2. K.K.Kuchkinov, D.B.Kurbanova, V.K.Shoinazarova. Linguocultural Peculiarities of English Proverbs and Their Uzbek Equivalents // Theoretical & Applied Science, vol. 90, no. 10, p. 38, Oct. 2020.
3. D.A.Tursunova, The Meaning and Usage of Family Related Quotes In English Language // Current Research Journal Of Philological Sciences, vol. 3, no. 5, p. 16, May 2022.
4. S.A.Ghilzai, A.Sultana, M.Zeeshan. Proverbial Rhetoric in Sustenance of Gender Stereotypes: An Ethnological Account of Proverbs from Pakistani Languages // Global Language Review, p. 1, Jun. 2020.
5. A.A.Dickson, M.D.Mbosowo. African Proverbs about Women: Semantic Import and Impact in African Societies // Mediterranean Journal of Social Sciences, May 2014.
6. T.Romanova, O.Evdokimova, A.Zaharova, A.Ivanova, N.Fedorova, The concept family in the Russian and Ukrainian language culture (based on proverbs and sayings) // SHS Web of Conferences, vol. 69, p. 136, 2019.
7. J.Hua, T.Zhao, Gender inequality: issues, challenges and new perspectives // Gender Place & Culture, p. 1, Dec. 2024.
8. L.N.Toan, Symbolic Language and Imagery in Formatting, Preserving, and Transmitting Cultural Values through Vietnamese Proverbs // International Journal of Religion, vol. 5, no. 3, p. 547, May 2024.
9. D.S.Nugraha. The Apple of My Eye: Exploring the Affection Expressed in English Proverbs // Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research), Sep. 2023.
10. A.S.Onchoke, X.Wen. A Cognitive Analysis of Woman Metaphors in Ekegusii Language // Linguistics and Literature Studies, vol. 5, no. 5, p. 344, Sep. 2017, doi: 10.13189/lis.2017.050503.
11. R.Singh. Niedzwiedzia Przysluga? Bear's Favor? Hidden Garden behind the Concrete Proverbs: Cognitive-Semantic Analysis of Proverbs in Persian, Polish and Spanish // English Linguistics Research, vol. 8, no. 1, p. 20, Mar. 2019.
12. M.Bobuafor. Cultural values and the pragmatic significance of proverbial sayings in Tafi and Ewe // Journal of Pragmatics, vol.178, p. 192, 2021.
13. G.A.Madmarova. Representation Features in the National Cultural Content of Concepts Good and Evil // Open Journal of Modern Linguistics, vol. 11, no. 4, p. 630, Jan. 2021.
14. Л.В.Завальська, А.А.Кисельова. Associative fields 'reputation' and 'image' in the intercultural dimension. 2021, p. 312.
15. A.A.Alavi, T.A.Shaikhullin. Linguistic Representation of Family Relations in Russian and Yemeni Set Expressions // Journal of Sustainable Development, vol. 8, no. 4, Apr. 2015.
16. C.Mazzuca, A.M.Borghi, S.V.Putten, L.Lugli, R.Nicoletti, A.Majid, Gender is conceptualized in different ways across cultures // Language and Cognition, vol. 16, no. 2, p. 353, Sep. 2023.
17. A.Načičione. Proverbs in The System of Language and Their Creative Use: A Cross-Cultural View // Culture Crossroads, vol. 16, p. 4, Nov. 2022.
18. C.Nyambura. A theological analysis of African proverbs about women: with reference to proverbs from Gikuyu people of central Kenya, 2005.
19. T.Đurin, I.Jovanović. Geese, planks and sluts: Semantic derogation of women in French and Serbian slang // Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Pristini, vol. 52, no. 1, p. 77, Jan. 2022.
20. S.N.J.Ardakani, H.A.Harehdasht, L.Hajjari. The Controversial Portrayal of Women in Persian Proverbs // English Language and Literature Studies, vol. 5, no. 3, Sep. 2015.
21. S.Randell, H.Yerbury. An Exploration of the Metaphors and Images Used to Describe Leadership in Two Different Cultural Contexts // Frontiers in Education, vol. 5, Aug. 2020.
22. K.Momani, M.A.Badarneh, F.Migdadi, Gender metaphors in Middle Eastern politics and the Arab receiver // Social Semiotics, vol. 19, no. 3, p. 293, Sep. 2009.

Qabul qilindi: 01.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 94(575.1) 613.95:613.96

ZAMONAVIY FUQAROLIK JAMIYATI NAZARIYALARI: G'ARB VA MUSULMON DUNYOSIDAGI YONDASHUVLAR

¹Jumaniyazov Bekzod Ochilovich, Urganch innovatsion universiteti dotsenti

²Sabanova Nilufar Baxodirovna, Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

MODERN THEORIES OF CIVIL SOCIETY: APPROACHES IN THE WESTERN AND MUSLIM WORLDS

¹Jumaniyazov Bekzod Ochilovich, Associate Professor, Urgench Innovative University

²Sabanova Nilufar Bakhodirovna, Independent Researcher, Urgench State University

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА: ПОДХОДЫ В ЗАПАДНОМ И МУСУЛЬМАНСКОМ МИРАХ

¹Джуманиязов Бекзод Очилович, доцент Ургенчского инновационного университета

²Сабанова Нилуфар Баходировна, независимый исследователь Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy davrda fuqarolik jamiyatining o'ziga xos xususiyatlari va undagi asosiy tendensiyalar, qarashlar, ta'limotlar haqida gap boradi. Shuningdek, zamonaviy davr fuqarolik jamiyati rivojlanishining istiqbollari haqida soha vakillarining fikrlari va qarashlaridan iqtibosliklar keltiriladi.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, erkinlik, siyosat, siyosiy tizim, suverenitet, oila, davlat funksiyalari, monarx, ijtimoiy institutlar, davlat funksiyalari.

Abstract: This article discusses the specifics of civil society in modern times and its main trends, views and teachings. It also quotes the views and opinions of industry representatives on the prospects for the development of civil society in modern times.

Keywords: civil society, freedom, politics, political system, sovereignty, family, state functions, monarch, social institutions, state functions.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности гражданского общества в наше время и его основные тенденции, взгляды и учения. В нем также цитируются взгляды и мнения представителей отрасли о перспективах развития гражданского общества в наше время.

Ключевые слова: гражданское общество, свобода, политика, политическая система, суверенитет, семья, функции государства, монарх, социальные институты, функции государства.

KIRISH. Zamonaviy davrda "qonun o'zaro rivojlanishni ham belgilaydigan ustuvorligi" va "fuqarolik jamiyati" nafaqat bir tushunchalarga aylanmoqda. "Qonun ustuvorligi" va jamiyat tizimining elementi, tarkibiy qismlari, balki "fuqarolik jamiyati"ning o'zaro ta'siri "mazmun va

<https://orcid.org/https://orcid.org/0009-0003-7245-3914>

e-mail:
bekzod.jumaniyazov@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-5310-3141>

e-mail:
nilufarsabanova111@gmail.com

shakl” umumiy falsafiy toifasining harakatlariga muvofiq sodir bo‘ladi. Fuqarolik jamiyati ma’lum bir qisqa davrda yuqori darajada rivojlangan tizim sifatida paydo bo‘lmaydi, u asta-sekin quyi turdagi jamoalardan o‘tib boradi. Fuqarolik jamiyatining shakllanishi davlatchilikning mustahkamlanishi, mulkchilikning turli shakllarining rivojlanishi fonida amalga oshirilmoqda. Demokratiyaning rivojlanishi bilan fuqarolik jamiyati davlat vasiyligidan tobora ko‘proq chiqib bormoqda va ularning o‘zaro ta’siri haqida savol tug‘iladi. Davlat apparati va fuqarolik jamiyati o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar masalalarini to‘liqroq ochib berish uchun “fuqarolik jamiyati” ta’rifining mazmunini ko‘rib chiqish kerak.

TAHLIL. “Fuqarolik jamiyati” tushunchasi “davlat” tushunchasi kabi qadimiy va o‘zining uzoq rivojlanish bosqichlariga ega bo‘lgan tushunchadir. Davlatda yashovchi fuqarolar fuqarolik jamiyatini tashkil qiladi, degan tezisni birinchi bo‘lib ilgari surgan olimlardan biri Arastu edi. U “Davlat nima ekanligini aniqlashdan oldin fuqaro tushunchasini aniqlab olish kerak, chunki davlat fuqarolar yig‘indisi, fuqarolik jamiyatidan boshqa narsa emas”, deb yozgan edi[1].

Bu nuqtayi nazar, ehtimol, qadimgi yunon demokratiyasi sharoitida, erkin fuqarolarning ko‘pchiligi davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etgan va boshqaruv ishlariga haq to‘lanmagan sharoitlarda o‘zini oqlagandir. Biroq keyingi tadqiqotchilar Arastuning davlat fuqarolik jamiyati degan fikrini qo‘llab-quvvatlamadilar. “Fuqarolik jamiyati” tushunchasi G.Gegel va boshqa ba’zi faylasuflar asarlarida yanada rivojlantirildi [2]. Fuqarolik jamiyati haqidagi zamonaviy tushunchaga G.Gegel eng yaqin keldi. U fransuz, anglosakson va nemis ijtimoiy tafakkuri yutuqlarini tizimlashtirib, fuqarolik jamiyati oiladan davlatga dialektik harakatning alohida bosqichini ifodalaydi, degan xulosaga keldi. G.Gegel fuqarolik jamiyatini davlatning kelib chiqishi haqidagi shartnoma nazariyasi bilan bog‘ladi[3]. Uzoq vaqt davomida rus olimlari fuqarolik jamiyati muammolari bilan shug‘ullanmagan. Ushbu konsepsiya 90-yillarning boshidan faol ilmiy muomalada bo‘lgan.

Bu holatni shu bilan izohlash mumkinki, aynan shu davrda fuqarolik institutlari yangi taraqqiyotga erishib, davlat boshqaruvi ishlarida ortib borayotgan rol o‘ynay boshladi. Shu munosabat bilan jamiyatning davlat hayotidagi o‘rni mazmunini qayta ko‘rib chiqish zarurati tug‘ildi. Aytish joizki, “fuqarolik jamiyati” toifasi nafaqat huquqiy, balki tarixiy, falsafiy va siyosatshunoslik hamdir. Shu bois ham keyingi yillarda turli soha olimlari “fuqarolik

jamiyati” tushunchasining mazmuni haqida o‘z fikrlarini bildirishmoqda. Masalan, S.L.Serebryakov: “Fuqarolik jamiyati – bu ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-siyosiy institutlar hayotini ta’minlaydigan, davlatdan mustaqil bo‘lgan va shaxsning o‘zini o‘zi anglashi uchun sharoitlarni ta’minlashga mo‘ljallangan ijtimoiy aloqalar tizimidir”, deya ta’riflaydi. Muallif fuqarolik jamiyati o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradigan sohalarni ko‘rsatadi, ammo bizning fikrimizcha, u iqtisodiy sohani mutlaqo unutib qo‘yganligi ushbu ta’rifda muhim ahamiyatga ega. Lekin aynan shaxsning ishlab chiqarish munosabatlari sohasida o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-siyosiy sohaning rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, siyosatshunoslik lug‘atida berilgan ta’rifni yanada to‘liqroq deb hisoblash mumkin. Unda ta’kidlanganidek, fuqarolik jamiyati “o‘z a’zolari o‘rtasida rivojlangan iqtisodiy, madaniy, huquqiy va siyosiy munosabatlarga ega bo‘lgan, davlatdan mustaqil, lekin u bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan jamiyat, yuqori ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’naviy-axloqiy mavqega ega fuqarolar jamiyatidir. Davlat bilan birgalikda huquqiy munosabatlarni rivojlantirdi”[4]. V.G.Smolkovning ta’kidlashicha, fuqarolik jamiyati “siyosiy hokimiyatdan tashqarida bo‘lgan jamiyatning bir qismi, shu jumladan siyosiy bo‘lmagan munosabatlar, ya’ni qadriyatlar, manfaatlar xilma-xilligini ifodalovchi barcha nodavlat munosabatlar va institutlar yig‘indisi va odamlarning ehtiyojlari”[5]. A.P.Kochetkovning ta’kidlashicha, fuqarolik jamiyati “Shaxsga o‘z fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va jamiyat a’zolarining turli ehtiyojlari, manfaatlari va qadriyatlarini ifoda etish imkonini beradigan nodavlat ijtimoiy munosabatlar va institutlar tizimi”. “Fuqarolik jamiyati” tushunchasining mazmuni bo‘yicha ko‘plab fikr-mulohazalar ko‘p jihatdan uning nafaqat huquqshunoslik sohasidagi mutaxassislar, balki faylasuflar, siyosatshunoslar, tarixchilar tomonidan ham o‘rganilishi bilan bog‘liq. Shunga qaramay, konsepsiyani aniqlashda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Ayrimlarning fikricha, fuqarolik jamiyatining eng oliy qadriyati erkinlikdir, fuqarolik jamiyatining o‘zi esa shaxsni davlatdan himoya qiluvchi mexanizm sifatida qaraladi. Bu nuqtayi nazar liberal-demokratik nom oldi. Boshqacha, sotsial-demokratik yondashuv tarafdorlari fuqarolik jamiyatini butun ijtimoiy va siyosiy hayotning asosi deb hisoblaydilar. Ularning aytishicha, fuqarolik jamiyati hokimiyat tuzilmalarini shakllantirishi kerak va bular, o‘z navbatida, fuqarolik jamiyati

mavjudligining asoslarini belgilaydi. Keling, siyosatshunoslik nuqtayi nazaridan fuqarolik jamiyatining eng muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga harakat qilaylik. Birinchidan, fuqarolik jamiyati jamiyatda rivojlanadigan ijtimoiy munosabatlarning alohida turi bilan tavsiflanadi. Bu munosabatlar faqat ijtimoiy hayotda rivojlanishi mumkin. Bunday munosabatlar faqat aholi faol siyosiy pozitsiyani egallagan va davlat ishlarining aksariyat qismini hal qilishda ishtirok etishga intilgan holatda rivojlanishi mumkin. Uzoq muddatli demokratik an'ananing mavjudligi ham zaruriy shartdir. Bundan tashqari, bizning fikrimizcha, bu munosabatlar huquqiy munosabatlar bo'lishi kerak, garchi axloqiy normalar va odatlarning tartibga soluvchi ahamiyatini inkor etib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi munosabatlar vertikal bo'ysunish xususiyatiga ega bo'lmazligi kerak, bunda davlat fuqarolik jamiyatining turli tuzilmalariga bevosita rahbarlikni amalga oshirishini nazarda tutmaslik kerak. Bu munosabatlar, birinchi navbatda, muvofiqlashtirish va o'zaro ta'sir qilish xarakterida bo'lishi kerak. Boshqacha aytganda, fuqarolik jamiyati tuzilmalari davlatdan mustaqil bo'lishi va alohida shaxslar tashabbusi bilan shakllanishi kerak. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, fuqarolik jamiyati davlatdan mustaqil, lekin u bilan shaxsning izchil rivojlanishi va o'zini o'zi anglashi uchun o'zaro ta'sir qiluvchi, jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarini qamrab oluvchi ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Fuqarolik jamiyati haqida gapirganda, biz ushbu ta'rifdan kelib chiqamiz. Fuqarolik jamiyati, birinchi navbatda, har qanday tuzilmalar emas, balki jamiyatning sifat holatidir, ammo o'z manfaatlarini amalga oshirish uchun shaxslar qandaydir tarzda birlashishi kerak. Shu sababli, davlat apparati va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlar masalasini ochib berish.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Fuqarolik jamiyatining asosiy elementlari sifatida aksariyat mualliflar quyidagilarni belgilaydilar: jamoat birlashmalari, jumladan, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, jamoat tashabbuskorlik organlari, xayriya fondlari, iste'molchilar uyushmalari, ilmiy, madaniy, sport jamiyatlari va boshqalar, lobbi tuzilmalari; diniy birlashmalar; mustaqil ommaviy axborot vositalari; oila; bevosita hukumat rahbariyatidan xoli sanoat tuzilmalari. Darhaqiqat, muayyan davlat ijtimoiy-siyosiy subyekti ikkita asosiy elementdan – davlat va fuqarolik jamiyatidan iborat. Bu elementlarning ikkalasi ham bitta tizimni tashkil qiladi va ularning har

biri o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Sanab o'tilgan funksiyalarga davlatga ta'sir ko'rsatish, uni demokratik normalar va fuqarolar manfaatlariga muvofiq shakllantirish funksiyasini qo'shish mumkin. Fuqarolik jamiyati muammolarini o'rganayotgan barcha mualliflar bir ovozdan, umumiy muammolarni birgalikda hal etish maqsadida ixtiyoriylik asosida tuzilgan odamlar jamoalari uning ajralmas qismi ekanligini ta'kidlamogda. Biroq, bu hodisani tushunishda birlik yo'q. Ushbu masalani ochib berishda biz amaldagi qonunchilikda keltirilgan jamoat birlashmalarining tasnifiga amal qilamiz[7]. Fuqarolik jamiyati infratuzilmasining umume'tirof etilgan elementi rivojlangan siyosiy tizimdir. Ilmiy adabiyotlarda jamiyatda siyosiy partiyalar tomonidan amalga oshiriladigan funksiyalar yetarlicha batafsil tadqiq qilingan. Bizningcha, eng muhimi, siyosiy manfaatlarini ifodalash funksiyasi. Albatta, siyosiy partiyalar mutlaq hamfikrlardan iborat ulkan jamoalar, deyish qiyin. Biz faqat eng muhim siyosiy manfaatlarining ifodasi haqida gapirishimiz mumkin. K.Xolodovskiy ularni "jamiyangan manfaatlar" deb ataydi[8]. Manfaatlarining jamlanishi natijasida asosiy masalalar bo'yicha umumiy pozitsiya ishlab chiqiladi, uning asosida umumiy siyosiy kurs, siyosiy dastur ishlab chiqiladi. Yana bir teng darajada muhim funksiya integratsiya funksiyasidir. Integrativ funksiya shtat aholisini yoki uning bir qismini g'oya atrofida birlashtirishga qaratilgan. Safarbarlik va yo'naltirish funksiyasi fuqarolarni siyosiy kurashda faol ishtirok etish maqsadida tashkil etishga qaratilgan bo'lib, har qanday siyosiy partiyaning asosiy maqsadi – hokimiyatni zabt etishni amalga oshirishga yordam beradi. Rivojlangan partiyaviy tizim siyosiy muxolifatni shakllantirish funksiyasini bajaradi. Siyosiy muxolifatning mavjudligi fuqarolik jamiyatining eng muhim belgisidir. Muxolifat aholining mutlaq ko'pchiligi manfaatlarini hisobga olgan holda qarorlar qabul qilish uchun siyosiy hokimiyatga bosim o'tkazadi, siyosiy yo'nalishni tuzatishda ishtirok etadi. Bundan tashqari, siyosiy muxolifat hokimiyat tuzilmalariga nisbatan nazorat funksiyalarini amalga oshiradi. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, A.N.ning fikriga qo'shilish mumkin. Kulik "Zamonaviy partiya – bu jamiyat tomonidan qabul qilingan yordamga tayangan holda o'z vakillarini davlatning muhim lavozimlariga ko'tarish orqali (mustaqil ravishda yoki boshqalar bilan koalitsiyada) hokimiyatni qo'lga kiritish, saqlash va amalga oshirishni asosiy maqsad qilib qo'yadigan jamoat tashkilotidir". Fuqarolik jamiyati turli ixtiyoriy tashkilotlar va harakatlardan iborat. Ular orasida

kasaba uyushmalari g'oyat muhim o'rin tutadi. Fuqarolik jamiyatini shakllantirish, uni demokratlashtirish, unga ijtimoiy yo'nalish berish jarayonida kasaba uyushmalarining alohida o'rni bor. Ular fuqarolik jamiyati doirasida mustaqillik, erkinlik, bag'rikenglik, o'z-o'zini hurmat qilish kabi umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlarga katta hissa qo'shmoqda. Fuqarolik jamiyati bozor munosabatlarining shakllanishi davrida vujudga keladi va ular bilan birga rivojlanadi. Bu taraqqiyotning paradokslaridan biri shundaki, erkin iqtisodiy munosabatlar asosida vujudga kelgan fuqarolik jamiyatining alohida institutlari faoliyati tadbirkorlikning to'liq erkinligini cheklashga qaratilganligi, ya'ni bozor taraqqiyoti qonunlariga zid ravishda faoliyat yuritishidir. Bu birinchi navbatda kasaba uyushmalari faoliyatiga taalluqlidir. Iqtisodiy munosabatlar zamonaviy fuqarolik jamiyatining quyi tizimlaridan biridir. O'zbekistonda iqtisodiy munosabatlar tizimi o'zining yangi tushunchasi bo'yicha shakllanish davrini boshdan kechirmoqda va uning jamoaviy subyektlari – kasaba uyushmalari va ish beruvchilar uyushmalari hali ham shakllanmoqda. Butun dunyoda ish beruvchi va xodim o'rtasidagi munosabatlarning eng ilg'or shakli jamoa shartnomasi hisoblanadi. Bizning sharoitimizda, u xulosaga kelganda, ko'pincha ish beruvchi tomonidan dikta bo'ladi. Bu kasaba uyushmalari hozirda ta'minlamayapti, degan fikrni bildiradi. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, demokratik jamiyat rivojlanishi sharoitida rasmiy tuzilmalarga birlashtirilmagan, lekin davlatda qabul qilinadigan qarorlarga ta'sir o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lgan maxsus odamlar yoki odamlar guruhlar jamiyat hayotining majburiy tarkibiy qismlaridan biriga aylanadi. Fuqarolik jamiyati va qonun ustuvorligini ta'minlashda ommaviy axborot vositalarining o'rni ular bajaradigan vazifalar bilan belgilanadi. Ularning eng to'liq ro'yxati, bizning fikrimizcha, A.A.Chichanovskiyda keltiriladi. Uning aytishicha, ommaviy axborot vositalarining vazifalari: "muloqot funksiyasi (vositachi funktsiya); ijtimoiy mobilizatsiya funksiyasi; axborot va kognitiv funktsiya; qiymatga yo'naltirish funksiyasi; kommunikativ va estetik funktsiya". Ko'pgina siyosatchilar va jurnalistlar ommaviy axborot vositalari "to'rtinchi hokimiyat" degan fikrni tez-tez ta'kidlaydilar. Ommaviy axborot vositalarining hokimiyat va jamiyat tuzilmalari o'rtasidagi vositachi rolini belgilash to'g'riroq bo'ladi. Shu bilan birga, mediatsiyaning rolini kamsitmaslik kerak, chunki ommaviy axborot vositalari ko'plab qoidalarni mustaqil ravishda sharhlash imkoniyatiga

ega. Huquqiy davlatda ommaviy axborot vositalarining o'rni muhimligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Demak, ularning faoliyatini huquqiy tartibga solish zarurati tug'iladi.

XULOSA. Fuqarolik jamiyatini shakllantirishning zarur sharti iqtisodiyotni rivojlantirishdir. G'arb mamlakatlari taraqqiyotining tarixiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotni mustahkamlashda davlat hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq, bu masalada davlatning tartibga solish ahamiyatini mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Davlatning ta'siri tadbirkorlikka zarar keltirmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak. Davlat, eng avvalo, tadbirkorlikni rivojlantirish uchun normal sharoit yaratishga, bu sohada bevosita tartibga solishni amalga oshirmaslikka chaqirilgan. Davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish ta'siri faqat bozorning o'zini o'zi tartibga solish doirasidan tashqarida bo'lgan sohalarda mumkin. Bu sohalarga mudofaa, xavfsizlik, jinoyatchilikka qarshi kurash, ijtimoiy xavfsizlik, monopoliyaga qarshi tartibga solish kiradi.

Xulosa qilib aytganda, fuqarolik jamiyati tushunchasi murakkab ijtimoiy tushunchalardan biri bo'lib, ma'lum rivojlanish bosqichlariga ega hamda o'zini takomillashtirib borayotgan tushuncha hamdir. Bu tushuncha ayniqsa bugungi globallashuv davrida yuksak darajada rivojlanmoqda. Chunki bu davrda insonlarning siyosiy, ijtimoiy faolligi, ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki o'smoqda. Bularning barchasi kelajakda fuqarolik jamiyatini o'sishiga, rivojlanishiga va yangi bir rivojlanish bosqichiga ko'tarilishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аристотель. Политика. Сочинения в 4-х томах. М., 1983. Т. 4.
2. Гегель, Г. Философия права. М., 1990.
3. Серебряков, С.Л. Цивилизованные основы для формирования гражданского общества в России // Социальнополитический журнал. 1995. №2.
4. Политический словарь. М., 1993.
5. Смольков, В.Г. Гражданское общество и государство. Гражданское общество. М., 1993.
6. Кочетков, А.П. Россия на пороге XXI века. М., 1998.
7. Левин, И.Б. Гражданское общество на Западе и в России // Полис. 1996. №5.
8. Холодовский, В.Г. Гражданское общество в России: структуры и сознание. М.: Наука, 1998.

SHAYBONIYLAR DAVRIDA URF-ODATLAR, AN'ANALAR VA DINIY HAYOT

*Jumaniyazov Sardorbek Muxtorbek o'g'li, Qoraqalpog' davlat
universiteti 1-bosqich magistranti*

CUSTOMS, TRADITIONS, AND RELIGIOUS LIFE DURING THE SHAYBANID ERA

*Jumaniyazov Sardorbek Mukhtorbek o'g'li, 1st-year master's
student at Karakalpak State University*

ОБЫЧАИ, ТРАДИЦИИ И РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ В ЭПОХУ ШАЙБАНИДОВ

*Джуманиязов Сардорбек Мухторбек оглы, магистрант
1-курса Каракалпакского государственного университета*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Shayboniylar davrida shakllangan urf-odatlar, xilma-xil an'analar va diniy hayot masalalari yoritiladi. Shuningdek, shayboniy hukmdorlarining dinga bo'lgan munosabati ham tarixiy-etnografik manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda davr ma'naviy hayotining o'ziga xos jihatlari va ularning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy nuqtayi nazardan ochib beriladi.

Kalit so'zlar: shayboniylar, urf-odat va an'analar, to'y marosimlari, bayramlar, diniy hayot, sport musobaqalari, fol ochish, marosimlar.

Annotation: This article explores the customs, diverse traditions, and aspects of religious life that emerged during the Shaybanid period. It also analyzes the attitude of the Shaybanid rulers toward religion based on historical and ethnographic sources. The study highlights the distinctive features of the spiritual life of the era and examines their significance for social relations and the overall development of society from a scholarly perspective.

Keywords: shaybanids, customs, traditions, wedding ceremonies, festivals, religious life, sports competitions, fortune-telling, rituals.

Аннотация: В данной статье освещаются обычаи, разнообразные традиции и религиозная жизнь, сложившиеся в эпоху Шайбанидов. Особое внимание уделяется отношению шайбанидских правителей к религии, анализируемому на основе историко-этнографических источников. В исследовании раскрываются уникальные черты духовной жизни эпохи и их значение для общественного развития.

Ключевые слова: Шайбаниды, обычаи, традиции, свадебные обряды, праздники, религиозная жизнь, спортивные соревнования, гадания, ритуалы.

KIRISH. Shayboniylar davri Markaziy Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi. Bu davrda davlat boshqaruvi, ijtimoiy munosabatlar, madaniy hayot va diniy qarashlarda sezilarli o'zgarishlar yuz bergan. Xalq urf-odatlarini, an'analarini, to'y va bayram marosimlari, diniy hayot unsurlari

jamiyatning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Sport musobaqalari, turli marosim va udumlar ham davrning ijtimoiy hayotida keng o'rin egallagan. Shayboniy hukmdorlarining dinga bo'lgan munosabati esa diniy hayot va ma'naviy muhit

<https://orcid.org/https://orcid.org/0009-0008-3659-6594>

e-mail:

jumaniyazovsardor@gmail.com

rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Mazkur maqola ana shu jarayonlarni tahlil qiladi hamda ularning o'z davri jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini ochib beradi. Shuningdek, bu davrda xalqning kundalik hayoti, urf-odat va an'analari, ijtimoiy marosimlar orqali avlodlararo ma'naviy meros uzviy davom ettirilgan. Nikoh va to'y marosimlari, Ramazon va Qurbon hayitlari kabi diniy bayramlar, Navro'z kabi qadimiy umumxalq bayramlari keng nishonlangan. Musobaqalar va o'yinlar, shu jumladan kurash, ot poygasi, kamondan o'q otish kabi an'anaviy sport turlari ijtimoiy hayotning ajralmas qismi bo'lgan. Mazkur tadqiqotning maqsadi Shayboniylar davrida shakllangan urf-odatlar, an'analar va diniy hayot masalalarini yoritish, shayboniy hukmdorlarining diniy qarashlarini tahlil qilish hamda bu jarayonlarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini ochib berishdan iborat. Ushbu maqola mavzuni yanada chuqur o'rganish uchun ilmiy adabiyotlar va manbalardan foydalanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Shayboniylar o'zbek davlati haqida shu kungacha ko'plab manbalar yetib kelgan. Shayboniylar davri bo'yicha yoritgan ilmiy tadqiqot manbalaridan eng avvalo, A.Qayumovning "Shayboniylar davri tarixi" asarida ushbu davr siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlari batafsil tahlil qilingan[1]. Muallif shayboniy hukmdorlarining davlat boshqaruvi, ularning diniy siyosati hamda jamiyat hayotiga ko'rsatgan ta'sirini yoritadi. A.Sagdullayevning "O'zbek xalqining urf-odatlari va an'analari" nomli fundamental tadqiqotida o'zbek xalqining marosimlari, to'y va dafn marosimlari, diniy bayramlari, shuningdek, qadimiy xalq o'yinlari va sport musobaqalari haqida boy etnografik ma'lumotlar keltirilgan[2]. Bu asar shayboniylar davridagi ijtimoiy hayotni o'rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. X.Ziyoyevning "Shayboniylar davlati va uning siyosiy hayoti" kitobida shayboniylar davlatchiligi, hukmdorlarning diniy qarashlari va ularning ulamolar bilan munosabatlari ilmiy tahlil qilingan[3]. Asarda diniy siyosat va uning xalq hayotiga ta'siri, shuningdek, islomiy qadriyatlarining mustahkamlanish jarayoni chuqur yoritilgan. Bundan tashqari, B.Karimovning "Markaziy Osiyo xalqlarining diniy marosimlari" asarida diniy hayotning turli jihatlarini, Ramazon va Qurbon hayiti kabi islomiy bayramlarning tarixiy

ildizlari va ularning ijtimoiy ahamiyati tadqiq etilgan[4]. Ushbu tadqiqot shayboniylar davrida diniy hayotning rivojlanishini tushunishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, S.Madrahimovning "O'zbek xalq o'yinlari va sport an'analari" asarida o'sha davrda mashhur bo'lgan kurash, ot poygasi, kamondan otish kabi sport turlari haqida ilmiy ma'lumotlar berilgan[5]. Bu esa shayboniylar davridagi ijtimoiy hayotning qiziqarli jihatlarini yoritish imkonini beradi. Mazkur manbalar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, Shayboniylar davri nafaqat siyosiy tarix, balki boy etnografik merosga ega davr bo'lib, xalq urf-odatlarini, diniy hayoti va ma'naviy dunyosini o'rganish Markaziy Osiyo tarixshunosligida muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Ma'lum bir vaqt davomida Buxoroda yashagan, Movarounnahr ilmiy hayotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan Abulxayr Fazlulloh ibn Jamoliddin Fazlulloh ibn Ro'zbexon Isfaxoniy Xunjiy (1457-1533) Shayboniixon davrida shoh Ismoilning ta'qibidan qochib, Buxoroga kelgan olimlardan biri edi[6]. Xunjiyning 1503-1509-yillar oralig'ida yozilgan "Mehmonnomayi Buxoro" nomli asarida Shayboniixonning janglari, qahramonliklari, davlatning ichki va tashqi siyosati haqidagi ma'lumotlar bilan bir qatorda, Turkiston va dashti qipchoq xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, qozoqlar va o'zbeklar o'rtasidagi savdosotiq munosabatlari, shuningdek urf-odatlarini, an'analari to'g'risida ham ko'plab ma'lumotlar yozib qoldirilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Yuqorida nomlari zikr qilingan manbalar, tarixiy asarlar va sayyohlarning kundaliklari orqali bugungi kunda Shayboniylar davlati va Buxoro xonligidagi ijtimoiy hayot, aholining turmush tarzi, madaniyati, urf-odatlarini, shuningdek, ularning dinga bo'lgan munosabatlari haqida batafsil ma'lumotlar to'plashimizda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy va qisman etnografik usullar qo'llanildi. Avvalo, Shayboniylar davri tarixini yorituvchi yozma manbalar – tarixchilar asarlari, xronikalar va hujjatlar asosida faktlar to'plandi. Shu bilan birga, mavzuga oid zamonaviy ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar va maqolalar o'rganildi hamda ular o'zaro qiyosiy tahlil qilindi. Maqolada urf-odatlar, an'analar va diniy hayotga oid ma'lumotlar

tizimlashtirildi, ularning jamiyat hayotidagi o'zni va ijtimoiy ahamiyatini aniqlashga harakat qilindi. Etnografik yondashuv orqali xalq marosimlari va udumlari tavsiflab berildi, ularning shakllanish va rivojlanish omillari ochib berildi. Tadqiqot jarayonida shuningdek, tarixiy hodisalarga zamonaviy ilmiy nuqtai nazardan baho berildi, ularning ijtimoiy taraqqiyotdagi o'zni va davr madaniy hayotiga ta'siri umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Shayboniylar davri manbalarini tahlil qilish natijasida ushbu davr ijtimoiy va ma'naviy hayoti boy va rang-barang bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, tadqiqot davomida o'rganilgan ilmiy ishlar, tarixiy manbalar orqali aytishim mumkinki, shayboniylar Movarounnahrda Temuriylardan keyin ularga munosib ravishda o'ziga xos madaniyat, ilm-ma'rifat maskani yarata oldi. Masalan, 1585-yil sha'bon oyida Abdullaxon tomonidan o'g'li Abdulmo'min uchun uyushtirilgan marosimda hududlardagi barcha sultonlar, xonlar, ma'murlar, amirlar va din ulamolari taklif etilgan. Ichida xon saroyi ham joylashgan Bog'i Shahrda bo'lib o'tgan marosimda dasturxon yozilib, har xil kuylar chalinadi[7]. Sunnat marosimi payg'ambar alayhissalomning sunnati sanjalaridan bo'lib, sunnatga ixlos qo'yish maqsadida o'tkazilgan mazkur marosimda shahzodaga otlar, tilla naqshli choponlar, oltin, marvarid va yoqut solingan turli xil hamyonlar sovg'a qilingan. Bu kabi marosimlardan anglashimiz mumkin bo'ladiki, shayboniylar kelib chiqishi mog'ullardan bo'lishiga qaramasdan ular Movarounnahr va Xurosonda o'rnatib olganidan keyin tub yerli aholi madaniyatini, urf-odatlarini, dinga bo'lgan qarashlarini juda yaxshi o'zlashtirib olishga muvaffaq bo'lishgan. Shayboniylar shuningdek, Chingizxondan meros bo'lib qolgan e'tiqodlardan biri "Yat" yoki "yada" (joda) yulduzlarga qarab (fol ochish) harakat qilish amallariga ishonishgan[8]. Manbalarda qayd qilingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, o'sha davrda xalq yada e'tiqodiga qattiq ishongan va janglarda bundan foydalangan. Bu davrda to'ylarning asosiy vazifasi ko'ngilxushlik qilish edi. Bunday marosimlar ramziy ma'noda do'st va dushmanga o'zini ko'rsatib qo'yish vazifasini ham bajaradi. To'ylardagi xonlar tomonidan amalga oshirilgan ehsonlar omma oldida ularning qadrini yana ham oshirishga xizmat qilardi. Shu bilan birga,

marosimlardagi dabdaba va ziyofatlar ham xonlarning va boshqaruvchilarning kuchini ko'rsatish nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega bo'lgan. To'y va marosimlardan tashqari tarixiy manbalarda Ramazon bayrami, Qurbon hayiti, Ashuro kuni va Navro'z bayrami ham keng nishonlanganligi tilga olinadi. Xunjiy asaridagi Ramazon hayitining birinchi kunini tasvirlagan qismida quyosh o'zining qudrati va ulug'vorligi bilan og'izlarini ochgan ro'zadorlarga savob yog'dirayotganini, go'yo ufqning quyosh kosasidan ularga sut qadahi uzatib, nur sochayotgani haqida gapiradi. Bayram kuni saodat bayrog'i osmonning eng baland nuqtasiga ko'tarilib, yuqoridan kelayotgan rahmat va nurga minglab taqbiralar aytiladi. Buxorodagi "Musalloi Buxoro"da sultonlar darajalariga ko'ra tartib bilan yig'ilishadi va Devoni Humoyun a'zolari qiyomda turgan holatda bir ovozdin salovat va takbir aytishadi. Marosimda qatnashayotgan sultonlar, buyuk amirlar, mashhur allomalar va fazilatli kishilar martabalariga ko'ra o'tirishadi. Bundan tashqari, Xunjiy ramazon bayramida Buxorodagi Qovoq maydonida o'tkazilgan o'q otish marosimi haqida ham ma'lumot beradi[9]. Muhammad Shayboniynonning dinga bo'lgan qiziqishi bolaligidin boshlangan edi. Shayboniynon Buxoroda ekanligida Bahouddin Naqshband qabrini ziyorat qiladi. Bu ziyoratlarning zamirida buxoroliklarning gunohlaridin tavba qilish, duo va iltijolar bila shu yerda xizmat qilish orqali gunohlarining kechirilishi yotar edi. Shayboniynon bu yerda Bahouddin Naqshbandning nabirasi, o'z davrining yirik naqshbandiya xojalaridin bo'lgan Xoja Nizomiddin Mir Muhammad bilan uchrashish imkoniyatiga ega bo'lib, keyinchalik uni bir necha bor ziyorat qiladi. Mazkur ziyoratlar chog'ida Xojaning xonaqohida tahajjud namozlarini o'qib, unga o'z sadoqatini bildiradi[10]. Shayboniynon davrida Qurbon hayiti Sig'noqda nishonlanar edi. Bu yerda fath qilingan va qo'lga kiritilgan ne'matlar uchun shukronalik maqsadida qurbonliklar so'yilgan. Shayboniynon bobosi Abulxayrxonning maqbarasida hayit namozini o'qib, tashriq takbirlarini aytadi va o'zi atagan qurbonligini so'yadi. Shu yerda Shayboniynonning Navro'z bayrami kunlarida amalga oshirgan ko'ngilochar tadbirlarini ham aytib o'tish darkor[11]. Shayboniylar davridagi sport turlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, ular orasida ko'k

bo'ri, ovchilik, kurash va kamondan o'q uzish kabilarni sanab o'tish mumkin. Z.V.To'g'on shayboniylarning aqliy faoliyatdan ko'ra jiddiy va og'ir jismoniy faoliyatga katta ahamiyat berganliklarini va ko'k bo'ri deb nomlangan eski uslubdagi harbiy sport turlarini afzal bilganlarini ta'kidlaydi[12]. Ovchilik o'z davrining rivojlangan sport turlaridan biri edi. Abdullaxonning Chahorchuda ov qilgani haqida rivoyat qilinadi[13]. Kurashning keng tarqalgan sport turi Movarounnahrda joylashgan Marg'ilonda keng yoyilgani manbalarda keltiriladi. Manbalarda, shuningdek "Mushtlashuvda mahoratli bo'lib, janjalkash xalqdir. Mushtlashuv Movarounnahrda keng tarqalgan odatdir. Samarqand va Buxoroda nom qozongan polvonlarning ko'pchiligi marg'ilonlikdir", - deya ta'kidlanadi[14].

XULOSA. Yuqoridagilardan umumiy xulosa chiqaradigan bo'lsak, Movarounnahr va Xurosonda deyarli bir asr hukmronlik qilgan Shayboniylar sulolasi o'lkada ilm-ma'rifat, madaniyat yoyilishini davom ettirishga erishishdi, shu bilan bir qatorda, islom diniga bo'lgan sodiqlik va hurmat tufayli tarixda o'ziga xos iz qoldirishdi. Garchi, turli manbalar Shayboniixon va uning avlodlarini ko'chmanchi mog'ul avlodlaridan ekanligi, shu bilan bir qatorda Temuriylar hukmronligiga barham berib, hokimiyatni o'z qo'liga olgan bosqinchi sifatida e'tirof etilishi masalaga faqat bir tomonlama qarash deb bilaman. Chunki, XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonda avj olgan siyosiy tarqoqlik, temuriy shahzodalar o'rtasidagi taxt uchun o'zaro urushlar, oddiy xalqqa nisbatan zo'ravonlik, soliqlarning nohaq oshirilishi mamlakatning yagona markaziy hokimiyat atrofida birlashtira oladigan siyosiy kuchga ehtiyoji borligi yaqqol namoyon bo'lib qoldi. Shayboniixonning davlatchiligimiz oldidagi ulkan xizmatlaridan biri bu butun mintaqani yagona bir markaz – Samarqand qo'l ostida birlashtira olganidir. U temuriyzodalar amalga oshira olmagan ishni

bajardi. Shayboniy hukmdorlar orasida ham o'qimishli, ziyoli davlat arboblari, madrasa ta'limini olgan, dunyoviy va diniy bilimlarni egallagan shaxslar bor edi. Ilm-fan, adabiyot, san'at va me'morchilik, urf-odatlar va an'analar ravnaq topishida sulola vakillarining xizmatlari katta bo'lgan. Shu yo'l bilan ular temuriylar davrida yurtimizda yuksak rivojlangan va dunyo e'tirof etgan ilm-fanga ma'lum ma'noda o'z hissalarini qo'sha olgan munosib voris bo'ldilar, deyiшимiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qayumov, A. (2010). Shayboniylar davri tarixi. Toshkent: Fan.
2. Sagdullayev, A. (2008). O'zbek xalqining urf-odatlar va an'analari. Toshkent: Ma'naviyat.
3. Ziyoev, X. (2012). Shayboniylar davlati va uning siyosiy hayoti. Samarqand: Zarafshon.
4. Karimov, B. (2015). Markaziy Osiyo xalqlarining diniy marosimlari. Buxoro: Iqtisod-Moliya.
5. Madrahimov, S. (2016). O'zbek xalq o'yinlari va sport an'analari. Toshkent: Sport.
6. Seyfettin Erşahin. Akkoyunlular, siyosal, kùltùrel, ekonomik ve sosyal tarih, bizim büro basımevi - Ankara, 2002 -S.232.
7. Taniş. Şerefname-i Şahi,c. II,vr .206a - 207a.
8. Oğel. Türk kùltür tarihine giriş. - S.275.
9. Hunci. Mihmanname-i Buhara. - S.192, 196 - 197.
10. Nisari. Müzekkiru Ahbab. - S.18 - 19.
11. Hunci. Mihmanname-i Buhara. - S.245, 290 - 294, 308; Altier. Şiban han dönemi özbek sanatı. - S.107.
12. Togan. Bugünkü Türkili ve Türkistan ve yakın tarihi. - S.46.
13. Kutgan. Musahharü'l-Bilad. - S.328.
14. Bobur. Baburnoma: Babur'un hatıratı, c. I. - S.5 - 6.

А.ДАБЫЛОВ ПОЭЗИЯСЫНДА МАХТУМҚУЛИ ПОЭТИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРИНИНГ ДАҰАМЫЙЛЫҒЫ

*Хайтбаева Венера Мирзалиевна,
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты*

А.ДАБИЛОВ ШЕЪРИЯТИДА МАХТУМҚУЛИ ПОЭТИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ

*Хайитбоева Венера Мирзалиевна,
Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти*

ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ПОЭТИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ МАХТУМҚУЛИ В ПОЭЗИИ А.ДАБИЛОВА

*Хайтбаева Венера Мирзалиевна,
Нукусского государственного педагогического института
имени Ажсинияза*

THE CONTINUITY OF MAXTUMQULI'S POETIC TRADITIONS IN A.DABILOV'S POETRY

*Khaitbayeva Venera Mirzalievna,
Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute*

e-mail:
haytbayevavenera@gmail.
com

Резюме: XX аср қорақалпоқ адабиётида Махтумқулининг шеърларини Қорақалпоғистоннинг барча қишлоқ-шаҳарларига тарғиб қилишда А.Дабилонинг ўрни беқиёс. Ҳатто, шоирнинг шеърларида ҳам Махтумқулининг поэтик анъаналари сезилади. Мақолада А.Дабилонинг шеърларида Махтумқулининг поэтик анъаналари, бадиий воситалари ва б. усуллари ўрганилади.

Таянч сўзлар: Махтумқули анъаналари, А.Дабилонинг шеърлари, бадиий тасвир воситалари, метафора, образли фикр, Махтумқулининг фалсафий-дидактик шеърлари.

Резюме: Роль А.Дабилонинг в популяризации стихов Махтумқули во всех селах и городах Каракалпакстана в каракалпакской литературе XX века неоценима. Даже в стихах поэта чувствуются поэтические традиции Махтумқули. В статье рассматриваются поэтические традиции, художественные средства и другие приемы Махтумқули в стихах А. Дабилонинг.

Ключевые слова: Традиции Махтумқули, стихи А. Дабилонинг, художественные средства, метафора, образное мышление, философско-дидактические стихи Махтумқули.

Summary: A. Dabilov played a significant role in promoting Maxtumquli's poems to all villages and cities of Karakalpakstan in 20th-century Karakalpak literature. Even in the poet's verses, Maxtumquli's poetic traditions are evident. The article examines Maxtumquli's poetic traditions, artistic devices, and other techniques in A. Dabilov's poems.

Key words: Maxtumquli traditions, poems by A. Dabilov, visual aids metaphor, figurative thought, Magtymguly's philosophical and Didactic Poems.

КИРИСИҰ (INTRODUCTION). Көркем шығармада хәр бир сөз көркемлик хызмет атқаруы мүмкін, себеби, шығарма мазмунын ашып беріуде хызмет етеди. Шайыр лирикада көркем сөз арқалы образлар жаратады, оның мәніс-мазмунын ашып көрсетіуші сөз хәм сөз бирикпелерин таңлайды. Бул хызмет әдебиаттануы илиминде көркемлеу қураллары деп аталады. Шайыр оларды қолланыу арқалы көркем тилдің әлұан сырларын ашады, оған жан береді. Көркем әдебиаттағы көркемлеу қуралларын теориялық тийкарлары жөнінде бир қатар алымлар илимий изертлеу жұмысларын алып барған. Атап айтқанда рус әдебиаттануы илиминде В.М.Жирмунский, А.Квятовский, Б.В.Томашевский, Л.И.Тимофеев, Г.Н.Поспелов, В.В.Виноградов, тууысқан халықлар әдебиаттануы илиминде И.Султан, Т.Бабоев, Р.Құнғұров, З.Қабдолов, Р.Режебоев, қарақалпақ әдебиаттануы илиминде С.Ахметов, К.Мамбетов, Қ.Жаримбетов, Қ.Оразымбетов, Б.Генжемуратов хәм т.б. алымлардың әдебиат теориясы, поэтикаға тийисли мийнетлеринде теориялық анықлама берілген. [2,3,6,8,9,10,11,15,16,17,18]

ӘДЕБИЯТЛАР АНАЛИЗИ ХӘМ МЕТОД/ (MATERIALS AND METHODS). Көркем сөз зергерлері предметті, қубылысты яки хәдийсени сүүретлеу ушын сөз яки сөз бирикпелерин өзіннің тийкарғы мәнісінен аұыспалы мәніде қолланылыұын әдебиаттануы илиминде троплар деп атайды. «Троп – (грекше «tropos» тийкарғы мәніси – буруы, көшириу, айландыруы, образлы сөз, сөз дизбеги хәм түсиникти образлы, көширмели мәністе пайдаланып поэтикалық айтыу усылы. Троп өз ишинде метафора, метонимия, синекдоха, симфора, гипербола, ирония, литота, эпитет, аллегория, перифразды қамтыйды. [7:312] Мине, усы троплардың ишинде поэзияда метафоралар жүдә көп қолланылады. Әлбетте, қосықтың көрки метафора. Ол сулыу сөзлер жыйынтығы емес, санамызда ой-пикир, көзқарас туұдыруы тийис. Шайыр көркем метафоралар излеу менен бәрқулла бәнт болады. Метафора шайырдың өз ойы менен нийетин оқыұшыға жеткеріудің бирден-бир усылы болып табылады. Изертлеулерге, илимий мийнетлерге

сүйенсек, метафора хәкқинда әйлемги Грецияда дәслепки анықлама берген Аристотель деп атайды. Аристотель өзіннің «Поэтика» атлы мийнетинде биринши рет метафораны – уқаслық, аұысуы тийкарында сөз мәнісинің басқаша ойлаудың усылы екенлигин атап өткен. Солай екен метафораны қолланыуда поэтикалық шеберлик кереклигин айрықша белгилеп өтеди.[1:173]

Метафора лирикада образлы ой-пикир нәтийжеси болып табылады. Ол тиллик қубылыс болса да, өзіннің бул өзгешеликлерин поэтикалық дөретиушиликте толық көрсете алады. Метафора поэтикалық дөретиушиликтеги көркемлик қубылыс, көркем образ сыпатында көзге тасланады. Метафора предмет-хәдийселерди тек ғана атап қоймайды, оны басқа предмет-хәдийселерге салыстырып образлы сүүретлейди.

Метафораны ойлау, пикирлеу процесси менен тығыз байланыслылықта изертлеу ХХ әсирдің биринши шерегинен баслап қолға алына басланды. Немис философы Е.Кассирер миф, тил хәм көркем өнердің генезисин, келип шығуының улыума тийкары бир деп есаплайды. Сол себебли олардың келип шығуын бир пүтинликте үйрениу керек деп есаплайды. Дәуир өтиуи хәм инсаниятта абстракт пикирлеу имканиятының артыуы менен бирге, олар арасындағы байланыс жоғалып кеткен. Нәтийжеде, сөз өзіннің образлы тәбиятын жойтып, предмет-хәдийселердің абстракт атамасына айланған. Бирақ, илимпаздың пикиринше, руұхтың бир тарауы бар, онда сөздің образлылығы (көркемлиги) сақланып ғана қоймай, ол үзликсиз жаңаланып турады, оны поэзия деп есаплайды. Себеби, поэзияның әйлемги тамыры-миф пенен байланыслылықты үзбеген, онда дүньяға, әлемге болған көзқарас – мифологиялық түсиник қайта жаңғырады. Поэзияда жасаушы руұх сөз хәм мифологиялық образды басқарады хәм қудайлар яки иблислердің мифологиялық дүньясында да, абстракт түсиник яки қатнасықлардың логикалық хәқыйқатлылығын аңлатпайды. Поэзия олардан азат болып, қыял дүньясына айланады, бул дүньяда болса руұх еркин пәрұаз етеди хәм соның ушын да анық таза сезимлер өз көринисин табады. Себеби, көркемликті

тәмийинлейтуғын сөз поэзияда өзиниң жаңа, эстетикалық өмирин баслайды.[6:41-42] Көрип өткенимиздей Э.Кассирер поэзияны рух пенен байланыстырып, онда сөздің образлы тәбияты хәм дүньяға мифологиялық нәзер қайта тууылатуғын, сол себепли сөздің эстетикалық өмири басланатуғынын атап өтпекте.

Тийкарынан алғанда Е.Кассирердің поэзияда дүньяға мифологиялық көзқарас қайта тууылады деп айтыуында да тийкар бар. Себеби, мифологиялық ойлаудың орнын ийелеген поэтикалық ойлау нәзерде тутылады. Е.Кассирердің пикирлерин басқа алымлардың пикирлери менен есапласатуғын болсақ, рус алымы А.Потебня метафора – «тилдің турақлы қәсийети» дегени хәр қандай сөзди образ деп түсиниўди усыныс етеди. Илимпаз образ хәм ол билдирип атырған мәни хәр қыйлы нәрселер екенлигин аңлау менен жүзеге келетуғын метафораны да сезеди хәм оның нәтийжесинде мифологиялық ойлау жоғала баслағанын атап өтеди. [12:341]

Улыўма, көркемлеу кураллары дөретиўшиниң өзине тән сөз таңлау шеберлигин көрсетиў менен бирге шығарманың көркемлигин тәмийнлеуши әмеллердің бири болып табылады. Кулласы, усы алымлардың троплар бойынша теориялық мийнетлерине сүйене отырып, XX әсирдеги карақалпақ шайырлары А.Дабылов, Т.Жумамуратов хәм И.Юсуповлардың лирикаларында троплардың жасалыуы, образ жасаудағы әхмийети хәм Мақтымқулының поэтикалық дәстүрлерине үнлеслигин үйрениўди мақсет еткенбиз.

ТАЛҚЫЛАҰ

(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION).

Мақтымқулының дөретиўшилигинде “Гечип баратыр” (Көшип баратыр) деп аталған философиялық-дидактикалық мазмунды жүклейтуғын әжайып бир қосығы бар. Бул қосықта дүньяның өткиншилиги, адам өмириниң мәңги болмайтуғынлығын, бул дүньяда айырым адамлардың байлықтың кулы болып, дүнья қуып жүргенлигин сынға алады. Бул дүнья ялғаншы екенлигин, жасты, ғаррыны да жер қойнына қушып баратырғанын, “писиклей, көклей орып баратыр” деген терең образлы сөзлер менен баян етеди. Биз қосықтан мысал келтирип, таллауға өтейик. Әлбетте, биз

усы жерде қосықтың түркмен тилиндеги варианты менен бирге, карақалпақшаланған текстлери шеңберинде таллауға алсақ түсиникли болады.

Мысалы:

*Кими яланчыда ашретде яйлап,
Кими халал гоюп, харамы сайлап,
Кими пархын этмей, бар иши эйләп,
Гөзи бағлы гуш дей учуп барадыр.*

*Дүшүп болмаз гахба пелек алына,
Додагың тамшандыр дүнийә малына,
Бир гүн орагыны алар элине,
Өл, гуры даннамай, бичип барадыр.*

*Ики гүн хош болса, үч гүни ваймыш,
Ничикси мензилмиш, ничикси жаймыш,
Бу дүнийә гөйә бир кервенсараймыш,
Гелен йүк яздырып, гечип барадыр.*

*Магтымгулы айдар, тикен ёк, гүл ёк,
Йигит ёк, гарры ёк, хожа ёк, гүл ёк.
Дилегчи дерманда, бай ёк, ёксул ёк,
Барчасы ер гойнун гучуп барадыр. [14:44]*

Мақтымқулы бул қосығында дидактикалық-философиялық идея менен турмыслық фактлерди қарастырып, бул мәселелердің турмыслық позициясының оғада дурыс екенлигин поэтикалық қатарлар менен түсиндиреди. Реалистлик характерге, конкрет шараятлардағы турмыс хақықатлығы менен тығыз байланыслы. Нәсиятгөйлик курғақ баянланыўдан ибарат емес, онда актуал хәм әхмийетли социал мәселелер жыйнақланған пикирлер көзге таланады. Мақтымқулының бул қосық қатарларында “Кими яланчыда ашретде яйлап” (аўдармасы: Кимлер ялғаншының сүрип дәўранын), “Өл, гуры даннамай, бичип барадыр” (аўдармасы: Писиклей хәм көклей орып баратыр”), “Ики гүн хош болса, үч гүни ваймыш”, (аўдармасы: “Еки күн хош болса, үш күни “ўай”дур”), “Бу дүнийә гөйә бир кервенсараймыш”, (аўдармасы: Бул дүнья гоя бир кәрўан сарайдур”) сыяқлы метафоралық усылда сүўретленген қатарлар ушырасады. Тап усы бағдарда дүнья, өмир, жаратылыс хәм оның ойлы-бәлентлиги хақында Мақтымқулының биз жоқарыда айтып өткен қосығына идеялық мазмунлас А.Дабыловтың “Баҳадыр”

дэстанындагы “Дүнъясаң” деп аталған қосық қатарларына итибар берейик.

Мысалы:

Дүнъя сениң неше түрли пейлиң бар,
Келсең күлип, кетсең жылар кейиниң бар,
Бай-жарлыға еки бөлек ойының бар,
Ойын ойнамаға шебер дүнъясаң.

Гейбиреўдиң қорасына толасаң,
Гейбиреўге *бахыт болып қонасаң*,
Биреўдиң *маңлайын қыршып жонасаң*,
Бир тәртип көрмеген бала дүнъясаң. [4:136]

А.Дабылов қосық, дәстан дәретийүде хәм қыссаханлық өнери менен шуғылланыўда Мақтымқулының дидактикалық-философиялық идеялары менен қарысып кеткен қосықтарына көп мүрәжат еткен хәм оннан илхамланып қосықлар дәреткен. Солай етип, Мақтымқулының қосықтарының пүткил қарақалпақ диярына ғалаба ен жайыўына белсендилик көрсеткен. Ол Мақтымқулы дәстүрлерин өзине тән форма хәм мазмунда даўам еттирди. Шайырдың айырым қосықлары термелерди еслетеди. Себеби, бул уқсаслық, темалардың улыўмалығы менен түсиндирийүге болады. А.Дабылов турмыстағы әхмийетли машқалаларды көтерип шығыўда, әпиўайы халықтың аўыр турмыс шараятын сүүретлеўде Мақтымқулының тәжирийбелерине сүйенген. Оның сондай шығармалары бар, тек форма менен ғана емес, ал идеялық мазмуны менен де Мақтымқулының айырым қосықларын еске түсиреди. Биз жоқары да мысалға алған А.Дабыловтың қосық қатарлары идеясы, мазмуны менен Мақтымқулының “Течип баратыр” (Көшип баратыр) қосығы менен үнлес келеди. Бул жерде еки шайырдың бир бириннен көркемлеў куралларын өзлестирийүи емес, көркемлеў куралларынан хәр түрли формада қолланылыўы арқалы мазмунды бериўи көзге тасланады.

НӘТИЙЖЕЛЕР (RESULTS). Өзбекстан халық шайыры Миртемир А.Дабыловтың поэтикалық дүнъясына тән берип, оны “Қарақалпақлардың Мақтымқулысы” деп оғада жоқары баҳа береді. А.Дабылов шығармалары арқалы халық дәртін, муң-шерин жырлаў, кеўил-кейпиятын көтериў, руўхый дүнъясын байытыў, улыўма әдебиятты раўажландырыўда қарақалпақ халқының көркем аўызеки

дәретпелери хәм классикалық әдебият дәстүрлериниң роли қаншели дәрежеде роль атқарса, Мақтымқулының қосықлары, поэтикалық дүнъясы, көркемлик шеберликлери де сол дәрежеде де салмақты орын ийелейди. Бул пикирди шайырдың өзи де тастыйықлайды. Атап айтқанда, А.Дабылов Мақтымқулының қосықларын жаслық дәўирлеринде таныса баслағанын өзиниң еске түсирийүлеринде жазып қалдырған. “Мен Мақтымқулының қосықлары менен жаслық дәўирлеримде танысқанман. Есимди билгели Мақтымқулыдан айтып, қосықларын ел ишинде таратып жүрдим. Мақтымқулыдан айтқанымда шайырдың уллылығына, қосықларының күдиретлигине, шеберлигине тән бердим. Қарақалпақлар Мақтымқулыны өзиниң шайырындай сүйеди, қадирлейди” – деп еселейди.

А.Дабылов Мақтымқулының дидактикалық қосықларындағы идеяларды өз дәўирине масластырады. Мақтымқулыға арналған бир қосығында шайыр устазына хүрметин төмендегише тәрийплейди.

Халыққа машхур Түркменстан улының,
Тилинен дур шашқан Мақтымқулының,
Мазасын көп алдым шийрин тилинің,
Китапларын оқып көрип мен жастан.

Сөз булағы ийримленип қайнаўын,
Алтын, сулыў сөзли жуплаў байлаўын,
Әтирек-Гүрген, Хажығаўшан жайлаўын,
Китабынан оқып билдим бармастан. [4:61]

–деп жүдә жоқары баҳа береді А.Дабылов Мақтымқулының поэтикалық дүнъясына. А.Дабылов бул қосықтың хәр бир бәнтинде, қатарында Мақтымқулының қосықтарына, оның көркемлик дүнъясына қайыл қалады. “Нур таратып туратуғын шийрин тилинің мазасынан” руўхый мәдет алғанын мақтаныш етеди. Мақтымқулының “сөз маржанларын” поэтикалық ислетийү усылына, шеберлигине хәм олардан орынлы пайдаланыў тәсилине тән береді. “Ақ қағазға сулыў сөзлер ғаз қатар, бир хәрип жоқ қойылған бәленттен, пәстен” – деп Мақтымқулының поэтикалық шеберлигине жоқары баҳа береді.

ЖУЎМАҚ (CONCLUSION).

А.Дабыловтың бул қосығында Мақтымқулы

жасаған заман машқалаларына көзқарасы да сәулеленген. Мақтымқулы XVIII ғасырдағы өз дәуіріндегі адалатсыздықтар менен келісе алмаған. Өтмиштің ауыр турмысы, халық басына түскен мүсіпбеттер, зулымдықтарды қаралау Мақтымқулының публицистикалық лирикасының жетекші орындарында тұрады. Шайыр хәр қандай адалатсыздықтарды паш етіуде, сөз өнері имканияттарын шеберлікпен пайдаланады. Мақтымқулының хәр бір өткір сөзі душпанлардың көкірегін атылған оқ болып қадалды. А.Дабылов бул қосығында Мақтымқулыға тән бул пәзийлеттерді сөз маржанларын теріп образлы ашып берген.

Улыұма алғанда шайыр лирикасын үйреніу барысында онда өмір хақындағы философиялық ой-жуымақтарын, жәмийетликсиясий, социаллық машқалалар туұралы толғаныстарын беріуде метафоралық сүүретлеу ұсылын көбірек қолланғанлығын аңладық. Шайырдың пүтин шығарманы ауыспалы мәниге, метафоралық ұсылға құрған шығармалары менен бирге, айырым тутас қатарларын метафораға құрған қосықтары да дыққатқа ылайық. Оның көпшілік қосықтарында ой-пикир толығы менен емес, ал оның бөлектері метафораласқан болады.

ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

- 1.Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 173.
- 2.Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон. 2002. 320-329. б.

- 3.Виноградов В.В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. – Москва: Наука, 1976. 512 с.
- 4.Дабылов А. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2018. Б.136.
- 5.Дабылов А. Шығармалары. III том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. Б.64.
- 6.Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры. – С. 41-42.
- 7.Квятковский А. Поэтический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. С.312.
- 8.Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Москва: Наука, 1977. 408 с.
- 9.Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Москва: 2011. 301 с.
- 10.Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. – Москва: Просвещение, 1966. 478 с.
- 11.Поспелов Г.Н. Вопросы методологии в поэтика. – Москва: МГУ, 1983. 338 с.
- 12.Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 341.
- 13.Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 341.
- 14.Мағтымқулы. Сайланан әсерлер. Ики томлук II. –Ашгабат: Түркменистан, 1983. Б.44.
- 15.Иззат Султан. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 392 б.
- 16.Қобдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1982. 368 б.
- 17.Режебоев Р. Лирики мезмун ве шығыр сунгаты. – Ашгабат: Ылым, 1968. 348 б.
- 18.Қўнғўров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. 152-б.

TELEVIDENIYE LEKSIK BIRLIKLARINING ETIMOLOGIK VA LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI: O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI QIYOSIY TAHLILI

*Samatov Farxod Muminovich, Termiz davlat universiteti “Ingliz
tili va adabiyoti” kafedrasida o‘qituvchisi*

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕЛЕВИЗИОННЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Саматов Фарход Муминович, преподаватель кафедры английского
языка и литературы Термезского государственного университета*

ETYMOLOGICAL AND LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS OF TELEVISION LEXICAL UNITS: A CONTRASTIVE STUDY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

*Samatov Farhod Muminovich, Lecturer, Department of English
Language and Literature, Termez State University*

e-mail:
farkhod.samatov@b
k.ru
Orcid: 0009-0009-
3066-8996

Annotatsiya: Ushbu maqolada televideniye sohasiga taalluqli bir nechta o‘zbekcha termin etimologik va leksik-semantik jihatdan tahlil qilinadi. Terminlarning kirib kelish manbalari, semantik rivojlanish yo‘llari va ingliz hamda rus tillari bilan qiyosiy mosliklari o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida televideniye leksikasida xalqaro terminlarning ustunligi va milliy semantik o‘ziga xosliklar namoyon bo‘lishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: terminologiya, etimologiya, leksik-semantik tahlil, televideniye, qiyosiy tilshunoslik.

Аннотация: В данной статье представлен этимологический и лексико-семантический анализ некоторых узбекских терминов, связанных с телевидением. Исследование рассматривает источники заимствований, пути семантического развития и сравнительные соответствия в английском и русском языках. Результаты показывают преобладание интернационализмов в телевизионной лексике и проявление национальных семантических особенностей.

Ключевые слова: терминология, этимология, лексико-семантика, телевидение, сопоставительная лингвистика.

Abstract: This article presents an etymological and lexicosemantic analysis of some Uzbek television-related terms. The study examines sources of borrowing, semantic development paths, and comparative equivalences in English and Russian. The results indicate a predominance of international terms in television lexicon and the manifestation of national semantic traits.

Keywords: terminology, etymology, lexico semantics, television, comparative linguistics.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Televideniye leksikasi tez o‘zgaruvchi va xalqaro ta’sir ostida shakllangan til sohasidir. XX—XXI asrlarda texnologik yangiliklar, global media almashinuvi va tarqatish platformalarining ko‘payishi natijasida yangi atamalar tez tarqaldi va turli tillarda o‘zlashtirildi. O‘zbek tilidagi media matnlar kontekstida bu jarayon o‘zbek tilining

leksik fondiga ham keng ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, televideniye ham media-kommunikatsiya tizimlarining ajralmas qismi bo‘lib, u til yuzasidan ham murakkab leksik jarayonlarni shakllantiradi.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД /
MATERIALS AND METHODS).** Etimologiya

(yun. etymon – “asl, haqiqiy ma’no” + logos – “ta’limot, so’z”) – bu so’zlarning kelib chiqishi, ularning asl shakli va dastlabki ma’nosini, tarixiy taraqqiyot jarayonida o’zgarish bosqichlarini o’rganuvchi tilshunoslik sohasi.

Etimologiyaning asosiy vazifalari sirasiga so’zning ilk shakli va ma’nosini aniqlash, qaysi tilga oidligini, boshqa tillardan o’zlashganmi yoki milliy ildizga egami – shuni ko’rsatish, fonetik, morfologik va semantik o’zgarishlar tarixini ochib berish kiradi. Masalan, “kamera” termini lotincha camera (“xona, yopiq joy”) so’zidan kelib chiqqan. Keyinchalik fransuz va ingliz tillari orqali texnik qurilma nomiga aylangan va televideniye leksikasida mustahkam joy olgan.

Televideniye bilan bog’liq leksika XX asrning o’rtalaridan boshlab tilshunoslar diqqat markaziga kirgan. Chunki texnik taraqqiyot yangi terminlarning jadal kirib kelishiga sabab bo’ldi. Jahon tilshunosligida, Raymond Williams “Keywords: A Vocabulary of Culture and Society” (1976) asarida television va media terminlarini madaniy-semantik nuqtai nazardan tahlil qilgan. John Hartley esa o’zining “Television Truths” (2008) asarida televideniye diskursida ishlatiladigan terminlarning ma’no rivoji izohlangan. Oxford English Dictionary – television, broadcast, screen, show kabi birliklarning etimologiyasini muntazam qayd etib keladi. Rus tilida esa S.I.Ozhegov va N.Yu.Shvedova – “Словарь русского языка” (televideniye atamalarining izohli shakli), V.V.Vinogradovning rus tilida yangi so’zlarning etimologik asoslarini tahlil qilgan, jumladan, televidenie, efir, kadr leksik birliklarini misol sifatida aytish o’rinlidir. 1960–1980-yillarda “Советская терминология” maktabi media terminlarini maxsus tadqiq qilgan. O’zbek tilshunosligida esa A.Hojiyev “O’zbek tilida o’zlashma so’zlar” (1996) asarida televideniye atamalarining kirib kelish yo’llarini izohlagan.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Televideniye leksikasi bir vaqtning o’zida texnik-ilmiy, madaniy va jurnalistik komponentlarni o’zida jamlagan to’plamdir. Atamalar manbasi (fransuz, ingliz, lotin, arab, va boshq.) va kirib kelish yo’li (to’g’ridan-to’g’ri, oraliq til orqali, morfologik adaptatsiya) — terminlarning semantikasini, stilistikasini va qo’llanish doirasini belgilaydi. Shu sababli maqolada har bir etimologik guruhni alohida tahlil

qilishga urinish katta: u terminlarning tarqalish mexanizmini, so’z yasash strategiyalarini va tarjima-normativ muammolarini aniqlashga yordam beradi [1].

Fransuz tili XIX–XX asrlarda kinematografiya, teatr va matbuot sohalarida terminologiyaning asosiy manbalaridan bo’ldi. Kino va montaj nazariyalarining dastlabki shakllanishida fransuz olimlari va amaliyotchilari muhim rol o’ynagan; shuning uchun kino/teatr/produksiya atamalari ko’plab tillarga aynan fransuz tilidan o’tgan. Televideniye o’ld leksik birliklarni o’zbek tiliga moslashishi quyidagicha amalga oshirilgan: a) *fonologik*: fransuzcha /ã/ burun tovushlar o’zbekchada sodda vokal va burun tovushlarsiz shaklda beriladi (*anons*). Fransuzcha oxirgi **-ge** yoki **-age** tovushlari odatda /j/ yoki /j/ga moslashadi (*montage* - *montaj*); b) *orfografik/transliteratsiya*: fransuzcha harflar va aksentlar (*ré/é*) oddiylashtiriladi (*réalisateur* - *rejissyor*). d) *morfologik integratsiya*: odatda asliy nom sifatida qabul qilinadi, so’zga o’zbekcha vazifaviylik qo’shimchalari qo’shiladi: *montaj* - *montaj qilish*; *dublyaj* - *dublyaj qilish*; *rejissyor* (*rejissyorlik*, *rejissyor-assistent*) [2].

Anons — fr. *annonce*; o’zbekchada «kelajakdagi ko’rsatuv yoki film haqida qisqa xabar» hisoblanib, publitsistik uslubga xosdir.

Misol: “*Ertangi konsertdan avval telekanalda bir nechta anons efirga uzatiladi.*” — “*Tomorrow several announcements about the concert will air on the channel.*”

NATIJARLAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ingliz tili media va texnologiya sohasi uchun global lingua franca bo’lib qoldi. Ko’plab format nomlari (*show*, *talk show*), texnologik nomlar (*playlist*) va tijorat/produksiya iboralari (*producer*) inglizchadan ko’chib keldi. Uning moslashish modellari quyidagicha hisoblanadi: a) *ortografiya*: inglizcha so’zlar asosan fonetik jihatdan moslashtiriladi: *show* - *shou* / *shou*/ yoki o’zbekcha matnda inglizcha yozilishi ham uchraydi (*show*). *Playlist* - *pleylist* (kiritilgan unlilar bilan). b) *sintaktik integratsiya*: ko’pincha birikma sifatida qoladi (*talk-show* / *tok-shou*). d) *derivatsiya*: inglizcha asosdan o’zbekcha fe’li-yasalma shakllar hosil qilinadi: (*playlist*) — *pleylist yaratmoq?* odatda “*pleylistga qo’shmoq*” kabi frazeologik yondashuv. Inglizcha manbali atamalar ko’pincha format va

marketing bilan chambarchas bog'liq (talk show — janr; playlist — dijital ketma-ketlik) [3].

Producer — (ingl. Producer) o'zbek tilida produser/produser shaklida qo'llaniladi, hamda uning ma'nosi loyiha yoki ko'rsatuv ishlab chiqaruvchisidir.

Misol: “Produser loyihaning moliyaviy va tashkiliy jihatlarini boshqaradi.” — “The producer manages the project's financial and organizational aspects.”

Lotincha (va yunoncha) ildizlar ko'plab texnik, ilmiy va akademik leksikaning manbai bo'lgan. Mediaga oid so'zlar ham ko'pincha lotin/grek ildizlari orqali Yevropa tillariga kirib, keyin boshqa tillarga tarqalgan. Uning o'zbek tiliga moslashuvi quyidagicha, *kamera* — lotincha camera -o'zbekchada kamera (fonemik o'zgarmaslik); shu bilan birga plural, affiksatsiya odatiy (kameralar). *Subtitr* — inglizcha subtitle -lotincha sub + titulus; o'zbekchada subtitr yoki subtitrlar, hamda subtitr qo'yish / subtitrlashtirish shakllari mavjud [4].

Translyatsiya — lotincha translatio (aslida “o'tkazish”/“tarjima”); O'zbekchada termin “uzatish, translyatsiya” ma'nosida texnik “broadcast” mazmunida foydalaniladi — semantik o'zgarish (translation → transmission turiga o'zgargan). Lotin/grek ildizli terminlar odatda texnik-ilmiy yoki rasmiy registriga mos keladi (kamera — texnik qurilma; subtitr — ekranda yoziladigan yordamchi matn). Shuningdek, bu terminlar ilmiy-ta'limiy matnlarda ishonchli, rasmiy ko'rinish beradi.

Subtitr (lotincha sub + titulus) o'zbekcha ma'nosi “ekranning pastki qismida paydo bo'ladigan yozuv” hisoblanadi.

Misol: “Subtitrlar til o'rganishda muhim vosita hisoblanadi” [2].

Arab tilining turkiy-irfoniy va ma'naviy muloqot yo'llari orqali Markaziy Osiyo tillariga (shu jumladan o'zbek tiliga) kirib kelgan so'zlar an'anaviy va jurnalistik leksikada mustahkam o'rin tutadi. Ko'plab axborot va jamoat so'zlari — xabar, muxbir — arabcha ildizga borib taqaladi yoki arabcha orqali turkiy tillardan o'tgan. Bunday terminlar ko'pincha jurnalistika va madaniy atamalar majmuida ishlatiladi (xabar — news/information; muxbir — correspondent). Stilistik jihatdan rasmiy va neytral bo'lib, gazeta-radioda keng tarqalgan.

Muxbir — arabcha ildiz orqali o'zbekcha: “axborot yetkazuvchi jurnalist” (denotativ); misol: “Muxbir voqea joyidan jonli xabar berdi.” — “The correspondent reported live from the scene.”

O'zbek tilida yangi atamalar yaratishda ikki asosiy strategiya mavjud:

1) tashqi manbalardan to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish va morfologik integratsiya qilish;

2) tug'ma so'zlardan yangi birikmalar va yasalma shakllar hosil qilish.

Boshlovchi — boshlamoq + -vchi; ma'no: “dastur yoki tadbirni olib boruvchi shaxs”;

Misol: “Boshlovchi tomoshabin bilan jonli aloqani yo'lga qo'yadi” [4].

O'zbek televideniye terminologiyasi juda ko'p hollarda xalqaro so'zlardan foydalanishga tayangan. Bu esa tilga kirib kelishning kuchli ta'siri, xalqaro media standartlarining ta'siri va texnologik yangiliklar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rinda keltirish mumkinki, o'zbek televideniye leksikasida xalqaro terminlar ustun bo'lib, lekin milliy semantik xususiyatlar ham saqlanib qolmoqda. Terminlarning semantik rivojlanishi va polisemiya hodisalari ularning moslashuvchanligini ko'rsatadi. Ingliz va rus ekvivalentlar bilan moslik va nomoslik holatlari terminologik chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Terminologik lug'atlar yaratish, media terminologiyasi bo'yicha qo'llanmalar tayyorlash va termin siyosatini mustahkamlash zarur. Kelajak tadqiqotlarida boshqa media sohalar — radio, kino, onlayn media terminologiyasi bilan qiyosiy tahlillar olib borish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВААННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press. 2003.
2. Oxford English Dictionary. Oxford University Press.
3. Гвоздкова, Н. Э. Терминология в меди и коммуникации. – М.: Изд-во, 2010.
4. Кузнецов В. Медиа лексика и семантика. – СПб.: Питер. 2015.
5. Samatov F.M. TV – semantik maydon: O'zbekcha-inglizcha tematik glossariy. [lug'at]. – Toshkent.: “Grand Kondor Print”, 2025. – 168 b.

O'ZBEKISTONDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINING AMALGA OSHIRILISHI (Surxondaryo viloyati misolida)

Isayev Oybek Ahmed o'g'li,
Termiz davlat pedagogika instituti
"Tarix" kafedrası mudiri, (PhD)

РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЁЖНОЙ ПОЛИТИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ (на примере Сурхандарьинской области)

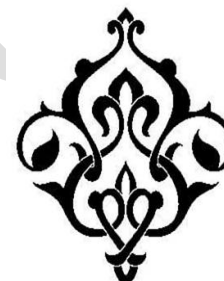
Исаев Ойбек Ахмед оглы,
Термезский государственный педагогический
институт Заведующий кафедрой истории, (PhD)

IMPLEMENTATION OF YOUTH STATE POLICY IN UZBEKISTAN (on the example of Surkhandarya region)

Isayev Oybek Axmed o'g'li,
Termez State Pedagogical Institute
Head of the Department of History, (PhD)

e-pochta:
oisayev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-1309-2522>

Annotatsiya: Maqola mustaqillik yillarida yoshlar masalasiga oid davlat siyosati va uning mohiyatiga bag'ishlangan. Shuningdek, Surxondaryo viloyati yoshlari misolida davlatimizning yuqori maqsadlari – yoshlarni tizimli dasturlar orqali qo'llab-quvvatlash hamda ular uchun munosib sharoitlar yaratish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, yoshlar, ittifoq, davlat, dastur, yoshlar daftari, ta'lim to'g'risidagi qonun.

Аннотация: Статья посвящена государственной политике в отношении молодежи в годы независимости и ее сути. Также на примере молодежи Сурхандарьинской области подчеркиваются высокие цели нашего государства, такие как поддержка молодежи посредством системных программ и создание для нее достойных условий.

Ключевые слова: непрерывное образование, молодежь, союз, государство, программа, молодежная тетрадь, закон об образовании.

Annotation: This article is devoted to the state policy on youth during the years of independence and its content. Also, the highest goals of our state, such as supporting youth on the basis of systematic programs and creating decent conditions for them, are highlighted using the example of the youth of Surkhandarya region.

Key words: continuing education, youth union, state program, youth notebook, law on education.

KIRISH

Yoshlar haqida gap ketar ekan, bu so'zning ma'nosi (yosh fuqarolar) – 14 yoshga to'lgan va 30 yoshdan oshmagan shaxslardir. Mamlakatimiz hududida mehnatga

layoqatli fuqarolarimizning 45 % ni yoshlar tashkil etadi.

Jahon aholisi bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, yoshlar bugungi kunda qariyb yer sharining 20 % ni tashkil qiladi. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 60 % dan oshadi. Har yili mehnat

bozoriga 600 mingdan ortiq yigit-qizlar kirib kelmoqda. 2030-yilga borib, bu ko'rsatkich 1 million nafarga yetadi[1]. Tahlil natijalari shuni anglatadiki, yurtimiz aholisining yarmidan ko'pini yoshlar tashkil qilib, mehnat bozorida yetakchilik qilmoqda.

Yoshlar mamlakatning asosiy demografik qismi sifatida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida asosiy resurs hisoblanadi. Mustaqillik yillarida qabul qilingan qonunlar, davlat dasturlari va qarorlar yoshlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan. Xususan: 2016-yilda qabul qilingan "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonun, "Yoshlar daftari", "Yoshlar kelajagimiz" dasturlari shular jumlasidan. Mustaqillik yillarida yoshlar siyosatini rivojlantirish borasida ustuvor vazifalar belgilab berildi. Yoshlar manfaatlarini himoyalash va yoshlar siyosatini tartibga soluvchi huquqiy baza bosqichma-bosqich shakllantirildi. 1991-yil 20-noyabrda "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonun yoshlar tashkilotlarining huquqiy asoslarini belgilab berdi. 1992-yil qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida yoshlarning ta'lim olishi, mehnat qilish va ijtimoiy himoya huquqlari kafolatlab berildi[2]. 1997-yilda "Ta'lim to'g'risida" Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" yoshlarning bilim olishi va kasb-hunar egallashi uchun mustahkam asos yaratdi[3]. Barchamizga ma'lumki yoshlarning huquq va manfaatlarini himoyalovchi tashkilot "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati tashkil etildi. Tashkilot o'z ichiga 14 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan yoshlarni oladi. Ushbu tashkilotning asosiy maqsadi mamlakat yoshlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish, iste'dod va qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, milliy ma'naviyatimizga hurmat ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lgan. "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati 2001-yil 25-aprelda tashkil etilib, 2016-yil 30-iyunga qadar faoliyat yuritdi. 2016-yil 30-iyun kuni "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining 4-qurultoyida yoshlar uchun mutlaqo yangi tashkilot O'zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil etildi. Ushbu tashkilot "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining huquqiy vorisi hisoblanadi. 2016-yilda "Yoshlarga oid davlat siyosati" to'g'risidagi qonunning qabul

qilinishi mamlakat yoshlarining muammolarini hal etishga yordam berdi. Ushbu qonunning asosiy mazmun-mohiyati shundan iboratki yoshlarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, ularni iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hayotga jalb etish, yoshlarning sifatli ta'lim olishlari uchun stipendiyalar, grantlar va imtiyozlar ajratish, yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, ularga imtiyozli subsidiyalar ajratish, yoshlarning sport va san'at bilan shug'ullanishlari uchun munosib sharoitlar yaratishdir. Bugungi kunda yoshlar bilan ishlovchi davlat organlari va tashkilotlar faoliyat olib borayapti.

Jumladan:

Yoshlar ishlari agentligi. O'zbekiston yoshlar ittifoqi. Ta'lim va ilmiy muassasalar. Mahalliy hokimiyat organlari va nodavlat tashkilotlar. O'zbekiston yoshlar ittifoqi bir qator loyihalarni amalga oshirib ko'plab yoshlarning muammolariga yechim bo'ldi. Bular:

"Yoshlar – kelajagimiz" dasturi – yosh tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash;

"Yoshlar va biznes" – startap va innovatsion g'oyalarga yordam berish;

"Vatan kelajagi" – yoshlarni ijtimoiy va siyosiy faollikka jalb qilish;

"Yoshlar press-klubi" – media va jurnalistika sohasidagi yoshlarni qo'llab-quvvatlash [4]. Birgina "Yoshlar – kelajagimiz" dasturi orqali 32 343 nafar yoshlarning bandligi ta'minlandi. 3 161 ta biznes loyihaga jami 408,8 milliard so'm imtiyozli kredit ajratildi, bu orqali 20 034 ta yangi ish o'rni yaratildi. "Bir fermerga bitta yosh" loyihasi doirasida 11 264 nafar yoshga 11 143 gektar yer maydoni ajratildi, bu yerda takroriy ekinlar parvarish qilindi. Bu loyihalar orqali minglab yoshlarning muammolari hal etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 5-iyulda "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi PF-5106-sonli farmonni imzolagan. Bu farmonda yoshlarga oid davlat siyosatini rivojlantirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha 12 ta ustuvor vazifa belgilab berildi.

USULLAR

Maqolada umumiy qabul qilingan metodlar-xolislik, tarixiy tahlil, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik ketma-ketlik tamoyillari asosida

O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining amalga oshirilishi davlat statistika va tashkilotlaridan olingan ma'lumotlar hamda ilmiy manbalar asosida yoritib berishdan iborat.

NATIJALAR

Surxondaryo viloyati yoshlar masalalariga to'xtaladigan bo'lsak, O'zbekiston yoshlar ittifoqining Surxondaryo viloyati Kengashida faol a'zolariga oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishga imtiyozlar beriladi[5]. Surxonlik yosh iste'dod sohiblari ham bunday imkoniyatlarni qo'ldan boy bermadilar. Yoshlarimizning faolligi, Vatanimiz taqdiri va taraqqiyotiga befarq emasligi, ertangi kunga katta umid va ishonch bilan qarayotgani barchamizga g'urur va iftixor bag'ishlaydi[6]. Surxondaryo viloyati faol yoshlari Shahnoza Choriyeva, Sayyora Xursandova, Xurshida Tojimuroda, Sarvar Zulqaynarovlar Vazirlar Mahkamasining 914-sonli qarori asosida oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishga imtiyozlarni qo'lga kiritib muddatidan oldin talabalikka tavsiya etildilar. Shahnoza Choriyeva talabalik vaqtlarida ham Yoshlar ittifoqining faol yoshlari qatorida bir qator loyihalarni amalga oshirdi. Sayyora Xursandova Yoshlar ittifoqining faol a'zosi sifatida bir qator yoshlar uchun manfaatli loyihalarni amalga oshirgan. Xursandova Sayyora Yo'ldosh qizi Yoshlarga oid davlat siyosatining 79-moddasiga asosan **“Eng yaxshi kitobxon”** iqtidorli yoshlar tanlovi, **“Prezident asarlari bilimdoni”** ko'rik tanlovi, **“Bilimdon intellektual o'yini”** telebellashuvi ma'naviy-ma'rifiy, ko'rik-tanlov va musobaqalarda nafaqat Jarqo'rg'on tumanidagi, balki Surxondaryo viloyatidagi 1000 dan ortiq yoshlarni birlashtirib, ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan hamda korxona va tashkilotlarda mehnat qilayotgan iste'dodli va iqtidorli yigit-qizlarni aniqlab, ularning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishda yaqindan ko'maklashib kelgan. 2025-yil 14-fevral kuni yoshlar bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda Prezident Shavkat Mirziyoyev barcha darajadagi rahbarlarni yoshlarning fikr-mulohazalarini tinglashga chaqirdi. Bu yig'ilishda Shavkat Mirziyoev Yoshlar parlamentining ahamiyatini yanada oshirib, yoshlarni davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirishga chaqirdi[7]. 2023-2024-yillar uchun Tadbirkorlar va ishbiarmonlar harakati O'zbekiston lebral demokratik partiyasidan Respublika bo'yicha 53

nafar yoshlar saylov uchastkalaridan yoshlar parlamenti a'zoligiga saylanganlar. Ular orasida 4 nafar Surxondaryolik faol yoshlar ham bor. 76-Sherobod saylov okrugidan saylangan Maftuna Ashurova, 78-Termiz Shahar okrugidan saylangan Aziza Qosimova, 79-Jarqorgon saylov okrugidan saylangan Sayyora Xursandova, 85-Sariosiyo saylov okrugidan saylangan Sherzodbek Suyunovlar. Bundan tashqari viloyatimizda ijtimoiy sohada faollikka erishayotgan yoshlarimiz bor.

MUNOZARA

Boboyorov Sardor Uchqun o'g'li Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali talabasi. Filial Yoshlar ittifoqi boshlang'ich tashkilot yetakchisi sifatida faoliyat olib borgan. Respublika shoshilinch tez tibbiy yordam ilmiy – amaliy markazi Surxondaryo viloyati Angor tuman tez yordam bo'limi umumiy amaliyot shifokori. Ilmiy yo'nalishda ham faollikka intilib kelmoqda. U "Research science and Innovation house" MCHJ direktori. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida nomli davlat stipendiyalari tayinlash tartibi haqida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 13-oktyabrda 226-son qarori bor. Shu qaror asosida Sardor Boboyorov Islom Karimov nomidagi davlat stipendiyasi qo'lga kiritdi. “O'zbekiston uchun 100 g'oya” tanlovining finalisti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi huzuridagi Yoshlar parlamenti a'zosi sifatida ham faoliyat olib borgan. Respublika Yosh olimlar kengashi Surxondaryo viloyati bo'limi raisi. “Luchshiy molodoy uchenyy – 2020” ordeni sohibi, “Eng yaxshi ilmiy maqola” Respublika tanlovi g'olibi, Surxondaryo MTRK muxbiri, Viloyat hokimi stipendianti. Bundan tashqari 20 dan ortiq maqola va tezislari respublika va xalqaro jurnallarga chop etilgan. Germaniya va Latviyada monografiyasi chop etilgan. Samarqandda o'tkazilgan Samarqand-2020 xalqaro tibbiyot fan olimpiadasida sud ekspertiza fanidan 3-o'rin sohibi. Nufuzli Web of science va Scopus bazalarda indekslanadigan jurnallarda maqolasi chop etilgan. Mirzo Ulug'bek vorislari respublika tanlovining final bosqichining 2 karra g'olibi. Qozog'iston Respublikasi Qaraganda tibbiyot universitetida 15 kunlik "Akademik mobillik" dasturi asosida talabalar almashinuvida faol ishtirok etgan. Yoshlarning bu kabi yutuqlari

mamlakatimiz rivojiga katta hissa qo'shadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida ta'kidlaganidek, "Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga etishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat"[8]. Bugungi kunda yoshlar haqida so'z borar ekan birinchi navbatda yoshlarning axborot kommunikatsiyalardan foydalana olishi va til bilishi zarurligini alohida ta'kidlash lozim. Bu borada 2021-yil 19-mayda Vazirlar Mahkamasining "Xalqaro IT -sertifikatlarga ega yosh mutaxassislarni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilingani muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son, 2017-yil 5-iyuldagi "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi PF-5106-son, 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-son farmonlari, shuningdek, ko'plab qaror va yoshlarga oid boshqa qonun hujjatlarida belgilangan. Qabul qilinayotgan har bir qaror, farmon, qonun, loyiha, dastur yoshlarning mutloq hayotini yaxshilash uchun qabul qilinmoqda.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasida yoshlar masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar izchil davom etmoqda. Mustaqillik yillarida yosh avlod manfaatlarini ta'minlash, ularning intellektual va ma'naviy salohiyatini rivojlantirish, zamonaviy kasb-hunarlarni egallashlari uchun keng imkoniyatlar yaratildi. "Yoshlar daftari", "Yoshlar balansi" kabi tizimlarning joriy etilishi, turli

grantlar, imtiyozlar va dasturlarning ishlab chiqilishi yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda. Surxondaryo viloyati misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur hududda yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat dasturlari samarali amalga oshirilmoqda. Ularning ta'lim olishi, bandligini ta'minlash, bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish va ijtimoiy himoyasini kuchaytirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar o'z natijasini bermoqda. Natijada yoshlar o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish, jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini namoyon etish imkoniga ega bo'layotir.

Umuman olganda, Surxondaryo viloyati misolida o'rganilgan tajribalar shuni tasdiqlaydiki, O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosati nafaqat huquqiy-me'yoriy hujjatlar orqali, balki amaliy dasturlar va ijtimoiy loyihalar orqali ham samarali amalga oshirilmoqda. Bu esa yoshlarning kelajakka ishonchi, jamiyat va davlat rivojiga qo'shayotgan hissasini yanada kuchaytirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev 2025-yil 14-fevral kuni yoshlar bilan qilingan muloqot. Videoselektor ma'ruzasi. <https://president.uz/oz/lists/view/7872> .
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 1992-y. 41-modda.
3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Toshkent sh., 1997-yil 29-avgust, 463- I-son.
4. "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida" Prezident farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.11.2017-yildagi 914-son. <http://lex.uz/docs/-3409650> .
6. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2021.
7. Shavkat Mirziyoyevning 2025-yil 14-fevral kuni yoshlar bilan bo'lib o'tgan uchrashuvdagi nutqi.
8. Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqi.

ПАРВИН ЭЪТИСОМИЙ ДЕВОНИДА ЎХШАТИШЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА МАЗМУНИ

Азимбаева Наргиза Тухтамурадовна, Ориентал университети
“Тиллар-1” кафедраси катта ўқитувчиси

THE STRUCTURE AND CONTENT OF SIMILES IN PARVIN ETESAMI'S DIVAN

Azimbaeva Nargiza Tuxtamuradovna, Senior Lecturer, Department of
“Languages-1” Oriental University

ПАРВИН ЭЪТИСАМИЙ: СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ СРАВНЕНИЙ

Азимбаева Наргиза Тухтамурадовна, старший преподаватель
кафедры “Языки-1” университета Ориентал

<https://orcid.org/0009-0002-0228-6455>

e-mail:
nazimbaeva@icloud.com

Аннотация: Мақолада Парвин Эътисомий шеърларида таибеҳ санъатининг ўрни ва турлари таҳлил қилинади. Таибеҳлар шоирнинг индивидуал услубини шакллантиришида муҳим восита сифатида намоён бўлиб, у асосан ихчам ва кенг қамровли шаклларда қўлланади. Тадқиқот тавсифий ва мазмунли таҳлил усуллари орқали амалга оширилган бўлиб, натижалар жадвал кўринишида тақдим этилган. Хулосаларга кўра, Парвин Эътисомийнинг таибеҳлари содда, таъсирчан ва кўп қўлланилиши билан унинг шеърларини тушунарли ва жозибали қилади.

Калим сўзлар: Парвин Эътисомий, ўхшатиш, риторик санъат, шеърий услуб, ихчам таибеҳ, кенг қамровли таибеҳ, мазмунли таҳлил, бадиий восита, образли ифода, адабий таҳлил.

Annotation: The article examines the role and types of similes (tashbih) in the poetry of Parvin Etesami. Similes serve as an essential means of shaping the poet's individual style and are employed in both concise and extended forms. The research was conducted using descriptive and content analysis methods, and the findings are presented in tabular form. The conclusions indicate that Parvin Etesami's similes are characterized by simplicity, expressiveness, and frequent usage, which make her poems both comprehensible and appealing.

Keywords: Parvin Etesami, simile, rhetorical art, poetic style, concise simile, extended simile, content analysis, artistic device, figurative expression, literary analysis.

Аннотация: В статье анализируется место и виды тропа таиби́х (сравнения) в поэзии Парвин Эътисамий. Сравнения выступают важным средством формирования индивидуального стиля поэтессы и применяются как в лаконичной, так и в развернутой форме. Исследование выполнено с использованием описательного и содержательного методов анализа, а результаты представлены в виде таблицы. Согласно выводам, сравнения Парвин Эътисамий отличаются простотой, выразительностью и частотой употребления, что делает её стихи понятными и привлекательными.

Ключевые слова: Парвин Эътисамий, сравнение, риторическое искусство, поэтический стиль, лаконичные сравнения, развернутые сравнения, содержательный анализ, художественное средство, образное выражение, литературный анализ.

КИРИШ. Ўхшатиш (ташбеҳ) — бу бир нарсани бошқа бир нарсага ўхшатиб ифодалаш усули бўлиб, лингвистик тадқиқотларда тасвирилик нутқнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Ташбеҳ орқали инсон ўз фикрлари ва ҳис-туйғуларини бошқа бир объект ёки ҳодиса билан қиёслаб ифода этади. Ташбеҳнинг асосий вазифаси — мавжуд бўлган воқеалар ёки ҳолатларнинг маъносини ошириш ва уларни тушунарлироқ қилишдир. Лингвистик нуқтаи назардан ташбеҳ бир объектнинг ҳосиласини бошқа бир объект билан қиёслаш, уларнинг ўхшашликларини ёки фарқларини кўрсатиш орқали изоҳланади. Бу усул нафақат адабий текстларда, балки ҳар кунлик нутқда ҳам кенг қўлланилади.

Ўхшатиш — адабий ифода воситаларининг энг таъсирчан ва самарали турларидан бири бўлиб, у орқали муаллифлар тушунча ва фикрларнинг мазмунини кучайтириш, уларни визуал ва ҳиссий жиҳатдан жонли ифода этиш имконига эга бўладилар. Форс адабиётида бу санъат ўзининг чуқур илдизлари ва бой анъаналари билан ажралиб туради. XX асрнинг етук шоирларидан бири бўлган Парвин ʻЭътисомий ўз ижодида ўхшатиш санъатидан маҳорат билан фойдаланиб, уни җамият, илм, ахлоқ ва ижтимоий адолат мавзуларида фалсафий баён воситаси сифатида қўллади.

АСОСИЙ ҚИСМ. Мазкур мақолада Парвин ʻЭътисомий девонидаги ўхшатишлар турли жиҳатлардан — грамматик тузилиши, бадиий шакли, маъно мазмуни нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Бу орқали унинг ижодий услуби, ғоявий қарашлари ва ижтимоий позицияси теранроқ аңланади.

Парвин ʻЭътисомий (1907–1941) — машҳур эронлик форс шоири бўлиб, ўзининг юксак маънавий ва ижтимоий мазмунга эга шеърлари билан форс адабиётида алоҳида ўрин эгаллаган. Унинг ижоди асосан инсонийлик, ахлоқ, аёллар ҳуқуқлари ва җамиятдаги адолатсизлик мавзуларига бағишланган бўлиб, унда юксак бадиийлик ва фалсафий чуқурлик намоён бўлади.

Парвин ʻЭътисомий шеърлари содда, тушунарли тилда ёзилган, лекин бадиий воситалар, хусусан ташбеҳ, метафора ва ҳикматли сўзлар билан бойитилган. Бу унга ўз

ижодий услубини аниқ ва таъсирчан шаклда ифодалаш имконини берган.

Шоиранинг ижоди аёлларнинг җамиятдаги ўрни ва ҳуқуқларини ёритишда, шунингдек, маънавий ва маърифий масалаларни кўтаришда катта аҳамият касб этади. Парвин ʻЭътисомий ўз шеърлари орқали инсоний қадриятлар, билим ва адолат ғояларини кенг җамоатчиликка етказишга интилади. Парвиннинг ижоди нафақат Эрон, балки бутун Шарқ адабиётида ҳам катта ҳурмат ва эътирофга сазовор бўлган. У форс адабиётининг энг ёрқин ва таъсирчан шоирларидан бири сифатида тан олинган.

Парвин ʻЭътисомийнинг девони — унинг шеърый ижодининг энг муҳими ва тўпланган асарлар тўплами ҳисобланади. Бу девон турли мавзуларда ёзилган шеърларни ўз ичига олган бўлиб, унда миллий анъаналар, инсоний қадриятлар ва аниқ образлар кенг ёритилган. Шоиранинг девонида асосан ахлоқий, ижтимоий ва фалсафий мазмундаги шеърлар мавжуд бўлиб, уларда аёлларнинг җамиятдаги ўрни, маънавий ривожланиш, илмга интилиш ва адолат ғоялари ҳеч қайси ҳолатда четда қолмайди. Парвиннинг ўзига хос ва бой тил услуби унинг асарларини ўқувчилар учун таъсирчан ва руҳий қувватга тўла қилади.

Девоннинг шеърый тузилишида ташбеҳ, метафора ва бошқа бадиий воситалар мукаммал қўлланилиб, бу унинг ижодий услубининг ўзига хослигини янада кучайтирган. Шу боисдан, Парвин ʻЭътисомийнинг Девони нафақат адабий ёдгорлик, балки форс адабиётида муҳим ўрин эгалловчи асарлар қаторида қадрланади.

Парвин ʻЭътисомийнинг ўхшатишлари тузилиш жиҳатдан нафақат грамматик жиҳатдан мукаммал, балки бадиий композицияга ҳам хизмат қилади. Унинг шеърларидаги ўхшатишлар кўп ҳолларда шу қадар образли ва кучли таъсирга эгаки, ўқувчига фикр юритиш ва таҳлил қилиш имконини беради.

بی علم میاش وگر نه روزت سیاه است
چون شب تاریک، بی چراغ و بی ماه است

Бу ўринда илмсиз инсон ҳаёти қоронғу тунга ўхшатиш. Шеърнинг тузилишида оддий ташбеҳ воситасида жуда кучли маъно ифодаланган. Одатда, Парвин ташбеҳ орқали

оддий бир ғояни теран фалсафий хулосага айлантиради.

Парвин Ётисомийнинг ижодий меросидаги ўхшатишлар жамиятдаги турли ижтимоий масалаларни ёритишда асосий восита сифатида намоён бўлади. У аёллар мавқеи, илмнинг аҳамияти, зулм ва адолат, инсон фазилятлари каби мавзуларни образлар орқали ифода этади.

زن گِل نبود كه پايمال شود
زن آينه است، تابناك شود

Бу мисолда аёл инсоний кадр-кимматнинг рамзи сифатида кўрсатилади. Парвин уни ойнага тенглаб, жамиятдаги аёлнинг ижобий таъсирини улуғлайди. Бу каби ўхшатишлар шоиранинг аёллар ҳуқуқларини фаол ҳимоя қилувчи ижтимоий фикрларини очиқ ифодалаб беради.

Шеърнинг охиридаги чақирик — муҳаббатни умр бўйи эслаб, у билан яшашга ундайди, бу эса унинг шеърлятидаги муҳаббат ва садоқат мавзусининг муҳимлигини кўрсатади. Умуман олганда, бу шеър Парвин Ётисомийнинг илҳомли ва тасвирий услуби, табиат ва инсонийликка нисбатан ҳассос муносабатини яхши ифода этган намунадир

Шеърдан ўхшатишлар ва таҳлили

در نگاهت نوری بود چون خورشید تابان

1. “Қарашингда қувноқ қуёш каби нур бор эди”

Ташбеҳ тури: Қиёсий ташбеҳ (яъни бир нарса бошқасига қиёс қилинади).

Таҳлил: Бу ерда “қараш” қуёш нурига ўхшатиш. Қуёш нур билан ёритувчи, ҳаёт бахш этувчи, иссиқлик ва умид манбаи ҳисобланади. Қуёшга ўхшатиш ёрдамида шоир қарашнинг ёруғ, самимий ва умидли эканлигини таъкидлайди. Бу ташбеҳ муҳаббатнинг ёруғ ва соф хусусиятларини таъсирчан ифода этади.

چون نسيم سحرگاهي عطر تو پيچيد

2. “Сахар нури сингари атринг тарқалди”

Ташбеҳ тури: Қиёсий ташбеҳ (метафорага яқин).

Таҳлил: Атри (ҳиди) тунга ўхшатиш, бу эса муҳаббат атри ва таъсирининг ҳар ерга, ҳатто тор ва кўзга кўринмас жойларга ҳам тарқалишини англатади. Атри инсоннинг

руҳига таъсир қилади ва муҳаббатнинг тўлқинини ифода этади.

غنچه ها به زبان خموش سبز به سبز گفتند

3. “Яшил гулгунчалар севги хикоясини шивирлаб”

Ташбеҳ тури: Шахсиятлаштириш билан бирга қиёсий ташбеҳ.

Таҳлил: Гулгунчаларнинг “сокин шивирлаши” табиатнинг ўзидаги юмшоқ ва ором муҳитини кўрсатади. Бу ташбеҳ орқали табиат ва муҳаббатнинг ўзаро боғлиқлиги, гулларнинг ўзлари ҳам муҳаббат ҳақида сирли гапириши тасвирланади.

هر روز با صدای بلبل نغمه ای شنیدم

4. “Булбул овози билан ҳар куни қўшиқ эшитдим”

Ташбеҳ тури: Метафора ва қиёсий ташбеҳ.

Таҳлил: Булбул овози муҳаббатнинг рамзи сифатида келтирилган. Булбул кўпинча севги ва муҳаббат ифодаси сифатида адабиётда фойдаланилади. Бу ерда булбул овози муҳаббат ҳақидаги сирларни ўқувчига етказди, шунингдек муҳаббатнинг доимийлигини кўрсатади.

Шеърдаги ўхшатишлар Парвин Ётисомийнинг табиат, муҳаббат ва инсон руҳи ҳақидаги батафсил ва таъсирчан тасаввурини очиқ беради. Ташбеҳлар орқали шеърдаги образлар жонли ва шиддатли бўлиб, ўқувчида кучли ҳис-туйғулар уйғотади. Қуёш, атри, гул ва булбул каби табиий элементлар муҳаббатнинг ёруғ ва гўзал томонларини алоҳида таъкидлайди. Парвин Ётисомийнинг ўхшатишлари нафақат бадий ва ёрқин, балки маънавий-ахлоқий мазмунга эга бўлиб, унинг шеърлятининг ўзига хослигини янада кучайтирган.

ХУЛОСА. Парвин Ётисомийнинг бадий ижоди ўхшатиш санъатининг кенг ва таъсирли имкониятларидан самарали фойдаланиш орқали бойитилган. Унинг ўхшатишлари грамматик жиҳатдан мукамал, бадий жиҳатдан образли ва фалсафий жиҳатдан мазмунлидир. Бу ўхшатишлар нафақат бадий тасвир воситаси, балки жамиятга даъват, фикрлашга чақирик ва ахлоқий тарбия воситаси ҳамдир. Парвиннинг ташбеҳлари – бу шунчаки адабий услуб эмас,

балки дунёкараш, ижтимоий фаоллик ва маърифий онгнинг ифодасидир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Парвин Эътисомий. *Девон*. Техрон: Амир Кабир нашриёти, 2005.
2. Раҳимов, Ш. *Шарқ адабиётида тасвир ва ўхшатишлар*. Тошкент: Фан, 1998.
3. Karimzadeh, M. *The Artistic Vision of Parvin E'tesami*. Tehran University Press, 2001.
4. Дустмуҳаммад, А. *Форс поэзиясида маънавий образлар*. Душанбе, 2010.
5. Шарипова, Д. *Аёл тимсоли шарқ поэзиясида*. Самарқанд: Зарафшон, 2015.
6. Akhmedova, D., Alimova, K., Azimdjano, D., Nuriddinov, N., Azimbayeva, N., & Arifdjanov, Z. (2023). Polysemy of Simple Verbs in the Persian Language, language, 1, 3.
7. Azimbayeva, N. (2023). A comparative study of similes in persian and uzbek languages. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(22), 123-125.
8. Azimbayeva, N. (2023). Central Asia and Kazakhstan in the scientific heritage of academician B.A.Akhmedov. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(6), 479-486.
9. Azimbayeva, N. (2023). Uzbek, Persian, Russian and English alternatives of wise words used in "Nazm ul-Javahir". The Peerian Journal, 19, 53-55.
10. Azimbayeva N. "O'zbek va fors tillarida xulq-atvorni ifodalovchi o'xshatishlar", Til va adabiyot.uz, №8, 2025. B. 144-145b.
11. Azimbayeva N. "O'zbek va fors tillarida xulq-atvorni ifodalovchi leksik konstruksiyalar tasnifi", So'z san'ati jurnali, 7-jild №6 2024. B. B. 135-138b.
12. Azimbayeva N. "Fors va o'zbek tillaridagi o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari", Qo'qon DPI Ilmiy xabarlar, 2025-yil 5-son. 2008-2015b.
13. Azimbayeva N. Strategies for Teaching Eastern Languages as Foreign Languages in The Context of Modern Education, European International Journal of Philological Sciences, ISSN: 2751-1715, 2025-04-21, P. 47-50.
14. Азимбаева Н. Изучение восточных языков как иностранных: современные средства и возможности, // <https://www.iupr.ru/5-132-2025>, Экономика и социум.-2025.- №5(132).

AWDARMA TEORIYASI HÂM EKVIVALENTLIK DÁREJELERI: INGLIS-QARAQALPAQ TILLERI KONTEKSTINDE

Usaxov Rustem Muratovich, *Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 10.00.06. "Sahstırmalı ádebiyattanıw, salıstırması til bilimi hám awdarma ilimi" qániygeligi 3-kurs tayansh doktoranı*

TARJIMA NAZARIYASI VA EKVIVALENTLIK DARAJALARI: INGLIZ-QORAQALPOQ TILLARI KONTEKSTIDA

Usaxov Rustem Muratovich,
*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 10.00.06.
"Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik" ixtisosligi 3-kurs tayanch doktoranı*

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА И СТЕПЕНИ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ: В КОНТЕКСТЕ АНГЛО- КАРАКАЛПАКСКИХ ЯЗЫКОВ

Усахов Рустем Муратович, *докторант 3-го курса по специальности "Сравнительное литературоведение, сравнительное языкознание и переводоведение",
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха*

TRANSLATION THEORY AND LEVELS OF EQUIVALENCE: IN THE CONTEXT OF ENGLISH- KARAKALPAK LANGUAGES

Usakhov Rustem Muratovich,
*3rd year doctoral student in the specialty of "Comparative Literature, Comparative Linguistics and Translation Studies",
Karakalpak State University named after Berdakh*

Annotaciya: *Bul maqalada inglís hám qaraqalpaq tilleri kontekstinde awdarma teoriiyasi hám ekvivalentlik dárejeleri máselesi qaraladı. Ásirese, V.N. Komissarov usınıs etken bes dárejeli ekvivalentlik modeli (formal, referenciallıq, kommunikativlik, pragmatikalıq hám funkcionallıq) ámeliy misallar tiykarında analiz etiledi. Izertlewde ekvivalentlikni belgilewde leksikalıq, morfologiyalıq, semantikalıq hám mádeniy faktorlarǵa itibar qaratıladı. Inglís hám qaraqalpaq tilleri arasındagı awdarmada grammatikalıq yamasa leksikalıq uyqashlıqtan tısqari, mádeniy realiyalar, idiomatikalıq birlikler hám stilistikalıq normalardı esapqa alıw zárır ekeni kórsetiledi.*

Tayanış sózler: *awdarma teoriiyasi, ekvivalentlik, inglís-qaraqalpaq awdarması, funkcionallıq ekvivalentlik, pragmatikalıq adaptaciya, mádeniy kontekst, leksikalıq uyqashlıq, idiomatikalıq birlikler.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq tillari kontekstida tarjima nazariyasi hamda ekvivalentlik darajalari masalasi yoritiladi. Ayniqsa, V.N. Komissarov tomonidan taklif etilgan besh bosqichli ekvivalentlik modeli (formal, referensial, kommunikativ, pragmatik va funksional) amaliy misollar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ekvivalentlikni aniqlashda leksik, morfologik, semantik va madaniy omillarning ahamiyati ta'kidlanadi. Ingliz va qoraqalpoq tillari o'rtasidagi tarjimada grammatik va leksik*

e-mail:
rustemrus1028@gmail.
com

moslik bilan birga madaniy realiyalar, idiomatik birliklar va uslubiy xususiyatlar ham muhim o'rin tutishi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: tarjima nazariyasi, ekvivalentlik, ingliz-qoraqalpoq tarjimasi, funksional ekvivalentlik, pragmatik adaptatsiya, madaniy kontekst, leksik moslik, idiomatik birliklar.

Аннотация: В статье рассматриваются основные вопросы теории перевода и степени эквивалентности в контексте английского и каракалпакского языков. Особое внимание уделяется пятиуровневой модели эквивалентности В.Н.Комиссарова (формальная, референциальная, коммуникативная, прагматическая и функциональная) и её практическому применению. Подчеркивается значение лексических, морфологических, семантических и культурных факторов при определении степени эквивалентности. Показано, что эквивалентность в переводе между английским и каракалпакским языками заключается не только в грамматическом и лексическом соответствии, но и в учёте культурных реалий, идиом и стилистических норм.

Ключевые слова: теория перевода, эквивалентность, английско-каракалпакский перевод, функциональная эквивалентность, прагматическая адаптация, культурный контекст, лексическое соответствие, идиомы.

Abstract: This article examines the main issues of translation theory and equivalence in the context of English and Karakalpak languages. Special attention is paid to V.N. Komissarov's five-level equivalence model (formal, referential, communicative, pragmatic, and functional) and its application in practice. The study highlights methodological principles for determining equivalence degrees, including lexical, morphological, semantic, and cultural adaptation. It is shown that equivalence between English and Karakalpak texts is not limited to grammatical or lexical correspondence but also requires consideration of cultural realities, idiomatic expressions, and stylistic norms.

Keywords: translation theory, equivalence, English-Karakalpak translation, functional equivalence, pragmatic adaptation, cultural context, lexical correspondence, idiomatic expressions.

Kirisiw. Awdarma teoriiyası hâzirgi zaman til biliminde zárúrli hám keń izertlenip atırǵan jónelislerden biri bolıp tabıladı. Ásirese, eki túrli til sisteması hám mádeniyatına tiyisli bolǵan tiller - inglis hám qaraqalpaq tilleri arasındaqı awdarma processinde ekvivalentlik mashqalası oraylıq orında turadı. Awdarmashı mádeniy anlapalar, konnotativlik mániler, stilistikalıq qurallar, frazeologizmler hám grammatikalıq konstrukciyalardı adekvat tárizde jetkiziwi kerek.

Qaraqalpaq awdarmataniw ilimi hâzirgi basqışta endi qáliplesip atırǵan hám rawajlanıp atırǵan ilimiy jónelislerden biri bolıp, ol milliy til tiykarında basqa tillerdegi tekstlerdi adekvat tárizde jetkiziw, awdarma normaların islep shıǵıw hám zamanagóy lingvistikalıq ádisler tiykarında ekvivalentlikti támiyinlew máseleleri menen shuǵıllanadı. Búgingi kúnde lingvomádeniyattaniwǵa muwapıqlıq, terminologiyalıq ajralmaslıq, diskursivlik analiz hám awdarma sózlikleriniń strukturasın jaratıw qaraqalpaq awdarmataniwınıń aktual izertlew tarawların quraydı.

Metodologiya. Bul izertlew metodologiyası salıstırmalı hám táriyiplewshi qatnasqa tiykarlanadı. Bárinen burın, awdarma teoriiyası hám

ekvivalentliktiń teoriyalıq tiykarları ilimpazlardıń miynetleri tiykarında tallandı.

V.N. Komissarovtıń awdarma teoriiyasına tiyisli shıǵarması – “Современное переводоведение” - hâzirgi zaman awdarmataniw iliminde zárúrli teoriyalıq tiykarlardan biri esaplanadı. Avtor tárepinen usınıs etilgen bes dárejeli ekvivalentlik modeli (formal, referenciallıq, kommunikativlik, pragmatikalıq hám funkcionallıq) túp tekst hám awdarma arasındaqı qatnastı izbe-iz analiz etiwge múminshilik beredi. Ásirese, funkcionallıq ekvivalentlik dárejesi - teksttiń maqsetke muwapıq tárizde tazadan jaratılıwın - awdarma procesiniń dóretiwshilik ózgeshelikine itibar qaratadı. Bunday ádis qaraqalpaq awdarmataniwı ushın júdá saykes keledi, sebebi bunda awdarmashı mádeniy kontekst, milliy oylaw hám lingvistikalıq normaların esapqa alǵan halda awdarma etedi [7].

Sh. Xamroeva morfologiyalıq analizdiń awdarma processindegi áhmiyetin úyrenen eken, bul process informaciyanı qayta islewdiń dáslepki basqışı retinde awdarmashı ushın til birliklerin tuwrı identifikaciyalaw hám olardıń awdarma tilindegi uyqas formasın tańlawǵa xızmet etiwın kórsetedi. Atap aytqanda, ol morfologiyalıq

birliklerdi identifikaciyalawda til birlikleriniń strukturalıq qásiyetleri, mısalı, affiksler, pátler, sóz jasawshı modeller arqalı parıqlawdı usınıs etedi. Bul bolsa awdarmashı ushın tek ǵana semantikalıq aspektte emes, bálki grammatikalıq uyqaslıqtı anıqlaw imkaniyatın beredi. Nátiyjede, awdarmanıń dáslepki basqışınnan-aq ekvivalentlik dárejesine tiykarlangan qatnas saylanadı, bul bolsa juwmaqlawshı awdarmanıń anıqlıǵı hám mádeniy sáykesligin támiyinleydi [5].

Sońnan inglis tilindegi tekstler hám olardıń qaraqalpaq tilindegi awdarmaları úyrenildi. Talqılaw procesinde leksikalıq, grammatikalıq, stillik hám mádeniy ekvivalentlik dárejeleri kórip shıǵıldı. Ásirese, frazeologizmler, mádeniy belgilengen sózler hám ilimiy terminlerdiń awdarması ayrıqsha itibarǵa alındı. Izertlew sapa analizi tiykarında alıp barılıp, anıq mısallar járdeminde qaysı túrdegi ekvivalentlik - formal, semantikalıq, kommunikativlik, pragmatikalıq yamasa funkcionallıq - támiyinlengenligi anıqlap barıldı. Sonday-aq, parallel tekstlerdi tallaw arqalı awdarmashılar tárepinen leksikalıq boslıqlar hám mádeniy ayırmashılıqlardı jeńip ótiw strategiyaları belgilendi.

Nátiyjeler. Bul modeldi bul izertlew sheńberinde qollaw arqalı awdarmanıń sapasın anıq kriteriyalar tiykarında analiz etiw múmkin boladı. Ásirese, funkcionallıq hám pragmatikalıq ekvivalentlik dárejeleri qaraqalpaq tilindegi auditoriyaǵa uyqas awdarma formasın tańlawda zárúrli rol oynaydı.

Tómende V.N. Komissarovtıń bes dárejeli modeli tiykarında inglis tilinen qaraqalpaq tiline awdarmada júzege keletuǵın túrli ekvivalentlik dárejelerine tiyisli ámeliy mısallar keltiriledi:

1. Formal ekvivalentlik:

Eng.: He signed the agreement.

Qq.: Ol kelisimge qal qoydı.

Túsindirme: Hár bir sóz sózbe-sóz awdarma etilip, grammatikalıq struktura saqlap qalınǵan.

2. Referencialıq ekvivalentlik:

Eng.: They built a bridge across the river.

Qq.: Olar dáriyá ústinen kopir saldı.

Túsindirme: “bridge” – “kopir” sıyaqlı realıqtı obyektler anıq kórsetilgen.

3. Kommunikativlik ekvivalentlik:

Eng.: Don’t worry, everything will be fine!

Qq.: Oylanba, hámmesi jaqsı baladı!

Túsindirme: Tiykargı informaciya saqlanadı, biraq ańlatpa usılı qaraqalpaq tiliniń sóylew normalarına maslastırılǵan.

4. Pragmatikalıq ekvivalentlik:

Eng.: Break a leg! (idiomatikalıq birlik)

Qq.: Saqabı pal! (jaqsı tilek)

Túsindirme: Mádeniy kontekstke uyqas túrde alternativ ańlatpa saylanǵan.

5. Funkcionallıq ekvivalentlik:

Eng.: The heart of the city is full of life.

Qq.: Qalanıń orayı qaynaydı.

Túsindirme: Teksttiń emocionallıq semantikalıq mazmun-mánisi saqlanadı, uqsas obraz quralı menen.

Awdarma teoriyasında ekvivalentlik - túp hám awdarma tekstleriniń máni, struktura, stilistika yamasa kommunikativlik wazıypası boyınsha uqsaslıq dárejesin ańlatadı. Ásirese E.A. Nida tárepinen usınıs etilgen formal hám dinamikalıq ekvivalentlikler awdarma teoriyasında zárúrli orın tutadı [3].

Ekvivalentlik dárejeleri hám olardıń túrleri támendegishe táriyplenedi (qarań: keste 1.1)

1.1-keste. Awdarmada tiykargı ekvivalentlik dárejeleri

Dáreje	Táriyp	Mısal (ENG → QQ)
Formal ekvivalentlik	Sózlik hám grammatikalıq formalardı iláji barınsha tolıq saqlap awdarma etiw.	“He opened the door.” → “Ol esikti ashtı.”
Dinamikalıq ekvivalentlik	Tiykargı máni hám tásirde saqlap qalıw, stilistikalıq beyimlesiwi.	“It’s raining cats and dogs.” → “Sheleklep jawın jawmaqta.”
Pragmatikalıq ekvivalentlik	Kommunikativlik maqsetti qamrab aladı.	“I see.” → “Túsindim.” (mazmun maslıǵı, grammatikalıq emes)
Kontekstuallıq ekvivalentlik	Mádeniy hám konnotativlik maslıqtı támiynleydi.	“Thanksgiving” → “Minnetdarshılıq kúni” (mádeniy adaptaciya)

Awdarmada, ásirese inglis-qaraqalpaq tilleri arasında ekvivalentlikti támiyinlew bir qansha mashqalalardı payda etedi:

1. Grammatikalıq ózgeshelikler: Inglis tili analitikalıq til bolıp, qaraqalpaq tili bolsa agglutinatıvlik tipke tiyisli esaplanadı. Bul bolsa grammatikalıq uyqashlıqtı támiyinlewde sóz jasalıw, affiksler sisteması hám sóz tártibinde úlken ayırmashılıqlardı keltirip shıǵaradı.

2. Leksikalıq ózgeshelikler: Inglis tilindegi “idiomatic expressions/idiomatikalıq birlikler” kóbinese qaraqalpaq tilinde tuwrıdan-tuwrı ekvivalentke iye emes. Mısalı, “to spill the beans” sóz dizbegi “sırın ashıw” formasında erkin, kontekstuallıq awdarma sıpatında beriledi.

3. Mádeniy ózgeshelikler: Kóplegen sóz dizbekler hám realiyalar inglis tilinde batis mádeniyatqa tiyisli bolıp, qaraqalpaq tilinde olarǵa uyqas túsiniq joq ekenligi sebepli adaptaciya yamasa túsindiriwshi awdarma talap etiledi. Mısalı, “Thanksgiving Day” - “Minnetdarshılıq kúni” formasında túsindirme menen beriliwi múmkin.

4. Fonetikalıq hám morfologiyalıq kelisiw: Sózlerdiń ózlesiw processinde inglis atamalar qaraqalpaq tilinde fonetikalıq hám morfologiyalıq tárepten maslastırıladı. Mısalı, “computer” → “kompiyuter”, “manager” → “menedjer”.

Bul jaǵdaylardı ekvivalentliktiń túrli dárejeleri tiykarında analiz etiw awdarmanıń adekvatlıǵın asıradı.

Mısallar arqalı analiz etiledi, mısalı ushın inglis tilindegi tómendegi sóz dizbegi:

Eng.: “He is a poor letter-writer.”

Qq.: “Ol xat jazıwda jaqsı emes.”

Awdarmada “poor” sapası tikkeley ekvivalentke iye emes, biraq transformacion hám funkcionallıq uyqashlıq arqalı “jaqsı emes” formasında jetkerilgen. Bul usıl funkcionallıq ekvivalentlik talaplarına juwap beredi. Analizdi tómendegi mısallar arqalı kórip shıqsaq boladı:

Eng.: “She kicked the bucket.”

Qq.: “Ol amanatın tapsırdı”.

Eger bul sóz dizbegi sózbe-sóz awdarma etilse (“Ol shelekti tepti”), máni joǵaladı. Sol sebepli kontekstuallıq túrde “Ol dún'yadan ótken”, “Ol amanatın tapsırǵan” formasında awdarma etiledi, bul bolsa pragmatikalıq ekvivalentliktiń ańlatpası bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tili awdarma tilinde mudamı da tayın ekvivalentlerge iye emes. Bul jaǵday

leksikalogiyalıq sistemanıń salıstırǵanda kem úyrenilgenligi hám semantikalıq sistemanıń batis tillerindegi túsiniqlerden ayrıqsha qalıpleskenligi menen baylanıslı. Usınıń sebebinen, awdarmashı mádeniy kelisiw, ekspressivlik sinonimiya hám stilistikalıq alternativler jaratıwǵa májbúr boladı.

Talqılaw. Inglis-qaraqalpaq awdarmaların tallaw nátiyjesinde ekvivalentlikke erisiw procesi tek sózbe-sóz awdarma menen sheklenbeytuǵınlıǵı anıq boldı. Ápiwayı gáppler hám texnikalıq terminlerde formal ekvivalentlik saqlanıwı múmkin, biraq frazeologizmler, mádeniy jaqtan belgilengen sózler jáne stillik jaqtan kúshli bolǵan birliklerdi awdarıwda funkcionál yamasa pragmatikalıq qatnas talap etiledi. Máselen, “break the ice” sózin sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı, al qaraqalpaq tilinde “muzdı eritiw” yamasa ortalıqtı jumsartıw mánisin beretuǵın ekvivalentlerden paydalanıw kerek boladı. Sonday-aq, ilimiy-texnikalıq tekstler anıqlıqtı támiyinlew ushın kóbirek formal ekvivalentlikke súenedi, kórkem awdarmalarda bolsa sezimiy tásir hám stildi saqlaw ushın dinamikalıq ekvivalentlik abzal kórsetiledi.

Bunnan tısqari, izertlew sonı kórsetedi, awdarmashılar tek ǵana til dálálshisi emes, al mádeniyatlararalıq interpretacijalawshı sıpatında da jumıs alıp baradı. Ásirese, úrp-ádetler, dástúrler yamasa tikkeley ekvivalenti bolmaǵan metaforalar awdarmasında bul rol jáne de áhmiyetli boladı. Juwmaqlardan kórinip turǵanıday, ekvivalentlik turaqlı hám qatań kategoriya emes, al beyimlesiwsheń hám kontekstke baylanıslı qubılıs: geyde semantikalıq anıqlıq ústin bolsa, geyde kommunikativlik nátiyjelilik birinshi orınǵa shıǵadı. Ulıwma alǵanda, ekvivalentlikti spektr sıpatında túsiniw kerek.

Juwmaq. Juwmaq etip aytqanda, bul teoriyalıq kózqaraslar qaraqalpaq awdarmanıwdıń aktual máselelerin, atap aytqanda sózlik dúzilisi, semantikalıq muwapıqlıq, awıspalı mánide qollanılǵan sóz hám figurativ birliklerdiń adekvat ańlatpasın anıqlawda tiykar bolıp xızmet etti. Awdarmada semantikalıq ajıralmaslıq, stilistikalıq uyqashlıq, morfologiyalıq kelisiw hám mádeniy izbe-izlikti támiyinlew maqalada tiykarǵı jónelis retinde alıp barıldı. Inglis-qaraqalpaq tilleriniń lingvistikalıq hám mádeniy ayırmashılıqları awdarma processinde ekvivalentlikti tek ǵana grammatikalıq emes, bálki semantikalıq, stilistikalıq hám pragmatikalıq tárepten de

támiyinlew zárúrshiligin júzege keltiredi. Sol sebepli, awdarma teoriyasın tereń bilgen, eki tilli kompetenciyağa iye dilmashlar til hám mádeniyatlar aralıq kópir wazıypasın atqaradı. Ekvivalentlikti analiz etiw bolsa awdarma sapasınıń ilimiy kriteriyanı anıqlawda zárúrli metodologiyalıq qural bolıp xızmet etedi.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI:

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992.
2. Fattullayeva M. M. LUG‘AT tarkibining shakl va ma‘no munosabati jihatidan tavsiflanishi. ИКРО журнал, 15(02), 2025: 1190–1193.
3. Nida E.A. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964.
4. Shomurodova S. J. KO‘CHIMLAR kognitiv xususiyatlarining tarjima lug‘atlarida aks etishi // Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2024. – C. 352–355.
5. Xamroeva Sh. Morfologik tahlil ahborotni qayta ishlashning ilk bosqichi sifatida. 2020: 121.
6. Бердимұратов Е. Х. Хэзирги заман каракалпак тілі: Лексика. — Нөкис, 1964. — 168 б.
7. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Курс лекций. — М.: ЭТС, 1999. — 192 с.

Qabul qilindi: 15.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 327(575.1)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA POKISTON ISLOM RESPUBLIKASI O'RTASIDAGI HAMKORLIKNI HUQUQIY ASOSLARINI SHAKLLANISHI

*Rashidova Aziza Aminboyevna, Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy
pedagogika Universitet doktoranti*

FORMATION OF LEGAL FOUNDATIONS OF COOPERATION BETWEEN THE ISLAMIC REPUBLICS OF UZBEKISTAN AND PAKISTAN

*Rashidova Aziza Aminboyevna, PhD candidate, Nizami National
Pedagogical University of Uzbekistan*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВЫХ ОСНОВ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ УЗБЕКИСТАН И ПАКИСТАНОМ

*Рашидова Азиза Аминбоевна, докторант Национального
педагогического университета Узбекистана имени Низами*

[https://orcid.org/-
0009-0007-2845-4257](https://orcid.org/0009-0007-2845-4257)

e-mail:
raziza7757.14@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi va Pokiston islom Respublikasi o'rtasidagi hamkorlikni huquqiy asoslarini shakllanishi va davlatlararo munosabatlar muhim o'rinda ekanligi tahlil etilgan. Muallif, O'zbekistonning Pokiston islom Respublikasi bilan hukumatlararo aloqalari, hukumatlararo bitimlar va davlatlar o'rtasida kichik va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash sohasida hamkorlik to'g'risida bitimni manbalar asosida yoritib bergan. Shu bilan birga kelgusida ushbu aloqalarning yanada rivojlanishi uchun istiqbolli loyihalar va rejalar bo'yicha ham mulohaza yuritgan. Maqolada O'zbekiston Milliy arxiv fondi va davriy matbuot materiallari hamda vazirliklarning rasmiy internet saytlaridan ham unumli foydalanilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy asoslar, hukumatlararo aloqalar, rasmiy tashrif, kichik va xususiy tadbirkorlik, istiqbolli loyiha.

Abstract: This article analyzes the formation of the legal framework for cooperation between the Islamic Republics of Uzbekistan and Pakistan and its important role in interstate relations. The author has highlighted these relations, especially on the basis of sources such as intergovernmental relations of Uzbekistan with the Islamic Republic of Pakistan, intergovernmental agreements and agreements on cooperation between states in the field of support for small and private entrepreneurship. At the same time, promising projects and plans for the further development of these relations in the future are also considered. The article also makes effective use of the National Archive Fund of Uzbekistan and periodical press materials from the official websites of the ministries.

Keywords: Legal framework, intergovernmental relations, official visit, small and private entrepreneurship, promising project.

Аннотация: В данной статье анализируется формирование правовой базы сотрудничества между Исламскими Республиками Узбекистан и Пакистан и её важная роль в межгосударственных отношениях. Автор освещает эти отношения, в частности, на основе таких источников, как межправительственные отношения Узбекистана с Исламской Республикой Пакистан, межправительственные соглашения и соглашения о сотрудничестве между государствами в области поддержки малого и частного предпринимательства. Также рассматриваются перспективные проекты и планы по дальнейшему развитию этих отношений в будущем. В статье эффективно использованы материалы Национального архивного фонда Узбекистана и периодических изданий с официальных сайтов министерств.

Ключевые слова: правовая база, межгосударственные отношения, официальный визит, малое и частное предпринимательство, перспективный проект.

Kirish. Bizga ma'lumki, O'zbekiston Mustaqil davlat maqomiga ega bo'lishi bilanoq jahon hamjamiyatiga qo'shilish va faol tashqi siyosat olib borish yo'lidan bordi. 1991-yil 31-avgustda mamlakat Oliy kengashining VI sessiyasida qabul qilgan "Mustaqillik haqidagi bayonot"da O'zbekistonning tashqi siyosatdagi yo'li aniq belgilandi.[1] O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri jahondagi rivojlangan davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ikki va ko'p tomonlama hamkorlik aloqalarini rivojlantirish asosiy maqsad qilib belgilangan. [2]Jumladan, Mamlakatimiz tarixan va diniy ildizlarimiz yaqin bo'lgan Pokiston islom Respublikasi bilan do'stona munosabatga kirishdi. Ikki davlat diplomatik munosabatlarni yaxshilash va o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish maqsadida hamkorlikni huquqiy asoslari yaratildi. Tomonlar o'rtasida 23 dan ortiq davlatlararo, hukumatlararo va idoralararo hujjatlar imzolandi. [3](2006-yil 30- dekabr holatiga ko'ra) So'nggi yillarda O'zbekiston va Pokiston islom Respublikasi o'rtasida hamkorlik barcha ustuvor yo'nalishlarda faol rivojlanmoqda va qo'shma loyiha va tashabbuslar ilgari surilmoqda.[4]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada, O'zbekiston mustaqillikka erishgach Pokiston islom Respublikasi bilan hamkorlikni yo'lga qo'yilishi va hamkorlikni huquqiy asoslarini yaratilishi va shakllanishi haqida retrospektiv, tanqidiy tahlil qilish metodlari asosida xulosalar chiqarildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Maqolada, mavzuga oid bo'lgan o'ndan ortiq adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar qiyosiy tahlil qilinib, tadqiqot olib borildi. Jumladan, S.M.Sattorov, O'zbekiston tashqi siyosatida iqtisodiy diplomatiyaning o'rni, N.N.Oblomurodov, To'g'ridan to'g'ri xorijiy investisiyalarni jalb qilishning nazariy asoslari va ustuvor yo'nalishlari, O.O.Xusanboyev, O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari, S.M.Bo'ronov, F.O.Ismatullayev, A.I.Vaskin, N.T.Fayzibayeva, dissertatsiyalaridan foydalanildi va xulosa chiqarildi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Biz o'tgan o'ttiz ikki yillik O'zbekiston va Pokiston islom Respublikasi o'rtasidagi har

tomonlama hamkorlik tarixini o'rganar ekanmiz, o'zaro aloqalarning u yoki bu tomonlari mahalliy ekspertlar, tarixchilar va siyosatchilar tomonidan tadqiq etilganligini ko'rishimiz mumkin. O'tgan davrda yaratilgan ilmiy asarlarda ko'proq O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy strategiyasi va omillari, xalqaro maydonga chiqishi, xalqaro munosabatlarning zamonaviy shaklini yaratishdagi o'rni hamda jahon hamjamiyati mamlakatlari va nufuzli xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro manfaatli ko'p qirrali hamkorlik aloqalari masalalarini qamrab olinganligini guvohi bo'lamiz.[5]

1992-yil iyun oyida Pokiston islom Respublikasi bosh vaziri M.N.Sharifning O'zbekiston Respublikasiga rasmiy tashrifi chog'ida "Hukumatlararo kelishuv, savdo-iqtisodiy hamkorlik to'g'risida va davlatlararo munosabatlar va hamkorlik prinsiplari to'g'risida"gi shartnoma imzolangan.[6] 1992-yilning avgust oyida O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov Pokiston islom Respublikasiga birinchi rasmiy tashrifi bo'lib o'tib, ushbu tashrif davomida "Hukumatlararo kelishuv, o'zaro investitsiyalar va kapital qo'yilmalarini himoya qilish to'g'risida"gi shartnoma, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Pokiston islom Respublikasi Milliy banki o'rtasida"gi kelishuv va boshqa bir qator muhim hujjatlar imzolangan.[7] Ikki davlat hukumati o'rtasidagi hamkorlik davlatning barcha sohalarini qamrab olgan. Shulardan biri, O'zbekiston Hukumati va Pokiston Hukumati o'rtasida kichik va xususiy tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitimdir. Ushbu bitim 1992-yil 27-iyunda imzolangan shartnomaga amal qilib, kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash hamda rivojlantirish orqali kelgusida iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash va rivojlantirishga intilib, tenglik va o'zaro manfaat prinsiplarini e'tirof etadi.[8] Ushbu bitim hamkorlik hamda sanoat va iqtisodiyotni rivojlanishi, O'zbekiston va Pokiston o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlinishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Sanoat sohasidagi hamkorlikni istiqbolli doiralarini rivojlantirish va kichik biznes korxonalarini tashkil etish, mustahkamlash hamda

investitsiyalardan foydalanish vositasida xususiy tarmoqni rivojlantirish maqsadlarini ko'zlaydi.[9] Unga ko'ra ikki mamlakatning kichik va xususiy tadbirkorlik subektlari o'rtasida ustuvor yo'nalishlar bo'yicha bevosita aloqalar o'rnatishga ko'maklashadi hamda loyihalarni texnik, iqtisodiy va moliyaviy asoslarini tayyorlaydi.

O'zbekiston va Pokiston hukumatlari o'rtasidagi hamkorlik bitimlaridan yana biri 2006-yil 10-aprelda imzolangan "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining va Pokiston islom Respublikasi Hukumatining transport va tovarlar tranziti sohasida hamkorligi to'g'risida"gi kelishuvdir. Transport sohasida o'zaro manfaatli hamkorlikni yanada rivojlantirish istagi bilan boshqarilib, mamlakatlar o'rtasida yo'lovchi va yuk tashishni, shuningdek, ularning davlatlari hududlari orqali uchunchi mamlakatlarga tranzitni amalga oshirishni yengillashtiradi.[10] O'z davlatlarining tashuvchilariga milliy qonunchiligiga muvofiq, yer usti transport kommunikatsiyalari bo'yicha tranzitning erkin tartibini taqdim etishga intiladilar. Tomonlar o'zaro ta'qiqlangan import, eksport va tranzit yuklar ro'yxatini davlatlar milliy qonunchiligiga muvofiq bir-birlariga taqdim etishlari belgilab qo'yildi.[11]

So'nggi yillarda O'zbekiston va Pokiston o'rtasida parlamentlararo va idoralararo aloqalarning jadal rivojlanib borayotgani tomonlarning o'zaro munosabatlarini chuqurlashtirishga manfaatdor ekanligidan dalolat beradi.[12] Xususan, 2025-yil 26-fevral kuni Pokiston islom Respublikasi bosh vaziri Shaxboz Sharifning mamlakatimizga tashrifi ikki davlat o'rtasidagi o'zaro anglashuv va strategik sheriklik va ko'p qirrali hamkorlikni yanada rivojlantirishda muhim yo'nalish bo'ldi. Muzokaralar yakunida Hukumatlararo komissiyaning navbatdagi yig'ilishini joriy yilning iyul oyida Lahor shahrida o'tkazishga kelishib olindi.[13] Oliy darajadagi muzokaralar davomida erishilgan kelishuvlar va imzolangan bitimlar o'z vaqtida amalga oshirish bo'yicha qo'shma "yo'l xaritasi"ni ishlab chiqish va tasdiqlash to'g'risida qaror qabul qilindi.[14] Tashrif davomida rejalashtirilayotgan Hukumatlararo komissiya yig'ilishi va biznes forumini samarali o'tkazish muhimligi ta'kidlandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Ushbu ma'lumotlardan kelib chiqib shuni xulosa qilishimiz

mumkinki, O'zbekiston Pokiston islom Respublikasi bilan ikki va ko'p tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'ygan. Bunda O'zbekiston va Pokiston islom Respublikasi o'rtasidagi hukumatlararo bitim va kelishuvlar huquqiy asos hisoblanadi. Huquqiy asoslarning yaxshi yo'lga qo'yilishi ikki davlat o'rtasida savdo, eksport va importning, davlatlararo munosabatlarni yangi bosqichga ko'tarishda muhim rol o'ynamoqda. Pokiston islom Respublikasidan tadbirkorlik maqsadida ta'lim va madaniyat sohasida akademik almashinuv doirasida Pokiston fuqarolarini O'zbekistonga kirib kelishi, bu esa yurtimizga ularni qiziqishini ortishiga, sayyohlar oqimini ko'payishida muhim omil bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. F.O.Ismatullayev. "O'zbekiston Respublikasining Evropa ittifoqi bilan hamkorligining o'rnatilishi va rivojlanishi" (1991-2005-yillar) nomli dissertatsiyasi Toshkent, 2011-yil 25-bet.
2. A.A.Rashidova "O'zbekiston va Pokiston o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni istiqbolli rivojlanishi". Toshkent davlat pedagogika Universiteti ILMIY AXBOROTLAR ilmiy-nazariy jurnal. № 6. 2025-yil, 124- bet.
3. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4- ro'yxat. 223-yig'majild. 1-bet
4. Yangi O'zbekiston rasmiy sayti. <https://yuz.uz/news/ozbekiston> Pokiston hamkorligi barcha ustuvor yo'nalishlarda faol rivojlanmoqda. 26.01.2022-yil.
5. F.O.Ismatullayev. "Madaniy diplomatiya-tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida". Ijtimoiy-Gumanitar fanlarning dolzarb masalalari va zamonaviy yondoshuv xalqaro ilmiy- amaliy konferensiya, 13-14-mart, 2025-yil. 1006-1009-bet.
6. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4-ro'yxat. 223-yig'majild. 1-bet.
7. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4-ro'yxat. 223-yig'majild. 1-bet.
8. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4-ro'yxat. 222-yig'majild. 95-bet.
9. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4-ro'yxat. 222-yig'majild. 95-bet.
10. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4-ro'yxat. 222-yig'majild. 71-bet.
11. O'zbekiston milliy arxiv fondi. M 37. 4-ro'yxat. 222-yig'majild. 72-bet.
12. <https://parlament.gov.uz/news/> O'zbekiston va Pokiston munosabatlarida yangi davr boshlanmoqda.
13. Xalq so'zi gazetasi. 2025-yil 27-fevral, № 41.
14. Yangi O'zbekiston gazetasi 2025-yil 27 fevral, № 41.

INTERNET TERMINLARINING ICHKI MANBALAR ASOSIDA SHAKLLANISHI

Abdialimova Sarvinoz, GulDU, "O'zbek tilshunosligi" kafedrası
tayanch doktoranti

FORMATION OF INTERNET TERMINOLOGY BASED ON INTERNAL SOURCES OF THE UZBEK LANGUAGE

Abdialimova Sarvinoz, PhD Candidate, Department of Uzbek
Linguistics, Gulistan State University

ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-ТЕРМИНОВ НА ОСНОВЕ ВНУТРЕННИХ РЕСУРСОВ

Сарвиноз Абдиалимова, Аспирант кафедры узбекского
языкознания,
Гулистанский государственный университет

e-mail:
abdialimovasarvinoz@
gmail.com
orcid: 0004-0034-
4567-5658

Annotatsiya: Maqolada internet terminlarining o'zbek tilining ichki manbalari asosida hosil bo'lishi haqida fikr yuritiladi. Terminologik tizim til lug'at tarkibining lisoniy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan alohida va murakkab qatlamidir. Ular yordamida axborot kommunikatsiyalari, fan va texnika sohalariga mansub tushunchalar nomlanadi. Internet terminlari o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida ham faol yasalishi ko'zga tashlanadi. Maqolada sohaga oid terminlarning yasalish xususiyatlari tahlil etiladi. Internet terminlari maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: so'z, termin, tushuncha, atama, internet, birikma termin, murakkab birikma termin, dasturlash va b.

Abstract: This article discusses the formation of internet-related terminology based on the internal resources of the Uzbek language. The terminological system is a distinct and complex layer of a language's vocabulary structure, characterized by specific linguistic features. It serves to name concepts related to information communications, science, and technology. Internet terminology is increasingly being actively formed using the internal capabilities of the Uzbek language. The article analyzes the formation features of terminology related to this field. Internet terms are used as illustrative material throughout the article.

Keywords: word, term, concept, terminology, internet, compound term, complex compound term, programming, etc.

Аннотация: В статье рассматривается процесс формирования интернет-терминов на основе внутренних ресурсов узбекского языка. Терминологическая система представляет собой особый и сложный слой лексической структуры языка, обладающий специфическими лингвистическими характеристиками. С помощью терминов обозначаются понятия, связанные с информационными коммуникациями, наукой и техникой. В статье подчёркивается активное образование интернет-терминов с использованием внутренних возможностей узбекского языка. Также анализируются особенности словообразования терминов, относящихся к данной области. Интернет-термины используются в качестве иллюстративного материала.

Ключевые слова: слово, термин, понятие, терминология, интернет, составной термин, сложный составной термин, программирование и др.

Axborot kommunikatsiya va internet terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishida shu tilning ichki imkoniyatlari asosida yasalgan

terminlar, shubhasiz, muhim o'rin tutadi. Chunki "adabiy til leksikasi boyishining birinchi va eng

muhim manbai uning o'z ichki resurslaridir" [2, 131].

I. "Informatika va axborot texnologiyalari" darsligidagi tub so'z shaklidagi terminlar. Mazkur darsliklarda tub so'z shaklidagi terminlar u qadar ko'p emas. Shunisi borki, ushbu terminlar yasama terminlarning yasash asosi vazifasini o'tagan.

Informatika va axborot texnologiyalari darsliklarida axborot kommunikatsiya va internetga aloqador quyidagi tub so'z shaklidagi terminlar qo'llangan: belgi, yorliq, bulut, dastur, fayl, filtrlash, format, foyda, hodisa, izoh, jadval, jarayon, kalit (maydon), ma'lumot, matn, maxfiy, maxsus, oyna, tarmoq [5, 129-175] va boshqalar.

II. Yasama terminlar. Tilda yangi so'z yasashning keng tarqalgan yo'llaridan biri – affiksalar orqali so'z yasashdir [4, 96]. Mazkur omil asosida yangi so'z hosil qilish internet terminologiyasida ham amal qiladi. Masalan: baho/lash, bajar/ish, bog'liq/lik, format/lash, hisob/la/sh, ko'r/sa/t/ma, nusxa/lash, o'chir/g'ich, o'chir/ish, och/ish, o'rin/dosh, raqam/lash, shifr/lash, tekis/la/sh, ula/n/ish kabilar.

Bu davr internet terminologiyasida sohaning tub terminlari raqam, shifr, tekis kabilar yasama terminlarning yasalishi uchun asos bo'lganini ko'rdik.

Internet sohasining o'z termini bo'lmish raqam, shifr, tekis kabilardan raqam/lash, shifr/lash, tekis/la/sh singari yasama terminlar hosil qilingan. Darsliklarda ajratish, aylantirish, baholash, bajarish, bog'liqlik, bo'lish, buyurtma, formatlash, hamyon, hisoblash, karnaylar, ko'rsatma, nusxalash, o'chirg'ich, o'chirish, ochish, o'rindosh, raqamlash, shifrlash, sichqoncha, tekislash, ulanish [5, 129-175] kabi sodda yasama terminlar faol qo'llangan.

Ma'lumki, lisoniy tushunchalar birikma terminlar vositasida ham ifodalanadi. O'zbek tilining terminologik tizimlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ishlarda ham ikki va undan ortiq so'zlarning sintaktik munosabatiga asoslangan terminlar birikma terminlar deb ataladi, terminologik tadqiqotlarda ham mazkur termin barqarorlashib ulgurgan. Shu bois biz ham birikma termin atamasidan foydalandik [3, 25]. Terminologik tizimlar tarkibining asosiy qismini birikma terminlar [1, 131] tashkil etadi. Chunki ko'plab tadqiqotlarda, soha tushunchalarini sodda tub yoki yasama sodda terminlar bilan

nomlashning iloji bo'lmaganda birikma terminlar yaratilgan. Bunday birikma terminlarning ikki va undan ortiq komponentlardan tashkil topganligi uchun biz birikma terminlarni sodda va murakkab birikma terminlar tarzida ajratib oldik. Sodda birikma terminlarni ikki komponentli, murakkab birikma terminlarni esa uch va undan ortiq komponentli ekanligiga ko'ra tavsifladik.

I. Sodda birikma terminlar. Ta'kidlanganidek, sodda birikma terminlar ikki mustaqil ma'noli leksema (termin)ning tobehokimlik birikuvidan tarkib topadi. Bunday birikmalar u yoki bu tushunchani ixcham va aniq ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu tufayli ulardan barcha terminologik tizimlarda, jumladan, internet terminologiyasida ham faol foydalaniladi. Shunisi ham borki, birinchi tur terminlar birikma terminlarning yasash asoslari hisoblanadi. Shu tufayli ishda ikki komponentli birikma terminlarga alohida diqqat qaratildi.

Birikma internet terminlari – onlayn trening, onlayn xarid [6, 493], veb-dasturchi, veb-seminar, veb-sahifa, veb-sayt [7, 687], navigatsiya tugmalari, raqamli tugmalar, tugma kombinationsiyalari, boshqarish tugmalari, control tugmasi, funksional tugmalar, harfli tugmalar [5, 176].

Shu misollardanoq sodda birikma terminlarning xilma-xilligi, komponentlarning bog'lanish usullari va boshqa o'ziga xosliklari haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin.

Quyida internet terminlarining lisoniy materiallarini tahlilga tortamiz:

1. Sodda birikma terminlarning lisoniy materiali. Sodda birikma terminlarning komponentlari ikki mustaqil ma'noli leksemalarning o'zaro birikuvidan tarkib topadi. Informatika va axborot texnologiyalari darsliklarida ham asosan sodda birikma terminlar, asosan, "ot+ot" va "sifat+ot" qolipida yaratilgan.

1) "ot+ot" qolipli birikma terminlar. Sodda birikma terminlar komponentlarining o'zaro bog'lanishi uch turli bo'ladi:

a) I tur birikma terminlarning qaratqich komponenti -ning, qaralmishi esa -i (-si) egalik qo'shimchasi bilan shakllangan. Darsliklarda bunday terminlar ko'p emas: kompyuterning xotirasi (fayllarni lokal kompyuterning saqlash qurilmasida (diskida)da saqlash imkoniyati), klaviaturaning tugmasi (klaviaturaning harflarni yozishga mo'ljallangan tugmasi), sahifaning

maketi (veb sahifalarning maketi va ko'rinishini oson, jadvallardan foydalanmasdan boshqarish; veb sahifalarga shrift, rang yoki interval kabi stillarni qo'shishning oddiy usuli), sichqonchaning tugmasi (obyektni bir joydan boshqa joyga ko'chirish uchun kursorni uning ustiga olib borib, sichqonchaning chap tugmasini bosgan holda boshqa joyga olib borib, tugmani qo'yib yuborish) [5, 176] kabilar;

b) II tur birikma terminlarning qaratqichi belgisiz, qaralmishi belgisi shakllangan va bunday terminlar anchagina miqdorni tashkil etadi: zoom uskunasi, zaxira nusxasi, zaxira fayli, xotira qurilmasi, tunel protokoli, tasvir o'lchami, tarmoq arxitekturasini, sinov rejasi, sinov strategiyasi va boshqalar [5, 176];

v) III tur birikma terminlarning komponentlari grammatik vositalarsiz, so'z tartibi va ohang yordamida birikadi. Bunday birikma terminlar kam: alfa sinov (dasturning ilk versiyasini sinash), binar kod (faqat 0 va 1 raqamlaridan iborat ikkilik sanoq tizimidagi kod), elektron pochta (*e-mail* boshqalardan elektron xatlarni qabul qilish va javob qaytarish uchun mo'ljallangan elektron pochta akkaunti), elektron tijorat (elektron shaklda olib boriladigan tijorat), flesh xotira (ma'lumotlarni saqlash qurilmasi), ishchi maydon (animatsiya chiziladigan maydon), magnit lenta (hozirda biroz eskirgan, ammo ba'zi tizimlarda zaxira fayllarini saqlash vositasi), magnit disk (ma'lumotlardan bevosita foydalanish imkonini beruvchi katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlashi mumkin bo'lgan moslama), magnit siyoh (belgilarni ham kompyuter, ham inson o'qiy oladigan shaklda chop etish uchun foydalaniladigan maxsus siyoh) va boshqalar [5, 133];

2) "sifat+ot" qolipli birikma terminlar. Mazkur qolipdagi birikma terminlar, odatda, "asliy sifat+ot" va "nisbiy sifat+ot" qoliplari asosida yasalgan. Informatika va axborot texnologiyalari darsliklarida ham shunday qolipli birikma terminlar mavjud. Ulardan uch-to'rttasi "asliy sifat+ot" qolipli birikma terminlardir. Masalan:

Darsliklarni o'rganish natijasida ularda "nisbiy sifat+ot" qolipli birikma terminlar ko'pligi ma'lum bo'ldi. Bunday birikmalarning aniqlovchi komponenti quyidagi sifat yasovchi qo'shimchalar bilan shakllangan:

-*ma* affiksli aniqlovchi: sozlama (sozlash uskunalari).

- *kich* affiksli aniqlovchi: ko'rsatkich belgi (sichqoncha ekranning qayeridaligini ko'rsatadigan belgi (marker) [5, 129-176].

-*li* affiksli aniqlovchi: ustunli diagramma, tizimli yondashuv, tartibli fayl.

II. Sodda birikma terminlar. Axborot kommunikatsiya va internet terminlari tizimida ikki komponentli birikma terminlar salmoqli qo'llanadi. Masalan, absolyut murojaat, akademik halollik, albom varag'i, alfa sinov, aloqalar uzviyligi, amaliy dastur, analog ma'lumot, identifikatsiya qilish (aniqlash), apparat ta'minoti, asosiy hujjat, asosiy plata, beta sinov, bevosita ulanish, biometrik ma'lumotlar, birlamchi sozlamlar, bit tezligi, bosh harf, brush uskunasi, debaglash jarayoni, dinamik ma'lumot, domen nomi, elektron jadval, elektron pochta, foydalanuvchi akkaunti, foydalanuvchi hujjatlari, foydalanuvchi interfeysi, foydalanuvchilar sinovi, ichki papka, ishchi maydon, kalit so'z [5, 129-175] va boshqalar.

II. Murakkab birikma terminlar. Har bir sohada, jumladan, internet terminologiyasida ham murakkab birikma terminlardan u yoki bu darajada foydalaniladi. "Informatika va axborot texnologiyalari" darsliklariga murojaat qilinganda bunga ishonch hosil qilish mumkin.

Shunga qaramay, mazkur darsliklarda uch va to'rt komponentli murakkab birikma terminlar mavjud bo'lib, ularga tegishli tavsiflar berilgan:

Uch komponentli murakkab birikma terminlar: almashtirma belgisi qidirish, analog-raqamli converter, bevosita ma'lumotlar manbayi, bilvosita ma'lumotlar manbayi, bir marta bosish, boshqaruv axborot tizimi, bulutli dasturlarda saqlash, dastur kodini yozish, doimiy zo'riqishdan shikastlanish, elektron pochta manzili, elektron pochta provayderi, elektron pochta serveri, flesh xotira kartalari, ikkilamchi xotira qurilmasi, ishlab chiqish jarayoni [5, 129-175] va boshqa terminlar faol qo'llanishi kuzatilai.

To'rt komponentli murakkab birikma terminlar: bir-biriga aloqasi bo'lmagan, dasturni ishlab chiqish sikli, foydalanish mumkin bo'lgan shriftlar, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun, ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi, ma'lumotlarni muhofaza qilish qonunchiligi, ma'lumotni yozib olish formasi, matn bilan ishlash

dasturi, qattiq holatdagi ma'lumot tashuvchi, taqdimot bilan ishlash dasturi, taqdimot bilan ishlash dasturi [5, 129-175].

Internet terminlari ham tildagi termin bo'lmagan so'zlar singari davrlar o'tishi bilan iste'moldan chiqadi yoki boshqa muqobillari bilan almashtiriladi va, albatta, bu jarayonda til sohibining rolini sezmaslik mumkin emas. Dastlab qaysidir tushunchani anglatgan, umumiste'molda fool bo'lgan terminning vaqt o'tishi bilan fonetik, leksik o'zgarishlarga uchrab, yangi nom, ya'ni termin bilan atalishida ham inson – mutaxassis ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 131.

2. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков. – М.: Наука, 1966. – С. 131.

3. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти (умумий ўрта таълим мактабларининг дарсликлари асосида): Филол. фан. бўйича фалсафа докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 25 б.

4. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Л.: Наука, 1977. – С. 96.

5. Informatika va axborot texnologiyalari. 5-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2023. – 176 b.

6. O'zbek tilining izohli lug'ati, VI jildli. III jild. – Toshkent, 2023. – 844 b.

7. O'zbek tilining izohli lug'ati, VI jildli. V jild. – Toshkent, 2023. – 720 b.

YOSH GIMNASTLARNI TAYYORLASHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Mirzalimov Muslimbek Soatjon o'g'li, Andijon davlat
pedagogika instituti

MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES IN TRAINING YOUNG GYMNASTS

Mirzalimov Muslimbek Soatjon o'g'li, Andijan State
Pedagogical Institute

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПОДГОТОВКЕ ЮНЫХ ГИМНАСТОВ

Мирзалимов Муслимбек Соатжон оглы,
Андижанский государственный педагогический институт

e-mail:

Muslimbekmirzalimov66@g
mail.com

Orcid: 0000-0000-5031-1134

Annotatsiya: Ushbu maqola yosh gimnastlarni tayyorlash jarayonida qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ko'rib chiqadi. Maqolada chiziqli va chiziqli bo'lmagan pedagogik usullar, texnologik innovatsiyalar, kuch-quvvatni rivojlantirishning nostandart usullari, raqs tayyorgarligi va FIG (Xalqaro Gimnastika Federatsiyasi) yosh guruhlari dasturi kabi mavzular yoritilgan. Yosh sportchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini yaxshilash, pedagogik malaka va o'qituvchi-o'rganuvchi munosabatlariga e'tibor qaratilgan. Maqola nazariy va amaliy tavsiyalarni taqdim etadi, bu esa murabbiylar uchun foydali bo'ladi.

Kalit so'zlar: yosh gimnastlar, pedagogik yondashuvlar, chiziqli pedagogika, texnologik innovatsiyalar, kuch tayyorgarligi, raqs treningi, FIG dasturi, sport tayyorgarligi, fundamental harakat ko'nikmalari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные педагогические подходы, применяемые в процессе подготовки юных гимнастов. В статье освещаются такие темы, как линейные и нелинейные педагогические методы, технологические инновации, нестандартные методы развития силы и выносливости, танцевальная подготовка и программа возрастных групп FIG (Международная федерация гимнастики). Особое внимание уделяется улучшению физической и технической подготовки юных спортсменов, педагогическому мастерству и взаимоотношениям между тренером и учеником. Статья предлагает теоретические и практические рекомендации, которые будут полезны для тренеров.

Ключевые слова: юные гимнасты, педагогические подходы, линейная педагогика, технологические инновации, силовая подготовка, танцевальный тренинг, программа FIG, спортивная подготовка, фундаментальные двигательные навыки.

Abstract: This article examines contemporary pedagogical approaches employed in the training process of young gymnasts. The article covers topics such as linear and nonlinear pedagogical methods, technological innovations, non-conventional techniques for strength development, dance preparation, and the FIG (International Gymnastics Federation) age group program. It focuses on enhancing the physical and technical preparation of young athletes, pedagogical competencies, and teacher-learner relationships. The article offers theoretical and practical recommendations that will prove valuable for coaches.

Keywords: young gymnasts, pedagogical approaches, linear pedagogy, technological innovations, strength training, dance training, FIG program, sports preparation, fundamental movement skills.

Kirish. Sport gimnastikasi jismoniy tarbiya va sport turlarining eng murakkab, shu bilan birga, eng ommabop yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Yosh sportchilarni tayyorlash jarayoni nafaqat ularning jismoniy imkoniyatlarini oshirish, balki psixologik, ma‘naviy va intellektual jihatdan ham rivojlantirishni talab etadi. Bugungi globallashuv sharoitida sportchilarni tayyorlashda qo‘llanilayotgan an‘anaviy usullar bilan bir qatorda zamonaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Yosh gimnastlarni tayyorlashda individual yondashuv, innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ta‘lim va tarbiya jarayonini integratsiyalash hamda sportchilarni motivatsiya qilish muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston sport tizimida ham mazkur jarayonlarni ilmiy asosda tashkil etish, ilg‘or xorijiy tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish orqali yuqori natijalarga erishish imkoniyatlari kengaymoqda.

Shu bois, yosh gimnastlarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ilmiy jihatdan asoslash va amaliyotda qo‘llash mazkur mavzuning dolzarbligini belgilab bermoqda.

Asosiy qism. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar yoshlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ularning jismoniy va ma‘naviy rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan. Shu nuqtayi nazardan sport gimnastikasi o‘zining murakkab texnik elementlari, yuqori darajadagi koordinatsiya va intizomni talab etishi bilan yosh avlodni chiniqtirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Yosh gimnastlarni tayyorlashda an‘anaviy mashg‘ulot metodlari bilan bir qatorda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bugungi globallashuv sharoitida sportchilarni xalqaro miqyosdagi musobaqalarga tayyorlash uchun jismoniy mashqlar bilan bir qatorda psixologik tayyorgarlik, motivatsiya, individual yondashuv va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash talab etiladi.

O‘zbekiston Respublikasida sport sohasiga davlat miqyosida e‘tiborning ortib borishi, xalqaro maydonda o‘zbekistonlik sportchilarning muvaffaqiyatlari yosh avlodni gimnastika kabi sport turlariga keng jalb etishni taqozo etmoqda. Shu bois, yosh gimnastlarni tayyorlashda ilg‘or tajribalarni o‘rganish, pedagogik yondashuvlarni

yangilash va ilmiy asoslash mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Yosh gimnastlarni tayyorlash jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo‘llash nafaqat mashg‘ulotlarning samaradorligini oshiradi, balki sportchilarning jismoniy, psixologik va ma‘naviy rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shadi. Asosiy jihatlar quyidagilar hisoblanadi:

Innovatsion texnologiyalarni qo‘llash.

-Mashg‘ulotlarda multimedia vositalari, 3D modellar, virtual trenajyorlardan foydalanish orqali harakatlarning texnik tahlilini amalga oshirish.

-Mobil ilovalar va videoanaliz dasturlari yordamida sportchi xatolarini tezda ko‘rib chiqish va to‘g‘rilash imkoniyatini yaratish.

Individual yondashuv

-Har bir gimnastning yosh xususiyati, jismoniy imkoniyatlari, psixologik holatini hisobga olgan holda mashg‘ulot dasturini tuzish.

-Sportchining qobiliyatlarini ochib beruvchi maxsus mashqlar majmuasini ishlab chiqish.

-Differensial yondashuv orqali har bir gimnast uchun rivojlanish sur‘atini aniqlash.

Psixologik tayyorgarlik va motivatsiya

-Musobaqalarga tayyorgarlik jarayonida stressni yengish, o‘ziga ishonchni shakllantirish uchun psixologik treninglar o‘tkazish.

-Motivatsion suhbatlar, rag‘batlantirish tizimi va jamoaviy ruhni rivojlantirish orqali sportchining mashg‘ulotlarga qiziqishini kuchaytirish.

Ta‘lim va tarbiya integratsiyasi

-Gimnastika mashg‘ulotlarini nafaqat jismoniy rivojlanishga, balki intellektual va axloqiy tarbiyaga ham uyg‘unlashtirish.

-Jamoaviy hamkorlik, sport etikasi va intizomni shakllantirish orqali sportchilarni ma‘naviy jihatdan barkamol etib tarbiyalash.

Xalqaro tajriba va mahalliy amaliyot uyg‘unligi

-Rivojlangan mamlakatlarda qo‘llanilayotgan ilg‘or pedagogik uslublarni o‘rganish va O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish.

-Zamonaviy usullarni milliy qadriyatlar va sport maktablarining mavjud tajribasi bilan uyg‘unlashtirish.

Shu jihatlar asosida yosh gimnastlarni tayyorlash jarayoni yanada samarali bo‘lib, ular xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Muhokama. Yosh gimnastlarni tayyorlash jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish sport mashg'ulotlarining samaradorligini oshiradi va sportchilarni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi. An'anaviy metodlardan voz kechmasdan, ularni innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish sportchilarning texnik ko'nikmalarini yanada mukammal shakllantiradi.

Individual yondashuv orqali har bir gimnastning jismoniy imkoniyatlari, psixologik holati va shaxsiy qobiliyatlari hisobga olinadi. Bu esa sportchilar o'rtasidagi raqobatni sog'lom muhitda shakllantirish va ularning o'z ustida ishlash motivatsiyasini oshirishga yordam beradi. Psixologik tayyorgarlik jarayonida stressni yengib o'tish, o'ziga ishonchni mustahkamlash hamda musobaqa davomida barqaror natija ko'rsatish imkoniyatlari kengayadi.

Ta'lim va tarbiya integratsiyasi ham gimnastika mashg'ulotlarida alohida ahamiyatga ega. Chunki sportchi nafaqat jismoniy jihatdan, balki intellektual va ma'naviy jihatdan ham tarbiyalanishi kerak. Jamoaviy ruh, intizom va sport etikasi yosh avlodning barkamol shaxs bo'lib shakllanishida muhim omil sanaladi.

Xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish orqali O'zbekistonda sport gimnastikasini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Bu esa yosh gimnastlarning xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishish imkoniyatini yanada oshiradi.

Xulosa. Yosh gimnastlarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish sportchilarni jismoniy, psixologik va ma'naviy jihatdan har tomonlama rivojlantirishning muhim omilidir. Innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish mashg'ulotlar sifatini oshirsa, individual yondashuv har bir sportchining qobiliyatini to'liq ochib berishga xizmat qiladi. Psixologik

tayyorgarlik va motivatsiya esa sportchining musobaqalarda barqaror natijalarga erishishini ta'minlaydi.

Shuningdek, ta'lim va tarbiyaning uyg'unligi yosh gimnastlarda intizom, sport etikasi va jamoaviy ruhi shakllantirishga yordam beradi. Xalqaro tajribani o'rganish va uni mahalliy amaliyot bilan uyg'unlashtirish O'zbekiston sport maktablarida samarali natijalar berishi shubhasiz.

Umuman olganda, yosh gimnastlarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish sportchilarni yuksak maqsad sari yo'naltiruvchi, ularning xalqaro maydonda muvaffaqiyat qozonishiga xizmat qiluvchi dolzarb masala hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayev, M. Sport pedagogikasi asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019. – 248 b.
2. Qodirov, Sh. Sport gimnastikasi nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 312 b.
3. Karimov, A. Yosh sportchilarni tayyorlashda psixologik yondashuvlar. – Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 2020. – 186 b.
4. Matkarimova, N. Sportchilarning motivatsion tayyorgarligi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Universitet, 2018. – 202 b.
5. Bomp, T., & Buzzichelli, C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2019. – 368 p.
6. Weinberg, R., & Gould, D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2020. – 720 p.
7. Schmidt, R. A., & Lee, T. D. Motor Learning and Performance: From Principles to Application. – Human Kinetics, 2019. – 544 p.
8. International Gymnastics Federation (FIG). Coaching Education Program. – Lausanne: FIG, 2021. – 215 p

ФАКТОРЫ ПРАВИЛЬНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Казбекова Элеонора Парахатовна, докторант
Нукусский Государственный Педагогический Институт
имени Ажинияза*

INGLIZ TILINI O'QITISH JARAYONIDA TA'LIM MAZMUNINI TO'G'RI ANIQLASH OMILLARI

*Kazbekova Eleonora Paraxatovna, doktorant
Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti*
**FACTORS OF PROPER DETERMINATION OF
THE CONTENT OF TEACHING IN THE
PROCESS OF TEACHING ENGLISH**

*Kazbekova Eleonora Parakhatovna, Doctoral Student
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

e-mail:
Kazbekovaeleonora@gmail.
com

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные факторы, влияющие на правильность определения содержания образования в процессе обучения английскому языку. Подчеркивается, что использование современных технологий и их соответствие образовательным целям, играют решающую роль в эффективности образования.

Ключевые слова: английский язык, потребности студентов, коммуникативный подход, национальная культура, педагогические технологии, методика обучения языкам.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilini o'qitish jarayonida ta'lim mazmunini aniqlashning to'g'riligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar ko'rib chiqiladi. Ta'lim samaradorligida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, ularning ta'lim maqsadlariga mos kelishi hal qiluvchi rol o'ynashi ta'kidlanadi. Maqsadlariga muvofiqligi kabi omillar hal qiluvchi rol o'ynashi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, talabalar ehtiyojlari, kommunikativ yondashuv, milliy madaniyat, pedagogik texnologiyalar, tillarni o'qitish metodikasi.

Abstract: This article examines the main factors that influence the correctness of determining the content of education in the process of teaching English. It is emphasized that the use of modern technologies and their compliance with educational goals play a decisive role in the effectiveness of education.

Key words: English language, students' needs, communicative approach, national culture, pedagogical technologies, methods of teaching languages.

Введение. В условиях глобализации эффективное преподавание английского языка стало важной задачей для всех образовательных систем. Правильное определение содержания образовательного процесса служит не только для получения знаний, но и для формирования коммуникативных навыков студентов. Чёткий

и целенаправленный отбор содержания повышает эффективность учебных программ [1, 45-67]. В данной статье анализируются факторы, влияющие на правильное определение содержания образования в преподавании английского языка.

Методология. В данном исследовании использовался ряд научных методов для

выявления и анализа факторов, определяющих правильность выбора образовательного контента при преподавании английского языка. Во-первых, основные принципы и направления в определении образовательного контента были изучены посредством анализа существующей литературы, научных статей, образовательных стандартов и методических пособий. Этот аналитический метод создал теоретическую основу для исследования и помог выявить важные аспекты, на которые следует обращать внимание при выборе контента [2, 101-120]. Во-вторых, был проведен опрос среди 50 преподавателей английского языка, работающих в местных и зарубежных учебных заведениях [3]. В ходе опроса была собрана подробная информация о факторах, на которые преподаватели обращают наибольшее внимание при выборе образовательного контента, а также о практических проблемах [5, 134-139]. Также в ходе исследования были проведены интервью с квалифицированными специалистами, которые обсудили трудности, возникающие при выборе образовательного контента, и пути их решения [5, 134-139]. На следующем этапе исследования был проведен сравнительный анализ различий и сходств между национальными образовательными программами и учебными планами зарубежных стран. Данный подход позволил выявить баланс и различия между национальными и международными образовательными стандартами, а также проанализировать факторы, необходимые для правильного выбора контента [4, 22-38]. Собранные с помощью аналитических и синтетических методов данные были обобщены, проанализированы результаты и сделаны интегративные выводы. Эти методы исследования в целом способствовали объединению практических и теоретических аспектов при определении содержания обучения английскому языку [5, 134-139].

Результаты. Исследование выявило ряд значимых факторов, необходимых для эффективного определения содержания образования в преподавании английского языка как иностранного. Результаты были получены на основе сочетания качественных исследований, контент-анализа национальных

и международных учебных программ и экспертных интервью с практикующими преподавателями. Исследование подтвердило, что интеграция национальной культуры и традиций в обучение иностранным языкам положительно влияет на мотивацию и вовлеченность [3]. Локализованный контент служит связующим звеном между имеющимися знаниями учащихся и новым языком, делая обучение более осмысленным.

Например: создание текстов для чтения на английском языке или речевых подсказок о местных праздниках, кухне или исторических деятелях, например, «Традиции Навруза» или «Известные изобретатели из стран».

Современные технологии играют решающую роль в повышении качества и эффективности обучения английскому языку. Участники часто упоминали следующие инструменты:

1. Онлайн-платформы: Kahoot, Quizlet, Duolingo
2. Системы управления обучением: Google Classroom, Moodle
3. Приложения для изучения языка с распознаванием речи
4. Использование видео (например, TED Talks, образовательные каналы на YouTube)

Цифровые инструменты поддерживают персонализированное обучение, позволяют получать обратную связь в режиме реального времени и особенно эффективны для повышения мотивации учащихся.

Данные опроса показали, что 82% опрошенных преподавателей поддерживают коммуникативный подход как основной метод обучения языку. Это подтверждает широко распространенный переход от обучения, основанного на грамматике, к обучению, ориентированному на коммуникацию, где язык используется как средство реального взаимодействия.

Эффективные коммуникативные задания включают:

1. Ролевые игры (например, в ресторанах, аэропортах, на собеседовании)
2. Обсуждения решения проблем
3. Групповые презентации на актуальные темы
4. Мини-интервью с однокурсниками или преподавателями

Образовательный контент должен соответствовать возрасту, уровню и интересам учащихся.

Баланс между теорией и практическим применением имеет решающее значение.
Современный, актуальный и учитывающий культурные особенности контент более эффективен.
Коммуникативная компетентность должна быть приоритетной по сравнению с механическим заучиванием грамматики.
Цифровые инструменты улучшают обучение при их осмысленной интеграции.
Необходима адаптация как к национальным, так и к международным стандартам.
Гибкий, ориентированный на учащихся подход приводит к лучшим результатам.

Обсуждение. Результаты данного исследования выделяют несколько важных аспектов, которые необходимо учитывать при разработке эффективного образовательного контента для преподавания английского языка (ELT). Важность соответствия контента возрасту, уровню образования и индивидуальным потребностям учащихся подтверждает то, что постоянно подчеркивается в современной педагогической литературе. Эти результаты подтверждают идею о том, что изучение языка наиболее эффективно, когда оно персонализировано и соответствует контексту, особенно в среде, где английский язык не является родным.

Один из наиболее важных выводов — необходимость перехода от традиционных подходов, ориентированных на грамматику, к развитию коммуникативной компетентности. Тот факт, что 82% опрошенных преподавателей отдали предпочтение коммуникативному подходу, свидетельствует о прочном консенсусе в образовательном сообществе относительно приоритетов в изучении языка. Это согласуется с мировыми тенденциями в области ELT, где умение использовать язык в реальных жизненных ситуациях ценится выше, чем способность запоминать грамматические структуры.

Кроме того, важным открытием является важность интеграции национальной культуры и идентичности в обучение английскому языку. Хотя глобализация привела к более универсальному подходу к обучению языку, культурный контекст остается жизненно важным. Содержание, отражающее культурный опыт и национальное наследие

учащихся, не только повышает вовлеченность, но и способствует развитию двуязычных и бикультурных компетенций. Эта точка зрения перекликается с принципами межкультурной коммуникативной компетенции, которая побуждает учащихся эффективно взаимодействовать между культурами, не теряя связи со своей собственной.

Более того, интеграция цифровых инструментов и технологий оказалась не просто полезной, но и необходимой в образовательном ландшафте после пандемии. Интерактивные платформы, мобильные приложения и мультимедийный контент поддерживают различные стили обучения и предоставляют возможности для самостоятельного обучения. Исследование подтверждает, что цифровизация больше не является факультативной в современном преподавании английского языка, а является необходимостью, которая должна быть включена в разработку учебных программ, подготовку учителей и институциональные стратегии.

Наконец, исследование подтверждает принятие комплексного, учащегося-центрированного и гибкого подхода. Универсальной модели недостаточно в современных многообразных классах. Вместо этого образовательный контент должен адаптироваться к целям, областям обучения, культурному наследию и языковым потребностям учащихся. Такой подход способствует развитию самостоятельности, критического мышления и долгосрочного сохранения языка.

Заключение. Это исследование предоставило ценную информацию о ключевых факторах,

влияющих на эффективность разработки образовательного контента для преподавания английского языка. Результаты подчеркивают важность учета возраста, уровня образования и будущих профессиональных потребностей учащихся при разработке учебных программ. Не менее важна необходимость перехода от традиционного обучения, ориентированного на грамматику, к более коммуникативному, ориентированному на обучающегося подходу, который ставит во главу угла использование реального языка и активное взаимодействие с учащимся.

Интеграция актуального, современного и учитывающего культурные особенности контента повышает мотивацию учащихся и способствует более глубокому освоению языка. Включение национальных культурных элементов в контекст международных стандартов не только способствует изучению языка, но и укрепляет культурную идентичность и глобальную компетентность учащихся.

В заключение отметим, что разработка учебных материалов для английского языка должна осуществляться на основе комплексного и

динамичного подхода, который одновременно является педагогически обоснованным и отвечает разнообразным потребностям современных учащихся. Полученные результаты предлагают практические рекомендации для разработчиков учебных программ, педагогов и политиков, стремящихся повысить эффективность и актуальность обучения английскому языку в глобализованном мире.

Список литературы:

1. Richards, J. C. (2001). Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge University Press. (45-67)
2. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education. (101-120)
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2020–2030 йилларда инглиз тилини ўрганиш тизимини ривожлантириш" қарори. <https://lex.uz/docs/4858451>
4. Cunningsworth, A. (1995). Choosing Your Coursebook. Heinemann. (22-38)
5. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching. Longman. (134-139)

HAQIM TERMIZIYNING FALSAFIY- TASAVVUFİY QARASHLARI

*Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi,
Termiz shahar 9-sonli umumta'lim maktabi o'qituvchisi*

ФИЛОСОФСКО-МИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ХАКИМА ТЕРМЕЗИ

*Мамадалиева Хуснора Баходир кызы,
учитель общеобразовательной школы №9 города Термез*

PHILOSOPHICAL AND SUFI VIEWS OF HAKIM TERMIZI

*Mamadaliyeva Husnora Bahodir qizi,
Teacher at Secondary School № 9, Termez City*

e-mail: sarvarsaid@bk.ru
Orcid: 0009-0009-9463-4509

Annotatsiya: Ushbu maqolada IX asrda Termiz hududida yashagan alloma, faylasuf va mutasavvif Hakim Termiziyning ilmiy-falsafiy, tasavvufiy qarashlari borasida so'z yuritilgan. Allomaning komil inson, avliyolik nazariyalari uning asarlarida keltirilgan misollar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, Hakim Termiziy ma'naviy merosini tadqiq qilishning bugungi kundagi ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: Termiz, Hakim Termiziy, falsafa, tasavvuf, hikmat, fiqh, zuhd, valoyat, aql.

Аннотация: В данной статье рассматриваются научно-философские и мистико-суфийские воззрения ученого, философа и суфия IX века Хакима Тирмизи, жившего на территории Термеза. На основе примеров из его произведений проанализированы его взгляды на концепцию совершенного человека и теорию святости. Также обоснована актуальность изучения духовного наследия Хакима Тирмизи в наши дни.

Ключевые слова: Термез, Хаким Тирмизи, философия, суфизм, мудрость, фикх, зухд, валаят, разум.

Annotation: This article discusses the scholarly, philosophical, and Sufi views of the 9th-century scholar, philosopher, and mystic Hakim Termizi, who lived in the region of Termez. His concepts of the perfect human being and sainthood are analyzed based on examples from his works. In addition, the article substantiates the contemporary significance of studying Hakim Termizi's spiritual heritage.

Keywords: Termez, Hakim Termizi, philosophy, Sufism, wisdom, fiqh, zuhd, walayah, intellect.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION. Movarounnahr diyori azal-azaldan ulug' allomalar, faylasuf, muhaddis va mutasavviflar uchun ma'naviy beshik vazifasini bajarib kelgan. Ushbu diyorda islom dini kirib kelgan ilk asrlardan boshlab ilm-fanning turli sohalarida ko'p sonli olimlar yetishib chiqqanligi fikrimizning dalilidir. Bu diyorning eng obod shaharlaridan biri hisoblangan Termiz hududi ham ushbu ilmiy taraqqiyotdan chetda qolmagan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, aynan Termiz hududi Movarounnahr diyoriga islom dinining kirib kelishida o'ziga xos ko'priq vazifasini bajargan.

IX-XII asrlarda Musulmon dunyosida sodir bo'lgan ilmiy-falsafiy taraqqiyot Amudaryo yoqasida joylashgan Termiz hududini ham chetlab o'tmadi. Mazkur asrlarda Termizda hadis, fiqh, tafsir, tasavvuf, she'riyat, tarix, kalom, astronomiya, handasa va boshqa ilm-fanning turli sohalarida ijod qilgan ensiklopedik olimlar yetishib chiqdi. Ushbu olimlar qatoriga Imom Termiziy (824-894), Hakim Termiziy (820-932), Munjik Termiziy (XI asr), Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy (1165-1241), Adib Sobir Termiziy (1078-1147) kabi allomalarni alohida qayd etish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ИИТЕПАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Movarounnahr diyorida falsafiy-tasavvufiy ilmlar rivojiga o'zining boy ilmiy-ma'naviy merosi bilan hissa qo'shgan faylasuflardan biri, shubhasiz, Hakim Termiziy hisoblanadi. Ushbu alloma o'zining barakali umri davomida falsafa, tasavvuf, psixologiya, fiqh, hadis kabi ilm-fanning turli sohalariga oid 400 ga yaqin asarlar yozganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Mashhur alloma Sulamiy (936-1021)ning "Tabaqot as-sufiyya" (طبقات الصوفية) nomli asarida allomaning ismi Muhammad ibn Hasan, kunyasi esa Abu Abdulloh shaklida zikr qilingan [8]. O'rta asrlar musulmon olimi Abu Nuaym Isfahoniyning "Hilyat ul-avliyo" (حلية الأولياء) nomli asarida allomaning ismi Muhammad ibn Ali Termiziy shaklida zikr qilingan [1]. Xurosonlik mashhur mutasavvif Abdulkarim Qushayriy (vaf.1072-y.)ning "Risola"sida esa Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Termiziy shaklida keltirilgan. Abu Sa'd Sam'oniyning "al-Ansob" nomli asarida esa Hakim Termiziyning to'liq nomi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Termiziy shaklida keltirilgan. Allomaning "Termiziy" nisbasi u tug'ilib o'sgan Termiz shahriga nisbatan aytiladi. U o'z davri ilmiy-ma'naviy muhitda muhim rol o'ynaganligi sababli alohida maqomga ega shaxslar uchun qo'llanilgan do'st, valiy, donishmand kabi ma'nolarni bildiruvchi "Hakim" nomi bilan ulug'langanligi haqida fikr-mulohazalar mavjud [2].

Bugungi kungacha eng keng tarqalgan fikr shundan iboratki, Hakim Termiziyning falsafaga bo'lgan ishtiyoqi va asarlarining falsafiy uslubi uni "Hakim" nomi bilan mashhur bo'lishiga sabab bo'lgan [5]. Bu fikrni islomiy tafakkur yoki umuman tasavvufni o'rganuvchi ko'plab olimlar ham qo'llab-quvvatlaydi. Ammo ikkinchi tarafdin bu dalilni rad etuvchi bir guruh olimlar ham borki, ularning ham fikrlarida asos borligini rad etolmaymiz. Chunki islom olamida falsafani ifodalash uchun "hikmat" so'zidan foydalanish Hakim Termiziydan ancha oldin vafot etgan mashhur faylasuf Abu Yusuf Ya'qub al-Kindiy (vaf. 866) davridan boshlangan.

Yuqoridagilarni inobatga olib, Hakim Termiziyga qo'yilgan taxallus haqida shunday xulosa qilishimiz mumkin: alloma tasavvufiy masalalarga o'z fikrlarini o'ziga xos hikmatli yondashuv bilan, har qanday faylasuf yoki mumtoz

olimdan ko'ra faylasufona uslubda bayon qilgani va o'z fikrlarini ixcham, ammo purhikmat so'zlar bilan ifodalagani uchun uni "Hakim" deb atashgan. Chunki Hakim Termiziy yashagan davr va mintaqada undan oldin ham, undan keyin ham bu unvon bilan nom qozongan so'fiylar, allomalar ko'p bo'lgan. Ularning hech biri falsafiy izlanishlari yoki tasavvufga falsafiy unsurlarni kiritgani uchun emas, balki hikmatli, teran so'zlarni aytganlari, xalq oldida alohida ma'naviy maqomga ega bo'lganlari uchun shunday nomlanganlar.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Hakim Termiziy yoshligidan boshlab umrining oxiriga qadar turli ilm sohalarida bo'yicha asarlar yozdi, talabalariga darslar berish orqali ularning ma'naviy yuksalishida muhim rol o'ynadi. Abu Abdurahmon Sulamiy Hakim Termiziyni Xuroson mashoyixlaridan biri, ko'plab mashhur asarlar muallifi, hadis ilmiga oid kitoblar yozgan alloma sifatida tilga oladi. Xurosonlik olim Abulhasan Ali ibn Usmon Hujviriyy (1009-1072)ning "Kashf ul-mahjub" (كشف المحجوب) nomli asarida esa Hakim Termiziy tasavvuf ilmining mohir bilimdoni, zohiriy ilmlarga oid ko'plab asarlar muallifi, hadis ilmida oliy isnod sohibi sifatida ta'riflanadi. Abdulkarim Qushayriy esa Hakim Termiziyning tasavvuf ilmidagi iste'dodini o'zidan bir necha baravar yuqori ekanligini e'tirof etadi [5].

Hakim Termiziyning hayoti va ilmiy-falsafiy, tasavvufiy qarashlari borasida muhim ma'lumotlarni o'zida jamlagan asarlaridan biri "Buduv ash-sha'n" (بدو الشأن) risolasidir. Hakim Termiziyning bolalik yillari Termizda hadis va fiqh ilmlarini o'rganish bilan o'tgan. Mutafakkir "Buduv ash-sha'n" asarida sakkiz yoshligida Alloh taolo tomonidan unga ilm o'rgatish uchun bir ustoz marhamat qilinganini aytadi. Tadqiqotchilar ushbu ustoz allomaning otasi bo'lganligini ta'kidlaydilar. Hakim Termiziyning onasi va ona tarafdin bo'lgan ajdodlari hadis ilmida mohir insonlar bo'lganlar. "Ar-Radd ala-l-muattila" nomi risolasida Hakim Termiziy onasidan hadis rivoyat qilganligi ham alloma onasining hadis ilmi bilimdoni bo'lganligidan dalolat beradi. O'z navbatida ushbu ma'lumotlar Hakim Termiziy ilm-ma'rifatga oshno oilaviy muhitda voyaga yetganligini tasdiqlaydi [2].

Hakim Termiziy falsafiy-tasavvufiy qarashlarida ruh, qalb, nafs tarbiyasi, zuhd, sabr, tavakkul, qurbat kabi tushunchalarga batafsil

ta'riflar keltirilgan. Allomaning hadis, fiqh, tafsir va tasavvufga oid yuzdan ortiq risola va kitoblari bizgacha yetib kelgan. Ular qatoriga "Xatm al-avliyo", "Buduvv ash-sha'n", "Kitob al-ilal", "Adab al-muridin", "Navodir al-usul", "Kitob adab an-nafs", "G'ovr ul-umuri", "Adab al-olim val-mutaallim", "Bayon al-farq bayna al-sadr val-qalb val-fuod val-lubb", "Kitob al-Hajj va asrorihi", "ar-Radd ala Ravofiza", "Bayon al-kasb", "Sharh as-salot", "Kitob at-Tavhid", "Kitob al-Hikma", "Kitob al-aql val-havo", "al-Ihtiyotot" va boshqa asarlarini alohida qayd etish lozim. "Tahsil nazoir al-Qur'on" asari esa Qur'oni karim bilan bog'liq izohlarini o'z ichiga olgan tafsir ilmiga oid mukammal asar sifatida qayd etiladi.

Hakim Termiziyning shuncha ko'p va turli sohalarida asar yozgani uning yashagan davridagi ilmiy darajaning yuqoriligi, madaniy rang-barangligi va boyligi bilan izohlanadi. Zero, Hakim Termiziy nafaqat unga yo'naltirilgan savollarga javob bergan, balki mavjud ba'zi oqimlar bilan ham bahs olib borgan. Uning asarlari va ayniqsa tasavvufiy qarashlari haqida G'arbda ham, Arab dunyosida ham tadqiqotlar olib borilgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Hakim Termiziyning falsafiy qarashlari uning "Bayon al-farq" asarida aniq tarzda ifodalangan. Alloma ilm va uslubni tahlil qilgan bu asarida nazariyotchilarning mantiqiy fikrlash usuli yagona to'g'ri yo'l, degan qarashlariga qarshi chiqib, aqlni "qalb" tushunchasiga qiyoslaydi. U qalbning turli bosqichlari yoki darajalarini umumiy idrok vositasi sifatida "sadr", "qalb", "fuod", "lubb" atamallari orqali tushuntirib, qalbni poklash orqali ilm rivojlanishi g'oyasini ilgari suradi. Bu tasnifda Hakim Termiziy dastlab "sadr", "qalb", "fuod" va "lubb" tushunchalarini fiziologik o'xshatish yordamida yurakning tashqaridan ichkariga qarab harakatlanadigan qismlari deb ta'riflaydi. Bu tuzilmaviy ta'rifning mazmuni shundan iboratki, har qanday bilim yoki holat insonga tashqaridan keladi va bu qismlardan navbatma-navbat o'tadi yoki bilim faollashishi uchun bu darajalarga mos keladigan vazifalar izchil bajarilishi kerak [4].

Hakim Termiziyning fikricha, qalbning har bir bosqichi oldingisiga qaraganda ancha nozik bilim darajasini ifodalaydi. Binobarin, bilim yoki chetdan kelayotgan holat shu bosqichlardan o'tib, qadr-qimmatga ega bo'lgan darajada axloqiy yetuklikning elementiga aylanadi. Hakim

Termiziyning fikricha, so'fiy qalb va aql unsurlarini ishlatib, kognitiv jihatdan o'zini yo'naltirishi mumkin va zikr, uzlat orqali bu kognitiv jarayonni tezlashtirishi mumkin. Masalan, qalbning birinchi qatlamini tashkil etuvchi sadrning tashqi olam bilan bo'lgan ta'sirlarini yolg'izlik orqali kamaytirish qalbning chuqurroq qatlamlariga yetib borish jarayonini yengillashtirishi mumkin. Hakim Termiziy qalb maqomlarining har birini bir nur bilan ifodalagan. Sadrning hayoti va jonliligi Islom nuri bilan, qalbning hayoti va jonliligi imon nuri bilan, fuod ma'rifat nuri bilan, lubbning hayoti esa tavhid nuri bilan bog'langan [4].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa sifatida aytish mumkinki, Hakim Termiziy o'z ma'naviy merosi, falsafiy qarashlari, tasavvufiy ta'limoti bilan Islom tafakkur tarixida o'ziga xos o'ringa ega alloma bo'lib, uning ibratli hayot yo'li, betakror fikr va g'oyalarini tadqiq etish bugungi globallashuv davrida komil inson g'oyasini amalga oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Abu Nuaym Ahmad ibn Abdulloh. Hilyatul avliyo. – Bayrut: Dorul kutub al-arabi, 1984.
2. Cho'tmatov J. Termizning bezavol qal'alari yoxud Termiz tarixi. – Toshkent: Yangi nashr, 2017. – 352 b.
3. Hakim Termiziy. Aql va havoyi nafs. Tarjimon: Cho'tmatov J. – Termiz: Kitobnashr, 2024. – 56 B.
4. Hakim Termiziy. Qalb haqida risolalar. Tarjimon: Cho'tmatov J. – Termiz: Kitobnashr, 2025. – 168 b.
5. Hakim Termiziy. Uvatov U., Cho'tmatov J. – Toshkent: Shamsiddinxon Boboxonov, 2021. – 104 b.
6. Mirzo Kenjabek. Termiz tazkirasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2017.
7. Muhammad Hakim Termiziy risolalari. Kasbtirikchilik bayoni (Bayon ul-kasb) Tarjimon: Cho'tmatov J. – Toshkent: Movarounnahr, 2018.
8. Sulamiy Abu Abdurahmon. Tabaqol as-sufiyya. – Bayrut: Dorul kutub al-ilmiyya, 2003.

GLOBALASHUV SHAROITIDA EKOLOGIK MADANIYAT PARADIGMALARINING O'ZGARISH QONUNIYATLARI VA TENDENSIYALARI

Azamova Sitora Ayonovna, Shahrizabz davlat pedagogika instituti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrası fal.f.f.d (PhD)

ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ ИЗМЕНЕНИЯ ЭКОЛОГО-КУЛЬТУРНЫХ ПАРАДИГМ В УСЛОВИЯХ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Азамова Ситора Аёновна,
Шахрисабзский государственный педагогический институт,
кафедра социальных наук, доктор философии (PhD) по
философским наукам

PATTERNS AND TRENDS OF CHANGE IN ECOLOGICAL-CULTURAL PARADIGMS IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL GLOBALIZATION

Azamova Sitora Ayonovna,
Shahrizabz State Pedagogical Institute, Department of Social Sciences,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences

Annotatsiya: Maqolada ekologik globallashuv sharoitida ekologik madaniyat paradigmalarining o'zgarish qonuniyatlari va tendensiyalari haqida fikr yuritiladi. Milliy tarbiya tizimida o'quvchilar ekologik ongini yuksaltirishda ekologik tarbiyaning ustuvorligi dolzarb muammo ekanligi haqida fikr bildirilgan. Ekologik madaniyat jamiyatni saqlash va rivojlantirishga hissa qo'shadigan umuminsoniy madaniyatning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ekologiya, tarbiya, globallashuv, madaniyat, ekologik madaniyat, ong, ekologik ong, qadriyat, ekologik shaxs, komil inson.

Аннотация: В статье рассматриваются закономерности и тенденции изменения парадигм экологической культуры в условиях экологической глобализации. Высказывается мысль об актуальности приоритета экологического образования в формировании экологического сознания учащихся в отечественной системе образования. Экологическая культура выступает важным показателем общечеловеческой культуры, способствующей сохранению и развитию общества.

Ключевые слова: экология, образование, глобализация, культура, экологическая культура, сознание, экологическое сознание, ценности, экологическая личность, совершенный человек.

Annotation: The article examines the patterns and trends of changing paradigms of ecological culture in the context of ecological globalization. The idea is expressed about the relevance of the priority of environmental education in the formation of environmental awareness of students in the national education system. Ecological culture is an important indicator of universal culture, contributing to the preservation and development of society

Key words: ecology, education, globalization, culture, ecological culture, consciousness, ecological consciousness, values, ecological personality, perfect man.

KIRISH. Ekologik madaniyat har bir davrda dolzarb muammo bo'lib, uning o'zgarib, qiyosiy tus olishi obyektiv jaryondir. Insonning tabiat bilan o'zaro munosabatda yashashining boshlang'ich

davrlarida ekologik qarashlarning mavjudligi ham insonning, ham tabiatning o'zgarishiga dastlabki qadam bo'lgan. Tabiat insondan, inson esa tabiatdan kuch oldi. Inson hayoti faollashgan sayin tabiat

e-mail:
azamovasisitora04@
gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-3663-4441>

go‘zallashadi. Tabiatning o‘zlashtirilishi jarayonida inson aqli-zakovati, ijtimoiy hayoti takomiliga yetdi. Ularning rivojlanish jarayonida shaxs va jamiyat ekologik dunyoqarashi: milliy va umuminsoniy, tabiiy va ijtimoiy qadriyatlar turkumlashib, inson dunyoqarashi, intilishlari, tabiat va uning ne‘matlariga nisbatan mas‘uliyatli munosabatining shakllanishiga turtki bergan hamda paradigmalar yo‘nalishlarni, funksional ahamiyatini belgilab olgan [1].

ADABIYOT TAHLILI VA METOD-LAR. Qadimdan xalqlarimiz ekologiyani asrashga juda katta e‘tiborini qaratib kelgan. Tabiat onaga qiyoslangan. “Ona tabiat”, “Ona zamin” tushunchalari ijtimoiy-falsafiy talqinga ega. Tabiat insonning panohgohi, barcha zurur ne‘matlar bazasi sifatida qaralgan. Inson, tabiatga berilayotgan ishlov uni yanada go‘zallashtiradi, yangi ichki zamonaviy tabiatni yaratadi degan qarash bilan yashab keldi. Shuning uchun ham tabiatga bo‘lgan munosabat oliy qadriyat darajasiga ko‘tarildi. Masalan, tabiat va insonning o‘zaro uyg‘unligi eng qadimiy tarixiy manbalarda ilohiy qadriyat sifatida ulug‘langan. Jumladan, “Avesto” kitobida tabiatga munosabatda ikki paradigma namoyon bo‘ladi: birinchisi – tabiat unsurlarini muqaddaslashtirish; ikkinchisi – insonning tabiat bilan moddiy yaratuvchilik munosabatlarini ulug‘lash. Masalan, Ardvizuraga bag‘ishlangan “Beshinchi yash”ida suv ulug‘lanadi, undan don undirilishi, chorva tashnaligini qondirish, inson boyligiga baraka keltirib, mulkni ko‘paytirishi, o‘lkalarni gullab-yashnatishi tilga olinadi [2].

MUHOKAMA. Ajdodlarimiz tabiat unsurlarini muqaddaslashtirishda jamiiki yaratilgan olam xudoniki, jumladan inson ham. Shundoq ekan, tabiatning to‘rtta unsuri (suv, havo, tuproq, quyosh) ilohiydir degan, qarash namoyon bo‘ladi. Bunda insonning yaratilishi va uning tarkibida to‘rtta unurning qorishmasi mavjudligi nazarda tutiladi. Inson tuproqdan yaraldi va yana tuproqqa qaytadi. Mavjud tabiat tirikligi ham to‘rtta unurning natijasi o‘laroq shakllanadi va almashinishda davom etadi degan ilmiy va diniy tafakkur rivojlangan. Bu qarashlar ajdodlarimizning ekologik madaniyatini shakllantirishda juda muhim bo‘lgan ilohiy va ilmiy meros sifatida xizmat qilgan. Shuning uchun tabiat unsurlariga e‘tiborsiz bo‘lish gunoh sanalgan. Yerda unuvchi o‘simlik, tug‘ilgan va yashayotgan barcha jonzorlar tuproq, suv, havo, quyoshning

o‘zaro ta’sir etish jarayonida o‘zaro borish hamda ko‘payish xususiyatiga egaligi talqin etilgan. Islom ta’limotida ham tabiat va inson munosabatlarida Alloh in’om etganlarni uvol qilmaslik qat’iy belgilab qo‘yilgan [3]. Tabiatga ishlov berishning har bir davrga xos tizimi yuzaga kelgan. Inson moddiy ehtiyojlarini faqat tabiat orqali qondirishini aniq tasavvur qilgan. Tabiat ilohiy e’tiqod bilan o‘zgarishini, inson mehnati orqali ehsonini ko‘paytirishini targ‘ib qiluvchi mantiqiy tashviqotlarni ilgari surish kuchaygan. Tabiatni ham insonni ham asraguvchi “ezgulik” deb qaralgan [2].

NATIJALAR. Ekologik madaniyat paradigmalarining o‘zgarib borishi jamiyat qonuniyati bo‘lib, inson ongi-tafakkurining takomillashuvi asosida kechadi. Inson ongi-tafakkuri shakllanib, rivojlanib borishi obyektiv jarayon. Ammo inson ongi-tafakkurining obyektiv rivojlanishi taraqqiyotning sust kechishini ta’minlaydi. Masalan, insonning yillar o‘tishi natijasida ko‘payishi obyektiv bo‘lib, iste’molning ortishiga zamin hozirlaydi. Iste’mol ortganda mehnat, ta’lim, tarbiyaga ehtiyoj yanada ortadi. Endilikda obyektiv rivojlanish jarayoni o‘zini oqlamaydi. Alohida maxsus rivojlanish dasturi shart bo‘lib qoladi. Ekologik madaniyatni takomillashtirishda ta’lim-tarbiya, davlat dasturlarini takomillashtirish orqali ijobiy natijaga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ijtimoiy hayotining obyektiv rivojlanishi ekologik madaniyat paradigmalariga o‘zgarishni tezlashtirib yubordi.

Birinchidan, iqtisodiy soha yo‘nalishida ekologik madaniyatning o‘ziga xos tizimi mavjudki, uning jadal rivojlanishi iqtisodsiz amalga oshmaydi. Ekologiyani iqtisodsiz ayri holda rivojlantirish bir tomonlama samarasizlikni ta’minlaydi. Bugungi kunda ekologik muammolarni bartaraf etishda ko‘proq rivojlangan mamlakatlar samarali natijaga erishmoqda [4].

Ikkinchidan, moliyaviy soha yo‘nalishida yuzaga kelayotgan o‘zgarishlar ham obyektivlik va subyektivlik asosida kechmoqda. Yangi ming-yillikda moliyaviy harakatlar nihoyatda rivojlandi. Moliyaviy pul o‘tkazmalari jahon bozorini egallab oldi. Moliyaviy munosabatlarning jamiyat hayotidagi rolining oshishi kapitalistik tuzumni boshlab berdi. Iqtisodiyot tarmoqlarini yanada jadal rivojlantirib yubordi [6] ketishiga olib keladi.

Uchinchidan, siyosiy munosabatlarning globallashtirish ham ekologik madaniyat paradigmasi

o'zgarishlarida o'ziga xoslikni tashkil etdi. Ilk siyosiy jarayonlar davlat qudratini oshirishga qaratilgan bo'lib, ekologik munosabatlar ham siyosiy-lashtirildi. O'rmonlardan, yaylovlardan, qishloq xo'jaligiga tegishli yerlardan, yer osti va yer usti resurslaridan foydalanish to'liq siyosiy sohaning muhim tarmog'i sifatida qaralgan. **To'rtinchidan**, huquqiy sohadagi o'zgarishlar ekologik munosabatlardan kelib chiqib takomillashishi ro'y bera boshladi. Ilk qonunchilik tizimi asosan davlat va amaldorlar manfaatiga xizmat qilgan. Qonunchilikning an'anaviy tizimi ko'p ming yillar davomida o'zining ahamiyatini yo'qotmadi. Inson ongu tafakkurining o'sishi huquqiy sohadagi islohotlarni tezlashtirdi. Oldingi davrlarda ekologik qadriyatlar qonunchilik tizimining asosini tashkil etgan bo'lsa-da, ekologik madaniyatni ommaviy shakllantirish va rivojlantirishga o'ta kuchli ta'sir etolmadi.

Beshinchidan, diniy-mafkuraviy sohaning ham ekologik madaniyat paradigmalarida o'zgarishi asosida shakllanishi obyektiv jarayonga aylandi. Ekologik qarashlarning boshlang'ich jarayoni diniy tasavvurlar orqali shakllangan. Diniy tasavvurlarda namoyon bo'lgan ekologik qarashlar muqaddaslashtirib kelindi. Ijtimoiy hayotning asosiy yo'riqnomasi sifatli barqaror muhitni ta'minlashga xizmat qildi. Ammo vaqt o'tishi natijasida bir qancha dinlarning tarkibiy kengayishi (animizm, totemizm, shamanizm) yirik davlat (zardushtiylik, yahudiylik, daotsizm) dinlarini, davlat dinlari esa, jahon dinlarining (Budda, Xristian, Islom) shakllanishiga xizmat qildi.

Oltinchidan, ijtimoiy sohadagi jarayonlar ekologik madaniyat paradigmalariga xos shakllanishi zarurligini davrning o'zi taqozo qilmoqda. Insonning yaratilishidan boshlab tabiat resurslarini o'zlashtirish ekologik madaniyatga birlamchi asos soldi. Ayniqsa, Yevropa aholisining iste'molchilik tizimi ancha yuqori bo'lib, ba'zi ehtiyojdan ortiq intilish tendensiyasini yuzaga keltirmoqda. "Tafakkur" jurnalining 2014-yil 1-sonida Muhiddin Rahimning "Poyimizda muz chaqnaganda" maqolasida – "Bugun G'arb sivilizatsiyasi Yer yuzi aholisining 10 foizini ham tashkil etmagani holda dunyo tabiiy zaxiralarining 40 foizini iste'mol qilmoqda va atmosferaga barcha chiqindilarning 60 foizini chiqarmoqda. Agar Yer yuzining qolgan aholisi ham g'arbliklardek "to'kin-sochin" yashaganida bormi, global ekologik halokat allaqachon ro'y bergan bo'lar edi. Madomiki, G'arb sivilizatsiyasi shunday salbiy oqibatlarni keltirib chiqargan ekan, uning talqinidagi Taraqqiyot g'oyasida qanday ma'no qoladi"[7] – degan mulohazasi ustuvor ahamiyatga ega.

XULOSA. Yangi mingyillikda ekologik madaniyat paradigmalaridagi o'zgarishlar umumiy obyektiv qonuniyatlar asosida shakllanmoqda. Subektiv jarayonlar ekologik madaniyat paradigmalaridagi tendensiyalar yettita sohada amalga oshmoqda: birinchidan, iqtisodiy soha yo'nalishida iqtisodiyotni rivojlantirishning ekologik madaniyat ehtiyojlaridan kelib chiqib tizimlashtirilishini; ikkinchidan, moliyaviy soha yo'nalishida ekologik madaniyatni rivojlantirishning moliyaviy imkoniyatlarini yaratishni; uchinchidan, siyosiy sohada olib borilayotgan ishlar samarasini atrof-muhit muhofazasiga zarar bermaydigan muqobil yo'llardan foydalanishni; to'rtinchidan, huquqiy sohadagi o'zgarishlarni xalqaro ekologik huquq me'yorlariga moslashtirishni; beshinchidan, diniy-mafkuraviy sohada umummilliy bag'rikenglik g'oyalarini takomillashtirishni; oltinchidan, ijtimoiy sohada "Ehtiyojga yarasha iste'mol konsepsiyasi"ni keng joriy etishni; yettinchidan, ma'naviy-madaniy sohalarda tabiat ehtiyojlarini hisobga olishni xalqaro standartlarga moslashtirishda yuzaga kelmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kistaubayev S.U. Shaxs ekologik dunyoqarashini shakllantirishda milliy qadriyatlarning roli: Fals.f.f.d (PhD), diss. – Samarqand: SamDU, 2019.
2. Avesto. Fors tilidan Asqar Mahkam tarjimai. – Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2021. – 203 b.
3. Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolarining tarjimai – Toshkent: "Hilol-nashr", 2021. – B.146.
4. Omonov B. Ekologik globallashtirish va uning O'zbekiston ekologik siyosatiga ta'siri: Fals.f.d (DSc), diss. SamDU. 2022. – B.197.
5. Alladustov R.D. Jahon moliya bozorining tarkibi va rivojlanish xususiyatlari// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali/№ 5, 2016. – B.1 - 8.Omonov B. Ekologik tarbiya tizimida ongli ehtiyojni shakllantirish masalalari// O'zMU xabarlar/ №1/2. 2017. – B.206-210.
6. Muhiddin Rahim. Poyimizda muz chaqnaganda//Tafakkur/ № 1. 2014. – B.27

MARKAZIY OSIYODA EKSTREMIZM VA TERRORIZMNING KELIB CHIQISH SABABLARI HAMDA ULARNING YOSHLAR ONGIGA SALBIY TA'SIRI

*Jo'rayev Akram Namozovich,
Termiz davlat universiteti "Falsafa" kafedrası o'qituvchisi*
ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЭКСТРЕМИЗМА И
ТЕРРОРИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ИХ
НЕГАТИВНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СОЗНАНИЕ
МОЛОДЕЖИ

*Жўраев Акрам Намозович, преподаватель кафедры философии
Термезского государственного университета*
CAUSES OF EXTREMISM AND TERRORISM IN
CENTRAL ASIA AND THEIR NEGATIVE IMPACT ON
YOUTH CONSCIOUSNESS

*Jorayev Akram Namozovich,
Lecturer at the Department of Philosophy, Termez State University*

e-mail:
akramtermiziy1990
@gmail.com
Orcid: 0009-0000-
6555-423X

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyoda ekstremizm va terrorizmning kelib chiqish sabablari hamda ularning yoshlar ongiga salbiy ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Ekstremistik oqimlarning mintaqaga kirib kelishi, ular tomonidan qo'llanilayotgan mafkuraviy usullar va yoshlarning dunyoqarashini buzishga qaratilgan harakatlar ochib berilgan. Shuningdek, yoshlarni bunday tahdidlardan himoya qilishda milliy ma'naviy qadriyatlarining o'rni hamda mafkuraviy barqarorlikni mustahkamlashning pedagogik va ijtimoiy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekstremizm, terrorizm, fundamentalizm, mafkuraviy tahdid, mutaassiblik, diniy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, diniy savodsizlik, geosiyosiy omillar, radikallashuv, axborot kurashi, mafkuraviy barqarorlik.

Аннотация: В данной статье научно проанализированы причины возникновения экстремизма и терроризма в Центральной Азии, а также их негативное влияние на сознание молодежи. Раскрыты пути проникновения религиозно-экстремистских течений в регион, используемые ими идеологические методы и действия, направленные на искажение мировоззрения молодежи. Кроме того, показана роль национальных духовных ценностей в защите молодежи от подобных угроз, а также педагогические и социальные основы укрепления идейной устойчивости.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, фундаментализм, идеологическая угроза, фанатизм, религиозные ценности, социально-политическая стабильность, религиозная безграмотность, геополитические факторы, радикализация, информационная борьба, идеологическая стабильность.

Abstract: This article provides a scientific analysis of the causes of extremism and terrorism in Central Asia and their negative impact on youth consciousness. It reveals the ways religious extremist movements infiltrate the region, the ideological methods they employ, and their actions aimed at distorting the worldview of young people. The article also highlights the role of national spiritual values in protecting youth from such threats, as well as the pedagogical and social foundations of strengthening ideological stability.

Keywords: *extremism, terrorism, fundamentalism, ideological threat, fanaticism, religious values, socio-political stability, religious illiteracy, geopolitical factors, radicalization, information warfare, ideological stability.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Mustaqillik yillarida O'zbekiston jamiyati o'zining tarixiy ildizlari, milliy qadriyatlari va ma'naviy merosiga tayangan holda taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu jarayonda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar alohida ahamiyat kasb etdi. Chunki har qanday jamiyatning yuksalishi, uning taraqqiyot darajasi avvalo inson kapitalining sifatiga, fuqarolarning bilim darajasi va ma'naviy saviyasiga bog'liqdir. Yangi O'zbekiston sharoitida ma'rifatli jamiyat qurish strategik vazifalardan biriga aylangan bo'lib, bu jarayonni chuqur falsafiy, tarixiy va sotsiologik tahlil etish dolzarb masalalardan biridir.

Ma'rifatli jamiyat tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, u faqatgina ta'limning rivoji yoki ilmiy yutuqlar bilan cheklanmaydi. Bu tushuncha avvalo insonning ongida, tafakkurida, hayot falsafasida ifodalanadi. Ma'rifatli jamiyat – bu erkin fikrlaydigan, tanqidiy qarashlarga ega, o'z qadriyatlarini asrab, zamonaviy bilim va texnologiyalarni egallagan, buning natijasida o'z mamlakati va xalqining ravnaqiga hissa qo'shadigan insonlar jamiyatidir. Shuning uchun ham Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan barcha islohotlar markazida inson omili, uning bilimi va ma'naviy qiyofasini yuksaltirish masalasi turadi.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS).

Ma'lumki, o'tgan asrning 80-yillarida Afg'oniston ekstremizm va fundamentalizmning yirik o'chog'iga aylandi. 1998-yili Afg'onistonda "al-Qoida" guruhi yetakchiligida "al-Jamoa al-Islomiyya", "al-Jihad" (Misr), "Jamaati ulame Pokiston", "Kashmir qo'zg'olonchilik harakati" (Hindiston), "Jihad" (Bangladesh) tashkilotlari va "Tolibon" harakati a'zolaridan iborat "Yahudiy va salbchilarga qarshi xalqaro islom fronti" uyushmasi tuzildi. Ekstremizmning Markaziy Osiyoga kirib kelishida aynan Afg'oniston darvoza vazifasini o'tadi [1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'tmishda ayrim kuchlar va shaxslar dinni asos qilib, o'zaro qonli urushlarga da'vat etganlar. Afsuski, bunday holatlar hozir ham uchramoqda. Oxirgi yillarda dunyodagi turli

davlatlar, millatlar va dinlar o'rtasiga nizo solish, keskinlik keltirib chiqarish niyatida islom dinidan mafkuraviy vosita sifatida foydalanilmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlarining dunyoqarashida va ma'naviyatida islom dinining mustahkam o'rin egallaganidan foydalanib mintaqada ekstremizm va fundamentalizmni keng tarqatish borasida olib borilayotgan qo'poruvchilik harakatlari tez-tez uchramoqda.

Markaziy Osiyoda ekstremizmning tarqalishining bir nechta sabablarini keltirib o'tish mumkin:

- Ayrim geosiyosiy doiralarning mintaqada beqarorlik keltirib chiqarish orqali o'z ta'sir doirasini kuchaytirishga qaratilgan harakatlari (g'arb OAV Andijon voqealari bo'yicha O'zbekistonga "axborot xujumi" uyishtirgani, ba'zi g'arb davlatlari sa'y-harakati bilan terrorchilar "siyosiy qochoqlar" maqomida Ruminiyaga olib chiqib ketilgani va h.k).

- Mintaqaviy ichki omillar (1990-yillar boshidagi mafkuraviy bo'shliq, diniy savodsizlik va h.k) [2].

Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan, O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga salbiy ta'sir o'tkazmoqda. Ushbu maqsadga erishish yo'lida aholiga hanafiylik mazhabiga zid mutaassib g'oyalarni singdirish, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirish, hukumatga tazyiq o'tkazish, aholi ichida qo'rquv, parokandalik, davlatga nisbatan ishonchsizlik kayfiyatini shakllantirish hamda respublika rahbariyati tomonidan din sohasida olib borilayotgan siyosatni obro'sizlantirish kabi qabih ishlarni amalga oshirishga urunmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasi, jumladan, O'zbekistonda bunday tahdidning yuzaga kelishiga quyudagi omillar sabab bo'ldi.

- "Qayta qurish" davrida nafaqat siyosiy va iqtisodiy inqiroz, balki mafkuraviy parokandalik ham yuzaga kelgan edi. Sovet imperiyasi barbod bo'lgach esa, mafkuraviy bo'shliq o'zining xatarli oqibatlarini namoyon qildi;

- E'tiborli diniy ulomolar o'rnini soxta "islomchilar" egallashga intilishlari va ular tomonidan islom asoslari buzib talqin qilinishi boshlandi [3].

Markaziy Osiyoda faoliyati kuzatilgan va kuzatilayotgan ayrim ekstremistik va terroristik tashkilotlarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: “Turkiston islom harakati”, “Salafiylar”, “Xizbut tahrir al-islomiy”.

Markaziy Osiyoda harakat qilayotgan ekstremistik tashkilotlarining faoliyatida quyidagi tendensiyalar kuzatilgan.

1. Radikallashuv (2004-yil bahor, yoz oylarida “jihodchilar” Toshkent va Buxoroda o‘z-o‘zini portlatish usuli bilan terrorchilik sodir etishi, 2005-yil may oyida Andijon voqealarida “Akromiylar” begunoh odamlardan “jonli devor” sifatida foydalanishi)

2. Axborot kurashini faollashuvi (“inson huquqlari” tashkilotlari orqali “Hizbut tahrir” guruhi a‘zolarining go‘yoki diniy erkinliklari poymol etilayotgani haqida ma‘lumotlar tarqatilishi, “Akromiylar”ni jahon afkor ommasiga “musulmon tadbirkorlar”, “xalq vakillari” sifatida tanitishga urinishi) [2].

Barcha islomiy ekstremistik harakatlar o‘z oldiga tinch-osoyishta davlatda murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy vaziyatni inqirozga keltirish yo‘li bilan hokimiyatni egallash va o‘z hokimiyatini o‘rnatish maqsadini qo‘yadilar.

Ekstremistik va terroristik tashkilotlarning asosiy maqsadi va faoliyat uslublari biri ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirish, dinlararo va millatlararo munosabatlarni keskinlashtirish. Buning uchun avvalo aholi ichida va xorijiy axborot vositalarida O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy holat, jumladan diniy siyosat, imomlarning faoliyati bo‘yicha ig‘vo ma‘lumotlar tarqatiladi, shuningdek, yashirin guruhlar tuzulib, ular tomonidan aqidaparastlik ruhidagi diniy tashviqot yuritiladi, terrorchilik amaliyotlari amalga oshiriladi [3].

Ayni paytda ekstremistik tashkilotlar o‘z faoliyatlarida eng vahshiy usullarni qo‘llayotganiga alohida e‘tibor qaratish lozim. Jumladan, ekstremistik guruhlar o‘z saflariga yetarli hayotiy tajribaga ega bo‘lmagan yoshlarni tobora ko‘proq jalb qilmoqdalar. Hukumatimiz tomonidan mutaassib g‘oyalarni bayroq qilib olgan ekstremistik guruhlariga qarshi xalqaro darajada va mamlakat ichida qator zaruriy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, respublika rahbariyati Markaziy Osiyodagi barqarorlikni mustahkamlashga, mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratmoqda.

O‘zbekiston eksremizm, terrorizm va separatizm bilan kurashni asosiy maqsad qilib qo‘ygan Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT)ning faol a‘zosi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Afg‘oniston Markaziy Osiyoga ekstremistik g‘oyalar kirib kelishida asosiy darvoza bo‘lgan. Mintaqada terrorizm va ekstremizm tarqalishiga tashqi geosiyosiy aralashuvlar, axborot xurujlari hamda ichki mafkuraviy bo‘shliq va diniy savodsizlik kabi omillar sabab bo‘lgani aniqlandi. Shuningdek, ekstremistik guruhlarining yoshlarni faol jalb etishi ularning barqarorligini kuchaytirayotganligi kuzatildi. Umuman olganda, tadqiqot ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda diniy-ma‘rifiy faoliyatni kuchaytirish, yoshlar savodxonligini oshirish, axborot maydonida samarali qarshi strategiyalar ishlab chiqish va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatdi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytish mumkinki, terrorchilik, ekstremizm va aqidaparastlik begunoh insonlarning qoni to‘kilishiga olib keladi. Qur‘oni karimda bunday holatlar “Biror jonni o‘ldirmagan yoki yerda (buzg‘unchilik va qaroqchilik kabi) fasod ishlarni qilmagan insonni o‘ldirgan odam xuddi hamma odamlarni o‘ldirgan kabidir” (“Moida” surasi, 32), [4] deb qat‘iy qoralangan.

Yurtimizning tinchligini asrash barchamizning muqaddas burchimiz bo‘lib, aslo beparvo bo‘lmasligimiz, vatandoshlarimizning turli ekstremistik va buzg‘unchi oqimlar ta‘siriga tushib qolishlarining oldini olishimiz lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Komilov K., Hasanboev O., Xoshimov N. Diniy ekstremizm va xalqaro terrorizm-jamiat taraqqiyotiga tahdid. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2009. – 121 b.
2. Diniy mazmundagi mahsulotlar tarqalishini tartibga solish. Malaka oshirish kursi Ma‘ruzalar to‘plami. – Toshkent. 2011. – 191 b.
3. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma‘naviy-ma‘rifiy asoslari. O‘quv qo‘llanma. – T.: Toshkent islom universiteti, 2009. – 258 b.
4. Mansur A. Qur‘oni karim ma‘nolari tarjimai. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2006. – 448 b.

ADABIYOT FANINI O'QITISH ORQALI MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Sayipova Dilobar Raximovna

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ЧЕРЕЗ ПРЕПОДАВАНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ

Саипова Дилобар Рахимовна,

преподаватель Каттакурганского

государственного педагогического института

DEVELOPING INDEPENDENT LEARNING SKILLS THROUGH TEACHING LITERATURE

Sayipova Dilobar Raximovna,

Lecturer at Kattakurgan State Pedagogical Institute

e-mail:

dilobar.saipova@gmail.com

Orcid: 0009-0007-3762-8722

Annotatsiya: Oliy ta'lim tizimida adabiyot fanini o'qitish orqali mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirish, talabaga tayyor bilim berish emas, uni izlanishga undash, ma'lumotlarni o'zi qidirib topish va tahlil qilishga, talabalarga ma'lumotlar bilan qanday ishlash, ma'lumotlarni qanday va qayerdan qidirish, qanday solishtirish, solishtirganda nimaga asoslanish kabi bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Bu mas'uliyatli vazifani, albatta, takomillashtirilgan o'quv topshiriqlari orqali amalga oshirish mumkin. Adabiyot fanini o'rganishga qo'yilgan mazkur talablar asosida eshitilgan ma'lumotlarni anglash, ma'lumotlarni qiyoslash, ajratish va muhim nuqtani, kalit so'zni topish, ravon nutq so'zlash kabi malakalar shakllanadi.

Kalit so'zlar: adabiyot fani, mustaqil ishlash, bilim, ko'nikma, malaka, tahlil, talqin, adabiy asar.

Аннотация: В системе высшего образования необходимо развивать навыки самостоятельной работы через преподавание литературы, не давать студенту готовые знания, а побуждать его к самостоятельному поиску, нахождению и анализу информации, формировать у студентов такие знания и умения, как работать с информацией, как и где искать информацию, как сравнивать и на чём основывать сравнения. Эту ответственную задачу, безусловно, можно реализовать через совершенствование учебных заданий. На основе этих требований к изучению литературы формируются такие навыки, как понимание услышанного, сравнение и разделение информации, нахождение важных моментов и ключевых слов, беглая речь.

Ключевые слова: литературоведение, самостоятельная работа, знания, умения, компетенции, анализ, интерпретация, литературное произведение.

Annotation: In the higher education system, it is necessary to develop the skills of independent work through the teaching of literature, not to give the student ready-made knowledge, but to encourage him to search, to search for and analyze information himself, to develop knowledge and skills in students such as how to work with information, how and where to search for information, how to compare, and what to base comparisons on. This responsible task, of course, can be implemented through improved learning tasks. Based on these requirements for studying literature, skills such as understanding heard information, comparing and separating information, finding important points and keywords, and speaking fluently are formed.

Key words: literary studies, independent work, knowledge, skills, competence, analysis, interpretation, literary work.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

XXI asrda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Globallashuv davrida talaba-yoshlardan nafaqat mavjud bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni mustaqil ravishda izlash, tahlil qilish, sintez qilish va kundalik hayotda qo'llash ham talab etiladi. Shuning uchun ham mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'lim jarayonining markaziy masalalaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

Adabiyot o'quvchilarni nafaqat bilim olishga, balki badiiy asarlar orqali insoniyatning boy ma'naviy merosini idrok etishga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini his qilishga undaydi. Badiiy matnlarni o'rganish orqali o'quvchilar real hayot voqeligini anglaydilar, ijtimoiy va ma'naviy masalalarga o'z qarashlarini shakllantiradilar. Demak, adabiyot o'qitish jarayoni o'quvchilarning tafakkurini mustaqillikka, mantiqiy fikrlashga, ijodkorlikka yo'naltiradi. Qolaversa, adabiy asarlar ustida ishlashda mustaqil fikr bildirish, bahs-munozaralar olib borish, tahliliy savollarga javob topish, adabiy manbalardan foydalanish kabi muhim malakalar shakllanadi. O'qituvchi tomonidan qo'llanilayotgan xilma-xil uslublar, innovatsion o'qitish texnologiyalari o'quvchilarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etishga yordam beradi. Demak, adabiyot darslari orqali mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish nafaqat ta'lim samaradorligini oshirish, balki yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitish, mustaqil fikrlash uchun zamin yaratish, o'z dunyoqarashini rivojlantirish, jamiyat hayotida faol shaxs bo'lib yetishish imkonini beradi [1].

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS). Adabiyot nazariyasi badiiy asarni tushunishga qaratilgan o'ziga xos usullar, tamoyillar tizimi bilan ajralib turadi. Adabiyotshunoslik metodologiyasi badiiy asarni nazariy va amaliy o'rganish bilan uzviy bog'liqdir. U ikki asosiy ko'rinishda mavjud: 1) aniq muammoni o'rganish olib boriladigan olimlarning ilmiy ishlarida 2) ilmiy matnlarda o'rganilayotgan obyektni tahlil qilish usullarining tavsifi mavjud. Tadqiqot usullarini tanlash tamoyillari shart. Ular ilmiy bilimlarning zaruriy shartlaridan iborat, shuning uchun ular badiiy asar

tahlilining chiqish nuqtasidir. Metod "insonning ma'naviy, aqliy yoki amaliy harakati usullari"ni ifodalaydi. U haqiqat obyektini o'rganish tamoyillariga asoslanadi. Adabiyotshunoslik metodining asosiy mazmuni harakat zanjirini tartibga solishdan iborat. Adabiy asarni o'rganish jarayonida olim badiiy asarni ma'lum jihatda tushunadigan narsaga turlicha yondoshuvlarga suyanadi. Aspekt - bu obyektning chegarasi, ko'chmas mulkidir [2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Zamonaviy adabiy metodologiyada badiiy asarni to'liq anglashning 3 shakli mavjud:

1. Tahlil;
2. Talqin;
3. Qadrlash.

Tahlil badiiy matnni tarkibiy qismlarga - tuzilish va mazmunga ajratishni ifodalaydi. Tahlilning asosiy muammolari quyidagilardan iborat:

1. Badiiy ish tashkil etilishining asosiy darajasini aniqlash;
2. Darajalar taqsimotining xarakteristikasi;
3. Ajratilgan darajalar orasidagi bog'lanishni aniqlash [3].

Adabiyotshunoslikda tahlilning 2 ta usuli mavjud: birinchisi o'quv jarayoni dinamikada, jarayon sifatida olib borilishini nazarda tutadi. Bunday holda tahlil badiiy matnning keyingi ifodalanishiga asoslanadi. Ikkinchi yo'l statistikada ijodiy ishni yaxlit deb hisoblaydi. Bunday holda, tahlil murakkab tuzilma sifatida matn haqidagi tasavvurga bog'liq. So'nggi o'n yillikda adabiy asarlarni tekshirish jarayonida ushbu tahlillar yaxshi ma'lum:

1. Strukturaviy - adabiy asarni elementlarning uyushgan ko'pligi va tizimi sifatida tadqiq qilish imkonini beradi.

2. Intonatsion - adabiy asarning intonatsion tizimining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishni nazarda tutadi.

3. Semiotik - badiiy asarni ishora tizimlari sifatida o'rganishni nazarda tutadi [2].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirishda ularni adabiyot faniga oid metodlar bilan tanishtirish lozim. Ular orasida kompleks yondashuv metodini alohida ko'rsatib o'tish lozim. Kompleks yondashuv - bu

tadqiqot adabiy obyektlarni o'rganish, adabiy usullar bilan bir qatorda tilshunoslik, kibernetika, psixologiya, semiotika kabi boshqa fanlar metodi hamdir.

Yana bir metod sifatida tizimli tadqiqot usulini ko'rsatish mumkin. Ushbu metod adabiyot sohasida keng qo'llaniladigan tadqiqot usullaridan biridir. "Tizim" so'zi "butun" degan ma'noni anglatadi. "Qismlardan tashkil topgan mavjudot", ya'ni elementlardan iborat, ma'lum munosabatlarda bo'lgan narsalar bir-biri bilan munosabatlar va aloqalarga kirishadi. Adabiyotni o'rganishga tizimli yondashuv ko'pincha rad etiladi, chunki uni to'liq amalga oshirish qiyin. Shaxsga nisbatan ham, ma'lum bir san'at asariga nisbatan ham tizimli usulni amalga oshirish juda qiyin. Ushbu usulga nisbatan shubha ba'zan qayta ko'rib chiqilishidan kelib chiqadi. Tizimlilik tamoyillari va xususiyatlarini aniqlash uchun, birinchi navbatda, tizim nima ekanligini aniqlash kerak, ikkinchidan, "adabiyot" tizimining xususiyatlarini aniqlash, tizimlilik tamoyillari va xususiyatlari bayon etilgan maqolalar bilan tanishish, yetuk olimlar fikrini bilib olish zarur [5].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rinda ta'kidlash mumkinki, adabiyot fanini o'qitish jarayonida mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. O'quvchilarda mustaqil fikrlash, badiiy asarlarni tahlil qilish, ulardan g'oyaviy-badiiy xulosalar chiqarish malakasini shakllantirish ularni ijodiy faoliyatga yo'naltirishga xizmat qiladi. Shu bois, adabiy ta'lim jarayonida talabalarni badiiy asarni tahlil qilish uchun zarur bo'lgan metod va usullar bilan tanishtirish, ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqil ta'lim topshiriqlari o'quvchilarning o'z bilimlarini mustaqil ravishda izlash, tahlil qilish va umumlashtirish jarayonini yo'lga qo'yadi. Bu jarayonda o'quvchi nafaqat adabiy matnni tushunadi, balki uni mantiqan sharhlash, qahramonlarning xarakterini tahlil qilish, asar g'oyasini hayotiy voqealar bilan

bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, mustaqil topshiriqlar orqali talabalar o'z fikrini erkin va mantiqiy tarzda bayon etish, o'z pozitsiyasini himoya qilish, ijodiy yondashuvni shakllantirish kabi zarur kompetensiyalarni rivojlantiradi.

Shunday qilib, adabiyot fanini o'qitish nafaqat bilim berish jarayoni, balki o'quvchilarni mustaqil o'qishga, izlanishga, badiiy va estetik tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan ijodiy maktabdir. Bu esa yoshlarning nafaqat ta'limiy, balki ma'naviy kamolotini ta'minlashda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Husanboyeva Q., Hazratqulov M., Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligi metodikasi. – Toshkent: "Innovatsion-ziyo", 2022. – B.252.
2. Mirzayeva Z, Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka. Uslubiy qo'llanma. – Toshkent. 2020. – B.170.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советский писатель, 1963. – 364 с.
4. Зиновьев А. Затея. – Москва: Центрополиграф, 2000. – 555 с.
5. Мейлах Б. Комплексное изучение художественного творчества // Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Стлб. – С. 163–164.
6. Тэн И. Философия искусства. – Ленинград: Прибой, 1933. – 486 с.
7. Курбанбаева Муқаддас. Талабаларда мустақил ишлаш кўникмаларини тўғри ривожлантириш. (2024). *TAMADDUN NURI JURNALI*, 11(62), 302-304. <https://doi.org/10.69691/g96v9q93>
8. М.Курбанбаева. Важность формирования навыков самостоятельного мышления при подготовке. (2023) *TAMADDUN NURI JURNALI*, 5(44) 95-96. <https://doi.org/10.69691/9fenej09>

Qabul qilindi: 15.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 81-139

SONLAR RAMZIYLIGI UNIVERSAL-MADANIY

KOD SIFATIDA

Rejapov Izzatbek Olimbayevich, Ma'mun universiteti, (PhD)

NUMBER SYMBOLISM AS A UNIVERSAL CULTURAL

CODE

Rejapov Izzatbek Olimbayevich, Mamun university, (PhD)

ЧИСЛОВАЯ СИМВОЛИКА КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ

КУЛЬТУРНЫЙ КОД

Режапов Иzzатбек Олимбаевич, университет Мамуна, (PhD)

Annotatsiya: Maqolada sonlarning lingvomadaniy ahamiyati, ularning ramziy va sakral xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Sonlar madaniyatlarda universal ramz sifatida inson tafakkuri, diniy marosimlar va san'atda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, sonlar orqali madaniy qadriyatlar va konseptual tizimlar ifodalanadi.

Kalit so'zlar: sonlar ramziyligi, lingvomadaniyat, muqaddas sonlar, konseptual tizim, til va tafakkur.

Abstract: The article explores the linguistic and cultural significance of numbers, focusing on their symbolic and sacred features. Numbers serve as universal symbols across cultures, playing a crucial role in human cognition, religious rituals, and art. They also reflect cultural values and conceptual systems.

Keywords: numerical symbolism, linguoculture, sacred numbers, conceptual system, language and cognition.

Аннотация: В статье рассматривается лингвокультурное значение чисел, их символические и сакральные свойства. Числа выступают универсальными символами в различных культурах, играют важную роль в мышлении человека, религиозных обрядах и искусстве. Через числа выражаются культурные ценности и концептуальные системы.

Ключевые слова: символика чисел, лингвокультура, священные числа, концептуальная система, язык и мышление.

KIRISH VA DOLZARBLIGI. Olamning lisoniy manzarasida sonlarning ramziy ahamiyati alohida o'rin tutadi. Sonlar universal ramzlardir, chunki ular barcha madaniyatlarda ramz sifatida namoyon bo'ladi va ularning ramziy ma'nolari turli madaniyat vakillari tomonidan deyarli bir xil talqin etiladi. Bunday sonlar ko'pincha sakral, ya'ni "muqaddas" sonlar sifatida e'tirof etiladi va har bir lingvomadaniyat uchun alohida ahamiyat kasb etadi. U yoki bu xalq olami sonli modelining asosida muqaddas sonlar yotuvchi etnomadaniy ramziyligini tadqiq qilish juda katta qiziqish uyg'otadi. Shu bilan birga, sonlar inson tafakkuridagi konseptual tizimning asosiy elementlaridan biri, shuning uchun ular atrofdagi olamni anglashning asosiy vositalari qatorida turadi. Atrofdagi moddiy dunyoni hisob-kitob qilish mumkinligi sababli, sonning o'zi va son ishtirokidagi vositalar yordamida borliqni tavsiflash

imkoniyati mavjudligi turli lingvomadaniyatlarda dunyoni anglash xususiyatlarini aniqlash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham son tushunchasi til va tafakkur, til va madaniyat kabi diadallardagi eng muhim unsurlardan biridir.

METODLAR VA O'RGANILISH DARAJASI. Qadim-qadimdan insonlar sonlarni ilohiylashtirishgan, ularga turli sehrli xususiyatlar va muqaddas bilimlarni yuklashgan. Bu holat birinchi navbatda diniy marosimlar va folklorda o'z aksini topgan. Sonlar va ularning sehrli xususiyatlariga nisbatan bunday alohida diqqat-e'tiborning sababi shundaki, "son va hisob muqaddas vositalar", fazo tuzilmasini reproduksiya qilish kanallari hamda unda insonning mo'ljal olish qoidalari bo'lgan [Кириллин, 2000, 21-b]. Chuqur ramziylik bilan yo'g'rilgan muqaddas sonlar etnik guruh va umuman, insoniyat sivilizatsiyasi (taraqqiyoti)

[https://orcid.org/00](https://orcid.org/0009-0000-0590-8710)

09-0000-0590-8710

e-mail:

izzatbekrio@gmail.com

ma'naviy madaniyatining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. M.A.Biryukovaning qayd qilishicha, turli madaniyatlardagi sonli tuzilmalar va sonli modellarning muqaddasligi etnik guruhning dunyoqarashdagi o'ziga xos tamoyillaridan biridir [Бирюкова,2006]. Son ma'naviy madaniyat elementi hamda dunyoqarash vositasi sifatida tafakkurning o'ziga xos etnik xususiyatlarini o'zida aks ettira oladi va ayni vaqtda dunyoni bilishning umumiy usuli bo'lib, inson tafakkurining umumiy ko'rinishlarini namoyon etadi.

V.N.Toporovning ta'kidlashicha, "Sonlar koinotning ilohiy ramzlari, koinot haqidagi tasavvurlarning asosi, kaosga (tartibsizlikka) qarama-qarshi ravishda tartibli va uyg'unlik ramzi sifatida talqin qilinadi" [Топоров,1988,629-b]. V.A.Maslovaning fikricha, sonlar olamni tasvirlashga yordam beradigan maxsus kod elementlaridir: ular musiqa, she'riyat, arxitektura va umuman, san'atning asosida yotadi [Маслова, 2004,90–91-b]. Y.S.Stepanovning fikricha, "son" konsepti dunyo madaniyatining konstantalaridan biri bo'lib, turli lisoniy birliklarning komponenti sifatida milliy ong, madaniy an'analarning xususiyatlarini, shuningdek, individning va sotsiumning (jamiyatning) tajribasini aks ettiradi [Степанов,2001,25-b].

TADQIQOT NATIJALARI. Son tushunchasi insoniyat tafakkurida uzoq va chuqur tarixiy ildizlarga ega. **Pifagorchilar** falsafasida son kosmik va insoniy tartib uyg'unligini ifodalovchi universal vosita sifatida qaralgan. Shu bilan birga, sonlar insonning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun mashq vositasi sifatida ham xizmat qiladi, shu jihatdan ular inson intellekti ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Sonlarning ramziyati turli sohalarida keng qo'llanadi: muqaddas matnlar, me'morchilik, musiqa, haykaltaroshlik va tasviriy san'at ularning badiiy va falsafiy talqinini o'zida mujassam etgan.

Ko'plab qadimiy madaniyatlarda — **bobilliklar, hinduizm va pifagorchilik an'analari**da son mavjud narsalar olamining asosiy tamoyili sifatida qaraladi. U barcha narsalarning ibtidosi bo'lib, tashqi bog'liqlik orqali ularni birlashtiruvchi **koinot uyg'unligining** ifodasidir. San'atning plastik shakllarida, ritmikada, musiqada va poeziyada son olamning **mutanosiblik tamoyilini** belgilovchi bosh omil sifatida maydonga chiqadi.

Bu o'rinda sonlarning milliy va madaniy o'ziga xosligini aniqlash maqsadida jahon

madaniyatida paydo bo'lgan sonlarning universal ramziy ma'nolari haqida to'xtalish o'rinli. Sonlarning ramziy ma'nolari bir qator ramzga doir lug'atlar [Керлот,1994;Трессидер,1996], mifologik lug'atlar va ensiklopediyalar [MNR,1982; Маковский,1996;]; ilmiy ishlar va maqolalar [Топоров, 1988; Menninger,1970; Толстая,2002; Чанишев,1982] hamda boshqa bir qator manbalar tahlili asosida aniqlangan.

Nol — mavjud emaslik, yo'qlik, cheksizlik va abadiylik ramzi. Daoizmda nol bo'shliq va yo'qlikni bildirsa, buddizmda moddiyatsizlikni ifodalaydi. Pifagor falsafasida nol mukammal shakl, monada va barcha narsalarning ibtidosi sifatida talqin qilinadi. Islomda nol — **Ilohiy Zotning** ramzi.

Bir — ibtidoiy birlik, boshlanish, Yaratguvchi, birinchi harakatlantiruvchi, markaz va bo'linmaslik ramzi. Bir Jahon ruhi timsoli bo'lib, barcha mavjudotni jonlantiruvchi va oxir-oqibat o'ziga qaytaruvchi kuch sifatida talqin qilinadi.

Ikki — dualizm, qarama-qarshilik, muvozanat va barqarorlik ramzi. Shu bilan birga, ikki soni ko'pincha gunoh ramzi sifatida ham qaraladi. Ikki hayvon tasviri (masalan, sher va buqa) ikki karra kuchni anglatadi.

Uch — insoniyatning eng sevimli soni bo'lib, triadalar va uchlikka asoslangan tizimlarda keng qo'llanadi. Aristotel ta'rificha, uch — to'liqlik ramzi, chunki ibtido, o'rta va intihoni o'zida mujassam etadi. Uch soni dinlarda ilohiy triadani, falsafada ruh va materiya qo'shilishidan paydo bo'lgan yangi unsur — **ruhni** bildiradi. Xristianlikda Muqaddas Uchlik, uch marotaba vasvasa, uch kunlik tirilish motivlari bu ramziyatni mustahkamlaydi.

To'rt soni fazoviy strukturaning, barqarorlik va tartibning ramzi hisoblanadi. To'rt nuqtadan birinchi uch o'lchamli shakl hosil bo'lishi inson tafakkurida son va fazo o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ko'rsatadi. "Eski Ahd" ramzi sifatida to'rt jannat daryosi, yerning to'rt tomoni va to'rt burchak shakllarda ifodalangan. Xristianlikda uch soni ruhni, to'rt soni esa tanani bildiradi.

Besh soni — muqaddas nikoh va uyg'unlik soni. Uning tarkibi erkaklikni bildiruvchi uch (toq) va ayollikni bildiruvchi ikki (juft)ning qo'shilishidan iborat. Besh meditatsiya, din va ongning faolligini ifodalovchi son bo'lib, insonning besh sezgi a'zosi bilan bevosita bog'lanadi. Besh bargli gullar (atirgul, zambak, uzum) mikrokosmos ramzi sifatida qaraladi. Pentagramma tepaga

qaratilganda — butunlik, ilohiy ilhom va ma'naviy tarbiya; pastga qaratilganda esa sehr va qora sehr ramzi sifatida talqin qilinadi. Xristianlikda esa beshlik — insonning gunohdan keyingi holati, besh sezgi, Iso Masihning besh yarasi, xoch shaklidagi besh nuqta va Musoning Tavrotidagi besh kitob ramzida namoyon bo'ladi.

Olti soni muvozanat va uyg'unlik timsolidir. Filon uni barcha sonlarning eng sarmahsuli deb baholagan. Qarama-qarshi kuchlarning birlashishi, go'zallik va estetik uyg'unlikning belgisi sifatida qadrlangan. Shu bois oltilik inson hayotiga estetik qadriyatlarni olib kiruvchi va uni yetuklik sari yo'naltiruvchi ramz bo'lib xizmat qiladi. Olti soni insonni yetti soniga yetaklaydi, yetti esa sirli son sifatida insonni ichki dunyosini anglash sari chorlaydi.

Yetti soni universal va muqaddas son sifatida ko'plab madaniyatlarda markaziy o'rin tutadi. Inson tashqi olamni yetti teshik orqali idrok etadi (ikki ko'z, ikki quloq, ikki burun teshigi, og'iz). Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, inson ongida ham ma'lumotni samarali qayta ishlash chegarasi yettiga teng. Vedik an'anada yetti koinotning asosiy parametri sifatida qaraladi. Uch (ruh) va to'rt (moddiylik)ning yig'indisi bo'lib, butun olamning umumiy g'oyasini ifodalaydi. Hindu Vedalarida ilk bor musiqa gammasining yetti ohangi qayd etilgan. Hinduizmida yetti — sog'liq va farovonlik timsoli hisoblanadi.

Sakkizlik ruhiy mukammallik ramzi. Yettidan keyingi bosqich bo'lib, insonning yangi tug'ilishi, yangilanishi va ruhiy yuksalishini bildiradi. Xristianlikda sakkizlik — qayta tirilish va yangilanish ramzi. Shu sababli suvga cho'qinish havzalari odatda sakkiz qirrali shaklda bo'ladi va bu ruhiy qayta tug'ilishni ifodalaydi.

To'qqizlik to'liqlik, bajarilish, ibtido va intihoning yakuniy belgisi sifatida talqin qilinadi. U osmoniy va farishtaviy son bo'lib, jannatning timsoli sifatida qaraladi. Shuningdek, to'qqizlik buzilishga bo'ysunmaydigan son sifatida ham izohlanadi. U doiraning ramzi hisoblanadi. Mayya xalqlarida to'qqizta yerosti dunyosi mavjud bo'lib, har birini alohida xudo boshqargan. Pifagor falsafasida esa to'qqizlik barcha sonlarning chegarasi va umumiy tizimning ichki aylanish doirasi sifatida talqin qilingan.

O'n soni koinot soni, yaratilish paradigmasi va mukammallik timsoli. Tetraktis ($1+2+3+4=10$) ilohiylik ramzi bo'lib, unda nuqta (1), chiziq (2), tekislik (3) va hajm (4) mujassam etilgan. O'n soni ikki qo'ldagi barmoqlar soni bilan bog'lanib, hisoblash tizimining negizini tashkil qiladi. U umumiylik, tartib, qonun va hokimiyat ramzi sifatida ham qaraladi. Shuningdek, o'n — sayohatlarning yakunlanishi va boshlanish nuqtasiga qaytishni bildiradi. Odissey 9 yil sayohat qilib, o'ninchi yilda vatanga qaytishi yoki Troya 9 yil qamalda bo'lib, o'ninchi yilda qulashi bu ramziyatni mustahkamlaydi.

XULOSALAR. Sonlar ramziyligi va sonli kodlar madaniyatning rivojlanishi va faoliyatining eng muhim vositalaridan birini ifodalaydi. Sonlar maxsus sonli kodning elementlarini tashkil qiladi, ular yordamida koinot, inson va meta-tavsif tizimining o'zi tasvirlangan. Sonli kod har qanday madaniyatga kirib boradi, etnik guruhning to'plangan bilimlarini tizimlashtiradi va guruhlaydi, milliy raqamli belgilarni avloddan avlodga o'tkazadi. Arxaik madaniyatlarda sonlar borliqni/koinotni yo'naltirish va kosmizatsiya qilishning muqaddas vositasi edi. Qadimgi mifopoetik an'analarda son nafaqat koinotning tasviri, balki uning davriy tiklanishi uchun namuna bo'lib xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бирюкова М.А. Символика чисел в национальной картине мир. – Воронеж: ВГУ, 2006. – 198 с.
2. Кириллин В.М. Число в культуре и языке. – Якутск: Институт гуманитарных исследований СО РАН, 2000. – 256 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2004. – 208 с.
4. Режапов И.О. Оламнинг лисоний манзарасида сонларнинг рамзий аҳамияти (инглиз ва ўзбек тиллари материалларида). Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. – Урганч, 2025.
5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Школа Языки русской культуры, 2001. – 824 с.
6. Топоров В.Н. Пространство и текст. – Москва: Наука, 1988. – 629 с.

QASHQADARYO VILOYATIDA UMUMIY O'RTA TA'LIM TIZIMIDAGI DASTLABKI ISLOHOTLAR

*Ne'matov Shavkatjon Boymurod o'g'li, Qarshi davlat texnika
universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

НАЧАЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАШКАДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ

*Неъматов Шавкатжон Боймурод оглы, независимый
исследователь Каршинского государственного технического
университета*

INITIAL REFORMS IN THE GENERAL SECONDARY EDUCATION SYSTEM IN KASHKADARYA REGION

*Nematov Shavkatjon Boymurod o'g'li, Independent researcher at
Karshi State Technical University*

<https://orcid.org/0009-0009-1747-744X>

e-mail:

shavkatjonnematov400@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston SSR tashkil etilgandan so'ng Qashqadaryo viloyatida umumiy o'rta ta'lim maktablari tarixi yoritilgan. Bu davrda viloyatda xalq ta'limi, savodsizlikni tugatish sohalari ancha qoloq bo'lgan. Sovet davlatining dastlabki hukmronlik yillarida umumiy o'rta ta'lim maktablarida ko'rilgan chora-tadbirlar tahlil qilingan. Shuningdek, maktab binolarining ahvoli, umumiy o'rta ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, umumiy o'rta ta'lim maktablari, xalq ta'limi, savodsizlikni tugatish, boshlang'ich maktab, maktab qurilishi, qayta tayyorlash kurslari.

Abstract: The article covers the history of general secondary schools in the Kashkadarya region after the formation of the Uzbek SSR. During this period, the areas of public education and the eradication of illiteracy in the region were quite backward. The measures taken in general secondary schools in the early years of the Soviet state are analyzed. The condition of school buildings and the work carried out to develop the general secondary education system are also indicated.

Keywords: Kashkadarya, general secondary schools, public education, eradication of illiteracy, primary school, school construction, retraining courses.

Аннотация: В статье рассматривается история развития общеобразовательных средних школ в Кашкардарьинской области после образования Узбекской ССР. В этот период развитие народного образования и ликвидации неграмотности в регионе было крайне отсталым. Анализируются мероприятия, проводимые в области развития общеобразовательных средних школ в первые годы Советской власти. Отмечены состояние школьных зданий и проводимая работа по развитию системы общего среднего образования.

Ключевые слова: Кашкадарья, общеобразовательные школы, народное образование, ликвидация неграмотности, начальная школа, строительство школ, курсы переподготовки кадров.

KIRISH. O'zbekiston SSRda xalq xo'jaligini tiklash uchun kurashning og'ir sharoitlarida ta'lim sohasida ilk muvaffaqiyatlarga erishildi. Ammo bu sohadagi o'ta qoloqlikni yakuniy bartaraf etish urushdan oldingi besh yillik rejalar davrida sodir bo'ldi. Bu yillarda respublika partiya va sovet organlarining madaniy inqilob frontidagi faoliyatining diqqat markazida savodsizlikni bartaraf etish, maktab yoshidagi bolalarni o'qitish, maktablar qurish, o'qituvchilarni kadrlar bilan ta'minlash masalalari O'zbekiston KP MK, respublika hukumati, viloyatlar partiya va sovet organlari tomonidan muhokama qilindi. Bu masalalarni hal etish uchun komsomol, kolxoz-kooperativ va xo'jalik tashkilotlarining kuchlari safarbar etildi.

METODOLOGIK ASOSLAR. Ushbu maqolani tayyorlash jarayonida tarixiy-tahliliy, qiyosiy, statistik va tizimli yondashuv metodlaridan keng foydalanildi. Asosiy metodologik yondashuv sifatida tarixiylik va izchillik tamoyillari asos qilib olindi, bu esa o'rganilayotgan jarayonlarni ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va zamonaviy bosqichlarini izchil ravishda tahlil qilish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Respublikaning viloyatlarida xalq ta'limi, savodsizlikni tugatish va madaniy qurilishning eng keskin masalalari ham qoloqlikda edi. Yakkabog'da 1924-yilda Nizomiy nomli, Qorabog' qishlog'ida Umar Xayyom nomli yangi maktablar ish boshlaydi. Bu maktablarda Xidir Ruziev, Boyguzin Izamiddinovlar o'qituvchilik qilishgan. 1926-27 o'quv yilida 6 ta boshlang'ich maktabda 213 o'quvchiga 7 nafar o'qituvchi dars bergan. 1926-yili Chumichda rus va o'zbek tillaridagi 2 ta maktabda Z.Fedun va S.Burnashevalar o'qituvchilik qilgan. 1928-yilda Yakkabog'da 18 ta maktab tashkil etiladi. Bu maktablarda 41 sinf bo'lib, 1200 bola o'qigan. 1940-41 o'quv yilida 13ta boshlang'ich, 16ta yetti yillik, 1ta o'rta maktabda 1846 o'quvchiga 311 nafar o'qituvchi dars bergan. 1934-yilda Beshkent rayonida ilk bor o'n yillik o'rta maktab binosiga dastlabki poydevor qo'yildi. Maktab 1936-37 o'quv yilida ishga tushdi. Bu rayonda yagona o'rta ma'lumot beradigan o'quv yurti edi. Maktab dastlab "Namuna", 1938-39-o'quv yilidan boshlab esa Stalin nomi bilan ataldi. Uning birinchi direktori Asror Xo'janiyozov edi. Shu o'quv yili

maktabning VII sinfini 17 o'quvchi tamomladi. 1939-40-o'quv yiliga kelib Beshkent rayoni bo'yicha maktablar soni 34taga yetdi. Shu o'quv yilida 1ta o'rta, 2ta yetti yillik, 32ta boshlang'ich maktab faoliyat ko'rsatdi. Agar 1928-1929-o'quv yilida respublikaning umumiy va maxsus maktablarida o'quvchilar soni 183 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 1932-1933-yillarda 679 ming kishi, shu jumladan V-X sinflarda o'qiganlar. 1928-1929-o'quv yilida 26200 kishi, 1932-1933-yillarda esa 51100 kishi bo'lgan. 1928-1936-yillarda Kasbidagi Dexnov qishlog'ida boshlang'ich maktab va savodsizlikni hamda chalasavodlikni tugatish maktablari ish boshladi. Maktabga 8-12 yoshli bolalar birinchi sinfga qabul qilingan. 1937-yilda bu maktab tumandagi yetti yillik maktablarning biriga aylantirildi. Maktab qurilishi va xalq ta'limi nihoyatda og'ir sharoitlarda kechdi. Maktab binolari, pedagog kadrlar, moliyaviy va moddiy resurslar, darsliklar, qog'ozlar yetishmas edi. O'qituvchilar yo'qligi sababli ko'plab maktablar dars boshlay olmay qolgan paytlar bo'ldi. 1936-yil iyulda bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining 1-plenumida respublikada maktab qurilishining ahvoli to'g'risidagi masala muhokama qilindi. Plenum umumta'lim maktablari qurilishida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlab, maktab qurilishi davlat rejasini muvaffaqiyatli amalga oshirishga qaratilgan aniq chora-tadbirlarni belgilab berdi. O'zbekiston Kompartiyasi MK plenumidan so'ng maktab qurilishi sezilarli darajada oshdi. 1936-yilda davlat byudjeti mablag'lari hisobidan Qashqadaryoda 10ta maktab binosi qurila boshlandi va 17 maktab binosi qurib bitkazildi. Shu yili viloyatdagi maktablar joylashgan joydan uzoqda yashovchi bolalar uchun 5ta oraliq maktab qurishga qaror qilindi. Bu viloyatning partiya va sovet organlari pedagog kadrlarni qayta tayyorlashga katta e'tibor berdilar. 1936-yil iyun oyida tuman partiya qo'mitasi yangi o'quv yili boshlanishidan oldin bir yarim oylik kurslarda 1300 nafar boshlang'ich sinf o'qituvchilarini, jumladan, savodxonlik maktablari uchun 280 nafar o'qituvchini qayta tayyorlashga qaror qildi. Bundan tashqari, har bir tumanda 30-50 nafarga yaqin kontingent bilan xotin-qizlar orasidan savodsizlikni bartaraf etish bo'yicha o'qituvchilar uchun uch oylik kurslar tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi, 1938 yilda umumta'lim

maktablarining 1657 nafar o'qituvchisi va maktabgacha ta'lim muassasalarining 650 nafar xodimi o'qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarini tamomladilar.

1926-1927 o'quv yilidan 1936-1937 o'quv yiligacha bo'lgan o'n yil ichida Qashqadaryoda boshlang'ich maktablar soni 2 barobar, ulardagi sinflar soni 14 barobar, o'quvchilar soni 15 barobar ko'paydi. 1926-1927-yillarda bu hududda o'rta maktablar bo'lmagan bo'lsa, oradan 10 yil o'tib allaqachon 31646 o'quvchiga mo'ljallangan 117ta o'rta maktab va 3202 o'quvchiga mo'ljallangan 5ta o'rta maktab mavjud edi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi natijasida mazkur sohalarida faoliyat yuritib kelayotgan mutaxassislarning frontga safarbar etilishi, ularning ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1940-1941 o'quv yilida O'zbekiston hududida 4795 ta maktab faoliyat ko'rsatdi. Urush boshlanishi arafasida ham maktablarda sinfxonalar yetishmasligi muammosi mavjud edi. Urush sababli maktablar uchun yangi binolar qurilishi to'xtatildi. Ta'lim muassasalari binolarining ko'pchiligi respublikaga ko'chirib keltirilgan harbiy korxonalarning ishchilari uchun yotoqxonalarga, gospihallarga va bolalar uylariga ajratib berildi. Undan tashqari maktab binolarining asosiy qismi ta'mirtalab bo'lib, ba'zilar esa umuman yaroqsiz holga kelib qolgan edi. O'zSSR XKS va O'zKP(b) MK komissiyasi tomonidan o'tkazilgan tekshiruv natijasiga ko'ra respublika hududidagi 70ta maktab binosi turli muassasa va tashkilotlar tomonidan egallab olinganligi ma'lum bo'lgan.

XULOSA. Qashqadaryo viloyatida umumiy o'rta ta'lim maktablari Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida umumiy holati yomonlashdi. Bu holat albatta ta'lim tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ta'limga siyosiy tus berildi. Eski usuldagi maktablar yopildi. Ta'lim davlat nazoratiga olindi. Shu bilan birga dastlabki davrda savodsizlikni tugatish qisqa kurslari ham tashkil etilgan. Natijada o'rta yoshli savodsiz aholi savodga ega bo'lgan. Bir so'z bilan aytganda viloyatda umumiy o'rta ta'lim maktablari tizimi borasida amalga oshirilgan ishlar natijasida xalqni savodli qilish emas, balki davlatning siyosiy rejalarini amalga oshirish ko'zda tutilgan edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Исторический опыт КПСС по осуществлению перехода отсталых стран к социализму, минуя капитализм (На материалах юга Узбекистана, 1917-1941 гг).
3. Эргашев.Э. Бешкент тарихи. Қарши, Насаф нашриёти, 2000.
4. Сариков.Н., Бобожонов.М., Жўраев.Ч., Ҳакназаров.Д. Касбиликлар.-Т,1996.
5. Ражабов.М . Боқий умр. Қарши. Насаф нашриёти, 2000.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ. Т.: Шарқ, 2000.

ХИВА ХОНЛИГИДАГИ МАИШИЙ ҲАЁТ ВА УРФ-ОДАТЛАР ҲАҚИДА (ЭРОН ЭЛЧИСИ МУҲАММАД АЛИХОН ҒАФУР КУНДАЛИКЛАРИ АСОСИДА)

*Матякубов Шоназар Собирович, Хоразм Маъмун
академияси катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори*

ON LIFE AND CUSTOMS IN THE KHANATE OF KHIVAN (BASED ON THE DIARY OF THE IRANIAN AMBASSADOR MUHAMMAD ALIKHAN GHAFUR)

*Matyakubov Shonazar Sobirovich, Senior Researcher of the
Khorezm Mamun Academy, Doctor of Philosophy in Historical
Sciences*

О БЫТЕ И ОБЫЧАЯХ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДНЕВНИКА ИРАНСКОГО ПОСЛА МУХАММАДА АЛИХАНА ГАФУРА)

*Матякубов Шоназар Собирович, старший научный сотрудник Хорезмской академии
Мамуна, доктор философии по историческим наукам*

Аннотация: Мақолада муаллиф Хива хонлигидаги маиший ҳаёт ва урф-одатлар ҳақида Эрон элчиси Муҳаммад Алихон Ғафур кундаликлари асосида маълумотлар беради.

Калим сўзлар: Хоразм, Хива, Қўнғиротлар сулоласи, Эрон, Марв, Туямўйин, Питняк, Ҳазорасп, Жайхун, Арк, элчи, ўғри, чой.

Abstract: In the article, the author provides information about the life and customs of the Khiva Khanate based on the diaries of the Iranian ambassador Muhammad Alikhan Gafur.

Keywords: Khorezm, Khiva, Kungrad Dynasty, Iran, Marv, Tuyamuyin, Pitnyak, Jaykhun, Ark, ambassador, thief, tea.

Аннотация: В статье автор проводит сведения о быте и обычаях Хивинского ханства на основе дневников иранского посла Мухаммеда Алихана Гафура.

Ключевые слова: Хорезм, Хива, Династия Кунградов, Иран, Марв, Туямуйин, Питняк, Джейхун, Арк, посол, вор, чай.

КИРИШ. 1842 йил бошида Эрон давлатининг элчиси Муҳаммад Алихон Ғафур Хоразмдаги эронлик тутқунларни озод қилиш ва Хива хонлиги билан дўстона алоқалар ўрнатиш мақсадида Англия ва Россиянинг Эрондаги элчихона вакиллари ҳамроҳлигида Қўнғиротлар сулоласи хони Оллоқулихон хузурига келган ҳамда музокараларни тугатиб, ўз юртига қайтгач, уч ой давом этган ушбу элчилик фаолияти ҳақидаги ҳисоботни ўз давлатига тақдим қилган.

АСОСИЙ ҚИСМ. 1841йилнинг ёзида зиёратчилар қарвонига хужум уюштирган талончи туркманлар гуруҳи Машҳад атрофини чопқин қилиб, анча эронлик одамларни ўзлари билан банди қилиб Хивага олиб кетадилар. Иттифоқо,

ўша куни шаҳар чеккасида Хуросон ҳокими Осаф уд-давла акасининг ўғли Вали Муҳаммадхон ҳам озчилик одамлари билан ов қилиб юрган бўлади. Қароқчилар бу ашрафзодани ҳам асир қилиб, Хива хони олдида элтиб топширадилар ва ул киши тутқунликда ҳаёт кечири бошлайди. Амакиси бу жиянини тутқунликдан қутқариш масаласида Эрон шоҳи Муҳаммадшоҳ Қожорга мурожаат қилади, шоҳ уни ва бошқа барча эронлик тутқунларни озод қилиш юзасидан музокара олиб бориш учун сиёсатчи Муҳаммад Алихон Ғафурни Хивага Оллоқулихон хузурига элчиликка юборади. Унга қўшилиб мазкур талабларни Англия ва Русия тарафидан ҳам қўйиш учун бу давлатларнинг Эрондаги доимий элчилари вакиллари ҳам Хивага

<https://orcid.org/0009-0003-0888-2941>

e-mail:
shonazarmatyobovv@gmail.com

элчига қўшилиб борадилар. Эрон элчиси ёзишча, у хон билан бир неча бор жиддий музокаралар олиб боради, хонга кулчилик ёмон иллатлиги, ҳозирги замонда ҳар қандай давлат учун бу иснод эканлиги, бундан ғанимлар фойдаланиши мумкинлиги, Эрон асосан ана шу сабабли хавотирда эканлигини тушунтиришга уринади.

Муҳаммад Али Ғафурнинг ўттиз минг эронлик ватандошларини тутқунликда сақлаётган Хива ҳукумати ва хиваликларга гина-кудуратсиз қарай олмаслиги ҳам тушунарли, элчи хоразмликларнинг айрим урф-одатларини тасвирлар ёки хон ва унинг атрофидаги амалдорларнинг сиёсий қарашлари ҳақида фикр билдирар экан, киноя ва қочириқлар орқали одамларни, ўлкани ва давлат бошқарувини қоқоқликда айблайди, шу билан бирга Эрон элчиси Хива хони қуролли қўшини, аҳоли таркиби, шаҳарлар қурилиши, кишлок хўжалиги, мамлакатнинг табиати ва маиший ҳаёти, айрим миллий урф-одатлар, борган ерларининг тарихий географияси ҳақида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Жумладан, Эрондан Хивагача бўлган ҳудудлардаги учраган шаҳарларни ҳам таърифлаб ўтади: “Янги Марв шаҳрининг тузилиши қуйидагича: шаҳар атрофида бир-бирига уланиб кетувчи иккита хандақ казилган. Ҳар бирининг эни тахминан беш-олти заръдир. (Изоҳ: бир заръ – 104 см). Хандақлар ичи сув билан лиммо-лим тўлдирилган бўлиб, уларнинг бир томонида шаҳарга кириб-чиқиш учун йўлак ясаб қўйибдилар. Аҳоли ана шу доира ичида олочик (қора уй)лар тикиб, шуларда истиқомат қиладилар. Шаҳар деб аталувчи бу ерда бирон иморат ёки қалъа ва қалъа миноралари йўқ”[1]. Яна йўлида давом этиш чоғида туркманлар яшайдиган ўбалари тўғрисида маълумот беради: “Бу атрофда туркман ўбалари жуда кўп экан. Меҳмонларга деб битта қўй олиб келишди”[2]. Хива ҳудудига кираверишдаги кишлоклардан биттаси бўлган Туямўйин кишлоғи ҳақида айрим афсоналарни ҳам айтиб ўтади: “Туямўйин Хивақнинг биринчи кишлокларидан ҳисобланади. Беш-олтигина деҳқони бор, ейимлик нарсаси йўқ экан. Йўли давомида майда-майда тош уюмларидан ҳосил бўлган бир неча тепаликни кўрдик Бу ерда яшовчи Туркмония жамоасининг эътиқодича, ҳазрати Али ибн Абу Толиб шу ерларга келган эмиш. Ва эмишки, мазкур жойдан ўтиб кетаётганларида намозга машғул бўлиб, деҳқонларга: “Дулдулимнинг тўрвасига озгина арпа солиб қўйинглар”, -деб буюрибдилар. Намоздан фориг бўлгач кўрибдиларки, отлари

тўрвасига ем эмас, майда-майда тош солиб қўйибдилар. Ҳазрат дуойи бад қилибдилар, уюб қўйган ғалла хирмонлари тошга айланибди. Айтадиларки, бу тош тепаликлар ана шу қотиб қолган ғалла хирмонлари эмиш”[3].

Йўлдаги яна бир жой Питнак ва Ҳазорасп шаҳри ҳақида: “Питнак катта бир экинзорлик, ҳамма ёғи боғ ва экиладиган далалардан иборат, сув дегани ҳаддан зиёд. Питнак узунлиги бир фарсах ерни эгаллаб турибди. Питнакдан Ҳазорасбгача 1 фарсах (изоҳ: бир фарсах – 6 км). Хон ҳазратнинг иниси иноқнинг уйи шу Ҳазорасбдадир (изоҳ: бу ерда Оллоқулихоннинг укаси Раҳмонқули иноқ кўзда тутилмоқда. Раҳмонқули иноқ узок йиллар Ҳазораспга ҳокимлик қилиб, 1841 йилда вафот этган). Ҳазорасб экинзор ва боғлар ичида ястаниб ётибди. Экинзорларининг барчаси Жайхун дарёсидан сув ичади. Катта-катта анҳорлар казиб, сувни дарёдан шулар орқали келтирадилар ва деҳқончилик қиладилар”[4]. Элчи хиваликларнинг меҳмондўстлик урф-одатларини ҳам тилга олади: “Шундан кейин ўзларининг меҳмон қондасига биноан меҳтар томонидан битта кишиси дастурхон обкелиб, нони билан олдимизга ташлаб кетди. Бироздан сўнг ёзилган дастурхон ўртасига икки калла ўрис қанд, бир тақсимчада нуқл (мағизли парварда) ва яна бир ликопчада кишмиш ва тагин бошқасида туршак келтириб қўйдилар ва фотиҳа ўқиб, туриб кетдилар”[5]. Элчи яна урф-одатлар ҳақида: “Сўнг дастурхон обкелиб ёздилар, унга бир неча нон, бир калла ўрис қанд келтириб қўйдилар. Уларнинг қондасича ноннинг бир четини ушатиб, тузидан татиган бўлдим. Шундан сўнг фотиҳа ўқиб, дастурхонни йиғиштирдилар. Калла қандни эса ўзларининг урф-одатига кўра менинг одамимга тортиқ қилдилар” [6] деб ёзади. Элчи хиваликлар ва хоннинг маиший ошхона овқатлари ҳақида ҳам сўз юритади: “Мен улардан: “Сизларнинг ейдиганингиз нима?” - деб сўрадим. Жавоблари шу бўлди: “Ёбу гўшти ёки қора шўрва. Хон ҳазратнинг овқатлари ҳам асосан от гўшtidан тайёрланади, хон отнинг дурқуни ва нафсини ейди. Қаерда от ёки ёбу сўйсалар, уларнинг дурқун ва нафси ул жанобникидир, ҳеч кимнинг ейишга ҳаққи йўқ, фақат хон ҳазратлари учун йиғиб келтирилади. Хон уларни ўз қўли билан тозалайди, майдалайди ва пишириб ейди. Бу унинг энг яхши ва тансиқ таомидир”[7]. Хоннинг яшаш жойи ҳақида қуйидаги маълумотларни ҳам беради: “Хон ҳазрат ўзига Арк қурдирган, тахминан юз заръга юз заръ. Учта дарвозаси бор, Аркни ўраб турувчи чор

деворнинг баландлиги тахминан уч заръдир. Хон ҳазрат ана шу Арк ичида кичик бир ҳовлини эгаллаб, ҳовли саҳни ўртасига қора уй тиккан ва ётиш-туриши шунинг ичида”[8]. Хивада меҳмонларга бўладиган муносабатлар ҳақида маълумотлар қуйидагича: “Шу сўзлар устида ўтирарканмиз чой келтирдилар. Чойдан сўнг Отаниёз маҳрам келди ва шу орада дастурхон келтириб ёздилар. Аввалига нон қўйдилар, унинг кетидан бир товоқда гуруч қайнатмаси, бир товоқда кунжут ёғига пиширилган таом тортидилар. Овқат ейилиб, дастурхон йиғиштирилди. Қўл ювдиргани кумғон билан лаган келтирдилар. Бу ерда хизматкорлар бемалол этиги билан гилам ва палослар устига чиқиб юраверадилар. Шундан кейин беш-олти калла ўрис қанд келтирдилар ва бўлақларга бўлиб, ўтирганларга тақсимлаб бердилар. Яна бир нечта ликопчада кишмиш, туршак, бодом мағизи билан тайёрланган ширинлик ва майиз тарқатдилар. Йиғин тугаб, ўрнимиздан кўзгалдик”[9].

Шунингдек элчи хон қўшинлари ҳақида ҳам қуйидаги маълумотларни ёзиб қолдирган: “Ва хон ҳазратнинг доимий бўлмаган қўшини йиққан пайтда чавандоз ва пиёда ҳаммаси бўлиб ўттиз мингга етади. Лекин, суворийлардан шу ўттиз мингга ичида фақат тўрт-беш мингтасигина ишга яроқлидир, чунки қолганлари туя ва ёбу минганлар. Ҳар ўнтадан фақат битта сарбозгина тўла ҳарбий аслаҳа билан қуролланган ва ўша тўрт-беш минг чавандозлар ҳам эронлик жамшидий, теурий қабилалари ва хуросонликлардан ташкил топган. Ўн-ўн иккита ғилдиракли ва тўрт дона уловларга юклаб юриладиган тўплари бор, қолганлари улов ерда судраб юрувчи замбараклардир. Тўпхонасида уч юз ман борут дори (порох) бор. Ва тўрт юз дона ўки бор”[10]. Хивада бўлган элчи бу ерларда хон томонидан қатъий тартиб-интизом ўрнатилганлигини ҳам айтиб ўтади: “Ва хон ҳазрат салтанат ишларида шундай тартиб-интизом ўрнатганки, ундан ортиғини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Кунлардан бир куни бир амалдор шахснинг белбоғи дарахт остида ётган экан, четдан келган бир одам белбоғни олиб, эгаси топилгач бераман деган ниятда, дарахт шохига илиб қўйибди. Белбоғ эгаси хон ҳазратга шикоят қилибди, белбоғни дарахт шохига илган ҳалиги киши эса, эгаси топиб олиши осон бўлиши учун мен шундай қилган эдим, деб ҳақиқатни сўзлаб берибди. Хон ҳазрат унинг қўлини кесишга ҳукм қилибди. Хон уни шундай

айб билан гуноҳкор деб топибди: “Нимага бировнинг молига рухсатсиз тегдинг? Ўзганинг молини дарахт шохига беижозат илишга не ҳаддинг сиғди?”[11]

Элчи ўз сафари давомида Хоразмда биронта ҳам ўғри йўқлигини яна бир мисол орқали изҳор этиб ўтади: “Хоразм вилоятида ўғри деган нарсанинг ўзи йўқ. Яна бир мисол айттайлик: Ҳиротдан хоразмликлар кўчириб олиб келган жамшидий элидан биттаси ўғирлик билан қўлга тушибди. Хон ҳазрат биринчи марта уни огоҳлантириш билан чекланибди. Анча вақт ўтиб ўша одам яна ўғирликка қўл урибди. Сенга, бизнинг вилоятда ўғирлик йўқ, демаганмидим. Тагин нега бу ёмон қилиқни такрорладинг? – деб сўрабди хон. – Биз қабилачилик расми билан яшаймиз, бизда қоида шу, - дебди ўғирликда айбланган жамшидий. Хон ҳазратнинг жаҳли чиқибди ва бизнинг қоидага ҳам биласанми, деб сўрабди. Йўқ, деб жавоб берибди ўғри бамайлихотир. Бўлмаса билиб қўй, бизнинг қоидамиз одам сўймок! –дебди хон ва ўғрининг гарданига урмоққа ҳукм қилибди (изоҳ: одамнинг умуртқа поғонаси бўйнидан синдириб, қаттиқ қийноқ билан ўлдириш). Хуллас, Хоразмда ўғри зоти анқонинг уруғи”[12].

ХУЛОСА қилиб айтганда Муҳаммад Алихоннинг элчилиги бутунлай самарасиз бўлмаган, Оллоқулихон элчидан, икки давлат дўстлиги сақланиб қолишининг изҳори сифатида музокаралар учун Хива томони очиқ экани ва тез орада Эрон подшоҳи яна элчи юбориши лозимлиги тўғрисидаги фикрларни Эрон шохига албатта етказишни сўрайди. Шундан кўп ўтмай хиваликлар Муҳаммад Валихонни дўстона муносабатлар далили сифатида озод қилиб, унга қўшиб ўз элчиларини ҳам Техронга жўнатадилар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Муҳаммад Алихон Ғафур. Хоразм сафари кундалиги. Тошкент: Фан нашриёти. 2005.12-бет.
2. Ўша асар, 14-бет.
3. Ўша асар, 15-бет
4. Ўша жойда, 15-бет.
5. Ўша асар, 18-бет
6. Ўша асар, 25-бет.
7. Ўша асар, 20-бет.
8. Ўша жойда, 20-бет.
9. Ўша асар, 39-бет.
10. Ўша асар, 21-бет.
11. Ўша асар, 44 – 45-бетлар.
12. Ўша жойда, 44 – 45-бетлар.

ZAMONAVIY INGLIZ DRAMATURGIYASIDA AYOL OBRAZLARI POETIKASINING NAZARIY ASOSLARI

Iskandarova Navbahor Ilhomovna, Ma'mun universiteti o'qituvchisi

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE POETICS OF FEMALE IMAGES IN MODERN ENGLISH DRAMATURGY

Iskandarova Navbahor Ilkhomovna, teacher at Mamun University

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЭТИКИ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В СОВРЕМЕННОЙ АНГЛИЙСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

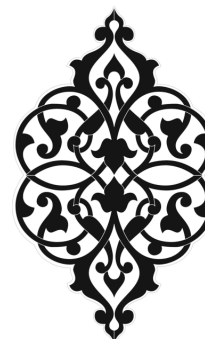
*Искандарова Навбахор Илхомовна, преподаватель
университета Маъмуна*

<https://orcid.org/0009-0006-4762-199X>

e-mail:

Iskandarovanavbahor@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot zamonaviy ingliz dramaturgiyasida ayol obrazlari poetikasi va ularning jamiyatdagi o'rnini o'rganadi. Nazariy asos sifatida Simone de Beauvoirning *The Second Sex*, Virginia Woolfning *A Room of One's Own* va zamonaviy tadqiqotlar (Leigh, 2012; Hunter, 1993) ishlatilgan. Misol tariqasida Caryl Churchillning *Top Girls*, *Cloud Nine*, *A Mouthful of Birds* va *A Number* asarlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Churchillning ijodi ayolni ko'p qirrali, mustaqil va stereotiplardan xoli shaxs sifatida sahnada ifodalashga xizmat qiladi, zamonaviy teatrdagi ayol obrazlarining rivojlanishidagi muhim o'rinini namoyon etadi.

Kalit so'zlar: ayol obrazlari, zamonaviy ingliz dramaturgiyasi, Caryl Churchill, gender, patriarxal struktura, sahna, feminist dramaturgiya.

Abstract: This study explores the poetics of female characters and their roles in society within contemporary English drama. The theoretical foundation is based on Simone de Beauvoir's *The Second Sex*, Virginia Woolf's *A Room of One's Own*, and recent research (Leigh, 2012; Hunter, 1993). As examples, the works of Caryl Churchill—*Top Girls*, *Cloud Nine*, *A Mouthful of Birds*, and *A Number*—are analyzed. The results indicate that Churchill's oeuvre serves to represent women on stage as multifaceted, independent, and free from stereotypes, highlighting the significant role of female characters in the development of contemporary theatre.

Keywords: female characters, contemporary English drama, Caryl Churchill, gender, patriarchal structure, stage, feminist drama.

Аннотация: Данное исследование посвящено поэтике женских образов в современной английской драматургии и их роли в обществе. В качестве теоретической основы используются труды Симоны де Бовуар (*The Second Sex*), Вирджинии Вульф (*A Room of One's Own*), а также современные исследования (Leigh, 2012; Hunter, 1993). В качестве примеров анализируются пьесы Кэрил Черчилль: *“Top Girls”*, *“Cloud Nine”*, *“A Mouthful of Birds”* и *“A Number”*. Результаты исследования показывают, что творчество Черчилль служит средством сценического выражения

многогранного, независимого и свободного от стереотипов женского персонажа, а также подчеркивает важную роль женщины в развитии современного театра.

Ключевые слова: женские образы, современная английская драматургия, Кэрл Черчилль, гендер, патриархальная структура, сцена, феминистская драматургия.

KIRISH VA DOLZARBLIGI. Ayol obrazlari, erkaklar kabi murakkab mavjudot sifatida, teatrdan nisbatan zamonaviy tushuncha hisoblanadi. Tarixan ayol obrazlari asar markazidan tashqarida joylashgan – erkak bosh qahramonning rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan, ko'rinishi bo'yicha ortiqcha qo'shimcha sifatida qaralgan. Ayollarni muhim rollarga ko'tarish esa dastlabki zamonaviy teatr rivojida burilish nuqtasini belgilaydi. XVII asr boshidagi dramaturglar asosan Uilyam Shekspir asarlaridan katta ta'sir olgan. Shekspirning ayol obrazlari o'z hikoyasi bo'lgan birinchi obrazlardan edi. U ayollarni qo'llab-quvvatlovchi rollardan tortib, hikoya rivojida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ayollarni yaratishga o'tdi. Garchi Shekspir asarlarining dastlabki sahnalashtirilishi faqat erkak aktyorlar tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa-da, ayol markazli syujetlarni joriy etish ayollarni ko'p qirrali va murakkab shaxs sifatida tasvirlashga yo'nalgan taraqqiyparvar harakat bo'lgan¹.

Teatr, madaniy muhitga chuqur singib ketgan san'at shakli sifatida, asarning yozilgan davrini o'ta aniq aks ettiradi. Dastlabki zamonaviy davrga xos ijtimoiy tuzilmalar ayollarni institutsional ravishda cheklagan bo'lib, teatr orqali ayollarni erkinlashtirish esa ayollarning tengligi yo'lida birinchi harakatlardan biri sifatida qaralishi mumkin².

METODLAR VA O'RGANILISH DARAJASI. Dramaturglar Afra Ben va Pedro Kaldoron de la Barka an'anaviy ijtimoiy rollarni buzuvchi ayol obrazlarini yaratishga intilganlar. Ularning ikkalasi ham jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalarda jinsning o'rini o'rganish uchun klassik teatr tropikalaridan foydalanadi. Ayollik roli va erkinlik mavzusining kesishishini o'rganishga bo'lgan umumiy qiziqishlari ularning

mos ravishda "Hayot – tush" (1636) va "Rover" (1677) pyesalarida ustuvor mavzu sifatida namoyon bo'ladi.

Afra Ben, professional birinchi ayol dramaturglardan biri sifatida, Britaniyadagi sinfiy mavqelar rolini va ularning jamiyatga yashirin ta'sirini ochib berishga intilgan³. Ben o'z hayotida, Restavratsiya davrida ayollarning moliyaviy noaniq holatidan katta ilhom olgan – bu holatni u shaxsiy moliyaviy beqarorlik davrida boshidan kechirgan. Ushbu ijtimoiy masala "Rover" pyesasidagi ayol obrazlarining qarshilik ko'rsatish harakatlarini yuzaga keltiruvchi asosiy motiv bo'lib xizmat qiladi. Ayollarning erkaklarga moliyaviy bog'liqligi va shu bilan bog'liq mustaqillikning yo'qligi ushbu davrdagi ayollarga xos bo'lgan masalalarni pyesada chuqur tahlil qiladi. Romantik komediya va intrigali drama janrlarini uyg'unlashtirish orqali "Rover" sinf va jins mavzularini ochiqchasiga o'rganishga imkon beradi, shu bilan birga tanqid yoki salbiy oqibatlardan qochadi. Bundan tashqari, pyesaning xorijiy muhitda joylashganligi syujetning ingliz sinf tizimi bilan bog'liqligini yashiradi – bu Benning dastlabki zamonaviy jamiyatda ayollar roli haqidagi tanqidiy tahlilini salbiy oqibatlardan qo'rqmasdan rivojlantirishga imkon beradi. Shu asarlar orqali Ben feminist ikonaga aylangan bo'lib, ko'plab ayol yozuvchilar va dramaturglar undan minnatdor bo'lishadi, "chunki aynan [Ben] ayollarga o'z fikrlarini erkin ifodalash huquqini taqdim etdi"⁴.

Aphra Behnning "The Rover" asarida Hellena'ning qarshiligi orqali u an'anaviy xotin rolini, ya'ni erkak bilan bog'langan ayol rolini rad etadi. O'zini kashf etish jarayonida u jinsiy erkinligini qayta tiklaydi—bu Puritan tarbiyasi tomonidan bostirilgan edi⁵. Ayol jinsiyati tarixan

¹ Shakespeare and Gender: The 'woman's Part'. *The British Library*. The British Library, 10 Feb. 2016. Web. 06 Feb. 2017.

² Leigh, Lori Beth. *The Dramaturgy of Female Gender in Early Modern English Theatre*. Diss. Victoria U of Wellington, 2012. N.p.: n.p., n.d.

³ Gainor, J. Ellen., Stanton B. Garner, and H. Martin. Puchner. *The Norton Anthology of Drama*. New York: W.W. Norton, 2010. Print.

⁴ Woolf, Virginia. *A Room of One's Own*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1989. Print.

⁵ Hughes, Ann. Puritanism and Gender. *The Cambridge Companion to Puritanism*. Eds. John Coffey and Paul C. H.

Ibrohimning gunohi orqali aybdorlik sifatida qabul qilingan va boshqarilishi kerak bo'lgan narsa sifatida qaralgan. Ayollarning subordinatsiyasi shuning natijasi bo'lgan, erkak esa jinsiyati va bokiralikni himoya qiluvchi va boshqaruvchi sifatida jamiyat uchun zarur rolga ega bo'lgan. Hellena'ning jinsiy erkinligi orqali Ben uni *The Rover* dagi boshqa ayol obrazlardan ajratib ko'rsatadi. Ushbu ayol obrazlar jamiyatdagi siyosiy va ijtimoiy chegaralarni rad etsa-da, ular bir-birini qo'llab-quvvatlovchi sifatida tasvirlangan⁶. Ularning shaxsiyati boshqa ayollar bilan raqobat yoki erkaklar bilan munosabat orqali aniqlanmaydi. Har bir ayolning so'zlari va harakatlari o'quvchiga obrazning ichki ruhiy dunyosini aniq tasvirlaydi.

Biroq, "*The Rover*" ning yakunida ayollar qochishga harakat qilgan ijtimoiy chegaralar hal qiluvchi kuch sifatida qoladi. Erta zamonaviy Angliya va Benning o'z hayotidagi patriarxal tuzilmalar oxir-oqibat uning obrazlarining feminist qarshiligidan ustun keladi—ularning erkinligi faqat tashqi ko'rinish edi va ularning bostirilishi muqarrar edi. Shu bilan birga, Benning asarlari ayol obrazlarini ko'p qirrali va ijtimoiy ongli sifatida tasvirlashda poydevor yaratdi, uning teatrda ilg'or feminist figura sifatida e'tirof etilishiga sabab bo'ldi.

TADQIQOT NATIJALARI. Ushbu merosni davom ettirib, zamonaviy dramaturg Caryl Churchill jinsiy rollar va ijtimoiy cheklovlarni chuqur tadqiq qiladi. *Top Girls* (1982) va *A Number* (2002) kabi pyesalarda Churchill ayol va erkaklar o'rtasidagi hokimiyat, ijtimoiy talablar va gender tengsizliklarini ochib beradi. Churchillning obrazlari zamonaviy ijtimoiy tizimlarda harakat qilsa-da, ular Ben davridagi tizimli nohaqliklarga o'xshash cheklovlarga duch keladi. Churchill eksperimental uslublardan – noaniq syujet, parchalangan dialog va rollarni almashtirish kabi vositalardan foydalangan holda identitetning suyuqligini ta'kidlaydi va ayollarning subordinatsiyasiga qarshi tanqidiy yondashuvni ko'rsatadi. Uning obrazlarining faolligi, matonati

va murakkabligi teatrda feminist tasvirning rivojlanishini aks ettiradi.

Shuningdek, zamonaviy dramaturgiya misolida, Caryl Churchillning asarlari ayollarning jamiyatdagi rolini chuqur tadqiq qiladi. Masalan, *Top Girls* (1982) pyesasida Churchill ayollarning professional, ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi mavqeini yoritadi. Churchill, Behn yoki Calderondan farqli ravishda, 20-asrning oxiri va 21-asrning boshlarida faoliyat ko'rsatgan bo'lib, u jamiyatda ayollarga nisbatan mavjud bo'lgan patriarxal va ijtimoiy cheklovlarni chuqurroq tahlil qiladi. Uning pyesalaridagi ayol obrazlari ko'pincha mustaqil, qaror qabul qiluvchi va murakkab shaxsiyatga ega bo'lib, ular erkaklar tomonidan belgilangan ijtimoiy rollarga zid harakat qiladi.

Caryl Churchill o'z asarlarida ayollarning tarixiy va ijtimoiy jihatdan qanday cheklanganini chuqur o'rganadi va patriarxal tuzilmalar tomonidan ularga yuklangan chegaralarni tanqid qiladi. Calderon yoki Aphra Behn kabi dastlabki dramaturglardan farqli o'laroq, Churchill zamonaviy kontekstda yozadi va jinsiy rollarni ochiq tanqid qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Uning asarlarida ayollar nafaqat jamiyat tomonidan belgilangan fizik yoki ijtimoiy rollarga bog'liq, balki murakkab, mustaqil shaxslar sifatida tasvirlanadi, ular tizimli zulm va ijtimoiy kutishlarga qarshi o'z yo'lini topadi.

Churchill tarixiy qahramonlar, masalan Calderonning Rosaura qahramonidan farqli ravishda, o'z ayol qahramonlarini faqat erkak protagonisti hikoyasini ilgari surish uchun emas, balki ular o'zlari narrativni rivojlantiradi. Ularning qarorlari, kurashlari va ijtimoiy cheklovlarga qarshiligi ularning mustaqilligi va erkinligini ta'minlaydi. Tarixiy va zamonaviy ayol qahramonlar ijtimoiy normalarni qiyinchilik bilan chetlab o'tishi mumkin bo'lsa-da, Churchillning ayollari realistik, zamonaviy feminist nuqtayi nazardan yaratilgan bo'lib, zulm va erkinlik uchun kurashgan tajribalarni aks ettiradi.

Caryl Churchillning ijodi teatrda ayol qahramonlarning tasvirini tubdan o'zgartirishda

Lim. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 294–308.

⁶ Hunter, Heidi. *Revisioning the Female Body: Aphra Behn's The Rover, Parts I and II. Rereading Aphra Behn: History, Theory, and Criticism.* Ed. Heidi Hunter. Charlottesville: University Press of Virginia, 1993. 102–120.

muhim ahamiyatga ega. Uning asarlarida ayollar nafaqat jamiyat tomonidan belgilangan cheklovlarga javob beradigan obrazlar sifatida, balki mustaqil, murakkab va ko'p qirrali shaxslar sifatida tasvirlanadi. Masalan, *Top Girls* va *A Number* asarlarida ayol qahramonlar o'z motivatsiyasi, qarorlari va ijtimoiy cheklovlarga qarshi kurashlari orqali hikoyaning markaziga chiqadi. Churchillning ayollarga bo'lgan yondashuvi, ular faqat erkak qahramonlarni qo'llab-quvvatlash yoki jamiyat normalariga moslashish uchun mavjud emasligini ko'rsatadi, balki ularni ongli, qobiliyatli va bardoshli shaxslar sifatida ochib beradi.

Shuningdek, Churchillning asarlarida feminist g'oya shaxsiy tajriba orqali kuchayadi. Ayol muallif sifatida u o'z hayotiy tajribasini, patriarxal jamiyatdagi cheklovlar va ijtimoiy kutishlarni yaxshilab tushunadi va bu tajriba uning yozuvlarida aniq aks etadi. Shu sababli, ayol muallifning roli ayollarning huquqlari, erkinligi va jamiyatdagi o'rni haqida yozilgan asarlarda hech qachon kam baholanishi mumkin emas, chunki shaxsiy tajriba har doim qiziqishdan ustun keladi. Churchillning ijodi bu nuqtayi nazarni yanada kuchaytiradi va teatr orqali zamonaviy feminist tushunchalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSALAR. Caryl Churchillning asarlari teatrdan ayol qahramonlarning tasvirini tarixiy va zamonaviy kontekstda qayta belgilaydi. Uning ijodida ayol qahramonlarning intilishlari, mustaqilligi va kurashlari markaziy o'rinda bo'lib, ular jamiyatning patriarxal tuzilmalari bilan

kurashadi. Churchillning asarlarida ayol obrazlari nafaqat ijtimoiy cheklovlarga qarshi turadi, balki o'z hayoti va qarorlariga egalik qilish orqali yangi zamonaviy feminist modelini namoyon qiladi. Shu tariqa, uning yozuvlari teatr va adabiyotda ayol qahramonlarning ahamiyatini yanada oshiradi va zamonaviy feminist adabiyot rivojiga katta hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hunter, H. (1993). Revisioning the female body: Aphra Behn's *The Rover*, parts I and II. In H. Hunter (Ed.), *Rereading Aphra Behn: History, Theory, and Criticism* (pp. 102–120). Charlottesville: University Press of Virginia.
2. Leigh, L. B. (2012). *The dramaturgy of female gender in early modern English theatre* (Doctoral dissertation). Victoria University of Wellington. Retrieved from <http://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/2012/thesis.pdf?sequence=2>
3. Rejapov I.O. Sonlarning badiiy matndagi ramziy ahamiyati // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2023. – №10. – B.168-172.
4. Shakespeare and gender: The woman's part. (2016, February 10). *The British Library*. Retrieved February 6, 2017, from <https://www.bl.uk>.
5. Woolf, V. (1989). *A Room of One's Own*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

“YODGORLIKLAR” ASARIDA KELITIRILGAN NAVRO‘Z HAQIDAGI RIVOYATLAR XUSUSIDA

*Allambergenov Anvar Erkabayevich, O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti
va folklori instituti katta ilmiy xodimi filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori, dotsent*

О ЛЕГЕНДАХ О НАВРУЗЕ, УПОМЯНУТЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “ПАМЯТНИКИ”

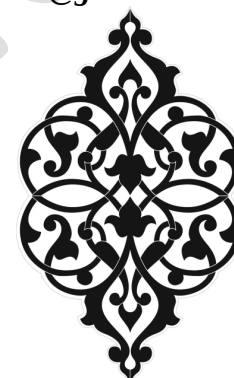
*Алламбергенов Анвар Эркабаевич, старший научный
сотрудник Института языка, литературы и фольклора
АНРУз, PhD по филологическим наукам, доцент*

ON THE LEGENDS ABOUT NOWROUZ, FROM WHICH THE WORK “MONUMENTS” CITES

*Allambergenov Anvar Erkabayevich, Senior Research Fellow at the
Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan, PhD in Philology, Associate
Professor*

<https://orcid.org/0009-0009-1497-0343>
e-mail:
anvarallambergenov11@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida keltirilgan folklor namunalarining ayrimlari haqida gap ketadi. Asardagi rivoyatlar va hikoyatlar tahlilga tortiladi va atroflicha xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar: “Yodgorliklar” asari, Navro‘z, folklor namunalari, rivoyatlar, afsonalar, hikoyatlar, manba, fakt va taxminlar.

Abstract: This article discusses some of the folklore examples presented in Abu Rayhan Beruni’s work “Monuments of the Ancient Peoples”. The tales and stories in the work are analyzed and detailed conclusions are drawn.

Keywords: “Monuments”, navruz, folklore examples, tales, legends, stories, sources, facts and assumptions.

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые примеры фольклора, представленные в произведении Абу Райхана Беруни “Памятники древних народов”. Анализируются сказки и рассказы, представленные в произведении, и делаются подробные выводы.

Ключевые слова: “Памятники”, навруз, примеры фольклора, сказки, легенды, рассказы, источники, факты и предположения.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION. Abu Rayhon Beruniy jahon ilm-fan tarixida beqiyos o‘rin tutgan buyuk qomusiy olim, mutafakkir, tarixchi, etnograf, tabiatshunos, filolog, xususan, tilshunos, adabiyotshunos, folklorshunos olimdir. Uning ilmiy merosi o‘nlab fan sohalari qamrab oladi. Akademik Krachkovskiy ta’biri bilan aytganda,

Abu Rayhon Beruniy qiziqqan sohalari sanab chiqqandan ko‘ra, u qiziqmagan sohalarni sanab chiqish osonroq. “Beruniy filolog-olim sifatida namoyish etuvchi yana bir jihat uning arab adabiyoti bo‘yicha chuqur bilimlaridir. Saydanada 65 nafar shoirning asarlaridan iqtibos keltirilgan bo‘lib, ularning orasida islomgacha bo‘lgan shoirlardan tortib, Beruniyning g‘aznalik

zamondoshlari she'rlaridan ham parchalar bor. Umumiy hisobda Saydana 350 satrdan iborat 141ta she'riy parcha keltirilgan bo'lib, shulardan 50tasi shoirning nomisiz berilgan. Bu she'riy parchalar yordamida Beruniy ayrim dori nomlarining etimologiyasini, ayrimlarining vatanini va ba'zi hollarda ularning tashqi ko'rinishi yoki xususiyatini izohlaydi. Shuning barobarida foydalangan manbasida uchragan xatoliklarni ham tuzatib ketadi"¹.

Beruniyning mashhur asarlaridan biri "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari. Ushbu kitob 1000-yilda yozib tugatilgan bo'lib Jurjon amiri Qobus ibn Vashmgirga bag'ishlangan bo'lib, unda turli xalqlarning taqvim tizimlari, bayramlari, marosimlari va urf-odatlar haqida keng ma'lumot beriladi. "Buyuk olimning adabiyot va folklorga eng yaqin asari "Al-osor al-boqiya an al-qurin al-xoliya" kitobi bo'lib, u Yevropada "Xronologiya", Sharqda "Osor al-boqiya", ya'ni "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" nomi bilan yuritiladi. Bu asar podshohlar va mashhur shaxslar hayotini tasvirlab beruvchi ilgarigi tarixiy kitoblardan terib olingan xronologik asar bo'lmasdan, xalqlar madaniyati tarixi, ularning marosim va e'tiqodlari mohiyatini sharhlovchi tarixiy-etnografik asardir"².

Kitobning eng muhim jihatlaridan biri shundaki, u nafaqat aniq faktlar, tarixiy ma'lumotlarni, balki xalq orasida saqlanib qolgan afsona, rivoyat, marosim qo'shiqlari, maqol va hikmatlarni ham o'z ichiga qamrab olgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari qadimgi fors, yunon, rum, hind, suryoniy, yahudiy va turkiy xalqlarning taqvimlari, bayram sanalari, diniy urf-odatlar haqida batafsil ma'lumot beruvchi noyob manbalardan biri hisoblanadi. Abu Rayhon Beruniy ko'pincha xalq orasidagi rivoyatlarga asoslanadi, ularni boshqa yozma manbalar bilan solishtiradi, qiyoslaydi, ayrim hollarda esa o'zining kuzatishlarini kiritadi. "Yodgorliklar" asarining

alohida ta'kidlab aytish kerak bo'lgan jihatlaridan biri unda ma'lum xalqlar nishonlaydigan bayramlar haqida ham ma'lumotlar keltirilganligidadir. Ayniqsa, yil boshi marosimlari, diniy udumlar tasvirida folkloriy unsurlar ko'p uchraydi.

Abu Rayhon Beruniy Navro'z bayramining kelib chiqishi haqida qadimgi forslar orasida tarqalgan rivoyatni keltirib o'tadi. "Al-Ma'mun Ali ibn Muso ar-Rizodan Navro'z haqida so'rganida, u: "Navro'z farishtalar ulug'lagan kundir, chunki ular shu kunda yaratilganlar, uni payg'ambarlar ham ulug' tutganlar, chunki u zamonning birinchi kunidir", – degan³. Ma'lum bo'lyaptiki, Abu Rayhon Beruniy Navro'z haqida to'g'ridan to'g'ri o'zining farazlarini, bu kunning kelib chiqish tarixi haqidagi taxminlarini emas, balki dastavval Navro'z haqida fikr bildirgan ulug'larning gaplarini keltirib o'tadi. Shu tariqa Navro'z haqidagi boshqa rivoyatlarga ham to'xtalib o'tadi. "Abdussamad ibn Alidan rivoyat qilinishicha, u (bu rivoyat) bobosi Abdulloh ibn Abbosga nisbat beradi. Navro'z kuni payg'ambar alayhissalomga holva solingan kumush jom hadiya qilingan. Shunda payg'ambar alayhissalom: "Bu nima?" – degan. "Navro'z" deb javob berishgan. Payg'ambar alayhissalom "Navro'z nima?" – deb so'rgan. "Forslarning ulug' bayrami", – deganlar"⁴ deya bu bayram va payg'ambar alayhissalom bilan bog'liq voqeani va voqea haqida ma'lumot beruvchi roviylarini ham aniq ko'rsatgan holda keltirib o'tadi. Shu tariqa bu kun haqida gapirayotib muqaddas islom manbalariga ham murojaatlar qiladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION). Tadqiqotimiz hajmini inobatga olgan holda "Yodgorliklar" asarida keltirilgan Navro'z bilan bog'liq boshqa rivoyat va afsonalardan iqtibos olmadik. Bu rivoyatlar orqali Navro'z bayramining afsonaviy ildizlari, uning mifologik qahramonlar bilan bog'lanishi ko'rinadi. Demak, bayramning kelib chiqishi faqat tabiat hodisalari yoki faqatgina mavsum bilan emas, balki

¹ Abu Rayhon Beruniy. Kitob as-Saydana fi-t-tibb. Toshkent Ma'naviyat nashriyoti, 2024-yil. 34-bet.

² Ro'zimboyev S. Eshchonova G. Beruniy va folklore. Urganch, 2003-yil. 3-bet.

³ Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti. 2022-yil. 251-bet.

⁴ Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. 2022-yil. 251-bet.

xalq ongidagi mifologik tasavvurlar bilan ham izohlaydi.

Bundan tashqari asarda turli xalqlar orasida tarqalgan yilboshi marosimlari haqidagi rivoyatlarni keltiradi. Bu rivoyatlar har bir xalq e'tiqodining o'ziga xosligini aks ettiradi. Aynan biz so'z yuritayotgan Navro'z kuni aytiladigan yaxshi gaplar, odamlarning bir-biriga bildiradigan tilaklari an'anaviy udum sifatida saqlanib qolganligi eslab o'tiladi. Shulardan biri "Forlarda Navro'z kuni bir-birlariga shakar hadya qilish rasm bo'lgan edi"⁵, "Shu kuni tongda Bushanj tog'ida qo'lida bir boylam giyoh tutgan indamas bir kishi ko'rinadi. U bir soatcha paydo bo'lib, keyin kelgusi yil shu vaqtgacha g'oyib bo'ladi", "Shu kuni odamlar bir-biriga suv sepushadi"⁶, -deya bu kun bilan bog'liq rivoyat va udumlarning genezisiga nazar soladi. Forslarning e'tiqodi, qarashlari va an'anaviy udumlari bilan bog'liq rivoyatlarni ham keltirib o'tadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida Navro'z haqida keltirilgan rivoyatlar, qarashlar va talqinlari dastlabki yozma manbalardan biri sifatida qadrlil. Muallif ketirgan ma'lumotlar Navro'zning qadimiyligini, sharq xalqlarining mushtarak qadriyati ekanligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. 2022-yil.
2. Abu Rayhon Beruniy. Kitob as-saydana fi-t-tibb. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2024-yil.
3. Aziz Qayumov. Beruniy va adabiyot. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1974-yil.
4. Ro'zimboyev S. Eshjonova G. Beruniy va folklore. Urganch: 2003-yil.

⁵ Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2022-yil. 253-bet.

⁶ Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2022-yil. 255-bet.

FORSIY MANBALARDA MURAKKAB STRUKTURALI JANRLAR

*Kazakbayeva Dilrabo, O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

COMPLEX STRUCTURED GENRES IN PERSIAN SOURCES

*Kazakbayeva Dilrabo, Associate Professor of the National University of
Uzbekistan, Doctor of Philosophy in Philology*

СЛОЖНОСТРУКТУРИРОВАННЫЕ ЖАНРЫ В ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ

*Казакбаева Дилрабо, доцент Национального университета
Узбекистана, доктор филологических наук*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq mumtoz adabiyotidagi murakkab strukturali janrlar haqida so'z yuritiladi. Fors mumtoz poetikasidagi murakkab strukturali janrlarning manbalari va nazariy asoslari o'rganilib, Shamsiddin Qays Roziyning "Al-Mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Vohid Tabriziyning "Jam'i muxtasar" kabi asarlari o'rganilib, tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: Sharq mumtoz adabiyoti, murakkab strukturali janrlar, Shamsiddin Qays Roziy, Abdurahmon Jomiy, Vohid Tabriziy.

Annotation: This article discusses complex structure genres in classical oriental literature. The sources and theoretical foundations of complex structure genres in classical Persian poetics are studied, and such works as Shamsiddin Qais Razi's "Al-Mu'jam fi ma'ayiri ash'or ul-Ajam", Abdurahman Jami's "Bahoristan", Vahid Tabrizi's "Jami'i khushrat" are studied and analyzed.

Keywords: classical oriental literature, complex structure genres, Shamsiddin Qais Razi's, Abdurahman Jami's, Vahid Tabrizi's.

Аннотация: В статье рассматриваются сложноструктурированные жанры в классической восточной литературе. Изучаются источники и теоретические основы сложноструктурированных жанров в классической персидской поэтике, а также изучаются и анализируются такие произведения, как "Аль-Муджам фи ма'айири аш'ор ул-Аджам" Шамсиддина Кайса Рази, "Бахористан" Абдурахмана Джамии, "Джамийи хушрат" Вахида Табризи.

Ключевые слова: классическая восточная литература, сложноструктурированные жанры, Шамсиддин Кайс Рази, Абдурахман Джамии, Вахид Табризи.

KIRISH. Fors mumtoz poetikasi arab poetikasi yo'lidan borish bilan birga o'ziga xos va mos yo'nalishlarni fors tili va adabiyoti qonun-qoidalari asosida rivojlantirdi. Fors adabiyotshunosligida janrlar poetikasiga oid bir necha salmoqli asarlar yaratilgan. Shamsiddin Qays Roziyning "Al-Mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam" ("Ajam she'rlari andozalari lug'ati", 1233) asari debocha, ikki qism va xotimadan iborat. Debochada muallif qisqa tarjimayi holi, turli mamlakatlarda bo'lgani, mo'g'ullarning Markaziy

Osiyoga hujumi va Xurosonning Roy shahrida asami bitganini yozadi. Birinchi qismda aruz ilmini 4 bob orqali sharhlaydi. Ikkinchi qism esa qofiya va "naqdi she'r" (badiiy san'atlar)dan iborat bo'lib, olti bob orqali bayon qilingan. Xotimada she'r va shoirlik sharti haqida so'z yuritib, ijodkor shaxsi, odobi haqidagi o'g'itlari bilan asarini yakunlaydi. Muallifning yozishicha, "She'r jinslari va vaznlarini bilish uchun bu fanning ahamiyati katta va u haqiqiy she'mi nohaqiqiydan ajratishda yaxshi me'yor hisoblanadi¹. Muallif

[https:// orcid.org/0009-0008-4296-1420](https://orcid.org/0009-0008-4296-1420)

e-mail:

dilrabokazakbayeva0707@gmail.com

¹ Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсуҳани тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б.33.

tazmin san'ati xususida so'z yuritib, fors shoiri So'zoniy qasidasida qofiyadosh so'zlar o'rinda ko'p marta takrorlangan "nav" (yangi) so'zi tazmin san'ati hosil qilgani, lekin bu bilan she'rda qofiya talablari buzilganini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA. Xuddi shu kabi asarning 6-bobida nazm va nasrda baravar qo'llanilishi mumkin bo'lgan she'r san'atlari haqida Muizziy, Rashidiy Samarqandiy qasidalariidagi tavsheh, tasmit san'atlariga misol keltiradi. Muallif tasmit, ya'ni musammat nav'lariga badiiy san'at turlaridan biri sifatida qarar ekan, g'azal yoki qasida tarkibiga qo'shilishi mumkin bo'lgan misralarning qofiya va vaznda she'ming asos baytlari (tazmin)ga mos kelishi lozimligini ta'kidlaydi. Xuddi shu kabi murakkab san'atlar degan istiloh bilan "tarje" san'ati"ga murojaat qiladi va bizga ma'lum bo'lgan murakkab tarkibli janr – tarji'bandning xususiyatlarini tilga oladi: "Tarje shuki, qasida bir necha qismga bo'linib, barcha vazn muttafiq (bir xil) kelsa-da, qofiyada muxtalif, ya'ni farqli jihat (mavjud). Va shoir har qismni shunday o'qiydiki, ba'zan fosila ikki bayt orasida mufrad (alohida) yaratilishi mumkin va u baytni tarje'band o'qirlar"². Shu bilan birga shoir agar xohlasa, tarji' (takror) baytni hamma bandlarning oxiriga qo'yib, tarji'band hosil qilish mumkinligini, ayrim hollarda esa takrorlanuvchi bayt bo'lmasligini ham ko'rsatadi. Demak, muallif tarji'bandda takrorlanuvchi bayt bo'lmasligi mumkinligini yozadi. Biroq bu janrga badiiy san'at deb qaragani uchun tarji'bandning bu turini tarkibband deb atamaydi, balki tarje' san'atining bir nav'i sifatida ko'rsatadi. Shu tarzda qasidaning har bo'limi bilan bog'liq jihatlarni keltirib, husni matla'yu maqta', lutfi taxallus singari san'atlarga Kamol Ismoil Isfahoniy, Anvariyy ijodidan misollar keltiradi.

TADQIQOT NATIJASI. Qays Roziy qasidaning har baytiga, ayniqsa, matla' va maqta'siga qo'yiladigan talablarni "Baytulqasida" sarlavhasi bilan beradi. Shu kabi muammo janriga ham badiiy san'at turi sifatida yondoshib, "Lug'zu muammo" sarlavhasi bilan lug'z va muammo san'atlarini ta'riflaydi. Demak, Shamsiddin Qays Roziy "Al-mo'jam..." kitobida fors adabiyotshunosligida "ilmi segona" deb yuritilgan, aruz, qofiya va bade' munosabatidan kelib chiqib, she'riy janrlarga ham qisman to'xtalib o'tgan. Olim tahlilga tortgan lirik janrlardan faqat qasida va musammat (tasmit) murakkab strukturali janrlar hisoblanadi.

Abdurahmon Jomiy asarlarida she'r nav'laridan muammo janriga alohida e'tibor qaratilib, bu ilm sohasiga doir muallifning 6 risola yozgani ma'lum: "Risolayi kabir dar muammo" ("Muammoga doir katta risola"), "Risolayi mutavassit dar muammo" ("Muammoga doir o'rta risola"), "Risolayi sag'ir dar muammo" ("Muammoga doir kichik risola"), "Risolayi asg'ari manzuma dar muammo" ("Muammoga doir kichik nazmiy risola"), "Sarfi forsii manzum-u mansur" ("Forsiy nazm va nasming morfologiyasi") kabi ilmiy-nazariy asarlarida janr poetikasi bilan bog'liq fikrlar aytilgan. Bundan tashqari, Jomiy aruz va qofiya ilmiga bag'ishlangan risolalarida ham she'r nav'lari masalalariga e'tibor qaratgan. "Bahoriston" asarining o'ziga zamondosh shoirlari zikriga bag'ishlangan boblarida mumtoz janrlar haqida fikr yuritgan. Vohid Tabriziyyning "Jam'i muxtasar" ("Poetika haqida risola") asarida "she'r" so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nosi xususida fikr yuritilgan: "Bilgilki, she'r uch turli bo'ladi: qasida, masnaviy va musammat. Qasida shunday she'r shakliki, unda bir necha baytlar bir qofiyada aytiladi... Masnaviy – bu shunday she'rki, uning har bayti ikki qofiyada yoziladi. Musammat shunday shaklki, to'rt qismdan iborat bo'lib, uning uch bo'limi bir qofiyada, to'rtinchi qismi esa she'ming asosiy qofiyasida bo'ladi (xuddi murabba'dagi kabi – D.Q.) Demak, musammat shunday she'r turiki, uning tarkibini to'rt qismdan o'n qismgacha yozadilar"³.

Vohid Tabriziy boshqa she'riy janrlardan qasida, masnaviy va musammatni alohida farqlab ko'rsatish orqali e'tiborni ularning tarkibiga qaratadi. Biroq bu tarkiblanish boshqa olimlar tomonidan belgilangan vazn talabiga ko'ra emas, balki qofiya jihatini hisobga olgan holda tasniflanadi. Olim garchi murakkab strukturali janrlar xususida keng ma'lumot bermasa ham, eng faol janrlar sifatida qasida, masnaviy va musammatni ko'rsatishi orqali ularning tarkibi qofiya nuqtayi nazaridan ham murakkab tarzda shakllanganini e'tirof etadi.

MUHOKAMA. Professor R.Musulmonqulov fors-tojik janrlari poetikasiga bag'ishlangan ishlarni umumlashtirib, "Adabiy jins va janrlar nazariyasi" kitobida murakkab strukturali janrlarni ham 16ta umumiy lirika janrlari qatorida keltirib, ulardan masnaviy, qasida, musammat, tarje'ot, mustahzod, soqiynoma va lirik doston janrlarining har biriga qisqa tushuntirishlar beradi. Shu bilan birga muallif "omuxta janrlar" sarlavhasi bilan bandga asoslangan she'r turlarini, ya'ni har bandi olti

² Кўрсатилган асар. – Б. 320.

³ Табризи В. Джам-и мухтасар. Трактат о поэтике. Критический текст, перевод и примечания А.Е.Бертельса. – М.: ИВЛ, 1959. – С. 36-37.

misradan iborat musaddas shaklini barmoq vaznida qoʻllagan Shamsiddin Shohin, Lohutiy, mirzo Tursunzoda sheʼrlaridan misol keltirib, ular qorishiq usulda musammat va tarjiʼbandni aralash holda qoʻllaganini yozadi. Shuningdek, olim janri nomaʼlum sheʼrlar nomi ostida “ishqiy lirika, siyosiy lirika, ijtimoiy lirika, axloqiy lirika” kabi mavzularda yozilgan sheʼrlarni tasnif qilib, ular XX asr boshlari tojik sheʼriyatida mavjud boʻlganini kuzatadi⁴. R.Musulmonqulov masnaviy haqida berar ekan, “izdivoj”, yaʼni juft misralar qoʻllaniladigan sheʼr shakli sifatida tushuntiradi. Misol tariqasida Saʼdiyning “Guliston”, Jomiyning “Bahoriston” asarlarini keltirish bilan cheklanadi. Qasida janrining fors adabiyotidagi bir necha turlari: madhiya, xamriya, holiya, shikvoiya, hasbiya, hajviya, faxriya, marsiya, bahoriya kabi turlarini koʻrsatadi. Oʻtmish adabiyotida musammat turlari faol ekanini aytish bilan birga, musammatning ikki turi mustaqil va “muxammasi tazmini” mavjud ekanini aytib, ularning har biriga misollar berish bilan cheklanadi. “Tajeʼot” istilohi bilan uning ikki turi tarjiʼband va tarkibbandni misol keltirarkan, uning tarkibidagi vosila va vosita baytlariga alohida ahamiyat qaratadi. Tarjiʼbandga mirzo azim Somiy, Abdulkarim Sipandiy Samarqandiy, Muhammadjon Rahimiy asarlaridan misol keltirgan holda tarkibband xususida Amir Shayxim Suhayliyning Alisher Navoiy vafoti munosabati bilan marsiya mazmunida yozilgan tarkibbandini keltiradi. Soqiynoma xususida toʻxtalar ekan, ushbu mazmundagi sheʼrlarning ikki navʼini farqlaydi: soqiynoma – agar soqiyga murojaat qilingan boʻlsa va mugʻanniyoma – agar mugʻanniyga murojaat etilgan boʻlsa. Bu janrga Nizomiy Ganjaviy, Xoja Hofiz va Alisher Navoiy ijodidan misollar keltiradi. Professor R.Musulmonqulov lirik janrlarga umumiy nuqtayi nazardan yondashib, ular haqida qisqa maʼlumotlar va misollar berish bilan fors mumtoz adabiyotida ularning mavjudligini eslatish bilan kifoyalanadi.

Eron olimi Ahmad Tanimdariy “Fors adabiyoti tarixi” kitobida murakkab strukturali janrlarga “lirik adabiyot” nomini beradi va fors sheʼriyatidagi 11 janrdan qasida, masnaviy, tarkibband, tarjiʼband, musammat kabilarni tarkiban murakkab ekanligini taʼkidlagan. Qasida (arabcha: قصيدة) – arab sheʼriyatining qadimgi janrlaridan biri boʻlsa-da, turk-oʻzbek sheʼriyatida va fors sheʼriyatida qatʼiy oʻrin egallagan. Manbalarda qasida islomiyatdan avval johiliya davrida vujudga

kelib, folklor va mualliflik adabiyoti oʻrtasida koʻprik vazifasini oʻtagani aytiladi. Qadimgi arab qasidalarida badaviy arabning hayot tarzi aks etgan, uning hajmi 200 baytgacha davom etadi. Humoiyning yozishicha, qasida 20 baytdan 170 baytgacha boʻlishi ham mumkin. Qasida *aa ba ca da...* tarzida qoʻifyalanishi aytiladi (bu hol gʻazalda ham kuzatiladi). Qasida murakkab kompozitsiyali boʻlgani uchun uning tarkibi – nasib (lirik kirish), vasf (bayon), raxil (safar, sayohat), qasd (madh) va faxr (oʻzini maqtash)dan iborat ekanligining oʻzi uni murakkab strukturali janr ekanligini anglatadi. Nasib (ayrim manbalarda tashbib va tagʻazzul) odatda oʻquvchini bayon mazmuniga tayyorlaydi, unga ruhiy taʼsir etadi. Muallifning dunyoga yoki oʻz obyektiga munosabati ham mana shu qismda aks etadi. Ayrim qasidalarda bu qism ixcham, bir-ikki bayt bilan ifodalanishi mumkin. Bu muqtaʼzob (qisqartirilgan) deb nomlanadi. Agar nasib bilan asosiy qism oʻrtasida qisqa madh yoki taxallus kelsa, kirishdan asar obyektiga oʻtish uchun oʻziga xos koʻprik vazifasini bajaradi. Vasf va raxil ayrim qasidalarda uchramasligi mumkin.

XULOSA. Murakkab strukturali janrlar jahon adabiyotshunosligida janr poetikasi tarkibida oʻrganilgan boʻlsa-da, ularning Sharq mumtoz poetikasidagi oʻmini yaxshi bilgan arab, fors va turk olimlari ushbu janrlarning mumtoz sheʼriyatdagi oʻrni nuqtayi nazaridan kelib chiqib izohlaganlar va janr poetikasi masalasiga aruz, qofiya va sanoyiʼ haqidagi ishlari tarkibidan oʻrin berganlar.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсуҳани тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б.33.
2. Табризи В. Джам’-и мухтасар. Трактат о поэтике. Критический текст, перевод и примечания А.Е.Бертельса. – М.: ИВЛ, 1959. – С. 36-37.
3. Мусулмонкулов Р. Назарияи Чинсҳо ва жанрҳои адабӣ. – Душанбе: Маориф, 1987. – Б. 78, 83.
4. Тамимдари А. Iranica: История персидской литературы. Санкт-Петербург, 2007. – С. 152.
5. Хумайи. Искусство красноречия и литературных тропов. – С. 103.

⁴ Мусулмонкулов Р. Назарияи Чинсҳо ва жанрҳои адабӣ. – Душанбе: Маориф, 1987. – Б. 78, 83.

**ZARAFSHON VOHASIDA QO'SHMA
KORXONALARNING RIVOJLANISHI; XORIJIY
SARMOYA VA EKSPORT SALOHİYATI TAHLILI
(2001–2005)**

*Tuyev Fazliddin Erkinovich, Buxoro davlat pedagogika instituti
dotsenti, mustaqil izlanuvchi*

**DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL COMPLEXES IN
THE ZARAFSHAN REGION: ANALYSIS OF FOREIGN
INVESTMENTS AND EXPORT POTENTIAL
(2001-2005)**

*Tuyev Fazliddin Erkinovich, Associate Professor at the
Bukhara State Pedagogical Institute, Independent researcher*

**РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННЫХ
КОМПЛЕКСОВ В ЗАРАФСАНСКОМ РЕГИОНЕ:
АНАЛИЗ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ И
ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА (2001-2005)**

*Туев Фазлиддин Эркинович, доцент Бухарского
государственного педагогического института, независимый
исследователь*

<https://orcid.org/0009-0008-9582-2598>

e-mail:
fazli1820bek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zarafshon vohasi (Buxoro, Samarqand va Navoiy viloyatlari)da 2001–2005-yillar davomida kichik va o'rta biznes subektlari hamda qo'shma korxonalarning rivojlanishi, ularda xorijiy sarmoya ishtirokining o'sishi va tashqi iqtisodiy aloqalar orqali eksport salohiyatining kengayishi tahlil qilingan. Maqolada turli yo'nalishdagi loyihalar, texnologiyalar transferlari va mahalliy xomashyolardan samarali foydalanish holati ko'rib chiqilgan. Statistik ma'lumotlar orqali iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari va ish o'rinlari yaratilishi kabi muhim natijalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Zarafshon vohasi, kichik va o'rta biznes, qo'shma korxona, xorijiy sarmoya, eksport, ish o'rinlari, Buxoro, Samarqand, Navoiy, investitsiya, iqtisodiy hamkorlik.

Annotation: this article analyzes the development of small and medium-sized businesses and joint ventures during 2001-2005 in Zarafshan Oasis (Bukhara, Samarkand and Navoi regions), the growth of foreign investment participation in them and the expansion of export potential through foreign economic relations. The article examines projects in different directions, transfers of technologies and the state of effective use of local raw materials. Through statistics, important results such as indicators of economic growth and job creation are covered.

Keywords: Zarafshan Oasis, small and medium-sized businesses, joint venture, foreign investment, export, jobs, Bukhara, Samarkand, Navoi, investment, economic cooperation.

Аннотация: в данной статье анализируется развитие малого и среднего бизнеса и совместных предприятий в период 2001-2005 годов в Зарафшанском оазисе (Бухарская, Самаркандская и Навоийская области), рост участия в них иностранных инвестиций и расширение экспортного потенциала за счет внешнеэкономических связей. В статье рассматриваются проекты в различных направлениях, передача технологий и состояние эффективного использования местного сырья. С помощью статистики освещаются такие важные результаты, как показатели экономического роста и создания рабочих мест.

Ключевые слова: Зарафшанский оазис, малый и средний бизнес, совместное предприятие, иностранные инвестиции, экспорт, рабочие места, Бухара, Самарканд, Навои, инвестиции, экономическое сотрудничество.

KIRISH. Zarafshon vohasi iqtisodiyotida XXI asr boshlarida kichik va o'rta biznes subyektlari hamda qo'shma korxonalarining rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etdi. Bu jarayon O'zbekistonning AQSH, Yaponiya, Germaniya, Shveysariya, Turkiya va boshqa davlatlar bilan iqtisodiy hamkorligini mustahkamlash, texnologik jihatdan jihozlash va yangi ish o'rinlari yaratish orqali amalga oshirildi. Xususan, 2001–2005-yillar mobaynida mazkur viloyatlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va mahalliy xomashyoni qayta ishlash orqali ishlab chiqarish quvvatlari kengaytirildi.

MUAMMONING O'RGANILGANLIK DARAJASI VA METODOLOGIYA. O'zbekistonning xalqaro aloqalari tarixiga bag'ishlab yozilgan ishlarga A.Alimov, A.Kasimov, I.Vaskin, N.To'xliyev, A.Toqсанov, A.Rasulov va boshqalarning kitoblarini kiritish mumkin. Milliy va mahalliy davlat arxivi materiallari, davriy matbuot hamda ilmiy-ommabop nashrlardan foydalangan holda, tanlangan muammo mohiyatini ochib beradi. Zarafshon vohasidagi tabiiy imkoniyatlarning tashqi aloqalarga kiritilishini o'rganish jarayonida iqtisodiy, mantiqiy, ilmiy abstraksiyalash, induksiya, deduksiya, dinamikada o'rganish, qiyosiy tahlil va boshqa usullardan foydalanildi.

MUHOKAMA. Buxoro viloyatining Qorako'l tumanida 2001-yil O'zbekiston-Amerika hamkorligida tashkil etilgan "Qorako'lteks" qo'shma korxonasi yengil sanoat sohasida faoliyat ko'rsatib, tolani qayta ishlab, kalavadan trikotaj mato tayyorlashga ixtisoslashtirilgan. Olot tumanida 2003-yil O'zbekiston-Shveysariya hamkorligida tashkil etilgan "Olotteks", O'zbekiston-Belorussiya hamkorligida "Peshko'teks" qo'shma korxonasi ham o'ziga xosdir[1]. Ayniqsa, Buxoro tumanida 2003-2004-yillarda ishga tushirilgan uzumni qayta ishlovchi O'zbekiston-Shveysariya hamkorligida "Mibutex" va pomidor, o'rik, shaftoli kabi mevalardan xaridorgir qayla va sharbat tayyorlaydigan O'zbekiston-Buyuk Britaniya hamkorligida tashkil qilingan "Buxoroning oltin mevalari" qo'shma korxonaning faoliyati nihoyatda ibratlidir. Buxoro tumanidagi "Madaniyat" shirkat xo'jaligi 2002-

yilda "Buxoro urug'chilik korxonasi" hamda Fransiyaning "Dagris" kompaniyasi hamkorligida tashkil etilgan. Shirkat xo'jalikning moddiy texnik bazasi xorijdan keltirilgan texnikalar bilan jihozlantirilgan, asosiy texnikalardan biri seyalkalariga bo'lgan talablarini esa Fransiya davlati qondirgan[2].

AQSH, Yaponiya, Germaniya, Gresiya, Janubiy Koreya singari xorijiy davlatlarda tashkil etilgan ko'rgazmalarda bevosita Zarafshon vohasidagi tadbirkor, fermer va hunarmandlar o'zlari ishlab chiqargan xilma-xil mahsulotlarni, jumladan, gilamchilik, chinnipazlik, kulollik, misgarlik, zargarlik, zardo'zlik va hokazo kabi, o'zbek milliy amaliy san'ati namunalarini namoyish etishgani ham diqqatga sazovordir[3]. 1999-yilda AQSHning Atlanta shahrida, 2000-yilda esa Germaniyaning Drezden shahrida tabiiy toshlar namunalari, marmar va granit xalqaro ko'rgazmalari uyushtirildi. Ularda voha tadbirkorlarining vakillari "Afrosiyob-marmar", "Urgut-Lada-marmar" qo'shma korxonalari va "Moxina" xususiy firmasi ishbilarmonlari qatnashdilar. Mazkur ko'rgazmalar sharofati tufayli Zarafshon vohasidan marmar va granit toshlarining xorijiy davlatlarga eksport qilinishiga yo'l ochildi. Natijada, bunday noyob mahsulotlarga Germaniya, Rossiya, Qozog'iston mamlakatlari asosiy xaridorga aylandi[4].

Samarqandga "Bofanda" hissadorlik jamiyati AQSHning "MZ Pacific, Inc" korporatsiyasi bilan 4 million AQSH dollari miqdorida kredit olish uchun shartnoma imzoladi. Samarqand "Sino" aksionerlik jamiyati dastlab 1973-yilda "Samarqand sovutgichlar zavodi" nomi ostida faoliyatini boshlagan. 1991-yilga kelib "Sino" nomidagi sovutgichlarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Zavod 2002-yilga kelib "Parvina" kompaniyasi bilan hamkorlikda 18 turdagi sovutgich ishlab chiqarishga erishdi[5]. "Sino" hissadorlik jamiyati Italiya davlatidagi "Konnoi", "Galileo" kompaniyalarining eng zamonaviy texnologiyalari bilan jihozlangan. Hamda Turkiyaning "Arsin" firmasi bilan hamkorlikda yiliga 250ming donadan muzlatgichlar ishlab chiqargan. Yapon mutaxassislari yordamida Samarqand kimyo zavodini zamonaviy texnika

bilan qayta jihozlash tadbirlari amalga oshirilgan[6].

Zarafshon vohasida yildan-yilga tadbirkorlik sohalari rivoj topib borgan. Natijada, 2002-yilning birinchi choragida O'zbekiston Respublikasida faoliyat yuritgan kichik va o'rta biznes subyektlari 190,1000 donani tashkil qilgan. Shundan, shu yilga mos davrida Buxoro viloyatidagi kichik va o'rta biznes subyektlari soni 13,5000ta, Navoiy viloyatida 8424ta, Samarqand viloyatida 2001-yil 1-iyul holatiga ko'ra jami 22000ta o'rta va kichik korxonalar, mikrofirmalar ro'yxatga olingan[7]. 2002-yilning oxiriga kelib esa kichik va o'rta biznes Respublikada 215,7000, bundan Buxoro viloyatining ulushi 15,5000tani, Navoiy viloyatida 9000tani tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich 2003-yil ikkinchi choragida Respublikada 227,8000ta, shundan, Buxoro viloyatining ulushi 16,6000ta, Navoiy viloyatida 9978ta, Samarqanddagi korxona va tashkilotlarning mulk shakllari bo'yicha jami 25424taga yetgan[8]. Tahlil etilayotgan davrda Respublikada faoliyat yuritayotgan kichik va o'rta biznes subyektlarini 100 foiz deb oladigan bo'lsak, shundan, 7 foizi Buxoro, 6,5 foizi Navoiyga, 8,6 foizi Samarqand viloyatiga to'g'ri kelgan. 2003-yilning birinchi yarim yilligida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha Buxoro viloyati 7,7 foizni tashkil qilib, Respublika miqyosida viloyatlar ichida to'rtinchi o'rinda turgan. Buxoro viloyati 2003-yilda yengil sanoat tovarlarini ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekiston Respublikasida birinchi o'rinda bo'lib, Respublika yengil sanoati tovarlarining 22,4 foizi viloyat hissasiga to'g'ri kelgan[9]. XXI asrning birinchi o'n yilligida viloyatlar sanoatida yuksalish kuzatildi. Sanoat korxonalarining taraqqiy qilishida mahalliy loyihalar hamda xorijiy valyutalarning jalb qilinishi asosiy omillardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 17-iyuldagi 4-sonli yig'ilish bayonining 14-bandi ijrosini amalga oshirish, kichik va o'rta biznes subyektlarini material-texnik resurslar bilan ta'minlash maqsadida viloyatlarda kichik va o'rta biznes korxonalarini rivojlantirishda xorijiy sarmoyalarga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, Navoiy viloyatida chet el investitsiyasini jalb qilish borasida viloyat tijorat banklari tomonidan 2001-

yilda 1ta loyihaga 248000 yevro hamda 6 ta loyihaga 10,4 AQSH dollari miqdorida kredit ajratilgan[10]. Dastur asosida 2001-yilda 7200ta yangi ish o'rinlari tashkil etish rejalashtirilgan bo'lib, haqiqatda 17275ta yangi ish o'rinlari tashkil qilindi yoki reja 226 foiz bajarilgan. Yangi tashkil etilgan ishchi o'rinlarining 10061tasi, ya'ni qariyb 62 foizi qishloq joylariga to'g'ri keladi[11].

Buxoro viloyatining tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlanishi natijasida xorijiy sarmoyalar jalb qilingan, 2002-yilda ishlab turgan 45 ta qo'shma korxona faoliyat olib borgan bo'lsa, 2003-yil qo'shma korxonalar yana 8 taga ko'payib, jami 53 tani tashkil qilgan. Shu korxonalarning mahsulot ishlab chiqish hajmi esa 2002-yil 7146,3 mln so'm, 2003-yil esa qariyb 2,5 barobarga oshib 16317,1 mln so'mni tashkil qilgan. 2003-yilda bu qo'shma korxonalarning asosiy faoliyati sanoatga (yanii 80,4 foizi) yo'naltirilgan savdoda 5,9 foiz, sog'liqni saqlash, turizm 5,9 foiz, transport va aloqa 3,9 foiz, boshqalar 3,9 foizni tashkil qilgan[12].

Samarqand viloyatiga esa iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari bo'yicha chet el kapitalini jalb etish 2001-yilda 8221,2 million so'm bo'lib, tashqi aloqalar rivojlanib borishi natijasida 2003-yilga kelib qariyb 2,5 barobar oshdi, ya'ni 18690,8 million so'mni, 2006-yilda esa bu ko'rsatkich 34494,1 million so'mni tashkil qildi[13].

2003-yil Navoiy viloyatida xorijiy investitsiya ishtirokidagi 39ta korxona davlat ro'yxatidan o'tkazilgan bo'lib, ulardan 32tasi qo'shma korxonalardir. Qo'shma korxona tashkil etilishiga e'tibor bersak, ularning asosiy qismi Navoiy shahrida (16ta) va Zarafshon shaharlariga (5ta) to'g'ri keladi. Qiziltepada 1ta, Navbahorda 1ta, Nurotada 1ta, Uchquduq tumanida 1ta qo'shma korxona tashkil etilgan bo'lsa, Tomdi tumanida umuman qo'shma korxona tashkil etilmagan. Viloyat bo'yicha qo'shma korxonalar tomonidan 147575,3 ming AQSH dollari miqdorida mahsulot eksport qilingan bo'lsa, 40262,4 ming AQSH dollari miqdoridagi mahsulot import qilingandi. Nurota, Navoiy (3 ta) va Tomdi tumanlaridagi qo'shma korxonalaridan biror so'mlik ham mahsulot eksport kilinmagan. 2003-yil 1-dekabr holatiga viloyat aholisi soni 802 ming kishi bo'lib, aholining ishga layoqatli qismi 423 ming kishini tashkil qiladi. Shundan 342 ming kishi ish bilan band bo'lib, ulardan 176 mingdan

ortiq kishi kichik va o'rta biznes subyektlari (KO'B) hisobiga to'g'ri keladi. Ya'ni 1ta KO'B subyektiga o'rtacha 15 kishi mehnat qilgan, bu esa o'tgan yilning shu davriga nisbatan 20 foizga ko'pdir[14].

Zarafshon vohasida 2004-2005-yillarda mahalliy xom ashyolar hisobidan, xorijdan inport qilinadigan mahsulotlarni mahalliyashtirish dasturiga asosan 2004-yil Samarqanddagi "SamKochAvto" korxonasida 296 ming 170 AQSH dollari, "Sino" aksiyadorlik jamiyatida 241 ming 89 AQSH dollari, "Alpomish" OTAJda 73 ming 260 AQSH dollari miqdorida import o'rini egallaydigan xomashyo va mahsulotlar ishlab chiqarilishi natijasida viloyat iqtisodiyotining 611 ming 300 AQSH dollari miqdoridagi mablag'i tejab qolingani[15]. 2004-yilning 1-choragida iste'mol bozorini rivojlantirish bo'yicha 6ta yirik loyihalar asosida ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirilib, ular ichki bozorni to'ldirishga xizmat ko'rsatgan. Jumladan, Navoiy shahridagi "Oltin-Sher-Navoiy" firmasida 13 turdagi 1,5 litrli polietilen idishlarda yaxna ichimliklar, "Ishonch-Gilam" firmasi tomonidan bir sutkada 30 metr² gilamlar, "Gipsokarton" MCHJda bir sutkada 500ta list gipsokartonlar, "Navoiy FSK" MCHJda 70 xil turdagi mebellar va yog'och buyumlar, "Xatirchi ipagi" MCHJ bir yilda 23 tonna pilla toladan kalava o'rash va "Zarafshon" kichik korxonasida bir yilda 1000 tonna o'simlik yog'ini ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgandi[16]. Buning natijasida qo'shimcha 235ta ish o'rni yaratilgan.

2004-yil Navoiydagi "Sharq" firmasi qorako'l terisini qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun qo'shma korxona tashkil etish maqsadida Britaniya yirik kompaniyasi bilan hamkorlikda qo'shma korxona tashkil qilgan bo'lsa, paypoq ishlab chiqarish bo'yicha "Navoiy-Texnoteks" QK-texnologik qurilmalarni olish uchun "Teksta" Italiya firmasi bilan shartnoma tuzgan. Ushbu loyiha 700 ming yevroga baholangan. Konimex tumanida Tojikiston bilan birgalikda qurilgan junni qayta ishlash qo'shma korxonasi ishga tushirildi va 250 kishini yangi ish bilan ta'minlagan[17].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 13-dekabrdagi № 579-93 sonli "Eksport istiqbollari to'g'risida"gi[18] qaroriga muvofiq respublikaning barcha viloyatlarida qaror ijrosini ta'minlash borasida

loyiha va dasturlar ishlab chiqildi. 2004-yil dasturiga muvofiq Buxoro viloyatiga chet el sarmoyasi kiritib ishlab turgan korxonalar 55tani tashkil qilgan. Barcha korxonalar yil davomida ishlab chiqarish hajmiga ko'ra 33256,5 million so'mlik mahsulotni, 1776 kishi mehnati hisobidan bajarilganligini ko'rish mumkin. Ishlab chiqarilgan mahsulotning 85,6 foizi Rossiya Federatsiyasiga chiqarilgan bo'lsa, Avstriyaga 5,8 foiz, Germaniyaga 0,5 foiz, AQSHga 1,4 foiz, Turkiyaga 0,3 foiz, Yaponiyaga 0,1 foiz, Eronga 0,8 foiz, Chexiyaga 0,2 foiz, Birlashgan Arab Amirligiga 0,4 foiz va boshqa xorijiy davlatlar hissasiga 16,5 foiz to'g'ri keladi[19]. Samarqand viloyatida esa 2004-yilda 139ta qo'shma korxona faoliyat ko'rsatgan. Bu korxonalar yil davomida 48215,8 million so'mlik xalq iste'mol mollari ishlab chiqargan. Bundan tashqari, 139ta qo'shma korxona 2004-yilda 96308,5 ming AQSH dollariga teng mahsulotlar ishlab chiqarib, eksportga yo'naltirilgan[20].

Navoiy viloyatida bu ko'rsatkichlar haqida quyidagi ma'lumotlarni qayd qilish mumkin: 2004-yil sanoat korxonalari jami 828 ta, shundan 26tasi gigant korxonalar sirasiga kiradi. Yil davomida barcha korxonalar 551,1 mlrd so'mlik mahsulot ishlab chiqargan. Tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanib borishi natijasida viloyatda xorijiy sarmoyalar hajmi ortib borgan. Shu yil viloyatda xorijiy investitsiyalar ishtirokadagi jami 49ta korxonadan 47tasi faoliyat yuritgan bo'lsa, shundan, 35 tasida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning barchasi eksportga yo'naltirilgan. Viloyatdagi ishlab turgan qo'shma korxonalarda 2710ta kishining mehnati evaziga jami 237435,4 million so'mlik mahsulotlar ishlab chiqarilgan. Tashqi savdo aylanmasi 636,8 mln AQSH dollarini tashkil qilib 2003-yilga nisbatan 130,4 foizga oshgan.

NATIJALAR VA TAHLIL. Qo'shma korxonalar faoliyati: Buxoro viloyatida "Qorako'lteks", "Olotteks", "Mibutex", "Buxoroning oltin mevalari" kabi korxonalar ish boshlab, yengil sanoat va qayta ishlash sohalarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritdi. Navoiy viloyatida 2003-2004-yillarda 39ta qo'shma korxona, Samarqand viloyatida esa 139ta korxona faoliyat ko'rsatgan.

Eksport salohiyati: Zarafshon vohasidan tabiiy toshlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, yengil

sanoat mahsulotlari xorijiy davlatlarga eksport qilingan. 2004-yilda Buxoro viloyatida ishlab chiqarilgan mahsulotning 85,6% Rossiyaga eksport qilingan bo'lsa, Samarqandda 96308,5 ming AQSH dollari miqdorida mahsulot xorijga yuborilgan.

Ish o'rinlari yaratilishi: 2001-yilda rejalashtirilgan 7200 ta ish o'rniga nisbatan, 17275 ta yaratilgan, reja 226%ga bajarilgan. Navoiy viloyatidagi Konimex tumanidagi junni qayta ishlash korxonasi 250 nafar ishchi bilan ta'minlangan.

Xorijiy sarmoyalar hissasi: 2003–2004-yillarda xorijiy sarmoyalar hisobiga Buxoro, Navoiy va Samarqanddagi ko'plab korxonalar zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlandi (Italiya, Yaponiya, Turkiya kompaniyalari ishtirokida). Samarqand viloyatiga 2001-yilda 8221,2 mln so'mlik xorijiy sarmoya jalb etilgan bo'lsa, 2006-yilga kelib bu ko'rsatkich 34494,1 mln so'mga yetdi.

Mahalliyashtirish va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar: “SamKochAvto”, “Sino” va “Alpomish” korxonalari orqali import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarilib, iqtisodiyot 611 ming 300 AQSH dollari miqdorida tejamkorlikka erishgan.

XULOSA. 2001–2005-yillarda Zarafshon vohasida kichik va o'rta biznes hamda qo'shma korxonalarning rivojlanishi, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, ish o'rinlari yaratish va eksport imkoniyatlarini kengaytirish borasida ulkan yutuqlarga erishildi. Ushbu jarayonlar nafaqat viloyatlar iqtisodiyotini tiklashga, balki mahalliy ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlash va eksportbop mahsulotlarni ko'paytirishga xizmat qildi. Kelgusida ham xorijiy sarmoyalar bilan hamkorlikni davom ettirish, texnologik yangilanishlar va kadrlar salohiyatini oshirish orqali mintaqaviy iqtisodiy o'sishni ta'minlash mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qurbonova Z. Dastgohlar o'rnatilmoqda. // Buxoronoma. 2005-yil, 15-yanvar.
2. Yodgorov E. Iqtisodiyot va qo'shma korxonalar. // Buxoronoma. 2005-yil, 20-avgust.

3. Navoiy viloyati davlat arxivi. 100-fond, 1-ro'yxat, 970-yig'ma jild, 117-varaq.
4. Abdurasul Sattorov. Xorij ko'rgazmalariga yo'l. // Xalq so'zi. 2008-yil 28-mart.
5. Samarqand viloyat davlat arxivi. 2048-fond, 1-ro'yxat, 38-yig'ma jild, 43-varaq.
6. Sattorov A. Samarqandning Yevropaga yurishi. // Xalq so'zi. 2000-yil 4-mart.
7. Navoiy viloyat davlat arxivi, 100-fond, 1-ro'yxat, 560-yig'ma jild, 31-varaq; Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Statistika to'plam. 1997-2006-yillar. Samarqand, 2007; Karimov I. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. Toshkent, O'zbekiston, 2002-yil.
8. Navoiy viloyat davlat arxivi, 100-fond, 1-ro'yxat, 572-yig'ma jild, 32-varaq.; Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Statistika to'plam. 1997-2006-yillar. Samarqand-2007.
9. Buxoro viloyat Turizm departamenti joriy arxivi 2012-yil hisoboti; Buxoro viloyat hokimligi joriy arxivi, 2004-yil hisoboti, 16-yig'ma jild, 81-varaq. Navoiy viloyat davlat arxivi, 100-fond, 1-ro'yxat, 572-yig'ma jild, 32-varaq.
10. Navoiy viloyat davlat arxivi, 100-fond, 1-ro'yxat, 560-yig'ma jild, 33-varaq.
11. Navoiy viloyat davlat arxivi, 100-fond, 1-ro'yxat, 560-yig'ma jild, 31-32-varaq.
12. Buxoro viloyatining statistik axborotnomasi. 2002-2003-yillar. Buxoro, 2004.
13. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Statistika to'plam. 1997-2006-yillar. Samarqand, 2007.
14. Navoiy viloyati davlat arxivi. 100-fond, 1-ro'yxat, 572-yig'ma jild, 34-varaq.
15. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1851-yig'ma jild, 59-varaq.
16. Navoiy viloyati davlat arxivi. 100-fond, 1-ro'yxat, 679-yig'ma jild, 43-varaq.
17. Navoiy viloyati davlat arxivi. 100-fond, 1-ro'yxat, 679-yig'ma jild, 44-varaq.
18. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. Toshkent-2004 y. 52-son.
19. Buxoro viloyati statistika boshqarmasi. Buxoro viloyatining statistik axborotnomasi. 2003-2004-yillar. Buxoro-2005.
20. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Statistika to'plam. 1997-2006-yillar. Samarqand, 2007.

TILSHUNOSLIKDA MUROJAAT MAYDONIGA NAZARIY YONDASHUV

*Boboyozova Nilufar Gayratovna, Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti*

THEORETICAL APPROACH TO THE FIELD OF REFERENCE IN LINGUISTICS

*Boboyozova Nilufar Gayratovna, basic doctoral student at Urgench State
University named after Abu Rayhon Beruni*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПОЛЮ ОБРАЩЕНИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

*Бобоёзова Нулуфар Гайратовна, докторант Ургенчского
государственного университета имени Абу Райхона Беруни*

<https://orcid.org/0009-0002-3093-7876>

e-mail:
babayazovanilufar@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada murojaat birliklari va ularning muloqot jarayonidagi o'zini sotsiolingvistik va pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Murojaat shakllari shunchaki nomlash vositasi emas, balki ijtimoiy munosabatlar, muloqot senariylari va madaniy identitetlarni belgilovchi muhim vosita sifatida qaraladi. Maqolada Émile Benveniste, Harold Garfinkel, Erving Goffman, Penelope Brown va Stephen Levinson kabi olimlarning nazariy qarashlari asosida murojaatning ijtimoiy, madaniy va kontekstual xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Misollar asosida murojaat shaklining o'zgarishi qanday qilib ijtimoiy rol, aloqa ierarxiyasi va muloqotning tafsifini belgilashi ko'rsatiladi. Shuningdek, maqolada madaniyatlararo muloqot, odob-axloq nazariyasi, tanqidiy diskurs tahlili kabi ko'plab nazariy yondashuvlar murojaat hodisasini tahlil qilishda qo'llanishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: murojaat birliklari, muloqot senariysi, ijtimoiy munosabatlar, sotsiolingvistika, diskurs tahlili, pragmatika, madaniyatlararo muloqot.

Annotation: This article analyzes address units and their role in the communication processes of society from sociolinguistic and pragmatic perspectives. Address forms are considered not merely as means of naming, but as important tools that define social relations, communication scenarios, and cultural identities. The article, based on the theoretical views of Émile Benveniste, Harold Garfinkel, Erving Goffman, Penelope Brown, and Stephen Levinson, deeply examines the social, cultural, and contextual characteristics of address. Through examples, it is shown how changes in address forms determine social roles, communication hierarchy, and the description of interaction. The article also applies various theoretical approaches—such as intercultural communication, politeness theory, and critical discourse analysis—to the study of address phenomena.

Keywords: address units, communication scenario, social relations, sociolinguistics, discourse analysis, pragmatics, intercultural communication.

Аннотация: В данной статье анализируются единицы обращения и их роль в процессах общения в обществе с социолингвистической и прагматической точек зрения. Формы обращения

рассматриваются не просто как средства называния, а как важные инструменты, определяющие социальные отношения, сценарии коммуникации и культурные идентичности. На основе теоретических взглядов Эмиля Бенвениста, Гарольда Гарфинкеля, Ирвинга Гоффмана, Пенелопы Браун и Стивена Левинсона подробно исследуются социальные, культурные и контекстуальные особенности обращения. На примерах показано, как изменение форм обращения определяет социальные роли, иерархию общения и описание взаимодействия. Кроме того, в статье используются различные теоретические подходы — межкультурная коммуникация, теория вежливости, критический дискурс-анализ — для анализа феномена обращения.

Ключевые слова: единицы обращения, сценарий коммуникации, социальные отношения, социолингвистика, дискурс-анализ, прагматика, межкультурная коммуникация.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Hozirgi kunda lisoniy ma'naviyatimizda, nutqiy madaniyatimizda faol qo'llanilayotgan murojaat birliklari til boyligining o'ziga xos ifoda vositalaridan biri sifatida ajralib turadi. Ma'lumki, tilshunoslikda bunday birliklar undalmalar deb nomlanadi. Keyingi davrlarda murojaat birliklari miqdor va sifat jihatdan tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu nutqiy vositalarni lisoniy hodisalarga yangicha qarashlar va nazariyalar asosida leksik-semantik hamda sintaktik jihatdan tadqiq qilish, ularning shu kungacha o'rganilmagan jihatlarini ochib berish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Lug'atlarda murojaat quyidagicha ta'riflanadi: *"Bayon qilingan nutq yo'naltirilgan shaxsning yoki shaxsiylashtirish holatida jonsiz narsa yoki hodisaning nomi; masalan: Petya, ertaga nima qilmoqchisan? Petya, tezroq qayt! Shamol, shamol, sen kuchlisan, bulutlar suruvini haydaysan"*.

Murojaatning asosiy maqsadi – tinglovchi e'tiborini tortish va bayon aynan unga qaratilganini ko'rsatishdir. Shu sababli murojaatlar, odatda, darhol javob yoki harakat talab qiladigan so'roq va buyruq gaplarda tez-tez uchraydi. Shuningdek, murojaat birliklari referensiya maydoniga ega bo'lib, shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy

konvensiyalarni belgilashda faol vosita sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tilshunoslikda murojaat birliklarini o'rganish borasida ko'plab olimlar ilmiy fikrlarini bayon qilganlar. É.Benveniste tarixiy nutq va hozirgi nutq (discours) farqida murojaatning o'rni hamda funksiyasini ochib bergan¹. H.Garfinkel murojaatlarni kundalik hayotdagi axloqiy qonun va qoidalariga bo'ysungan ijtimoiy faoliyat vositasi sifatida tahlil qilgan². E.Goffman esa murojaatning muloqot ssenariylarini tashkil etishdagi rolga urg'u bergan³. J.L.Austin va J.R.Searle nutq aktlari nazariyasi orqali murojaatni performativ hodisa sifatida tahlil qilganlar⁴.

Metodologik jihatdan maqolada quyidagi yondashuvlar asos qilib olingan:

Sotsiolingvistika – til tanlovi va murojaat shakllarining sinf, jins, etniklik kabi ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini o'rganadi⁵.

Odob-axloq nazariyasi (Politeness theory) – ijtimoiy ierarxiya va muvozanatni saqlashda murojaat strategiyalarini tahlil qiladi⁶.

Face theory – insonning ijtimoiy obro'sini saqlash yoki unga tahdid qilish imkoniyatini murojaat shakllarida ko'rsatadi⁷.

¹ Benveniste, Émile. Problems in General Linguistics. – Florida: University of Miami Press, 1971.

² Garfinkel, Harold. Studies in Ethnomethodology. – Englewood Cliffs, New Jersey: Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.

³ Goffman, Erving. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Anchor Books / Doubleday, 1967.

⁴ Austin, J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962; Searle, J.R. Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

⁵ Labov, William. Sociolinguistic Patterns. – USA, Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1972.

⁶ Brown, Penelope & Levinson, Stephen C. Politeness: Some Universals in Language Usage. –Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

⁷ Goffman, Erving. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. –New York: Anchor Books / Doubleday, 1967.

Tanqidiy diskurs tahlili – til orqali hokimiyat va mafkuraviy pozitsiyalarning qanday uzatilishini ochib beradi⁸.

Madaniyatlararo muloqot nazariyalari – turli madaniyatlarda murojaat shakllarining farqlanishini tushuntiradi.

Identitet nazariyalari – murojaatlar shaxsiy va guruh identitetini shakllantiradi.

Etnografik yondashuvlar – murojaatning madaniy kontekstdagi ishlashini ochib beradi.

Simvolik interaksionizm – murojaatlar orqali ijtimoiy rollar qanday qurilishi va muzokara qilinishini tahlil qiladi.

Poststrukturalistik va dekonstruktiv yondashuvlar – murojaat orqali identitet va til mazmunining o'zgaruvchan tabiati ochiladi.

Shuningdek, maqolada A.G.Lapinning 1950–1970-yillarda tuzilgan lug'atidagi og'zaki nutq yozuvlari tahlil qilindi va Belozerlar bilan o'tkazilgan suhbatlar orqali murojaat shakllarining madaniy hamda ijtimoiy kontekstga bog'liqligi o'rganildi.

NATIJALAR (PE3YJIBTATY / RESULTS). Tadqiqot jarayonida murojaat birliklarining shaxslararo va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda alohida ahamiyatga ega ekanligi kuzatildi. Avvalo, murojaat shakllari suhbatdoshni oddiygina nomlashdan tashqari, ular o'rtasidagi munosabatlar xarakterini, ijtimoiy rolini va muloqotning qaysi senariyda kechishini belgilab beruvchi vosita ekanligi aniqlandi. Masalan, bir kishiga “sen” shaklida murojaat qilish do'stona, yaqinlikni bildiruvchi ohangni anglatadi, “siz” shaklining qo'llanilishi rasmiylik, masofa saqlash va hurmat belgisi sifatida idrok qilinadi. Shu bois, murojaatning har bir shakli suhbat jarayonida bevosita ijtimoiy mazmun yuklaydi.

Murojaat shakllari auditoriya va vaziyatga qarab o'zgarishi ham aniqlangan muhim natijalardan biridir. Masalan, yosh ona otasiga yolg'iz qolganida mehribonlik bilan “dada” deb murojaat qilishi mumkin, biroq bolasi ishtirok etayotgan holatda bu murojaat “buva” shakliga o'zgaradi. Bu kabi vaziyatlar muloqot jarayonida auditoriyaning bevosita ta'siri ostida murojaat shakllari qanday dinamik tarzda o'zgarishini

ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, murojaat birligi faqat ikki suhbatdosh o'rtasidagi munosabatni emas, balki uchinchi shaxslar ishtiroki yoki ijtimoiy kontekstga qarab ham o'zgaradi.

Murojaatlarda qarindoshlik atamalarining qo'llanilishi ham o'ziga xos ijtimoiy ma'noga ega. Agar bunday atamalar oddiy nominativ shaklda ishlatilsa, ular shunchaki ism yoki qarindoshlik bog'liqligini bildiradi. Ammo murojaat shaklida ular konnotativ bo'yogga ega bo'lib, hurmat, mehr yoki yaqinlikni anglatadi. Masalan, qishloq muhitida “Bibi Nina”, “Bibi Anya” kabi murojaatlar ko'proq norasmiy, samimiy ohangda bo'lsa, shaharda odatda rasmiyroq murojaatlar, ya'ni ism va otasining ismi bilan chaqirish ustuvorlik qiladi. Bu esa murojaatlarning madaniy kontekstga va ijtimoiy makonga bog'liq tarzda farq qilishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, murojaat shaklining o'zgarishi ko'pincha suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlar xarakteridagi o'zgarishlarni bildiradi. Bir paytlar yaqin do'stlikni anglatgan “Svetik” shaklidan “Sveta” yoki “Svetlana” shakliga o'tish munosabatlarning sovuqlashganini yoki masofa saqlash tendensiyasini ifodalaydi. Shu jihatdan murojaat birliklari nafaqat til vositasi, balki ijtimoiy signal, suhbatdoshning ichki kayfiyati va munosabatlarga bo'lgan yondashuvining belgisi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, murojaat shakllari jamiyatdagi ijtimoiy me'yorlarni mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi. Ularning izchil qo'llanilishi mavjud konvensiyalarning saqlanishini ko'rsatsa, murojaatning o'zgarishi yoki kutilmagan holda rasmiydan norasmiy shaklga o'tish ko'pincha suhbatdoshda chalkashlik, noqulaylik yoki tushunmovchilik tug'dirishi mumkin. Bu esa murojaatning ijtimoiy senariylarni boshqaruvchi me'yoriy hodisa sifatida namoyon bo'lishidan dalolat beradi.

Murojaat birliklari, shuningdek, avlodlararo farqlarni ham ochib beradi. XX asr o'rtalarida bolalar, odatda, kattalarga rasmiyroq murojaat qilgan bo'lsa, zamonaviy sharoitda ko'proq erkin va norasmiy murojaatlar

⁸ Fairclough, Norman. Language and Power. –London: Longman, 1989.

kuzatilmogda. Bu esa til vositalari orqali jamiyatdagi iyerarxiyalar, birdamlik va tenglik kabi qadriyatlarining o'zgarishini ko'rsatadi. Demak, murojaat birliklari jamiyat taraqqiyoti, madaniy o'zgarishlar va avlodlararo tafovutlarni ham aks ettiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari murojaat birliklari shunchaki nomlash vositasi emas, balki ijtimoiy, madaniy va psixologik munosabatlarni ifodalovchi murakkab hodisa ekanini ko'rsatdi. Ular jamiyatdagi kuch muvozanatini, hurmat va yaqinlik darajasini, iyerarxiyani belgilash bilan birga, suhbatdoshlarning o'zaro aloqasini ham boshqaradi. Shuningdek, murojaatlar orqali jamiyatda shakllangan me'yorlar mustahkamlanadi, yangi senariylar yuzaga keladi va muloqot jarayonining rivoji ta'minlanadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Murojaat birliklari jamiyatning axloqiy va ijtimoiy tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Garfinkelning talabalari bilan o'tkazgan tajribasi shuni ko'rsatadiki, kutilmagan murojaat o'zgarishlari suhbatdoshda chalkashlik va noqulaylik tug'diradi⁹. Demak, murojaatlar jamiyatda me'yoriy va normativ ahamiyatga ega.

Murojaat birliklarining izchil ishlatilishi ijtimoiy konvensiyalarning rioya qilinishini tasdiqlaydi, biroq yangi shaxslar muloqotga qo'shilganda ko'pincha rasmiy shakllarga qaytilishi kuzatiladi. Bu holat muloqotdagi ijtimoiy rollar va munosabatlarning dinamikasini ko'rsatadi.

Murojaatlar – ijtimoiy ierarxiya, yaqinlik va hurmatni belgilovchi belgilar bo'lib, ular jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalarning shakllanishi va mustahkamlanishida muhim rol o'ynaydi. Shaxslararo munosabatlarni doimiy tuzilma emas, balki har safar qayta shakllanib boradigan jarayon sifatida ko'rish lozim.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Maqolada murojaat birliklari lingvistik hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekstda ko'rib chiqildi. Ularning

asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- murojaatlar shaxslararo munosabatlarni belgilovchi ijtimoiy vosita hisoblanadi;
- murojaat shakllarining o'zgarishi muloqot senariyining o'zgarishini bildiradi;
- ular jamiyatdagi iyerarxiyalar, madaniy farqlar va identitetlarni aks ettiradi;
- murojaat birliklari tildan foydalanishning pragmatik, sotsiologingvistik va diskursiv jihatlarini yoritadi.

Xulosa qilib aytganda, murojaat birliklarini o'rganish nafaqat lingvistika, balki madaniyatlararo muloqot, sotsiologiya va pragmatika fanlari uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ular orqali inklyuziv muloqotni rivojlantirish, kuch muvozanatlarini tahlil qilish va jamiyatdagi o'zgarishlarni tushunish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962.
2. Benveniste, Émile. Problems in General Linguistics. – Florida: University of Miami Press, 1971.
3. Brown, Penelope & Levinson, Stephen C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
4. Fairclough, Norman. Language and Power. – London: Longman, 1989.
5. Garfinkel, Harold. Studies in Ethnomethodology. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1967.
6. Goffman, Erving. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Anchor Books / Doubleday, 1967.
7. Labov, William. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1972.
8. Searle, J.R. Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

⁹ G. Garfinkel, Studies in Ethnomethodology, -USA, New Jersey: Englewood Cliffs, 1967.

SIYOSIY IJTIMOIYLASHUV JARAYONI: MAZMUNI, MAQSADI VA XARAКTERI

Choriyev Sanjarbek Anvarovich, Qarshi davlat universiteti "Falsafa va sotsiologiya" kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori

POLITICAL SOCIALIZATION PROCESS: CONTENT, PURPOSE AND CHARACTER

Choriyev Sanjarbek Anvarovich, Karshi State University, professor of the Department of Philosophy and sociology, doctor of philosophy

ПРОЦЕСС ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ:

СОДЕРЖАНИЕ, ЦЕЛЬ И ХАРАКТЕР

Чориев Санжарбек Анварович, профессор кафедры философии и социологии Каршинского государственного университета, доктор философских наук

Annotatsiya: Maqolada siyosiy ijtimoiylashuv jarayoni, mazmuni va mohiyati tahlil qilingan. *Ijtimoiy siyosiylik shaxsning jamiyatda mavjud bo'lgan siyosiy qadriyatlar, normalar, g'oyalar va xulq-atvor shakllarini o'zlashtirishi, siyosiy institutlarga va jarayonlarga nisbatan o'zining siyosiy pozitsiyasini shakllantirish jarayoni ekanligi, shaxsning siyosiy ongi, dunyoqarashi va faolligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslangan.*

Kalit so'zlar: *siyosiy ijtimoiylashuv, siyosiy ideal, shaxs ijtimoiylashuvi, ijtimoiylashuv nazariyasi, ijtimoiylashuv muammolari, siyosiy munosabatlar.*

Annotation: *The article analyzes the process, content and essence of political socialization. Social politicization is based on the fact that the individual assimilates the political values, norms, ideas and forms of behavior that exist in society, is the process of forming his own political position in relation to political institutions and processes, is important in the development of the political consciousness, worldview and activity of the individual.*

Keywords: *political socialization, political ideal, personality socialization, socialization theory, socialization problems, political relations.*

Аннотация: *В статье анализируется процесс, содержание и сущность политической социализации. Социальная политизация основана на том, что усвоение индивидом политических ценностей, норм, идей и форм поведения, существующих в обществе, является процессом формирования собственной политической позиции по отношению к политическим институтам и процессам, имеет важное значение для развития политического сознания, мировоззрения и активности индивида.*

Ключевые слова: *политическая социализация, политический идеал, социализация личности, теория социализации, проблемы социализации, политические отношения.*

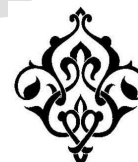
KIRISH. Siyosiy ijtimoiylashuv jarayoni ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega fazilatlar va xislatlarning shakllanishini ham, fuqarolarda siyosiy bilimlarni yuqori darajada shakllantirish jarayonini ham, jamiyat siyosiy ideallari, norma va prinsiplaridan xabardor qilish borasidagi tarbiyaviy-

mafkuraviy ishlarni ham o'ziga qamrab oladi. Bu jarayonning mohiyati va mazmuni xususida to'liq tasavvur hosil qilish uchun eng avvalo shaxs ijtimoiylashuvi to'g'risidagi bilimlarni umumlashtirish zarur.

<https://orcid.org/0009-0001-0259-5197>

e-mail:
sanjarbekchoriyev66@mail.ru

ADABIYOTLAR SHARHI. Ijtimoiylashuv atamasi mustaqil kategoriya sifatida birinchi marta 1887-yilda amerikalik sotsiolog F.Giddings tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U o'zining "Ijtimoiylashuv nazariyasi" asarida uni zamonaviy talqiniga yaqin ma'noda ishlatgan: "shaxsning ijtimoiy tabiati yoki xarakterining rivojlanishi", "insonni mustaqil hayotga tayyorlash"[1;22] sifatida talqin qiladi. F.Giddingsning fikrini tahlil qiladigan bo'lsak, ijtimoiylashuv jarayonida insonning xulq-atvori, fe'li-a'moli, hayotiy pozitsiyasi shakllanadi. Jahon falsafasi qomusida ijtimoiylashuv quyidagicha sharhlanadi: "Ijtimoiylashuv inson tomonidan jamiyatda hayot kechirish imkonini beruvchi bilimlar, normalar va qadriyatlar tizimini o'zlashtirilish jarayoni. Ijtimoiylashuvning falsafiy talqiniga ijtimoiy psixologiya asoschisi G.Tard poydevor yaratgan. Shuningdek, ijtimoiylashuv muammolari Z.Freydning klassik psixoanalizida, interaksionizm, T.Parsonsning tarkibiy-funksional tahlilida tadqiq etilgan"[2;454]. Ushbu talqiniga ko'ra jamiyatda insonning tushunchalari, bilimlari me'yorlari va qadriyatlar sistemasining shakllanishi ijtimoiylashuvdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Ushbu ilmiy mavzuni o'rganishda tizimli, tarixiy, shuningdek sotsiologik, qiyosiy va empirik tahlil usullari qo'llanilgan. Ijtimoiy siyosiylashuv tushunchasi, uning xususiyatlari va maqsadlari bilan bog'liq masalalar o'rganildi.

NATIJA VA MUHOKAMA.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra ijtimoiylashuv jarayonining asosiy omillarining uchta guruhi mavjud:

-sayyoramiz barcha aholisining ijtimoiylashuviga ta'sir qiluvchi makrofaktorlar yoki ma'lum mamlakatlarda yashovchi odamlarning katta guruhlari;

-mezofaktorlar – aniqlangan odamlarning katta guruhlari ijtimoiylashuv shartlari milliy asosda (etnik ijtimoiylashuv omili sifatida); joylashuvi bo'yicha va ular yashaydigan aholi punkti turi, ommaviy aloqa tarmoqlari;

-mikrofaktorlar – oila, guruhlar, tengdoshlar, tashkilotlar, ijtimoiy tarbiya, tarbiyaviy, professional omillar va hokazo[3;18]. Ushbu fikr shundan dalolat beradiki, insonning ijtimoiy omillari jamiyatda shakllanadi.

Falsafiy fikrlar taraqqiyotidan ma'lumki, inson antroposogenez jarayonining mahsuli bo'lib, tabiiy (biologik) va ijtimoiy omillar birligidan iboratdir. Insonning tabiiy (biologik) omillariga yoshi, jinsi, irqi (terisining rangi) kirs, uning ijtimoiy omillari hayotiy pozitsiyasi, kasbi, ijtimoiy mavqei, qadriyatlari, e'tiqodi hisoblanadi. Ushbu ijtimoiy omillar jamiyatda mavjud axloqiy qoidalar, axloqiy prinsiplar, me'yorlarga mos ravishda shakllanadi. Har qanday inson ma'lum biologik va ruhiy xususiyatlar bilan dunyoga keladi. Kishilar jamiyatida yashash, faoliyat ko'rsatish uchun esa ana shu xususiyatlar yangi ma'no bilan to'ldirilmo'g'i shart. Boshqacha aytadigan bo'lsak, o'z hayoti va faoliyati davomida inson jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy normalar va qadriyatlarni o'zlashtirishga majbur bo'ladi. Xuddi ana shu o'zlashtirish jarayonini ijtimoiylashuv deb ataymiz. Ijtimoiylashuv jarayonini har tomonlama o'rganish shaxsning ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlari qaysi ijtimoiy omillar ta'siri ostida shakllanishini, ushbu jarayon mexanizmini aniqlash imkonini beradi.

Shaxsning turli ijtimoiy fazilatlari, faoliyatining normalari ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqalar jarayonida va tarbiyaviy-mafkuraviy ta'sir natijasida shakllanadi. Ijtimoiylashuv, xususan siyosiy ijtimoiylashuv jarayonini tahlil etishda qator prinsiplarga amal qilish zarur. Bu prinsiplar quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiylashuv jarayoni ham filogenetik (inson jinsiga oid xususiyatlarning shakllanishi), ham ontogenetik (shaxsning turli tiplarining shakllanishi) nuqtayi-nazaridan tadqiq etilishi lozim.

2. Ijtimoiylashuv – shaxsning turli fazilatlarini muvofiqlashtiruvchi tashqi ta'sirlar yig'indisidagina iborat emas, u yaxlit shaxsning shakllanishi jarayonidir. Individuallik – ijtimoiylashuv jarayonining ibtidosi emas, pirovardidir.

3. Ijtimoiylashuv jarayoni tarixiy xarakterga ega bo'lib, zamonlar o'zgarishi bilan rivojlanib boradi; ushbu mexanizm jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy strukturasi bog'liq bo'ladi.

4. Ijtimoiylashuv jarayoni faqat kishilarning o'zaro aloqadorligidan emas, balki butun munosabatlar yig'indisidan iborat.

5. Ijtimoiylashuv shaxsni ma'lum ijtimoiy shaklga solish bilan cheklanmaydi. Shuning uchun

ham shaxs ijtimoiylashuv jarayonining ham obyekti, ham subyektidir.

Yuqorida fikrlar siyosiy ijtimoiylashuv mohiyatini ochib berishda, shaxs va siyosat orasidagi o'zaro aloqadorlikni aniqlashda metodologik asos vazifasini o'taydi. Xo'sh, siyosiy ijtimoiylashuv deganda nimani tushunmoq darkor? Shaxs ijtimoiy qiyofasiga ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy va siyosiy munosabatlar ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ijtimoiy munosabat shakllarining har biri mustaqil soha bo'lib, o'ziga xos xususiyatlariga ega, biroq ularning biri ikkinchisi bilan chambarchas bog'liqdir. Albatta, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida iqtisodiy, madaniy va siyosiy shart-sharoitlar turlicha mazmun kasb etadi. Shu munosabat bilan ta'kidlab o'tish zarurki, iqtisod, ba'zi mualliflar uqtirganidek, ijtimoiy taraqqiyotning yagona sababi emas, chunki jamiyatning siyosiy, huquqiy, falsafiy, diniy, adabiy rivoji ham faol xarakterga ega.

Siyosiy munosabatlar siyosiy ijtimoiylashuv jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Shu boisdan ham shaxsning siyosiy maqomi, sinfiy mansubligi, siyosiy ongi va faoliyati, siyosiy faolligi, siyosiy mavqei, davlatga va millatga munosabati – shaxs siyosiy yetukligini belgilovchi asosiy elementlardir. Ushbu elementlar qancha mustahkam bo'lsa, shaxs siyosiy yetukligining mazmuni shuncha barqaror bo'ladi. Siyosiy yetuklik mazmuni barqaror bo'lishi bilan shaxsning jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tajribalarni o'zlashtirishga ehtiyoji ortib boradi. Shaxsning jamiyatda, davlatni boshqarish borasida ajdodlar to'plagan tajribalarni o'zlashtirishi jarayoni siyosiy ijtimoiylashuv deb ataladi. Ushbu jarayonning asosiy maqsadi fuqarolarda siyosiy e'tiqod, siyosiy madaniyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligiga asoslangan millatlararo munosabatlar madaniyatini shakllantirishdan iborat. Ijtimoiylashuv jaryonini sistema desak, siyosiy ijtimoiylashuv uning podsystemasidir; ijtimoiylashuv jarayoni "umumiylik" bo'lsa, siyosiy ijtimoiylashuv "xususiylik"dir; ijtimoiylashuv jarayoni "butun" bo'lsa, siyosiy ijtimoiylashuv "bo'lak"dir. Ijtimoiylashuv jarayoniga xos barcha xususiyatlar siyosiy ijtimoiylashuvga ham taalluqlidir, biroq shuning bilan birga uning o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlari ham mavjud, chunki siyosiy munosabatlar boshqa sohalarida takrorlanmaydigan xususiyatlarni ham o'zida mujassamlashtiradi, aynan

ana shu xususiyatlar shaxs siyosiy qiyofasiga o'ziga xos tarzda ta'sir o'tkaza boradi.

Shaxsning siyosiy ijtimoiylashuv jarayoni jamiyatdagi siyosiy vaziyatga, e'tirof etilgan siyosiy norma va prinsiplar xarakteriga bog'liq. Ushbu norma va prinsiplar xarakteriga qarab siyosiy ijtimoiylashuvning insonparvar va g'ayriinsoniy tiplarini ajratish mumkin. Insonparvar xarakterdagi siyosiy ijtimoiylashuv sharofati bilan gumanistik xarakterga ega bo'lgan siyosiy e'tiqod, yuksak darajada shakllangan siyosiy madaniyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligidan tarkib topgan millatlararo munosabatlar madaniyati shakllana boradi. Aksincha, siyosiy ijtimoiylashuv jarayoni g'ayriinsoniy xarakterga ega bo'lsa, u inson huquqlari va erkinliklari, ehtiyojlari va manfaatlariga zid bo'lgan siyosiy e'tiqodning qaror topishi, siyosiy madaniyatsizlikning yuzaga kelishi, nigilizm, millatchilik, shovinizm kabi ijtimoiy illatlarning bo'y ko'rsatishi yakunlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, siyosiy ijtimoiylashuv – ijtimoiylashuv jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, shaxs siyosiy ongi va faoliyatining shakllanishi jarayonini ifodalaydi. Siyosiy ijtimoiylashuv o'z maqsadiga (siyosiy yetuk shaxsni shakllantirish), xarakteriga (insonparvar va g'ayriinsoniy) va yo'nalishlariga (ijtimoiy adolat norma va prinsiplarining qaror topishi, siyosiy ta'lim va tarbiya ishlarining yo'lga qo'yilishi, mehnat jamoalarida tub sifatiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi, ommaviy axborot vositalari faoliyatida o'zgarishlarning sodir bo'lishi, milliy istiqloq g'oyasining targ'ib va tashviq etilishi) ega bo'lib, uning samarasi nafaqat siyosiy sistema, ijtimoiy-siyosiy vaziyat, siyosiy munosabatlar, balki maqsadga muvofiq siyosiy-tarbiyaviy ishlarga ham bog'liq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Понятие социализация личности: факторы, механизмы, этапы. Психология и педагогика служебной деятельности. Дорошенко О.М. №1. 2020. 22 С.
2. Jahon falsafasi qomusi. Q.Nazarov, Tahrir hay'ati: O.X.Salimov, H.O.Shayhova va boshq.: T.: Ma'naviyat nashriyoti, 2019, -454.
3. А.С.Магоуова. Социализация молодежи и современные молодежные субкультуры. Учебное пособие. Алматы. 2018. 18 С.

“SHAYTONNING TANGRIGA ISYONI” SHE’RIY DRAMASINING YARATILISH TARIXI VA LINGVOPOETIK TAHLILI

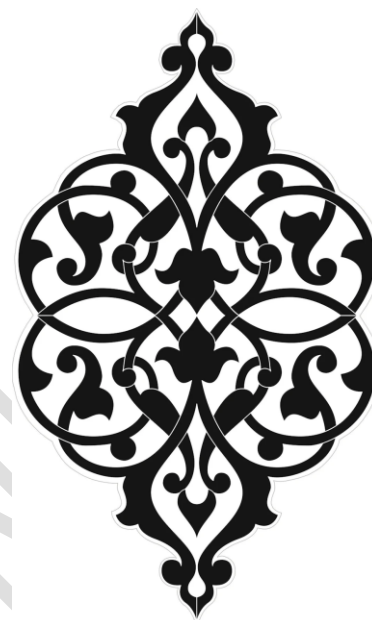
*Gulimmatova Rashida Samandar qizi, Abu Rayhon Beruniy
nomidagi Urganch davlat universiteti “Roman-german
filologiyasi” kafedrasi o‘qituvchisi*

HISTORY OF THE CREATION AND LINGUOPOETIC ANALYSIS OF THE POETIC DRAMA “SATAN’S REVOLT AGAINST GOD”

*Gulimmatova Rashida Samandar qizi, teacher, Department of
Romano-Germanic Philology, Urgench State University named
after Abu Rayhon Beruni*

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЭТИЧЕСКОЙ ДРАМЫ “ВОССТАНИЕ САТАНЫ ПРОТИВ БОГА”

*Гулимматова Рашида Самандар кызы, преподаватель
кафедры романо-германской филологии Ургенчского
государственного университета имени Абу Райхана Беруни*

<https://orcid.org/0009-0000-4335-5125>

e-mai:

gulimmatova97@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning “Shaytonning Tangriga isyoni” she’riy dramasi lingvopoetik va falsafiy jihatdan tahlil qilinadi hamda uning nemis tiliga tarjimasi asosida asarning xalqaro miqyosda o‘rganilish jarayoni yoritiladi. Maqolada asarning sahnaviy tasvirlari, diniy ramzlar tizimi, dramatik ohang va poetik leksik qatlamlarining lingvopoetik tahliliga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, Ingeborg Baldaufning ilmiy merosi ham yoritilib, uning Fitrat asarini nemis tiliga tarjima qilishi va ilmiy sharhlari o‘zbek jadid adabiyoti va ma’naviy merosining Germaniyada tanitilishida muhim bosqich bo‘lgani ko‘rsatib beriladi. Maqolada Fitratning mazkur dramasi nafaqat o‘zbek dramaturgiyasining yangilanishida, balki umumbashariy falsafiy muammolarning badiiy talqinida ham alohida o‘rin tutishi ilmiy asosda isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: Abdurauf Fitrat, jadidchilik, she’riy drama, lingvopoetika, falsafiy dramatism, tarjima, Ingeborg Baldauf.

Annotation: This article analyzes Abdurauf Fitrat’s poetic drama “The Rebellion of Satan against God” from linguistic-poetic and philosophical perspectives, and highlights the process of its international study based on the German translation. Particular attention is paid to the linguistic-poetic analysis of the play’s stage imagery, system of religious symbols, dramatic tone, and poetic lexical layers. In addition, the scholarly legacy of Ingeborg Baldauf is examined, emphasizing that her translation and commentary of Fitrat’s work into German played a significant role in introducing Uzbek Jadid literature and spiritual heritage in Germany. The article demonstrates, on a scholarly basis, that Fitrat’s drama holds a special place not only in the renewal of Uzbek dramaturgy but also in the artistic interpretation of universal philosophical problems.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Jadidism, poetic drama, linguopoetics, philosophical dramatism, translation, Ingeborg Baldauf.

Аннотация: В данной статье поэтическая драма Абдурауфа Фитрата “Восстание Сатаны против Бога” рассматривается в лингвопоэтическом и философском аспектах, а также освещается процесс её изучения на международном уровне на основе немецкого перевода. Особое внимание уделено лингвопоэтическому анализу сценических образов, системы религиозных символов, драматического звучания и поэтических лексических пластов произведения. Кроме того, рассматривается научное наследие Ингеборг Балдауф, чьи перевод и комментарии к произведению Фитрата сыграли важную роль в популяризации узбекской джадидской литературы и духовного наследия в Германии. В статье научно обосновано, что данная драма Фитрата занимает особое место не только в обновлении узбекской драматургии, но и в художественной интерпретации универсальных философских проблем.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, джадидизм, поэтическая драма, лингвопоэтика, философский драматизм, перевод, Ингеборг Балдауф.

KIRISH. XX asr boshlarida Turkiston ma'naviy hayotida yangi shamol esdi. Jadidchilik harakati nafaqat ta'lim-tarbiya sohasida, balki adabiyotda ham o'ziga xos yangilanish, uyg'onish ruhini olib keldi. Shu davrda milliy uyg'onish g'oyalari bilan qurollangan, istiqlol orzusida yonib yashagan Abdurauf Fitrat o'z ijodida Sharq falsafasi, islomiy tasavvuf va G'arb tafakkuri uyg'unligini ko'rsatishga intildi. Abdurauf Fitrat O'rta Osiyodagi inqilob yillarida siyosiy jarayonlar bilan ma'rifat va madaniyat o'rtasida ikkilanib qolgan ziyolilar orasida alohida ajralib turgan shaxsdir. Ko'plab mashhur ma'rifatparvarlardan farqli ravishda, u Sharq ilmiy an'alarini chuqurroq o'rgangan, shu bilan birga rus va usmonli ziyolilari orqali Yevropa falsafiy oqimlari bilan ham yaqindan tanishgan edi. Shu bois Fitrat ikkala manbadan samarali foydalanib, islom qadriyatlari va O'rta Osiyo hayoti bilan uyg'unlashgan holda jadidchilikka keng qamrovli va yangicha g'oyalar olib kirdi. Xususan, uning din va e'tiqodga oid asarlari mutafakkir sifatida o'tgan ijodiy bosqichlarini yaqqol ko'rsatib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Dastlab u jadidchilikning taraqqiyot yo'lini himoya qilib, mutaassib ruhoniylarga qarshi “Munozara” asarini yaratdi. Keyinchalik esa, siyosiy voqealar ta'siri ostida “Xudosislar” jurnalida falsafiy ruhdagi rivoyatlarni chop ettirdi. Ana shu ikki bosqich oralig'ida Fitrat o'z ijodining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilib, g'oyalarining g'alaba qozonishiga ishonch bilan qaragan optimist inqilobchi sifatida 1924-yilda “Shaytonning Tangriga isyoni” she'riy dramasini yozdi.

“Shaytonning Tangriga isyoni”ni, garchi drama deyilgan bo'lsa-da, aslida sahna asaridan ko'ra ko'proq psevdopyesa desak o'rinli bo'ladi. Uning sahnaga qo'yilmagani esa, avvalo asarning mazmun-mohiyati bilan bog'liq, qolaversa, ijtimoiy-siyosiy hodisalar ham sababchi bo'lgan [I. Baldauf; 59-b].

1920-yillarning boshlarida o'zbek sahnasida yangi shakl va mazmunga ega asarlar yaratilgan bo'lsa-da, Abdurauf Fitratning ayrim dramalari o'z davri uchun haddan tashqari dadil va keskin g'oyalarga boy bo'lgani sababli keng omma sahnasiga chiqish imkoniyatidan mahrum bo'ldi. Uning eng mashhur falsafiy-dramatik asarlaridan biri “Shaytonning Tangriga isyoni” nafaqat badiiy jihatdan, balki tarixiy va ma'naviy jihatdan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Asar diniy-mitologik obrazlar orqali insoniyatning azaliy muammolari — hokimiyat, adolat va erkinlik masalalarini ko'taradi va shu bois o'z davrida keskin bahsmunozaralarga sabab bo'ldi. Fitrat bu dramani 1918–1924-yillar oralig'ida yozgan bo'lib, unda an'anaviy diniy motivlar zamonaviy falsafiy mushohadalar bilan uyg'unlashtirilgan, turkiy she'riy shakllar esa innovatsion dramatik talqinda qo'llangan. Shuning uchun ham bu asar o'z davrida sahnaga qo'yilmay, siyosiy va mafkuraviy sabablarga ko'ra cheklovlariga duch kelgan.

MUHOKAMA. Fitrat merosini xalqaro miqyosda tanitishda nemis sharqshunosi va turkolog olimi Ingeborg Baldauf alohida o'rin tutadi. U Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati, adabiyoti va til tarixini tadqiq etgan, jadidchilik va milliy uyg'onish jarayonlari haqida qimmatli ilmiy izlanishlar olib borgan. Baldauf Fitratning

“Shaytonning Tangriga isyoni” asari haqida ham ilmiy maqolalarida to‘xtalib, uning to‘liq matnini nemis tiliga tarjima qilgan va asarning tarjimasini ilk bor 1987-yil Bamberg shahrida o‘tkazilgan “Birinchi turkologlar konferensiyasi” (in der ersten Turkologenkonferenz)da chop qildirgan, shuningdek, asarning badiiy-falsafiy xususiyatlarini nemis o‘quvchisi uchun sharhlab bergan. Shu orqali u Fitrat ijodini nafaqat o‘zbek, balki yevropalik ilmiy jamoatchilikka ham tanishtirdi. Baldaufning ilmiy yondashuvi Fitrat asarini nafaqat adabiy, balki ma’naviy-falsafiy va madaniy kontekstda ko‘rib chiqishga yordam beradi. Uning tadqiqotlari bugun ham Fitrat merosini jahon miqyosida anglashda muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Asar matni, xususan, yuqorida keltirilgan parcha, o‘zining sahnaviy tasvirlari va badiiy detallarining aniqligi bilan ajralib turadi. Manzara osmonda — nurli va keng bir makonda boshlanadi. Bu tasvir, bir tomondan, islomiy rivoyatlarda Shaytonning aslida Azozil nomli obid farishta bo‘lganiga ishora qiladi; ikkinchi tomondan, Fitratning o‘sha davrdagi falsafiy qarashlari, ya’ni yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi abadiy kurash, ilohiy iroda va insoniy irodaning ziddiyati o‘z ifodasini topgan. Nemischa tarjimada sahnaning tasviri birmuncha puxta va tantanali ohangda beriladi: „Ein heller, weitläufiger Ort im Himmel. Auf der einen Seite eine hohe Kanzel, aus Achat gefertigt und mit verschiedenerlei Edelsteinen geschmückt. Oben an der Kanzel ist mit goldenen Lettern „Dies ist die Kanzel des Hazrati „Azozil“ geschrieben“. Bu jumalalarda “ein heller, weitläufiger Ort” birikmasi sahnaning yorug‘ligi va kengligini ta’kidlab, ko‘zni qamashtiruvchi makonni tasavvur ettiradi. Shuningdek, “Achat” (yoqut) va “Edelsteinen” (qimmatbaho toshlar) so‘zlari diniy-majoziy ohangni kuchaytiradi. Asl matnda esa: “Kük ustida ojdin bir kenglik. Bir çetida joqutdan jasalgan turli qimmatli toşlar bilan bezangan juksak bir minbar”. Bu joyda fonetik va leksik farqlar kuzatiladi: “ojdin” — qadimgi o‘zbek (yoki chig‘atoycha) “yorug‘” ma’nosida; “juksak” — “yuqori, baland”ning arxaik shakli. Fitratning o‘zbekcha matni o‘z davr lahja xususiyatlari bilan ajralib turadi, lekin nemischa tarjimada bu uslubiy qatlam neytrallashgan.

Lingvopoetik tahlil nuqtayi nazaridan, Fitrat sahnani qurishda tasviriy detallarga katta

ahamiyat beradi. Minbarning qimmatbaho toshlar bilan bezatilishi, ustidagi yozuvning oltin harflarda bitilishi — bularning barchasi Azozilning sobiq ulug‘ maqomini ifodalovchi ramziy vositalardir. Nemischa tarjimada “goldenen Lettern” iborasi asardagi ilohiy salobatni aniq saqlab qoladi. Biroq o‘zbekcha matnda “haza minbaru hazrati Azazil” degan yozuv arabcha ifoda shaklida berilishi diniy muhitni yanada kuchaytiradi, chunki arab tili Qur‘on va diniy yozuvlarning asosiy tili sifatida tasavvurda yanada muqaddaslik uyg‘otadi. Tarjimada esa bu uslubiy qatlam soddalashtirilgan.

Asarda farishtalarning “Subhonallo, subhonallo” deb takroriy zikr aytib turishi ham lingvopoetik nuqtayi nazardan muhimdir. Takroriy parallelizmlar sahnaning musiqiyligini oshiradi va ilohiy salobat beradi. Nemis tilida bu jumla tarjima qilinmagan, balki arabiy ibora asl holda qoldirilgan. Bu, tarjimonning diniy-madaniy konnotatsiyani saqlashga bo‘lgan urinishidan dalolat beradi. Zero, bunday so‘zlar tarjimada semantik emas, balki madaniy-estetik vazifani bajaradi.

Shaytonning kirib kelishi esa dramatik burilish nuqtasi sifatida ishlangan. O‘zbekcha matnda u “malaklarning mudarrisi”, ya’ni farishtalarning ustozidir. Bu so‘z sahnaning ma’nosini keskin o‘zgartiradi: Shayton avval ulug‘ maqom egasi, ilm va ma’rifat timsoli bo‘lganini eslatadi. Nemischa variantda esa bu jumla “Satan, der Lehrer der Engel” shaklida juda aniq berilgan. Bu, bir tomondan, Shaytonning asl nuri va maqomini eslatsa, ikkinchi tomondan, uning kelgusidagi isyonini dramatikroq ko‘rsatadi.

Fitrat bu asarning yaratishda, shubhasiz, Sharq falsafasi va Qur‘on tafsirlaridan ilhom olgan. Qur‘onda Iblisning isyoni, uning Tangri amriga bo‘ysunmay, Odamga sajda qilmaganligi bayon qilinadi. Ammo Fitratda Shayton obrazi oddiygina yovuzlik ramzi emas, balki falsafiy shubha, isyonkor tafakkur, irodaning mustaqilligi timsoliga aylantirilgan.

NATIJALAR. Asarning yaratilish tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, u jadidlarning ma’rifiy va milliy ozodlik kurashlari avjiga chiqqan davrda bitilgan. Fitrat, o‘sha davr ziyolilari kabi, inson erki, iymon va shubha, taqdir va iroda masalalarini falsafiy savol sifatida qo‘yadi. Shaytonning isyoni — bu oddiy diniy rivoyat emas, balki mustamlakachilik davrida yashayotgan millatning

ham ruhiy iztiroblarining badiiy ifodasidir. Shaytonning Tangri bilan bahsi, aslida, millatning taqdir haqidagi savollari, ozodlik va qullik orasidagi kurashining badiiy in'ikosi sifatida ham qaralishi mumkin.

Nemischa tarjima "Shaytonning Tangriga isyoni"ni G'arb o'quvchisiga yetkazish bilan bir qatorda, asarning universalligini ham ochib berdi. Tarjima jarayonida ba'zi murakkab leksik qatlamlar soddalashtirilgan bo'lsa-da, pyesaning asosiy dramatik ohangi, falsafiy tortishuvi va diniy ramzlar tizimi asliga sodiq holda saqlab qolingan. Shu jihatdan Baldaufning tarjimasi Fitrat ijodining lingvopoetik boyliklarini yevropalik o'quvchi uchun tushunarli va qabul qilinadigan shaklda ochib berishga xizmat qildi. Asarning lingvopoetik o'ziga xosligi shundaki, unda diniy terminologiya, ramziy obrazlar, sahnaviy dramatism va falsafiy munozara uyg'unlashib, o'ziga xos badiiy-falsafiy yaxlitlikni hosil qiladi. Bu esa dramani nafaqat o'zbek dramaturgiyasi doirasida, balki jahon falsafiy-dramatik merosida ham alohida o'rin tutadigan asarga aylantiradi. Baldaufning ilmiy yondashuvi ushbu dramani ko'p qirrali tarzda o'rganishga imkon beradi. U asardagi diniy-falsafiy qatlamlarni lingvistik va estetik jihatdan tahlil qilish bilan birga, uni jadidchilik davrining intellektual-ma'naviy konteksti bilan bog'lab talqin etadi. Natijada "Shaytonning Tangriga isyoni" o'z davrining badiiy mahsuli sifatida emas, balki umumbashariy falsafiy muammolarni ilgari suruvchi, insoniyat tafakkurida doimiy dolzarb bo'lib qoladigan asar sifatida G'arb ilmiy jamoatchiligi e'tiboriga taqdim etiladi.

XULOSA. "Shaytonning Tangriga isyoni" — bu Fitratning milliy uyg'onish davri adabiyotida

yaratgan eng muhim falsafiy-dramatik merosidir. Asar yaratilgan davrning ijtimoiy-tarixiy ziddiyatlari, muallifning o'z xalqining erki va kelajagi haqidagi iztiroblari unda mujassamdir. Nemischa tarjima bilan qiyosiy o'qish esa uning universalligini, diniy-mifologik ramzlarning madaniyatlararo qabul qilinishini ochib beradi. Lingvopoetik tahlil esa asarda takroriy parallelizmlar, ramziy detal va dramatik kontrastlar orqali yaratilgan yuksak badiiylilikni namoyon qiladi. Fitrat Shayton obrazida faqat yovuzlikni emas, balki tafakkur, iztirob, shubha va iroda kuchini ham ifodalaydi. Bu jihatdan uning asari Sharq va G'arb adabiy-falsafiy an'analari orasida ko'pri bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baldauf, I. (2000). Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the Muslim world. *Die Welt des Islams*, 41(1), 72–88.
2. Baldauf, I. (2001). *XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar*. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
3. Bozorova, G.V., & Umarova, Z.I. (2025). *Jadidchilik harakati va uning Markaziy Osiyo madaniyatidagi o'rni*. Образование, наука и инновационные идеи в мире, 61(5), 10–16.
4. Karimov, N. XX asr adabiyoti manzaralari.1-kitob.-Toshkent: O'zbekiston, 2008.
5. Qosimov, B. (2002). Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. Toshkent: Ma'naviyat.
6. Qosimov, B., Yusupov, Sh., Dolimov, U., Rizaev, Sh., & Ahmedov, S. (2004). *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. Toshkent: Ma'naviyat.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BOSH KIIYIM NOMLARINING BOSHQA SO'ZLAR BILAN OMONIMIK MUNOSABATLARI

*Soxibova Dilnoza Ergashevna, Termiz iqtisodiyot va
servis universiteti*

HOMONYMOUS RELATIONS OF THE NAMES OF HEADGEAR WITH OTHER WORDS IN ENGLISH AND UZBEK

*Sokhibova Dilnoza Ergashevna, Termez University of
Economics and Service*

ОМОНИМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ НАЗВАНИЙ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ С ДРУГИМИ СЛОВАМИ В АНГЛИЙСКОМ И В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Сохибова Дилноза Эргашевна, Термезский
университет экономики и сервиса*

<https://orcid.org/0009-0009-1804-2409>

e-mail:

sohibova.dilnoza.77gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi bosh kiyim nomlari va ularning boshqa so'zlar bilan omonimik munosabatlari tahlil qilinadi. Omonimlar tilshunoslikda muhim leksik hodisalardan biri bo'lib, turli sohalarda noaniqlik yoki stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida "cap", "hat", "topi", "do'ppi" kabi bosh kiyim nomlarining boshqa ma'nolarda ishlatilishi misollar bilan ko'rsatilib, ularning leksik-semantik xususiyatlari tahlil etilgan. Maqolada ikki til omonimlarining shakl va mazmun jihatdan o'xshash va farqli tomonlari o'rganiladi. Natijada, omonimiya hodisasining ikki til madaniy kontekstida qanday namoyon bo'lishi haqida umumiy xulosa chiqarilgan.

Kalit so'zlar: omonim, bosh kiyim, leksik-semantik tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, til qiyosiyliqi, madaniyatlararo pragmatika

Abstract: This article examines the names of headwear in English and Uzbek and their homonymous relationships with other words. Homonyms are among the key lexical phenomena in linguistics, often causing ambiguity or serving stylistic functions. The study analyzes examples such as "cap," "hat," "topi," and "do'ppi" used in various meanings beyond their primary function as headwear. Lexical and semantic features of these words are explored in depth. The paper also compares homonyms in both languages in terms of form and meaning, highlighting similarities and differences. As a result, the study offers insights into how homonymy reflects in both languages within cultural contexts.

Keywords: homonym, headwear, lexical-semantic analysis, English language, Uzbek language, comparative linguistics, intercultural pragmatics.

Аннотация: В данной статье рассматриваются названия головных уборов в английском и узбекском языках и их омонимические отношения с другими словами. Омонимы — важное лексическое явление в языкознании, которое может вызывать неоднозначность или

использоваться в качестве стилистического приёма. Исследуются слова “cap”, “hat”, “topi”, “do’ppi” и другие, применяемые в значениях, отличных от прямого значения — “головной убор”. В статье проведён лексико-семантический анализ и сопоставление омонимов двух языков. В результате делаются выводы о проявлении омонимии в культурном контексте английского и узбекского языков.

Ключевые слова: омоним, головной убор, лексико-семантический анализ, английский язык, узбекский язык, сопоставительное языкознание, межкультурная прагматика.

KIRISH. Til taraqqiyotining ajralmas qismi sifatida omonimlar har qanday tilning leksik boyligini namoyon etadi. Omonimiya — bir xil shakldagi soʻzlarning turli maʼnolarga ega boʻlishi hodisasi boʻlib, bu lingvistik hodisa matn mazmunini tushunishda, stilistika, tarjima va til oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada ingliz va oʻzbek tillarida bosh kiyim nomlarining boshqa soʻzlar bilan omonimik munosabatlari tahlil qilinadi. Jumladan, “cap”, “hat”, “topi”, “do’ppi” kabi soʻzlar kontekstga qarab qanday maʼnolar ifodalashi koʻrib chiqiladi.

Maqolaning maqsadi — ingliz va oʻzbek tillarida bosh kiyim atamalarining omonim sifatida qanday ishlatilishini aniqlash, ularning leksik-semantik va madaniy jihatlarini taqqosiy tahlil qilishdan iborat.

1. Omonimlar haqida nazariy maʼlumot.

Omonim — bir xil yozilishi, yoki aytilishiga qaramay, turli maʼnoga ega boʻlgan soʻzlardir. Oʻzbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, G.Yoʻldoshev kabi olimlar omonimlarning quyidagi turlarini koʻrsatgan:

- Toʻliq omonimlar (leksik, fonetik va grammatik jihatdan bir xil);
- Qisman omonimlar (talaffuz yoki yozilishi bir xil, lekin maʼnosi farqli);
- Grammatik omonimlar (grammatik shakllanish natijasida omonimiya yuzaga kelgan).

Ingliz tilida ham omonimlar muhim stilistik vosita hisoblanadi. Bu tilshunoslar (masalan, Palmer, Lyons) omonimlarni ikki asosiy turga ajratadi:

- Homographs (yozilishi bir xil, talaffuzi turli);
- Homophones (talaffuzi bir xil, yozilishi farqli).

Bosh kiyim nomlarining leksik maʼnolari. Bosh kiyimlar inson hayotida nafaqat amaliy, balki madaniy, diniy va estetik jihatdan ham muhim oʻrin tutadi. Har bir til va millat oʻziga xos bosh kiyimlarga ega. Misollar:

Ingliz tilida:

Cap — kepka, kalpak, qopqogʻ;

Hat — shlyapa, bosh kiyim;

Helmet — dubulgʻa;

Hood — kapyushon, motor qopqogʻi.

Oʻzbek tilida:

Do’ppi — anʼanaviy toʻrtburchak bosh kiyim;

Topi — umumiy bosh kiyim (ayrim hududlarda do’ppi oʻrnida ishlatiladi);

Salla — erkaklar uchun oʻram bosh kiyim;

Kalpak — qalin matodan tikilgan erkak bosh kiyimi.

Bu soʻzlar, oʻz kontekstiga koʻra, koʻp maʼnoli yoki omonim sifatida ishlatilishi mumkin.

Bosh kiyim nomlarining omonimik ishlatilishi

Ingliz tilida:

Cap: *I wear a cap every day* – (bosh kiyim);
There is a cap on the bottle – (idish qopqogʻi); *The government placed a cap on interest rates* – (chegaralash, limit).

Hat: *He bought a new hat* – (bosh kiyim);
She wears many hats in this company – (turli rollar, vazifalar – metaforik maʼno).

Hood: *Put on your hood, it’s raining* – (kapyushon); *He opened the hood of the car* – (motor qopqogʻi); *He grew up in a dangerous hood* – (slang – “mahalla”, “tuman”).

Oʻzbek tilida:

Do’ppi: *U do’ppi kiygan* – (bosh kiyim).
Do’ppisini osmonga uloqtirdi – (quvonch, metaforik ifoda); *Bir do’ppi gap eshitdim* – (noaniq, “gap-soʻz”, obrazli ifoda).

Topi: *Topi kiyibdi* – (bosh kiyim); *Gapning topini topd.* – (metafora – “gapning mazmunini aniqladi”).

Bu misollar shuni koʻrsatadiki, bosh kiyim nomlari koʻplab omonimik ishlatishlarga ega boʻlib, ularning maʼnosi faqat kontekst orqali aniqlanadi.

Qiyosiy tahlil: o'xshashlik va farqlar

Xususiyat	Ingliz tili	O'zbek tili
Leksik boylik	“Cap”, “hat”, “hood” kabi soʻzlar koʻp	“Doʻppi”, “topi”, “salla” kabi soʻzlar
Omonimik	Rasmiy va norasmiy (slang)	Koʻproq ogʻzaki nutqda
Ishlatish	Ishlanmalar	-
Stilistik imkoniyat	Stilistik vosita sifatida keng qoʻllanadi	Koʻproq folklor va maqollarda
Madaniy kontekst	Global, ish va texnologik sohalarda ham	Mahalliy, etnik va diniy mazmunga ega

Madaniy kontekst va pragmatik jihatlar

Omonimik ishlanmalar madaniyat bilan chambarchas bogʻliq. Masalan, ingliz tilidagi “hat” soʻzi “koʻp rol bajarish” maʼnosida ishlatilsa, bu anglo-sakson ish muhitidagi koʻp vazifali inson obrazini bildiradi. Oʻzbek tilida esa “doʻppisini osmonga otmoq” iborasi baxt va quvonchni bildiradi. Bu omonimik ibora oʻzbek xalqining emotsional ifoda vositalaridan biridir.

XULOSA. Ingliz va oʻzbek tillarida bosh kiyim nomlari koʻp hollarda omonim sifatida ishlatiladi. Ular faqat soʻz shakli bilan emas, balki madaniy, stilistik va pragmatik jihatlar bilan ham farqlanadi. Har ikkala tilda bu soʻzlar kontekstual tahlil orqali toʻgʻri anglanadi. Bu esa tarjima, til oʻrganish va tilshunoslikda chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Tavsiyalar:

- Omonimlarni tarjima qilishda kontekstga

alohida eʼtibor berish zarur.

- Til oʻrgatishda bunday soʻzlar alohida darsliklarda koʻrsatib oʻtilishi kerak.
- Madaniy aspektlar ham inobatga olinishi lozim.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T., 2006.
2. Palmer F.R. Semantics. – Cambridge University Press, 1981.
3. Yusupova M. Leksikologiyadan maʼruzalar matni. – T., 2018.
4. Oxford Advanced Learner’s Dictionary – 10th Edition.
5. Lyons J. Linguistic Semantics. – CUP, 1995.

Q'ZBEKISTON SSRDA IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA AYOLLAR VA BOLALAR SALOMATLIGI MASALASI

*Toshtemirova Nigora Dilshodovna, Qarshi davlat universiteti
dotsenti*

ПРОБЛЕМА ЗДОРОВЬЯ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ В УЗБЕКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

*Тоштемирова Нигора Дильшодовна, доцент Каршинского
государственного университета*

THE ISSUE OF WOMEN'S AND CHILDREN'S HEALTH IN THE UZBEK SSR DURING THE SECOND WORLD WAR

*Toshtemirova Nigora Dilshodovna, Associate Professor, Karshi
State University*

Annotatsiya: Onalik va bolalikni himoya qilish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aholining ijtimoiy-iqtisodiy yashash sharoitlari, jumladan, moddiy ta'minoti, turar joyi, mehnat sharoiti, dam olishi, ma'lumoti, madaniyati, urf-odatlar, ovqatlanishi va boshqa omillar kelajak avlod salomatligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Sobiq SSSR, Sog'lom avlod, onalik va bolalik, "Qahramon ona", "Onalik shuhrati", tug'ruq majmui, Sog'liqni saqlash ministrligi, bolalar ambulatoriyasi.

Abstract: The research conducted on the protection of motherhood and childhood shows that the socio-economic living conditions of the population, including material support, housing, working conditions, recreation, education, culture, traditions, nutrition and other factors directly affect the health of the future generation. and has an indirect effect.

Key words: Uzbekistan, Former USSR, Healthy generation, motherhood and childhood, "Heroic mother", "Maternity fame", maternity complex, Ministry of Health, ambulatory.

Аннотация: Проведенные исследования по охране материнства и детства показывают, что социально-экономические условия жизни населения, в том числе материальное обеспечение, жилищные условия, условия труда, отдыха, образования, культуры, традиции, питание и другие факторы напрямую влияют на здоровье в будущем. генерации и оказывает косвенное влияние.

Ключевые слова: Узбекистан, СССР, Здоровое поколение, материнство и детство, "Мать-героиня", "Материнская слава", родильный комплекс, Минздрав, амбулатории.

orcid.org/0009-0009-
6587-7210

e-mail:
toshtemirova239@gmail.
com

KIRISH. O'zbekistonda urush tufayli onalik va bolalikni muhofaza qilish ishi biroz susayadi. Bu holat 1943-yil 20-aprelda SSSR Sog'liqni saqlash xalq komissarligining №181-sonli buyrug'ida ham qayd etildi. Unda ta'kidlanishicha, O'zbekiston SSR, Qirg'iziston SSR, Tatariston ASSR kabi hududlarning Sog'liqni saqlash xalq komissarligi tug'ruq ishlari ustidan nazoratni susaytirganlar. Natijada bu hududlarda tug'ruq muassasalari faoliyati ko'rsatkichlari yomonlashgan. Bu davrda tug'ruq jarayonida tibbiy yordam ko'rsatish 1940-yilga nisbatan 2 martaga kamaygan. Onalar va bolalar o'rtasida davolash-profilaktika ishlarining pasayishi, sanoat korxonalari qoshida ishchi ayollar uchun akusher-ginekologiya xizmatining yo'lga qo'yilmaganligi, tuman sog'liqni saqlash bo'limi rahbarlari qishloq sharoitida kolxoz tug'ruq uylari tarmog'ini asossiz qisqartirishlari kabi omillar soha ishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

METODOLOGIK ASOSLARI. Ushbu maqolani tayyorlash jarayonida tarixiy-tahliliy, qiyosiy, statistik va tizimli yondashuv metodlaridan keng foydalanildi. Asosiy metodologik yondashuv sifatida tarixiylik va izchillik tamoyillari asos qilib olindi, bu esa o'rganilayotgan jarayonlarni ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va zamonaviy bosqichlarini izchil ravishda tahlil qilish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR. O'zbekistonning turli shaharlarida faoliyat olib borgan bolalar uylarida ham ahvol yaxshi emas edi. Masalan, Toshkent shahri Stalin rayoni partiya yig'ilishida go'daklar uyi faoliyatidagi salbiy jihatlar ochib tashlanadi. Mazkur uyda tarbiyalanuvchi bolalarning ahvoli ancha og'ir bo'lib, 1942-yilning birgina noyabr oyida 270 ta boladan 46 tasi turli sabablarga ko'ra vafot etadi.

1943-yil martida Moskvada bolalar sog'lig'ini saqlash masalasiga bag'ishlangan Butunittifoq anjumani bo'lib o'tdi. Anjuman hujjatlarida mamlakatda tug'ruq ishlarining tashkiliy-uslubiy jihatlarini, onalar va bolalar o'limi tafsilotlari o'rganilib, natijalari tug'ruqxona va ayollar maslahatxonalarini vrachlari konferensiyasi va boshqa yo'nalishlarida muhokama etilishi, kolxoz tug'ruq uylarini qayta tashkil etish, qishloqlarda tug'ruq ishlari rahbarligini yaxshilash, sanoat korxonalarida akusher-ginekologiya

kabinetlari tashkil etish kabi masalalarga to'xtalib o'tildi.

Belgilangan tadbirlar ijrosini ta'minlash yuzasidan muayyan ishlar amalga oshirildi. 1943-yil yozgi sog'lomlashtirish davrida O'zbekistonda urush qatnashchilarining 51 mingdan ortiq bolalari sanatoriya, dam olish uylari va pioner lagerlariga yuborildi. 1944-yil 30-sentabrda O'zSSR Sog'liqni saqlash xalq komissarligining onalar va bolalar salomatligini mustahkamlashga qaratilgan buyrug'i e'lon qilindi. Buyruqda qishloq joylarida va ishchi posyolkalarida bolalarga ko'rsatilayotgan tibbiy yordamni yaxshilash maqsadida Kogon, Marg'ilon, Kattaqo'rg'on, Termiz va Chirchiqda bolalar ambulatoriyasini tashkil etish, tug'ruq o'rinlarini ko'paytirish, respublikaning yirik shaharlarida ayollar maslahatxonalarini ochish, kolxozlararo akusherlik punktlarini tashkil etish kabi tadbirlar belgilandi.

1944-yil 8-iyunda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining "Homilador ayollarga, ko'p bolali ayollarga va yolg'iz onalarga davlat yordami ko'rsatish, onalik va bolalikni himoya etishni kuchaytirish", "Qahramon ona" faxriy unvonini joriy etish, "Onalik shuhrati" ordeni va "Onalik" medalini ta'sis etish to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Ushbu farmonda ko'p bolali onalarga beriladigan imtiyozlar, frontda halok bo'lgan jangchilarning bolalariga yordam haqida ham gapirilib, yolg'iz onalarga nafaqalar bola 12 yoshga to'lgunga qadar beriladigan bo'ldi. Shuningdek, hujjatda yolg'iz onalar bolalarini davlat muassasalariga joylashtirishi va davlat hisobidan boqishi, yosh go'dakli onalarni tungi ishlarga jalb etishni taqiqlash haqida ham gapirildi. Belgilangan chora-tadbirlarga qaramay onalik va bolalikni himoya qilish borasidagi ishlarni ijobiy baholab bo'lmaydi. Chunki urush yillari bolalarning turli yuqumli kasalliklarga chalinishi va o'limi ko'payib bordi. Masalan, 1945-yilning birinchi yarimida Andijonda chaqaloqlar uyidagi 192 nafar boladan 58 tasi, Samarqand bolalar shifoxonasida 527 nafar davolangan boladan 20 foizi turli sabablar tufayli vafot etdi.

Urush boshlanishi bilan barcha jismoniy va iqtisodiy omillar front ehtiyojlari uchun safarbar etildi. Bunday sharoitda respublikada ijtimoiy ahvol yanada og'irlashib, front orti rayonlaridan juda ko'p bolalar evakuatsiya qilindi. Ularning

ko'pchiligi och, yupun, betob bo'lganligi sababli respublikada bolalar kasalligi yanada ko'paydi. Jumladan: bu davrda bolalarda me'da-ichak kasalliklari, yuqori nafas organlari kasalliklari, ayniqsa yuqumli kasalliklar (qizamiq, skarlatina, difteriya) avj olgan edi. Bolalarni davolash uchun esa respublikada bolalar shifokorlari yetishmas edi. 1941-yili Rossiyaning G'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan bolalarni joylashtirish uchun respublika, viloyat, shahar va tuman komissiyalari tashkil etilib, 1941-yil 25-noyabrdan 1942-yil oktabrga qadar 15649 nafar bola joylashtirildi. 1942-1943-yillar davomida bolalar bog'chalarida tarbiyalangan 53072 nafar boladan 15108 nafari evakuatsiya qilingan bolalar edi. 1944-1945-yillarda frontga ketgan jangchilarning oilalariga yordam ko'rsatish maqsadida ularning farzandlaridan 149 ming nafari bolalar bog'chalari va yaslilariga joylashtirildi. 1945-yilda O'zbekiston viloyatlarida va Qoraqalpog'istonda 268 ta bolalar uyi mavjud bo'lib, ulardagi tarbiyalanuvchilar soni 31300 nafarni tashkil etdi.

Respublika hukumati mavjud vaziyatni barqarorlashtirish, bolalar kasalligi ko'payishining oldini olish va salomatligini yaxshilash chora-tadbirlarini ko'rdi. Jumladan, O'zbekiston SSR sog'liqni saqlash vazirligining 1947-yil 15-oktabrida chiqarilgan 233-sonli buyrug'iga binoan bir qator ishlar qilinib, Andijon, Farg'ona, Namangan, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yangi kasalxonalar tashkil etildi va barcha markaziy tuman kasalxonalarida kasallar yotadigan joylar soni 36 tagacha yetkazildi. Shuningdek, ushbu tibbiy – profilaktika muassasalarini ixtisoslashtirilgan xirurgiya, terapiya, yuqumli kasalliklar va bolalar kasalliklari uchun ajratish nazarda tutildi.

XULOSA. Ikkinchi jahon urushi davri O'zbekiston tarixining uzviy bir qismi hisoblanib, bu davrda barcha sohalar faoliyati urush va front

ehtiyojlari tomon yo'naltirildi. Xususan, sog'liqni saqlash sohasining yetuk mutaxassisarlari, tajribali kadrlari frontga safarbar etilishi natijasida davolash muassasalarini kadrlar bilan ta'minlash jiddiy muammolardan biriga aylandi. Oddiy aholi uchun mo'ljallangan davolash muassasalari moddiy-texnika bazasi nochor ahvolda bo'lsa-da, ammo O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan va yangidan tashkil etilgan harbiy gospihallarning ahvoli birmuncha yaxshi edi. O'zbekiston sog'liqni saqlash organlari zimmasiga evakuatsiya qilingan gospihallar faoliyatini yo'lga qo'yish va ularning ish jarayonini tashkil etib, yarador va bemorlarni davolash kabi murakkab vazifalar yuklandiki, ularni bajarish uchun soha xodimlari kecha-yu kunduz tinim bilmay mehnat qildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Данилицина Е.И. Охрана здоровья женщины-матери в годы Великой Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1986-№ 3. – С. 41.
2. Jovliyev A.A. O'zbekistonda xirurgiyaning rivojlanish tarixi. Tib. fanlari nomzodi ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya. - Toshkent, 2001. 95-b.
3. Расулова, Н.Ф. Зокирова, У.С. Мухамедова, Н.С. Развития педиатрии Узбекистане современном этапе. - Ташкент. 2018. С-27. (122).
5. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-китоб. Ўзбекистоннинг янги тарихи. - Тошкент: Шарк, 2000. 456-459-бетлар.
6. ЎзР МДА, Р-837-фонд, 27-руйхат, 420-йиғма жилд, 16-варақ.
7. ЎзР ИТТХМДА, 3-фонд, 1-руйхат, 55-йиғма жилд, 27 варақ.
8. ЎзР ИТТХДА, 1-фонд, 1-руйхат, 9432 – йиғма жилд, 186-варақ. 1-б.

QASHQADARYO VILOYATIDA MAVJUD TELEVIDENIYE VA RADIO TARMOQLARI FAOLIYATI

*Davronova Iroda Ulug'bekovna, Qarshi davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЕЛЕВИДЕНИЯ И РАДИОСЕТЕЙ В КАШКАДАРЬНСКОЙ ОБЛАСТИ

*Давронова Ирода Улугбековна, независимый исследователь
Каришинского государственного университета*

ACTIVITIES OF TELEVISION AND RADIO NETWORKS IN KASHKADARYO REGION

*Davronova Iroda Ulug'bekovna, Independent Researcher, Karshi
State University*

Annotatsiya: Respublikamizdagi hududiy teleradiokompaniyalar ichida Qashqadaryo viloyat teleradiokompaniyasi o'z o'rni va o'z tarixiga ega. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida mavjud televideniya va radio tarmoqlari va ularning faoliyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: teleradiokompaniyalar, arxiv hujjatlari, bosh muharrir, radio, jurnalist, radio, radiopriyomnik, mikrofon, eshittirishlar, boshlovchilar, radiojurnal, radiokanal, diktofonlar.

Annotation: The Kashkadarya Regional Television and Radio Company holds a distinct place and history among the territorial television and radio companies of Uzbekistan. This article examines the development and functioning of television and radio networks in the Kashkadarya region, drawing on archival documents and other relevant sources. Particular attention is given to their role in regional media, the organization of broadcasting, and the contribution of journalists and editors.

Keywords: television and radio companies, archival documents, editor-in-chief, radio, journalism, radio receiver, microphone, broadcasts, presenters, radio journal, radio channel, dictaphones.

Аннотация: Кашкадарьнская областная телерадиокомпания занимает особое место и имеет свою историю среди территориальных телерадиокомпаний Узбекистана. В статье рассматриваются развитие и функционирование телевизионных и радиосетей Кашкадарьнской области на основе архивных документов и других источников. Особое внимание уделено их роли в региональных средствах массовой информации, организации вещания, а также вкладу журналистов и редакторов.

Ключевые слова: телерадиокомпании, архивные документы, главный редактор, радио, журналистика, радиоприёмник, микрофон, передачи, ведущие, радиожурнал, радиоканал, диктофоны.

<https://orcid.org/0009-0005-9651-3488>

e-mail:
davronovairoda7@gmail.com

KIRISH. Qashqadaryo viloyati radiosi 1946-yil dekabr oyida tashkil etilgan bo'lib, dastlab mahalliy eshittirishlar redaksiyasi deb nomlangan. Tashkilotning arxiv hujjatlari bilan tanishish natijasida radioda dastlab Qo'zi Sobirov muharrirlik qilgani ma'lum bo'ldi. 1947-yilda esa bu vazifa Yakov Yamshikovga topshirilgan. 1948-1951-yillarda Shukrulla Xidirov bosh muharrirlik vazifasini bajargan. 1951-yildan 1956-yilga qadar radioga Karim Murtozov bosh muharrir bo'lgan.

1956-yildan 1994-yilgacha uni jurnalist Qurbon Egamberdiyev boshqargan. Mazkur davrlarda radio Qarshi shahrida joylashgan hozirgi bolalar istirohat bog'ining bir burchagidagi uch xonali binoda joylashgan. "Egasi ko'chgan hovlini eslatuvchi ish joyi nihoyatda xarob, ta'mirtalab, jihozlari eski radiopriyomnik-u, almisoqdan qolgan stol-stullar, bor-bud texnikasi bir dona mikrofon, uni qo'shib o'chiradigan uskunadan iborat" bo'lgan. Tashkilot viloyat miqyosida hisoblanib, eshittirishlar o'zbek va rus tillarida bor yo'g'i 30 daqiqadan iborat bo'lsa ham, uni faqat Qarshi shahar aholisi tinglay olardi, xolos.

METODOLOGIK ASOSLAR. Ushbu maqolani tayyorlash jarayonida tarixiy-tahliliy, qiyosiy, statistik va tizimli yondashuv metodlaridan keng foydalanildi. Asosiy metodologik yondashuv sifatida tarixiylik va izchillik tamoyillari asos qilib olindi, bu esa o'rganilayotgan jarayonlarni ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va zamonaviy bosqichlarini izchil ravishda tahlil qilish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Ijodiy jamoaviy safi bo'lsa bilimdon, iqtidorli jurnalistlar orqali boyitildi. Mannon To'lanov, Samar Nurov, Umarjon Ismoilov, Ahadulla Po'latov, O'roq Mustafoyevlar kabi xodimlar safiga Husan Temirov, Yusuf Norov, Norboy Karimov, Mahkamoy Olimova, Hojimurod Pirov singari ijodkorlar kelib qo'shildi. Izlanishlar va tashabbuslar samarasi o'laroq yangi-yangi turkum eshittirishlar, radiojurnallar yuzaga keldi. Xalqimiz o'tmishi, ma'naviyati, qadriyatlar, urf-odatlar, insoniy fazilatlarini tarannum etuvchi "Ziynat" adabiy-badiiy radiojurnali ayniqsa yaxshi e'tirofqa sazavor bo'ldi. Radiojurnalning har bir soni olim va mutaxassislardan iborat tahrir hay'ati tomonidan muhokamadan o'tgandan so'nggina efirga ruxsat berilardi. Uning boshlovchilari pedagogika fanlari doktori, professor Malla

Ochilov, taniqli va iste'dodli yozuvchi Samar Nurov, adabiyotshunos olimlar Mahkamoy Olimova, Poyon Ravshanov, Tog'ay Urunov, taniqli rejissyor Aliqul To'layev va boshqalar radiojurnalning har bir sonining mazmunli, jozibali chiqishida katta jonbozlik ko'rsatardilar. Bundan tashqari, "Davrlar dilbarlari", "To'rg'ay" radiojurnallari ham muxlislar tomonidan katta qiziqish bilan qarshi olindi. Eng muhimi bu davrga kelib viloyat radiosi hayotida tubdan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Efir soatlari kuniga 30 daqiqadan dastlab bir soatga, 1995-yilga kelib esa 8 soatga, 2002-yilda 12 soatga, 2012-yildan 18 soatga yetkazildi. Viloyat radiosi negizida 1996-yilda "Oltin voha" FM radiosi tashkil etildi.

Dastlab "O'zbekiston" radiokanali uchun ajratilgan to'liqda haftaning dushanbadan boshqa kunlari 15.00 dan 16.50 gacha viloyat radiosida eshittirish efirga uzatilgan. 2021-yil aprel oyidan boshlab, "Yoshlar" radiokanali uchun ajratilgan to'liqda dushanbadan tashqari 12.00 dan 14.00 gacha uzatilgan.

2015-yil 15-oktyabrdan efir vaqti kuniga 13 soatga yetkazildi. Shu yilning o'zida O'zMTK tomonidan radio muxbirlari "OLYMPUS" diktofonlari bilan ta'minlandi. 2017-yilda efirga uzatish xonasi uchun "YAMAHA" audio miksheri, 2019-yilda esa qo'shimcha "SONY" diktofonlari xarid qilindi. 2021-yilda "DYWACORD-1600" markali audiopultning o'rnatilishi efir sifatini yanada oshirdi.

Eshittirishlar dasturi rang-barang sahifalar orqali boyitib borildi. Eshittirishlar safidan "Quvnoq nonushta", "Xazina", "Fayzli oqshom", "Dildan suhbat", "Sayohatda birgamiz", "Ibrat", "Qashqadaryo hafta ichida" radio informatsion dasturi, "Tarix tilsimi", "Kitoblar olami", "Mahalla", "Obod manzillar", "Ochiq muloqot", "Postda", "Mutolaa", "Qadr", "Tilsim", "Do'stlik uyi", "Nuqtayi nazar", "Reportaj", "E'zoz", "Agroolam", "Tadbirkor" va boshqa nomdagi, turli mavzudagi radioeshittirishlar o'rin olgan bo'lib, ularni Qashqadaryo radiosining boshlovchi-muxbirlari yoritib boradilar.

2001-yil 27-dekabrda Qashqadaryo viloyat teleradiokompaniyasi uchun muhim o'zgarish ro'y berdi. Qurilishi yakunlanmay qolgan telemarkaz binosi qurib bitkazildi va foydalanishga topshirildi. Shu borada viloyat hokimining farmoyishiga binoan tashkil etilgan "Oynai jahon"

jamg'armasiga viloyatdagi homiy tashkilotlar va viloyat aholisining ma'lum bir qismi tomonidan o'tkazilgan mablag'lar hisobidan zamonaviy ko'rinish va imkoniyatlarga ega bo'lgan yangi bino ishga tushirildi. 2002-yilda respublikada birinchilardan bo'lib Qashqadaryo televideniyesi O'zMTRK tomonidan Germaniyadan keltirilgan zamonaviy jihozlar bilan to'liq ta'minlandi. Texnik xodimlardan hisoblangan Bobomurod Bo'riyev va Uyg'un Haydarovlar Germaniyada malaka oshirib keldilar. 2005-yilda Qashqadaryo televideniyesi o'zi uchun maxsus kanalga ega bo'ldi va ko'rsatuvlar hajmi kuniga 6 soatga yetkazildi. Eng muhim jihati shunda ediki, endi teleko'rsatuvlar telemarkazning o'zidan efir yuzini ko'ra boshladi. Bu esa to'g'ridan- to'g'ri, ya'ni jonli efirga chiqish imkoniyatini berar edi.

2005-yilda kuniga 8 soatdan ko'rsatuv tayyorlab efirga bergan televideniye xodimlari, 2010-yilga kelib kunlik efir hajmini 12 soatga, 2014-yilda esa 18 soatga yetkazdilar.

2019-yilda O'zMTRK tomonidan Germaniyaning 6 kamerali "Mercedes-Benz" ko'chma televizion stansiya (KTS) berildi. Shundan so'ng ishlar ancha rivojlanib ketdi. 2021-yilda Telemarkaz studiyaga zamonaviy 6x3 hajmdagi LED monitori o'rnatildi. 3 ta "CANON MARK-4" fotokamerasi jamlanmasi, 10 kilovattli "Online UPS", studiya uchun 2 dona 4 kanallik masofaviy mikrofon berildi. Shu yilning 7-aprelidan boshlab 16:9 HD-SDI formatdagi ko'rsatuvlar efirga uzatila boshlandi.

XULOSA. Mustaqillik davri o'zbek jurnalistlari va jurnalistikasi uchun muhim o'zgarishlar, rivojlanishlar, yangicha sifat va ko'lam salmog'iga ko'ra yuksalish davriga aylandi, jumladan Qashqadaryo viloyatida ham bu sohada katta o'zgarishlar amalga oshirildi, ommaviy axborot vositalari jamiyatimizning ajralmas va muhim sohasi mavqeiga erishdi. Jurnalistlarning so'zi ham, o'zi ham qadr topdi. Qisqasini aytganda, O'zbekiston jahon axborot maydonida o'ziga xos va mos darajalarga da'vogarlik qila oladigan pog'onaga ko'tarildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekistonning yangi tarixi. Mustaqil O'zbekiston tarixi. 3 jildlik, 3-jild.-T.: Sharq, 2000 328, 540-548 b.
2. Egamberdiyev Q. Hayotim mazmuni. Qarshi, - Nasaf. – 2008.
3. Irnazarov K. Hozirgi zamon jurnalistikasi. Toshkent, - Aloqachi. – 2008.
4. Abdurahmonova Sh. Matbuot tahlil maydoni. Qarshi, - Nasaf. -2010.
5. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. Toshkent, -Universitet. – 1999.
6. Ro'ziyev F. Jo'rayeva X. Telejurnalistga tavsiyalar. Toshkent, - Sharq. – 2013.
- 7.A.Xadjayev va boshqalar. O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi: Zamon bilan hamqadam. Toshkent- Dizayn-Print-2008.

DIQQATNI JAMLASH QOBILIYATINING O'ZGARISHI

¹Iminova Gulxumor Ilxomjon qizi, Qo'qon universiteti Andijon filiali
Masofaviy ta'lim Psixologiya yo'nalishi talabasi

²Xalimjanov Abduqunduz Rahimjon o'g'li, Qo'qon universiteti
Andijon filiali "Kompyuter injiniring va texnologiyalar"
kafedrası o'qituvchisi

CHANGES IN THE ABILITY TO CONCENTRATE ATTENTION

¹Iminova Gulxumor Ilxomjon qizi, Andijan Branch of Kokand
University Distance Learning Student, Psychology

²Xalimjanov Abduqunduz Rahimjon o'g'li, Lecturer, Department of
Computer Engineering and Technologies Andijan Branch of Kokand
University

ИЗМЕНЕНИЕ СПОСОБНОСТИ К КОНЦЕНТРАЦИИ ВНИМАНИЯ

¹Иминова Гулхумор Илхомжон кызы, студентка
дистанционного обучения по специальности "Психология"
Андижанского филиала Кокандского университета

²Халимжанов Абдуқундуз Раҳимжон оғли, преподаватель
кафедры "Компьютерная инженерия и технологии"
Андижанского филиала Кокандского университета

Annotatsiya: Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishi inson faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Insonning uquvi, mehnati va ijtimoiy faoliyatida diqqatning barqarorligi, taqsimlanishi hamda ko'chishi jarayonlari katta ahamiyat kasb etadi. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishini o'rganish jarayonida psixologik holatga, mashg'ulot turi va tashqi omillarga bog'liq o'zgarishlari ko'rib chiqadi. Diqqatning buzulishi va rivojlanish yo'llari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: diqqat, diqqatni jamlash, konginitiv jarayonlar, stress va chalg'utuvchi omillar, diqqatni jamlash qobiliyati, dopamin detoks, stimulyatsiya.

Abstract: The change in the ability to concentrate attention is one of the key factors determining the effectiveness of human activity. In educational, professional, and social activities, the stability, distribution, and shifting of attention play an important role. In the process of studying changes in concentration ability, variations depending on psychological state, type of activity, and external factors are examined. Disorders of attention and the ways of its development are analyzed.

Keywords: attention, concentration, cognitive processes, stress and distracting factors, ability to concentrate, dopamine detox, stimulation.

Аннотация: Изменение способности к концентрации внимания является одним из важнейших факторов, определяющих эффективность деятельности человека. В учебной, трудовой и социальной активности особое значение имеют устойчивость внимания, его распределение и переключение. В процессе изучения изменения способности к концентрации внимания рассматриваются изменения, зависящие от психологического состояния, вида деятельности и внешних факторов. Анализируются нарушения внимания и пути его развития.

Ключевые слова: внимание, концентрация внимания, когнитивные процессы, стресс и отвлекающие факторы, способность к концентрации, дофаминовый детокс, стимуляция.

<https://orcid.org/0009-0007-9333-741X>

e-mail:

guliiminova1409@gmail.com

e-mail:

xalimjonov1234@gmail.com

KIRISH. Hozirgi davrda axborotning ko'pligi tufayli odamlarning diqqat-e'tibori pasayib boryapti. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishi – bu insonning biror ishga yoki ma'lum bir fikrga e'tiborini qaratish va uni ushlab turish qobiliyatidagi o'zgarishlar, yangilikka intilish esa tez-tez mavzularni o'zgartirishga majbur qiladi. Inson faoliyatining muvaffaqiyatli kechishi ko'p jihatdan uning diqqatini jamlash qobiliyatiga bog'liq. Diqqat – bu ongimizning muayyan predmet, faoliyat yoki jarayonga qaratish va uni ma'lum vaqt davomida ushlab turish qobiliyatidir. Zamonaviy axborot oqimining kuchayishi, turli chalg'ituvchi omillarning ko'pligi diqqatni jamlash qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Darhaqiqat, hayot sur'ati tobora tezlashib borayotgan sharoitda diqqatni jamlash kundan kunga qiyinlashmoqda. Bugungi tezkor hayotda va texnologiyalarning ta'siri ostida ko'plab odamlar diqqatni jamlashda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, xabarlar oqimi va o'yinlar kabi doimiy chalg'ishlar, boshqarish qiyin bo'lgan kuchli dopamin oqimiga olib keladi. Bu dopamin yuqori darajadagi “tezkor qoniqish”ni ta'minlaydi. Biroq uzoq muddatda diqqatni jamlash va samarali ishlashga ta'sir qiladi. Bunday vaziyatda dopamin detoks – bu vaqtincha yuqori stimulyatsiya manbalaridan (masalan, ijtimoiy tarmoqlar, video o'yinlar, shirinliklar) voz kechish miya tizimini qayta tiklash usuli yechim bo'ladi.

TADQIQOTNING MAQSADI.

Insonning kognitiv (aqliy) faoliyatini samarali boshqarish; Har bir vaziyatda eng muhim vazifani ajratib olish; Charchoq va ortiqcha ruhiy bosimni kamaytirish. Diqqatni jamlash darajasining yosh, psixologik holat, mashq va tashqi omillarga ko'ra o'zgarishini aniqlash.

TADQIQOTNING VAZIFALARI.

Muammolarni tez yechishga yordam berish – turli vaziyatlarda eng muhim narsani tanlab olish; Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishiga olib keluvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash – stress, uyqusizlik, texnologiya, ruhiy holat, ovqatlanish; Stress va chalg'utuvchi omillarga qarshi turish – e'tiborning tarqalib ketmasligining oldini olish; Faoliyat samaradorligini oshirish – ishda, o'qishda yoki kundalik hayotda diqqatni kerakli narsaga qaratish; Diqqatni jamlashni kuchaytirish bo'yicha

mavjud usullarni tahlil qilish – ilmiy asoslangan mashqlar, texnikalar, turmush tarzidagi o'zgarishlar.

TADQIQOTNING

METODOLOGIYASI. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishi mexanizimlarini aniqlash, mehnat va kundalik hayotdagi samaradorlikka ta'sirini o'rganish; Kuzatish – diqqatning turli vaziyatlardagi o'zgarishini kuzatish, eksperiment – maxsus mashq va topshiriqlar orqali diqqatni jamlashdagi farqlarni tekshirish.

XULOSA. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishi insonning psixologik rivojlanishi, faoliyati samaradorligi hamda o'quv va mehnat jarayonlarida muvaffaqiyatli natijaga erishishda muhim o'rin tutadi. Diqqatni jamlashga yosh xususiyatlari, tashqi muhit ta'siri, mashqlar, shaxsning motivatsiyasi va emotsional holati sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Bu qobiliyat yordamida inson bir faoliyatdan ikkinchisiga tez o'tishi, muhim vazifani ajratib olishi hamda samarali faoliyat yuritishi mumkin. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, diqqatni boshqarish va o'zgartirish xotira, tafakkur hamda idrok jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. O'quvchilar, talabalar va mutaxassislar uchun diqqatni rivojlantirish mashqlari nafaqat bilim olish jarayonini, balki kasbiy samaradorlikni ham oshiradi. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishini o'rganish – insonning kognitiv faoliyati va hayotiy muvaffaqiyati uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Diqqatni jamlash qobiliyatining o'zgarishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lib, shaxsning ta'lim jarayoni, ish unumdorligi va kundalik faoliyatida samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. – Москва, 1991.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва, 1975.
3. Matyoqubov A., Sagdullayev A. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.
4. Xolbekov A.X. Psixologiya asoslari. – Toshkent, 2015.
5. G'oziyev E. Psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ТЕМЫ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ И СОЦИАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ ПРОЖИВАНИЯ ЖИТЕЛЕЙ КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА В 1985-2021 ГОДАХ

*Пардаев Асрор Абдужабборович, кандидат исторических наук
университета Туран*

QASHQADARYO VOHASI AHOLISI KUNDALIK HAYOTI VA IJTIMOYIY TURMUSH SHAROITLARI MAVZUSI MANBASHUNOSLIGI (1985–2021 YILLAR)

*Pardayev Asror Abdujabborovich, Turon universiteti tarix fanlari
nomzodi*

SOURCE STUDIES ON THE EVERYDAY LIFE AND SOCIAL LIVING CONDITIONS OF THE INHABITANTS OF THE KASHKADARYA OASIS (1985–2021)

Pardaev Asror Abdujabborovich, Turon University, candidate of Historical Sciences

Аннотация: Известно, что в годы независимости в целях улучшения условий жизни граждан, прежде всего, была проведена значительная работа по созданию необходимых условий для жизнеобеспечения, в том числе по обеспечению населения новыми рабочими местами, жильем, здравоохранением, объектами бытового обслуживания, школы, детские сады и т.д. В данной статье анализируются источники повседневной жизни и социальные условия жизни жителей Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: Узбекистан, Кашкадарьинский оазис, архивные документы, статистический сборник, повседневная жизнь, периодическая печать, общественная жизнь, демографический процесс, занятость населения, малый бизнес, трудовые ресурсы.

Annotatsiya: Mustaqillik yillarida, avvalo, fuqarolarning turmush sharoitini yaxshilash maqsadida ularning hayotiy ehtiyojlarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishga, jumladan, aholiga yangi ish o'rinlari, uy-joy, sog'liqni saqlash muassasalari, maishiy xizmat ko'rsatish obyektlari, maktablar, bolalar bog'chalari va boshqalarni ta'minlash bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi. Ushbu maqolada Qashqadaryo vohasi aholisi kundalik hayoti va ularning ijtimoiy turmush sharoitlariga oid manbalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Qashqadaryo vohasi, arxiv hujjatlari, statistik to'plam, kundalik hayot, davriy matbuot, jamoat hayoti, demografik jarayon, aholi bandligi, kichik biznes, mehnat resurslari.

Abstract: During the years of independence, significant efforts were made to improve the living conditions of citizens by creating the necessary infrastructure for life support. This included providing the population with new jobs, housing, healthcare facilities, public service centers, schools, kindergartens, and more. This article analyzes sources related to the everyday life and social living conditions of the inhabitants of the Kashkadarya oasis.

Keywords: Uzbekistan, Kashkadarya oasis, archival documents, statistical collection, everyday life, periodical press, public life, demographic process, population employment, small business, labor resources.

[https://orcid.org/\(0009-0002-1553-6505\)](https://orcid.org/(0009-0002-1553-6505))

e-mail:
asrorpardayev1980@gmail.com

ВВЕДЕНИЕ. Изучение новых тенденций в мировой историографии важно для решения актуальных задач, стоящих перед исторической наукой Узбекистана. Одним из таких новых направлений является направление «история повседневности», предметом которого является изучение повседневной жизни человека в различных историко-культурных, политических, этнических и конфессиональных контекстах. Изучение быта и социальных условий жизни жителей Кашкадарьинского оазиса в 1985-2021 годах является одной из актуальных задач.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ. В 1985-2021 годах источники играют важную роль в раскрытии сущности быта и социальных условий жизни жителей Кашкадарьинского оазиса. С этой точки зрения источниковую базу темы исследования можно условно разделить на следующие группы:

1. Архивные документы и материалы.
2. Статистические сборники.
3. Сборники опубликованных документов и материалов.
4. Материалы периодической печати.
5. Полевые этнографические материалы.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ.

При написании исследования широко использовались материалы Национального архива Республики Узбекистан, Кашкадарьинского областного государственного архива, областных и районных архивов.

В частности, Министерство культуры Республики Узбекистан (фонд М-7), Министерство народного образования Республики Узбекистан (фонд М-26), Министерство культуры и спорта Республики Узбекистан (фонд М-38), хранящийся в Национальном архиве Узбекистана (МА УзР), использовано Министерство высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан (М-130-фонд).

Управление по делам культуры правительства Кашкадарьинской области Министерства культуры Республики Узбекистан (фонд С-390), (фонд М-687), Управление областного социального обеспечения (фонд 142), Управление здравоохранения горисполкома Кашкадарьинской области, принадлежащие Государственному архиву Кашкадарьинской области, фонд С-193), Кашкадарьинское

областное управление народного образования (фонд С-249), (Фонд М-703), Областное управление статистики (Фонд 285), Кашкадарьинское областное управление по делам культуры и спорта (Фонд 567), Областное управление среднего специального образования (Фонд 728), Каршинский государственный университет (Фонд 683), Сопутствующие документы на местах хранятся в Институте противотехнической экономики (фонд 538), Ташкентском институте информационных технологий (фонд 658) и были использованы материалы.

В частности, в документах Управления по делам культуры Кашкадарьинской области Министерства культуры Республики Узбекистан, хранящихся в фонде М-687, библиотеки, дворцы культуры, парки отдыха, культурно-просветительские мероприятия проводимые на региональном уровне, были выпущены в обращение впервые. Кроме того, широко использовались отчеты управления здравоохранения Кашкадарьинского облисполкома, входящего в состав фонда С-193 в 1986-1990 годах, мероприятия, проведенные во всех районах по заболеваемости в области, информация о решениях совета директоров.

В процессе исследования в архивах хранятся Кашкадарьинские областные комитеты (фонд 1), Чирокчинский райком (фонд 5), Яккабогский райком (фонд 8), Китобский райком (фонд 17), Нишонский райком (604), Мубаракского горкома (фонд 767), администрации Кашкадарьинской области (фонд 829), Гузора районная администрация (фонд 845), Каршинская районная администрация (фонд 846), Каршинская городская администрация (фонд 852), Камашинская районная администрация (фонд 850), Касонская районная администрация (фонд 851), Чирокчинская районная администрация (фонд 853), Шахрисабзская районная администрация (фонд 856), администрация Яккабогского района (фонд 857). Весьма ценные сведения были получены из документов, хранящихся в управлении районной администрации (фонд 858), администрации Нишанского района (фонд 859), администрации Китабского района (фонд 860).

Среди документов, хранящихся в архиве Кашкадарьинской областной администрации в фонде 1, протоколы заседаний Кашкадарьинского областного комитета за 1985-1991 годы, документы по здравоохранению, образованию, жилищному строительству, социальным вопросам, положению в сельском хозяйстве районов занимают важное место в изучении проблемы.

ОБСУЖДЕНИЕ. В процессе исследования проблемы широко использовались статистические сборники, изданные в разные годы и входящие во вторую группу. В том числе статистический сборник «Населения СССР 1988», изданный в Москве в 1989 году, «Узбекистан в цифрах краткий статистический сборник», изданный в 1995 году, годовые статистические сборники Республики Узбекистан, изданные в 2008, 2014, 2015, 2016, 2018, 2019, 2021 годах, Труд и занятость в Узбекистане в 2016-2019 годах, статистический бюллетень Кашкадарьинской области за январь-декабрь 2021 года, демографические годовые сборники Узбекистана за 2017-2021 годы. В этих статистических сборниках представлены основные социально-экономические показатели региона, демографические показатели населения, рождаемость, смертность и естественный прирост населения, детская смертность и ее причины, вопросы трудовых ресурсов и занятости населения, уровень жизни и доходы населения. Населения, дошкольных и общеобразовательных, средних специальных и высших учебных заведений, численность учащихся и студентов в них, основные показатели системы здравоохранения.

Также «Социально-экономическое развитие Кашкадарьинской области» опубликовано в издательстве «Узбекистан» в 2016 году. В фундаментальном издании под названием «База данных» исследованы общие сведения по областям и районам, краткая история, численность и состав населения областей и районов, сведения о деятельности, проводимой в социально-экономической сфере.

РЕЗУЛЬТАТ. Повседневную жизнь и социальное положение жителей Кашкадарьи, «Правда Камаши» (Камашинский район), «Восточная звезда», «Касон» (Касонский район),

«Новая жизнь», «Гузор» (Гузорский район), «Дехханабадский голос» (Дехканабадский район), «Ольга», «Чиракчи» (Чиракчинский район), «Кеш» (Шахрисабзский район), «Авангард» (Яккабагский район), «Славная дорога», «Миришкорский факел» (Миришкорский район), «Победа», «Книжное утро» (Китабский район), «Ленинчи», «Верность» (Касбийский район), «Флаг Дружбы», «Жизнь Мубарака» (Мубаракский район), важные материалы для диссертации были взяты из газет.

Полевые этнографические материалы входят в четвертую группу источников, в которой, в основном, представлены данные, полученные автором в результате прямого интервью с информантами почти из всех районов области, и результаты социологического опроса, полученные от 400 человек, работающих во всех сферах жизни общества, включаются в научный оборот.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, важным источником при написании исследовательской работы послужили архивные документы, официальные документы и материалы, статистические сборники, материалы периодической печати, данные устной истории, а также много новой информации, которая еще не известна исследователям, широкой публике, было собрано у большинства из них и введено в научный оборот.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ўз МА. 26-фонд, 1-руйхат, 300-иш, 2-варак; 400-й, 2,3-варак, 458-й, 25, 26, 29-вараклар.
2. А. Уроков. Качество образования – главный вопрос. //Кашкадарьинская правда. 21 июня 1986 г.; Н.Узоков. Формирование доходов населения и способы их использования. // Кашкадарьинская правда. 13 октября 1992 г.; Ш.Бегматов. Оправдаем доверие народа практической работой. // Кашкадарьинская правда. 15 июля 1998 г.; А.Гасанов. Забота о здоровье зависит от каждого. // Кашкадарьинская правда. 17 июня 2005 г.; К.Каримов. Жители Кокбулока научились решать свои проблемы самостоятельно. Но...// Кашкадарьинская правда. 9 сентября 2005 г.; Д.Кенжаева. Перспективные инвестиции. // Кашкадарьинская правда. 8 января 2008 г.

A COMPARATIVE STUDY OF EMOTIONAL EXPRESSION IN ENGLISH AND UZBEK POLITICAL DISCOURSE

*Yusupova Dilnoza Umarjonovna, Teacher at Urgench
Innovative University*

INGLIZ VA O'ZBEK SIYOSIY NUTQIDA HISSIY IFODANING QIYOSIY TADQIQI

*Yusupova Dilnoza Umarjonovna, Urganch innovatsion universiteti
o'qituvchisi*

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

*Юсупова Дилноза Умарджоновна, преподаватель Ургенчского
инновационного университета*

<https://orcid.org/0009-0005-9219-4571>
e-mail:
dilnozayusupova@ur
giu.uz

Abstract: This article explores the expression of emotions in English and Uzbek political discourse through a comparative and contrastive approach. Political speeches by leaders such as Winston Churchill, John F. Kennedy, Barack Obama, Joe Biden, Islam Karimov, and Shavkat Mirziyoyev are analyzed using Critical Discourse Analysis (CDA). The study reveals similarities in rhetorical strategies such as repetition, metaphor, and emotional appeal, while also highlighting cultural and ideological differences. Findings indicate that English political discourse emphasizes hope, unity, and democratic ideals, whereas Uzbek discourse foregrounds independence, sovereignty, and resilience. The article concludes by suggesting directions for further research and implications for translation studies and intercultural communication.

Keywords: Political discourse, emotions, rhetoric, English, Uzbek, comparative linguistics, Critical Discourse Analysis.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek siyosiy nutqida hissiyotlarning ifodalanishi qiyosiy va kontrastiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Uinston Cherkhill, Jon F.Kennedi, Barak Obama, Jo Bayden, Islom Karimov va Shavkat Mirziyoyev kabi siyosiy arboblarning nutqlari tanqidiy nutq tahlili (Critical Discourse Analysis – CDA) usuli yordamida o'rganiladi. Tadqiqot natijalari ritorik strategiyalardagi takrorlash, metafora va hissiy murojaat kabi umumiyliklarni ko'rsatadi, shu bilan birga madaniy va mafkuraviy farqlarni ham yoritib beradi. Xulosalarga ko'ra, ingliz siyosiy nutqida umid, birlik va demokratik qadriyatlar asosiy o'rinni egallasa, o'zbek siyosiy nutqida mustaqillik, suverenitet va bardoshlilik birinchi planga chiqadi. Maqola, shuningdek, tarjimashunoslik hamda madaniyatlararo muloqot uchun keyingi tadqiqot yo'nalishlarini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: siyosiy nutq, hissiyotlar, ritorika, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, tanqidiy nutq tahlili.

Аннотация: В данной статье исследуется выражение эмоций в английском и узбекском политическом дискурсе на основе сравнительного и контрастивного подхода. Политические речи таких лидеров, как Уинстон Черчилль, Джон Ф. Кеннеди, Барак Обама, Джо Байден, Ислам Каримов и Шавкат Мирзиёев, анализируются с использованием метода критического дискурса-анализа (Critical Discourse Analysis – CDA). Результаты исследования выявляют сходства в риторических стратегиях, таких как повтор, метафора и эмоциональное обращение, а также подчеркивают культурные и идеологические различия. Установлено, что английский политический дискурс акцентирует внимание на надежде, единстве и демократических ценностях, тогда как узбекский дискурс выдвигает на первый план независимость, суверенитет и стойкость. В заключение предлагаются направления дальнейших исследований, а также рассматриваются перспективы для переводоведения и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: политический дискурс, эмоции, ritorika, английский язык, узбекский язык, сравнительное языкознание, критический дискурс-анализ.

INTRODUCTION. Political discourse is one of the most influential forms of communication, serving as a powerful medium for shaping public opinion, legitimizing power, and constructing social realities. In particular, emotional expression is central to political speeches, as it enables leaders to connect with audiences, mobilize support, and inspire collective action. This paper investigates the expression of emotions in English and Uzbek political speeches, highlighting similarities and differences across these two traditions.

LITERATURE REVIEW. The study of political discourse has received significant scholarly attention across linguistics, communication studies, and political science. Fairclough (4) emphasizes the role of discourse in constructing power relations, while van Dijk (8) focuses on the ideological dimensions of political language. Wodak (9) explores how political discourse exploits emotions, particularly fear and hope. In the Uzbek context, Abduqodirov (1) and Bektemirov (2) highlight the rhetorical traditions of independence and nation-building. Comparative studies between English and Uzbek discourse remain limited, creating a scholarly gap this article aims to address.

METHODOLOGY. This study adopts a qualitative methodology based on Critical Discourse Analysis (CDA), as developed by Fairclough (4) and van Dijk (8). The corpus includes selected political speeches: Winston Churchill's "We Shall Fight on the Beaches" (3), John F. Kennedy's Inaugural Address (5), Barack

Obama's Election Victory Speech (7), Islam Karimov's Independence Day Speech in 1991 and Shavkat Mirziyoyev's UN General Assembly Address (6). Texts were analyzed for rhetorical devices such as repetition, metaphor, parallelism, and emotional appeals. The analysis also considers cultural and historical contexts to interpret discourse strategies.

FINDINGS AND DISCUSSION. The findings reveal both similarities and differences between English and Uzbek political discourse. Emotional appeals are central in both traditions but diverge in thematic focus. English leaders emphasize hope, unity, and democracy. For instance, Kennedy (5) urged, "Ask not what your country can do for you—ask what you can do for your country", framing citizenship as responsibility. Obama (7) celebrated the "end of doubt and fear" to inspire optimism. Conversely, Uzbek leaders focus on independence and sovereignty. Karimov declared, "Biz hech qachon mustaqillikdan voz kechmaymiz", underlining resilience against external threats. Mirziyoyev (6) introduced a reformist rhetoric of "New Uzbekistan", balancing tradition with global engagement.

Rhetorical devices such as repetition and metaphor function differently across contexts. Churchill's (4) repetition of "we shall" fostered determination during wartime. In Uzbek discourse, repetition reinforces national resilience, as in Karimov's repeated appeals to independence. English metaphors are future-oriented ("the road ahead", "a new dawn"), while Uzbek metaphors

often draw from history and culture (“sacred fortress”, “new home for the people”).

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS. The comparative analysis confirms that political discourse is both universal and culturally specific. While both English and Uzbek speeches employ emotional appeals and rhetorical strategies, their execution reflects differing socio-political realities. English discourse aligns with democratic ideals and future-oriented optimism, whereas Uzbek discourse emphasizes sovereignty, identity, and resilience. Mirziyoyev’s rhetoric shows convergence with global democratic discourses, suggesting an evolving tradition.

Recommendations include:

(1) expanding future research to include parliamentary debates and media texts;

(2) applying computational tools to complement CDA;

(3) improving translation practices by accounting for cultural metaphors; and

(4) extending comparative studies to other Central Asian political discourses.

Overall, this study underscores the importance of analyzing political rhetoric as an intersection of language, power, and culture.

REFERENCES:

1. Abduqodirov, M. (2021). Rhetorical traditions in Uzbek political speeches. Tashkent: O‘zMU Press.
2. Bektemirov, A. (2019). Political discourse in post-Soviet Uzbekistan: Nation-building and identity. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Churchill, W. (1940). We shall fight on the beaches. House of Commons Speech, London.
4. Fairclough, N. (1995). Critical discourse analysis: The critical study of language. London: Longman.
5. Kennedy, J.F. (1961). Inaugural Address. Washington, DC: The White House.
6. Mirziyoyev, Sh. (2020). Statement at the 75th Session of the UN General Assembly. New York: United Nations.
7. Obama, B. (2008). Election Night Victory Speech. Chicago, IL.
8. Van Dijk, T.A. (2006). Politics, ideology, and discourse. In K. Brown (Ed.), Encyclopedia of Language & Linguistics (pp. 728–740). Oxford: Elsevier.
9. Wodak, R. (2015). The politics of fear: What right-wing populist discourses mean. London: Sage.

ЦИФРОВАЯ ЛИЧНОСТЬ МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ: ФИЛОСОФСКИЕ МОДЕЛИ СУБЪЕКТНОСТИ

*Филиппов Ольгерд Александрович, Навоийский филиал НУВО
“PROFI UNIVERSITY”, доктор философии по философским
наукам (PhD)*

SHARQ VA G'ARB O'RTASIDAGI RAQAMLI SHAXS: SUBYEKTIVLIKNING FALSAFIY MODELLARI

*Filippov Olgerd Aleksandrovich, “PROFI UNIVERSITY” Milliy oliy
ta'lim universiteti Navoiy filiali, falsafa fanlari doktori (PhD)*

DIGITAL PERSONALITY BETWEEN EAST AND WEST: PHILOSOPHICAL MODELS OF SUBJECTIVITY

*Filippov Olgerd Aleksandrovich, Navoi Branch of the National
University of Higher Education “PROFI UNIVERSITY”, PhD in
Philosophy*

<https://orcid.org/0000-0001-9853-7559>

e-mail:
olgerdphilippow@mail.com

Аннотация: В данной статье цифровая личность осмыслена как способ существования на стыке алгоритмических инфраструктур и культурных техник самоформирования. В работе соединяются цивилизационный и герменевтический ракурсы с сопоставлением текстов и устойчивых цифровых практик. Показано, что распределенная субъектность собирается в режимах предиктивных подсказок и «data body», где выбор сдвигается к реактивным контурам; вместе с тем восточные традиции предлагают реляционную логику «я»: меру, паузу, ответственность слова. В этой точке схождения формулируется идея «удержания субъектности» как связки правовых гарантий (прозрачность алгоритмов, приватность, право на объяснение) и дисциплин внимания.

Ключевые слова: цифровая личность, распределенная субъектность, алгоритмизация, герменевтика, восточная философия, цифровая этика.

Annotatsiya: Maqolada “raqamli shaxs” algoritmik infratuzilmalar va o‘zini o‘zi shakllantirishning madaniy usullari chorrahasida paydo bo‘lish shakli sifatida ko‘rib chiqiladi. Uslubiy asos sivilizatsiyaviy va germenevtik yondashuvlarni matnlarning qiyosiy tahlili va barqaror raqamli amaliyotlar bilan birlashtiradi. Shu bilan birga, Sharq an‘analari “men”ning munosabat mantig‘i – o‘lchov, pauza, nutq mas‘uliyatini ochib beradi. Ushbu chiziqlarning kesishishi huquqiy kafolatlar (algoritmlarning shaffofligi, maxfiylik, tushuntirish huquqi) va diqqat intizomi sifatida “subyektivlikni saqlab qolish” tushunchasini shakllantiradi. O‘zbek konteksti ko‘p tilli interfeyslar, kontekstli xotira va ta’lim amaliyotlari orqali raqamli ildiz otish modelini taklif qiluvchi “an‘analar chorrahasi” sifatida taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli shaxs, taqsimlangan subyektivlik, algoritmlash, germenevtika, Sharq falsafasi, raqamli etika.

Abstract: This article examines the “digital personality” as a form of being emerging at the intersection of algorithmic infrastructures and cultural techniques of self-formation. The methodological approach combines civilizational and hermeneutic approaches with a comparative analysis of texts and sustainable digital practices. Eastern traditions reveal the relational logic of the responsibility of the “I” – measure, pause, word-as the intersection of these lines formulates the concept of “preserving subjectivity” as a connection between legal guarantees (transparency of algorithms, confidentiality, the right to explanation) and the discipline of attention. The Uzbek context is presented as a “crossroads of traditions”, offering a model of digital rootedness through multilingual interfaces, contextualization of memory, and educational practices.

Keywords: *digital personality, distributed subjectivity, algorithmization, hermeneutics, Eastern philosophy, digital ethics.*

ВВЕДЕНИЕ. В эпоху всеобщей цифровизации переосмысляются многие понятия гуманитарных наук, так, к примеру происходит с понимание личности. «Цифровая личность» - это не новая роль, а способ бытия, в котором «я» собирается на стыке алгоритмических инфраструктур и культурных техник самоформирования: биография пишется следами действий в сетях, а выбор все чаще возникает внутри предиктивных контуров и «тела данных» - data body [2,с.73,с.103]. Цифровая среда перестала быть инструментом и стала средой проектирования субъекта, меняя эпистемические опоры гуманитарного знания: трансформируются режимы памяти, распределения внимания и самопонимания [3,с.27]. Классическая европейская линия связывала субъект с автономией и саморефлексией – от картезианского «мыслящего я» до критики дисциплинарных механизмов у Фуко [4,с.112]. Сегодня эта опора смещается: профили конструируются алгоритмами на основании поведенческих паттернов, а архитектура рекомендаций предваряет опыт, подталкивая к реакции раньше, чем оформится суждение [2, с.103]. Но редукция к техно-пессимизму столь же поверхностна, как и утопизм: цифровая среда создает и новые формы солидарности, и новые дисциплины внимания. Чтобы избежать позиции «или-или», полезно поставить рядом две традиции понимания субъектности. Восточные мыслители предлагают реляционную логику «я»: личность как узел сопричастия добродетельному городу у Аль-Фараби [6,с.134]; приоритет самосознания, не сводимого к эмпирическим сигналам, у Ибн Сины [7,с.52]; язык как мера и ответственность у Навои [8,с.201], служение и соразмерность человеческого у Юсуфа Баласагуни [9,с.317]. Эти линии не отменяют правовые гарантии модерна, но дополняют их дисциплинами паузы, внимания, искренности и меры – тем, что в цифровом ускорении становится ресурсом «удержания субъектности». В таком ракурсе «цифровая личность» - узел, где сходятся алгоритмизация социальных практик, культурные коды самоформирования и локальные условия.

Рабочие гипотезы просты, - алгоритмические режимы ослабляют практику суждения, встраивая «я» в предиктивные контуры, но эффект этих режимов модифицируется

культурными матрицами [12,с.52]. При этом, восточные антропотехники – пауза, мера, служение, ответственность слова могут служить контрмеханизмами, если их связать с правовыми гарантиями: прозрачностью алгоритмов, приватностью, правом на объяснение [11,с.141]. Узбекский контекст показателен как «перекресток традиций»: здесь глобальные стандарты встречаются с локальными этиками и практиками памяти, а значит, возможна модель «цифрового укоренения» - многоязычные интерфейсы, контекстуализация следов, нормы «медленного слова» в образовании и администрировании[8, с.201].

Задача философии при этом не в том, чтобы выбирать «за» или «против» технологий, а в том, чтобы придать цифровой среде измерение ответственности и меры: замедлить там, где скорость разрушает суждение; вернуть право на паузу и уединение; сделать видимость управляемой человеком, а не только метриками платформ[6,с.134].

МЕТОДОЛОГИЯ. Методологически мы основываемся на связке цивилизационного и герменевтического подходов в сочетании с сравнительным чтением источников и наблюдением за устойчивыми цифровыми практиками. Цивилизационный ракурс позволяет не принимать «субъект» как абстрактную универсалию, а рассматривать его как историко-культурную форму, возникающую в конкретных институтах, языках, образовательных привычках и правовых режимах. Герменевтика удерживает внимание на производстве смысла: на том, как именно человек описывает себя в цифровой среде, каким языком формулирует мотивы, как меняются контуры «я» под воздействием интерфейсов и предиктивных культур; так фиксируется не только функциональная, но и смысловая сторона алгоритмизованных взаимодействий [3,с.12]. Практически это реализуется в трех связанных плоскостях: текстуально-концептуальная реконструкция (ближнее чтение восточных и европейских трактатов и современной критики для выявления понятий «мера», «пауза», «ответственность слова», «распределенная субъектность», «data body»), контекстуально-историческая интерпретация, функционально-практическая проверка на материале повторяемых цифровых механизмов – тех, что доступны

наблюдению: рекомендательные ленты, режимы видимости, настройки приватности, «охлаждающие» окна, отложенная отправка.

РЕЗУЛЬТАТЫ. В цифровой среде «я» складывается не как исходный центр суждения, а как операциональная сборка из повторяемых следов поведения, профилей и предиктивных сегментов: архитектура выбора смещается к реакции на подсвеченные системой опции, а рефлексия часто приходит постфактум и объясняет уже совершенное [3,с.27]. Граница частного и публичного размыта устойчивыми контурами видимости: метаданные, сетевые связи, история правок образуют «вторую биографию», читаемую алгоритмами [1,с.41]. Память делегируется сервисам – что хранить и как ранжировать, решается инфраструктурно, отсюда дробление внимания, нормализация темпа «сейчас» и сокращение окна для суждения [12, с.52].

Альтернативная логика, реконструированная из восточного корпуса, показывает, что субъектность устойчивее в ритмах, где мера и пауза институционализированы, язык несет ответственность, а самоформирование укоренено в общинных практиках [6,с.134;8,с.201]. Это не романтизация, а практическая архитектура внимания, которую можно встраивать в дизайн; приоритет внутренней работы «я» при этом сохраняется и не сводится к поведенческим сигналам [7,с.52]. Отсюда зоны синтеза и конфликта: скорость платформ против ритма дисциплин, универсализация интерфейсов против многоголосия и локальной поэтики, техническая перманентность следов против права на контекст и забвение, тотальная экспозиция против социально признанной паузы и уединения [9,с.317]. Сборка «удержания субъектности» оказывается измеримой: на уровне интерфейсов – «охлаждающие» окна, отложенная отправка, видимые отчеты о вмешательствах алгоритма, настраиваемая плотность уведомлений; на уровне норм – регламент пауз в образовании и управлении, многоязычие публичных сервисов, маркировка жанра и цели публикации, право на объяснение в пользовательском опыте, а не только в политике разработчика.

Индикаторы зрелости цифровой личности операциональны: способность выдерживать паузы перед действием; готовность выходить из оптимизированного решения, если оно противоречит смысловой цели; различение технической и смысловой памяти; поддержание

нескольких нарративов вместо одномерной ленты, пересмотр профиля как гипотезы, а не сущности [5,с.89]. Узбекский контекст демонстрирует, что «цифровое укоренение» не абстракция: многоязычные интерфейсы, интеграция локальных кодов памяти, поощрение «медленного слова» (чтение, совместная разметка, комментирование с паузами) снижают дрейф к реактивности и укрепляют связку правовых гарантий с культурными дисциплинами.

ОБСУЖДЕНИЕ. Таким образом, мы должны понимать, что скорость в цифровой архитектуре – это не просто удобство, а форма власти над вниманием; там, где интерфейс предвосхищает наш выбор, пауза становится не роскошью, а условием автономии. Если встроить ее в саму ткань сервисов от «охлаждающих» окон и отложенной публикации до регламентов ответа в образовательной и административной среде возвращается время для суждения, а значит, и пространство для ответственности. И здесь важно не противопоставлять «технологии» и «культуру», а соединять их: правовые гарантии (прозрачность, приватность, право на объяснение) должны переводиться в дизайн-паттерны, иначе они остаются декларациями [11, с.141]. И наоборот, культурные дисциплины – мера, внимательность, искренность должны становиться практиками интерфейса, а не моральными призывами.

Язык – второй важный аспект. Универсализирующие интерфейсы выравнивают речь, а вместе с ней способы самопонимания; поддержка многоголосия и локальных регистров речи – не «фольклор», а инструмент сохранения смысловой глубины субъекта. Когда система допускает «медленное слово» – жанровые пометы, контекст публикации, право на оговорку, снижается зависимость от реактивной самопрезентации и растет качество решения, пусть и ценой темпа [8,с.201]. То же касается памяти: техническая перманентность следов порождает асимметрию между «правом быть забытым» и «возможностью быть напомненным». Здесь уместны механизмы контекстуализации: датирование и пояснения к цитатам, маркировка цели публикации, режимы видимости по умолчанию, отчеты о вмешательствах алгоритма – все это переводит абстрактные права в опыт пользователя. Наконец, не стоит переоценивать «нейтральность персонализации»: петли data body действительно сокращают «диапазон удивления», и если не задать встречные ритмы, автономия

уплощается до отклика. Но это не приговор: там, где интерфейс разрешает паузу и альтернативу, где поощряется переключение регистра (молчание, приватная заметка, медленный комментарий), поведенческая инерция нарушается и субъект возвращает себе инициативу. В сухом остатке – никакой романтики: гуманизация цифровой среды сводится к проверяемым сцепкам между правом и дизайном, языком и ритмом; если эти сцепки заданы, система остаётся функциональной, а человек – способным к суждению, даже в окружении предиктивных подсказок [2,с.103].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Цифровая личность – не новый «вид человека» и не сведение субъекта к профилю; это сцена, где старые интуиции: автономия и сопричастность, право и мера, речь и молчание, проявляются в ином темпе и с иными рисками. Там, где скорость превращена в безальтернативную добродетель, автономия усыхает до отклика; но как только вводятся пауза и контекст, возвращается пространство для суждения. Реалистичный вывод прост: гуманизация цифровой среды не лозунг, а набор проверяемых сцепок между правовыми гарантиями и интерфейсным дизайном, между культурными дисциплинами внимания и предиктивными архитектурами. Прозрачность алгоритмов, приватность и право на объяснение должны чувствоваться в опыте – в «охлаждающих» окнах, отложенной отправке, отчетах о вмешательствах; в ответ – меры, пауза, ответственность слова переводятся из морализма в режим работы сервисов [3,с.12;2].

Субъект при этом не исчезает, а меняет способ присутствия: из «первопричины» он становится узлом связей и ритмов, но там, где ритм задан разумно, способность к самоформированию сохраняется. Восточные модели – сопричастность добродетельному порядку, приоритет самосознания, этика языка и служение – дают практику меры, которую можно институционализировать без романтизации прошлого; западные правовые протоколы удерживают границы видимости и ответственности. Их сочетание и составляет проект «удержания субъектности» в ускоренной среде [6, с.134].

Узбекский контекст здесь не периферия, а тест на применимость: многоязычные интерфейсы, контекстуализация памяти, поощрение «медленного слова» в образовании и администрировании показывают, что цифровое

укоренение возможно без потери функциональности систем и с выигрышем в человеческой видимости [12,с.52]. Если такой минимальный набор практик закреплён, формула «подключен – следовательно, становлюсь» перестаёт означать растворение в ленте и начинает означать работу над собой, в сети и вместе с другими. Это не метафора, а управляемый стандарт качества: там, где право, дизайн и дисциплины внимания собраны вместе, качество решений и ответственность слова растут статистически, а цифровая личность остаётся человеком, а не только «data body».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Т.: Восхождение сети / пер. с англ.; науч. ред. О.И.Шкаратан. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с. - ISBN 5-7598-0069-8.
2. Зубофф, Ш. Эпоха надзорного капитализма: битва за человеческое будущее на новых рубежах власти / пер. с англ. А.Ф.Васильевой; под ред. Я.Охонько, А.Смирнова. - М.: Изд-во Института Гайдара, 2022. - 784 с. - ISBN 978-5-93255-613-9.
3. Galloway, A.R. Protocol: How Control Exists after Decentralization. - Cambridge, MA: The MIT Press, 2004. - 260 p. - ISBN 978-0-262-57233-0.
4. Фуко М. Надзирать и наказывать: рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумова. - М.: Ад Маргинем Пресс, 2016. - 528 с. - ISBN 978-5-91103-430-6.
5. Декарт, Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. - М.: Наука, 2001. philosophy.ru
6. Аль-Фараби. Трактаты о политике и добродетельном граде. - Алматы: Ғылым, 1993.
7. Ибн Сина. Указания и наставления (аль-Ишарат ва-т-танбихат). - Душанбе: Дониш, 1980.
8. Навои, А. Избранные произведения. Т.1: Поэтика и проза. - Т.:Фан, 1987.
9. Юсуф Хас Хаджиб. Кутадгу билиг. - Алма-Ата: Наука, 1983.
10. Аль-Бируни, Абу Райхан. Индия / пер. с араб.; изд. подгот. А. Б.Халидов и др. - Ташкент: Фан, 1995. - 736 с. - ISBN 5-86218-165-2.
11. Ахмад Яссави. Диван-и хикмет. - Алматы: Жазушы, 1991.
12. Паризер, Э. За стеной фильтров: что Интернет скрывает от вас? / пер. с англ. А.Ширикова. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2012. - 304 с. - ISBN 978-5-91657-326-8.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT CHEGARALARINI QO'RIQLASHNING AYRIM HUQUQIY JIHATLARI

*Ahmadaliyev Barhayotjon Oybek o'g'li, mustaqil
izlanuvchi*

SOME LEGAL ASPECTS OF PROTECTING THE STATE BORDERS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

*Ahmadaliyev Barhayotjon Oybek oglu, independent
researcher*

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ГРАНИЦ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

*Ахмадалиев Бархаетжон Ойбек оглы, независимый
исследователь*

<https://orcid.org/0009-0006-6753-5036>

e-mail:
[ahmadaliyevbarhayot002@
gmail.com](mailto:ahmadaliyevbarhayot002@gmail.com)

Annotasiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralarini qo'riqlash masalalarining huquqiy jihatlari yoritiladi. Chegaralarni qo'riqlash tizimi mamlakat xavfsizligi, hududiy yaxlitligi va barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Shu munosabat bilan davlat chegaralarini himoya qilishga oid milliy qonunchilik, xalqaro huquqiy normalar hamda qo'shni davlatlar bilan hamkorlik mexanizmlari tahlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, chegara hududlarida tartibni saqlash, noqonuniy migratsiya, kontrabanda va terrorizmga qarshi kurashda huquqiy asoslarning o'rni ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: davlat chegarasi, qo'riqlash, xavfsizlik, qonunchilik, xalqaro huquq, hamkorlik, hududiy yaxlitlik.

Abstract: This article examines the legal aspects of protecting the state borders of the Republic of Uzbekistan. The border protection system plays a crucial role in ensuring national security, territorial integrity, and the stability of the country. In this context, the study analyzes national legislation, international legal norms, and mechanisms of cooperation with neighboring states in border security. Special attention is also given to the legal framework regulating border areas, as well as measures to counter illegal migration, smuggling, and terrorism.

Keywords: state border, protection, security, legislation, international law, cooperation, territorial integrity.

Аннотация: В статье рассматриваются правовые аспекты охраны государственных границ Республики Узбекистан. Система охраны границ играет важную роль в обеспечении национальной безопасности, территориальной целостности и стабильности страны. В связи с этим анализируются национальное законодательство, международно-правовые нормы, а также

механизмы сотрудничества с сопредельными государствами в сфере охраны границ. Кроме того, уделяется внимание вопросам правового регулирования порядка на приграничных территориях, противодействию незаконной миграции, контрабанде и терроризму.

Ключевые слова: государственная граница, охрана, безопасность, законодательство, международное право, сотрудничество, территориальная целостность.

KIRISH. Davlat chegaralari har bir mamlakat suvereniteti va mustaqilligining muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Chegaralarni qo'riqlash masalasi nafaqat huquqiy, balki siyosiy, iqtisodiy, harbiy va ijtimoiy barqarorlikning kafolati sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Chunki davlat chegaralari – hududiy yaxlitlik, milliy xavfsizlik, mustaqillik va xalqaro maydondagi barqarorlikni ta'minlovchi strategik omildir. Shu bois O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan o'q davlat chegaralarini aniq belgilash, qonunchilik asoslarini yaratish va ularni qo'riqlash tizimini mustahkamlashni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri qilib belgiladi. O'zbekistonning geosiyosiy joylashuvi ham ushbu masalaning naqadar muhim ekanini ko'rsatadi. Mamlakatimiz besh davlat – Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston bilan quruqlik chegarasiga ega bo'lib, umumiy chegaraning uzunligi qariyb 7000 kilometrni tashkil etadi. Bu esa chegaralarni huquqiy jihatdan to'g'ri belgilash va ularni samarali qo'riqlash masalasini yanada dolzarb qiladi. Ayniqsa, ayrim chegaradosh hududlarda tarixiy, etnik va ijtimoiy omillarning mavjudligi chegaralardagi muammolarni hal etishda xalqaro huquqiy normalar va o'zaro hamkorlik tamoyillariga amal qilishni talab qiladi. Davlat chegaralarini qo'riqlash – faqatgina harbiy yoki texnik choralar bilan emas, balki puxta ishlab chiqilgan huquqiy asoslar bilan ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Davlat chegaralari to'g'risida"gi qonun hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlar chegaralarni qo'riqlashda asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, xalqaro shartnomalar, ikki tomonlama bitimlar va mintaqaviy kelishuvlar ham chegaralar xavfsizligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

TADQIQOT MAQSADI. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralarini qo'riqlashning huquqiy jihatlarini chuqur tahlil qilish, milliy qonunchilikda mavjud me'yorlarni xalqaro huquqiy normalar bilan solishtirish hamda amaliyotda qo'llanilayotgan huquqiy mexanizmlarning samaradorligini aniqlashdan iborat.

MATERIAL VA METODLAR. Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralarini qo'riqlashning huquqiy jihatlarini ilmiy tahlil qilindi. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Davlat chegaralari to'g'risida"gi qonun, "Milliy xavfsizlik to'g'risida"gi qonun, "Davlat chegaralari rejimi to'g'risida"gi nizom" hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asos qilib olindi. Shuningdek, xalqaro huquq normalari, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti nizomi, davlatlar o'rtasida chegaralarni belgilash va qo'riqlashga oid xalqaro shartnomalar, ikki va ko'p tomonlama bitimlar, shuningdek, qo'shni davlatlar bilan tuzilgan huquqiy kelishuvlar tadqiqot materiali sifatida o'rganildi. Mazkur mavzuni yoritishda, shuningdek, **O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 223-moddasi**⁴⁶ ham muhim o'rin tutadi. Ushbu modda davlat chegarasini noqonuniy ravishda kesib o'tishga oid huquqiy javobgarlikni belgilab beradi. Moddaga ko'ra, davlat chegarasini belgilangan tartibni buzgan holda kesib o'tish, shuningdek, noqonuniy tarzda kirish yoki chiqish og'ir jinoyat hisoblanadi va ma'muriy emas, balki jinoyat javobgarligiga olib keladi. Bu norma davlat chegaralarini qo'riqlash tizimini mustahkamlash, noqonuniy migratsiya, kontrabanda, terrorchilik faoliyatlari hamda boshqa xavf-xatarlarning oldini olishda muhim huquqiy vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

⁴⁶<https://lex.uz/docs/-111453>

1. **Huquqiy tahlil metodi** – amaldagi milliy qonunchilik hujjatlari, jumladan, Jinoyat kodeksining 223-moddasi va xalqaro huquqiy me'yorlar taqqoslanib, davlat chegaralarini qo'riqlashga doir normalarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilindi.

2. **Taqqoslash metodi** – O'zbekiston tajribasi boshqa davlatlarning chegaralarni qo'riqlash amaliyoti bilan solishtirilib, umumiy va farqli jihatlar aniqlab chiqildi.

3. **Tarixiy-huquqiy metod** – O'zbekiston davlat chegaralari bilan bog'liq huquqiy jarayonlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari o'rganildi.

Shu tarzda, tadqiqotning metodologik asosi huquqiy tahlil, qiyosiy yondashuv, tarixiy va amaliy tadqiqot usullari uyg'unligidan iborat bo'lib, ular yordamida davlat chegaralarini qo'riqlashning huquqiy jihatlarini kompleks tarzda o'rganildi. Ayniqsa, Jinoyat kodeksining 223-moddasida belgilangan normalar davlat chegaralarini qo'riqlash tizimining muhim huquqiy kafolatlaridan biri sifatida alohida o'rganildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Davlat chegaralarini qo'riqlash bo'yicha huquqiy jihatlarini o'rganishda, avvalo milliy qonunchilik hamda xalqaro huquqiy normalar bilan bog'liq manbalar muhim ahamiyatga ega. Quyida asosiy adabiyotlarning tahlili keltiriladi. O'zbekiston Respublikasining "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonuni — chegaralarni belgilash, o'zgartirish, himoya qilish va qo'riqlash munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy normativ-huquqiy hujjatdir. Ushbu qonunning yangi tahriri (O'RQ-868) davlat chegarasini belgilash va qo'riqlash institutini mustahkamlashga qaratilgan yangicha yondashuvlarni o'z ichiga oladi[1]. Shuningdek, qonunning joriy tahriri chegaralarni ko'chirish, belgilash, qo'shni davlatlar bilan muzokaralar, delimitatsiya va demarkatsiya masalalarini huquqiy jihatdan tartibga soladi[2]. "Davlat chegarasi rejimi to'g'risidagi nizom" ham chegaralarni kesib o'tish, chegara nazorati va cheklangan hududlarni belgilash qoidalarini belgilab beradi[3]. Bular milliy qonunchilikdagi asosiy manbalarga aylangan bo'lsa-da, ular chegaralarni huquqiy qo'riqlash masalalarida hali ham ba'zi noaniqlik va

muammolarni o'zida mujassamlashtiradi — masalan, jinoyat va ma'muriy javobgarlik chegaralari, vakolatlar taqsimoti, chegara qo'shinlari va boshqa idoralar o'rtasidagi integratsiya masalalari.

Jinoyat kodeksi va jinoyat huquqi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 223-moddasi "Davlat chegarasini noqonuniy kesib o'tish" deb nomlanadi. Ushbu modda davlat chegarasini belgilangan tartibga rioya qilmasdan kesib o'tgan shaxsga nisbatan jinoyat javobgarligini belgilaydi. Modda birinchi qismida hududiy chegarani noqonuniy kesib o'tishni sodaroq ko'rinishda, ikkinchi qismida esa chegarani "yorib o'tish" yo'li bilan, guruh litsenziyasi, vakolatlardan suiiste'mol qilish kabi og'irlashtiruvchi holatlarda sodir etilgan hollar nazarda tutiladi[4]. **Lex.uz** ma'lumotlariga ko'ra, JK 223-moddasiga binoan sodir etilgan jinoyat chegara chizig'idan kesib o'tilgan va chegarani kesib o'tish punktlarida nazoratdan o'tgan paytdan boshlab tugallangan hisoblanadi[5]. Shunday qilib, JK 223-moddasi chegaralarni qo'riqlash huquqiy mexanizmlarining muhim komponentidir va ushbu moddaning qo'llanilishi chegarani buzgan shaxslarga nisbatan huquqiy javobgarlikni amalga oshirishda asosiy huquqiy baza bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy maqolalar va tadqiqot manbalari. Milliy va chet el olimlarining maqolalari va ilmiy tadqiqotlari ham bu sohani chuqurroq anglashga yordam beradi. Masalan, M.Raxmatov tomonidan yozilgan "Crimes Related to the Transferring Materials across the Customs Border of the Republic of Uzbekistan" maqolasida chegara va bojxona zonalarida uyushgan jinoyatlar, huquqiy nazorat mexanizmlari hamda sud amaliyoti tahlili muhokama qilingan[6]. Shuningdek, normativ-huquqiy yangilanishlar va qonun hujjatlarining muhokamalari O'zbekiston matbuotida keng yoritiladi. Masalan, "Yangi tahrirdagi "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonun" qabul qilingani haqida Norma.uz portali va Gazeta.uz saytlari keng maqolalar chop qiladi[1],[7].

Solishtirma (komparativ) tadqiqotlar. Xalqaro huquq, boshqa davlatlarning chegara qo'riqlash amaliyotlari ham adabiyotlar tahlilida qo'llaniladi. Masalan, boshqa davlatlarda chegara

bo'yicha xalqaro kelishuvlar, ikki tomonlama bitimlar va qo'shni davlatlar bilan delimitatsiya tajribasi yoritilgan ilmiy manbalar mavjud. Bu komparativ yondashuv O'zbekiston qonunchiligining kuchli va zaif jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Davlat chegaralarini qo'riqlash masalasi har qanday davlatning siyosiy mustaqilligi, hududiy yaxlitligi va milliy xavfsizligining eng asosiy kafolatlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi ham o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki yillardan boshlab davlat chegaralarini huquqiy va amaliy jihatdan qo'riqlash masalasini strategik yo'nalish sifatida belgilab oldi. Chunki chegaraning aniq belgilanishi va ularning mustahkam qo'riqlanishi nafaqat davlatning hududiy yaxlitligini, balki mamlakat ichki barqarorligini, iqtisodiy xavfsizligini, ijtimoiy muvozanatini ham ta'minlaydi. Shu boisdan ham oxirgi yillarda davlat chegaralari bo'yicha olib borilgan siyosiy, huquqiy va tashkiliy islohotlar mamlakatning milliy manfaatlariga xizmat qilmoqda. So'nggi yillarda Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida davlat chegaralarini mustahkamlash, qo'shni mamlakatlar bilan chegara delimitatsiyasi va demarkatsiyasini yakunlash, chegara hududlarida xavfsizlikni ta'minlash borasida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezident o'z nutqlarida mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish, qo'shni xalqlar o'rtasida do'stlik va birodarlikni

mustahkamlash orqali chegaralarda barqarorlikni ta'minlash mumkinligini ta'kidlab kelmoqda. Bu yondashuv faqatgina huquqiy va harbiy choralar emas, balki madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy vositalar orqali ham chegara xavfsizligini kafolatlash mumkinligini ko'rsatadi. Tahlil jarayonida ko'rinib turibdiki, davlat chegaralarini qo'riqlash huquqiy mexanizmlari bugungi kunda Konstitutsiya, "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonun, "Davlat chegarasi rejimi to'g'risida"gi nizom hamda Jinoyat kodeksining 223-moddasi orqali mustahkamlangan. Shu bilan birga, xalqaro huquqiy normalar va qo'shni davlatlar bilan tuzilgan shartnomalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy natijalar esa, bir tomondan, samarali hamkorlikni, ikkinchi tomondan esa, ayrim muammolarni ko'rsatmoqda. Xususan, noqonuniy migratsiya, kontrabanda, terrorizm va boshqa transmilliy xavflar chegara xavfsizligi oldida jiddiy sinov bo'lib qolmoqda. Tadqiqot uchun 2025-yil holatiga yaqin statistik ma'lumotlar yig'ildi. Rasmiy statistik ma'lumotlar chegara buzilishlari, noqonuniy kesib o'tish holatlari, migratsiya oqimlari va chegara nazorati faoliyatiga oid ko'rsatkichlar sifatida ishlatildi. Shu bilan birga, ba'zi ma'lumotlar to'g'ridan to'g'ri mavjud bo'lmagani uchun yaqin yillardagi ma'lumotlardan proyeksiya asosida foydalanildi.

Quyida 2025-yilga yaqin ma'lumotlarga tayangan holdagi chegara bilan bog'liq statistik ko'rsatkichlarning namunaviy jadvali:

Ko'rsatkich	Qiymat / holat	Izoh
Chegara uzunligi (taxminan)	~ 6 500 – 7 000 km	O'zbekiston quruqlik chegaralarining umumiy uzunligi
Noqonuniy chegara kesib o'tish holatlari (2024)	Ma'lumot mavjud emas / yillik	Davlat organlari statistik hisoblashlarda qayd etmagan
Migratsiya oqimlari (2025, 1-iyun)	631 660 nafar o'zbekistonlik Tojikistonga safar qilgan	2025-yilning yanvar-iyun davrida (Gazeta.uz)
O'zbekiston aholisi (2025, 1-iyul)	37,9 million kishi	Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra (one.uz)

Ushbu jadvalda ko'rsatilgan ma'lumotlar chegara bilan bog'liq masalalarning keng kontekstini tushunishga yordam beradi. Masalan, migratsiya oqimi chegara nazorati faoliyatining samaradorligini baholashda muhim indikator bo'lishi mumkin. Agar 2025-yil uchun chegara buzilishlari va chegara nazorati bo'yicha aniq ma'lumotlar mavjud bo'lganda, ular bu jadvalga qo'shimcha qo'yilar edi. Statistik ma'lumotlarning to'liqligi va aniqligi chegara qo'riqlash siyosatining samaradorligini baholashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, hozirgi tadqiqot doirasida chegara buzilishlari bo'yicha aniq rasmiy (2025-yil) raqamlar topilmadi. Bu esa davlat chegaralarini qo'riqlash tizimining ma'lumotlar bazasi hamda ochiqligi bo'yicha muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, birinchi yarim yillik migratsiya ko'rsatkichlari chegara yo'lidagi harakatlarning intensivligini aks ettiradi. 631 660 nafar O'zbekistonlik Tojikistonga safar qilgani haqida ma'lumot vizual migratsiya va chegara o'tkichlarining faoliyatiga bog'liq choralarni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi⁴⁷.

Tadqiqot natijalarini siyosiy kontekstga bog'lash maqsadida, Prezident Shavkat

Tadqiqot doirasida o'tkazilgan huquqiy tahlil milliy va xalqaro huquq normalarining chegara qo'riqlashga bo'lgan samaradorligini baholashga yordam berdi. Quyida kuchli va zaif tomonlar xulosalari:

Kuchli tomonlar:

1. **Huquqiy baza mavjudligi.** Milliy qonunchilikda "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonun va "Davlat chegarasi rejimi to'g'risidagi nizom" kabi hujjatlar chegara tartibini belgilash va qo'riqlash mexanizmlarini normativ asosga joylashtirgan.

2. **Jinoyat javobgarligi.** O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 223-moddasi "Davlat chegarasini noqonuniy ravishda kesib o'tish" deb ataladi. Ushbu norma

Mirziyoyevning chegara, mintaqaviy hamkorlik va xavfsizlik mavzulariga doir nutqlari tahlil qilindi. Prezidentning 80-sessiyasidagi BMT Bosh Assambleyasi nutqida u mintaqaviy barqarorlik, qo'shni davlatlar bilan do'stlik va chegara masalalarida samarali hamkorlikka urg'u berdi. Boshqa bir nutqida Prezident chegara hududlarida madaniy-gumanitar tadbirlar o'tkazish orqali xalqaro do'stlikni mustahkamlash taklifini bildirdi. Xususan, u har yili chegara hududlarida Navro'z bayrami kunlarida birgalikdagi konsertlar va do'stlik festivallarini o'tkazishni taklif qildi.

Ushbu nutqlar chegara siyosatini davlat rahbariyatining yaxlit siyosiy yo'nalishi bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi va huquqiy tahlil bilan qo'shilganda tadqiqotga mustahkam asos yaratadi. Prezident nutqlarida chegara xavfsizligi, mintaqaviy hamkorlik va suverenitet tamoyillari kontekstida: *"Bizning birgalikdagi sa'y-harakatlarimiz tufayli O'zbekiston va barcha qo'shni davlatlar davlat chegaralari bilan bog'liq ko'plab muammolarni hal qilishga muvaffaq bo'ldi"*⁴⁸. Ushbu iqtibos chegara masalalarida davlatlararo muloqot va hamkorlikni ustuvor yo'nalish sifatida ko'rsatadi.

chegara buzilish holatlariga nisbatan jiddiy huquqiy javobgarlik choralari belgilaydi. Bu chegara xavfsizligini ta'minlashda muhim huquqiy vosita hisoblanadi.

3. **Siyosiy iroda va rahbarlik e'tibori.** Prezident nutqlari, davlat siyosati va mintaqaviy hamkorlik tashabbuslari chegara masalasini strategik yo'nalishga aylantirib, chegara xavfsizligini faqat idoraviy masala emas, balki milliy xavfsizlikning ajralmas qismi sifatida ko'rsatib beradi.

Zaif tomonlar va muammolar:

1. **Statistik ma'lumotlarning yetishmasligi.** 2025-yilga oid chegara buzilishlari raqamlari rasmiy manbalarda ommaviy ravishda taqdim qilinmagan. Bu holat

⁴⁷https://www.gazeta.uz/oz/2025/08/11/punkt/?/78/uz_ru.pdf

⁴⁸Chrome extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://gadebate.un.org/sites/default/files/gastatements

chegara qo'riqlash faoliyatining ochiqqligi va monitoring tizimlarining zaifligini ko'rsatadi.

2. **Parametrlar talqini va sud amaliyoti xilma-xilligi.** JK 223-moddasi chegarani kesib o'tishga oid normani belgilasada, sud amaliyotida talqinlar farqliligi, jarayonlarning turlicha yuritilishi ehtimoli mavjud. Bu esa huquqiy tafovutlarga olib kelishi mumkin.

XULOSA. O'zbekiston Respublikasida davlat chegaralarini qo'riqlash masalasi strategik ahamiyat kasb etib, mamlakatning suvereniteti va hududiy yaxlitligini ta'minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Mustaqillik yillaridan boshlab ushbu yo'nalishda keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi, qonunchilik bazasi takomillashtirildi, zamonaviy texnologiyalar joriy qilindi va chegara qo'shinlarining moddiy-texnika ta'minoti mustahkamlandi. Ayniqsa, oxirgi yillarda Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan davlat xavfsizligini mustahkamlash, chegara hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish borasida ilgari surilgan tashabbuslar muhim amaliy samara bermoqda. Biroq tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, ayrim hududlarda noqonuniy o'tish, kontrabanda va boshqa turdagi tahdidlar hali ham mavjud. Bu esa tizimni yanada kuchaytirish, qo'riqlash mexanizmlarini takomillashtirish va aholining huquqiy madaniyatini oshirish zaruratini taqozo etadi. Chegara hududlarida yashovchi aholining ijtimoiy sharoitlarini yaxshilash, huquqiy tushuntirish ishlarini keng yo'lga qo'yish,

shuningdek, qo'shni davlatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash bu jarayonning ajralmas qismi bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi to'g'risida"gi Qonun (O'RQ-868) — Norma.uz, Gazeta.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi "Davlat chegarasi to'g'risida"gi qonunining tahrir va muhokamalari — Yuz.uz.
3. "Davlat chegarasi rejimi to'g'risidagi nizom" — Norma.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, 223-modda — Lex.uz.
5. Lex.uz huquqiy izohlarida JK 223-moddasining talqini.
6. M.Raxmatov. Crimes Related to the Transferring Materials across the Customs Border of the Republic of Uzbekistan. Ilmiy maqola.
7. Norma.uz / Gazeta.uz maqolalari yangi tahrirdagi davlat chegarasi qonuni haqida.
8. World Bank. Border Management and Trade Facilitation in Central Asia. — Washington DC, 2023.
9. International Crisis Group. Securing Borders in Central Asia: Risks and Opportunities. — Brussels, 2022.
10. Rasulov S. Huquqiy davlat va milliy xavfsizlik. — Toshkent: TDYU, 2021.
11. Xalilov I. Chegara xavfsizligi va xalqaro hamkorlik. — Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2020.

**“KITĀB AL-GHINWĀ-AL-MUNĀ FĪ ‘ILM AL-ṬIBB”
NIING TIBBIY VA FALSAFIY MAZMUNI HAMDA
UNING O‘RTA ASRLAR TIBBIYOTIGA TA’SIRI**

*Yuldasheva Lola Sagdullayevna, Toshkent davlat tibbiyot universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti*

**THE MEDICAL AND PHILOSOPHICAL
CONTENT OF THE TREATISE “KITĀB AL-GHINWĀ
AL-MUNĀ FĪ ‘ILM AL-ṬIBB” AND ITS INFLUENCE
ON MEDIEVAL MEDICINE**

*Yuldasheva Lola Sagdullayevna, Associate Professor, Department of
Social Sciences, Tashkent State Medical University*

**МЕДИЦИНСКОЕ И ФИЛОСОФСКОЕ
СОДЕРЖАНИЕ ТРАКТАТА “KITĀB AL-GHINWĀ
AL-MUNĀ FĪ ‘ILM AL-ṬIBB” И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА
МЕДИЦИНУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

*Юлдашева Лола Сагдуллаевна, доцент кафедры “Социальные
науки” Ташкентского государственного медицинского
университета*

<https://orcid.org/0009-0004-5709-3372>

e-mail:
lolayuldasheva@gmail.com

Annotatsiya: O‘rta asrlar islom tibbiyoti jahon ilm-fani rivojida muhim o‘rin egallab, empirik kuzatuvlar, falsafiy tafakkur va turli madaniy an‘analarni birlashtirgan murakkab ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Ushbu tadqiqot mashhur tabib Abu Mansur al-Hasan ibn Nuh al-Qumriyning “Kitāb al-ghinwa al-munā fī ‘ilm al-ṭibb” asarining mazmun-mohiyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Asarda tibbiy bilimlarning nazariy va amaliy jihatlari uyg‘unlashgan bo‘lib, u islom tibbiyoti taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Shuningdek, al-Qumriyning ilmiy merosi Avitsennaga yo‘l ochib bergan qarashlar sifatida qadrlanadi. Tadqiqot natijalari mazkur asar o‘rta asr ilmiy muhitida falsafiy dunyoqarash hamda tibbiy amaliyot integratsiyasini namoyon etganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Kitāb al-ghinwā-al-munā fī ‘ilm al-ṭibb, islom tibbiyoti, tibbiyot falsafasi, o‘rta asr ilm-fani, sog‘liqni saqlash va axloq, tibbiyot falsafasi.

Annotation: Medieval Islamic medicine occupied an important place in the development of world science, emerging as a complex intellectual tradition that integrated empirical observation, philosophical reflection, and diverse cultural practices. This study focuses on analyzing the content and significance of the renowned physician Abu Mansur al-Hasan ibn Nuh al-Qumri’s work “Kitāb al-ghinwa al-munā fī ‘ilm al-ṭibb”. The treatise demonstrates the synthesis of theoretical and practical medical knowledge, exerting a considerable influence on the advancement of Islamic medicine. Moreover, al-Qumri’s scholarly heritage is valued as a foundation that paved the way for Avicenna’s (Ibn Sina’s) intellectual development. The research highlights how this work reflects the integration of philosophical thought and medical practice within the scientific milieu of the medieval Islamic world.

Keywords: Kitāb al-ghinwa al-munā fī ‘ilm al-ṭibb, Islamic medicine, philosophy of medicine, medieval science, health and ethics, medical philosophy.

Аннотация: Средневековая исламская медицина заняла важное место в развитии мировой науки, представляя собой сложное интеллектуальное направление, объединяющее эмпирические наблюдения, философское осмысление и различные культурные традиции. Данное исследование посвящено анализу содержания и значимости труда известного врача Абу Мансура аль-Хасана ибн Нуха аль-Кумрия “Китаб аль-ghinwa аль-муна фи ‘ильм ат-тибб”. В сочинении органично соединены теоретические и практические аспекты медицины, что оказало существенное влияние на развитие исламской медицинской традиции. Научное наследие аль-Кумрия ценится как фундамент, подготовивший почву для интеллектуального становления Авиценны (Ибн Сины). Результаты исследования показывают, что данный труд отражает интеграцию философского мировоззрения и медицинской практики в научной среде средневекового исламского мира.

Ключевые слова: Китаб аль-ghinwa аль-муна фи ‘ильм ат-тибб, исламская медицина, философия медицины, средневековая наука, здоровье и этика, медицинская философия.

KIRISH. O‘rta asrlar islom ilm-fanining taraqqiyot davri insoniyat sivilizatsiyasi tarixida “Oltin asr” sifatida e’tirof etiladi. Bu davrda nafaqat tabiiy fanlar, balki falsafa, tibbiyot va boshqa sohalar ham yuksak darajada rivojlangan bo‘lib, ularning yutuqlari keyingi asrlar ilmiy tafakkuriga mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, tibbiyot sohasi empirik kuzatuvlar, tajribaviy amaliyot va falsafiy mushohadalarni o‘zida mujassam etgan holda, o‘ziga xos ilmiy maktabni shakllantirdi. Shu nuqtayi nazardan, mashhur tabib Abu Mansur al-Hasan ibn Nuh al-Qumriyning “Kitāb al-ghinwa al-munā fī ‘ilm al-ṭibb” asari o‘rta asr islom tibbiyotining eng muhim manbalaridan biri sifatida alohida o‘rin tutadi. Mazkur qomusiy asar o‘z davrida tibbiy bilimlarning tizimlashtirilishi, amaliyotda qo‘llanishi hamda falsafiy qarashlar bilan uyg‘unlashganligi jihatidan alohida ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI. Maqola matn tahlili va qiyosiy baholashni uyg‘unlashtirgan tarixiy-falsafiy yondashuvga asoslanadi. Asosiy e’tibor “Kitāb al-ghinwa-al-munā fī ‘ilm al-ṭibb” asarining saqlanib qolgan arabcha qo‘lyozmalariga, ayniqsa xalqaro kutubxonalarda mavjud bo‘lganlariga qaratilgan bo‘lib, matnning tuzilishi va konseptual asoslarini aniqlashni maqsad qilgan. Asar keng qamrovli yunon-arab tibbiyot an‘analari doirasida o‘rganilgan, bu esa Gippokrat va Galen tibbiyotining davomiyligini hamda islom olimlari kiritgan yangiliklarni kuzatish imkonini beradi[13]. Bundan tashqari, risoladagi tibbiy fikr-mulohazalar zahirida yotgan axloqiy va metafizik jihatlarini yoritish uchun falsafiy talqin qo‘llanilgan. Matnning tibbiy va falsafiy

ahamiyatini har tomonlama tushunish uchun ikkilamchi manbalardan, jumladan islom fani tarixi bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlardan ham foydalanilgan [14].

TADQIQOT MUHOKAMASI. “Kitāb al-ghinwa-al-munā fī ‘ilm al-ṭibb” asarining tuzilishi Abu Mansur al-Qumriyning tizimli yondashuvini namoyon etadi. Tibbiyotga oid ko‘plab tarqoq to‘plamlardan farqli o‘laroq, uning asari puxta o‘ylangan pedagogik tartibda tuzilgan. Risolada avval bosh qismidan boshlanib, anatomik jihatdan pastga tomon yo‘naladi: ko‘z, quloq, burun, og‘iz va tomoq kasalliklarini ko‘rib chiqadi, so‘ngra ko‘krak va qorin kasalliklariga o‘tadi. Keyingi bo‘limlarda tashqi jarohatlar, yaralar, suyak sinishlari va jarrohlik amaliyotlari tasvirlanadi, undan so‘ng isitma va mijoz buzilishi kabi tizimli kasalliklar bayon etiladi. Asar batafsil dori-darmon tavsiyalari bilan yakunlanadi. Ushbu tuzilma Galen va Gippokrat ta’sirini aks ettirsa-da, al-Qumriyning pedagogik maqsadi shifokorlarga tashxis qo‘yish va davolash uchun aniq yo‘riqnoma taqdim etishdan iborat edi[3]. Al-Qumriyning asari amaliy tibbiyotga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Har bir kasallik toifasi nafaqat nazariy ta’riflar, balki amaliyotchi shifokorlar uchun tushunarli bo‘lgan davolash usullari bilan birga keltirilgan. Masalan, u isitma shunchaki tanadagi ortiqcha issiqlik ekanligini aytib o‘tish bilan cheklanmaydi, balki isitmalarni turli xillarga ajratadi: o‘tkir, surunkali, kundalik, uch kunlik, to‘rt kunlik[12].

Al-Qumriyning gumoral nazariyani qabul qilishi uni yunon-arab tibbiyot an‘analari doirasiga mustahkam o‘rnatadi. Salomatlik to‘rt xilt – qon, balg‘am, sariq safro va qora safro muvozanati sifatida ta’riflanadi, bular mos ravishda issiq,

sovuq, nam va quruq xususiyatlarga ega[4]. Kasallik ushbu muvozanat noto'g'ri ovqatlanish, atrof-muhit o'zgarishlari yoki ruhiy holatning buzilishi natijasida izdan chiqqanda paydo bo'ladi. Shu sababli, davolash jarayoni qarama-qarshi xususiyatlarga ega moddalarni qo'llash, maxsus parhez belgilash yoki qon olish va tozalash usullarini qo'llash orqali muvozanatni qayta tiklashga qaratilgan. Al-Qumriy ta'kidlashicha, qayg'u, qo'rquv, g'azab va haddan ziyod quvonch kabi tuyg'ular tananing holatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, qayg'u ovqat hazm qilish tizimining buzilishiga olib kelishi, qo'rquv esa yurak urishini izdan chiqarishi mumkin[5]. Ushbu bog'liqliklarni tan olish orqali u zamonaviy psixosomatik tibbiyotning ayrim jihatlarini oldindan ko'ra bilgan. Uning tahlili shuni ko'rsatadiki, shifokor faqat jismoniy belgilarga emas, balki bemorning hissiy va ruhiy holatiga ham e'tibor qaratishi lozim. Shu ma'noda tibbiyot tor texnik hunar emas, balki inson mavjudligining yaxlit ilmiga aylanadi.

TADQIQOT NATIJALARI. Asarning axloqiy jihat ham e'tiborga molikdir. Al-Qumriy shifokor shaxsida axloqiy fazilatlarining mujassam bo'lishini muhim deb hisoblab, ularning asosiylari sifatida rostgo'ylik, mehr-shafqat, kamtarlik va Alloh oldidagi mas'uliyat hissiga to'xtaladi. U hatto eng mohir shifokor ham, agar axloqiy yaxlitlikka ega bo'lmasa, ishonchga loyiq bo'lolmasligini ta'kidlaydi, chunki davolash shunchaki texnik aralashuv emas, balki muqaddas omonatdir. Bu axloqiy yondashuv tibbiyotni falsafa va din bilan uyg'unlashtiradi, uning ma'naviy kasb sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Al-Qumriy uchun shifokor hayot va salomatlik posboni bo'lib, u ham ilmiy aniqlik, ham ma'naviy yaxlitlik bilan faoliyat yuritishi lozim[6]. "Kitāb al-ghinā-al-munā fī 'ilm al-tibb"ning ilmiy ta'siri Ibn Sinoning "Tib qonunlari" asarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Tarixiy manbalarda al-Qumriy Ibn Sinoning ilk ustozlaridan biri sifatida tilga olingan bo'lib, matnlar o'rtasidagi o'xshashliklar bu aloqani tasdiqlaydi[7]. "Tib qonunlari" al-Qumriyning kasalliklarni tizimli tartibga solish, isitmalarni tasniflash va farmakologiyani uyg'unlashtirish usullarini o'zida saqlab qolgan holda, ularni yanada keng qamrovli sintezga aylantirgan. Shu ma'noda, al-Qumriy yunon-rim

merosi bilan Ibn Sinoning ulkan sintezi o'rtasida muhim bog'lovchi vazifasini o'tagan. Uning asari islom intellektual olamida bilimlar qanday uzatilgani, moslashtirilgani va taraqqiy ettirilganini yaqqol namoyon etadi[11].

Qo'lyozma an'anasi kitobning nafaqat bilim beruvchi manba sifatidagi, balki tarbiyaviy va ma'naviy-ma'rifiy vazifalarini ham tasdiqlaydi. AQSH Milliy tibbiyot kutubxonasi, "Wellcome" kutubxonasi hamda Eron va Markaziy Osiyodagi boshqa to'plamlarda saqlanib qolgan nusxalar matnning tibbiyot maktablarida keng o'rganilganini ko'rsatadi[8]. Nazariy va amaliy yo'riqnomalarning uyg'unligi bilan ajralib turuvchi mazkur asar, o'zining aniq tuzilishi orqali talabalar uchun qulaylik yaratgan, uning chuqur mazmuni esa tajribali shifokorlar uchun qo'shimcha ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etgan. Kasallik nafaqat organizmning buzilishi, balki keng qamrovli mavjudlik tartibidagi uyg'unlikning buzilishidir. Shu sababli, davolash nafaqat texnik aralashuvni, balki axloqiy yo'l-yo'riq, ruhiy muvozanat va ma'naviy yo'nalishni ham talab qiladi[9]. Zamonaviy tibbiyot ba'zan bemorlarni biologik mexanizmlarga aylantirayotgan bir davrda, al-Qumriyning jismoniy, ruhiy va axloqiy jihatlarini uyg'unlashtirishni talab qilishi sog'liqni saqlashning insonparvarlik asoslarini eslatib turadi[10].

XULOSA. "Kitāb al-ghinā-al-munā fī 'ilm al-tibb" o'z davri tibbiyot tafakkurining muhim bosqichini belgilab, tajribaga asoslangan aniqlikni falsafiy izlanishlarning chuqurligi bilan uyg'unlashtiradi. Uning o'rta asr tibbiyotiga qo'shgan hissasi ikki yo'nalishda: shifokorlar uchun mukammal qo'llanma yaratdi hamda tana, ruh va jamiyatni o'z ichiga olgan salomatlikning falsafiy tasavvurini shakllantirdi. Mazkur asar Ibn Sinoning tibbiy merosini shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan, shuningdek, uning ta'siri islom olamidan tashqariga ham yoyilib, Yevropada tibbiy tafakkur rivojiga zamin yaratgan. Uning tibbiy-falsafiy mazmuni va tarixiy ahamiyatini tahlil qilar ekanmiz, al-Qumriyning nafaqat mohir amaliyotchi, balki tibbiyotni axloqiy va aqliy fan sifatida talqin etgan, bugungi kunda ham chuqur mulohazaga undovchi mutafakkir sifatida e'tirof etamiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bos, G. (1996). *The Latin and Hebrew translations of Avicenna's Canon of Medicine*. Leiden: Brill.
2. Gutas, D. (2001). *Avicenna and the Aristotelian tradition: Introduction to reading Avicenna's philosophical works*. Leiden: Brill.
3. Pormann, P. E., & Savage-Smith, E. (2007). *Medieval Islamic medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
4. Savage-Smith, E. (1996). *Islamic medicine*. London: British Library.
5. Sezgin, F. (1967). *Geschichte des arabischen Schrifttums, Band III: Medizin, Pharmakologie, Zoologie, Tierheilkunde bis ca. 430 H.* Leiden: Brill.
6. Shoja, M. M., Tubbs, R. S., & Loukas, M. (2011). *Avicenna and the clinical examination*. Child's Nervous System, 27(12), 2017–2021.
7. Ullmann, M. (1970). *Islamic medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
8. National Library of Medicine. (n.d.). *Kitab al-Ghina wa-l-Munya: Manuscript record*. Retrieved from <https://www.nlm.nih.gov/hmd/arabic>.
9. Wellcome Library. (n.d.). *Kitab al-Ghina wa-l-Munya: Arabic medical manuscripts catalogue*. Retrieved from <https://wellcomelibrary.org>
10. Дустёров А., L.S.Yuldasheva Abu Mansur Ibn Nux Qumriyning tibbiy asarlarining falsafiy tahlili. Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. Jild: 04. Nashr: 06/ June–2024. ISSN: 2181-2608 www.sciencebox.uz 8-9 PP.
11. Юлдашева, Л.С. духовный мир каждого человека – это его духовная сила. // ORIENSS. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-spiritual-world-of-every-individual-is-his-spiritual-power> (дата обращения: 03.10.2025).
12. Юлдашева, Л.С., & Шониёзов, Ш.С. (2023). Абу Бакр ар-Розийнинг илм сарчашмаси. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 68-72.
13. Проблемы и перспективы народной медицины. (2024). *Всемирный вестник социальных наук*, 34, 92-4. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/4220>
14. Л. С. Юлдашева. (2024). Ибн Сино қарашларида фалсафа ва таъбабат диалектикаси. Зенодо. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14059757>

TAZKIRALARDA MUALLIFNING SHAXSIY QARASHLARI VA TARIXIY VOQELIK BILAN UYG'UNLIGI

Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna, Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi

ЛИЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ АВТОРА В ТАЗКИРАХ И ИХ СООТВЕТСТВИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕЙТЕЛЬНОСТИ

Мирахмедова Шохид Нусратиллоевна, преподаватель кафедры "Межфакультетские социальные науки" Гуманитарного факультета Чирчикского государственного педагогического университета

THE AUTHOR'S PERSONAL VIEWS IN TAZKIRAS AND THEIR CORRESPONDENCE WITH HISTORICAL REALITY

Mirakhmedova Shokhida Nusratilloevna, Lecturer at the Department of Interfaculty Social Sciences, Faculty of Humanities, Chirchik State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0007-2302-2818>

0007-2302-2818

e-mail:

shohidamirahmedova41@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq mumtoz adabiy merosida alohida o'rin tutgan "tazkira janri"ning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Muallifning shaxsiy qarashlari, estetik didi va falsafiy dunyoqarashi qanday qilib tarixiy voqeliklar bilan uyg'unlashgani yoritiladi. Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Nasoyim ul muhabbat" Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston" kabi asarlari misolida tazkiralarda subyektiv baholash, davr adabiy muhiti va tarixiy haqiqatning o'zaro bog'liqligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: tazkira, tarixiy voqelik, muallif qarashlari, adabiy muhit, estetik dunyoqarash, Sharq mumtoz adabiyoti.

Annotation: This article analyzes the specific features of the "tazkira genre", which occupies a special place in the classical literary heritage of the East. It highlights how the author's personal views, aesthetic taste and philosophical worldview are combined with historical realities. The works of Davlatshah Samarkandiy "Tazkirat ush-shuaro", Alisher Navoiy's "Majolis un-nafois", "Nasoyim ul muhabbat" and Abdurakhmon Jamiy's "Bahoristan" are used as examples to show the subjective assessment in tazkiras, the interrelation of the literary environment of the period and historical reality.

Keywords: tazkira, historical reality, author's views, literary environment, aesthetic worldview, classical Eastern literature.

Аннотация: В статье анализируются особенности жанра "тазkira", занимающего особое место в классическом литературном наследии Востока. Показывается, как личные взгляды, эстетический вкус и философское мировоззрение автора сочетаются с историческими реалиями. На примере произведений Давлатшаха Самарканди "Тазкират уш-шуаро", "Маджолис ун-нафоис" Алишера Навои, "Насоим ул-мухаббат" и "Бахористан" Абдурахмона Джами показана

субъективная оценка тазкиратов, взаимосвязь литературной среды того времени и исторической действительности.

Ключевые слова: тазкираты, историческая реальность, авторские взгляды, литературная среда, эстетическое мировоззрение, классическая восточная литература.

KIRISH. Sharq adabiy merosida “tazkira” janri alohida o‘rin tutadi. Bu asarlar nafaqat adabiy-badiiy ijodkorlar haqida ma’lumot beruvchi manba, balki muallifning davr voqeliklariga munosabati va shaxsiy qarashlarini ham aks ettiruvchi manbadir. Tazkiralar tarixiy sharoit, ijtimoiy-ma’naviy muhit va adabiy hayotning uyg‘un tasvirini o‘zida mujassamlashtiradi.

Tazkiralar ko‘pincha shoir va adiblar tarjimai holi, ularning ijodi, axloqiy qiyofasi haqida yozilgan. Lekin oddiy tarjimai hol emas, balki muallifning “subyektiv qarashlari”, shaxsiy munosabati ham ko‘zga tashlanadi. Muallif qarashlari va davr voqeligidagi uyg‘unligi keng yoritib beriladi¹. Har bir tazkira muallifi o‘z davrining “ijtimoiy-siyosiy muhitidan” kelib chiqib fikr bildirgan. Masalan, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asarida Temuriylar davridagi adabiy hayot, siyosiy homiylik va muallifning o‘ziga xos qarashlari mujassam etilgan². Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida so‘fiylik va ruhoniylar qadriyatlar muallif qarashlari orqali bayon qilingan bo‘lsa, “Majolis un-nafois”da badiiy-estetik qarashlarini davr voqeligi bilan bog‘lagan. Demak, tazkira — bu tarixiy hujjat emas, balki tarixiy voqelikning muallif nigohidan o‘tgan badiiy talqinidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Adabiyot inson ma’naviyatini shakllantiruvchi asosiy manbadir, yosh avlodni ma’naviy barkamol qilib tarbiyalashda uning ahamiyati beqiyosdir. Adabiy asar ko‘z oldingizda kechayotgan ayqash-uyqash hodisalar girdobini ma’lum tizimga keltirib, undan sizning ko‘zingizga, ongingizga ma’no, mazmun chiqarib beradi. Badiiy asar yetti yashardan yetmish yashargacha hammaga tushunarli, hamma

ham undan o‘z fahm-farosatiga loyiq bir hissa chiqara oladi. Shu sababli adabiyot – ibrat maktabi, mehr parvarishidir. Mumtoz adabiyot borliq haqiqatining botiniy jihatini zohiriy timsollar vositasida majoziy bayon etish qudratiga ega. Ana shu xislati tufayli u inson ruhini borliq haqiqati bilan uyg‘unlashtirishga yordam beruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi³.

Shulardan kelib chiqqanda har bir millat yoki mintaqa adabiyoti rivojini ushbu millat yoki mintaq xalqlarining ma’naviy kamoloti bilan bog‘lanishda olib qaralsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Islom mintaqa madaniyati doirasiga kiruvchi xalqlarning ma’naviy kamolot jarayonini davrlashtirganda quyidagi uch asosiy davrni alohida ajratib qaraladi:

1. Islomgacha turli millatlar ma’naviyatining shakllanishi (eng qadimgi davrlardan – VII yoki VIII asr boshlarigacha).

2. Islom mintaq madaniyati doirasida turli millatlar ma’naviyatining takomili (VIII - XV asrlar).

3. Yangi davr jahon madaniyati miqyosida milliy ma’naviyatlar ahvoli (XVI - XX asrlar)⁴.

IX asrda Bag‘dodda taqvodorlikni su‘iste‘mol qilinishiga (demagogiya) qarshi “Riyo” haqida ta‘limot yuzaga keldi. Undan (Nishopurda) “Malomatiya” (malomat qiluvchilar) oqimi tariqati kelib chiqdi. Bular orasida Junayd Bag‘dodiy (vft. 911) “sayyidu-t-toifa” nomini oldi⁵.

Tadqiqot ishimizda tarixiylik, qiyosiy tahlil, analiz va sintez metodlaridan foydalanildi.

MUHOKAMA. Islom shariatiga asoslangan tariqat va uning odobini, uning g‘oyalarini inson ongi va qalbiga singdirishning eng maqbul yo‘llaridan biri bu “adabiyot” va u asosida shakllanadigan badiiy asarlarning o‘rni va

¹ <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/yangi-kitoblar/fariddin-attor-tazkiratul-avliyo>

² Davlatshoh Samarqandiy. “Tazkirat ush-shuaro”. – Toshkent: Fan, 1961. – B.155.

³ Исламов Х.И. “Насойимул мухаббат” Алишера Навои и его научно-критический текст: Дисс. на соискание канд филол. наук. – Т., 1990. – B.87.

⁴ Жузжоний М. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001. – B. 45.

⁵ М.Қодиров. “Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури: ўқув қўлланма. – Тошкент: 2010, (5-боб, 150–151).

ahamiyati katta ekanligini tariqat yo'lida bo'lgan avliyo-mashoyixlar anglab yetganlar. Va o'z navbatida ana shunday avliyo-mashoyixlar orasidan badiiy adabiyot bilan shug'ullanuvchi va uning yaratuvchisi bo'lgan mutafakkir-avliyolar yetishib chiqdilar. Attor va Navoiy ana shunday mutafakkir-avliyo zotlardan hisoblanadi. Biz buni ulaning asarlari, ayniqsa Attorning "Tazkirat ul-avliyo" va Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarlari misolida bilib olishimiz mumkin.

Bizga ma'lumki, adabiyotshunoslikka badiiy ifodaning nazm va nasr shakli bir-biridan keskin farq qiladi. Sababi, nazmda yuqori pog'onada chiqib qalam tebratgan ijodkor balki nasrda mahorat bilan ijod qilmasligi ehtimoldan xoli bo'lmasligi kabi mashhur nasrnavis ijodkor ham ma'lum bir narsa (voqeaga munosabat)ni she'riy (nazmiy) yo'l bilan yoza olmasligi mumkin.

Bundan shu ma'no kelib chiqadiki, nazmda ham, nasrda ham bir xil ijod qilish har kimga ham nasib etavermaydi. Attor va Navoiyning buyukligi va ularning asarlaridagi o'xshashlikning sabablaridan biri bu ikki qalam sohiblarining ikkala shaklda ham tengsiz asarlar yarata olish qobiliyatiga egaligi bo'lsa, ikkinchidan, ikkala ijodkor shoir-yozuvchi bo'lishi bilan bir qatorda mutasavvufdir.

Attor va Navoiy "Tazkirat ul-avliyo" va "Nasoyim ul-muhabbat" asarlaridagi mashoyixlar siymosini tasvirlashda butunlay boshqa yo'ldan boradilar. Bu asarlardagi mashoyixlarni tasvirlashda turli ortiqcha jimjimadorlik, mubolag'aga boy so'zlar, ifodalardan imkon qadar maksimal darajada qochadilar. Bu mualliflar o'zlarigacha bo'lgan mashoyixlar firqalarini tuzishda iloji boricha aniq manbalarga tayanishga harakat qilsalar, o'zlari bilan bir davrda yashagan, hayotda o'zlari ko'rgan, bilgan voqealarni o'ta aniq qilib ifodalashga harakat qiladilar. Eng muhimi, hech yerda kitobxonni chalg'itmaslikka harakat qiladilar. Mashoyixlar haqida badiiy ta'rif ko'proq firqa boshida keladi. Bundan tashqari, asarlardan matni joy olgan mashoyixlar haqidagi agiografik ma'lumotlar, turli asarlardan olingan naql, rivoyat, hikoyat, hikmatli so'zlar, she'riy tarzidagi parchalar bayonida ham badiiylikka yo'g'irilgan ta'rif-u tavsiflar mavjud.

Haqiqatan ham, Attor va Navoiyning nasriy tili – o'ziga xos. Ayniqsa, "Tazkirat ul-avliyo" va

"Nasoyim ul-muhabbat" asarlardagi til mualliflarning boshqa ijod mahsullaridagidan keskin farq qilib turadi. Bu ikki asarda ulug' kalom va qalam sohiblarining real insonlar siymosini yaratish mahorati namoyon bo'ladi. Shu boisdan, ham adabiyotshunos va tilshunos olimlarimiz ham bu tilni o'rganish yo'lida ko'plab ishlarni amalga oshirishlariga to'g'ri keladi. Sababiki, XV asr tili bugungi til emas, albatta. Navoiyning tili ayniqsa nasriy asarlari tili bugungi o'quvchi uchun juda murakkab bo'lgan til. Shuning uchun ham, Navoiyning barcha nasriy asralariga tabdil matni tayyorlanishi kerak. Bu esa, o'z navbatida Navoiy asarlarini omma orasida tahlil qilish va undan bahramand bo'lishni ta'minlaydi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, so'z mulkingning sultonlari tasavvuf va tavhid ilmining nozik masalalari, ma'rifat asrori, tariqat maqomlari, poklanish jarayoni va ruhiy kamolot darajalarini ramziy-tamsiliy hikoyatlar talqini, hayajonli, lekin yorqin she'riy satrlarda tasvirlaganlar. Bu esa tasavvufning sof nazariy ma'nolarini teran anglashilishi, shuningdek, sufiyona g'oyalarning ommaviylashuviga yo'l ochgan.

XULOSA. Tazkiralar nafaqat adabiy-badiiy merosni jamlovchi manba, balki muallif shaxsiy qarashlari, ma'naviy-intellektual olami va tarixiy davr voqeligini uyg'un holda aks ettiruvchi noyob asarlardir. Tazkira mualliflari o'z davrining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy va madaniy jarayonlariga befarq bo'lmagan, ularni asarlarida shaxsiy kuzatuv, munosabat va falsafiy mulohazalari bilan uyg'unlashtirgan. Shu bois tazkiralar orqali biz nafaqat alohida shaxslar hayoti va ijodini, balki o'sha davr ijtimoiy muhitini ham anglash imkoniga ega bo'lamiz.

Muallif shaxsiy qarashlari tazkiraning badiiy ifoda uslubi, tanlangan mavzular va baholash mezonlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Tarixiy voqelik esa voqealar ketma-ketligi, shaxslararo munosabatlar va davrning ma'naviy muhitini yoritishda namoyon bo'ladi. Bu ikki omilning uyg'unligi tazkiralarni nafaqat adabiy, balki tarixiy-falsafiy manba sifatida ham bebaho qiladi.

Shunday qilib, tazkira asarlari muallif shaxsiy qarashlari bilan tarixiy voqelikni birlashtirgan holda, milliy adabiy merosning tarixiy xotirasini mustahkamlashda va davr

tafakkurini tadqiq etishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davlatshoh Samarqandiy. Tazkirat ushshuaro. – Toshkent: Fan, 1961.-B-155.
2. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1981.-B-187.
3. Исламов Х.И. Насойимул муҳаббат. Алишера Навои и его научно-критический текст: дисс. на соискание канд. филол. наук . – Т., 1990. –В.87.
4. Жузжоний М. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001.- В. 45.
5. М.Қодиров. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури: ўқув қўлланма. – Тошкент: 2010, (5-боб, 150–151).
6. Omonov Sh., Abdug'afurov A. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1999.-B.177.
7. Jomiy, Abdurahmon. Bahoriston. – Dushanbe, 1975.-B-143.
8. Bertels E.E. Navoiy va uning davri. – Moskva: Nauka, 1965. –B-234.
9. Omonov Sh., Abdug'afurov A. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1999.-B-177.
10. Кошанова Н. М. Ўзаро рақобат ва назорат муҳитини шакллантиришда таълим кластерининг асосий хусусиятлари //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. CSPI conference 1. – С. 103-108.

XX ASR NEMIS VA JAHON ADABIYOTIDA HERMANN HESSE MEROSI

Babaniyozova Oydin Allaberganovna, stajor o'qituvchi

THE LEGACY OF HERMANN HESSE IN XX TH CENTURY GERMAN AND WORLD LITERATURE

Babaniyozova Oydin Allaberganovna, trainee lecturer

НАСЛЕДИЕ ГЕРМАНА ГЕССЕ В НЕМЕЦКОЙ И МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Бабаниязова Ойдин Аллабергановна, стажёр-преподаватель

<https://orcid.org/0009-0009-5140-4949>

e-mail:

oydin.babaniyozova.96@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr nemis adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Hermann Hesse ijodi va uning jahon adabiyotidagi o'rni ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Hesse ijodining falsafiy-estetik asoslari, Sharq va G'arb madaniy an'analari bilan uzviy bog'liqligi, yozuvchining asarlarida inson ruhiyati, shaxsiy erkinlik, jamiyat va shaxs o'rtasidagi murakkab munosabatlarning yoritilishi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, "Siddhartha", "Steppenwolf", "Das Glasperlenspiel" kabi asarlarida ilgari surilgan falsafiy g'oyalar, ularning zamonaviy talqini va adabiy jarayondagi ahamiyati yoritiladi. Maqolada shuningdek Hesse ijodining nemis modernizmi, ekzistensializm va psixoanalitik adabiyot bilan aloqalari, shuningdek, o'zbek adabiyotidagi qabul qilinishi haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Hermann Hesse, XX asr nemis adabiyoti, jahon adabiyoti, falsafiy-estetik qarashlar, Siddhartha, Steppenwolf, Glasperlenspiel, ekzistensializm, tarjima, adabiy ta'sir.

Annotation: This article presents a scholarly analysis of the works of Hermann Hesse, one of the prominent figures of 20th-century German literature, and his place in world literature. It examines the philosophical and aesthetic foundations of Hesse's writing, its deep connection with Eastern and Western cultural traditions, and the portrayal of the human psyche, personal freedom, and the complex relationship between the individual and society in his works. Particular attention is given to the philosophical ideas expressed in such works as Siddhartha, Steppenwolf, and The Glass Bead Game, their modern interpretations, and their significance in the literary process. The article also explores the links between Hesse's work and German modernism, existentialism, and psychoanalytic literature, as well as its reception in Uzbek literature.

Keywords: Hermann Hesse, XXth-century German literature, world literature, philosophical and aesthetic views, Siddhartha, Steppenwolf, The Glass Bead Game, existentialism, translation, literary influence.

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируется творчество Германа Гессе — одного из крупнейших представителей немецкой литературы XX века — и его место в мировой литературе. Рассматриваются философско-эстетические основы творчества Гессе, его глубокая связь с культурными традициями Востока и Запада, а также освещаются вопросы, связанные с изображением человеческой психики, личной свободы и сложных взаимоотношений

между личностью и обществом в его произведениях. Особое внимание уделяется философским идеям, представленным в таких произведениях, как “Сиддхартха”, “Степной волк”, “Игра в бисер”, их современному прочтению и значению в литературном процессе. Также в статье рассматриваются связи творчества Гессе с немецким модернизмом, экзистенциализмом и психоаналитической литературой, а также его восприятие в узбекской литературе.

Ключевые слова: Герман Гессе, немецкая литература XX века, мировая литература, философско-эстетические взгляды, “Сиддхартха”, “Степной волк”, “Игра в бисер”, экзистенциализм, перевод, литературное влияние.

KIRISH. XX asr adabiy jarayonida Germaniya adabiyoti falsafiy-estetik qidiruvlar, modernistik oqimlar, shaxsiy erkinlik va ijtimoiy mas’uliyat muammolari bilan ajralib turgan. Ushbu jarayonda Hermann Hesse inson ruhiyati, ma’naviy uyg’onish, shaxsiy o’zlikni anglash masalalarini badiiy talqin etgan yozuvchi sifatida alohida ajralib turadi. Uning asarlari nafaqat nemis, balki butun jahon adabiyotining yirik namunalari sifatida qadrlanadi. Hesse 1946-yilda Nobel mukofotiga sazovor bo’lib, XX asr adabiy tafakkuri tarixida o’chmas iz qoldirdi[1,45-b].

Hermann Hesse ijodiy faoliyatining dastlabki bosqichida romantizm, keyinchalik esa modernizm va ekzistensializm unsurlarini sintez qilgan. Uning ilk asarlarida yoshlik izlanishlari, shaxsiy tajribalar asosiy o’rin tutgan bo’lsa, keyingi yillarda falsafiy umumlashmalar, jamiyat va shaxs o’rtasidagi muammolar markazga chiqdi [2,66-b]. Yozuvchining “Peter Camenzind” romani (1904) nemis adabiyotida yangi davr boshlanishidan dalolat beradi.

Hesse asarlarida insonning o’zini izlash, ichki uyg’onish, ruhiy poklanish masalalari doimiy mavzu bo’lib kelgan. Yozuvchi Sharq falsafasidan buddizm, hinduizm, daosizm hamda G’arb tafakkuridan ekzistensializm va psixoanalizdan samarali foydalangan [3,102-b]. Shu bois uning ijodida universal g’oyalar mujassamdir.

“Siddhartha”, “Steppenwolf”, “Das Glasperlenspiel” asarlarining tahlili. “Siddhartha” (1922) romanida insonning ma’naviy kamolot sari yo’li tasvirlangan bo’lib, unda Sharq falsafasi asosiy manba sifatida xizmat qiladi [4,77-b]. “Steppenwolf” (1927) romanida esa inson ruhiyatidagi ikki qutblilik, jamiyat va individuallik o’rtasidagi ziddiyatlar ko’rsatib berilgan [5,98-b]. “Das Glasperlenspiel” (1943) yozuvchining eng yirik falsafiy utopiyasi bo’lib, unda ilm-fan, san’at va ruhiy mukammallik uyg’unlashgan jamiyat modeli tasvirlangan[6,135-bet].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR

TAHLILI. XX asr nemis adabiyotidagi o’rni. Hesse Tomas Mann, Frans Kafka, Robert Muzil kabi yozuvchilar bilan bir qatorda XX asr nemis adabiyotining eng yorqin vakili sifatida e’tirof etiladi [7,88-bet]. U modernizm va ekzistensializm oqimlari doirasida o’ziga xos falsafiy-badiiy qarashlari bilan ajralib turadi. Hesse ijodi o’quvchini o’zlikni anglash, jamiyatdagi o’rnini topish, ruhiy uyg’onish yo’liga chorlaydi.

Jahon adabiyotiga ta’siri. Hesse asarlari jahonning yuzdan ortiq tiliga tarjima qilingan. Ayniqsa, 1960-yillarda AQSH va Yevropadagi yoshlar harakatida uning asarlari keng o’qilgan va falsafiy qo’llanma sifatida qadrlangan [8,210-bet]. Sharq mamlakatlarida ham Hesse ijodi katta qiziqish bilan qarshi olingan. Shu tariqa, yozuvchi jahon adabiyotining global fenomeniga aylangan. Hesse ijodiga oid tanqidiy qarashlar –Yevropada Hesse asarlarining psixologik, ekzistensial va diniy-falsafiy qatlamlari haqida ko’plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. T. Ziolkowski, R.Freedman, J.Mileck singari olimlarning tadqiqotlari bunga misoldir [9,55-bet]. O’zbekistonda esa Hesse asarlarining ayrim tarjimalari va u haqda yozilgan maqolalar mavjud bo’lsa-da, uning ijodi hali yetarli darajada chuqur tadqiq qilinmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur maqolada Hermann Hesse ijodining XX asr nemis va jahon adabiyotidagi o’rnini tadqiq etishda qator ilmiy-uslubiy yondashuvlar asosida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy-adabiy metod – Hesse asarlari XX asr boshidagi Germaniya adabiy muhitida, modernizm va ekzistensializm kontekstida o’rganildi [4; 112-b].
2. Komparativ metod – Hesse ijodi Tomas Mann, Kafka, Dostoyevskiy va Tolstoy asarlari bilan qiyoslandi [5; 64-b].

3. Falsafiy-estetik metod – Sharq falsafasi (Buddizm, Hinduizm) va G‘arb ekzistensializmi bilan bog‘liq jihatlar tahlil qilindi [6; 203-b].

4. Psixoanalitik metod – “Steppenwolf” romani Freyd va Yung nazariyalari asosida izohlandi [7; 77-b].

5. Madaniyatshunoslik yondashuvi – Hesse asarlarining kontrmadaniyatga ta’siri o‘rganildi [8; 55-b].

TAHLIL VA NATIJALAR. “Siddhartha”

– Sharq falsafasi va G‘arb o‘quvchisi o‘rtasidagi ko‘prik. 1922-yilda yozilgan “Siddhartha” romani Hesse ijodida burilish yasadi. Asarda hind falsafasi va buddaviy g‘oyalar asosida insonning ruhiy kamolot sari intilishi yoritiladi. Tadqiqotchilar uni “Yevropa modernizmi bilan Sharq donishmandligi o‘rtasidagi madaniy ko‘prik” deb baholagan [2; 93-b].

“Steppenwolf” – inson ruhiyatining murakkab qatlamlari. 1927-yilda yozilgan “Steppenwolf” romanida insonning ichki bo‘linishi, ekzistensial inqirozi tasvirlanadi. Harry Haller obrazi jamiyat bilan ziddiyatda bo‘lgan zamonaviy odam timsolidir. R.Blum bu asarni “XX asr odamining ekzistensial portreti” deb ataydi [9; 144-b].

“Das Glasperlenspiel” – intellektual utopiya. 1943-yilda chop etilgan “Das Glasperlenspiel” Hessening eng murakkab falsafiy asari bo‘lib, Nobel mukofotiga sabab bo‘lgan. U kelajakdagi utopik jamiyatni tasvirlab, fan, san’at va falsafaning uyg‘unligini ifodalagan [1; 301-b].

Xulosa o‘rnida ta’kidlashimiz joizki, Hermann Hesse XX asr nemis va jahon adabiyotida inson ruhiyatini, o‘zlikni anglash jarayonini,

jamiyat va shaxs munosabatlarini yuksak badiiy saviyada talqin etgan yozuvchi sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi. Uning asarlari bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, yangi avlod kitobxonlari uchun ham ruhiy-ma’naviy qo‘llanma vazifasini bajarishda davom etmoqda. Shu jihatdan, Hesse ijodini ilmiy asosda chuqur o‘rganish o‘zbek adabiyotshunosligi uchun ham muhim vazifadir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hesse H. Siddhartha. Frankfurt: Suhrkamp, 1943.
2. Freedman R. Hermann Hesse: Pilgrim of Crisis. Princeton University Press, 1978.
3. Ziolkowski T. The Novels of Hermann Hesse. Princeton University Press, 1965.
4. Mileck J. Hermann Hesse: Biography and Interpretation. Berkeley: University of California Press, 1978.
5. Mann T. Betrachtungen eines Unpolitischen. Berlin, 1918.
6. Ziolkowski T. Das Glasperlenspiel: A Structural Analysis. Modern Language Quarterly, 1960.
7. Kafka F. Der Prozess. Berlin, 1925.
8. Field R. Hesse and the Hippie Movement. New York, 1970.
9. Freedman R. Hermann Hesse and the Age of Anxiety. Princeton, 1989.
10. Musil R. Der Mann ohne Eigenschaften. Berlin, 1930.
11. Jung C.G. Archetypes and the Collective Unconscious. Princeton, 1959.

XVI-XVIII ASRLARDA ХИВА ХОНЛИГИ ШАҲАРЛАРИ ТАРИХИГА ОИД БАЪЗИ БИР МУЛОҲАЗАЛАР

Эримматова Гулноза, Урганч давлат университети
ўқитувчиси

SOME CONSIDERATIONS ON THE HISTORY OF THE CITIES OF THE KHIVA KHANATE IN THE 16TH-18TH CENTURIES

Erimmatova Gulnoza, Teacher Urganch State University

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ ГОРОДОВ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА XVI-XVIII ВЕКОВ

Эримматова Гулноза, преподаватель Ургенчского
государственного университета

<https://orcid.org/0009-0008-8304-3087>

e-mail:
gerimmatova@mail.com

Аннотация: Мақолада Хива хонлиги шайбонийлар давлати даври шаҳарларининг жойлашиши масалалари қараб чиқилган.

Калит сўзлар: Ғуломов Я.Ғ., Татищев В.Н., Лунин Б.В., Гудкова А.В., Иванов П.П., Княжецкая Е.А., Федчина В.Н., Хива, Ҳазорасп, Воянган, Кат, Гурганч, Хонқа, Гурлан, Мангит, Янги Урганч, Норинжон, Шўрахон.

Abstract: In the article, the issue of settlement of the cities of the Khiva khanate during the Shaybani state was considered.

Key words: Ghulomov Ya.G., Tatishchev V.N., Lunin B.V., Gudkova A.V., Ivanov P.P., Knyajetskaya E.A., and Fedchina V.N., Khiva, Hazarasp, Voyangan, Kat, Gurganj, Khanka, Gurlan, Mangit, Yangi Urganch, Norinjon, and Shorakhan.

Аннотация: В статье рассмотрены проблемы расположения городов в период государств шайбанидов Хивинского ханства.

Ключевые слова: Гулямов Я.Г., Татищев В.Н., Лунин Б.В., Гудкова А.В., Иванов П.П., Княжецкая Е.А., Федчина В.Н., Хива, Хазарасп, Воянган, Кат, Гурганч, Ханка, Гурлен, Мангит, Новый Ургенч, Наринжан, Шурахан.

КИРИШ. XVI-XVIII асрлари даври Хива хонлиги тарихида шаҳарларнинг хунармандчилик ва савдо марказлари ривожланиш баробарида ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, уларни қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1-хусусият. Мил. аввалги V-IV асрларда аҳолининг бунёдкорлик фаолияти натижасида Ҳазорасп, Хива, Воянган, Кат (Шовот), Гурганч хунармандчилик, савдо марказлари ва аҳолиси

зич жойлашган, улар ўз навбатида Ислом дини марказлари вазифасини бажарган.

2-хусусият. Милодий VI асрнинг иккинчи ярмидан жамиятда кечган урбанистик жараёнлар таъсирида қишлоқ типидagi аҳоли марказлари қурилиши кенг тус олган. Хонқа, Гурлан, Мангит, Қиёт, Мадра, Пичокчи, Олажа каби аҳоли марказлари ишлаб чиқариш маҳсулотлари билан машҳур бўлган. Масалан Мадра кулолчилик, Пичокчи хонликда ички

бозорни пичоқ маҳсулотлари билан таъмин қилганлар.

3-хусусият. Янги аҳоли марказлари қурилиши эди. Абулғози Баҳодирхон ҳукмронлик қилган даврда жамиятда маълум тинчлик шароитида “Шажараи турк” ва Шажараи тарокима” каби илмий аҳамият касб этган икки фундаментал асарни яратган ҳамда Амударёдан Шохобод суғорилиш иншооти чиқариб, унинг соҳил ҳудудига уланиб кетган Урганч (янги) шаҳарни бунёд қилган. Шу тариқа, воҳа аҳолиси талаффузида ва тарихий адабиётларда “Янги Урганч” ва “Кўҳна Урганч” топонимикалари ўрин олган.

МУҲОКАМА. Абулғози Баҳодирхон даврида Амударёдан қадимий сернам ва серунум ҳудудларни ўзлаштириш мақсадида (Урганч тумани ҳудудлари) юқори, ўрта ва Оёқдўрман атамасида суғорилиш иншоотлари чиқарилган. Мазкур атамалар асосида қишлоқларда аҳоли истиқомат қилиб, касби-корлари асосида маҳсулотларни ишлаб чиқарганлар. Маҳаллий бозорларни таъмин қилганлар.

Абулғози ташаббуси билан Шовот туманида Катқалъа аҳолиси сув билан таъминланишида узилишлар бўлгани сабабли Бува суғорилиш иншооти ўрнида Ёрмиш канали қурилиб, сув билан таъминлаш йулга қуйилган. Ушбу канал узунлиги 96 км, эни 17,5 м бўлиб, Иляли (маҳаллий аҳоли ўртасида Илонли) қишлоқ аҳолисини сув билан таъминлаган ¹ (Катқалъада олиб борилган қазилма ишлари натижасида олинган моддий манбалар, у мил.авв.V аср охирида қурилган, XX аср 40 йилларигача аҳоли жойлашган). XVII аср охири, XVIII асрларда Ҳазорасп, Хива, Хонқа, Урганч, Шохобод, Қиёт, Гурлан, Вазир ва Ғозиобод аҳоли марказларининг тўрт томони буржларга эга бўлган пахса девор билан ўраб олинган, улар атрофларида хандақлар мавжуд бўлган. Амударёдан Қизил чоли қишлоғи яқинидан Амударёдан чиқарилган Манғит канали соҳили адоғига бунёд қилинган шу атамада Манғит беклиги ташкил қилиниб, унинг маркази Манғит шаҳри аҳолиси

хунармандчилик билан шуғулланган. XVIII аср биринчи ярми Хива ва Бухоро давлатлари ўртасида “Сиёсий ўйинлар” даври бўлса ҳамб шаҳар ва қишлоқларда аҳоли кундалик фаолиятларини давом эттирган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. XVII-XVIII асрлар Хива хонлиги шаҳарлари тарихини ёритишда рус давлати турли касб ва мансабдор шахсларининг ҳисobotлари, асарлари тарихий маълумотлар манба сифатида хизмат қилади.

В.Н.Татищев асарида Урганч (Урганич, Ургенез), Хива шаҳарлари тўғрисида қимматли тарихий маълумотларни қолдирган. Масалан, Хива, Кичқалъа халқ эмас, Амударё дарёси бўйлаб Орол ва Бухория ёнида ўзининг хони бор, бироқ 1741 йилда Нодиршоҳга буйсундиргандан кейин форс қўшини қайтгач, қарамлик ҳам тугатилган, деб қайд қилган. Шунингдек, Хива ҳудуди анча катта, ўзининг хони бор. Орол денгизи жанубида ҳамда Амударё бўйида жойлашган, дарё унга қуйилади. У ерда халқлар бу ҳудудни Ургенез деб атайдилар, бошқалари эса Хоразим деб айтадилар.

Янги Урганч Хивадан шимоли-шарқий томонда 31 версий² масофада (ҳозирги ҳисоб-китобда 25 км). Географик ўрни кенлиги 200 саженга³ тенг тўрт бурчак пахса девор билан ўралган, ҳозирги пайтда қисман намуналари, девор бурчакларида ярим айлана буржлар, дарвозалар шимолий ва жанубий деворлар ўртасида жойлашган, улар маҳаллий аҳоли талаффузида Маш ерли ва Бозор-Дарвоза деб ўрин олган. Шаҳарда 300 та хонадон, 15 та масжид ва Ачибой ва Алтбой номида мадраса фаолият олиб борган, унда 320 та савдо расталари, чоршанба ва якшанба кунлари бозорга маҳсулотлар чиқарилган.

1. Чақирим – 1,06 км га тенг ўлчов бирлиги.

2. Саржин – уч газ ёки 2,134 метрга тенг узунлик ўлчови.

Хива – асосий шаҳар, Полвон ариғидан ҳаракат қиладиган Инғриқ ва Чаржле суғорилиш иншоотлари оралиғида жойлашган,

¹ Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи.- Тошкент,:Фан, 1959.-С.209.

² Татищев В.Н. История Российская .М-Л, 1964.-С. 423.

³ Луний Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных. (20-80 в годы. XIX в)- Ташкент,Фан, 1990.-С.66-67.

икки қаватли пахса девор билан ўраб олинган. Хон икки саройи, 17 масжид, 22 та мадраса, карвон сарой, 260 та савдо дўконлари мавжуд⁴.

XVIII асрда Кат ва “Бешқалъа” хонлигининг деҳқончилиқ ҳудуди шаҳарларидан бири бўлган, Анушахон даврида қалъалар пахса деворлар билан ўраб олинган⁵.

А.В.Гудкова маълумотиға кўра, бешқалъа таркибига 1)Кўҳна Урганч, Кат, Ҳазорасп, Хива, Тўққалъа; 2)Кат, Вазир, Тошқалъа, Тўққалъа, Урганч; 3)Қалъаи-Ашраф, Кат (Беруний) кирган⁶.

Е.А.Княжецкая томонидан ишлаб чиқилган харитада Кат шаҳри жойлаштирилган⁷. В.Н.Федчика томонидан тайёрланган харитада Кат, Ҳазорасп, Кўҳна Урганч шаҳарлари ўрин олган⁸.

НАТИЖАЛАР. XVI аср – XVIII асрларда Хива хонлиги бошқарилиш тизимида Шайбонийлар даври мураккаб тарихий бўҳронлар билан кечган бўлса ҳам шаҳар ҳамда кишлоқ мақомига эга бўлган аҳоли турар жойлари ҳунармандчилик марказлари бўлиб, уларда ўрнашган аҳолининг бунёдкорлик фаолиятлари Амударё ҳаракатиға боғлиқ бўлган.

Антик даврда ўтроқ аҳоли томонидан бунёд қилинган Хива, Ҳазорасп, Кўҳна Урганч, Кат (ўнг соҳил), Воянган қалъаларида мудофаа деворларини таъмирлаш ишлари олиб борилган бўлса, ички тузилишини масжид, мадраса, карвон саройлар ташкил қилган. Янги Урганч ёш шаҳарлардан бири бўлиб, савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлиши билан бирга, порох ишлаб чиқарилганлиги билан машҳур бўлган. XVI-XVIII аср ўнг соҳилда Амударё соҳилида Кат, Шайх Аббос Вали, Сарибий, Норинжон, Шўрахон кишлоқлари Хива хонлиги иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллаган. Янги Урганч, Хива ва Ҳазорасп шаҳарлари

йирик, аҳоли зич жойлашган, иқтисодий-маданий марказлардан бўлган. Шу билан бирга, Ислом дини ғояларини тарғиб қилишда аҳоли юксак маҳоратга эканлиги жиҳатидан ажодлари меросини давом эттирганлар.

ХУЛОСА

-XVI-XVIII асрларда ажодларимиз томонида бунёд қилинган антик даврга оид Хива, Ҳазорасп, Кат (сўл соҳил), қалъалари мудофаа деворлари теварак- атрофни ўраб олган Ислом давлати маданият марказлари вазифасини бажариб, ҳудудлар маркази бўлган.

-Абулғози Баҳодирхон ташаббуси билан қурилган янги Урганч аҳолиси Шохобод суғорилиш иншооти атрофи бунёдкорлиги натижасида обод ва гулшан диёрға, хонлигининг савдо ва ҳунармандчилик марказига айланган, ички ва ташқи савдода ўз тарихий ўрнига эга бўлган.

-Хива шаҳри пойтахт сифатида асосий мавқега эга бўлиб, хонлигининг иқтисодий ривожланиши йўналишларини белгилаб бериши билан алоҳида тарихий ўринга эга.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. -Тошкент, Фан, 1959-С.209.
2. Татищев В.Н. История Российская. М.-Л., 1964-С. 423.
3. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20-80 годы. XIX в.) -Ташкент, Фан, 1990-С.66-67.
4. Туркестанские ведомости. 1871- № 43-45, 48.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середины XIX вв.) -М., 1958-С.155-156.
6. Гудкова А.В. Ток-кала. -Ташкент, Фан, 1964. 150 б.

⁴ Туркестанские ведомости. 1871- № 43-45, 48.

⁵ Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середины XIX вв.)-М; 1958-С.155-156.

⁶ Гудкова А.В. Ток-кала-Ташкент; Фан, 1964. 150 б.

⁷ Княжецкая Е.А. Судьба одной карты.-М:Наука, 1964-С. 109-110.

⁸ Редчина В.Н. Как создавались карта Средней Азии.-М: Наука. 1967-С. 60-61.

YOZMA SO‘ZLASHUV NUTQINING YUZAGA KELISHI VA AHAMIYATIGA DOIR

*Ismoilov Xurmatillo To‘lqinjon o‘g‘li, Zahiriddin Muhammad
Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

ON THE EMERGENCE AND SIGNIFICANCE OF WRITTEN CONVERSATIONAL SPEECH

*Ismoilov Xurmatillo Tolqinjon o‘g‘li, Doctoral Candidate at Andijan
State University named after Zahiriddin Muhammad Babur, PhD in
Philology, docent*

ПОЯВЛЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В ОБЩЕНИИ

*Исмоилов Хурматилло Тулкинжон оглы, докторант
Андижанского государственного университета имени
Захириддина Мухаммада Бабура, доктор филологических
наук (PhD), доцент*

<https://orcid.org/0009-0003-6381-3981>

e-mail:
xurmatilloismoilov30@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada internet diskursining rivojlanishi, shuningdek, o‘zbek tilshunoslarining bu borada olib borgan tadqiqotlari tahlilga tortilib, yozma so‘zlashuv nutqining kelajakda qanday rivojlanishi mumkinligi nazariy jihatdan baholanadi.

Kalit so‘zlar: internet diskursi, yozma so‘zlashuv nutqi, an‘anaviy og‘zaki nutq, an‘anaviy yozma nutq, adresant va adresat, nutqiy hazm, asinxron muloqot, sintaktik xususiyatlar, grammatik nomuvofiqliklar, dialektizm, jargon, varvarizm, vulgarizm.

Abstract: this article examines the development of internet discourse and the research conducted by Uzbek linguists in this field, offering a theoretical evaluation of the potential future development of written conversational speech.

Keywords: internet discourse, written conversational speech, traditional oral speech, traditional written speech, addresser and addressee, speech processing, asynchronous communication, syntactic features, grammatical inconsistencies, dialectisms, jargon, barbarisms, vulgarisms.

Аннотация: В данной статье также анализируются развитие интернет-дискурса и исследования, проведенные узбекскими лингвистами в этой области, а также теоретически оценивается возможное развитие письменной речи в будущем.

Ключевые слова: интернет-дискурс, письменная речь, традиционная устная речь, традиционная письменная речь, адресант и адресат, речевая переработка, асинхронное общение, синтаксические особенности, грамматические несоответствия, диалектизмы, жаргонизмы, варваризмы, вульгаризмы.

KIRISH. Ta’kidlash kerakki, bugunga qadar (internet diskursi yuzaga kelgungacha) til ilmida nutqning ikki turi e’tirof etib kelinadi: og‘zaki hamda yozma nutq. Ayni vaqtga kelib esa nutqning uchinchi turi ham vujudga keldiki, u o‘z qamrovida ham og‘zaki, ham yozma nutqqa xos xususiyatlarni ba’zan qorishiq, ba’zan esa u yoki bu nutq shakliga “yon bosgan” holda aks ettirmoqda. Ayni xususiyatlarni aks ettirgan holda og‘zaki va yozma

nutqaro oraliq muloqot turining yuzaga kelgani tadqiqotchilar tomonidan e’tirof etilmoqda. [5,8,9,10] Ta’riflanayotgan oraliqdagi muloqot – “*yoyma so‘zlashuv nutqi*”ni anglatadi. Tilshunoslar internet tarmog‘ini nutq yaratish imkoniyatlarini kengaytirish va tilda yangiliklar yaratishning samarali asosi sifatida tan oladilar[3]. Shuni ta’kidlash kerakki, elektron muloqot sohasida texnik vosita orqali uzatiladigan matn ko‘rinishida bu

yozma nutq, lekin til qurilishi va muloqot uslubi nuqtayi nazaridan og‘zaki nutq sifatida tavsiflanadi.

ASOSIY QISM. Internet diskursida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar vaqt o‘tishi bilan kundalik tilga kirib boradi va shu bilan til tizimiga, uning so‘z boyligiga ta’sir qiladi. Bugungi davr kishisida “yangi shiddatli virtual dunyo” [2,4] shakllanishi va rivojlanishini kuzatish imkoniyati bor[4]. T.Yu.Vinogradova internet muloqotining asosiy belgilari sifatida giperintertekstuallik va so‘zlashuv uslubining yozma shaklini ko‘rsatadi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri gapiriladigan og‘zaki nutqning internetda muqarrar ravishda yozma (aniqrog‘i, bosma) shaklda uzatilishi, shu asosda bugungi kunda mohiyatan lingvistik o‘zaro munosabatlarning yangi shakli – yozma so‘zlashuv nutqi paydo bo‘lganligini ta’kidlaydi[1]. O‘zbek tilshunosligida amalga oshirilayotgan izlanishlarda ham mazkur nutq ko‘rinishining yuzaga kelishi va takomili borasida e’tiborga molik qarashlar bayon etilmoqda. Xususan, D.Rustamov “Muloqotning intralingvistik va ekstralingvistik omillari hamda zamonaviy konsepsiyalari”ga bag‘ishlangan doktorlik dissertatsiyasida fan-texnika taraqqiyoti hamda xalqaro globallashuv jarayonining tezlashuvi negizida yozma so‘zlashuv nutqining paydo bo‘lganligini sinergetik yondashuv asosida ta’riflaydi: “Yozma so‘zlashuv nutqining dastlabki ko‘rinishi sifatida u qadar ommalashmagan maktub, XX asr oxirida telefon orqali SMS shaklida qo‘llangan bo‘lsa, XXI asrga kelib internet kommunikatsiyasi paydo bo‘lishi bilan ommaviy muloqot turiga aylandi. Sinergetika tili bilan aytganda, “bifurkatsiya” jarayoni yuz berdi. Ushbu metodologik nazariyaga asoslanadigan bo‘lsak, internet tizimi – bu attraktor, ya’ni o‘ziga tortuvchi, jalb qiluvchi hodisot bo‘lib, uning ta’siridagi fluktuatsiyalar natijasida so‘zlashuv nutqi bifurkatsiya nuqtasini bosib o‘tdi va pirovardida yangi yo‘nalish sifatida yozma so‘zlashuv nutqi shakllandi”[8].

M.Madaminova ham o‘z tadqiqotida fan-texnika taraqqiyotining misilsiz imkoniyatlari tufayli yozma so‘zlashuv shakli paydo bo‘lganligi, internet muloqoti esa ana shu yangi uslubiy shakl uchun o‘ziga xos maydon vazifasini o‘tay boshlaganini e’tirof etadi. Olima yozma so‘zlashuv nutqining zamirida insonlar asinxron shaklda va masofadan turib bilvosita muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘lganligiga urg‘u beradi.

Internet diskursi tilining sintaktik o‘ziga xosligi borasidagi mulohazalarida esa og‘zaki so‘zlashuv nutqiga xos bo‘lgan fonetik, leksik, grammatik nomuvofiqliklar, ya’ni til me’yorlaridan chekinishlar internet diskursining yozma shaklida ham amal qila boshlagani, adabiy til me’yorlariga amal qilinmaslik, noadabiy qatlamga oid dialektizm, vulgarizm, varvarizm, nostandart qisqartmalar kabi lug‘aviy birliklardan foydalanish xususiyatlari yozma so‘zlashuv nutqiga ham “ko‘chib o‘tgani”ni alohida ta’kidlaydi[9].

B.Isroilova izlanishlarida yozma so‘zlashuv nutqining yuzaga chiqishini shaxsning individual xususiyatlari “mevasi” sifatida izohlab, bunga virtual muloqotdagi ifoda erkinligi sabab ekanligiga urg‘u beradi. “Virtual muloqotdagi ifoda erkinligi individual yozma so‘zlashuv nutqini shakllantirmoqda. Bugungi virtual muloqot maydonida so‘zlashuv uslubining ham qaysidir ma’noda yozma shakli yuzaga kelganligini ko‘rish mumkin. Bu yozma so‘zlashuv nutqi shakllanganligidan dalolat beradi[10]. Yaqin o‘n besh yillikda o‘zbek til ilmida “so‘zlashuv nutqining yozma shakli yo‘q va mana shu jihati bilan boshqa funksional uslublardan tubdan farqlanadi. So‘zlashuv nutqi og‘zaki shaklda yuzaga chiqadi”[7] kabi qat’iy qarashlar mavjud edi. Bugungi kunda esa ko‘plab olimlar og‘zaki nutqni butunlay so‘zlashuv uslubiga xos deb bo‘lmaydi yoki yozma nutqni so‘zlashuv uslubiga qarama-qarshi qo‘yish mumkin emas deb hisoblaydilar. Bu juda o‘rinli gipoteza, chunki bugungi muloqot imkoniyatlarining turli darajalarida “og‘zaki-yozma” nutq shakllari bir-birini to‘ldiradi[9].

Internet diskursining favqulodda ommalashishi “*yozma so‘zlashuv nutqi*”ning “urfga kirishiga” turtki bo‘ldi. Mazkur qorishiq nutq shakliga bo‘lgan ehtiyoj va talabning haddan ziyodligi, virtual muloqotchilarning ko‘p sonli ekani uning tur sifatidagi barqarorlashuviga xizmat qilmoqda. Buning barobarida nutq turlari tavsifida mavjud og‘zaki va yozma nutqqa nisbatan “an’anaviy” sifatlovchisini qo‘llash ehtiyoji yuzaga keldi, ya’ni *an’anaviy og‘zaki nutq*, *an’anaviy yozma nutq* kabi. Bunday nomlashning obyektiv sabablaridan biri nomlanishlararo yorqin farqqa erishishdir. Shu asosda nutqning uch turini farqlab ko‘rsatishimiz mumkin:

1) *an'anaviy og'zaki nutq*; 2) *an'anaviy yozma nutq*; 3) *yozma so'zlashuv nutqi*.

Mazkur turlarning mavjudligi ularga xos konkret farqlovchi xususiyatlarning mavjud nazariy qarashlar bilan asoslanganligida ko'rinadi. Quyida ushbu nutq ko'rinishlarining asosiy xususiyatlarini ochiqlash asnosida, mazmuniy mundarijasini konkretlashtiramiz:

1. **An'anaviy og'zaki nutqqa xos xususiyatlar:**

1) **intonatsiya va tovush ta'siri.**

Og'zaki nutqda intonatsiya, ton, aksent, pauzalar orqali ma'no ifodalanadi. Masalan: "*Sen keldingmi?*" degan savol intonatsiya orqali anglashiladi;

2) **jonli muloqotga xoslik.** Og'zaki nutq ishtirokchilar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) aloqada yuz beradi. Masalan, jismoniy harakatlar, paralingviistik vositalar hamroh bo'ladi;

3) **improvizatsiya va tayyorgarlik.** Odatda og'zaki nutq oldindan yozib tayyorlanmasdan, improvizatsiya orqali yuz beradi. Shu bois, u ko'pincha qisqa, sodda, qoliplashgan bo'ladi;

4) **qo'llaniladigan so'zlar soddaligi.** Ko'proq norasmiy so'zlar, harfiy qisqartmalar, laqablar, frazeologik birikmalar ishlatiladi: masalan: "*Yo'q, e, u shu yerda!*" yoki "*Bu gapni eslab qo'y!*"

5) **grammatik me'yordan og'ishlar.** Og'zaki nutqda grammatik qoidalardan chiqib ketish, qisqa shaklda gapirish kuzatiladi, masalan: "*Boradimi?*" → "*Borami?*" yoki "*Qani, buni menga ber-chi!*" → "*Qani, ber-chi!*"

6) **qaytarish va takrorlar.** Jonli muloqotda gapiruvchi o'z so'zini takrorlashi, tuzatishi, navbat bilan gapirishi mumkin. Masalan: "*M-m-m... demoqchimanki, u kelmadi, to'g'rimi?*"

7) **tezkorlik va o'ziga xos ritm.** Og'zaki nutq tez va ritmik bo'ladi, gohida shoshma-shosharlik, logik to'liqlik yetishmasligi ham uchraydi.

8) **kontekstga va nutqiy vaziyatga bog'liqlik.** Og'zaki nutq ko'p jihatdan vaziyatga bog'liq. Mazmunni to'liq tushunish uchun so'zdan tashqari holat ham kerak. Masalan: bir inson "*U keldimi?*" desa, "*u*" kim ekanligi faqat vaziyatdan ma'lum bo'ladi.

2. **An'anaviy yozma nutq** – bu qonun-qoidaga bo'ysunuvchi, to'liq, izchil va ishonchli nutq shakli bo'lib, ko'pincha, rasmiy va ilmiy sohalarida qo'llaniladi. Unda fikr aniq, tuzilma

mukammal va stil uslubiy jihatdan talabga javob beradi.

1) **grammatik va uslubiy to'liqlik.** Yozma nutqda gaplar to'liq, me'yoriy va qoida asosida bo'ladi. Sintaktik birliklar yagona andoza asosida yuzaga chiqadi. Masalan: "*U kecha kutubxonaga bordi va u yerda ikki soat davomida kitob o'qidi*";

2) **rejalashtirish va tahrir qilish imkoniyati.** Yozuvchi o'z fikrini avvaldan rejalashtiradi, kerak bo'lsa to'g'rilaydi, tahrir qiladi. Bu tufayli yozma nutqda ma'no aniqligi va izchillik yuqori bo'ladi;

3) **rasmiylik va uslubiy aniqlik.** Yozma nutq, ko'pincha, rasmiy uslubda bo'ladi (ilmiy, rasmiy-idoraviy, publitsistik va sh.k). So'zlar va ifoda vositalari aniq tanlab olinadi, lo'nda va ravshan bo'ladi;

4) **uzoq masofali auditoriyaga mo'ljallanganlik.** Yozma nutq ko'p hollarda uzoqdagi va noma'lum auditoriyaga qaratiladi. Unga xos ravishda batafsil tushuntirish, kontekstni aniqlash kerak bo'ladi;

5) **qayta foydalanish imkoniyati.** Yozma nutq yozib qoldiriladi, uni qayta o'qish, tahlil qilish, nusxalash mumkin. Ilmiy, huquqiy, ta'limiy sohalarida yozma nutqning mustaqil ahamiyati bor;

6) **leksik boylik va murakkab grammatik tuzilma.** Yozma nutqda adabiy til normalariga asoslangan, leksik jihatdan boy, uslubiy jihatdan murakkab so'z va birikmalardan foydalaniladi. Masalan: "*Zamonaviy jamiyatda axborot almashinuvining raqamli shakllari tobora kengayib bormoqda*".

7) **intonatsiya va tovush vositalari yo'q.** Yozma nutqda intonatsiya, ovoz, mimika, jestlar yo'q. Ma'lumot faqat til vositalari orqali beriladi (tire, nuqta, qavslar va h.k);

8) **emotsional ifoda kamligi.** Yozma nutqda his-tuyg'ularni bildirish cheklangan bo'ladi. Fikrni hissiy bo'yoq bilan berish uchun badiiy tasvir vositalari, metafora, sinonim va shu kabilar ishlatiladi;

3. **Yozma so'zlashuv nutqi** – bu og'zaki so'zlashuvga xos bo'lgan xususiyatlar saqlangan holda yozma shaklda ifodalanadigan nutq turidir. U odatda chatlar, ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlar, SMS, elektron maktublar kabi shakllarda uchraydi.

1) **norasmiylik va sodda uslub** – adabiy normalardan og'ish, og'zaki shaklga yaqinlik kuzatiladi. Rasmiy uslubdan farqli ravishda, har

doim ham imlo va grammatika qoidalariga rioya qilinmaydi. Masalan: *‘Nma gap?’*, *‘Qale endi?’*

2) **qisqartma va og‘zaki nutqdagi shakllar** – *“ok”, “brb”, “ha”, “yo‘q”, “mana bu gap!”* kabi qisqartirilgan so‘zlar ishlatiladi;

3) **emotsionallik va ekspressivlik** – (emotikonlar, smayliklar, emodazilar, gif, video ishtiroki), yoki: *“zo‘r-kuuuu!”*, *“voy dod!”* kabilar, takror va belgilar orqali his-tuyg‘u ifodalanadi;

4) **noadabiy leksikadan unumli foydalanish** – dialekt, jargonlarning faol ishlatilishi – *“bir pasda keldim”, “ishlar qilich”* kabi;

5) **qisqa va ixcham gaplar** – *“Salom”, “nima gap”, “ishdamisiz?”, “kelasizmi?”*

6) **orfoepik yozuv** – so‘zlar og‘zaki nutqda qanday aytilsa, shunday – aytilganidek yoziladi: *“kelyapman”* o‘rniga *“kelyappan”* kabi;

7) **nonormativlik va erkinlik** – adabiy normaga to‘g‘ri kelmaydigan so‘zlar ham ishlatiladi, varvar, vulgar so‘zlarning faol ishlatilishi: *“vashshe zo‘r”, “blat, o‘xshamadi”* kabi;

8) **so‘zlar va tovush takrori** – *“haaaa”, “yo‘q-ey”, “oooo”, “hech narsa – narsa yo‘q”, “nima-nima”* kabi so‘zlar hissiyotni kuchaytiradi.

XULOSA. Internet diskursining turli shakllari tarkibini tahlil qilish tilning og‘zaki va yozma muloqot uyg‘unligidagi funksional jihatlari, jumladan, sintaktik xususiyatlarini tadqiq qilish imkonini beradi. Yozma so‘zlashuv nutqining “qorishqlik” faktori eng muhim va hal qiluvchi xususiyati hisoblanadi, ya‘ni har ikkala: og‘zaki va yozma nutq ko‘rinishlariga xos xususiyatlar muloqot vaqtida qorishiq holda namoyon bo‘ladi. Yanada yorqinlik adresant va adresatlarning mazkur nutq shaklini yetkazish va qabul qilish jarayonida namoyon bo‘ladi, ya‘ni adresantning nutqni yetkazishi audioyozuv-ovozli xabar orqali *an‘anaviy og‘zaki nutqqa xos* ko‘rinishda bo‘lsa, shu vaqtning o‘zida dialogik nutqning davomi bosma matn shaklida – *an‘anaviy yozma nutqqa xos* bo‘lishi mumkin. Adresantning “nutqiy hazmi” [6] esa eshitish orqali *an‘anaviy og‘zaki nutqqa xos* ko‘rinishda hamda vizual (ko‘rish) orqali *an‘anaviy yozma nutqqa xos* (bosma) matnni qabul qilishi bilan amalga oshiriladi. Umuman olganda bu “qorishqlik” suhbatning avvalidan yakuniga qadar

davom etishi mumkin. Bunga asosiy sabab sifatida adresant va adresatda vaqtni tejash istagining birdek mavjudligini aytish mumkin. Shu bilan birga yozma nutqdan foydalanish ko‘nikmasining yetarlicha yoki aksincha bo‘lishi ham muloqotning hal qiluvchi shartlaridandir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Шмелева Т.В. Медиалингвистика как медийное речеведение // Медиатекст как полиинтенциональная система: сб. статей / отв. ред. Л.Р. Дускаева, Н.С.Цветова. СПб, 2012. – С. 68-71.
2. Crystal D. A brave new linguistic world. 125 Trinity: assessing the performance arts since 1877 (London: Trinity College), June 2002, – P. 18-19;
3. Виноградова,Т.Ю. Специфика общения в интернете / Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. – Казань, 2004. – С.63-67.
4. Латипова А.Л. Лингвистическая специфика интернет-дискурса в разносистемных языках: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М.: Нальчик, 2020. – С. 3-4.
5. Мельникова О.К. К вопросу об определении термина Интернет-дискурс // Казанский вестник молодых ученых. Теоретические и практические вопросы современной лингвистики. 2018, том-2 – № 4. (7). – С. 30-33;
6. Ismoilov X.T. Sud lingvistikasining sotsiolingvistik va psixolingvistik aspektlari (jinoyat ishlari bo‘yicha sud majlisi misolida): Filol.f.b.f.d-ri (PhD) diss. – Andijon.
7. Каримов С. Ўзбек тили функционал сгилестикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2010. – Б.130.
8. Rustamov D. Muloqotning intralingvistik va ekstralingvistik omillari hamda zamonaviy konsepsiyalari: Filol.fan.d-ri (DSc) diss. – Andijon, 2021. – 245 b.
9. Madaminova M.S. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning o‘rni: Filol.fan.b.f.d-ri (PhD) diss. – Andijon, 2020. – 140 b.
10. Isroilova B. Ijtimoiy omillarning tilga ta‘siri (virtual muloqot tahlili asosida): Filol.f.b.f.d-ri (PhD) diss. – Andijon, 2024. – 151 b.

ISHTIXONLIKLAR NUTQIDA XALQ MAQOLLARINING O'ZIGA XOSLIGI (MATLUBA ONA TALQINIDA)

Nasirdinova Oydinniso Dagarovna, O'zDJTU o'qituvchisi

THE SPECIFIC FEATURES OF FOLK PROVERBS IN THE SPEECH OF ISHTIKHON RESIDENTS (IN MATLUBA-ONA'S INTERPRETATION)

Nasirdinova Oydinniso Dagarovna, Lecturer at UzSWLU

ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ В РЕЧИ ЖИТЕЛЕЙ ИШТИХОНА (В ИНТЕРПРЕТАЦИИ МАТЛУБЫ ОНА)

Насирдинова Ойдиннисо Дагаровна, преподаватель УзГПУ

<https://orcid.org/0009-0009-3058-5525>

e-mail:
oydinnisonasirdinova0@gmail.com

Annotatsiya: Maqollar lingvogeografik, lingvokulturologik, dialektik va uslubiy jihatdan tadqiq etilib, tahlillarda bu yondashuvlarning o'zaro umumiylik va xususiylik holatlari namoyon bo'ladi. Maqollar bir butun xalqning umumlashma merosi bo'lsa-da, turli hududda yashovchi insonlarning yosh, jins, ijtimoiy mavqe va mehnat faoliyatining har xilligi nuqtayi nazaridan o'ziga xos jihatlarni va variativlik aks ettiradi.

Kalit so'zlar: xalq maqollari, Ishtixon tumani, lingvogeografik tahlil, lingvokulturologik tahlil, dialektik tahlil, uslubiy tahlil, variativlik.

Annotation: The article examines proverbs from linguogeographical, linguoculturological, dialectological, and stylistic perspectives. The analysis reveals both common features and specific aspects of these approaches. Although proverbs represent the collective heritage of the entire nation, they also reflect variability and distinctive characteristics influenced by age, gender, social status, and occupational activities of people living in different regions.

Keywords: folk proverbs, Ishtikhan district, linguogeographical analysis, linguoculturological analysis, dialectological analysis, stylistic analysis, variability.

Аннотация. В статье пословицы рассматриваются с лингвогеографической, лингвокультурологической, диалектологической и стилистической точек зрения. В ходе анализа выявляются как общие черты, так и специфические особенности этих подходов. Хотя пословицы представляют собой обобщённое наследие всего народа, они отражают вариативность и своеобразие, обусловленные возрастом, полом, социальным положением и трудовой деятельностью людей, проживающих в различных регионах.

Ключевые слова: народные пословицы, Иштиханский район, лингвогеографический анализ, лингвокультурологический анализ, диалектологический анализ, стилистический анализ, вариативность.

KIRISH. Maqollar har bir xalqning madaniyati, urf-odatlar, hayotiy tajribalari, millatning xarakteri va ruhini – o'zligini namoyon etuvchi hikmatli so'zlardir. Maqolning muallifi – xalq, demak, uning mazmuni mukammal, g'oyasi aniq, teran fikrlar sintezidan o'tgan, mohiyatan o'tkir va "gapning dangali"ni (xalq so'zi bilan aytganda) ifodalovchi kuchga ega. Tarixan xalq og'zaki ijodining xazinasi sifatida og'izdan og'izga o'tib, inson xotirasida

qo'rg'oshindek muhrlangan bu hikmat namunalari fanda adabiyot va tilshunoslik chegarasida o'rganiluvchi obyekt sifatida "maqol", "parema", "barqaror birikma" kabi nomlar bilan turli yondashuvlarda tadqiq etiladi. "Maqollar ko'p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat'iy qutbiylikda ifodalar ekan, ularda har bir so'zning ma'no xilma-xilligi, iboralarning turg'unligi, shakliy barqarorlik

ustunlik qiladi. Ammo qo'llanish o'rniga qarab ularning ma'no doirasi doimiy ravishda kengayib boradi. Shuning uchun ham maqoldagi har bir so'zga alohida e'tibor berish kerak". Kuzatiladiki, tilshunoslikda maqollarning lingvistik mohiyati ularning leksik-semantik, grammatik, lingvokulturologik, lingvopoetik va uslubiy xususiyatlarining tahlilida namoyon bo'ladi. Yana bir tadqiq turi maqollarning lingvogeografik xususiyati bo'lib, unda bir millat uchun umumiy mazmundagi maqollarning o'ziga xosligi – xususi tomoni ularning dialektik va lingvokulturologik jihatlarini birlashtirgan holda shakllanadi. Xususan, Samarqand viloyati Ishtixon tumanida yashovchi xalq talqinidagi hikmatlarda ham o'ziga xosliklar – shu hududning tarixi, insonlarning umumlashma xarakteri, turmush tarzi, kasb-kori, mehnat faoliyati, hayotiy prinsplari va dunyoqarashi aks etib turadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Ishtixon tumanining Arabxona, Minglar, Shayxlar, Xina, Chigirtkali va Oqdaryo tumani chegarasidagi Yangiqo'rg'on kabi qishloqlarida yashovchi xalq tilida turli mazmundagi maqollar umumiylik va xususiylilik dialektik qonuniyati asosida nutqqa ko'chadi. Jumladan, yig'ib olingan 500 ga yaqin maqollar quyidagi uch jihat asosida lingvistik tahlilga tortildi:

- Lingvogeografik jihat;
- Dialektik jihat;
- Uslubiy jihat.

Maqollarning *lingvogeografik jihati* – bu paremiologik birliklarda aynan shu hududga oid o'ziga xosliklar – tabiati, xo'jaligi, xalqining turmush tarzi va faoliyatini aks ettiruvchi elementlarning mavjudligi nuqtayi nazaridan tahlil yetakchilik qiladi. Bu jihat izlanuvchidan Ishtixon tumanining geografik tuzilishi, tarixi va kishilarning mehnat faoliyatlarini batafsil o'rganishni talab etadi. Lingvogeografik yondashuv lingvokulturologik tadqiqning bir yo'nalishidir. "Lingvokultural tadqiqotlar til va madaniyatni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligi, shuningdek, milliy xususiyatlar va an'analar til orqali qanday ifodalanishini tahlil qilishni o'z ichiga oladi".

MUHOKAMA. "Ishtixon qadimdan ma'lum bo'lib, ilk zamindorlik davrida mustaqil hokimlikning markazi bo'lgan, keyinchalik So'g'diyona tarkibiga kirgan. Samarqand arablar tomonidan boshib olingach (VIII asr boshlari),

So'g'd ishxidlari Ishtixonga kelib uni poytaxt qilgan. X asrda Ishtixon qal'a, shahriston va raboddan iborat katta shahar bo'lgan... Tarixiy manbalarda Ishtixon savdo-sotiq rivojlangan, atrofi bog'-rog', dalalar bilan o'ralgan chiroyli shahar sifatida tilga olinadi. Ishtixonga Zarafshon daryosi orqali suv kelgan". Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, dastavval qadimiy shahar, keyinchalik tuman maqomiga ega bu hududning tub aholisi o'zbeklar bo'lib, zamonlar osha arablar, ruslar va tatar kabi millat vakillarining ham bu yerda istiqomat qilishi nafaqat turli xalqlar, balki turli madaniyat va dunyoqarashlarning omixtalanishiga sabab bo'lgan. Tabiati sersuv va serunum bo'lgani uchun Ishtixon xalqi qadimdan ko'proq dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik va bu faoliyatlarning hosili hisobidan savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Ishtixonliklarning savdo-sotiqda yetakchi ekanligining yana bir sababi bu hudud hozirgacha Buyuk Ipak yo'lida joylashganligidir. Ishtixon ahli nutqida ko'p foydalanadigan maqollarda yuqoridagi lingvogeografik elementlar uchraydi. Jumladan, chorvachilik uyasiga kiruvchi so'zlar qatnashgan maqollar – "*Ming qo'ylini bir qo'yliga ishi tushibdi*", "*Eshakning kallasini laliga solganing bilan dumalab ketadi*", "*Echki qo'yga kulibdi*", "*Ot aylanib qozig'ini topadi*", "*Eshak semirsa, egasini tepadi*", "*Semizlikni qo'y ko'tarar*", "*Zamonaning ozgani – otdan eshakning o'zgani*", "*Ot tepkisini ot ko'tarar*", "*Ot o'rnini toy bosar*", "*Taqachi ot taqalayotganda, eshak ham oyog'ini ko'taribdi*", "*Eshakning mehnati halol, go'shti harom*", "*Buzoqning yugurgani somonxonagacha*", "*Ko'p gap eshakka yuk*", "*Yetim qo'zi asrasang, og'zi-burning moy bo'lar, Yetim bola asrasang, og'zi-burning qon bo'lar*", "*Egachim erga tegdi, eskisi menga tegdi*", "*Ot o'rnini toy bosar*", "*Eshak eshakni ko'rsa, hangrarmish*", "*Siylaganni siy bilmas, e'zozlaganni eshak*", "*Yuvosh eshakni hamma mingisi keladi*", "*G'unajin ko'zini suzmasa, buqa ipini uzmaydi*", "*Tuyaning yuki yengil kelsa, baqiroq bo'ladi*", "*Otdan qolma, baytalim*", "*Mol olasi sirtida, odam olasi ichida*", "*Mol egasiga o'xshamasa, harom o'ladi*", "*Sinalmagan otning sirtidan o'tma*", "*Yaxshi qo'zi ikki qo'yni emar*", "*Oy o'tib otni maqtama, yil o'tib kelinni*", "*O'limiga chidasang qo'y qil, yutumiga chidasang to'y qil*", "*Ikki qo'chqorning boshi bir qozonda qaynamas*", "*Ikki sigir sog'ganning ayroni bor, ikki xotin olganning vayroni bor*" kabi maqollar shular

jumlasidandir. Maqollar tarkibidagi *ot, qo'y, mol, echki, qo'zi, qo'chqor, bir qo'yli, ming qo'yli* kabi birliklarning mavjudligi nutqida aynan shu maqollardan unumli foydalanuvchilar chorva mollari va chorvachilik ilmidan xabardor ekanligini ifodalaydi.

“Ishtixon tumani Miyonqol vohasida, Zarafshon daryosining ikki tarmog‘i – Oqdaryo va Qoradaro oralig‘ida joylashgan. Shimoliy qismi adir va qirlardan iborat. Yovvoyi o‘simliklardan yantoq, oqquray, do‘lana, chakanda, zira, chuchukmiya va b. o‘sadi. Hayvonlardan bo‘rsiq, bo‘ri, chiyabo‘ri, tulki, quyon; qushlardan tustovuq, bedana, qorabovur, turna, laylak uchraydi”. Tabiatiga xos bu ma‘lumotlarga ko‘ra Ishtixon ahli dehqonchilik bilan shug‘ullanishi uchun shart-sharoitga ega, sersuv va unumdor tuprog‘ida o‘simliklar, hayvonot va qushlar serob. Aynan dehqonchilik uyasiga oid so‘zlar mavjud maqollar yuqoridagi ilmiy faktlarni tasdiqlaydi. “*Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimas*”, “*Boshi daryo bo‘lsa gar, oqqan ariq doim oqar = Oqqan daryo oqaverar*”, “*Laylakka ishonib, chumchuq butini yurtibdi*”, “*Ekkanda yo‘q, tekkanda yo‘q, xirmonda hozir = O‘roqda yo‘q, mashoqda yo‘q, xirmonda hozir*”, “*Dangasaga arpa un bahona*”, “*Mevali daraxtga tosh otilar*”, “*Har pitaga (butaga) o‘t tushsa, o‘zi yonib, o‘zi o‘charmish*”, “*Piyozning po‘sti ko‘p, Tentakning do‘sti ko‘p*”, “*Uzoqning bug‘doyidan yaqinning somoni yaxshi*”, “*Uzumini ye, bog‘ini surishtirma*”, “*Yer haydasang, kuz hayda, Kuz haydamasang, yuz hayda*”, “*Daraxtning bo‘shini qurt yeydi, odamning bo‘shini bit*”, “*Olmaning tagiga olma tushadi*”, “*Tog‘ga chiqmasang, do‘lana qayda, jon kuydirmasang, jonona qayda?*”, “*Qovun qovundan rang oladi*”, “*Gadoy don topsa, xalta topmasmish*”, “*Daraxt bir joyda ko‘karadi*”, “*Daraxtni yer ko‘kartirar, odamni el*”, “*Bemaza qovunning urug‘i ko‘p*” kabi maqollar mohiyatidagi hikmat xalqqa o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan voqea-hodisalari, turmush tarzi va mehnat faoliyatidagi tanish holatlar asosida majoziy, ramziy tus va o‘xshatishlar bilan yetkazib berilgan.

Maqollarni **dialektik jihatdan** tahlil qilishda ularning tarkibida foydalanuvchilar yashovchi hududga xos sheva elementlarining bo‘lishi va o‘ziga xosligi inobatga olinadi. Ishtixon xalqi voha shevasiga xos xususiyatlarni o‘zida aks ettirib, qipchoq lahjasiga xos fonetik, leksik va grammatik o‘zgachaliklarga ega. Xususan, bu hududda fonetik

jihatdan “y”lovchi va “j”lovchi aholi tengma-teng istiqomat qiladi va maqollarda ham “j”lashish hodisasi uchraydi: “*Bir kun tuz jegan (yegan) joyingga qirq kun ta‘zim qil*”, “*O‘z og‘asini og‘alamay, Kishi og‘asini og‘alabdi, Kishi og‘asini jog‘alamay (yoqalamay), O‘z og‘asini jog‘alabdi (yoqalabdi)*”, “*Jomondan (yomondan) jortiq (yorti=yarim) osh qoladi*”, “*Ishtoni jo‘q (yo‘q) ishtoni jirtiqqa (yirtiqqa) kulibdi*”. Bundan tashqari, maqollarda leksik dialektizmlar ham uchraydi: “*Yetim qo‘zi asrasang, og‘zi-burning moy (yog‘) bo‘lar, Yetim bola asrasang, og‘zi-burning qon bo‘lar.*”, “*Qiz qarisa qozi bo‘lar, nargayiga (taqdiriga) rozi bo‘lar*”, “*Tuzini ko‘rib, tuzini ol, Enasi (onasini) ko‘rib, qizini ol*”, “*Egachim erga tegdi, eskisi menga tegdi*”, “*Hamsayang (qo‘shning) ko‘r bo‘lsa, ko‘zingni qis*”, “*Bolga bol tomarmish, Moshava (mastava)ga jaz (jiz) ham yo‘q*”, “*Onasi maqtaganni olma, yangasi (kelinoyisi) maqtagandan qolma*”, “*Tavub (tabib) tavubmas, boshidan o‘tkazgan tavub*”, “*O‘rada yotib, ul (o‘g‘il) top, Hisobini topib pul*”, “*Pishak (mushuk) quyruqqa yetmay “puf” sassiq debdi*”. Morfologik dialektizmlar sifatida Ishtixon xalqi talqinidagi maqollarda “-ning” – qaratqich kelishigining o‘rnida “-ni” – tushum kelishigi juda ko‘p uchraydi. Jumladan, “*Ko‘rmaganni(ng) ko‘rgani qursin*”, “*Ninachini(ng) ming urgani – bolg‘achini(ng) bir urgani*”, “*Mehmonni(ng) hurmati uch kun*”, “*Otang o‘tirgan uyni(ng) tomiga chiqma*”, “*Qizi borni(ng) nozi bor*” kabi qaratqich-qaralmish munosabati mavjud deyarli barcha maqollar bunga misol bo‘ladi.

Maqollarni **uslubiy jihatdan** tahlil qilish tadqiqotchidan bu barqaror birikmalardan fonetik, leksik va morfologik uslubiy xoslanishlarni aniqlash, so‘zlarning o‘ziga xos stilistik bo‘yoqdor ma‘nolarini topishni talab etadi. Maqollarda ko‘pincha qofiyadosh so‘zlar ishlatilganligi, musiqiy ohangdorlik yetakchi bo‘lganligi uchun fonetik uslubiy hodisalar – alliteratsiya, assonans, geminatsiya ko‘p uchraydi. “Alliteratsiya deb undosh tovushlarning uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi”. “*Kun ko‘rmagan kun ko‘rsa, kunduz kuni chiroq yoqarmish*”, “*Qing‘ir ishning qiyig‘i qirq yilda ham chiqadi*”, “*Suymaganga suykalma*”, “*Ko‘za kunda emas, kunida sinadi*”, “*Qichimagan joyingni qashlama*”, “*Pishgan pishak (mushuk) ko‘r tug‘ar*”, “*Qimirlagan qir oshar*”, “*Boy bo‘lib boltasi yo‘q*,

gadoy bo'lib xaltasi yo'q kabi maqollarda “q”, “k”, “p”, “b”, “s” undosh tovushlar asosidagi alliteratsiya uchraydi. “*O'lamsaning o'zidanmas ko'zidan qo'rq*”, “*Oltin olma, duo ol, duo oltin emasmi?*”, “*Epli kelin kerakmi, sepli kelin kerakmi?*”, “*Oltimishdan oshguncha orqangga qara*”, “*Egachim erga tegdi, eskisi menga tegdi*”, “*O'nta bo'lsa, o'rni bo'lak*” maqollarda “o'”, “o”, “e” unli tovushlari qatnashgan assonans hodisasi ro'y bergan. “Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional-ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir”. Bundan tashqari, “geminatsiya – qo'sh undoshlilik, ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi” ham “*Ko'p gap eshshakka yuk*”, “*Yetimning haqqidan qo'rq*”, “*Yuvvosh eshshakni hamma mingisi keladi*” va boshqa maqollarda o'z aksini topadi. Maqollarda leksik uslubiy ma'nolar metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi so'zning ko'chma ma'no turlarida namoyon bo'ladi. “*Mol olasi sirtida, odam olasi ichida*”, “*Qovun qovundan rang oladi*”, “*Elni sotgan el (do'st) bo'lmas*”, “*O'zingniki o'zagingni chiqaradi*”, “*Ota urug' – savat bosh, ona urug' – ilon bosh*” maqollarida metafora, “*Bir boshga bir o'lim*”, “*Boshidan o'tganning qoshidan o'tma*”, “*Ota-onang bo'lsa, bo'lsin, og'zi-burni bo'lmasin*”, “*El og'ziga etak tutib bo'lmaydi*”, “*Kiyim – nur, tomoq – go'r*” kabilarda metonimiya, “*Egilgan boshni qilich kesmas*”, “*Tuzini ko'rib, tuzini ol, Enasi (onasini) ko'rib, qizini ol*”, “*Besh qo'l baravar emas*”, “*Devorning ham qulog'i bor*” kabi maqollarda sinekdoxa kabi ko'chma ma'no turlari betakror o'xshatishlar orqali xalqning ham donoligini, ham ijodkorligini aks ettiradi. Morfologik uslubiy ma'nolar “*Bo'yimday bo'y topdim, ko'nglimday ko'ngil topmadim*”, “*Kengga keng dunyo, torga tor dunyo*”, “*Yomon otga ming qamchi, yaxshi otga bir qamchi*”, “*O'zi yo'qning ko'zi yo'q*” maqollarida takrorlar, “*Minnatli oshni it ichmas*”, “*Ishonmagin do'stingga, Somon tiqar po'stingga*” kabi maqollarda inversiya, “*Do'stingga pulingni ko'rsatma, dushmaningga yarangni*”, “*Yaxshi bo'lsang oshingni yeysan, yomon bo'lsang, boshingni*”, “*O'g'li borning o'rni bor, qizi borning qadri*”, “*Yaxshidan ot qolar, yomondan dod*” maqollarida esa ellipsis hodisalari orqali morfologik birliklarning stilistik imkoniyatlari yuzaga chiqadi.

NATIJALAR. Maqollar umumiy bir xalqqa tegishli bo'lsa-da, nutqiy voqelanishda ularning turli talqinlari namoyon bo'ladi, bu esa maqollarning variativligi – mazmunan bir xil, maqollarning tashqi ifodalanishi har xil ekanligini keltirib chiqaradi. Tadqiqotimiz mobaynida yig'ilgan maqollarning ko'p qismi Arabxona qishlog'ida yashovchi 63 yoshli Matluba ona Sultonova nutqidan olingan bo'lib, ba'zi maqollarda boshqalarning talqini bilan solishtirganda variativlik mavjudligi kuzatiladi. Masalan, “*Bir kun tuz yegan joyingga qirq kun ta'zim qil* = *Bir kun tuz yegan joyingga qirq kun salom ber*”, “*Achchig'ing kelsa, burningni tishla* = *Alaming kelsa, burningni tishla*”, “*Bolga bol tomarmish, Moshavaga jaz (jiz) ham yo'q* = *Borga bol tomadi, yo'qqa jazava ham yo'q*”, “*Uyni sotsang, qo'shningga sot, ko'rpsini bir chetida o'tirasan* = *Gilam sotsang hamsoyanga sot, bir chetida o'zing o'tirasan*”, “*Shom bilan yotma, erta turib aytma* = *Yomon bilan yotma, erta turib aytma*”, “*Gap desang qop-qop, Ish desang betob* = *Gap desang qop-qop, Ish desang, Samarqanddan top*” kabi maqollar o'zaro variantdosh.

XULOSA shuki, maqollar o'zbek xalqining donoligi va teran hayotiy xulosalarini o'zida saqlagan umumlashma hikmatlar bo'lsa-da, ularning turli hududda, har xil yosh, jins, ijtimoiy mavqe va kasb-hunar egalari nutqida voqelanishida maqollarning lingvogeografik, lingvokulturologik, dialektik, variativ va uslubiy xususiyatlari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi, bu esa ushbu barqaror birliklar ko'p qirrali rakurs va yondashuvda tadqiq etilishi zarurligini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi (“I” harfi). – Toshkent, Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – 492 b.
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 112 b.
3. Mirzayev T. va b. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 297b.
4. Fayziyeva, A.X. (2024). Maqollarni o'rganishda lingvokultural yondashuv. *Golden Brain*, 2(22), 271-275.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14520364>
5. Shomuqsudov Sh. Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. O'zbek maqollarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1990. – 418 b.

YOSHLAR ONGIDA AXBOROT TERRORIZMIGA QARSHI MA'NAViy- AXLOQiy IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZIMLARI

*Qurbonov Sherzodjon Shuxratovich, Respublika ma'naviyat va
ma'rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti
mustaqil izlanuvchisi*

<https://orcid.org/0009-0004-4232-3550>

MECHANISMS FOR DEVELOPING THE MORAL AND SPIRITUAL IMMUNITY OF YOUTH AGAINST INFORMATION TERRORISM

*Qurbonov Sherzodjon Shukhratovich, Independent Researcher,
Institute of Socio-Spiritual Research, operating under the Republic
Center for Spirituality and Enlightenment*

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНО- ПРАВСТВЕННОГО ИММУНИТЕТА У МОЛОДЁЖИ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ИНФОРМАЦИОННОМУ ТЕРРОРИЗМУ

*Курбонов Шерзоджон Шухратович, независимый соискатель
Института социально-духовных исследований при
Республиканском центре духовности и просвещения*

Annotasiya: Mazkur maqolada axborot terrorizmi zamonaviy jamiyatda, xususan, yoshlar ongiga ta'sir etuvchi dolzarb tahdid sifatida tahlil qilinadi. Xususan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali tarqalayotgan manipulyativ ta'sirlarning yoshlar qadriyatlarini, ma'naviy barqarorligi va ijtimoiy identitetiga salbiy ta'siri ko'rsatiladi. Maqolada xalqaro ilmiy yondashuvlar hamda milliy ma'naviy-axloqiy texnologiyalar asosida bu tahdidlarga qarshi kurash strategiyalari bayon etilgan. Tadqiqot yoshlarda tanqidiy fikrlash, axborot savodxonligi va madaniy identitetni mustahkamlash orqali axborot tahdidlariga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish g'oyasi ilgari suriladi. Bu jarayon axborot xavfsizligini nafaqat texnik, balki falsafiy-ma'naviy masala sifatida ko'rishga zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: postmodern, klassik, ijtimoiy ong, illyuziya, immunitet, psixologik, komponent, ideologik, information, psixoemotsional, identitet.

Annotation: This article analyzes information terrorism as a pressing threat affecting modern society, particularly the consciousness of youth. Specifically, it highlights the negative impact of manipulative influences disseminated through information and communication technologies on young people's values, spiritual stability, and social identity. The article presents strategies to counter these threats based on international scientific approaches and national spiritual and ethical technologies. The study proposes the idea of forming ideological immunity against information threats among youth by strengthening critical thinking, information literacy, and cultural identity. This process lays the foundation for viewing information security not only as a technical issue but also as a philosophical and spiritual matter.

Keywords: postmodern, classical, social consciousness, illusion, immunity, psychological, component, ideological, information, psychoemotional, identity.

Аннотация: Статья посвящена анализу информационного терроризма как одной из ключевых угроз современному обществу, особенно в контексте его воздействия на молодежь. Рассматривается влияние манипулятивных информационных потоков, распространяемых через информационно-коммуникационные технологии, на духовные ценности, социальную идентичность и мировоззрение молодежи. В работе обоснована необходимость формирования идеологического иммунитета через развитие критического мышления, повышение информационной грамотности и укрепление культурной идентичности. Предложены стратегические подходы к противодействию информационным угрозам на основе международного опыта и национальных духовно-нравственных механизмов. Делается вывод о важности рассмотрения информационной безопасности не только в техническом, но и в философско-духовном измерении.

Ключевые слова: постмодерн, классический, общественное сознание, иллюзия, иммунитет, психологический, компонент, идеологический, информация, психоэмоциональный, идентичность.

KIRISH. Axborot terrorizmi — bu axborot vositalari, kommunikatsiya texnologiyalari va ongni boshqarish mexanizmlari orqali inson ruhiyati, ma'naviyati va ijtimoiy ongiga chuqur va tizimli ta'sir ko'rsatishga qaratilgan murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisadir. Uning asosiy mohiyati jamiyatda sun'iy tarzda qo'rquv, ishonchsizlik, qadriyatlar inqirozi va axloqiy dezoriyentsiyaning vujudga keltirishidir. Bu hodisa zamonaviy axborotlashgan jamiyatda chuqur ildiz otgan bo'lib, axborotning o'zi ham endi sof vosita emas, balki qudratli geopolitik va mafkuraviy qurolga aylangan. Axborot terrorizmining mazmuni nafaqat informatsion manipulyatsiyada, balki insonning ong strukturalarini o'zgartirishga qaratilgan kognitiv va affektiv bosimlarda namoyon bo'ladi.

“Axborot oqimi ustidan nazorat kuchaygan sari, shaxsiy fikrlash va axloqiy tanlovlar me'yoridan chekinmoqda” deya ta'kidlaydi G.G'affarova, u bu holatni falsafiy-metodologik jihatdan insonning real voqelik bilan aloqasining sun'iy axborot-konstruktsiyalar bilan almashtirilishi sifatida talqin etadi[1.160]. Aynan shu jihat axborot terrorizmining jamiyatda ijtimoiy identiklik va ma'naviy barqarorlikni izdan chiqaruvchi xavfli omiliga aylanishini bildiradi. Chunki u insonni mavjud ijtimoiy muhitdan emas, balki mediatik ko'rinishdagi real bo'lmagan axborot olamidani bilim va qaror qabul qilishga majbur qiladi. Bu esa ma'naviy dezintegratsiyaga olib keladi.

ASOSIY QISM. Axborot terrorizmining eng tahlikali jihatlaridan biri — u real zo'ravonlikdan farqli o'laroq, sezilmas va ko'p hollarda ixtiyoriy qabul qilinadigan shakllarda namoyon bo'ladi. Bunda inson shaxsiy axborot

maydonini o'zi tanlayotgandek tuyuladi, ammo aslida u oldindan ishlab chiqilgan, algoritmik tarzda unga yo'naltirilgan kontentni iste'mol qiladi. B.A.Primov buni “axborot muhitining avtonom subyekt ustidan g'alabasi”[2.147.] sifatida izohlaydi hamda yoshlar ongiga ta'sir qilishda bu usulning ijtimoiy-madaniy xavfini alohida ta'kidlaydi. Shu sababli, axborot terrorizmi nafaqat tashqi manipulyativ bosim, balki ichki axborot-ma'naviy inertlikni keltirib chiqaruvchi omil sifatida ham izohlanadi.

Axborot terrorizmi fenomeni o'z mohiyatiga ko'ra postmodern ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashgan, ya'ni u klassik mafkuraviy tahdid shakllaridan farqli ravishda, fragmentlashtirilgan, vizuallashtirilgan va ko'ngilocharlik niqobi ostida amalga oshiriladi. Bu esa uni aniqlash va unga qarshi immunitet shakllantirishni yanada murakkablashtiradi. D.U.Qalandarova o'z tadqiqotida bu masalaga alohida e'tibor qaratib, diniy identiklik va ijtimoiy ong shakllanishida axborot ta'sirining ikkiyoqlamaligini — konstruktiv va destruktiv qirralarini ochib beradi[3.135]. Unga ko'ra, diniy qadriyatlar axborot terrorizmining asosiy manipulyatsiya obyektiga aylangan, zero ular orqali inson ongida o'z-o'zini anglash va jamoaviy identiklikning markaziy tuyg'ulari shakllanadi. Bunday axborot strategiyalarining tayanadigan asosiy uslubi — “haqiqat illyuziyasini yaratish”, ya'ni insonni real va konstruktsiyalashgan axborot o'rtasida tafovutni anglamaslik darajasiga olib borishdir. M.I.Yoqubova bu holatni “Virtual haqiqatning ma'naviy tafakkur ustidan g'alabasi” deb ataydi va uni jamiyatning intellektual va axloqiy resurslarini zaiflashtiruvchi xavf sifatida ko'rsatadi[4.176]. Xususan, yoshlar ongida bu holat virtual

qadriyatlar va sun'iy me'yorlar asosida shakllangan identiklikka olib keladi. Bunday jarayon natijasida milliy madaniy kodlar, tarixiy xotira va an'anaviy ijtimoiy rollar o'z o'rnini yo'qota boshlaydi.

Axborot terrorizmining texnologik asosi sun'iy intellekt, algoritmik tahlil, psixografik profilning va avtomatlashtirilgan kontent yetkazish tizimlari orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa unga inson ongi ustidan nafaqat masshtabli, balki aniqlashtirilgan, individuallashtirilgan nazorat imkonini beradi. Aynan shuning uchun zamonaviy axborot urushlari fronti inson ongi bilan bog'liq bo'lib, bu urushlar bevosita ruhiy, madaniy va psixologik maydonlarda olib boriladi. Axborot terrorizmi – bu zamonaviy davrda ongni yengil, ammo tizimli tarzda egallovchi yangi shakldagi mafkuraviy tahdiddir. U texnologik vositalar orqali ma'naviy bo'shliqlarni egallab, shaxsiy qarorlar, ijtimoiy tanlovlar va tarixiy ong ustidan real nazoratni ta'minlashga urinadi. Unga qarshi kurashish esa faqat texnologik emas, balki chuqur axloqiy, falsafiy va ma'naviy immunitetni shakllantirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Axborot terrorizmi zamonaviy axborot jamiyatining murakkab va ko'p qirrali fenomenlaridan biri bo'lib, u nafaqat xavfsizlik muammolarini, balki epistemologik, aksiologik va antropologik jarayonlarni ham tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Uning mazmuni va mohiyati inson ongiga nisbatan olib borilayotgan maqsadli, sistematik, texnologik va ideologik bosimlar orqali jamiyatning axborot maydonida ma'naviy suverenitetini yo'qotishga, axloqiy-me'yoriy tuzilmalarni buzishga, ijtimoiy ongni manipulyatsiya qilishga va shaxsiy psixik holatni izdan chiqarishga qaratilgan. Mazkur holatda axborot terrori oddiy axborot hujumi sifatida emas, balki gibril xarakterga ega bo'lgan g'oyaviy, psixologik va texnologik agressiya shaklida namoyon bo'ladi. L.G.Nujdin ushbu hodisani “Maqsadli ravishda ishlab chiqilgan va axborot texnologiyalari orqali inson ongi va ruhiyatiga qaratilgan rejalashtirilgan zo'ravonlik shakli” deb ataydi va unga “psixologik shikast yetkazish, ijtimoiy ongni yo'naltirish, jamiyatda beqarorlik va ishonchsizlik muhitini yaratish” singari maqsadlar xos ekanini ta'kidlaydi[5.291]. Muallifning fikriga ko'ra, axborot terrorizmi — bu shunchaki xavf emas, balki xavf hissi orqali ijtimoiy tizimlar

ustidan nazorat o'rnatishga yo'naltirilgan metodologik vositadir[6.274]. U axborotni jamiyatni boshqarish vositasiga aylantiradi va uni “psixologik qurol” sifatida ishga soladi.

Axborot terrorizmining psixologik komponenti, o'z navbatida, manipulyatsiya usullari orqali amalga oshiriladi. Ushbu hodisa jamiyatga ijtimoiy-psixologik bosim ko'rsatish, ongli ravishda noto'g'ri faktlar asosida ijtimoiy idrokni deformatsiyalash, insonning axloqiy qadriyatlari, shaxsiy identifikatsiyasi va normativ dunyoqarashiga tajovuz qilish orqali amalga oshiriladi. D.A.Kovlagina axborot terrorini “Ideologik asoslangan, informatsion resurslar va texnologiyalar orqali amalga oshiriladigan zo'ravonlik akti” sifatida ta'riflaydi va uning asosiy vazifasi — jamiyatning g'oyaviy asoslarini yemirish, uni manipulyativ ta'sirga bo'ysundirishdir[7.270], deb ta'kidlaydi. Bunday holatda informatsiya mustaqil bilim manbai emas, balki ongni boshqarishning vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Axborot terrorizmi orqali amalga oshiriladigan bosimlar insonning psixik holati va ijtimoiy irodasiga bevosita ta'sir etadi. S.I.Troitskaya bu jarayonni “axborot bosimi ostida ongli idrokni buzish, shaxsga psixik hujum qilish va uni noturg'un psixoemotsional holatga tushirish”[8.205] deb baholaydi. Mazkur metodlar nafaqat individual, balki ommaviy miqyosda qo'llaniladi, bu esa jamiyatda umumiy notinchlik, ishonchsizlik, depressiv ruhiy holatlar va informatsion xavotir holatini yuzaga keltiradi. Shunday qilib, axborot terrorining asosiy kuchi — uning ko'zga ko'rinmas, ammo ong va axloq ustidan real nazorat o'rnatish imkoniyatidadir. Bunday xavfli hodisaning murakkabligi shundaki, u ko'pincha g'oyaviy-neytral yoki hatto ijobiy ko'rinadigan axborot oqimlari orqali amalga oshiriladi. Ko'pincha, bu axborot “ommaviy madaniyat”, “globalistik qadriyatlar”, “xalqaro axborot erkinligi” tushunchalari ostida jamiyatga singdiriladi. O.A.Kolobov ushbu holatni “axborot-ideologik gibril urushi” sifatida ta'riflab, uning asosiy mohiyatini “jamiyat ma'naviy immunitetining pasayishiga olib keluvchi axborot bosimi” [9.135] deb ataydi. Bu bosimlar esa axborot texnologiyalari yordamida yasalgan sun'iy obrazlar, simulyakrlar va ijtimoiy konstruksiyalar orqali amalga oshiriladi.

Axborot terrorining yana bir o'ta muhim jihati — uning ma'naviy-madaniy identitetga qaratilganligidir. G.F.Sidnenko bu holatni "madaniy genotsidning yangi shakli" sifatida ko'radi va axborot bosimi orqali milliy xotira, tarixiy tafakkur, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy normalarning buzilishi haqida ogohlantiradi[10.281]. Bu borada axborot terrori faqat fizika yoki informatika sohalarining muammosi emas, balki falsafa, psixologiya, madaniyatshunoslik va axloqshunoslik singari fanlarning kesishgan nuqtasida tahlil qilinishi lozim bo'lgan murakkab epistemologik hodisa hisoblanadi. Axborot terrorizmi inson ongini texnologik qurollar yordamida egallash, uni psixologik manipulyatsiya vositalari orqali yo'naltirish va jamiyatning ma'naviy-axloqiy poydevorini izdan chiqarishga qaratilgan tizimli bosimlar majmuasidir. Unga qarshi kurash, avvalo, jamiyatning axborot xabardorligini, g'oyaviy mustahkamligini va madaniy immunitetini oshirishga qaratilgan integratsion yondashuvlar orqali olib borilishi zarur.

XULOSA. Bu qarashlar uyg'unlashganda, axborot terrorizmi inson ongini turli usullar orqali — kuzatuv, standartlashtirish, global nazorat va ramziy simulyatsiya orqali bo'ysundirishga qaratilgan murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Shunday ekan, unga qarshi kurashning asosiy yo'li ma'naviy immunitetni mustahkamlash, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va texnologiyalarni axloqiy nazorat ostiga olishdan iborat bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гаффарова Г. Аxborot va аxborotлаштириш жараёнларининг фалсафий-методологик муаммолари. — Тошкент: Фан, 2008.
2. Примов Б. Аxborot оқими жадаллашувининг ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясига таъсири (ижтимоий-фалсафий таҳлил). — Тошкент: ТДИУ, 2020.
3. Қаландарова Д. Аxborotлашган жамият ижтимоий идентикликлари шаклланишида дин омили. — Тошкент: Ўзбекистон Халқаро Ислом академияси, 2020.
4. Ёқубова М. Жамият тараққиётида аxborotлашув ва аxborot технологияларининг аҳамияти. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2007.
5. Нуждин, Л. Информационный терроризм (2-е изд., доп.). — Москва: Икар.
6. Нуждин, Л. Информационный терроризм. — Москва: ИКАР.
7. Ковлагина, Д. Информационный терроризм: понятие, уголовно-правовые и иные меры противодействия. — Саратов: СГЮА.
8. Троицкая, С. Информационный террор: воспринимать или жить?. — Ростов-на-Дону: Феникс.
9. Колобов, О., Сочнев, Д., Шамов, М. Информационный терроризм в современном российском обществе. — Нижний Новгород: Изд-во ННГУ.
10. Сидненко, Г. Информационное противодействие терроризму: политологический аспект. — Москва: Триумф.

DAVLAT XIZMATLARINING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTGA TA'SIRI

*Abdimalov Davronbek Abdug'ani o'g'li,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi*

THE IMPACT OF PUBLIC SERVICES ON SOCIO-ECONOMIC LIFE

*Abdimalov Davronbek Abdugani ugli,
Researcher at Namangan State University*

ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ

*Абдимиталов Давронбек Абдугани оглы, исследователь
Наманганского государственного университета*

Annotatsiya: Maqolada davlat xizmatlarining jamiyat hayotidagi ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, davlat xizmatlarining aholining turmush darajasini oshirish, iqtisodiy faollikni rag'batlantirish, biznes muhitini yaxshilash va ijtimoiy adolatni ta'minlashdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: davlat xizmatlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, fuqarolar farovonligi, ishonch, samaradorlik, barqaror taraqqiyot, davlat boshqaruvi.

Abstract: The article provides a scientific analysis of the socio-economic significance of public services in the life of society. In particular, it highlights the role of public services in improving the standard of living of the population, stimulating economic activity, enhancing the business environment, and ensuring social justice.

Keywords: public services, socio-economic development, citizens' welfare, trust, efficiency, sustainable development, public administration.

Аннотация: В статье проводится научный анализ социально-экономического значения государственных услуг в жизни общества. В частности, раскрывается роль государственных услуг в повышении уровня жизни населения, стимулировании экономической активности, улучшении деловой среды и обеспечении социальной справедливости.

Ключевые слова: государственные услуги, социально-экономическое развитие, благосостояние граждан, доверие, эффективность, устойчивое развитие, государственное управление.

KIRISH. Hozirgi davrda davlat xizmatlari tizimining samaradorligi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy davlat boshqaruvi konsepsiyalari, jumladan "yaxshi boshqaruv" (good governance), "ochiq hukumat" (open government) va "ijtimoiy sheriklik" (social partnership) nazariyalari shuni ko'rsatadiki, davlat xizmatlari faqatgina ma'muriy mexanizm emas, balki keng ma'noda jamiyatning barqaror taraqqiyotini ta'minlovchi vosita sifatida ham talqin qilinadi. Shu sababli davlat xizmatlari tizimining sifati va qamrovi nafaqat aholining kundalik turmush tarzini, balki iqtisodiy tizimning

raqobatbardoshligini ham belgilaydi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda davlat xizmatlari sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotni tubdan modernizatsiya qilishga xizmat qilmoqda. Xususan, "Elektron hukumat" tizimi, davlat xizmatlari markazlarining tashkil etilishi va raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi fuqarolarning davlat institutlariga murojaat qilish imkoniyatlarini soddalashtirdi, byurokratik to'siqlarni qisqartirdi hamda jamoatchilik nazorati mexanizmlarini mustahkamladi. Natijada, davlat xizmatlarining sifat ko'rsatkichlari oshib bormoqda, bu esa aholining davlatga bo'lgan ishonchi va ijtimoiy faolligini mustahkamlashga olib kelmoqda.

Davlat xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'sirini o'rganish ilmiy nuqtayi nazardan ham dolzarbdir. Chunki davlat xizmatlari orqali ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash kabi fundamental sohalar rivojlanadi. Bu jarayonda davlat xizmatlarining samarali tashkil etilishi aholining farovonligini oshirish, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy adolatni ta'minlash va ijtimoiy kapitalni kuchaytirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajriba ham davlat xizmatlarining milliy taraqqiyotdagi strategik rolini tasdiqlaydi. Masalan, Skandinaviya davlatlarida davlat xizmatlari tizimining yuqori samaradorligi aholining hayot sifatini oshirish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishishda asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda. Singapur, Janubiy Koreya va Estoniya kabi mamlakatlarda esa raqamli davlat xizmatlari orqali innovatsion rivojlanish, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash va fuqarolarning davlat boshqaruvida faol ishtirokini kengaytirish yo'lida sezilarli yutuqlarga erishilgan[1]. Mazkur maqola davlat xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ko'rsatadigan ta'sirini keng ilmiy tahlil qilish, O'zbekiston tajribasini xorijiy mamlakatlar amaliyoti bilan qiyosiy o'rganish va ularning samaradorligini oshirish bo'yicha konseptual yondashuvlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Shu bilan birga, davlat xizmatlari tizimining rivojlanishi mamlakatda barqaror taraqqiyot, ijtimoiy adolat va iqtisodiy farovonlikni ta'minlashda qanday o'rin tutishini asoslash ushbu tadqiqotning bosh maqsadini tashkil etadi. Bugungi globallashtirish va raqamli transformatsiya davrida davlat xizmatlari tizimining samaradorligi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy mezonlardan biriga aylanmoqda. Fuqarolarning davlat xizmatlaridan tez, shaffof va sifatli foydalanish imkoniyatlari ularning davlat institutlariga bo'lgan ishonchini oshiradi, jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Shu bois davlat xizmatlari tizimining isloh qilinishi va zamonaviy talablarga mos ravishda takomillashtirilishi dolzarb masala hisoblanadi. So'nggi yillarda O'zbekistonda davlat xizmatlarini modernizatsiya qilish, ularni elektron shaklga o'tkazish, "yagona darcha" tamoyili asosida tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayon bir tomondan fuqarolar hayotini yengillashtirsa, ikkinchi tomondan,

iqtisodiy faollikni rag'batlantirib, biznes subyektlari uchun qulay muhit yaratmoqda. Natijada ijtimoiy adolatni ta'minlash, korrupsiyani kamaytirish va investitsion jozibadorlikni oshirish imkoniyati kengaymoqda. Xalqaro tajribaga e'tibor qaratilsa, rivojlangan mamlakatlarda davlat xizmatlarining sifatli tashkil etilishi iqtisodiy barqarorlik va yuqori darajadagi farovonlikning asosiy omillaridan biri sifatida maydonga chiqadi. O'zbekistonning ushbu yo'nalishda tanlagan strategiyasi xalqaro maydondagi integratsion jarayonlarga mos kelishi bilan ham ahamiyatlidir[2]. Shu sababli davlat xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'sirini ilmiy jihatdan o'rganish, ularning samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir. Chunki sifatli davlat xizmatlari tizimi – barqaror taraqqiyot, fuqarolik jamiyatini mustahkamlash va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlashning ajralmas bo'g'inidir. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, davlat xizmatlari tizimini isloh qilish masalasi jamiyat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tiborga olindi. Avvalo, aholiga ko'rsatiladigan xizmatlarning tezkor, sifatli va shaffof bo'lishini ta'minlash maqsadida huquqiy baza yaratildi, davlat xizmatlarini ko'rsatishning yagona tamoyillari belgilab berildi. 2017-yilda "Davlat xizmatlari markazlari" faoliyati yo'lga qo'yildi va bu tizim fuqarolarga zarur xizmatlarni "yagona darcha" tamoyili asosida ko'rsatishga imkon berdi[3]. Ushbu mexanizm aholining byurokratik to'siqlarga duch kelmasligini, vaqt va resurslarini tejashini ta'minladi. Keyingi bosqichda davlat xizmatlarini raqamlashtirish jarayoni jadallashdi. Xususan, "my.gov.uz" portali orqali yuzlab xizmatlar onlayn shaklda taqdim etilmoqda. Bu esa korrupsion omillarni kamaytirish, xizmat ko'rsatishda inson omilini qisqartirish va shaffoflikni oshirishda muhim qadam bo'ldi. Shu bilan birga, davlat xizmatlaridan foydalanishda aholining imkoniyatlarini kengaytirish uchun mobil ilovalar, interaktiv xizmatlar va elektron arxiv tizimlari joriy qilindi. Davlat xizmatlari sohasidagi islohotlar nafaqat texnologik, balki institutsional jihatdan ham amalga oshirildi. "Davlat xizmatlari agentligi" tashkil etilib, uning asosiy vazifasi xizmatlarning sifatini oshirish, samaradorligini nazorat qilish va xalqaro standartlarga moslashtirishdan iborat bo'ldi[4]. Bundan tashqari,

xizmatlar ko'rsatish tartibi bosqichma-bosqich soddalashtirilib, ortiqcha hujjat aylanishi qisqartirildi. Islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari ham sezilarli bo'ldi. Fuqarolar uchun kundalik hayotiy ehtiyojlar – tug'ilish, nikoh, mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazish, soliq va bojxona jarayonlari, tadbirkorlikni boshlash kabi xizmatlar osonlashtirildi. Natijada aholining davlat institutlariga bo'lgan ishonchi oshdi, ijtimoiy adolat va ochiqlik mustahkamlandi. Shu bilan birga, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay sharoitlar yaratilib, mamlakatda investitsion muhit yaxshilandi. Xalqaro tajribaga tayangan holda olib borilgan ushbu islohotlar O'zbekistonni davlat xizmatlarini raqamlashtirish va modernizatsiya qilish bo'yicha mintaqada ilg'or o'rinlardan biriga olib chiqmoqda. Davlat xizmatlari sohasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar aholining farovonligini oshirish, iqtisodiy raqobatbardoshlikni ta'minlash hamda barqaror taraqqiyot uchun mustahkam asos yaratmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Davlat xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'sirini tadqiq etishda xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy izlanishlar muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, amerikalik olim D.Rosenbloomning davlat boshqaruvi va xizmatlari samaradorligi haqidagi tadqiqotlarida davlat xizmatlari tizimi nafaqat ma'muriy boshqaruv vositasi, balki demokratik qadriyatlarni mustahkamlash, ijtimoiy adolatni ta'minlash va iqtisodiy resurslarni adolatli taqsimlash mexanizmi sifatida ko'rib chiqiladi. Rosenbloom o'z asarlarida davlat xizmatlari sifati fuqarolarning davlat institutlariga nisbatan ishonch darajasini belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, davlat boshqaruvida ochiqlik, shaffoflik va hisobdorlik prinsiplarini ilgari suradi[5]. Bu yondashuv davlat xizmatlari tizimining ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishdagi o'rnini chuqur ilmiy asoslashga yordam beradi. Shuningdek, ingliz olimi C.Hood o'zining "Public Management" va "New Public Management" konsepsiyalarida davlat xizmatlari samaradorligini oshirishning innovatsion mexanizmlarini ishlab chiqqan[6]. U davlat xizmatlarini modernizatsiya qilishda bozor tamoyillarini joriy etish, resurslardan oqilona foydalanish va xizmat ko'rsatishda fuqarolar ehtiyojlariga yo'naltirilgan yondashuvni ilgari

suradi. Hoodning qarashlarida davlat xizmatlari tizimi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va fuqarolarning turmush darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim ijtimoiy institut sifatida talqin qilinadi. Rosenbloom va Hoodning tadqiqotlari bir-birini to'ldiruvchi nazariy manbalar sifatida alohida ahamiyatga ega[7]. Chunki biri davlat xizmatlarini demokratik tamoyillar va ijtimoiy adolatni ta'minlash nuqtayi nazaridan yoritgan bo'lsa, ikkinchisi ularning iqtisodiy samaradorlik va boshqaruv mexanizmlarini modernizatsiya qilishdagi rolini asoslab bergan. Shu jihatdan, mazkur olimlarning ilmiy merosi davlat xizmatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi ko'p qirrali ta'sirini tahlil qilishda muhim metodologik manba vazifasini bajaradi.

XULOSA. Davlat xizmatlari tizimi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Davlat xizmatlarining samarali tashkil etilishi aholining kundalik hayotini yengillashtiribgina qolmay, fuqarolarning davlat institutlariga bo'lgan ishonchini kuchaytiradi, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. FM.M., Odiljonovich S.N. Davlat xizmatlarini rivojlantirishda sun'iy intellektning o'рни //Scientific Conference on Multidisciplinary Studies. – 2024. – C. 118-123.
2. Ергашбаев, III. (2025). Ўзбекистон шароитида узлуксиз таълим тизими орқали ёшларнинг маънавий дунёқарашилини ривожлантириш. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 314-316.
3. Muzaffar o'g'li E.X. Davlat xizmatlarining raqamlashtirilishi: e-gov tizimi va aholiga qulayliklar //За наивысшие заслуги. – 2024. – Т. 1. – №. 1.
4. Muruvvat, A., & Shohbozbek, E. (2025). O'zbekistonda ma'naviy va ahloqiy qadryatlarda maktabgacha ta'limning ro'li. Global Science Review, 3(2), 246-253.
5. Хабибуллаева Д. Давлат хизматлирин кўрсатишда инсон ҳуқуқларини таъминлаш механизлари //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2025. – Т. 4. – №. 5. – С. 105-108.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA JINOIY SUD-TERGOV ISHLARINI YURITISHDA ISBOT QILISHNING XORIJIY TAJRIBAGA XOS JIHATLARI

Yakubov Bekzod Erkinbayevich, Xorazm viloyati Jinoyat ishlari bo'yicha Bog'ot tumani sudi raisi

FOREIGN EXPERIENCE SPECIFIC ASPECTS OF PROOF IN CONDUCTING CRIMINAL JUDICIAL-INVESTIGATIVE CASES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Yakubov Bekzod Erkinbayevich, Chairman of the Bogat District Criminal Court of the Khorezm Region

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОСОБЕННОСТИ ДОКАЗЫВАНИЯ ПРИ ВЕДЕНИИ УГОЛОВНЫХ СУДЕБНО-СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЛ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Якубов Бекзод Эркинбаевич, председатель Багатского районного суда по уголовным делам Хорезмской области

<https://orcid.org/0009-0006-6216-933X>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tezkor-qidiruv faoliyatining turlari, tezkor-qidiruv tadbirlari o'tkazilishi va tezkor qidiruv faoliyatining asosiy vazifalari hamda faoliyat natijalarining qonuniyligi ta'minlash choralari, o'tkazilgan tezkor qidiruv tadbirlari davomida to'plangan dalillarning qonuniyligi va ushbu dalillardan jinoyat ishlarini tergov qilish hamda sud muhokamasi davomida qilmishni aybliligini isbot qilishning asosiy vositasi sifatida foydalanish asoslari borasida ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalar berib o'tilgan, shu bilan birga, nazariyotchi olimlar, tajribali amaliyotchi xodimlarning fikr va mulohazalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tezkor-qidiruv faoliyati, **tezkor eksperiment** tadbir turi, konspiratsiya prinsipi, tezkor-qidiruv faoliyati natijalari va prokuror nazorati.

Abstract: This article examines the types of operational investigative activities, the implementation of operational investigative activities and the main tasks of operational investigative activities and measures to ensure the legality of the results of activities, the legality of evidence collected during operational investigative activities, and provides scientific, theoretical and practical recommendations on the basics using this evidence as the main means in the investigation of crimes, as well as in proving guilt at a court hearing. At the same time, the opinions and reasoning of theoretical scientists and experienced employees were analyzed.

Key words: operational investigative activity, type of event, operational experiment, prosecutorial supervision.

Аннотация: В данной статье рассмотрены виды оперативно-розыскной деятельности, осуществление оперативно-розыскной деятельности и основные задачи оперативно-розыскной деятельности и меры по обеспечению законности результатов деятельности, законности

доказательств, собранных в ходе оперативно-розыскной деятельности, даны научно-теоретические и практические рекомендации по основам использования этих доказательств в качестве основных средств при расследовании преступлений, а также при доказательстве вины на судебном заседании. Вместе с тем проанализированы мнения и рассуждения ученых-теоретиков, опытных сотрудников.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, вид мероприятия оперативный эксперимент, прокурорский надзор.

KIRISH. Tezkor-qidiruv faoliyati ikki asrdan buyon odil sud-tergov faoliyatiga hamkorlik qiladi.

Jinoyatlarni fosh qilish, ochish, keyinchalik sud-tergov organlariga topshirilishi lozim bo'lgan aybdorlarni aniqlash va topish aynan uning vazifalariga kirgan va hozirda ham shunday. Tezkor-qidiruv faoliyatiga nisbatan munosabat va yondashuvlar turlicha bo'lishi mumkin. Biroq, uning zarurligini har qanday asosda inkor qilish mumkin emasligi sababli ham ushbu faoliyat hamma davrda va hattoki hozirda ham rivojlanish bosqichida davom etayotgan bo'lib, barcha davlatlarda jinoyatchilikka qarshi kurashning eng asosiy quroli sifatida mavjuddir va ushbu faoliyat barcha zamonlarda o'z dolzarbligini hech qachon yo'qotmaydi. Tezkor-qidiruv tadbirlarini o'tkazish – jinoyat sodir etishda asosli gumon qilinayotgan yoki sodir etayotgan shaxslarga nisbatan, ularning jinoyatlarini oldini olish yoki ochish hamda yashiringan jinoyatchilarni aniqlash va ushlash uchun, agar maqsadga boshqa yo'llar bilan erishishning imkoni yo'q yoki bu nihoyatda murakkab bo'lgan hollarda tezkor va boshqa choralar majmuini amalga oshirish jarayonini o'zida ifodalaydi.

Jinoyatchilikka qarshi kurashish vazifalaridan kelib chiqqan holda tezkor-qidiruv tadbirini o'tkazish yuzasidan qaror qabul qilish uchun sabab va asoslar mavjud bo'lishi shart hisoblanadi. Jinoyat ishlari bo'yicha mavjud ma'lumotlaridan dalil sifatida foydalanish sud-tergov ishlarini yuritish mohiyatiga, uning protsessual shakliga, faqat qonunda ko'zda tutilgan protsessual isbotlash vositalarini qo'llash to'g'risidagi qoidaga zid keladi, chunki Germaniya Jinoyat-protsessi qonunchiligida jinoyat-protsessida aynan kelib tushgan tezkor ma'lumotdan dalil sifatida foydalanishga, ushbu ma'lumotlarini tezkor-qidiruv faoliyatini olib boruvchi rasmiy xodimlar (tezkor-xodimlar), ishga aloqador shaxslarni so'roq qilish yo'li bilan sud dalillari shakliga o'tkazishga yo'l qo'yib bo'lmasligi to'g'risida xulosaga kelinadi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA

METOD. Ko'plab xorijiy mamlakatlarning tajribalariga ko'ra, jinoyatlarni ochishda, fosh qilishda va isbot qilishda sud-tergov organlari faoliyati qamrab olmaydigan boshqa noan'anaviy usullardan ham foydalaniladi, bular turli ruhiy tazyiqlar ostida so'roq qilish, poligraf – yolg'on detektoridan foydalanish, ekstrasensorika, bioritmologiya kabi usullardir. Bunday usullar sud-tergov davrida jinoyat ishi bo'yicha isbot qilishning ilmiy jihatdan ham, axloqiy jihatdan ham asosi bo'lib xizmat qilmaydi. Chunki, jinoyat ishi doirasidagi haqiqiy va kelib chiqish manbasi aniq bo'lgan ma'lumotlarga isbotlash predmetiga aloqador bo'lishi, aloqadorlik dalillarning jinoyat ishiga taalluqli ekanligi va dalillarni baholash talablariga mosligini hamda ishni qonuniy hal qilish uchun ahamiyatli hisoblanishi lozim[2].

Xorijiy tajribani tahlil qilganimizda, Shveysariya davlatining qonunchiligida tezkor-qidiruv faoliyati natijalari asosida to'plangan dalillar isbotlashning asosiy vosita bo'lishi borasida o'nta eng muhim xususiyatlarni sanab o'tadi, ya'ni:

- isbotlash haqidagi qoidalar jinoyat qonunchiligi predmetining bir qismidir;

- faqatgina vakolatli davlat organlari isbot qilish subyekti sifatida tan olinadi;

- isbotlash majburiyati faqat ayblovni qo'llovchi tarafdagi yuklatiladi;

- dalillarning miqdori chegeralanmagan;

- dalillarning hech qanday istisnosiz erkin baholanishi;

- agar maqbul dalillar nomaqbul yo'l bilan olingan bo'lsa, ular ham nomaqbul deb hisoblanishi;

- assimetriya nazariyasining tan olinmasligi, ya'ni himoya va ayblov dalillariga teng talablar qo'yilishi;

- dalillarni tekshirish mustaqil isbot qilishning mustaqil elementi sifatida ko'rilmaydi;

-dalillarga maqbullik talabining qo'yilishi;
- isbot qilishning ikki elementi, ya'ni dalillarni to'plash va baholashning ajratib ko'rsatilishidir[3].

MUHOKAMA. Ushbu keltirilgan holatlar shuni ko'rsatmoqdaki, dalillar xususiyatining mazmun-mohiyatida dalillarning ishonchliligi, maqbulligi yoki nomaqbulligi, aloqador dalillarning chegeralanmaganligi, ularga qo'yilayotgan talablar kabi muhim faktorlar alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga, ko'pgina xorijiy davlatlar qonunchiligida jinoyatlarni ochish, fosh qilish va isbot qilish borasida olingan yoki to'plangan dalillarga baho berish asosiy prinsip sifatida kiritilgan, masalan Germaniya davlatining Jinoyat-protsessual qonunchiligida sudning o'zi ichki ishonchiga ko'ra dalillar baholash va isbotlash prinsipi mavjud bo'lib, bu quyidagilarda namoyon bo'ladi, ya'ni:

- dalillarga baho berish va qilmishning jinoiyligini isbotlashda sudyaning jinoyatchining aybdorligi haqidagi shaxsiy ishonchi hal qiluvchi ahamiyat kasb etib, hukm qilish uchun zarur va yetarli hisoblanadi;

-dalillarga baho berishda sudyaning sudlanuvchining jinoiy jazoga loyiq qilmishni sodir etganiga oqilona shubhasi ayblov hukm chiqarishni inkor etadi (in dubio pro reo);

-dalillarni sudyaning ichki ishonchiga asosan baholash chegarasi mavjudligi (formal chegarasi – mantiq, sudyaning argumentlari aniq, uzviy ketma-ketlikda, ziddiyatlardan yiroq bo'lishi lozim, sudya to'plangan tajriba asosida shakllangan umumiy tan olingan va tabiiy-ilmiy qoidalarga asosan ish yuritishi lozim);

- sud oldiga dalillarga baho berishda dalillarni har taraflama va to'liq tekshirish talabi qo'yiladi;

-sud tomonidan dalillarga baho berishda foydalanish ta'qiqlangan dalillar e'tiborga olinmaydi va ushbu dalillar hukm chiqarishda va isbot qilishda inobatga olinishi mumkin emas. Rossiya davlatining Jinoyat-protsessual qonunchiligida ham isbotlash subyekti tezkor-qidiruv faoliyati natijasida to'plangan dalillarga ichki ishonchi, qonun va vijdoniga asoslanib, baho beradi[4]. Ayrim xorijiy davlatlarda jinoyatda gumonlanuvchini so'roq qilishda shaxsga psixofiziologik ta'sir ko'rsatuvchi asboblardan foydalanish amaliyoti mavjud, masalan, Rossiya

Federatsiyasida poligraf (ko'p kanalli tibbiy-biologik uskunasi)ni qo'llash idoraviy normativ hujjatlar bilan tartibga solingan bo'lsa, Moldova Respublikasining "Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida"gi Qonunining 6-moddasi, 2-qismida gumonlanuvchini so'rov qilishda "simulyatsiya detektori"ni qo'llash tadbiri tezkor-qidiruv tadbiri qatoridan o'rin olgan bo'lib, ushbu asboblarni qo'llash so'rov qilinuvchining roziligi bilan o'tkaziladi [5]. Xorijiy mamlakatlarda, jumladan AQSH, Buyuk Britaniya, Polsha, Gemaniya davlatlarida tezkor-qidiruv faoliyati natijasi fosh qilingan yoki ochilgan jinoyat ishlari bo'yicha advokatlar ham ushbu jinoyat ishi doirasida ayblanuvchining huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan dalillar to'plash maqsadida mustaqil surishtiruv ishlarini olib boradilar, hattoki Germaniyada advokat jinoyat ishi yuritishga mas'ul bo'lgan shaxslar bilan bir qatorda, o'zi ham ish holatlarini mustaqil tergov o'tkazish va parallel tergov olib borish huquqiga ega[6].

Bundan tashqari, AQSH va Sloveniya davlatlarining qonunchiligiga ko'ra, tintuv tezkor-qidiruv va tergov harakatini o'tkazish uchun sudga keltirilgan iltimosnoma "Afidavit" bo'yicha sudya avvalo tintuv harakati o'tkazilishi lozim bo'lgan holatlarni va gumonlarni ko'rib chiqish bilan birga quyidagilarni ham inobatga olishi lozim bo'ladi, ya'ni:

-tintuv tezkor-qidiruv yoki tergov tadbirini o'tkazuvchi tezkor xodim yoki tergovchining ish faoliyati, jinoyatni ochish borasidagi tajribasini ham inobatga olishi;

- aynan tintuv harakatini o'tkazish uchun asos bo'layotgan holatlar yoki gumonning asoslanganligi e'tiborga olinishi lozimligi;

-sudya tintuv harakati o'tkazishga rozilik berishdan oldin ushbu tadbirni o'tkazishga mas'ul tezkor xodimning yoki tergovchining "yolg'on guvohlik berganlik uchun ogohlantirildim" mazmunidagi qasamyodini qabul qilishi;

-sudya bu harakatni amalga oshirishga rozilik berish borasida alohida sud hujjati tuzmasdan, balki tintuv harakati o'tkazishga ruxsat haqidagi iltimosnomani o'z imzosi bilan tasdiqlashining o'zi kifoya hisoblanishi;

-tintuv tezkor-qidiruv tadbiri yoki tergov harakatlarni o'tkazish bilan bog'liq protsessual jarayonlarda ushbu harakatni o'tkazishga sanksiya

bergan surishtiruv sudyasining o'zi ham bevosita qatnashishi mumkin;

-tezkor-qidiruv faoliyatini va tergov harakatlarini amalga oshiruvchi organlar kechiktirib bo'lmaydigan hollarda tintuv va boshqa sanksiya talab qilnidigan tergov harakatlarini o'tkazish uchun sudyaga qo'ng'iroq qilib, holatni to'liq tushuntirib, telefon orqali sanksiya olishi, tadbirdan so'ng yigirma to'rt soat ichida ushbu qaror shaklida rasmiylashtirilib, sanksiya uchun sudga taqdim qilinishi mumkindir[7].

Bizningcha, Ukraina davlatining Jinoyat-protsessual kodeksining 67-moddasidagi "Isbot qilishning predmeti – bu har bir jinoyat ishi bo'yicha isbot qilinishi lozim bo'lgan holatlar majmuidir", degan qoida, O'zbekiston Respublikasi JPKning 81-moddasi 1-qismidagi "Ijtimoiy xavfli qilmishning yuz bergan-bermaganligini, shu qilmishni sodir etgan shaxsning aybli-aybsizligini" degan jumlar har bir jinoyat ishi bo'yicha isbot qilinishi lozim bo'lgan holatlarni to'la yoritib bera olmayotganligini ko'rsatayotganligi sababli amaldagi JPKning

81-moddasi 1-qismini "Jinoyat ishi bo'yicha isbot qilish predmetiga kiruvchi holatlarning bor yoki yo'qligini, shuningdek ishni to'g'ri hal qilish uchun ahamiyatga molik boshqa holatlarni surishtiruvchi, tergovchi, prokuror hamda sudning ushbu Kodeksda belgilangan tartibda aniqlashga asos bo'ladigan har qanday ma'lumotlar jinoyat ishi bo'yicha dalil hisoblanadi" degan yangi qoida bilan o'zgartirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bundan tashqari, jinoyat ishlarini yuritishda elektron (raqamli) qurilmalar orqali sodir etilayotgan jinoyatlarni fosh etishda samarali mexanizmni yo'lga qo'yish maqsadida, dalillarni baholash subyekti faoliyati samaradorligini yanada oshirish uchun raqamli (elektron) dalillarni to'plash, protsessual qayd etish va ulardan foydalanish bo'yicha yo'riqnoma hamda raqamli (elektron) dalillarni mutaxassis ishtirokida olish va ekspertiza qilish yo'riqnomasini ishlab chiqish katta ahamiyat ega. Chunki, bu boragi Yaponiya, Janubiy Koreya va Singapur kabi rivojlangan davlatlarning tajribalariga nazar tashlasak, ushbu davlatlarda onlayn tintuv tezkor-qidiruv tadbiri yoki tergov harakatlarini o'tkazish bilan bog'liq protsessual jarayonlar bir necha yillardan buyon amalga oshirib kelinayotganligi va sud-tergov

faoliyatida o'zining ijobiy natijalarini berganligi sababli dalillar to'plashda o'zining ahamiyatli xususiyatlarini ko'rsatmoqda[8]. Tezkor-qidiruv tadbirlari yoki sud-tergov harakatlarini onlayn o'tkazilishining muhim xususiyatlaridan biri mavjud terminallarga, ko'plab dasturlar va ma'lumotlar saqlanayotgan bazalarga kirish orqali dalillar to'plash imkonini beradi. Bu borada dalillarni to'plash uchun raqamli (elektron) platformalardan foydalanuvchilarning identifikatsiyasi (login, parol, biometrik ma'lumotlar) yoki ularning avtorizatsiyasini (foydalanish qoidalari) bilan talab etiladi. Bu borada xorij tajribasiga nazar tashlasak, onlayn o'tkaziladigan tezkor tadbirlar va sud-tergov faoliyati Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi davlatlarda juda keng qo'llaniladi. Yevropa davlatlaridan Germaniya qonunchiligida quyidagicha izoh berilgan: Onlayn tezkor tadbirlari yoki sud-tergov faoliyatida o'tkaziladigan tintuvdan shunday vaziyatni ajratish lozimki, bunda odatiy tintuv vaqtida organ xodimlari fosh etilgan shaxs kompyuterini tekshirish jarayonida uzoqda joylashgan kompyuterga kirish imkoniyatini qo'lga kiritishadi (o'ziga xos uzoqdan kirish). Agar izlanayotgan ma'lumotlar yo'qolishi xavfi mavjud bo'lsa, bunday tadbirni o'tkazish Germaniyaning federal jinoiy byurosi to'g'risidagi qonunda o'ziga xos nazorat manbalari, ayg'oqchi dasturlar yordamida preventiv-politsiya sohasida telefon va boshqa so'zlashuvlarni yozib olish uchun maxsus huquqiy asoslar mavjud[9]. Shu sababdan, xorijiy tajribaning amaliy ahamiyatini joriy etishning afzallik talablariga baho berib, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi hamda "Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga onlayn tintuv va ko'zdan kechirish bilan bog'liq tezkor-qidiruv tadbirlari va tergov harakatlarini o'tkazishning protsessual tartiblari bilan bog'liq yangi norma va qoidalar kiritilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Qonunchilikka bunday yangi norma va qoidalarning kiritilishi kelgusida jinoyatchilikka qarshi kurashishda, kiber hujumlar bilan bog'liq jinoyatlarni o'z vaqtida aniqlash, fosh qilish va oldini olishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Hozirda, respublikamizda eng ko'p kuzatilayotgan kiberhujumli jinoyatlardan ayniqsa fuqarolar haqidagi ma'lumotlarni (plastik karta raqamini aniqlash, maxsus elektron kodlarni) qo'lga kiritish

maqsadida shaxslarga no'malum manbalardan telefon qo'ng'iroqlarini amalga oshirish, elektron pochta va boshqa shaxsiy elektron kabinetlarga virusli (zaharlovchi) xabarlar yuborish orqali ko'zlangan maqsadga erishishib, fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklariga tahdid solish xavfini yuzaga keltirib, zararli oqibatlar keltirib chiqarmoqda.

NATIJALAR. Ayrim olimlarning fikricha, jinoyat protsessining isbotlash bosqichida "elektron dalil" va "elektron ma'lumotlar"ni to'plash, tekshirish va ularni protsessual rasmiylashtirishni belgilovchi protsessual normalar ishlab chiqish zarurati mavjud [10]. Bundan ko'rinadiki, tezkor-qidiruv tadbirlari natijasida to'plangan narsa (buyum) va hujjatlarni dalillar sifatida e'tirof etishda ularning aloqadorligi, maqbulligi, ishonchliligi, ahamiyatliligi va yetarliligi to'g'risidagi jinoyat-protsessual qonunchilik talablariga rioya etilishini ta'minlashning ilg'or xorijiy tajribasini o'rganish hamda tahlil qilish vazifasi bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Dalillarga baho berish institutining xorijiy va amaliy ko'nikmalar asosida tubdan takomillashtirilishi, jinoyat ishlarini qo'shimcha tergovga qaytarish amaliyotining bekor qilinishi ham qo'shimcha turtki bo'ldi, sababi sud tomonidan jinoyat ishi bo'yicha barcha holatlar atroflicha o'rganilib, tekshirilib, aloqadorlik va maqbullik masalalarining ijobiy hal etilishi, o'z navbatida oqlov hukmlarining ko'payishiga zamin yaratdi. Tezkor-qidiruv faoliyati natijalaridan jinoyat ishi bo'yicha isbot qilishda foydalanish ularning o'z navbatida surishtiruv organlari, tergovchi yoki sudga taqdim qilinishini nazarda tutadi, ya'ni, tezkor-qidiruv faoliyati natijalari muayyan jinoyat ishini tergov qilishga vakolatli bo'lgan prokurorga yoki tegishli dastlabki tergov organlariga taqdim etiladi. Dalillarga baho berishda oraliq va yakuniy xulosalarning haqiqiyliги hamda asoslanganligi ko'p jihatdan tegishli subyekt tomonidan fikrlash faoliyatining to'g'ri tashkil etilishiga bog'liqdir. Fikrlashning qonuniyati va shaklini tadqiq etish mantiq predmetiga mansub bo'lganligi uchun dalillarga baho berish o'z ichiga dalillar tizimi va ulardan chiqarilgan xulosalarning mantiqan to'g'riligiga baho berishni ham qamrab oladi. O'tkazilgan tezkor tadbirlar bo'yicha yig'ilgan ma'lumotlar yetarli bo'lmasa yoki kutilgan

natijaga erishish uchun bu ma'lumotlar bilan ishlash tartibi, shartlari no'malum bo'lsa, dalillarni baholash subyekt bu masalani ijobiy hal etishiga to'g'ri keladi, bilimlar yetishmagan yoki ular to'liq bo'lmagan hollarda ijobiy tajribaga murojaat qilinadi. Bir qator tezkor-qidiruv tadbirlarini amalga oshirish jarayonida qo'lga kiritilgan jinoyat sodir etgan shaxslar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar jinoyat ishi bo'yicha dalillarni to'plash va tekshirishga qaratilgan kelgusi tergov harakatlarini to'g'ri tanlashga yordam beruvchi yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi.

XULOSA. Yuqorida ko'rganimizdek, xorijiy davlatlarining tezkor-qidiruv faoliyatiga va qonunchiliklariga ko'ra o'tkaziladigan tezkor tadbirlar davomida jinoyatlarni ochishda va fosh qilishda tadbir natijasi bo'yicha olingan, topilgan hamda to'plangan narsa(buyum) va hujjatlarga dalil sifatida baho berishda hamda sodir qilingan qilmishning jinoiyligini yoki uni istisno qilinishi bilan bog'liq holatlarni isbot qilishda sud-tergov amaliyotida o'ziga xos tajribaviy asoslar mavjud bo'lib, sud-tergov faoliyatida turli ko'rinishdagi yashirin yoki oshkora shakldagi jinoyatlarni fosh qilishda tezkor faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan faoliyatni jahon tajribasidan o'rgangan holda takomillashtirishni taqozo etadi. Sud-tergov davrida aniqlangan jinoyatni isbot qilishdagi eng muhim omillardan biri, o'tkazilgan tezkor-qidiruv tadbirlari davomida jinoyat belgilari to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar aniqlanganligi va tekshirilganligi, qiyosiy tekshirish uchun namunalar to'planganligi, jinoiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan, jinoyat sodir etishda ishtirok etayotgan shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlar tekshirilganligi va qayd etilganligi kabi isbotlash usullari yordamida jinoyat ishidagi dalillar majmui to'liqligini ta'minlash hamda sudlanuvchi jinoyat sodir etganligi bo'yicha ayblov hukmi chiqarishda to'liq ishonch hosil qilinishi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Б.А.Филимонов. Основы теории доказательств в германском процессе. – Москва: Спарк. 21.05. 2001й. 107-б.
2. Абдумажидов Ғ.А. Иқдорликнинг моҳияти ва оқибати. Ўқув қўлланма. – Тошкент ТДЮИ. 09.07.2006й. 12-13-б.

3. А.А.Трефилов. Десять особенностей института доказывания в уголовном процессе. Швейцария: сравнительно-правовой анализ. Журнал зарубежного законодательства и сравительного правоведения. 12.04.2017й. 111-112-б.
4. З.З.Зинатуллин. Уголовно-процессуальное доказывание. Учебное пособие. – Ижевск: Юрид. 04.09.2001й. 147-148-б.
5. Михайлов В.И. Развитие уголовного законодательства и некоторые вопросы оперативно-розыскной деятельности спецслужб государств-участников СНГ. – Москва: Норма. 16.09.2007. С.61-63.
6. Саломов Б.А. Адвокатская деятельность, её гарантии и социальная защита адвокатов в Республике Узбекистан. – Тошкент: ТДЮИ. 29.08.2005й. 319-320-б.
7. Wohlers W. Kommentar zur Schweizerischen Strafprozessordnung. – Zurich. StPO. 23.11.2010й. 78-79-б.
8. Ш.Х.Иномжонов. Далиллар назарияси муаммолари. Ўқув кўлланма. –Тошкент: ТДЮИ. 06.09.2006й. 77-78-б.
9. Янгиев А.Ф. Жиноят ишларини юритишда далилларга баҳо бериш институтини такомиллаштириш. Авторев. дисс. ю.ф.д. – Тошкент: ТДЮУ. 08.10.2021. Б.20-21.
10. Хўжаназаров А. Электрон кўринишдаги маълумотлардан жиноят-процессуал исбот қилишда фойдаланишнинг умумназарий асослари. Хуқуқий тадқиқотлар журналі. 7-сон. ТДЮУ. -Тошкент. 08.02.2019. Б.19.

“EY ISHQ, AJIB KIMIYOSEN, BAL QINAI JAHONNOMOSEN”

Avezova Aziza Mavlonjonovna, Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

“O LOVE, YOU ARE A WONDROUS ALCHEMY, THE MIRROR THAT REFLECTS THE UNIVERSE”

Avezova Aziza Mavlonjonovna, PhD student at Tashkent State
University of the Uzbek Language and Literature

“О, ЛЮБОВЬ, ТЫ — УДИВИТЕЛЬНЫЙ ЭЛИКСИР, ТЫ — ЗЕРКАЛО МИРОЗДАНИЯ”

Авезова Азиза Мавлонжоновна, докторант Ташкентского
государственного университета узбекского языка и литературы

Annotatsiya: Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy “Layli va Majnun” dostonida o‘ziga xos va betakror badiiy obrazlar yaratgan ijodkorlardir. Bunday obrazlar asarni qayta-qayta mutolaa qilishga undaydi. Ma’lumki, mumtoz adabiyotda obraz yaratish an’analari muayyan doiralarda takroriylik xususiyatiga ega. Biroq bu takroriylik bevosita nusxa ko‘chirish emas, balki mavjud obrazlarning har safar yangicha qiyofada talqin etilishi orqali namoyon bo‘ladi. An’anaviy badiiy timsollar har bir davr, muallif va asar doirasida yangi ma’no, estetik yuk va g‘oyaviy talqin bilan boyitiladi. Maqolada doston qahramonlarining ayni shu xususiyatlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: doston, obraz, ramz, majoziy ishq, epizod, ruhiyat.

Abstract: Alisher Navoi and Abdurakhmon Jami are the creators who created unique and unique artistic images in the epic poem “Layli and Majnun”. Such images encourage rereading the work. It is known that the traditions of creating images in classical literature are characterized by repetition in certain circles. However, this repetition is not manifested in direct copying, but in the interpretation of existing images in a new way each time. Traditional artistic images are enriched with new meaning, aesthetic load and ideological interpretation within each era, author and work. The article discusses these very characteristics of the heroes of the epic.

Keywords: epic, image, symbol, figurative love, episode, spirit.

Аннотация: Алишер Навои и Абдурахмон Джами — это творцы, создавшие уникальные и неповторимые художественные образы в эпической поэме “Лейли и Меджнун”. Подобные образы побуждают к многократному прочтению произведения. Известно, что традиции создания образов в классической литературе характеризуются повторяемостью в определённых рамках. Однако эта повторяемость проявляется не в прямом копировании, а в новом осмыслении уже существующих образов. Традиционные художественные образы обогащаются новым содержанием, эстетической нагрузкой и идейной интерпретацией в рамках каждой эпохи, автора и произведения. В статье рассматриваются именно эти особенности героев эпоса.

Ключевые слова: эпос, образ, символ, образная любовь, эпизод, дух.

<https://orcid.org/0009-0005-9900-796X>

e-mail:
avezovaazi@bk.ru

KIRISH. “Layli va Majnun” dostonida Navoiy Iskandar ko‘zgusini ikkinchi nomi bilan “Oyinayi jahonnamo”¹ (olamni ko‘rsatuvchi oyna) deb ataydi va uni ishqqa qiyoslaydi. Buning isbotiga Navoiy ishq oshiq nazarini pok etadi va natijada Iskandar bu ko‘zgu vositasida olamni ko‘rganidek, oshiq ham qayerga qarasa yorni (bu o‘rinda haqiqiy Yor, ya’ni Olloh ma’nosida) ko‘radigan bo‘ladi. Shoir ishqni misni oltinga aylantiruvchi ajoyib kimyoga, jahonni aks ettiruvchi oynaga o‘xshatadi. Shoir bir-birlarining vasliga yetolmagan yigit-qizning muhabbati mojarolarini ko‘rsatish vositasida Allohga bo‘lgan buyuk va ta’masiz sevgi madh etilganini ta’kidlaydi².

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Jomiyda salaflardan, Navoiydan farqli ravishda Majnun birinchi vafot etadi. Majnunning ohuni quchoqlagancha vafot etgani ramziy ma’noga ega. Ma’lumki, mumtoz she’riyatida ma’shuqa ko‘zlarini ohu va kiyikka o‘xshatish ana’anasi mavjud bo‘lib, bu Yaqin va O‘rta Sharq adabiyotining o‘ziga xos poetik ifodalaridan hisoblanadi. Majnun shamolga xitob qilgan vaqtda, dasht-u sahroda bir ohuni sayyoddan sotib olib uni Layli xayolida ozod etgan edi. Qolaversa, yorning ko‘yida tuproq bo‘lib yotish – oshiq uchun martaba, faxr. Tuproq bo‘lib yotish, tuproqqa aylanish, tuproqday xoksor-u kamtar bo‘lish, tuproqdan yaratilganlik, buning fazilati... Bu Sharq adabiyoti va falsafasi tarannum etgan qadimiy va mangu qadriyatlardan biri.

Bunday epizod Nizomiyni “Layli va Majnun” dostonida ham mavjud. Shoir o‘z dostoniga ikki o‘rinda kiyik va ohu tasviriga o‘rin bergan. Dostonda Layliga yetolmagan Majnun yo‘lda kiyiklarni olib ketayotgan ovchini ko‘radi hamda begunoh jonivorlarga rahmi kelib ularni qo‘yib yuborishini ovchidan so‘raydi. Majnun ovchidan kiyiklarni tirikchilik sabab tutganligini bilgach, minib yurgan otini unga beradi va

kiyiklarni ozod qiladi. Ertasi kuni Majnun tuzoqqa tushgan ohuni ko‘radi. Ohuning ko‘zlari unga Laylini eslatadi. Majnun qurol-aslahasini qoldirib, bu beozor jonivorni ovchi domidan chiqarib oladi. Bu epizod orqali muallif Majnunni xarakteri, uning ruhiyatiga e’tibor qaratadi.

MUHOKAMA. Jomiyda Layliga Majnunni o‘limi haqida hech kim xabar bergani yo‘q. Chunki uning qalbi ham Navoiy aytganidek, jahon oynasi kabi tiniqlashgan edi. Arab yigit Layli diyoriga borib, Majnunni vafoti xabarini hali aytmasidan Layli bu mash’um hodisani oldindan sezganini unga shunday bayon qiladi:

К-ин дил, ки ба пахлуи чапаш
чост,

Аз вай нашунидаам ба чуз рост.

Ya’ni: Chap ko‘ksimdan o‘rin olgan yuragimdan eshitganim doim rost bo‘lib chiqadi.

Bunga javoban arab yigit, uning to‘g‘ri sezganini aytadi.

Nizomiyda ham, Dehlaviyda ham Laylining o‘limi xabarini odamlar Majnunga yetkazadilar. Jomiyda esa Laylining qalbi oinai jahonnomi bo‘ldi va hech kim xabar bermadi dedik, xuddi Zulayhoning Yusufga ishq sekini paydo bo‘lgani kabi Layli ham doston boshidan Navoiyni Laylisi kabi tashabbus ko‘rsatmagan edi. Majnun riyozat chekib ishq haqiqiy darajasiga ko‘tarilgan edi. Dostonni kulminatsion nuqtasida Majnun Navoiyni Majnunidan farqli ravishda endi Laylini tanimaydigan holatga kelib qolgan edi. Quyida Laylining onasiga qilgan vasiyatini keltiramiz:

Рӯи сафарам ба хоки ў кун,
Чоям ба мазори поки ў кун!
Бишкоф замини зери пояш,
Зан хуфраз ба қабри дилкушояш,
Неҳ бар кафи пой ў сарамро,
Соз аз кафи пояш афсарамро!
То ҳашр, ки дар вафош хезам,
Осуда зи хоки пош хезам.

¹ Bu haqda batafsil, Ismoilov I. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining kiyik tasviri. Filol. fan. b’iycha PhD. ...diss. – Toshkent, 2019. B-122.

² Kozokboy I. Mumtoz poetikasi “Ideal obraz” muammasi. “Sharq mumtoz poetikasi muammolari: “Navoiy

va Rumiy” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari 2025-yil, 22-aprel. Nurafshon business, 2025.55-B

Ya'ni: Jonimni topshiganimda sag'onam Majnunning mo'zorida bo'lsin. Uning oyoqlari ostidan chuqur kovlab, meni o'sha joyda ko'minglar. Boshim uning poyida bo'lsin, tovonni boshimda xuddi toj kabi bo'lsin. Mahshargacha mana shunday Majnunning xoki poyida yotay.

Laylining vasiyati Majnun kamoloti darajasining qay darajada ekanligining yorqin isbotidir. Uning ishq o'ti haroratini, ishqqa sadoqatini ko'rib endi dunyoda bir qadam ham tashlay olmaydigan Laylining so'zlari edi bu. Majnunning ishq majoziy ishqdan haqiqiy ishqqa aylangan edi. Bu haqda Jomiyning o'zi ham Majnunning vafotidan keyin, o'ziga xos tarzda epilog qismida beradi:

Хон, то набарй гумон, ки Мачнун
Бар ҳусни маҷоз буд мафтун.
Дар аввал агарчи дошт майле
Бо чуръакашй зи чоми Лайли.
Андар охир, ки гашт аз он маст,
Афганд зи даст чому бишкаст.

Ya'ni: Hech qachon Majnun majoziy husnga maftun edi deb gumon aylama. Agarchi avvaldan mayli bor bo'lganda, unga Layli ishq mayidan tutardi. Oxirida undan butkul mast bo'lib, qadah qo'lidan tushib sindi.

Alisher Navoiyda Majnun ota-onasining o'limida o'zini aybli hisoblab, ahvoli og'irlashadi. Layli ham ayriliq azobini cheka-cheka dardga chalinadi. Bu dunyodan ketish fursati yaqinlashganini sezib, onasiga vasiyat qoldiradi, ya'ni u Majnunning kelishiga ishongan, birga ketishlariga xalaqit qilmasliklarini o'tinadi. Chunki oshiq-ma'shuqa ruhi allaqachon bir-birlari bilan topishgan va barcha to'sqinliklar olib tashlangan:

"Tufrog'ima tufrog'ini qotg'ay,

Ruhini mening sari uzotg'ay", -deydi.

Sevgilisining hayoti xazonga yuz burgan ekan, Majnun ko'ngli buni sezib, bir ilohiy kuch bilan Layli qabilasi tomon yuguradi. Majnun Layli muhabbati ishq haqiqiy darajasiga ko'tarilgan edi...³ Laylining vasiyatiga ko'ra har ikkalasini bir kafanga o'raydilar va bir qabrga

qo'yadilar. Majnunga bu haqda hech kim xabar bermagan bo'lsa-da o'ziga bu ayon bo'ldi. Jomiyda esa Layli ayon bo'ladi. Ishqning oinai jahonnomoligi ham shunda.

NATIJALAR. Laylining ishq yo'lida odamlardan, dunyodan uzilib, biyobonga chiqib ketgan, nafsini ham, jismini ham unutgan, qayoqqa boqsa – faqat ma'shuqasini ko'radigan Majnunningda qalbi dunyoviy g'uborlardan tozalanib, ilohiy shu'ladan ravshanlashgan – oyinai jahonnamoga aylangan. Navfal qo'shinidan yengilayotgan Laylining otasi o'z qizini o'ldirishga qasd qilganini u ko'ngil ko'zgusida ko'radi va Navfaldan urushni to'xtatishni so'raydi hamda buning sabablarini aytib beradi. Navfal uning so'zlariga ishonadi va qo'shinini qaytarib olib ketadi. Ota-onasining farzandi g'am-u hasratida dunyodan o'tgani-yu, Laylining jon taslim qilayotganini ham u ko'ngil ko'zgusida ko'radi⁴.

XULOSA. Oshiqlik toki barhayot ekan, demak, jahonnamo qalblar ham hamisha barhayot. Chunki, bunday oshiqlik xayoliy faraz, yoki faqat o'tmishda sodir bo'lgan-u, hozir esa yo'q emas. Shu o'rinda shu zamonamizda bo'lib o'tgan bir voqea bilan bo'lishsak: bir ayolning eri yo'q edi, bitta-yu bitta qizi bor edi. Bir erkak uni sevib qoladi, ammo ayolning farzandi bilan andarmon ekanligini ko'rib, yuragini ochmaydi, undan uzoqlashadi. Lekin qayerda bo'lmasin ayol muhabbatini qalbida asraydi va uning holidan xabardor bo'lib yuradi. Bir kun o'sha ayol bir dardga muhtalo bo'ldi, unga shifokorlar 3 oy umri qolganini aytishadi. Qizi eshitib, onasiga uyni sotib, ular bilan yashash taklifini beradi, ammo asli maqsadi uyning pulini o'ziniki qilib olish. Onasi baribir vafot qilsa, shuncha pulni dori-darmonga sarflash shartmi? Ayol buni sezib, ko'ngli ranjiydi, qattiq siqiladi va o'zini juda g'arib, nochor his qila boshlaydi. Shunda u erkak ayolning ahvolini sezadi va yordam qo'lini chuzib, uni himoya qilishga tushadi. Ayolning to'la sog'ayishiga yordam beradi. Erkakning uyi ayolga halovat bag'ishlashi va ayol birinchi o'rinda ulkan xotirjamlikni his

³ Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари.-Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.- Б.82

⁴ Эргаш Очилов. Истиклол даври ўзбек навоийшунослиги. 23-жилд. 319-б.

qilishi xarakterli. Ayol eng avval shu xotirjamlik sabab sog'aya boshlaydi va hayotga qaytadi. Haqiqiy muhabbat ikkilasini ham baxtli qiladi.

Bir kun ayolning "Bu ishlarni menga rahming kelganidan qildingmi?" degan savoliga "Yo'q, men har doim seni sevganman, faqat buni aytishga jur'at qilmaganman", deb javob beradi. Mana shu qahramon erkak ham qalbi oynasining jahonnomo bo'lgani tufayli, ayolning holatini Laylidek, Majnundek his qildi. Muhabbat, faqat unga ishonganlarga, qalb holatini unga tayyorlaganlargagina nasib qiladi.

Ikkala asarda ham sevimliklar halok bo'ladilar, lekin bu haqda ularga kimdir emas, balki oinai jahonnomo qalblari xabar beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. Tamaddun, 2021.
2. Адбурахмон Чомӣ. Чилди панҷум. Лайлӣ ва Мачнун, Хирадномаи Искандарӣ. Д.: Адиб, 1988.
3. Абу Ҳомид Ғаззолий . Муҳаббат ва шавқ. Zumar nashriyoti. Тошкент, 2024.
4. А. Абдуқодиров. Навоий ва ваҳдат ул – вужуд таълимоти. Хўжанд, 1995.

5. Афсаҳзод А. Аҳду вафо// Садои Шарқ, 1968. №8.
6. Haqqul Ibrohim, Ochilov E. Ishq va hayrat olami. T.: O'zbekiston, 2016.
7. عليشير نوايي. ايلك ديوان. اوزبكستان س.س.ر. فن نثرياتي. تاشكينت ۱۹۶۸. ۱۲۹-بيت
8. Комилов Нажмиддин. Тавхид асрори. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда Ўзбекистон. Т. – 1999.
9. Комилов Нажмиддин. Тасаввуф. Тошкент: Ёзувчи нашриёти, 1996 й.
10. Мақсуд Шайхзода. Асарлар. 4-том. Ғазал мулкининг султони. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972.
11. Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги ("Бадоеъ ул-бидоя" девони асосида): Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2005.
12. Қаюмов Азиз. Ишқ водийси чечаклари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
13. Султонмурод Олим. Ишқ, ошиқ ва маъшук. 1992.
14. Ваҳоб Раҳмонов. Истиқлол даври навоийшунослиги. 12-жилд. Тошкент – 2022.
15. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. И.Ҳаққул тарж. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA EKOLOGIK ONGNING SHAKLLANISHI: IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL

Sodiqov Jaxongir Toshpulat o'g'li,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Содиқов Жаҳонгир Тошпулат оғли,

*преподаватель Шахрисабзского государственного
педагогического института*

THE FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Sodiqov Jakhongir Toshpulat ugli,

Lecturer at Shahrisabz State Pedagogical Institute

[https://orcid.org/](https://orcid.org/0009-0002-5912-0050)

0009-0002-5912-0050

e-mail:

sodiqovjaxongir827@
gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ekologik ta'limning pastligi va uning ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilinadi. Ekologik savodsizlik, aholining sog'lig'iga salbiy ta'sirlar, iqtisodiy yo'qotishlar, ijtimoiy beqarorlik va milliy qadriyatlarning zaiflashuvi kabi muammolar ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda tahliliy-solishtirma yondashuv qo'llanilib, xalqaro va milliy manbalar asosida dalillar keltirildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda ekologik bilimlarning yetarli darajada o'rgatilmaligi jamiyatning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Muallif ekologik ta'limni oliy ta'lim dasturlariga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, oliy ta'lim tizimi, barqaror rivojlanish, ekologik savodsizlik, sog'liq muammolari, iqtisodiy yo'qotishlar, ijtimoiy beqarorlik, madaniy qadriyatlar.

Аннотация: В данной статье анализируется низкий уровень экологического образования в системе высшего образования Узбекистана и его социальные последствия. Рассматриваются такие проблемы, как экологическая неграмотность, негативное воздействие на здоровье населения, экономические потери, социальная нестабильность и ослабление культурных ценностей. В исследовании применяется аналитико-сравнительный подход с использованием национальных и международных источников. Результаты показывают, что недостаточная интеграция экологических знаний в высшее образование препятствует устойчивому развитию. Автор подчеркивает насущную необходимость укрепления экологического образования в академических программах и воспитания экологической ответственности у специалистов всех специальностей.

Ключевые слова: экологическое образование, система высшего образования, устойчивое развитие, экологическая неграмотность, проблемы здравоохранения, экономические потери, социальная нестабильность, культурные ценности.

Annotation: This article analyzes the low level of environmental education in the higher education system of Uzbekistan and its social consequences. Issues such as ecological illiteracy, negative impacts on public health, economic losses, social instability, and the weakening of cultural values are examined. The research applies an analytical-comparative approach and draws on both national and international sources. The findings reveal that insufficient integration of environmental knowledge into higher education

hinders sustainable development. The author emphasizes the urgent need to strengthen environmental education within academic curricula and foster ecological responsibility among specialists of all fields.

Key words: *environmental education, higher education system, sustainable development, ecological illiteracy, health issues, economic losses, social instability, cultural values.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

XXI asrda insoniyat duch kelayotgan global muammolarning eng dolzarblaridan biri – ekologik inqirozdir. Atmosfera ifloslanishi, suv resurslarining tanqisligi, chiqindilar muammosi va iqlim o'zgarishi jarayonlari jamiyat hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu jarayonda oliy ta'lim tizimida ekologik bilimlarni shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida ham "Yashil makon" dasturi, "Barqaror rivojlanish maqsadlari – 2030" kabi hujjatlar ekologik ta'limni rivojlantirish zaruratini ta'kidlamokda. Biroq, amaliyotda oliy ta'lim muassasalarida ekologik ta'lim yetarli darajada tashkil etilmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Oliy ta'lim tizimida ekologik ta'limning o'rni va uning jamiyatga ta'siri ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Sh.Rustamov o'z tadqiqotlarida Markaziy Osiyodagi oliy ta'lim muassasalarida ekologik ta'limning sust rivojlanayotganini qayd etadi. Uning fikricha, barqaror rivojlanish ta'limi (ESD) nazariy jihatdan ta'kidlangan bo'lsa-da, amaliy integratsiya yetarli emas. UNESCO hisobotlarida ekologik ta'limni oliy ta'lim dasturlariga chuqur integratsiya qilish global barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim shart ekani ta'kidlanadi. Tilbury Ch. esa ekologik ta'limni faqat alohida fan sifatida emas, balki barcha ta'lim yo'nalishlariga singdirish lozimligini uqtiradi [5].

Mahalliy tadqiqotlarda ham ta'lim tizimida ekologik tarbiya va targ'ibotning sustligi mamlakatning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omil sifatida ko'rsatiladi. Iqtisodiyot va moliya vazirligi olib borgan tahlillarda ekologik omillar hisobga olinmagani sababli YAIMning 4–5 foizi miqdorida iqtisodiy zarar yuzaga kelayotgani qayd etilgan. Shuningdek bir qator tadqiqotlarda ekologik savodsizlikning ijtimoiy oqibatlarini, xususan, sog'liq muammolari va ijtimoiy beqarorlik xavfi alohida o'rganilgan [1].

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim tizimida ekologik

ta'limning yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganligi xalqaro miqyosda ham, milliy miqyosda ham dolzarb muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Ilmiy manbalarda ekologik ta'limning sustligi nafaqat ekologik, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida ham jiddiy oqibatlariga olib kelishi qayd etilgan. Xalqaro tajriba ekologik ta'limni barcha ta'lim yo'nalishlariga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlasa, milliy tadqiqotlar ko'proq mavjud muammolar va ularning amaliy oqibatlarini yoritishga e'tibor qaratmoqda [4].

Maqolada tahliliy-solishtirma yondashuv qo'llanildi. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi, BMTning Barqaror rivojlanish bo'yicha hisobotlari, ilmiy maqolalar hamda soha ekspertlarining fikrlari o'rganildi. Shuningdek, xalqaro tajriba – xususan, Markaziy Osiyo davlatlari va Yevropa oliy ta'lim tizimidagi ekologik ta'lim dasturlari taqqoslandi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Oliy ta'lim tizimida ekologik ta'limning sustligi ko'plab ijtimoiy sohalarida muammolarni yuzaga keltirmoqda. So'rovlar natijasiga ko'ra, O'zbekistondagi talabalarning atigi 30–35 foizi barqaror rivojlanish va ekologik muhofaza bo'yicha maxsus bilimlarga ega. Aksariyat talabalar ekologik bilimlarni darsliklardan emas, balki ijtimoiy tarmoqlardan olishi aniqlangan. Bu bilimlarning yuzaki va tizimsiz bo'lishiga olib keladi [4].

JSST ma'lumotlariga ko'ra, havoning ifloslanishi har yili dunyo bo'yicha 7 milliondan ortiq erta o'lim holatiga sabab bo'ladi. O'zbekistonda esa 2022-yilda 18 foiz bolalarda allergik kasalliklar, 11 foizida esa nafas yo'llari kasalliklari qayd etilgan. Bu ko'rsatkichlar ekologik ong yetishmasligidan kelib chiqadigan real xavflarni tasdiqlaydi [6].

Ekologik masalalarni hisobga olmagan ishlab chiqarish iqtisodiyot uchun katta yo'qotishlarga olib kelmoqda. Masalan, O'zbekiston YAIMining 4–5 foizi ekologik muammolar tufayli yo'qotilmoqda. Suv resurslaridan noto'g'ri foydalanish qishloq xo'jaligida hosildorlikning pasayishiga olib

kelmoqda. Resurslar tanqisligi va ekologik muammolar migratsiya jarayonlarini kuchaytirmoqda. BMT hisobotlariga ko'ra, 2030-yilga borib Markaziy Osiyoda iqlim o'zgarishi sababli ichki migratsiya ko'lami 2,4 million kishiga yetishi mumkin. Bu esa ijtimoiy infratuzilma va bozor munosabatlariga bosimni kuchaytiradi [2].

O'zbek xalqining qadimiy qadriyatlarida tabiatni asrash, suvni tejash va daraxt ekish muhim o'rin tutgan. Ammo ekologik ta'lim yetarli bo'lmasa, yoshlar orasida bu qadriyatlar unutilib, tabiatga befarqlik kuchayib boradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, oliy ta'lim tizimida ekologik ta'limning sustligi natijasida ekologik savodsizlik kuchaymoqda va bu jamiyat ongida tabiatga nisbatan befarqlikni shakllantirmoqda. Ekologik ong yetishmasligi aholining sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatib, nafas yo'llari, allergik va boshqa kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Ekologik masalalarning e'tiborsiz qoldirilishi iqtisodiyotga katta miqdorda zarar keltirmoqda. Resurslar tanqisligi va ekologik muammolar migratsiya jarayonlarini kuchaytirib, ijtimoiy barqarorlikka xavf tug'dirmoqda. Ekologik ta'limning sustligi natijasida milliy va madaniy qadriyatlar zaiflashib, yosh avlod orasida tabiatga e'tiborsizlik kuchaymoqda. Shunday qilib, oliy ta'lim tizimida ekologik ta'limni mustahkamlash — nafaqat ta'lim sifati, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy xavfsizligi va ijtimoiy salomatligini ta'minlashning asosiy sharti hisoblanadi [4].

Shu sababdan ekologik ta'limni oliy ta'lim dasturlariga keng ko'lamda integratsiya qilish zarur. Har bir mutaxassislikda ekologik mas'uliyatni shakllantirish – kelajak avlod uchun sog'lom va barqaror jamiyat qurishning asosiy shartidir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Zamonaviy dunyoda oliy ta'lim tizimida ekologik ongni singdirish nafaqat tarbiyaviy, balki falsafiy va ijtimoiy ahamiyatga ega. Ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotining

barcha bosqichlarida mavjud bo'lsa-da, XXI asrda ularning ko'lami sezilarli darajada kengayib, global miqyosga ega bo'ldi. Bu esa oliy ta'lim muassasalaridan ekologik ta'limni yangi mazmun bilan singdirishni taqozo etadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, atrof-muhitni muhofaza qilish borasidagi bilimlarning yetarli darajada emasligi o'quvchilarning ekologik mas'uliyatini kamaytiradi, ayni paytda aholining atrof-muhitni muhofaza qilishga befarqligini kuchaytiradi. Bu tabiiy resurslardan samarasiz foydalanish, ekologik muvozanatning buzilishi, odamlarning turmush darajasining pasayishi kabi ijtimoiy oqibatlariga olib keladi. Binobarin, oliy ta'lim muassasalarida ekologik qadriyatlarni chuqur singdirish, yoshlar o'rtasida ekologik ong va madaniyatni rivojlantirish eng muhim vazifadir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, oliy ta'lim muassasalarida ekologik ta'limni kuchaytirish, uni falsafiy tahlil asosida takomillashtirish nafaqat hozirgi, balki kelajak avlodlarning ham barqaror va xavfsiz hayotini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Ekologik muammolar va iqtisodiy yo'qotishlar. – Toshkent. 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Atrof-muhit holati to'g'risida hisobot. – Toshkent. 2022.
3. Qodirova N. T. Talabalarda ekologik kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. Rustamov Sh. Education for Sustainable Development in Central Asia. Springer. 2023.
5. United Nations Development Programme. Human Development Report – Central Asia. UNDP. 2021.
6. World Health Organization. Air Pollution and Health. WHO. 2022.

THE IMPACT OF PLAY-BASED LEARNING ON FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION IN PRIMARY SCHOOLS

Choriyeva Oysha Shavkat qizi,
Uzbekistan State World Languages University, Tashkent,
Uzbekistan

ВЛИЯНИЕ ИГРОВОГО ОБУЧЕНИЯ НА ИЗУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Чориева Ойша Шавкат кызы,
Узбекский государственный университет мировых языков,
Ташкент, Узбекистан

BOSHLANGICH MAKTABLARDA CHET TILINI O'ZGASHTIRISHGA O'YINGA ASOSLANGAN O'QUVNING TA'SIRI

Choriyeva Oysha Shavkat qizi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent,
O'zbekiston

<https://orcid.org/0009-0007-8705-3963>

e-mail:

oyshachorieva2004@gmail.
com

Abstract: This article investigates how play-based learning strategies, particularly **role-play activities**, enhance foreign language acquisition among advanced third-grade pupils in primary schools. The study explores how integrating structured play into English lessons can influence learners' **vocabulary development, speaking fluency, and motivation**. Using a **quasi-experimental pre-test/post-test design**, 24 advanced-level third-grade students participated in a four-week play-based intervention. Results show significant improvements in students' vocabulary retention (23%), speaking fluency (18%), and classroom participation (35% increase). Qualitative observations also revealed greater enthusiasm, cooperation, and confidence in language use. The findings indicate that play-based instruction effectively supports communicative competence, learner autonomy, and long-term retention in young EFL learners.

Keywords: play-based learning, role-play, primary education, foreign language acquisition, communicative competence, motivation, EFL classroom.

Аннотация: В данной статье рассматривается, как игровые стратегии обучения, в частности ролевые игры, способствуют усвоению иностранного языка продвинутыми учениками третьих классов начальной школы. В исследовании рассматривается, как интеграция структурированной игры в уроки английского языка может повлиять на развитие словарного запаса, беглость говорения и мотивацию учащихся. В рамках квазиэкспериментального предварительного и итогового тестирования 24 ученика третьих классов продвинутого уровня приняли участие в четырёхнедельном игровом вмешательстве. Результаты показывают значительное улучшение показателей удержания словарного запаса учащихся (на 23%), беглости говорения (на 18%) и участия в занятиях (на 35%). Качественные наблюдения также выявили более высокий энтузиазм, сотрудничество и уверенность в использовании языка. Результаты показывают, что игровое обучение эффективно способствует развитию коммуникативной компетентности, самостоятельности учащихся и долгосрочному усвоению материала у учащихся, изучающих английский как иностранный язык.

Ключевые слова: игровое обучение, ролевая игра, начальное образование, усвоение иностранного языка, коммуникативная компетентность, мотивация, класс английского как иностранного языка

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'yinga asoslangan ta'lim strategiyalari, xususan, rolli o'yin faoliyati boshlang'ich maktablarning yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida chet tilini o'zlashtirishni qanday oshirishi o'rganiladi. Tadqiqotda ingliz tili darslariga tuzilgan o'yinning integratsiyalashuvi o'quvchilarning so'z boyligi, so'zlashuv ravonligi va motivatsiyasining rivojlanishiga qanday ta'sir qilishi o'rganiladi. Kvazieksperimental testdan oldingi / testdan keyingi dizayndan foydalangan holda, 24 ta ilg'or darajadagi uchinchi sinf o'quvchilari to'rt haftalik o'yinga asoslangan aralashuvda ishtirok etishdi. Natijalar talabalarning so'z boyligini saqlash (23%), ravon gapirish (18%) va darsdagi ishtiroki (35% o'sish)da sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatdi. Sifatli kuzatishlar, shuningdek, tildan foydalanishda katta ishtiyoq, hamkorlik va ishonchni ko'rsatdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'yinga asoslangan o'qitish EFL yosh o'quvchilarida kommunikativ kompetentsiyani, o'quvchilarning mustaqilligini va uzoq muddatli saqlashni samarali qo'llab-quvvatlaydi.

Kalit so'zlar: o'yinga asoslangan ta'lim, rolli o'yin, boshlang'ich ta'lim, chet tilini o'zlashtirish, kommunikativ kompetentsiya, motivatsiya, EFL sinfi.

INTRODUCTION. In today's globalized world, mastering a foreign language from an early age has become increasingly important. Traditional teacher-centered methods—such as rote memorization and grammar translation—often fail to sustain the interest and motivation of young learners. In contrast, **play-based learning** offers a child-centered, interactive approach that allows students to acquire language naturally through meaningful engagement and creativity (Bodrova & Leong, 2015).

Children learn best when they are active participants rather than passive listeners. Play promotes curiosity, imagination, and communication—key components of language development. Within this framework, **role-play** serves as a particularly powerful instructional tool, enabling children to simulate real-world interactions while practicing target vocabulary and grammar in authentic contexts.

This study aims to explore **how play-based instruction, especially through role-play activities, affects foreign language acquisition among advanced third-grade pupils**. It also examines how students' language skills and motivation change before and after the intervention.

The research addresses the following questions:

1. How does play-based learning influence vocabulary retention and speaking fluency in young EFL learners?

2. To what extent does play-based instruction improve students' motivation and engagement?

LITERATURE REVIEW: Play-based learning is grounded in constructivist and sociocultural theories of learning. According to **Piaget (1962)**, play allows children to construct knowledge through exploration and self-discovery. **Vygotsky (1978)** emphasized the role of social interaction and language in cognitive development, describing play as a “zone of proximal development” where learners can practice new skills in a safe environment.

In language learning, play provides a natural context for communication and fosters the use of new vocabulary and structures without the pressure of formal assessment. This aligns with **Krashen's Input Hypothesis (1985)**, which suggests that language acquisition occurs when learners are exposed to comprehensible input in low-anxiety situations.

A growing body of research supports the integration of play in language education. **Holden (1981)** and **Tuan (2017)** found that role-play enhances learners' confidence, fluency, and communicative competence by providing authentic speaking opportunities. **Nguyen and Do (2021)** found out that playful learning environments increase vocabulary retention and motivation among Vietnamese EFL learners.

Jalongo (2014) further highlighted the emotional benefits of play, stating that children who learn through play develop stronger social and

linguistic skills. Similarly, **Huzairin (2019)** demonstrated that role-play significantly improves pronunciation, fluency, and classroom collaboration. However, most previous research has focused on early beginners or secondary-level learners, while fewer studies address **advanced primary school learners**, who may benefit differently due to their higher cognitive and linguistic maturity.

Therefore, this study contributes to the literature by investigating how play-based learning affects language development among advanced third-grade pupils—students who already possess a foundational command of English and are ready to use it communicatively.

METHODOLOGY

Participants: The study involved **24 advanced-level third-grade pupils** (aged 9–10) from a private primary school in Tashkent, Uzbekistan. All students had studied English for at least two years and were familiar with basic communicative structures. They were divided into two groups:

Experimental group (12 students): received play-based instruction.

Control group (12 students): followed the traditional textbook-based approach.

Research Design: A **quasi-experimental pre-test/post-test design** was implemented over four weeks. Quantitative data (test scores) and qualitative data (teacher observations) were collected to assess the impact of the intervention on learners' language outcomes and engagement levels.

Instruments

1. **Pre-test and Post-test:** measured vocabulary and speaking skills through picture-naming, sentence completion, and short oral tasks.

Skill Area	Pre-test Mean (%)	Post-test Mean (%)	Gain (%)
Vocabulary retention	64	87	+23
Speaking fluency	68	86	+18
Engagement and motivation (observed)	52	87	+35

The control group showed only minor gains (average improvement: 5%), indicating limited progress without play-based instruction.

2. **Observation Checklist:** tracked student participation, collaboration, and motivation during lessons.

3. **Teacher Journal:** documented qualitative impressions, challenges, and noticeable behavioral changes.

Procedure

The study unfolded in three main stages:

Stage 1 – Pre-Testing: Both groups completed a vocabulary and speaking test to establish baseline proficiency levels.

Stage 2 – Intervention: Over four weeks, the **experimental group** participated in play-based lessons that included:

Role-plays: “At the shop,” “At the doctor’s office,” “Planning a picnic,” “Going on a trip.”

Language games: “Guess the Word,” “Vocabulary Bingo,” “Find Someone Who.”

Story-based drama: students acted out short stories or dialogues.

Each activity was designed around the current unit topic to align with the curriculum. Lessons encouraged creativity, cooperation, and spontaneous communication. Meanwhile, the **control group** continued with conventional grammar drills and translation exercises.

Stage 3 – Post-Testing: Both groups took the same vocabulary and speaking test to measure progress. Teacher reflections and observation notes were also analyzed.

RESULTS

Quantitative Findings

Comparison of pre-test and post-test scores revealed substantial improvement in the experimental group:

Qualitative Observations

Teacher journals and classroom observations revealed that:

–Students in the experimental group **used English more spontaneously** and confidently.

-Learners displayed **increased participation**, even among quieter pupils.

-Pupils expressed **positive emotional responses**, such as laughter, excitement, and curiosity.

-Cooperative behavior improved, with students supporting one another during group work.

These behavioral changes suggest that play-based activities created a psychologically safe environment conducive to communication and experimentation.

DISCUSSION. The results confirm that **play-based learning significantly enhances language learning outcomes** for advanced primary school pupils. The combination of enjoyment and linguistic practice leads to more meaningful learning experiences.

The improvement in vocabulary and fluency supports the theories of **Krashen (1985)** and **Vygotsky (1978)**—that language learning thrives when it involves rich input, interaction, and reduced anxiety. Role-play, as a form of structured play, exposes learners to realistic communicative contexts that mirror everyday social interactions (Holden, 1981).

Furthermore, motivation and engagement levels rose notably. When learners perceive lessons as enjoyable and purposeful, their cognitive investment increases, leading to stronger retention. These results align with **Nguyen and Do (2021)**, who found that play-based approaches nurture intrinsic motivation.

The findings also have **pedagogical implications**. Teachers should integrate role-plays and games systematically—not as time-fillers, but as intentional learning strategies that connect to lesson objectives. Play-based methods should also be differentiated to match learners' language levels and personalities.

CONCLUSION. This study concludes that play-based learning—especially through role-play—enhances vocabulary acquisition, speaking fluency, and motivation among advanced third-

grade EFL pupils. By merging play with structured instruction, teachers can create dynamic, interactive classrooms that foster authentic communication and learner autonomy.

The study encourages teachers to view play as an essential pedagogical strategy, not merely a form of entertainment. Integrating role-plays into the curriculum provides learners with meaningful contexts for language use and supports both linguistic and socio-emotional development.

Future studies could examine the **long-term effects** of play-based instruction, its integration with **digital learning tools**, and its impact on **other language skills** such as writing and reading comprehension.

REFERENCES:

1. Bodrova, E., & Leong, D. J. (2015). *Vygotskian and post-Vygotskian views on children's play*. *American Journal of Play*, 7(3), 371–388.
2. Holden, S. (1981). *Drama in language teaching*. Longman.
3. Huzairin, H. (2019). The effectiveness of role-play in teaching speaking. *Journal of English Education and Linguistics Studies*, 6(2), 221–232.
4. Jalongo, M. R. (2014). *Teaching through play: The role of play in early childhood education*. Routledge.
5. Krashen, S. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. Longman.
6. Nguyen, T. H., & Do, H. T. (2021). Play-based learning in EFL classrooms: Effects on vocabulary and motivation. *Asian EFL Journal*, 23(2), 85–102.
7. Piaget, J. (1962). *Play, dreams and imitation in childhood*. Norton.
8. Tuan, L. T. (2017). Role-play as a technique to develop speaking skills. *Journal of Language Teaching and Research*, 8(5), 930–938.
9. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

Q'ZBEK DIALEKTOLOGIYASIDA XORAZM SHEVALARINING LINGVISTIK TADQIQI

Sattibayeva Surayyo Jaxongir qizi,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Xorijiy tillar fakulteti mustaqil tadqiqotchisi

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРОВ В УЗБЕКСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

Саттибаева Сурайё Джахонгир кызы,
независимый исследователь факультета иностранных языков
Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни

LINGUISTIC RESEARCH OF KHOREZM DIALECTS IN UZBEK DIALECTOLOGY

Sattibayeva Surayyo Jakhongir qizi,
Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni
Independent Researcher, Faculty of Foreign Languages

<https://orcid.org/0009-0007-1748-5840>

e-mail:
surayyosattiboyeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek dialektologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida Xorazm shevalarining lingvistik tadqiqotlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi davrgacha Xorazm shevalarining o'rganilish tarixi, nazariy-metodologik asoslari, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarining tadqiq etilishi hamda areal lingvistika nuqtai nazaridan Xorazm dialektal zonasining o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqilgan. Xorazm shevalarining o'g'uz va qipchoq komponentlarini o'z ichiga olishi, turkman, qoraqalpoq va qozoq tillari bilan kontaktda bo'lishi bu shevalarning o'ziga xos lingvistik manzarasini shakllantirgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm shevalari o'zbek tili massivining eng murakkab va ko'p qatlamli dialektal zonalaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Xorazm shevalari, o'zbek dialektologiyasi, areal lingvistika, o'g'uz dialektlari, qipchoq dialektlari, til kontaktlari, dialektal zona.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу лингвистических исследований хорезмских говоров как одного из важных направлений узбекской диалектологии. В статье рассматривается история изучения хорезмских говоров со второй половины XIX века до настоящего времени, теоретико-методологические основы, исследование фонетических, морфологических и лексических особенностей, а также своеобразные черты хорезмской диалектальной зоны с точки зрения ареальной лингвистики. Включение хорезмскими говорами огузского и кипчакского компонентов, их контакт с туркменским, каракалпакским и казахским языками сформировали своеобразный лингвистический ландшафт этих говоров. Результаты исследования показывают, что хорезмские говоры представляют собой одну из наиболее сложных и многослойных диалектальных зон узбекского языкового массива.

Ключевые слова: хорезмские говоры, узбекская диалектология, ареальная лингвистика, огузские диалекты, кипчакские диалекты, языковые контакты, диалектальная зона.

Abstract: This article is devoted to the analysis of linguistic research on Khorezm dialects as one of the important directions of Uzbek dialectology. The article examines the history of studying Khorezm dialects from the second half of the 19th century to the present, theoretical and methodological foundations,

the study of phonetic, morphological and lexical features, as well as the distinctive characteristics of the Khorezm dialectal zone from the perspective of areal linguistics. The inclusion of Oghuz and Kipchak components by Khorezm dialects, their contact with Turkmen, Karakalpak and Kazakh languages have formed a unique linguistic landscape of these dialects. The research results show that Khorezm dialects represent one of the most complex and multi-layered dialectal zones of the Uzbek language area.

Keywords: Khorezm dialects, Uzbek dialectology, areal linguistics, Oghuz dialects, Kipchak dialects, language contacts, dialectal zone.

KIRISH. O'zbek dialektologiyasida Xorazm shevalari alohida o'rin tutadi va bu shevalarning ilmiy tadqiqi o'zbek tilshunosligining muhim yo'nalishlaridan birini tashkil etadi. Xorazm dialektal zonasi geografik joylashuvi, tarixiy-madaniy xususiyatlari va lingvistik ko'p qatlamligiga ko'ra o'zbek tili massivining eng murakkab hududlaridan biri hisoblanadi. Bu hududda o'zbek tilining o'g'uz va qipchoq shevalari bilan bir qatorda turkman, qoraqalpoq va qozoq tillarida so'zlashuvchi aholi yashaydi, bu esa o'ziga xos til kontaktlari va areal lingvistik hodisalarni yuzaga keltiradi [1].

Xorazm shevalarining tadqiqi nafaqat o'zbek dialektologiyasi, balki umumiy turkologiya uchun ham katta ahamiyatga ega. Bu shevalar turkiy tillarning o'g'uz va qipchoq guruhlarining o'zaro ta'sirini, til kontaktlari natijasida yuzaga keladigan lingvistik jarayonlarni kuzatish uchun noyob material taqdim etadi [2]. Bundan tashqari, Xorazm shevalari o'zbek adabiy tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan va bugungi kunda ham milliy til boyligining ajralmas qismi hisoblanadi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy sharoitda urbanizatsiya jarayonlari, aholining migratsiyasi va adabiy tilning ta'siri natijasida dialektal xususiyatlarning yo'qolib borayotganligi bilan bog'liq.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR

TAHLILI. Xorazm shevalarining ilmiy tadqiqotlari tarixi XIX asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. Dastlabki ma'lumotlar J. Budens tomonidan 1865-yilda e'lon qilingan "Xiva tatarchasi" nomli maqolasida keltirilgan [3]. Budens o'z davrida Xiva xonligiga sayohat qilgan va mahalliy aholining tilini o'rganish imkoniyatiga ega bo'lgan. Uning maqolasi Xorazm shevalari haqidagi birinchi ilmiy manba sifatida tarixiy ahamiyatga ega. Ikkinchi muhim manba A. Vamberining 1867-yilda nashr etilgan "Chig'atoy tili darsligi" hisoblanadi, unda muallif o'zbek tilining uch lahjasi borligini ta'kidlagan va Xiva shevasi haqida batafsil

ma'lumotlar bergan [4]. Vamberining ishi uzoq vaqt Xorazm shevalari bo'yicha asosiy manba sifatida tan olingan. XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida V. Radlov va S.A. Lapin kabi tadqiqotchilar ham Xorazm shevalari bo'yicha qimmatli kuzatishlar amalga oshirdilar.

XX asrning 20-30-yillarida sovet davri lingvistikasining shakllanishi bilan birga o'zbek dialektologiyasi fan sifatida yangi bosqichga o'tdi. Bu davrda Y.D. Polivanov, G'.A.Yunus va K.K.Yudaxin kabi yirik olimlar Xorazm shevalari bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib bordilar [5]. Polivanov 1934-yilda Qo'ng'iro't tumanidagi Qiyot qishlog'i shevasi bo'yicha tahliliy ish nashr etdi. G'.A. Yunus o'zbek lahjalarini tasniflash bo'yicha dastlabki tajriba yaratdi, unda Xorazm shevalariga ham alohida e'tibor qaraldi. Bu davr tadqiqotlari dialektologiyaning ilmiy metodologiyasini shakllantirish va dialektal materiallarni tizimli yig'ish jarayonini boshladi.

Xorazm shevalarining fundamental tadqiqi XX asrning 60-yillarida F. Abdullayevning faoliyati bilan bog'liq. Abdullayev 1961-yilda "Xorazm shevalarining fonetikasi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi va shu yili "Xorazm shevalari" nomli monografiyasini nashr etdi [6]. Bu asar Xorazm shevalarining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini keng qamrovli tadqiq etdi. Abdullayev Xorazm shevalarini ikki katta guruhga bo'ldi: o'g'uz va qipchoq. U shuningdek, qipchoq-o'g'uz va o'g'uz-qipchoq aralash shevalarni ham alohida ajratdi. Abdullayevning tasnifi keyinchalik boshqa tadqiqotchilar tomonidan kengaytirildi va takomillashtirildi. Uning ishidan so'ng Xorazm shevalari bo'yicha bir qator monografik tadqiqotlar amalga oshirildi. Y. Jumanazarov Hazarasp shevasining morfologik xususiyatlarini, A. Ishayev Mang'it shevasining fonetik xususiyatlarini, X. Babaniyazov Janubiy Xorazm qipchoq shevalarini o'rgandi [7].

O'zbek shevalarini hududiy-areal o'rganish bo'yicha A. Jo'rayev tomonidan fundamental

tadqiqot amalga oshirildi. Jo'rayev o'zbek tili massivini 11ta dialektal zonaga ajratdi, shulardan biri Xorazm dialektal zonasi hisoblanadi [1]. Uning yondoshuvi o'zbek dialektologiyasida yangi davr boshlanishiga olib keldi - dialektlarni alohida birliklar sifatida emas, balki ma'lum hududiy tizim doirasida o'rganish.

XXI asrda Xorazm shevalari bo'yicha tadqiqotlar davom ettirildi. Y. Bobojonov janubiy Xorazm etnogeografik leksikasini, R. Yo'ldoshev Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalarining leksik xususiyatlarini, Sh. Norboyeva Xorazm shevalaridagi kiyim-kechak nomlarini tadqiq etdi. M. Cengiz Xorazm o'g'uz shevasi bo'yicha keng ko'lamli doktorlik dissertatsiyasini tayyorladi [9]. Sh. Alimova Xorazm qipchoq shevalarining leksik-grammatik xususiyatlarini o'rgandi. Xorazm shevalari leksikografiyasi ham taraqqiy etdi. F. Abdullayevning "Xorazm shevalari" lug'ati va O. Madrahimovning "O'zbek tili o'g'uz lahjasining qisqacha qiyosiy lug'ati" nashr etildi. Keyingi yillarda Sh. Norboyeva, N. Sa'dullayeva, M. Atabayevlar hammuallifligida "Xorazm shevalaridagi maqol va iboralarning qisqacha izohli lug'ati" va "Xorazm shevalari lug'ati" e'lon qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xorazm dialektal zonasi o'zbek tili massivining eng murakkab va ko'p qatlamli hududlaridan biri hisoblanadi. Geografik jihatdan bu zona O'zbekistonning Xorazm viloyati, Qoraqalpog'istonning janubiy tumanlari (To'rtko'l, Beruniy, Ellikqal'a, Amudaryo) va Turkmanistonning Toshhovuz viloyati hududlarini qamrab oladi. Zonaning fokus nuqtalari Urganch va Xiva o'g'uz shevalaridir. Bu zonada o'zbek-qoraqalpoq, o'zbek-turkman va o'zbek-qozoq tillari aloqasi davom etadi. Lingvistik xususiyatlariga ko'ra Xorazm dialektal zonasini bir necha arealga ajratish mumkin: o'g'uz shevali areal, qipchoq shevali areal va oraliq shevalar areali.

O'g'uz shevali areal zonaning markaziy qismini tashkil etadi va u ikki tipga bo'linadi. Birinchisi Urganch-Xiva tip areali bo'lib, unga Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Bog'ot, Yangiariq, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari kiradi. Bu areal zonaning fokus nuqtasi hisoblanadi va u yerda eng xof o'g'uz shevasi xususiyatlari saqlanган. Ikkinchisi Hazorasp-Yangiariq shevalari bo'lib, ular ba'zi xususiyatlariga ko'ra turkman tiliga yaqin turadi. Dialektal zonaning sharqiy va

shimoli-sharqiy qismi To'rtko'l-Ellikqal'a shevalar arealiga to'g'ri keladi. Bu areal o'g'uz xususiyatlarini saqlagan holda, qipchoq va turkman ta'sirini ham aks ettiradi.

Xorazm shevalarida tishlararo δ , θ tovushlari faol qo'llaniladi. Bu tovushlar adabiy tildagi z, s tovushlariga mos keladi: δ uz (tuz), θ oyliq (sovuq), δ avot (davlat). Tishlararo tovushlar o'g'uz tillarining ajralib turadigan belgilaridan biri hisoblanadi. Geminatsiya hodisasi ham keng tarqalgan: qarrı (qari), saşşal (soqol), arruş (ariq). Ba'zi tovushlar tushib qolishi mumkin: a:žı (achchiq), sü:žı (chuchuk), ullı (ulug'), şattı (qattiq). Labial singarmonizm o'g'uz shevalarida ko'proq saqlanган: oğul (o'g'il), qujun (qo'y), yol (qo'l). Ammo bu xususiyat hamma so'zlarda bir xil darajada namoyon bo'lavermaydi.

Xorazm dialektal zonasida til kontaktlari muhim rol o'ynaydi. O'zbek va turkman tillari o'zaro ta'siri natijasida bir qator oraliq shevalar yuzaga kelgan. O'zbek shevalari turkman shevalariga fonetik ta'sirida δ , θ tovushlarining z, s ga o'tishi, cho'ziqlikning yo'qolishi, geminatsiya hodisalari kuzatiladi. Morfologik ta'sir kelishiklar tizimida, fe'l shakllarida, shuningdek, leksikada namoyon bo'ladi. Turkman tili o'zbek shevalariga fonetik jihatdan γ tovushining qo'llanishini kengaytirdi, morfologik jihatdan ba'zi affikslarni kiritdi, leksik jihatdan esa ko'plab so'zlarni o'zlashtirdi. O'zbek-turkman oraliq shevalarida ikkala tilning xususiyatlari aralash holda mavjud.

XULOSA

Xorazm shevalarining lingvistik tadqiqi o'zbek dialektologiyasining muhim yo'nalishi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan bugungi kungacha davom etib kelmoqda. Dastlabki sayohatchilar va orientalistlarning kuzatishlaridan boshlab, XX asrdagi fundamental dialektologik tadqiqotlarga va XXI asrdagi areal lingvistik yondashuvlarga qadar bu soha uzoq yo'lni bosib o'tdi. F. Abdullayev, A. Jo'rayev, Sh. Norboyeva kabi yirik olimlarning hissasi Xorazm shevalarini chuqur o'rganish va tizimlashtirish imkonini berdi. Xorazm dialektal zonasi o'g'uz va qipchoq shevalarini, shuningdek, turkman, qoraqalpoq va qozoq tillari bilan kontaktda bo'lgan oraliq shevalarni o'z ichiga oladi. Zonaning fonetik xususiyatlari unlilarda cho'ziqlik, tishlararo tovushlar, geminatsiya va assimilyatsiya hodisalari bilan tavsiflanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm shevalari o'zbek tili massivining eng murakkab va ko'p qatlamli dialektal zonalaridan biri hisoblanadi. Bu shevalar tarixan o'g'uz komponenti asosida rivojlangan, ammo qipchoq va boshqa turkiy tillarning ta'siri ham sezilarli. Til kontaktlari natijasida yuzaga kelgan oraliq shevalar areal lingvistikaning qiziqarli obyekti hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda urbanizatsiya va adabiy tilning ta'siri ostida sheva xususiyatlarining yo'qolib borayotganligi ularni to'liq tadqiq etish va dokumentlashtirish zaruriyatini ko'rsatadi. Kelajakda Xorazm shevalarining sociolingvistik aspektlarini, generatsion o'zgarishlarni va raqamli texnologiyalar yordamida shevalarni saqlash yo'llarini o'rganish muhim yo'nalishlar bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Juraev, A.B. (1991) *Teoreticheskie osnovy arealnogo issledovaniya uzbekoyazychnogo massiva*. Tashkent: Fan.
2. Ashirboyev, S. (2023) *Areal lingvistika*. Toshkent: Bookmany print.
3. Budenz, J. (1865) 'Khivai tatárság', *Nyelvtudományi közlemények*, 4, pp. 269-331.
4. Vámbéry, H. (1867) *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
5. Polivanov, E.D. (1934) 'Govor kishlaka Kyyat Kongrat Shavatskogo rayona', *Sbornik nauchnykh trudov UzNIKS*, 1(2), pp. 3-17.
6. Abdullaev, F. (1961) *Xorazm shevalari*. Toshkent: Fan.
7. Ishaev, A. (1977) *Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari*. Toshkent: Fan.
8. Alimardanov E. I., "Xorazm dialektal zonasida o'zbek va turkman shevalarining o'zaro ta'siri (kontaktologik aspekt)", Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2024-yil
9. Cengiz, M. (2023) *Özbek türkçesinin Hive oğuz ağzı*. Doktora tezi. Kayseri.

I.YUSUPOV SHE'RIYATIDA «GUL» KONSEPTI*Ermag'anbetova Gulparshin Maratovna, QDU magistranti***THE CONCEPT OF THE «FLOWER» IN
I.YUSUPOV'S POETRY***Ermaganbetova Gulparshin Maratovna, Master's student at QSU***КОНЦЕПТ «ЦВЕТOK» В ПОЭЗИИ И.ЮСУПОВА***Эрмаганбетова Гульпаршин Маратовна, магистрант КГУ*

Annotatsiya: Mazkur maqolada «gul» konsepti I.Yusupovning she'r va poemalari asosida o'rganilib, tahlil qilindi. Shoir ijodida «gul» leksemasining keng assotsiatsion mazmuni ifoda etilib, uning tabiiy belgilaridan kelib chiqqan prototipik xususiyatlari milliy madaniyat fonida qayta talqin qilingan. Ba'zi hollarda esa «gul» konseptosferasida shoirning individual qarashlarini ifodalovchi mazmun ham aks etadi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, konsept, semantik maydon, denotativ sema, konnotativ sema.

Annotation: This article studies and analyzes the concept of «flower» based on I. Yusupov's poems and poetry. The wide associative meaning of the lexeme «flower» is expressed in the poet's work, and its prototypical features derived from natural characteristics are reinterpreted against the background of national culture. In some cases, the content reflecting the poet's individual views is also manifested in the «flower» conceptosphere.

Key words: linguoculturology, cognitive linguistics, concept, semantic field, denotative seme, connotative seme.

Аннотация: В данной статье концепт «цветок» изучен и проанализирован на основе стихов и поэм И.Юсупова. В творчестве поэта выражено широкое ассоциативное значение лексемы «цветок», её прототипические особенности, исходящие из природных признаков, переосмыслены в контексте национальной культуры. В некоторых случаях в концептосфере «цветок» отражается также содержание, выражающее индивидуальные взгляды поэта.

Ключевые слова: лингвокультурология, когнитивная лингвистика, концепт, семантическое поле, денотативная сема, коннотативная сема.

KIRISH(BВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION

N). Zamonaviy lingvistikada konsept tushunchasi inson tafakkurining til orqali ifodalangan murakkab birliklaridan biri sifatida tadqiq etilmoqda. Konseptlar til birliklari semantikasida chuqur ma'no qatlamlarini, madaniy kodlarni va xalqning dunyoqarashini o'zida mujassam etadi. Shulardan biri – «gul» konsepti bo'lib, u xalqning estetik qarashlari, ramziy tafakkuri hamda lingvomadaniy tajribasida keng qo'llaniladi.

Qoraqalpoq tilida «gul» so'zining qo'llanishi nafaqat lug'aviy, balki kognitiv, lingvokulturologik va stilistik jihatdan ham boy ma'nolarni ochib beradi. Xususan, shoir I.Yusupov ijodida «gul» konsepti turli ramziy-assotsiativ qatlamlarda namoyon bo'lib, uning semantik imkoniyatlarini lingvistik jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – I.Yusupov poeziyasida «gul» konseptining lingvistik

<https://orcid.org/0009-0007-6324-2276>

e-mail:
gulparshinmaratovna@gmail.com

xususiyatlarini aniqlash, uning semantik maydonini, ko'p qirrali majoziy ma'nolarini va xalq qarashlari bilan bog'liq ramziy jihatlarini ko'rsatib berishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODOLOGY). Ushbu tadqiqotda konsept kategoriyasining nazariy asoslari S.A.Askoldov, N.D.Artyunova, Yu.S.Stepanov, V.A.Maslova, E.S.Kubryakova kabi olimlarning ilmiy qarashlariga tayangan holda izohlandi. Xususan, «gul» konseptini mantiqiy tuzilma sifatida shakllantirish jarayonida A.I.Molotkova[1], N.A.Kotova[2], U.Lucyan[3] dissertatsiyalari hamda bir qator ilmiy maqolalarda ilgari surilgan nazariy mulohazalari inobatga olindi. A.I.Molotkova tadqiqotida «gul» konsepti lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan bo'lib, unda rus tilidagi konseptning madaniy belgilarini, milliy mentalitetdagi in'ikosini hamda til vositalari orqali ifodalanish mexanizmlarini chuqur o'rganishga e'tibor qaratilgan.

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya va qiyosiy-semantik tahlil yondashuvlari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

Matn tahlili usuli – misollar I.Yusupovning 2018-yilda nashrdan chiqqan uch jildlik asarlar to'plamidan hamda boshqa she'riy majmualaridan olindi. Semantik maydon tahlili – «gul» konsepti tarkibida qatnashuvchi fitonimlar (oq gul, qizil gul, sariq gul, nargis, siren, lavanda va boshqalar) alohida ajratilib, ularning denotativ va konnotativ ma'nolari aniqlab berildi.

Madaniy-semiotik yondashuv – xalq og'zaki ijodi, mifologik manbalar va afsonalardagi gul ramzlari bilan I.Yusupov she'riyatidagi ramziy obrazlar o'zaro taqqoslandi. Shu orqali biologik belgilarning badiiy semantikaga o'tish jarayoni ochib berildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA (РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION AND RESULTS). Shoir ijodi asosida gul konseptining semantik maydonidagi ma'no qatlamlari quyidagicha tasniflandi:

1.Gul o'simlik turi sifatida tabiatning ajralmas qismi bo'lib, o'zining go'zalligi orqali insonlarga estetik zavq bag'ishlaydi. Masalan: Taw

qoyinda bar dep oyla bir qala, Kóshesinde *güller* ósken ırǵala («Kislovod-Kavkaz sulıwı», 21-bet). Bu misolda *gul* o'zining asosiy ma'nolaridan biri – o'simlik turi sifatida qo'llanilgan.

2.Gul o'simlikning gultojini bildiradi va poya, barg, meva kabi birliklar qatorida o'simlikning yaxlitligini tashkil etuvchi organ sifatida namoyon bo'ladi. Masalan: 1)*Akaciya güllep* atqan bul jerde, Jaslıǵımda men de onı jırladım («Dáwirlerge dawrıq salǵan jas qala», 339-bet); 2)*Jantaǵınıń güllerinen*, Pal jıynaydı hárreleri («Bul jer ele zor boladı», 206-bet). 3)*Alma* ağashları may *gülin* shashıp, Búlbúller tún boyı baǵdan ketpedi («Bul aqsham juldızlar sonsha iri edi ...», 233-bet); 4)Qanıńday shıraylı *sheńgel gülleri*, Jupqa oramal jayıp ketkendey qızlar («Búlbúl uyası» poeması, 302-bet).

3.*Gul* so'zi yoki ba'zi gul turlari nomlari shoir she'rlarida bevosita xotin-qizlarga nisbatan yoki umuman insoniyat ma'nosida ham qo'llanilgan. Shuningdek, ayrim she'rlarida gul nomlari yoki *gul* so'zining o'zi ma'lum bir o'lkani, narsani metaforik ta'riflashda qo'llanilgan. Masalan: 1)Jeti *güli* jeti túrli jerdiń, Gülleniw, doslıq tileymen sizge. Bárińizdi súydim, jaqsı kórdim, Ashıqpan tek birewińizge («Komnata №501», 123-bet); 2)Gúl egiwdi qoyǵan qaraqalpaq elin, Güllendirip turǵan *lalası*, qızlar! («Kózlerimniń aǵı-qarası qızlar», 325-bet).

Birinchi misolda *yetti gul* obrazida yetti yurtning go'zal qizlari tasvirlangan bo'lsa, ikkinchi misolda *lola* butun qoraqalpoq xalqining qizlariga berilgan badiiy ta'rif sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, quyidagi misolda *gul* timsoli an'anaviy qizil gul yoki lola obrazidan farqli ravishda, *lavanda* orqali ifodalangan: Sen kelesen erteń ómirge, O, súyiklim meniń, *lavanda*! Kórer kózi gúwa hámmeniń, Sen sulıwsań burınǵıdan da («Lavanda», 183-bet).

Bu satrlarda shoir qizni mayin jilosi, yoqimli hidi, nozik va estetik ko'rinishi bilan qalbga osoyishtalik bag'ishlovchi *lavanda* obrazida talqin etadi. Ma'lumki, lavanda — *Lavandula* jinsiga kiruvchi qariyb 50 turdan iborat o'simliklarning umumiy nomi bo'lib, ko'plab madaniyatlarda poklik, sadoqat va osoyishtalik timsoli sifatida qaralgan. Ehtimol, bunday ma'nolarning shakllanishida lavandaning parfyumeriya va tibbiyot sohalarida keng qo'llanilishi (antiseptik, dezinfeksiya vositasi,

ovqat hazmini yaxshilash va stressni yengillashtirish va h.[4]) sabab bo'lgandir.

4. Shoir she'rlarida to'plab ifodalovchi gul o'sadigan joy nomlari yoki gullarni jamlab ko'rsatuvchi *gulzor*, *gulshan*, *chaman*, *buket* kabi birliklar turli badiiy g'oyalarga xizmat qiladi. Masalan: Sizlersiz jaynamas *ómir gúlzari...* («Kózimniń aǵı-qarası qızlar», 326-bet), - satrida *hayot gulzori* timsolida xotin-qızlar tilga olinadi; *Doslıq gúlshanına* megzes bul zaman... («Jigittiń sonıńday bir dostı bolsın», 252-bet), - do'stlik gulshani mustahkam do'stlikni ifodalaydi; Sezdimey deneńdi jaralar ásten, *Gúlshanlardı* basar soralar ásten («Aral elegiyaları», 219-bet), - satrida yaxshilik ustidan yomonlikning g'alabasini ko'rsatadi. Shuningdek, *Doslıq shámenleri* óspekte ǵawlap, Sizler iz qaldırǵan túslik tawında («O siz, arqanıń márt jolawshıları...», 72-bet), - satrida do'stlik chamani mehr-muhabbatning ildiz otishi timsolida keladi; Úlken sháhárdegi shayır úyinde, Túrli quwraq shópten *buketler* kórdim («Afanasiy Fetke», 235-bet), - degan misolda «gul» semantik maydonining birligi sifatida *buket* leksemasi qo'llanilgan bo'lib, u guldasta ma'nosida kelgan. Ammo shoir bu *buketning* turli quruq o'tlardan tashkil topganligiga alohida urg'u beradi.

5. «Gul» so'zi fe'l ma'nosiga o'tganda yoki boshqa birliklar bilan assotsiativ munosabatga kirishib, rivojlanish, chiroy ochish, oldinga qarab ilgarilash kabi mavhum hamda aniq tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, 1) *Gúllep turǵan* kewil baǵıma meniń, Bir dúbeley basıp kirdi jaqında («Búlbúl uyası» poemasi, 326-bet); 2) Qonaq kútiw – bul hám óner, *Gúldey ashılar kewiller* («Ózbekstan», 192-bet). Shuningdek, «O'zbekiston» she'ridagi: *Bilim güllegen* bul baǵda, Iske asıp turar bári – Ulıǵbektiń ármanları (192-bet), - misralarida ilmfan va bilimning keng yoyilishi hamda rivojlanishi gulning tabiiy ochilish jarayoniga qiyoslangan. Demak, «gul» so'zining fe'l shaklida qo'llanilishi ko'proq ijobiy dinamik jarayonlarni – o'sish, yuksalish, go'zallashish, ma'naviy kamolot kabi tushunchalarni ifodalashda faol ishlatiladi.

6. *Gul* so'zi *yuz*, *qadam* so'zlari bilan birga qo'llanilib, bir qancha ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: 1) «Kórseń táriyipin ayt» dep tünler jalınar tańǵa, «*Gúl júzine* qonba» dep, tańǵı shıq keyir shańǵa («Muxalles», 44-bet); 2) Shadlı sezim oynap *gúldey júzinde* («Orfeyge», 121-bet); 3) *Gúl*

júzinde shıq malınar, Alma aǵashtıń zarı bar. «Úz miywamdı» – dep jalınar. «Sınıp ketpey turıp belim, Miywamdı úz – deydi meniń!» («Ózbekstan», 191-bet).

Bunda birinchi va ikkinchi misollarda *gul* yuz iborasi xotin-qizlarning go'zalligini tasvirlash uchun qo'llanilgan bo'lsa, uchinchi misolda olma daraxti mevalarining pishib turgan holatini juda ko'tarinki ruhda ta'riflash uchun ishlatilgan.

1) Kózimniń rawshanı paxtakesh xalqım,
Sen desem tillerim goyaǵa megzer,
Basqan *qádemniń gúl*, qollarıń altın,
Kewliń quyash nuri zıyaǵa megzer
(«Dáwranǵa megzer», 315-bet);

2) Seńseń postıńın sheship, jer aladı tınısın,
Báhár baslaydı baǵda *gúl qádemli* júrisin
(«Muxalles», 44-bet).

Misolda shoir xalqning mehnatsevarligini tasvirlashda *bosgan qadaming gul* deb, keyingi misolda esa *gul qadamli yurishi* birikmasi qishki po'stinidan qutulgan chog'da bahor boshlanib, bog'larda gullar ochilayotganligini anglatish maqsadida qo'llanilgan.

7. *Gul* so'zi shoir she'rlarida bir qancha so'zlar bilan birikib, ushbu so'zlarga kuchaytiruvchi ma'no yuklaydi yoki ular ko'chma ma'noda ifodalanib keladi. Masalan, *baxt guli*, *umr guli*, *sahro guli*, *iqbol guli*, *ko'ngil guli*, *umid guli*, *gul mavsumi*, *muhabbat guli*, *gul tabiat*, *do'stlik guli*, *shoirlik guli* kabi birikmalar tarzida qo'llanilgan. Masalan: 1) *Kewillerdiń gúli* bolıp jasarsań, Óziń ótken, biz tuwılǵan mákanda («Berdaqqa», 49-bet); 2) Túspeyin *ıǵbal gúlińe* hárgiz qazan Ayazı, Zárre injılsań mendaǵı mastana bolalmaspan («Báhár hám sen», 57-bet); 3) Júz otızınshı sonet dúr shashıp, Uzaq *gúl máwsimin* tileymen sizge («Jas dostıma», 299-bet).

8. Gulning so'lishi, qurishi kabi nobud bo'lishiga sabab bo'ladigan holatlar, shuningdek, xalqning mentalitetidagi bir qancha omillar uni qayg'u-hasratning, sog'inchning, inson yuragidagi davosi yo'q dard va o'lim timsoli sifatida ta'riflaydi. Masalan: 1) *Sarı gúl* degeniń zapıran túsli, Heshkimge bermeyin, ózimde qalsın («Dala gúli», 323-bet); 2) Saǵınıp sargayıw xosh eter kimdi? *Zapıran* jamalı gúzge jarasar («Jarasar», 291-bet).

Misollardagi sariq *gul*, *za'faron* fitonimlari g'am-tashvish, sog'ichni ifodalash maqsadida qo'llanilgan. Bu kishilar ongida qadim davrlardan

sariq rangga nisbatan shakllangan qarashlari bilan bog'liq. Shuning uchun ham, bunday ramziy ifodalar xalq og'zaki ijodida va mumtoz shoirilar asarlarida ko'p uchraydi. Aslida, jahon xalqlari madaniyatida *za'faron guli* poklik, jasorat, milliy va madaniy o'zlik ramzi sifatida qabul qilingan. Manbada ko'rsatilishicha, ingliz tilidagi *za'faron (saffron)* so'zining etimologiyasi eron tilidagi *jafor* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, qimmatbaho ziravor (spice) degan ma'noni anglatadi[5].

9. Gul shaklidagi buyum yoki gul ko'rinishidagi detali mavjud narsalarni ta'riflashda qo'llaniladi. Masalan: 1) *Gulli kóyleginen* jelpip aromat, Júzi mahiyaban ótip baratır («Tusińnan bir janan ótip baratır», 243-bet); 2) *Móldir suwğa sulıw bir kóz tasladı, Gúl júzikli* qoldan jigıt usladı («Joldas muğallım» poemasi, 183-bet).

10. *G'uncha* so'zi denotativ va konnotativ semalariga ega. Bunda predmetni, shu predmetning harakatini yoki belgisini anglatadi. Masalan: 1) *Nurińnan ashıldı gúl gumsha górek* («Búgingi kún», 77-bet); 2) *Bunda kúlki tınar gumsha láblerden, Kózge jas juwırar aqıl albırar* («Sorsha», 259-bet); 3) *Pák maqset gúlleri arızw bağında, Jańadan gumshalap japıraq jayar* («Ármanlar», 77-bet).

G'uncha – birinchi misolda paxta guli kurtagi ma'nosida, ikkinchi misolda esa uslubiy jihatdan epitet ma'nosiga o'tib, inson a'zosini badiiylashtirib ko'rsatish vositasi sifatida xizmat qilgan. Uchinchi misolda esa inson orzu-umidlarining paydo bo'lishi gulning g'unchalashiga qiyos qilingan.

I. Yusupov poeziyasida «gul» konseptosferasi ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega. Shu sababli uni bir necha guruhlariga bo'lib tahlil qilish uchun yetarli misollar topish mumkin. Bu jarayonda xalq qarashlariga tayangan holda sariq gulni – g'am-tashvish, oq gulni – pok niyat,

baxt, qizil gulni – yoshlik va go'zal qiz ramzi sifatida ifodalovchi she'rlar bilan birga gulning turli biologik sikllari orqali inson hayotining past-balandliklarini, rang-barang o'zgarishlarini yorituvchi asarlar ham mavjud.

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Tadqiqot natijalari I. Yusupov poeziyasida «gul» konsepti ko'p qirrali semantik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi. Gullar tasvirida ularning tabiiy belgilari asosida yuzaga kelgan prototipik ma'nolar, xalq tasavvurida qadimdan shakllanib kelayotgan ramziy semalar shoir misralarida yorqin aks etgan. Bundan tashqari, shoirning yuksak ijodiy mahorati natijasida «gul» konsepti maydonidagi birliklar mazmunan yanada keng tushunchalarni birlashtirib kelgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Молоткова А.И. Концепт «цветок» в языке и поэтической речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2006. 21 с.
2. Котова, Н.С. Лингвокультурологический анализ концептосферы «цветы»: дис. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2007. 168 с.
3. Луцянь, У. Семантическое поле «цветок» в языке русской художественной прозы второй половины XIX века (на материале произведений И.А. Гончарова, И.С. Тургенева, А.П. Чехова). дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2015. – 292 с.
4. <https://bouqs.com/blog/lavender-flower-meaning>
5. <https://saffronice.com>
6. Карақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Үшінші том Г (гингивит) – Ж. – Нөкіс: Qaraqalpaqstan, 2023. – Б. 34-35.

Q'ZBEK TILI LEKSIKASIDA GLOBALLASHUV JARAYONINING AKS ETISHI: XORIJIY O'ZLASHMALARNING TAHLILI

*Jumag'aliyeva Navbahor, Nukus shahar 6-umumiy o'rta ta'lim
maktabi O'zbek tili fani o'qituvchisi*

REFLECTION OF THE GLOBALIZATION PROCESS IN THE LEXICON OF THE UZBEK LANGUAGE: ANALYSIS OF FOREIGN ASSIMILATIONS

*Zhumagaliyeva Navbakhor, Uzbek language teacher of
secondary school No. 6 of the city of Nukus*

ОТРАЖЕНИЕ ПРОЦЕССА ГЛОБАЛИЗАЦИИ В ЛЕКСИКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА: АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ

*Жумагалиева Навбахор, учитель узбекского языка средней
общеобразовательной школы №6 города Нукуса*

<https://orcid.org/0009-0003-4063-0058>

e-mail:
jumagalievanawbahor@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek adabiy tili leksik qatlamiga globallashuv ta'siri ostida kirib kelayotgan xorijiy birliklarning kirib kelish yo'llari va ularning til tizimiga moslashuv mexanizmlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada xorijiy o'zlashmalar paydo bo'lishining ijtimoiy-madaniy sabablari hamda ularning funksional-stilistik yuklanishi o'rganiladi. Shuningdek, so'zlarning semantik transformatsiyasi (ma'no torayishi, kengayishi, ko'chishi) masalasiga ham e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, leksika, globallashuv, xorijiy o'zlashmalar, neologizmlar, adaptatsiya, lingvistik mexanizmlar.

Annotation: This article is devoted to the analysis of the ways of introducing foreign units into the lexical layer of the Uzbek literary language under the influence of globalization and the mechanisms of their adaptation to the language system. The article examines the socio-cultural reasons for the emergence of foreign borrowings and their functional-stylistic loading. Attention is also paid to the issue of semantic transformation of words (narrowing, expansion, transfer of meaning).

Keywords: uzbek language, lexicon, globalization, foreign borrowings, neologisms, adaptation, linguistic mechanisms.

Аннотация: данная статья посвящена анализу путей проникновения иностранных единиц, входящих в лексический пласт узбекского литературного языка под влиянием глобализации, и механизмов их адаптации к языковой системе. В статье рассматриваются социокультурные причины возникновения иностранных заимствований и их функционально-стилистическая нагрузка. Также внимание уделяется вопросу семантической трансформации слов (сужение, расширение, перенос значения).

Ключевые слова: узбекский язык, лексика, глобализация, иностранные заимствования, неологизмы, адаптация, лингвистические механизмы.

KIRISH. Zamonaviy davrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu axborotlarning tezkor almashinuvi va madaniyatlararo integratsiya bo'lib, u tilning lug'at tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbek tili mustaqillik yillarida o'zining siyosiy, ilmiy va amaliy funksiyalarini mustahkamladi, ayni paytda jahon tillari bilan bevosita muloqotga kirishdi. Ushbu muloqot natijasida, ayniqsa, axborot texnologiyalari, iqtisodiyot va yoshlar madaniyati sohalaridan ko'plab yangi leksik birliklar o'zlashmoqda.

Har qanday til tarixida o'zlashish jarayoni tabiiy hisoblanadi (masalan, arabcha, forsha va ruscha o'zlashmalar misolida), biroq hozirgi davrdagi o'zlashuv sur'ati va miqyosi misli ko'rilmagan darajada yuqoridir. Bu tezlik, o'z navbatida, tilning ichki muvozanatini saqlash, adabiy til me'yorlarining barqarorligini ta'minlash zaruratini keltirib chiqaradi. Shuning uchun til tizimida yuz berayotgan bu o'zgarishlarni tahlil qilish, ularning milliy til me'yorlariga qay darajada mos kelishini aniqlash, ortiqcha va asossiz o'zlashmalarning oldini olish o'zbek tilshunosligi oldida turgan eng muhim nazariy va amaliy vazifadir.

Til tizimida yuz berayotgan bu o'zgarishlarni tahlil qilish, ularning milliy til me'yorlariga qay darajada mos kelishini aniqlash, ortiqcha va asossiz o'zlashmalarning oldini olish o'zbek tilshunosligi oldida turgan eng muhim nazariy va amaliy vazifadir. Ushbu maqola o'zlashish jarayonini kompleks lingvistik yondashuv asosida tahlil qilishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI. Xorijiy leksikaning o'zbek tiliga kirib kelishi ikki turdagi omillar bilan izohlanadi: Ekstralingvistik (ijtimoiy) omillar – yangi texnologiyalar (masalan, “kiberxavfsizlik”, “blokcheyn”) yoki iqtisodiy tushunchalar (“kouching”, “frilans”) uchun o'zbek tilida tayyor, ixcham va aniq atamalarining mavjud emasligi [1].

Ijtimoiy-madaniy ehtiyoj orqali: bunda ommaviy axborot vositalari, internet va xalqaro brendlarning ta'siri natijasida yuzaga keladigan “moda” yoki “prestij” omili. Ba'zi so'zlar (“layfhak”, “chekin”) ijtimoiy qatlamlar orasida zamonaviy ko'rinish uchun qo'llaniladi. Muloqot qulayligi – ya'ni, xalqaro tillarda keng

qo'llaniladigan so'zlarni to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish, tarjimaga va tushuntirishga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi (“onlayn” → “tarmoqda”).

O'zbek tiliga kirib kelayotgan yangi xorijiy birliklar uch asosiy usulda o'zlashtiriladi:

Transkripsiya omili – bunda, so'zning chet tildagi tovushlarga imkon qadar yaqin tarzda o'zbek harflari bilan yozib olish. Masalan, marketing → “marketing”, server → “server”. Bu eng keng tarqalgan usuldur.

Kalka (izohli tarjima) – xorijiy so'zning tarkibiy qismlarini (morfemalarini) so'zma-so'z tarjima qilish orqali yangi so'z yoki turg'un birikma yaratish [2], masalan, hotline → “ishonch telefoni”, homepage → “bosh sahifa”. Bu tilning ichki imkoniyatlarini ishga solishning eng afzal yo'li hisoblanadi.

Semantik kalkalash – o'zbek tilida mavjud bo'lgan so'zga xorijiy til ta'siri ostida yangi ma'no yuklash. Masalan, “tarmoq” so'zining an'anaviy ma'nosidan tashqari, internet/ijtimoiy media ma'nosida qo'llanishi.

O'zlashma so'zlarning til tizimiga kiritilishi uning ma'noviy yuklamasi va nutqdagi vazifasini o'zgartiradi. O'zlashmalar eng ko'p ilmiy va rasmiy-publitsistik uslublarda ma'lum bir tushunchani aniq nomlash uchun xizmat qiladi. Masalan, tibbiyotda “transplantatsiya”, yuridikada “deklaratsiya” va h.k.

So'zlarning nominativ funksiyasi yangi predmetni nomlash orqali lug'at tarkibini boyitadi. Ba'zan ular dupletlar (ikki variant) yaratadi: masalan, muvaffaqiyatli va “effektiv”. Bu holatda o'zlashma ko'pincha qisqaroq va zamonaviyroq tuyuladi. Ekspressiv funksiyada ko'pincha og'zaki va norasmiy nutqda qo'llaniladigan so'zlar nutqqa emotsional baho yoki moda tusini beradi [3]. Masalan, “luks” (lyuks), “krutoy” (ajoyib). Bu turdagi o'zlashmalar ko'pincha adabiy til me'yorlariga ziyon yetkazadi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tilga kirgan har qanday xorijiy o'zlashma shunchaki lug'at tarkibiga mexanik tarzda qo'shib qolmaydi, balki milliy tilning ichki talablari va nutqiy amaliyotning ehtiyojlari ta'siri ostida o'zining boshlang'ich ma'nosidan farqli ravishda semantik o'zgarishlarga uchraydi [4]. Shu jihatdan tilga kirgan so'z o'zining boshlang'ich ma'nosini saqlab qolishi yoki uni o'zgartirishi mumkin. Masalan,

ma'no torayishi (spetsializatsiya) orqali. Bunda, so'z manba tildagidan ko'ra torroq, maxsus tushunchani anglatadi. Masalan, inglizcha meeting (uchrashuv, yig'ilish) so'zidan olingan "miting" o'zbek tilida asosan siyosiy, ommaviy norozilik yig'ilishiga nisbatan qo'llaniladi.

Ma'no kengayishi orqali (generalizatsiya) o'zlashma umumiyroq ma'no kasb etadi. Masalan, "noutbuk" so'zi tor ma'noda daftarcha bo'lsa-da, o'zbek tilida har qanday yig'iluvchan shaxsiy kompyuter ma'nosida umumlashtirilib qo'llaniladi.

O'zlashmalar o'zbek tilida "o'zbeklashish" jarayonini boshdan kechiradi. Bu jarayon ikki asosiy darajada sodir bo'ladi:

Fonetik moslashuv orqali o'zbek tilida mavjud bo'lmagan tovushlar yoki tovush birikmalari milliy til fonologiyasiga moslashtiriladi (masalan, ruscha мопёп tovushlari → "shofyor"). O'zbek tilining unlilar garmoniyasiga moslashtirish tendensiyasi kuzatiladi.

Morfologik moslashuv orqali o'zlashmalar o'zbek tilining qo'shimchalarini (ot, sifat, fe'l qo'shimchalari) bemalol qabul qiladi. Masalan, "menedjer-lar", "internet-da", "chat-lash-moq" fe'l yasalishi. Bu so'zning til tizimida mustahkam o'rnatilganligidan dalolat beradi[5].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili leksikasi globallashuv davrida chuqur tarkibiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Xorijiy o'zlashmalar tilning ekspressivligi va nominativ salohiyatini oshirishga xizmat qilsa-da, bu jarayon me'yoriy nazorat ostida bo'lishi zarur. Faqatgina zaruriy funksional yuklamaga ega bo'lgan va milliy tilning fonetik, morfologik qonuniyatlariga muvaffaqiyatli moslashgan o'zlashmalar adabiy til lug'at tarkibida mustahkam o'rin egallaydi.

O'zbek tilining barqarorligi, ilmiy salohiyati va xalqaro muloqotdagi samaradorligini ta'minlashga xizmat qilishi uchun birinchidan, milliy muqobil atamalar yaratish orqali terminologiya bilan shug'ullanuvchi ilmiy-tadqiqot institutlari yangi chet so'zlar kirib kelishidan avval o'zbek tilining ichki resurslari (yasalish, so'z birikmasi) asosida muqobil, ixcham atamalarni yaratishning samarali mexanizmini yo'lga qo'yishi lozim. Shuningdek, o'zbek tili lug'atlariga kiritiladigan yangi o'zlashmalarining to'g'ri yozilishi va talaffuzini standartlashtirish bo'yicha izchil ish olib borish, shu jumladan, o'zlashma so'zlar me'yoriy lug'atini yaratish. Ommaviy axborot vositalari, ta'lim tizimi va davlat organlari faoliyatida ortiqcha xorijiylashuvga qarshi kurashish, mavjud o'zbekcha ekvivalentlarni faol targ'ib qilinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ushbu chora-tadbirlar o'zbek tilining barqarorligi, terminologik salohiyatini oshirishga va uning jahon tillari bilan muloqotdagi samaradorligini kafolatlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hojiyev A.P. O'zbek tilshunosligi (Nazariy masalalar). – Toshkent: O'qituvchi, 1985.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent, 2006.
4. Mamatov A.E. O'zbek tilidagi leksik o'zlashmalar. – Toshkent, 1999.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh jildlik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

BO'LAJAK PEDAGOGLAR TAYYORLASHDA AXLOQIY-MA'NAVIY VA ESTETIK TARBIYA: XORIJIY TAJIRIBA VA MILLIY AMALIYOTNING QIYOSIY TAHLILI

*Sarsenova Jadira, O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus
filiali Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi bosh mutaxassisi*

MORAL-SPIRITUAL AND AESTHETIC EDUCATION IN PREPARING FUTURE TEACHERS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE AND NATIONAL PRACTICE

*Sarsenova Zhadira, State Conservatory of Uzbekistan Department
of Education Quality Control of the Nukus Branch chief specialist*

НРАВСТВЕННО-ДУХОВНОЕ И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПРАКТИКИ

*Сарсенова Жадир, главный специалист Отдела контроля
качества образования Нукусского филиала Государственной
консерватории Узбекистана*

<https://orcid.org/0009-0005-7276-9040>

e-mail:

sarsenovajadira2@gmail.
com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda axloqiy-ma'naviy va estetik tarbiyaning o'rni va ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada xorijiy va milliy ta'lim tizimlaridagi tajribalar qiyosiy tahlil qilinib, mavjud amaliyotning o'ziga xos xususiyatlari, kuchli va zaif tomonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, axloqiy-ma'naviy, estetik tarbiya, pedagoglar tayyorlash, xorijiy tajriba, milliy amaliyot, qiyosiy tahlil.

Abstract: This scientific article is devoted to the study of the role and importance of moral, spiritual, and aesthetic education in the training of future teachers. The article provides a comparative analysis of the experience of foreign and national education systems, highlighting the specific features, strengths, and weaknesses of existing practices.

Keywords: pedagogy, moral and spiritual, aesthetic education, teacher training, foreign experience, national practice, comparative analysis.

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению роли и значения нравственно-духовного и эстетического воспитания в подготовке будущих педагогов. В статье проведен сравнительный анализ опыта зарубежных и отечественных систем образования, освещены особенности, сильные и слабые стороны существующей практики.

Ключевые слова: педагогика, нравственно-духовное, эстетическое воспитание, подготовка педагогов, зарубежный опыт, национальная практика, сравнительный анализ.

KIRISH. Bugungi kunda jamiyatning barqaror rivojlanishi bevosita yosh avlod tarbiyachisi – pedagog kadrlar sifatiga bog‘liq. Pedagog shaxsida nafaqat kasbiy malakalar, balki yuqori darajadagi axloqiy-ma’naviy qadriyatlar va estetik madaniyat uyg‘unlashgan bo‘lishi lozim. Axloqiy-ma’naviy tarbiya pedagogda adolat, mas’uliyat, insonparvarlik, vatanparvarlik kabi qadriyatlarni shakllantiradi. Estetik tarbiya esa go‘zallikni his qilish, estetik did va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu ikki yo‘nalish o‘qituvchining dars jarayonida o‘quvchilarga nafaqat bilim, balki madaniy va ma’naviy merosni yetkazish imkonini beradi. Afsuski, tezkor texnologik o‘zgarishlar va axborot oqimining kuchayishi sharoitida, ba’zi ta’lim tizimlarida ma’naviy-axloqiy va estetik tarbiya ko‘pincha ikkinchi darajali mavzularga aylanib qolish xavfi mavjud. Ushbu holat pedagoglar tayyorlash sifati va ularning tarbiyaviy ta’sir doirasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun, bu sohada yetakchi xorijiy tajribalarni chuqur o‘rganish, ularni milliy amaliyot bilan qiyosiy tahlil qilish va samarali yechimlarni ishlab chiqish bugungi kun pedagogika fani oldidagi eng dolzarb muammolardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Olimlarning zamonaviy qarashlariga ko‘ra, estetik madaniyat umumiy madaniyatning ajralmas qismidir. Bu oldingi ijodiy faoliyat natijasi sifatida nafaqat o‘zlashtirilgan qadriyatlar to‘plami, balki estetik qadriyatlarni yaratish, o‘zlashtirish va iste’mol qilish, tarqatish jarayoni hamdir[1:25].

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlashning bugungi jahon tajribasida pedagogik faoliyatga tanqidiy yondashuvni rivojlantirish, uning qimmatli jihatlarini ko‘ra bilish, mazmun-mohiyatini o‘rganish, boshqacha aytganda, aniq amaliy tajribada refleksiya qilish ko‘nikmasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Refleksiyaning mohiyati – insonning o‘z bilimini, bilimi asosini, ularni o‘zlashtirish yo‘llarini aniqlashdir. O‘qituvchining refleksiv faoliyatining maqsadi: pedagogik faoliyatning asosiy tarkibiy qismlarini eslab, ularning mohiyatini, olingan natijaning “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” ekanligini isbotlay olish, qo‘llanilgan usul va vositalarning samarali yoki samarasiz ekanligiga qarab o‘z nuqtayi nazarini

bildirish, amalga oshirilgan harakatlarning natijalarini o‘rganish. Faqat shunda kelgusi ishlarda to‘g‘ri maqsad qo‘yib, ijodiy oldinga siljish rejasini tuzish mumkin bo‘ladi[2:8].

Pedagogning kasbiy shakllanishi unda intellektual, (kasbiy bilim va tajriba), emotsional, (emotsional his-tuyg‘u), faoliyat (ishbilarmonlik jasorati, o‘zini tuta bilish), ma’naviy-axloqiy (qadriyat yo‘nalishi, madaniyati) madaniyatining rivojlanishi sifatida ko‘rib chiqish kerak. Pedagogning kasbiy madaniyati integratsiyalashgan tushuncha bo‘lib, u o‘qituvchining umumiy madaniyati belgisi sifatida uning o‘z faoliyatini amalga oshirish jarayonidagi kasbiy sifati orqali namoyon bo‘ladi[3:1].

TAHLIL VA NATIJALAR. Estetik madaniyat – har qaysi millatning barcha ko‘rinishlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan madaniyatning bir qismidir. Har bir madaniyat-tarixiy davrda estetik ko‘rinishlarning o‘ziga xosligini ta’kidlash mumkin, Sharq va G‘arb madaniyatida estetik madaniyatning mintaqaviy xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Estetik madaniyat inson hayotida katta rol o‘ynaydi va insonning atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatining xususiyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Estetik madaniyat ikki darajada taqdim etilgan: shaxsiy va ijtimoiy. Birinchi darajada gap shaxsning estetik madaniyati haqida, ikkinchisi – jamiyatning estetik madaniyati haqida bormoqda.

Shaxsning estetik madaniyati – bu muayyan shaxsning hayotiy faoliyatini va estetik did va idealning o‘ziga xosligini belgilaydigan hissiy-intellektual kuch, qobiliyat va ko‘nikmalarning ma’lum darajasidir. Shaxs estetik madaniyatini tavsiflashda estetik ideal, estetik ehtiyoj, estetik afzallik, estetik tashvish majmuyi va xilma-xilligi kabi uning tarkibiy qismlari hisobga olinadi. Shaxs estetik madaniyatining eng asosiy o‘lchovi (o‘zak), uning mohiyati va ifodasi estetik diddir. Estetik did – bu insonning estetik tajribasini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan maxsus qobiliyat bo‘lib, u o‘zi uchun ajoyib va bilimsiz, yuqori va quyi va hokazolarni aniqlash, san’at asarlari va boshqa madaniy artefaktlarning, shuningdek, aniq tabiiy muhit obyektlarining estetik ahamiyatini baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Estetik did faqat subyektiv tushuncha emas, chunki u tug‘ma fazilat emas. Estetik did inson faoliyati va madaniy yutuqlarga yo‘naltirish jarayonida paydo bo‘ladi,

ishlab chiqariladi va o'zgaradi. Jamiyatning estetik madaniyati – bu ushbu jamiyatda hukmron bo'lgan estetik qarashlar va odamlarning estetik pozitsiyalaridan dunyo estetik qadriyatlar va vositalar, ularni ishlab chiqarish, saqlash, tarqatish va iste'mol qilish usullari va obyektlari to'plami. Jamiyatning estetik madaniyati insoniyatning estetik madaniyatini, jamiyatning estetik madaniyatini, ijtimoiy guruhning estetik madaniyatini elementlari bilan hisoblash mumkin bo'lgan o'z tuzilmasiga ega. Har bir alohida holatda u odamlarning ongining o'ziga xos xususiyatlarida, ularning faoliyat turlarining xilma-xilligida, muloqot va bir-biri bilan o'zaro ta'sirning o'ziga xosligida, ya'ni insonlararo munosabatlar sohasida namoyon bo'ladi. Jamiyat estetik madaniyatining eng muhim o'lchovi, uning mohiyati va ifodasi madaniyatda aniq estetik qadriyatlarda amalga oshiriladigan estetik ideal hisoblanadi. Jamiyatda hukmron bo'lgan estetik idealning o'zgarishi estetik qadriyatlarning o'zgarishiga olib keladi.

Estetik tarbiya – bu jamiyatning (ijtimoiy muhitning) individga muayyan estetik ehtiyojlarni, qobiliyatlarni va go'zallik qonunlari bo'yicha yashash ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida tizimli ta'sir ko'rsatish jarayonidir. Estetik tarbiyaning xorijiy tajribasida uzoq vaqt davomida bir nechta modellar mavjud edi: amerikacha, uning asosida insonparvarlik ideallarini shakllantirish yotadi; fransuzcha, unda estetik tarbiya insonning o'zini o'zi qaror toptirishi va ijtimoiy moslashuviga ko'maklashuvchi asosiy vositadir.

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, xorijiy tajribalarni milliy pedagogika amaliyotiga tatbiq etish quyidagilarni taqozo etadi: integratsiyalashgan yondashuvni shakllantirish – pedagog kadrlar tayyorlash dasturlariga ma'naviy-axloqiy va estetik tarbiyani alohida fan sifatida

emas, balki barcha asosiy va maxsus fanlarga integratsiyalashgan darslik va metodikalar orqali singdirish. Bunda har bir o'qituvchi o'z fani orqali talabalarning estetik didini shakllantirishga mas'ul bo'lishi kerak. “Pedagogik refleksiya” amaliyotini kuchaytirish – refleksiv faoliyatni faqat nazariy o'rganish bilan cheklanmasdan, amaliyotga chuqur kiritish. Masalan, talabalarga portfoliolar, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish (keys-stadi) va mentorlik dasturlari orqali o'z darslarini muntazam baholash, xato va yutuqlaridan xulosa chiqarish ko'nikmasini rivojlantirish. Shuningdek, ijodiy muhit yaratish – ya'ni ta'lim muassasalarida san'at, musiqa, teatr va adabiyotga bo'lgan qiziqishni oshiruvchi estetik muhitni yaratish. Bu omillar bo'lajak o'qituvchilarning nafaqat kasbiy, balki shaxsiy estetik madaniyatini ham yuksaltiradi. Zamonaviy o'qituvchi oldida turgan asosiy vazifa axborot asrida yoshlarni tarbiyalash ekan, faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, ularni madaniy va ma'naviy immunitet bilan ta'minlash zarur.

FOYDALANILGAN RO'YXATI:

1. Сейдалим Д. Ж. Колледж және мектеп оқушыларының эстетикалық тәрбиесі мен мәдениетін қалыптастыру, Алматы:2019, В-25.
2. Узақбаева С.А., Әбілова З.Т. Педагогикалық рефлексияның психологиялық бағыты. Алматы:2014, В-8.
3. Омаров Д.К. Болашақ педагогтардың рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру мәселелері. Қызылорда:2014, В-1.
4. Hasanboyev J , To'raqulov X, Alqarov I, Usmanov N. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi), Toshkent: Noshir, 2011. 456 b.

KLASTER TIZIMIDA TARIX FANLARINI INTEGRATIV O'QITISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

*Toshtemirova Saodat Abdurashidovna, Chirchiq davlat
pedagogika universiteti dotsenti, p.f.d. (DSc)*

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF INTEGRATIVE TEACHING OF HISTORY WITHIN THE CLUSTER SYSTEM

*Toshtemirova Saodat Abdurashidovna, Associate
Professor, (DSc) of Chirchik State Pedagogical University*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНТЕГРАТИВНОГО ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В РАМКАХ КЛАСТЕРНОЙ СИСТЕМЫ

*Тоштемирова Саодат Абдурашидовна, доцент
Чирчикского государственного педагогического
университета, доктор педагогических наук (DSc)*

<https://orcid.org/0009-0002-1988-4099>

e-mail:
toshtemirovasaodat@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada klaster tizimi va integratsiyalashgan yondashuv asosida ishlab chiqilgan tarix fanlarini o'qitishning modifikatsion metodikasi ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqotda uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari uchun yagona pedagogik model ishlab chiqilib, maktabgacha ta'limdan oliy ta'limgacha bo'lgan jarayonda tarixiy bilimlarni mazmunli o'zlashtirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodlar, jumladan, "Sensor bekat", tarixiy voqea simulyatsiyasi, "Missiya" texnologiyasi va SIIM modeli taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: klaster tizimi, integratsiyalashgan yondashuv, modifikatsion metodika, tarix ta'limi, innovatsion metodlar, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli pedagogika.

Abstract: This article presents a modification methodology for teaching history based on a cluster system and an integrated approach. The study covers all levels of lifelong education, from preschool to higher education, aiming to ensure meaningful acquisition of historical knowledge and the development of critical and creative thinking. Innovative methods such as the "Sensor Station," historical event simulation, the "Mission" technology, and the SIIM model are introduced.

Keywords: cluster system, integrated approach, modification methodology, history education, innovative methods, competency-based approach, digital pedagogy.

Аннотация: В статье представлена модификационная методика преподавания истории, разработанная на основе кластерной системы и интегрированного подхода. Исследование охватывает все уровни непрерывного образования, от дошкольного до высшего, и направлено на глубокое усвоение исторических знаний, развитие критического и творческого мышления. В работе предложены инновационные методы, включая "Сенсорная станция", симуляцию исторических событий, технологию "Миссия" и модель SIIM.

Ключевые слова: кластерная система, интегрированный подход, модификационная методика, преподавание истории, инновационные методы, компетентностный подход, цифровая педагогика.

KIRISH. Hozirgi globallashuv davri ta'lim tizimidan milliy qadriyatlar va global standartlarni uyg'unlashtirgan holda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni talab etmoqda. Jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish uchun an'anaviy usullar bilan cheklanib

qolmay, innovatsion pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish dolzarb masalaga aylandi. Xususan, ijtimoiy fanlarni, jumladan tarix fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali o'quvchilarning tarixiy bilim va kompetensiyalarini chuqurroq shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'kidlash joizki, O'zbekiston ta'lim tizimida uzluksiz va yaxlit ta'lim konsepsiyasi taraqqiyot strategiyasida ustuvor yo'nalish sifatida namoyon bo'lyapti. Bu jarayonda "Ilk qadam" davlat dasturidan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan bosqichlarida fanlararo hamkorlik, axborot muhitida kollaboratsiya va klaster tamoyillariga asoslanish ta'lim mazmunini isloh qilishda muhim hisoblanadi[7].

ASOSIY QISM. "Klaster" tushunchasi dastlab iqtisodiyotda tarmoqlararo resurslarni birlashtirish modeli sifatida shakllangan bo'lsa-da, ta'lim sohasida ham keng tatbiq qilinmoqda. Ta'lim klasteri – maktabgacha ta'limdan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan barcha bosqichlar, ilmiy-tadqiqot markazlari, amaliyot bazalari va metodik xizmatlar yagona tizimda faoliyat yuritadigan modeldir. Mustaqillik yillarida tarix fanlarini o'qitishda didaktik va metodik yechimlar muhim ahamiyat kasb etdi[8], bunda zamonaviy metodikalar ishlab chiqish[9] bilan birga tarix o'qitish jarayonlarini takomillashtirishga bag'ishlangan ilmiy-uslubiy asoslar ham yaratildi[10]. Shuningdek, bo'lajak tarix o'qituvchilarini tarixiy tafakkurni shakllantirishga tayyorlashda pedagogik va metodik jihatlar tadqiq qilindi[11]. Ayniqsa ta'lim klasterininig asosiy tamoyillaridan bo'lgan integratsiya masalasi tarix fanlarining kurslararo uzviylik va ta'lim mazmunining izchilligini ta'minlashda ustuvor ekanligi ta'kidlanib, uning nazariy va amaliy yechimlari taklif etildi[12]. Malaka oshirish jarayonida tarix fani o'qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlashga qaratilgan tadqiqotlar ham amalga oshirildi, bunda malaka oshirish jarayonida shaxsiy erkinlikni ta'minlashga urg'u berilgan[13]. Tarixiy bilimlarga xos kompetensiyalari o'quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish[14;15] orqali amalga oshiriladi, bu jarayonda bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining yetarli joriy etilmaganligi muammosi ham tadqiqotlarda ta'kidlab o'tilgan[16].

Mazkur metodika tarix fanlarida an'anaviy yodlashga asoslangan o'qitishdan voz kechib, tanqidiy fikrlash va tadqiqotga asoslangan ta'limni

rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan modifikatsion metodika o'qitishning barcha bosqichlarini qamrab oluvchi kompleks tizim sifatida shakllantirildi. Bu metodika maktabgacha ta'limdan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan uzluksiz ta'lim jarayonida tarixiy bilimlarni samarali o'zlashtirish, tafakkurni rivojlantirish va mustaqil izlanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Maktabgacha ta'limda "Sensor bekat" usuli asosida sezgi, tajriba va interaktiv faoliyat orqali bolalarda tarixiy tushunchalarning dastlabki tasavvurlari hosil qilinadi. Ushbu usul bolalarning kognitiv jarayonlarini rivojlantirish, tarixiy obyektlar va voqealarni real hayot bilan bog'lash orqali ular uchun qiziqarli va esda qolarli o'quv muhiti yaratishga xizmat qiladi.

Umumta'lim bosqichida metodika tarixiy voqealarni jonli tasvirlash va sahnalashtirish orqali o'quvchilarning darsdagi ishtirokini oshirish, tarixiy faktlarni his qilish va tushunish qobiliyatini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Tarixiy voqea simulyatsiyasi texnologiyasi o'quvchilarga shunchaki tayyor bilimlarni qabul qilish emas, balki ularni tahlil qilish, vaqt va makon tushunchalarini to'g'ri shakllantirish, hamda hodisalarning sabab-oqibat bog'lanishlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur metodikaning samaradorligi 501 nafar ishtirokchi jalb etilgan tajriba-sinov ishlari orqali ilmiy asosda baholandi. Eksperimental guruhda o'quvchilarning tarix faniga qiziqishi va bilim darajasining sezilarli oshishi kuzatildi, bu esa metodikaning an'anaviy yondashuvlarga nisbatan yuqori natija berishini tasdiqlaydi. O'quvchilar nafaqat faktlarni yodlash, balki tarixiy voqealar mohiyatini tushunish, ularni tahlil qilish va ularning bugungi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog'liqligini anglash ko'nikmalarini ham egallashdi. Natijalar, shuningdek, klaster tizimi va integrativ metodlarning o'zaro uyg'unligi ta'lim jarayonida yangi sifat bosqichini ta'minlashini ko'rsatdi. Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalar, virtual muzeylar, interaktiv xaritalar, 3D-modellar – o'quv jarayonini boyitib, talabalarning mustaqil izlanish va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi tarix fanini xorijiy til bilan integratsiyada o'qitib, talabalar til kompetensiyasini ham oshiradi. Shu bilan birga, loyiha va keys-stadi usullari o'quvchilarda muloqot va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kompetensiyaviy yondashuv o'quvchining nafaqat

bilimga, balki uni amalda qo'llash, mustaqil qaror qabul qilish va jamoada ishlash qobiliyatiga urg'u beradi. Klaster-integrativ tizim aynan shu kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan: o'quvchilar muzey va arxivlar bilan ishlash, tarixiy hujjatlarni tahlil qilish, elektron ma'lumotlar bazasidan foydalanish orqali izlanish olib boradilar. Bu jarayonlarda hamkorlik va muloqot ko'nikmalari, axborot bilan ishlash madaniyati shakllanadi.

XULOSA. Klaster tizimi va integratsiyalashgan yondashuv asosida ishlab chiqilgan modifikatsion metodika tarix ta'limini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik model sifatida qaraladi. Bu metodika ta'limning barcha bosqichlarida resurs va subyektlarni yagona tizimda birlashtirib, uzluksiz ta'lim jarayonida tarixiy bilimlarning izchil va mazmunli o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Mazkur yondashuv o'quvchilarda va talabada faqat bilim yig'ish emas, balki ularni hayotiy kontekstda qo'llash, tahlil qilish va mustaqil izlanish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Shuningdek, tadqiqot va muloqot madaniyatini, ijodiy va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Metodikada raqamli texnologiyalar, CLIL (Content and Language Integrated Learning) kabi ilg'or uslublarni qo'llash orqali ta'lim jarayoni zamonaviy talablarga moslashtirilgan. Eksperimental sinov natijalari bu yondashuvning amaliy samaradorligini tasdiqlab, O'zbekistonda tarixiy savodxonlik darajasini oshirish, ijtimoiy faollikka ega va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash imkoniyatlarini kengaytirishini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni. 2022-yil 28-yanvar -B. 37.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Шарқ, 1998.
4. Shavkat Mirziyoyevning IHT TIVK 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqidan <https://uza.uz/posts/55619>.
5. Савчина,Т.Г. Профильное обучение в непрерывном образовании «школа-вуз»: на примере преподавания истории. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 2009. – 20 с.
6. Делор Ж. Образование: сокровище. UNESCO, 1996.-с. 37.
7. Ходжамкулов У.Н. Педагогик таълим Инновацион кластерининг илмий-назарий асослари // педагогика фанлари доктори дисс.. – Чирчик, 2020. -270 б.
8. Саъдиев А., Фузайлова Г., Ҳасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. Тошкент.: ТДПУ, 2008.
9. Toshpo'latov T., G'afforov Ya. Tarix o'qitish metodikasi. (bakalavriat yo'nalishidagi talabalar uchun o'quv qo'llanma). - Toshkent: O'zMU - Universitet, 2002.
10. Аскаров А. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида тарих фанининг вазибалари.//Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1992. № 7-8.
11. Шоназаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқитувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш. п.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2002. 134 б.
12. Mahkamov S.T. Tarix ta'limida kurslararo uzviylikni ta'minlashning didaktik asoslari (7-sinf tarix kurslari misolida): Ped. fan.nom. ...dis. – T., 2005. – 70 b.
13. Jumaniyozova M.T. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik asoslari (tarix fani o'qituvchilari misolida): Ped.fanl.nomz. ... diss. – Toshkent: 2007. – 159 b.
14. Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларининг мустақил фикрлашини шакллантиришнинг дидактик асослари (5-7-синф тарих дарслари мисолида). Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Тошкент – 2009. 172 б.
15. Ходжыев В.Х. Umumta'lim maktablari o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish: pedagogika fanlari doktori....diss.–T., 2016. –314 b.

ZAMONAVIY RAQAMLI TA'LIM JARAYONIDA O'QITUVCHINING O'QUVCHI BILAN INDIVIDUAL MULOQOTI

*Haydarova Zilola Normurodovna, Chirchiq davlat pedagogika
universiteti katta o'qituvchisi*

INDIVIDUAL COMMUNICATION OF A TEACHER WITH A STUDENT IN A MODERN DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS

*Haydarova Zilola Normurodovna, Chirchik State Pedagogical
University Senior Lecturer*

ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ОБЩЕНИЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ С УЧАЩИМИСЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

*Хайдарова Зилола Нормуродовна, старший преподаватель
Чирчикского государственного педагогического университета*

<https://orcid.org/0009-0002-1214-0281>

e-mail:
haydarova.zilol@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli ta'limning zarurati, maktab o'quvchilarida raqamli o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish hamda raqamlashtirish jarayonida fan o'qituvchilariga qo'yiladigan talablar tahlili bo'yicha fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, raqamli ta'lim, zamonaviy o'qituvchi, individual yondashuv, raqamli texnologiyalar, multimedia vositalari, individuallashtirilgan yondashuv, Kundalik.com, Quizizz, Khan Academy, YouTube Education, Google Arts & Culture, motivatsiya, tarixiy xarita, raqamli o'qitish, raqamli ta'lim, ijodiy fikrlash, individual ta'lim, mobil ta'lim, raqamli manbalar, elektron kutubxona.

Annotation: This article reflects on the need for digital education, the formation of digital learning skills in schoolchildren, as well as the analysis of the requirements for science teachers in the process of digitization.

Keywords: digitization, digital education, modern teacher, individual approach, digital technologies, multimedia tools, individualized approach, Daily.com, Quizizz, Khan Academy, YouTube Education, Google Arts & Culture, motivation, historical map, digital teaching, digital education, creative thinking, individual education, mobile education, digital resources, Electronic Library.

Аннотация: В этой статье рассматривается необходимость цифрового образования, формирование навыков цифрового обучения у школьников и анализ требований, предъявляемых к учителям естественных наук в процессе цифровизации.

Ключевые слова: оцифровка, цифровое образование, современный учитель, индивидуальный подход, цифровые технологии, мультимедийные инструменты, индивидуальный подход, Daily.com, Quizizz, Khan Academy, YouTube Education, Google Arts & Culture, мотивация, историческая карта, цифровое обучение, творческое мышление, индивидуальное обучение, мобильное обучение, цифровое обучение ресурсы, электронная библиотека.

KIRISH. Bugungi globallashuv davrida inson kapitalini rivojlantirish ta'lim tizimining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib bormoqda.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim jarayonini yangicha mazmunda tashkil etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, tarix fanini

o'qitishda raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahliliy qarashlar va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi. Zamonaviy o'qituvchi endilikda faqat bilim manbai emas, balki o'quvchi bilan individual muloqot olib boruvchi, ularning shaxsiy o'sish trayektoriyasini yo'naltiruvchi raqamli mentor sifatida faoliyat yuritmoqda. Shu bois ta'limda individuallashtirilgan yondashuv va raqamli texnologiyalar integratsiyasi dolzarb masalaga aylangan.

Individuallashtirilgan yondashuv tarix fanini o'rganishda har bir o'quvchining o'ziga xos ehtiyojlari, tarixiy mavzularni idrok etish darajasi, muloqot va tahliliy fikrlash salohiyati, qiziqishlari va ijtimoiy pozitsiyalarini hisobga olib, ularga mos metodlarni tanlashni taqozo etadi. Bunday yondashuv tarixiy hodisalarga nisbatan shaxsiy munosabatni shakllantirish, tarixiy fikr yuritish, dalillarga asoslangan tahlil qilish va xulosalash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, raqamli o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish ham zamonaviy tarix ta'limining ajralmas bo'g'iniga aylangan. O'quvchilar uchun elektron darsliklar, tarixiy xaritalar, virtual ekskursiyalar, infografikalar, tarixiy hujjatlar bazalari, tarixiy filmlar va hujjatli videolar, interaktiv testlar, mobil ilovalar va platformalar orqali tarixiy bilimlarni mustahkamlash imkoniyati mavjud. Bu esa o'quvchilarning bilimga bo'lgan munosabatini faollashtiradi. Raqamli tarixiy manbalar bilan ishlash – bu faqat axborotni izlash emas, balki tarixiy hodisalarni tahlil qilish, birlamchi va ikkilamchi manbalarni solishtirish, tarixiy faktlar asosida o'z pozitsiyasini ifodalashni ham anglatadi. Bu jihatlar esa tarix fanining ijtimoiy ahamiyatini kuchaytiradi va o'quvchilarda tarixiy ongni shakllantiradi.

Individuallashtirilgan yondashuv asosida raqamli o'rganish ko'nikmalarini tarix darslarida quyidagicha shakllantirish mumkin: tarixiy mavzular bo'yicha shaxsiy izlanish topshiriqlari – o'quvchi o'z qiziqishiga mos tarixiy davr, shaxs yoki hodisani raqamli resurslar orqali o'rganadi; interaktiv testlar va viktorinalar – tarixiy faktlar asosida tezkor va qiziqarli baholash vositasi sifatida xizmat qiladi; virtual tarixiy ekskursiyalar – muzey, yodgorlik, arxivlar bo'ylab raqamli sayohatlar orqali tarixiy tasavvurni kengaytiradi;

o'quvchi bloglari va prezentatsiyalar – tarixiy mavzularda raqamli taqdimotlar va shaxsiy fikrlarni ijtimoiy tarmoqlarda ifodalashga imkon beradi; tarixiy xaritalar bilan ishlash – geopolitik holatni tushunishda interaktiv vositalar asosida tahlil qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Raqamli ta'lim jarayonida individual yondashuv masalalari bugungi kunda ko'plab tadqiqotchilar diqqat markazida turgan mavzulardan biridir. Mahalliy tadqiqotchilardan M.S.Qamarov raqamli texnologiyalarining o'rta ta'lim tizimidagi rivojlanishi[1], S.Toshtemirova, F.Ilmuradovlar [7] raqamli ta'limning tarix fanini o'qitishdagi samarali jihatlari bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Xorijiy tadqiqotchilardan M. Sulaymon va B.G.Danmuchikvalilar raqamli ta'limning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilgan bo'lsa, F.A.Tuguz raqamli ta'limni yangi pedagogik paradigma sifatida o'rganadi. Ushbu tadqiqot ishimizda tahlil qilish, taqqoslash, kuzatish metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim jarayonida individual yondashuv o'quvchilarning faolligini, mas'uliyatini va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini oshiradi. Tarix fanida raqamli ta'lim vositalarini qo'llash orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin:

1. O'quvchi motivatsiyasining ortishi. Interaktiv testlar, virtual ekskursiyalar va tarixiy xaritalar orqali o'quvchilarning fanga qiziqishi sezilarli darajada oshadi.

2. Ijodiy fikrlash rivoji. Bloglar, taqdimotlar va raqamli loyihalar orqali o'quvchi tarixiy jarayonlarni o'z nuqtayi nazaridan tahlil qiladi.

3. Raqamli savodxonlikni shakllantirish. Elektron kutubxonalar va raqamli hujjatlar bazasi bilan ishlash orqali o'quvchilar axborotni izlash, tahlil qilish va baholash ko'nikmalariga ega bo'ladi.

4. O'qituvchi-o'quvchi muloqotining individuallashtirish. Raqamli vositalar yordamida har bir o'quvchiga shaxsiy o'quv trayektoriyasi, mustaqil topshiriqlar va qayta aloqa taqdim etish imkoniyati yaratiladi.

Raqamli o'rganish jarayonida o'qituvchi endilikda nazorat qiluvchi emas, balki yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, maslahat beruvchi, ijodiy hamkor rolini bajaradi. Natijada o'quvchilarda "self-study" — mustaqil bilim olish, o'zini o'rganish va o'qish jarayonini rejalashtirish qobiliyatlari shakllanadi[1]. Ayniqsa, tarix fanini o'rganishda o'quvchilarning mustaqil ravishda tarixiy manbalarni o'rganish, tarixiy faktlarni tahlil qilish, zamonaviy dasturlar orqali tarixiy voqealarni vizual ko'rish imkoniyati raqamli o'rganish orqali kengaymoqda. Raqamli o'rganish jarayoni o'quvchilarda "self-study", ya'ni o'zi o'rganish, mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu jarayonda o'quvchi o'z o'rganish maqsadini belgilaydi, o'rganish trayektoriyasi, vositalarini tanlaydi va o'rganish davomida o'z zimmasiga mas'uliyat oladi[2].

XULOSA. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining vositachi elementi sifatida o'qituvchilarga an'anaviy iyerarxik modeldan chiqish imkonini beradi. O'quvchilar yozadigan, o'qiydigan, o'rganadigan, o'zaro ta'sir qiladigan, birgalikda tarixiy mavzularni tahlil qiladigan va shaxsiy nuqtayi nazarini shakllantiradigan o'rganish yo'nalishlarini tanlaydilar. Tarixiy mavzularda elektron forumlarda bahs yuritish, ijtimoiy tarmoqlarda tarixiy postlar ustida munozara qilish, tarixiy testlarni onlayn tarzda topshirish – bularning barchasi zamonaviy tarixiy o'rganish jarayonining ajralmas bo'lagiga aylanmoqda[3]. Raqamli tarixiy o'qitish ko'nikmalarini shakllantirishda o'qituvchidan nafaqat bilim va malaka, balki shaxsiy sifatlar – ziyraklik, muloyimlik, o'rgatish ishtiyoqi, raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalari ham talab etiladi. Zero, zamonaviy tarix fani o'qituvchisi — bu raqamli vositalar yordamida tarixni o'rgatishda shaxsiy namuna ko'rsata oladigan, tarixiy bilimlarni raqamli interaktiv shaklda etkaza oladigan, o'quvchilarning tarixga qiziqishini uyg'otib, mustahkam bilim bazasi yaratadigan pedagogidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qamarov M.S. Raqamli texnologialarning o'rta ta'lim tizimidagi rivojlanishi va yangi texnologiyalarning dars jarayonlari bilan integratsiyalashuvi. *Science and Education. Scientific Journal* //Imract Factor 3.848. Mau 2023 / Volume 4 Issue 5, 1173-b.
3. Jack Cohen. So Uou Want To Work at a Startur? Hone These 11 Soft Skills First. - Electronic resource: <https://medium.com/the-ascent/so-uou-want-to-work-at-a-starturhone-these-11-soft-skills-first-377e9f27dc45> Date of the arrlication: Arril 5, 2020.
4. Haydarova Z.N. (2023). Maktab o'quvchilariga raqamli o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari. *Academic research in educational sciences*, 4 (CSPU Conference 1), 1008-1013.
5. Haydarova Z.N. Ta'lim sohasida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish zarurati. *O'zMU xabarlari*, 2023-yil. 1/10/1, 225-227 bet.
6. Haydarova Z.N. (2023). Innovative Methods of Forming Students' Digital Learning Skills. *International Journal on Integrated Education*, 6(12), 37-42.
7. Ilmurodova, F. (2025). Pedagogical and methodological aspects in preparing future history teachers for professional activity. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 6(01), 99-107.
9. Ilmurodova, F.S. (2024). The use of differentiated education in history lessons: theory and practice. *European Science Methodical Journal*, 2(6), 438-444.
10. Koshanova N. Yevropa iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda intellektual mulk huquqining ahamiyati //Tamaddun nuri jurnali. – 2025. – T. 1. – №. 64. – C. 347-349.
11. Кошанова Н. М. Оила ва мураббий манфаатли ҳамкорлигининг таълим сифатини оширишдаги аҳамияти //Academic research in educational sciences. – 2020. – №. 3. – C. 32-41.

Qabul qilindi: 25.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 398.91:32:316.344

IJTIMOYIY TABAQALANISH VA SIYOSIY MUNOSABATLARNING FOLKLOR LEKSIKASIDA AKS ETISHI (MAQOLLAR MISOLIDA)

*Jumanyazova Muxabbat Xusinovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi*

REFLECTION OF SOCIAL STRATIFICATION AND POLITICAL RELATIONS IN THE LEXICON OF FOLKLORE (BASED ON PROVERBS)

*Jumanyazova Mukhabbat Khusinovna,
Associate Professor, Urgench State University named after
Abu Rayhon Beruni, Candidate of Philological Sciences*

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ЛЕКСИКЕ ФОЛЬКЛОРА (НА ПРИМЕРЕ ПОСЛОВИЦ)

*Джуманьязова Мухаббат Хусиновна,
доцент Ургенчского государственного университета
имени Абу Райхона Беруни, кандидат филологических наук*

<https://orcid.org/0000-0002-2471-5823>

e-mail:
khiva1970@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy tabaqalanish va siyosiy munosabatlarning folklor leksikasida aks etishi maqollar misolida tadqiq qilinadi. Unda H. Vamberi tomonidan yozib olingan maqollar tahlili asosida o'sha davr jamiyatining qat'iy ierarxik tuzilishi yaqqol ko'zga tashlanishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: folklor leksikasi, maqol, ijtimoiy tabaqalanish, ijtimoiy-siyosiy hayot, paternalistik va ierarxik tuzum.

Аннотация: В данной статье исследуется отражение социальной стратификации и политических отношений в лексике фольклора на примере пословиц. На основе анализа пословиц, записанных Х.Вамбери, подчеркивается, что строгая иерархическая структура общества того времени находит явное выражение в народных высказываниях.

Ключевые слова: фольклорная лексика, пословица, социальная стратификация, социально-политическая жизнь, патерналистский и иерархический строй.

Abstract: This article examines how social stratification and political relations are reflected in the lexical layer of folklore through the example of proverbs. Based on the analysis of proverbs recorded by H. Vambery, it is emphasized that the rigid hierarchical structure of society at that time is clearly reflected in these folk expressions.

Keywords: folklore lexicon, proverb, social stratification, socio-political life, paternalistic and hierarchical system.

Kirish. Til har qanday jamiyatning ajralmas qismi sifatida uning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy tuzilishi va siyosiy hayoti bilan chambarchas bog'liqdir. Tilning eng harakatchan va tashqi ta'sirlarga sezuvchan qatlami bo'lgan leksika (lug'at tarkibi) jamiyatda ro'y beradigan o'zgarishlarni bevosita aks ettiradi. Siyosiy hokimiyatlarning almashinuvi, yangi davlatlarning

tashkil topishi, yirik migratsiyalar, harbiy yurishlar va istilolar, davlat boshqaruvidagi islohotlar, ijtimoiy tabaqalanish, tashqi aloqalarning yo'nalishi – bularning barchasi tilning lug'at tarkibiga yangi so'zlarning kirib kelishiga, mavjud so'zlarning ma'nolari o'zgarishiga yoki iste'moldan chiqishiga sabab bo'ladi.

Bu jarayon xalq ogʻzaki ijodi tilida ham oʻz ifodasini topadi. Folklor, bir tomondan, tilning arxaik qatlamlarini, qadimiy soʻz va iboralarni saqlab qoluvchi xazina vazifasini oʻtasa, ikkinchi tomondan, u xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va kundalik hayotini aks ettiruvchi koʻzgu hamdir. Shu bois muhim ijtimoiy-siyosiy voqealar, davlatchilik anʼanalari, ijtimoiy guruhlarining nomlari va ular bilan bogʻliq tushunchalar xalq ogʻzaki ijodi namunalari – dostonlar, ertaklar, qoʻshiq, maqollar va matallarning leksikasida oʻz izini qoldiradi. Ayniqsa, Xorazm vohasi kabi murakkab va uzoq tarixiy yoʻlni bosib oʻtgan, turli madaniyatlar va siyosiy kuchlarning taʼsirini oʻzida sinagan mintqa folklori tili leksikasi bu jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimgi turli turkiy qabilalar (oʻgʻuzlar, qipchoqlar) bilan eroniy tilli xalqlar sivilizatsiyasi omixtalashishi, Xorazmshohlar davlatining yuksalishi va qulashi, moʻgʻul istilosi, Oltin Oʻrda va Temuriylar davri taʼsiri, Xiva xonligining tarixiy oʻrni, Rossiya imperiyasi, qisqa muddatli Xalq Respublikasi va Sovet hokimiyati davridagi oʻzgarishlar – bularning har biri vohaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga va shu bilan birga, uning aholisi tiliga, jumladan, folklor tili leksikasiga ham oʻz taʼsirini oʻtkazmay qolmagan. Folklor tili leksikasidagi ana shu jihatlarni oʻrganish dolzarb va muhim hisoblanadi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Ijtimoiy tabaqalanish va siyosiy munosabatlarning folklor leksikasida aks etishi oʻta keng qamrovli masala boʻlgani bois uning oʻrni, koʻlamini maqollar vositasida yoritish maqsadga muvofiqdir.

Xorazm vohasi folklor materiallarini yigʻishda mashhur olim Herman Vamberining xizmatlari katta. Olimning Oʻrta Osiyoga safaridan koʻzlangan maqsad nima boʻlganidan qatʼiy nazar [1.149-162] bugungi kunda bu materiallar oʻsha davr tili, xalq tafakkuri, dunyoqarashi kabi jihatlarni yoritish, ular haqida muayyan mulohazalar bildirish uchun muhim manba boʻlib xizmat qilmoqda.

1863–1864-yillarda Herman Vamberi “Oʻrta Osiyoga sayohat”, “Chigʻatoy tili saboqlari” nomli kitoblarini yaratdi. “Chigʻatoy tili saboqlari”ning “Xrestomatiya” qismida 112 oʻzbek maqoli eski oʻzbek yozuvida (oʻqilishi lotin alifbosida) olmon tiliga tarjimai bilan berilgan [2]. Bu qimmatli manba haqida qator ilmiy ishlarda soʻz yuritilgan [3]. Xususan, X.Ismatullayev kitob haqida

bunday yozadi: “Kitobning birinchi qismida tilning grammatik qurilishiga oid maʼlumotlar, ikkinchi qismida “Tohir va Zuhra”, “Yusuf va Ahmad”, “Hurliqo va Hamro” kabi asarlar keltiriladi. Bundan tashqari, H.Vamberi 112 ta oʻzbek xalq maqolini oʻzbek tilida keltirib (arab va lotin yozuvlarida), ularning nemis tilidagi tarjimasini ham beradi. F.Abdullayevning: “Afsuski, avtor bu maqollarni “adabiy lashtirib” bergan, shuning natijasida Xorazm shevalarining til xususiyatlari koʻp jihatdan oʻz aksini topmagan” [4.250] – degan soʻzlari qanchalik toʻgʻri boʻlmasin, bu ish voha folklor materiallari toʻplangan ilk tadqiqot sifatida qadrlidir. Herman Vamberining bu ishi oʻz navbatida Yevropada Xorazm shevalari haqidagi dastlabki talqiotlar uchun ham asos boʻldi. Jumladan, moʻjor olimi Yozef Budens [5] 1865-yilda Vengriya Fanlar akademiyasining “Tilshunoslik xabarlar” jurnalida oʻzining “Xiva tatarchasi” nomli maqolasini eʼlon qildirgan.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy tabaqalanish va siyosiy munosabatlarning folklor leksikasida aks etishi H.Vamberi Xorazmda yozib olgan ayrim maqollar misolida koʻramiz (bunda qavs ichidagi son maqolning H.Vamberi majmuasidagi tartib raqamini anglatadi) [2.45-51]. Maqollar tilida oʻsha davr jamiyatining qatʼiy ierarxik tuzilishi yaqqol koʻzga tashlanadi. Leksika: *qoʻjali (xoʻjali) qul* (1), *otlu* (otli), *toʻnlu* (toʻnli) (4), *podshoh* (16), *ustozshogird* (44), *boy-gʻarib* (8), *yetim* (55) kabi soʻzlar jamiyatdagi mavqe, mulkiy holat va ijtimoiy rollarning aniq belgilanganini koʻrsatadi. “Oʻtali oʻgʻul”ning “xoʻjali qul” bilan qiyoslanishi (1) paternalistik (ota hukmronligiga asoslangan) va ierarxik tuzumni ifodalaydi. Ot va yaxshi kiyimning ijtimoiy mavqe belgisi ekanligi (4) ham shundan dalolat.

“*Daʼvogaring podshoh boʻlsa, arzingni Alloh eshitsin*” (16) maqolida hukmdorning mutlaq hokimiyati va oddiy fuqaroning u oldida oʻjizligi, adolat topishning qiyinligi fojiaiy ohangda aks etgan. Bu oʻsha davr xonlik tuzumlari uchun xos boʻlgan siyosiy voqelikning tildagi inʼikosidir. “*Bosh boʻlmasa– gavda losh*” (22) maqoli ham boshqaruv va yetakchilikning muhimligini, aks holda, parokandalik yuz berishini taʼkidlaydi.

Maqollarda boylik va kambagʻallik oʻrtasidagi keskin tafovut, turmushning ogʻirligi va unga nisbatan pragmatik munosabat seziladi. “*Birav oʻtkardi umrini aysh ila osh, birav totgʻani yoʻq*

og'zi to'la osh..." (9) maqoli ijtimoiy tengsizlikni yorqin ifodalaydi. "G'aribning bir to'yg'ani chala boyig'ani" (8) esa kambag'allikning naqadar og'irligini ko'rsatadi.

"Bor maqtansa, topilur, yo'q maqtansa, chopilur" (12) maqoli mavjud iqtisodiy ahvolda o'zini tutish qoidasini belgilaydi. "Lo'lining eshagini sug'ar, pulini ol" (13) maqoli esa ba'zan vaziyatdan foydalanishga, pragmatik yondashuvga undaydi (garchi bunda salbiy ma'no ham mavjud).

Maqollar xalqning adolat, halollik, sabr, tajriba, taqdir kabi tushunchalarini aks ettiradi. "Qolp (qalb – egrilik) qozoni qaynamas..." (3) maqolida yomonlikning oxiri voy ekanligiga, haqiqat baribir qaror topishiga ishonch ifodalangan. "Do'st yig'latur, dushman kuldirur" (25) haqiqiy do'stlikning mohiyatini ochadi. "Aqlli kishi ikki martaba bir toshg'a to'qunmas" (18), "Chimchiqdin qo'rqqan tariq ekmas" (27), "Tez so'zlar tez pushaymon bo'lur" (37), "Yo'ldoshing ko'r bo'lsa, ko'zing qisib tur" (43) kabi maqollar hayotiy tajribaga, ehtiyotkorlikka, vazminlikka chaqiradi. Bu ko'pincha siyosiy va ijtimoiy beqarorlik sharoitida yashash strategiyasi sifatida shakllangan.

"Sut bila kirgan jon bila chiqar" (58) inson tabiatining o'zgarmasligiga ishorani anglatadi, "Oq qo'yni oyog'indin osadur, qora qo'yni-da oyog'idan osadur" (54) esa oxir-oqibat hammaning taqdiri bir xil yakun topishi (masalan, o'lim oldida tenglik) haqidagi falsafiy qarashni bildiradi. "Dunyog'a qandoq kelgan bo'lsang, shundoq ketasen" (23) ham shunga yaqin.

Ba'zi maqollarda boshqa xalqlar yoki ijtimoiy guruhlarga nisbatan muayyan qarashlar, stereotiplar aks etgan. "O'rusti ming maqtasang, ko'zi ko'k" (19) maqoli XIX asrda Markaziy Osiyoda Rossiya ta'sirining kuchayishi fonida shakllangan stereotipni ifodalaydi. "Ko'zi ko'k" bu o'rinda shunchaki fiziologik belgi emas, balki begonalik, boshqachalik, balki ishonchsizlik ramzi sifatida ham qo'llangan. Bu maqol o'sha davrdagi siyosiy vaziyat va madaniy to'qnashuvlarning tildagi izidir.

Maqollar tili o'sha davr jonli tili va folklor tiliga xos xususiyatlarni saqlab qolgan. Maqollarda arabcha (*ixlos, arz, qadr, shayton*) va forscha (*xo'ja, nuqra, do'st, dushman*) o'zlashmalarning ko'pligi

o'zbek tilining uzoq asrlik madaniy ta'sir ostida shakllanganini ko'rsatadi.

Maqollardagi *-dur/-tur* (turur, qolur, bo'lur, etar, chiqar), *-g'ay* (*yemak tuz bila, tuz chin bila bo'lg'ay*), *kemi* (kema), *otluniki* (otliniki), *to'nluniki* (to'nliniki), *oyig'indin* (oyog'idan), *mo'ynun* (bo'ynidan) kabi shakllar maqollarning til tarixi nuqtayi nazaridan muayyan davrga oidligini tasdiqlaydi.

Maqollardagi qisqalik, lo'ndalik, ritm, ba'zan qofiya, antiteza (zidlash: *do'st – dushman, bor – yo'q, yig'latur – kuldirur*), metafora (*qozon, yurgan daryo – o'turg'an bo'yro*) kabi badiiy vositalar xalq og'zaki ijodi tiliga xos bo'lib, ular ijtimoiy-siyosiy mazmunni ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan.

Xulosa. H.Vamberi to'plagan ushbu maqollar shunchaki hikmatli so'zlar yig'indisi emas, balki XIX asr o'zbek jamiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi, iqtisodiy ahvoli, axloqiy qadriyatlari, dunyoqarashi va tarixiy tajribasining til orqali, xususan, xalq og'zaki ijodi leksikasi va uslubiylari orqali aks etgan o'ziga xos ko'zgusidir. Ular tilning nafaqat muloqot vositasi, balki tarixiy xotira va madaniyat tashuvchisi ekanligini yaqqol namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хайрулла Исматуллаев. Вамбери олимми, жосус? "Фитна санъати" (2-китоб). Тошкент: Фан нашриёти, 1993.
2. Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagatischen Sprache von Hermann Vambery, Leipzig:F.A.Brockhaus, 1867. 358 p.
3. Жуманиёзов З.А. Херман Вамберининг илмий-адабий мероси; Элтазаров Ж. Херман Вамберининг кўнғиротлик йўлдоши (интернет манбалари).
4. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Yozef_Budens
6. Ўразбоев А.Д. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. Филол. фанлари докт. дисс... – Тошкент, 2018.
7. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства // Советская тюркология. – 1989. – №1.

KOMIL AVAZNING “QO‘NALG‘A” ROMANIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Avezova Gulnoza Kamilovna,
Urganch davlat pedagogika instituti
o‘qituvchisi

LINGUOPOETIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN KOMIL AVAZ’S NOVEL “QO‘NALG‘A”

Avezova Gulnoza Kamilovna,
Teacher of the Urgench State Pedagogical Institute

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РОМАНЕ КОМИЛА АВАЗА «КУНАЛГА»

Авезова Гулноза Камилевна,
Преподаватель Ургенчского государственного
педагогического института

[https://orcid.org/
0009-0044-5674-4556](https://orcid.org/0009-0044-5674-4556)

e-mail:
gulnazavezova603@g
mail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Komil Avazning “Qo‘nalg‘a” romanidagi frazeologik birliklarning lingvopoetik mohiyati hamda ularning badiiy matn strukturasidagi funksional-semantik o‘rni tahlil qilinadi. Unda asarda ishlatilgan iboralar obrazlilik, ekspressivlik va milliy tafakkurni ifodalashdagi vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, yozuvchining individual uslubi, til tanlovi va frazeologik birliklardan foydalanishdagi badiiy mahorati asardan olingan misollar orqali izohlanadi.

Kalit so‘zlar: badiiy adabiyot, frazeologiya, lingvopoetika, badiiy nutq, obrazlilik, yozuvchi uslubi, estetik ifoda, milliy tafakkur.

Abstract: This article explores the linguopoetic nature and functional-semantic features of phraseological units used in Komil Avaz’s novel “Qo‘nalg‘a.” The study focuses on how idiomatic expressions contribute to imagery, expressiveness, and the reflection of national mentality. It also examines the writer’s individual linguistic style and his artistic mastery in employing phraseological means to enhance the aesthetic and emotional value of the literary text.

Keywords: fiction, phraseology, linguopoetics, figurativeness, stylistic individuality, aesthetic expression, national worldview.

Аннотация: В статье анализируются лингвопоэтические особенности и функционально-семантическая роль фразеологических единиц, использованных в романе Комила Аваза «Кўналга». Рассматриваются выразительные, образные и культурно-национальные функции устойчивых выражений, раскрывающих мировоззрение автора. Особое внимание уделено индивидуальному стилю писателя и его мастерству использования фразеологизмов для создания эстетического воздействия художественного текста.

Ключевые слова: художественная литература, фразеология, лингвопоэтика, образность, индивидуальный стиль, эстетическое выражение, национальное мышление.

Kirish. Til — xalq tafakkuri, ma’naviyati, tarixiy xotirasi va badiiy dunyoqarashining mujassam ifodasidir. U insoniyat madaniyatining ajralmas qismi, milliy o‘zlikni belgilovchi asosiy omil sifatida jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin

tutadi. N. Mahmudov ta’kidlaganidek, “Agar til faqat aloqa vositasigina bo‘lganida, u juda sodda va qashshoq bir hodisaga aylangan bo‘lardi. Holbuki, til bemisl boy, sehr-u jozibaga, ruh va ruhoniyatga limmo-lim bir xilqatdir” [1, 44].

Badiiy adabiyot esa ana shu “xilqat”ning eng nozik shakli sifatida soʻzning estetik imkoniyatlarini toʻla namoyon etadi. Har bir badiiy asar tili yozuvchining tafakkuri, hayotiy tajribasi va individual uslubini aks ettiradi. Shu bois, yozuvchining soʻz tanlovi, iboralarni ishlatish uslubi va frazeologik birliklardan foydalanish darajasi uning badiiy mahoratini belgilovchi muhim mezonlardan biridir.

Frazeologik birliklar tildagi tayyor nutq qoliplaridan biri boʻlib, ular nafaqat maʼnoni ixcham ifodalaydi, balki badiiy nutqqa obrazlilik, hissiylik va milliy ruh bagʻishlaydi. Shu jihatdan, adabiy asarda frazeologizmlar yozuvchining badiiy maqsadini roʻyobga chiqarishda oʻziga xos lingvopoetik vosita vazifasini bajaradi.

Komil Avaz ijodida, xususan, “Qoʻnalgʻa” romanida xalqona iboralar, turgʻun birikmalar va metaforik ifodalar orqali inson ruhiy olamining murakkab qirralari yoritilgan. Shu bois mazkur asar misolida frazeologik birliklarning lingvopoetik imkoniyatlarini tadqiq etish dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Frazeologizmlarning nazariy asoslari va ularning badiiy nutqdagi oʻrni tilshunoslikda keng oʻrganilgan. Bu borada A.V.Kunin, V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, oʻzbek tilshunosligida esa M.Joʻrayev, N.Mahmudov, A.Hojiyev, M.Qodirova, Sh.Rahmatullayev, Gʻ.Hamroyev, T.Ziyodova kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyatga ega.

N. Mahmudov tilning badiiy-estetik imkoniyatlarini “soʻzning ruhiy kuchi, estetik zararlari” bilan izohlab, tildagi iboralarning badiiy matndagi ahamiyatini alohida taʼkidlaydi. Gʻ.Hamroyev frazeologik birliklarning oʻquvchi idrokidagi taʼsirchanlik jihatini “soʻz bilan ruh oʻrtasidagi bogʻliqlik” sifatida izohlaydi.

Natija va muhokama. Komil Avazning “Qoʻnalgʻa” romani oʻzbek xalqining ruhiy kechinmalari, insoniy qadriyatlar va milliy tafakkur ifodasini yuksak badiiy saviyada aks ettirgan asarlardan biridir. Muallifning soʻz tanlashdagi nafisligi, iboralarni oʻrinli qoʻllashdagi mahorati uning yozuvchi sifatidagi badiiy individualizmini belgilaydi.

Asarda ishlatilgan frazeologizmlar voqealar rivojini ifodalash bilan birga, personajlar nutqining tabiiyligini, ularning ruhiy holatini ochishda ham

xizmat qiladi. Buni quyidagi misollar yordamida tahlil qilamiz:

“Mamatxon soch qoʻydirib kelgan kuni ogʻzimiz ang-tang ochilib qoldi” [2.264]. *Ogʻzi ochilib qolmoq*” iborasi hayrat, ajablanish, kutilmagan voqeaga nisbatan hissiy reaksiyani bildiradi. “Ang-tang” taqlid soʻzi esa bu holatni yanada jonli qiladi. Shu tarzda yozuvchi taqlid soʻz va frazeologik birikmani birlashtirib, tasviriy kuchni ikki barobar oshiradi. Iboraning lingvopoetik xususiyati esa xalqona taqlidiy soʻzlar bilan frazeologik birlikning uygʻunligi natijasida ogʻzaki tildan badiiy tilga oʻtishida namoyon boʻladi.

“Unga bu sheʼrim yoqdimi - yoʻqmi, deya yana necha kun uning ogʻziga qaradim” [2.264]. *Ogʻziga qaramoq*” iborasi konnotativ jihatdan “kimnidir kutmoq, umid bilan javob kutmoq, biror fikrni bilmoqchi boʻlmoq” maʼnosini beradi. Romanda bu ibora muhabbat, ishonch, kutish kabi ruhiy holatlarni ifodalaydi.

Frazeologizm semantik jihatdan passivlik, kutish, umid maʼnolari bilan boyigan; bu esa qahramonning ichki noaniqligini badiiy tarzda koʻrsatadi. Ibora orqali subyektiv psixologik holatni koʻrsatish; semantik noaniqlik orqali badiiy noziklik hosil qilish.

“Men oʻz yoʻgʻimda oʻzim qovurilib, boʻlarim boʻldi” [2.265]. Bu ibora oʻzbek xalq tilidagi “oʻz yoʻgʻida qovurilmoq” turgʻun birikmasining muallif tomonidan individual shaklda qoʻllanishidir. Mazkur frazeologizmning asosiy maʼnosi — “ich-ichidan kuyinmoq, oʻz dardini ichida yashamoq”dir.

Romanda bu ibora psixologik monolog vositasida qoʻllanib, qahramonning ruhiy iztirobini, ichki kurashini ifodalaydi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, bu frazeologizm metaforik asosda yaratilgan: “qovurilmoq” feʼli jismoniy haroratni emas, balki ruhiy ogʻriqni ifodalaydi. Shu bilan yozuvchi soʻz orqali inson kechinmasini hissiy kuch bilan yetkazadi.

“Mamatxonning parvoyi palak, oyogʻi yerga tegmay turibdi”. Bu frazeologik birikma xalqona *“parvoyi palak”* (yaʼni “eʼtiborsiz, gʻaflatda”) iborasi bilan *“oyogʻi yerga tegmaslik”* (quvonch yoki yengillikdan oʻzini yoʻqotish) iborasining qoʻshilmasidan iborat.

Ikkita frazeologizmning bir kontekstda qoʻllanishi badiiy kuchaytirish (intensifikatsiya)

usulidir. Birinchi ibora qahramonning beparvoligini bildirsa, ikkinchisi — aynan shu kayfiyatning cho‘qqisini, ya’ni hissiyotning haddan tashqari kuchayganini ifodalaydi. Ta’kidlash joizki, parallel frazeologik konstruksiyalar orqali psixologik holatni kuchaytirish, nutqdagi musiqiylikni ta’minlashga erishilgan.

“U bir necha kun menga qorasini ko‘rsatmadi” [2.265]. Bu yerda “qorasini ko‘rsatmaslik” iborasi tildagi qadimiy frazeologizm bo‘lib, “ko‘rinmaslik”, “biror joyda qatnashmaslik” ma’nosida ishlatiladi. Aslida, “qora” so‘zi insonning siymosiga, mavjudligiga ishora qiladi. Romanda bu ibora qahramonlar orasidagi sovuqlik, g‘urur, xafagarchilik holatini ifodalaydi. Yozuvchi bu iborani dialog kontekstida ishlatib, personajlar o‘rtasidagi hissiy masofani tabiiy ko‘rsatgan.

“Qanotlari qirqilgan burgutday *holim xarob bo‘ldi*” [2.265]. Bu misolda burgut obrazi markaziy metaforik tayanchdir. “Qanoti qirqilgan burgut” iborasi erkinlikdan mahrum, kuchsiz holatga tushgan inson timsolini beradi. Bunday metafora o‘zbek xalq og‘zaki ijodida keng qo‘llanilgan, ammo Komil Avaz uni yangi kontekstda ishlatib, shaxsiy umidsizlik, ruhiy tushkunlik ma’nosini kuchaytirgan.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, bu frazeologizm zoomorf metafora asosida qurilgan bo‘lib, obrazli tafakkurga xos tabiiylik–insoniylik o‘tishiga misoldir [6]. Adib bu ibora orqali semantik ko‘chish orqali psixologik obraz yaratish; milliy timsol (burgut)ning estetik energiyasidan foydalanishga erishgan.

“Qo‘nalg‘a” romanidagi frazeologik birliklar yozuvchi tilining estetik, obrazli va milliy tabiatini yoritadi. Ular badiiy matnda:

- obrazlilik va ifodalilikni kuchaytiradi;
- psixologik holatlarni tabiiy ifodalaydi;
- milliy dunyoqarash va xalqona tafakkur unsurlarini jonlantiradi;
- poetik musiqiylik va tildagi ritmik uyg‘unlikni ta’minlaydi.

Demak, Komil Avaz frazeologik birliklarni shunchaki tayyor qolip sifatida emas, balki poetik energiya manbayi sifatida ishlatgan. Bu hol yozuvchining til bilan ishlashdagi mahorati, obrazli fikrlash salohiyati va xalqona manbalarga tayanish an’analarini yaqqol namoyon etadi.

Frazeologizmlar asarda quyidagi lingvopoetik vazifalarni bajaradi:

1. Obrazlilik va hissiy ta’sirni kuchaytirish.
2. Milliy tafakkur va xalqona tasavvurni jonlantirish.
3. Dialog va monologlarda tabiiylikni ta’minlash.
4. Yozuvchi uslubining individual badiiy tizimini yaratish [5].

Muallif xalq tilidagi tayyor birliklarni kontekstda yangidan talqin qilib, ularni subyektiv ma’no bilan boyitadi. Shu bois, “Qo‘nalg‘a” romanidagi frazeologik qatlam yozuvchining milliy-estetik tafakkurini ifodalovchi o‘ziga xos lingvopoetik tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Komil Avazning “Qo‘nalg‘a” romanidagi frazeologik birliklar o‘zbek badiiy tilining obrazlilik manbayi sifatida muhim o‘rin tutadi. Ular yozuvchi uslubining poetik o‘ziga xosligini, milliy tilning estetik salohiyatini ochib beradi. Frazeologizmlar orqali badiiy matnda inson ruhiyati tabiiy ifodalanadi; milliy tafakkur va xalqona iboralarning zamonaviy talqini yaratiladi; lingvopoetik tahlil uchun yangi ilmiy yo‘nalish ochiladi.

Shunday qilib, Komil Avaz asarlaridagi frazeologik birliklar tildagi milliy poetik tafakkurning davomchisi sifatida o‘zbek adabiyotining estetik boyligini yanada chuqurlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Махмудов Н. Маърифат манзиллари. – Тошкент: “Маънавият”, 1999.
2. Komil Avaz. Qo‘nalg‘a. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1978.
4. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 2008.
5. Nurmammedov Y. Frazeologiyaning dolzarb masalalari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma.– Samarqand “SamDCHTI” nashryoti 2022.
6. Rahmatullayev SH., Mahmudov N., Xolmonova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – T G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi 2022.

MAFKURAVIY OMILLARNING YOSHLAR TAFAKKURIGA TA'SIRINI OSHIRISH MEKANIZMLARI

Abdurazoqov Gulmurod Musurmonqulovich,
*Termiz davlat universiteti "Falsafa" kafedrasida katta o'qituvchisi,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ВЛИЯНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА МЫШЛЕНИЕ МОЛОДЕЖИ

Абдуразоков Гулмурод Мусурмонкулович,
*старший преподаватель кафедры философии
Термезского государственного университета,
доктор философии (PhD) по философским наукам*

MECHANISMS FOR ENHANCING THE INFLUENCE OF IDEOLOGICAL FACTORS ON YOUTH THINKING

Abdurazoqov Gulmurod Musurmonqulovich,
*Senior Lecturer, Department of Philosophy, Termez State University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences*

Annotatsiya: Ushbu maqolada mafkuraviy omillarning yoshlar tafakkuriga ko'rsatadigan ta'sirini oshirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Muallif yoshlar ongida ijobiy mafkuraviy qarashlarni shakllantirish, ularning ma'naviy dunyosini boyitish, tanqidiy fikrlash va fuqarolik mas'uliyatini kuchaytirish yo'llarini falsafiy hamda psixologik nuqtai nazardan yoritadi. Shuningdek, globallashuv, axborot oqimlari va g'oyaviy raqobat sharoitida yoshlarning mafkuraviy immunitetini rivojlantirish, milliy qadriyatlarga sodiqligini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: mafkura, yoshlar tafakkuri, ta'sir mexanizmlari, ma'naviyat, qadriyatlar, g'oyaviy immunitet, globallashuv.

Аннотация: В статье анализируются механизмы повышения влияния идеологических факторов на мышление молодежи. Автор рассматривает философские и психологические аспекты формирования позитивных идеологических взглядов у молодых людей, укрепления их духовных и гражданских позиций, развития критического мышления. Особое внимание уделено вопросам укрепления идеологического иммунитета молодежи в условиях глобализации, информационных потоков и идеологической конкуренции.

Ключевые слова: идеология, мышление молодежи, механизмы влияния, духовность, ценности, идеологический иммунитет, глобализация.

Abstract: This article analyzes the mechanisms for enhancing the influence of ideological factors on youth thinking. The author examines the philosophical and psychological aspects of fostering positive ideological views among young people, enriching their spiritual outlook, and strengthening critical thinking and civic responsibility. Particular attention is given to the development of ideological immunity in the context of globalization, information flow, and ideological competition.

Key words: ideology, youth thinking, mechanisms of influence, spirituality, values, ideological immunity, globalization.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). G'oyalar va mafkuralar amaliyotidan ma'lumki, har bir kishi o'zi

yashayotgan davrning mafkuraviy manzarasini va undagi g'oyalar tizimining mazmun-mohiyati va ahamiyatini anglasa, jamiyatda yuz berayotgan

<https://orcid.org/0009-0008-9412-4368>

e-mail:

gulmurod.abdurazoqov@mail.ru

voqea-hodisalarga, o'zgarishlarga faol munosabat bildira olsa, ana shundagina uning mustaqil tafakkuri, erkin fikrlashi, haq-huquqlari haqida fikr yuritish mumkin. Zero, bugungi yoshlar o'qish va fikrlash huquqigagina emas, balki qaysi g'oyalarni qabul qilish va ularning qay biriga ergashish, qaysilarini ustuvor omillarga aylantirish, o'z fikr-mulohazalarini ochiq-oydin izhor qilish, ayni paytda, ularni himoyalash huquqiga ham ega ekanligi bu boradagi muhim mezonlardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ИИТЕПАТРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Bugungi kunda har bir yosh shaxs oddiy fikrlashgina emas, o'z fikrlarini ochiq-oydin izhor qilish, butun dunyo bilan tillashish, ya'ni so'z erkinligiga ham egadir. O'zining va o'zgalarning xatti-harakatlari, amalga oshirayotgan ishlaridan qoniqmaslik, ijtimoiy hayotdagi turli negativ holatlar haqida mahallada, maktabda, ishxonada, boshqaruv organlarida va matbuotda faol munosabat bildirish, shu tariqa bu nuqson va kamchiliklarning tuzatilishiga erishish — aslida fuqarolik jamiyati rivojini ta'minlashning ilk qirralaridir [3].

Mafkuraviy tamoyillarning ta'sirchanligini oshirish jarayoni muqarrar tarzda ushbu masala bilan uzviy holda namoyon bo'ladi. Xususan, davlatning har bir fuqaro, ayniqsa, yoshlar uchun so'z va matbuot erkinligi, jamiyatning biror jabhasi, boshqaruv sohasi yoxud har bir kishining o'z ish sohasi bilan bog'liq kamchilik va nuqsonlarga tanqidiy mulohaza bildirgani uchun ta'qib etilmaslik va boshqa huquqiy cheklanishlarga duchor qilinmasligini ham kafolatlaydi. Bunday sharoitdagi oshkoralik esa, yosh avlodning jamiyatni har bir jabhasida amalga oshirilayotgan ishlar, o'zgarishlar va yangilanishlarning hech kimdan yashirmasdan, ochiq-oydin, jamoatchilik bilan maslahatlashgan holda bajarilishi jarayoniga daxldorligini his etish omilidir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Yurtimizning turli jabhalarida modernizatsiya qilish bo'yicha amalga oshirayotgan barcha ishlarining eng muhim natijasi, avvalo, davlatimizni isloh etish va yangilashning hal qiluvchi kuchi bo'lmish butun aholi, ayniqsa, yoshlarimizning ma'naviy kamoloti, ezgu g'oyalarga ishonchi, islohotlar siyosatini har tomonlama qo'llab-quvvatlayotganida namoyon

bo'lmoqda. Bugungi kunda mamlakatimiz yoshlarining katta qismini qamrab olgan ta'lim tizimida va undan tashqaridagi sohalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni oqilona va maqsadga muvofiq tashkil etish umumdavlat siyosati miqyosidagi vazifaga aylanganining sababi ham shunda [4].

Shu boisdan Respublikamiz Prezidenti, hukumatimiz bu sohaga alohida e'tibor bilan qaramoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" Farmonining qabul qilinishi buning yorqin misolidir. Unda mamlakat yoshlariga oid davlat siyosati har bir yosh shaxslarni yuksak iqtidor va ma'naviy-axloqiy tomondan tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama yetuk shaxs-fuqaroni shakllantirishni nazarda tutish zarurligi belgilab qo'yilgan. Ushbu hujjatda yosh avlodning ma'naviy-ma'rifiy va madaniy tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Bundan ko'zda tutilgan maqsad bozor iqtisodiyoti davrining murakkab kechuvchi jarayonlari yoshlarning ma'naviy-ma'rifiy va madaniy tarbiyasiga ko'rsatadigan turlicha ta'sirning oldini olish, ularga zamon talablari darajasida bilim berish barobarida, ularda ona-Vatanga sadoqat, mustaqilligimizga, tariximizga hurmat, milliy qadriyatlarimizni asrab-avaylash tuyg'ularini tarbiyalash hamda milliy istiqolol mafkurasini ularning ongiga singdirishdir [5].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Bunday kengqamrovli ishlarni amalga oshirish, ya'ni o'quvchi-talabalarga va umuman yosh avlod vakillari tafakkurida mafkuraviy omillar ta'sirchanligini oshirish, ularga ma'naviy-ma'rifiy tarbiya berish, o'quvchi-talabalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar, o'tkaziladigan tadbirlar rejasining (ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha rektor, direktor muvoiniyoki masul xodimning yillik ish rejasini) tuzilishiga, mazmuniga bog'liq. Chunonchi, bu sohadagi g'oyaviy-siyosiy va mafkuraviy tarbiya, huquqiy tarbiya, ekologik tarbiya, nafasat tarbiyasi, mehnat va kasb tanlash tarbiyasi, diniy ekstremizm va terrorchilikka nisbatan yoshlarda ogohlik va hushyorlikni tarbiyalash, giyohvandlik va uning oldini olishning alohida ahamiyati bor. Bular bilan bir qatorda, mafkuraviy omillar

ta'sirchanligi jismoniy tarbiya va sport, oilaviy, ekologik, jinsiy tarbiya kabi bandlelarda o'quvchi kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan ma'naviy ma'rifiy jihatdan tarbiya berish vazifasining mazmun va shakllari o'z ifodasini topadi [6].

Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida barcha ta'lim muassasalari, fuqarolik jamiyati institutlari, turli jamoat birlashmalari hamda tashkilotlar faolligini izchillik bilan rivojlantirib borish yoshlarning kamoloti uchun zarur bo'lgan tashkiliy-huquqiy mexanizmlar, ya'ni tegishli qonunchilik asoslarini shakllantirish, tashkiliy-texnikaviy, moddiy shart-sharoitlarni, davlat va jamoat birlashmalari hamkorligining samarali usul-uslublarini vujudga keltirishga yordam beradi. Ayni ana shu jarayon bugungi kunda mamlakatimizda davlat va boshqaruvning modernizatsiyasi amalga oshirilayotgan yoshlarga doir siyosatda mafkuraviy omillarning transformatsiyasi va dinamikasini belgilaydi. Yosh avlodni tarbiyalashda mafkuraviy omillar ta'sirchanligi oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan modernizatsiya jarayonlari bir qator yo'nalishlarda va turli usullar orqali amalga oshadi. Tadqiqotimiz yoshlar tarbiyasida mafkuraviy omillar ta'sirini namoyon qiladigan va bu borada ustuvor hisoblanadigan yo'nalishlarni tahlil qilish ushbu sohada muhim ilmiy-nazariy xulosalarga olib kelishidan dalolat beradi [4].

Mafkuraviy omillar ta'sirida oila va maktabgacha ta'lim muassasasida shakllanishi nazarda tutilgan yoshlarga oid millatlararo bag'rikenglik tamoyillari ta'lim turlariga ko'ra dinamik tarzda rivojlanishini e'tiborda tutish zarur. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Respublika baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilganining 25 yilligiga bag'ishlangan uchrashuvdagi "Millatlararo do'stlik va hamjihatlik – xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir" mavzuidagi ma'ruzasida ushbu sohadagi faoliyat mezonlari belgilab berilgan. Bu boradagi mafkuraviy omillar yoshlardagi hurfikrlilik, niyatning xolisligi, amallarning ezguligi kabi xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Vatanimiz, xalqimiz kelajagi haqida tasavvurga ega bo'lish, qo'yilayotgan maqsadga munosabat bildirish asosida o'zga millat va din vakillariga do'stona munosabatda bo'lish, ezgu niyatli

kishilarga havas qilish, umumbashariy va milliy qadriyatlarga hurmat kabi xususiyatlar shakllanishi ushbu jarayonning tarkibiy qismi hisoblanadi [5].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, yoshlar tafakkuriga mafkuraviy omillar orqali ta'sir ko'rsatish — nafaqat jamiyatning ma'naviy barqarorligi va intellektual salohiyatini mustahkamlash, balki milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy birdamlikni ta'minlashning ham muhim omilidir. Maqolada amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, sog'lom mafkura yoshlarni turli yot g'oyalar, ekstremistik qarashlar va informatsion tahdidlardan himoya qiladi, ularning tafakkurida mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va ijtimoiy mas'uliyat tuyg'usini rivojlantiradi. Shuningdek, yoshlar ongida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish orqali ularning ma'naviy-axloqiy yetukligini oshirish, Vatanga sadoqat, fuqarolik burchi va ijtimoiy faollik hissini mustahkamlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida mafkuraviy immunitetni shakllantirish, yoshlarni tanqidiy tafakkur va ongli qaror qabul qilishga o'rgatish orqali jamiyatning mafkuraviy poydevori yanada mustahkamlanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВААННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. - 104 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent, O'zbekiston, 2017. – 488 b.
3. Abdurahimov Q., Yusubov J., Nishonova D. Sog'lom avlodni tarbiyalash – davr talabi. –T.: Nishon noshir. 2016.
4. Ergashev I., Xudoyberdiyev X., Qahramonov A. O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'li va mafkuraviy jarayonlar. –T., Ijod dunyosi, 2002.
5. Mamashokirov S., Tog'ayev Sh. Erkin va farovon hayot qurilishining g'oyaviy-mafkuraviy masalalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2011.
6. Samarov R. Xavfsizlikning metodologik asoslari. – Toshkent: Akademiya, 2010.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Усманова Муниса Шухрат кызы,
преподаватель University of business and science Ташкентского
филиала

BO‘LAJAK RUS TILI O‘QITUVCHILARINING IJTIMOIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH USULLARI VA VOSITALARI

Usmanova Munisa Shuxrat qizi,
University of business and science Toshkent filiali o‘qituvchisi
METHODS AND MEANS OF IMPLEMENTING THE
SOCIAL CULTURE OF FUTURE RUSSIAN
LANGUAGE TEACHERS

Usmanova Munisa Shukhrat kizi,
Lecturer of University of Business and Science, Tashkent Branch

<https://orcid.org/0009-0002-1628-7950>

e-mail:
usmanmunisa.ru@gmail.
com

Аннотация: В статье рассматриваются методы и средства реализации социальной культуры будущих учителей русского языка в процессе их профессиональной подготовки. Определяется сущность понятия «социальная культура», раскрываются педагогические условия, способствующие её формированию. Представлены группы методов и средств, обеспечивающих развитие ценностных, коммуникативных и культурологических компонентов личности педагога.

Ключевые слова: социальная культура, будущий учитель, методы, средства, профессиональная подготовка, коммуникация, культурная компетенция.

Annotation: This article examines methods and tools for implementing social culture in future Russian language teachers during their professional training. It defines the concept of "social culture" and explores the pedagogical conditions that facilitate its development. It presents groups of methods and tools that support the development of value-based, communicative, and cultural components of a teacher's personality.

Keywords: social culture, future teacher, methods, tools, professional training, communication, cultural competence.

Annotatsiya: Ushbu maqola bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi davomida ijtimoiy madaniyatni rivojlantirish usullari va vositalarini ko‘rib chiqadi. Unda “ijtimoiy madaniyat” tushunchasiga ta‘rif beriladi va uning rivojlanishiga yordam beruvchi pedagogik shart-sharoitlar o‘rganiladi. U o‘qituvchi shaxsining qadriyatlariga asoslangan, kommunikativ va madaniy tarkibiy qismlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlovchi usullar va vositalar guruhlarini taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy madaniyat, bo‘lajak o‘qituvchi, usullar, vositalar, kasbiy tayyorgarlik, muloqot, madaniy kompetentsiya.

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION/ KIRISH). Современное образование требует от педагога не только высокого уровня профессиональной компетентности, но и развитой **социальной культуры**, включающей гуманистическую направленность, культуру общения,

толерантность, гражданскую активность и способность к диалогу культур. Будущий учитель русского языка как носитель и транслятор культурных ценностей играет ключевую роль в формировании духовно-нравственного облика подрастающего

поколения. Поэтому одной из приоритетных задач педагогической подготовки становится поиск эффективных **методов и средств реализации социальной культуры.**

Под **социальной культурой** будущего учителя русского языка понимается интегративное качество личности, проявляющееся в её ценностных ориентациях, речевой культуре, социальной ответственности и готовности к конструктивному взаимодействию в профессиональной и общественной среде.

Данное качество формируется в ходе образовательного процесса и проявляется в умении использовать язык как инструмент культурного и духовного общения, в способности к эмпатии и пониманию других [2].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (MATERIALS AND METHODS/ADABIYOTLAR Tahlili va Methodlar). Социокультурные факторы в преподавании русского языка как иностранного являются объектом внимания многих исследователей: Е.М. Верещагин, Д. Дэвидсон, И.А. Зимняя, Н.Н. Конева, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова и др. Современная методика характеризуется все большим распространением коммуникативного подхода в обучении иностранным языкам, значимая роль при этом отводится социокультурному аспекту. Реализация социальной культуры будущего педагога осуществляется с помощью комплекса педагогических методов, ориентированных на личностное развитие студента.

Аксиологические методы — направлены на осознание гуманистических и культурных ценностей. Используются дискуссии, анализ литературных текстов, проблемные лекции, ценностно-смысловые задания.

Коммуникативные методы — обеспечивают развитие речевой культуры и социальной компетентности. Это тренинги педагогического общения, ролевые игры, моделирование педагогических ситуаций.

Культурологические методы — способствуют осмыслению языка как культурного феномена. Включают проектную и

исследовательскую деятельность, анализ межкультурных взаимодействий.

Интерактивные методы — обеспечивают активное участие студентов в процессе обучения: мастер-классы, круглые столы, деловые игры, дебаты.

Рефлексивные методы — способствуют развитию самопознания и самооценки: ведение дневников педагогической практики, написание эссе, обсуждение профессиональных затруднений.

Эти методики ориентированы на ценностное развитие личности, предусматривающее параллельное овладение универсальными ценностями через взаимодействие с национальными ценностными системами различных культур, их сравнение, переживание и переосмысление с последующим трансформированием в мотивационную основу поведения в контексте ценностно насыщенных ситуаций средствами текстуально-диалогической активности на стыке различных культурных парадигм [1].

ОБСУЖДЕНИЕ (DISCUSSION/MUHOKAMA). Формирование социально-культурной идентичности индивидуума происходит через активное внедрение групповых и коллективных образовательных методик, подчеркивая значимость развития навыков коммуникации у обучаемых для трансформации их в эффективных участников диалога [4]. Формирование социальной культуры невозможно без целенаправленного использования разнообразных педагогических средств:

Образовательные средства — дисциплины гуманитарного цикла (лингвистика, педагогика, психология, риторика, этика).

Информационно-коммуникационные средства — мультимедийные технологии, онлайн-платформы, виртуальные конференции, цифровые библиотеки.

Художественно-эстетические средства — литературные тексты, театральные постановки, фильмы, произведения искусства.

Социально-практические средства — волонтерская деятельность, педагогическая

практика, участие в культурно-просветительских проектах.

Лингвокультурные средства — работа с текстами разных эпох и стилей, анализ культурных кодов языка.

Рефлексивно-диагностические средства — анкетирование, самоанализ, портфолио, наблюдение.

Для эффективной реализации методической системы развития социальной культуры будущих учителей русского языка в высшем учебном заведении определен спектр педагогических условий:

1. Ценностно-гуманистическая направленность образовательной среды.
2. Интеграция социальной и профессиональной подготовки.
3. Использование активных и интерактивных методов обучения.
4. Организация диалога культур и междисциплинарных связей.
5. Личностно-ориентированное взаимодействие преподавателя и студента.

Реализация социальной культуры в педагогическом процессе требует создания комплекса условий, включающих гуманистическую образовательную среду, личностно-ориентированное взаимодействие и культурно-просветительскую направленность деятельности. Только при сочетании этих факторов возможно воспитание личности, готовой к конструктивному взаимодействию в обществе и обладающей высокой социальной культурой [3].

РЕЗУЛЬТАТЫ (RESULTS/NATIJARLAR). Таким образом, методы и средства реализации социальной культуры будущих учителей русского языка представляют собой систему педагогических воздействий, направленных на развитие у студентов гуманистических ценностей, коммуникативных умений, культурной грамотности и гражданской ответственности. Эффективность данного процесса зависит от комплексного использования аксиологических, коммуникативных и культурологических методов, сочетания традиционных и инновационных средств обучения, а также создания образовательной среды, способствующей личностному развитию и

профессиональному становлению будущего педагога.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (CONCLUSION/XULOSA). Формирование социальной культуры будущих учителей русского языка является важнейшей задачей современного педагогического образования. Эффективность данного процесса определяется не только содержанием учебных дисциплин, но и совокупностью методов и средств, направленных на развитие у студентов профессионально значимых личностных качеств, коммуникативной культуры, толерантности, духовно-нравственных ориентиров и социальной ответственности. Таким образом, методы и средства реализации социальной культуры будущих учителей русского языка должны быть направлены на комплексное развитие личности — объединяя профессиональные знания, моральные установки и социальные навыки. Только педагог с высоким уровнем социальной культуры способен эффективно выполнять свою воспитательную миссию, формируя у учащихся гуманистическое мировоззрение, уважение к родному и русскому языку, культуре и духовным традициям.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOTLAR RO'YXATI/REFERENCES):

1. Бездухов В.П. Ценностный подход к формированию гуманистической направленности студента – будущего учителя [Текст] / В.П. Бездухов, Бездухов А.В. – Самара: Изд-во СамГПУ, 2002. – 192 с.
2. Бордовская Н.В. Гуманитарные технологии в вузовской образовательной практике: теория и методология проектирования [Текст] / Н.В. Бордовская. – СПб.: ООО «Книжный Дом», 2007. – 408 с.
3. Митин А.Е., Филиппова С.О. Гуманитарные технологии: обоснование основных положений применения в образовании // Теория и практика физической культуры, № 2. С. 47–53.
4. Певцова Е. Профессиональная компетентность педагогика: теория и практика оценки. – Красноярск. – Изд-во ИПК и ПП РО. – 2008. – с.105.

ARTISTIC IMAGES IN THE WORKS OF L.N. TOLSTOY

*Mamadkulova Kamila Abdukhalikovna,
teacher at the Kattakurgan State Institute of Pedagogy*

L.N.TOLSTOY ASARLARIDAGI BADIY OBRAZLAR

*Mamadkulova Kamila Abduxoligovna,
Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Л.Н.ТОЛСТОГО

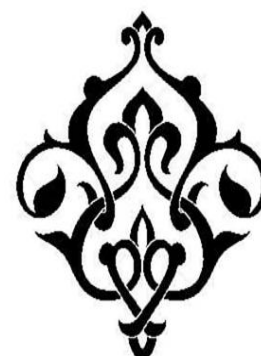
*Мамадқулова Камила Абдухаликовна,
преподаватель Каттақурганского государственного
института педагогики*

<https://orcid.org/0009-0003-9794-5528>

e-mail:

kamilamamadulova@mail.ru

Abstract: The article examines the system of artistic images in the works of L.N. Tolstoy, one of the greatest representatives of Russian literature of the 19th century. Special attention is paid to the typology of characters, their spiritual search, moral self-improvement, as well as the connection between individual destiny and historical and social processes. The analysis focuses on the images in the novels «War and Peace», «Anna Karenina», and «Resurrection», as well as in a number of novellas and short stories. The article concludes that Tolstoy's artistic images reflect the writer's moral and philosophical inquiries and form a unique picture of the Russian world of the 19th century.

Key words: L.N. Tolstoy, artistic image, novel, psychological depth, «War and Peace», «Anna Karenina», «Resurrection».

Tolstoy asarlaridagi badiiy obrazlar tizimi ko'rib chiqiladi. Qahramonlar tipologiyasi, ularning ma'naviy izlanishlari, axloqiy o'zini-o'zi takomillashtirish, shaxs taqdiri bilan tarixiy va ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor beriladi. Muallif "Urush va tinchlik", "Anna Karenina", "Tirilish" romanlari hamda bir qancha qissalaridagi obrazlarni tahlil qiladi. Muallif shunday xulosaga keladi: Tolstoyning badiiy obrazlari yozuvchining falsafiy-axloqiy izlanishlarini aks ettiradi va XIX asr rus dunyosining o'ziga xos manzarasini shakllantiradi.

Kalit so'zlar: L.N.Tolstoy, badiiy obraz, roman, psixologizm, «Urush va tinchlik», «Anna Karenina», «Tirilish».

Аннотация: В статье рассматривается система художественных образов в произведениях Л.Н. Толстого, одного из крупнейших представителей русской литературы XIX века. Особое внимание уделяется типологии персонажей, их духовному поиску, нравственному самосовершенствованию, а также связи индивидуальной судьбы с историческими и социальными процессами. Анализируются образы в романах «Война и мир», «Анна Каренина» и «Воскресение», а также в ряде повестей и рассказов. Делается вывод о том, что художественные образы Толстого отражают философско-нравственные искания писателя и формируют уникальную картину русского мира XIX века.

Ключевые слова: Л.Н. Толстой, художественный образ, роман, психологизм, «Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресение».

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr rus adabiyotining yetakchi namoyandalaridan biri Lev

INTRODUCTION

(БЕДИЕ/IRISH). The works of Leo Tolstoy represent one of the peaks of world literature. His artistic images are characterized by psychological depth, lifelike accuracy, and philosophical richness. Through the destinies of his characters, Tolstoy sought to reveal eternal questions of human existence: the meaning of life, moral choice, good and evil, love and death.

A distinctive feature of Tolstoy's artistic world is his desire to depict not only individual destinies but also a broad picture of the epoch. His characters cannot be understood outside the context of his philosophy, rooted in the search for "truth of life" and moral self-perfection.

MATERIALS AND METHODS (JITEPATYPA И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR). Leo Tolstoy's epic novel War and Peace (1863–1869) presents a vast and multifaceted world of human characters and destinies. Through its pages, Tolstoy depicts representatives of various social strata – the aristocracy (the Rostovs, the Bolkonskys, the Kuragins), the military (Kutuzov, Andrei Bolkonsky, Pierre Bezukhov), and the common people (Platon Karataev) [1].

At the heart of the novel stands Pierre Bezukhov, whose spiritual journey from a confused and indecisive young man to a person who attains inner peace and moral clarity embodies Tolstoy's concept of spiritual rebirth. Andrei Bolkonsky, by contrast, represents the ideal of noble service and the relentless pursuit of truth and heroism; his death marks the tragic yet exalted culmination of a meaningful human life. Natasha Rostova personifies the "soul of the people" – a vibrant, sincere, and emotionally genuine nature capable of deep transformation and renewal. Meanwhile, Platon Karataev stands as the symbol of simple, timeless wisdom, serving as a moral guide and source of enlightenment for Pierre.

Thus, in War and Peace, Tolstoy weaves together a polyphonic tapestry of characters and ideas, creating an artistic panorama of Russian life at a historical turning point – a profound exploration of the moral and spiritual essence of humanity.

DISCUSSION

(ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA). The novel «Anna Karenina» (1873–1877) shifts

Tolstoy's attention to private, family life. Here the main focus is on the moral conflicts between the individual and society.

Anna Karenina - is a tragic image of a woman whose love conflicts with social conventions. Her inner world is revealed through psychological depth, intense emotions, and a profound sense of loneliness [2].

Konstantin Levin - is a largely autobiographical character, expressing Tolstoy's own philosophical views. His spiritual search leads him to the idea of "popular truth" and moral self-improvement. Alexei Karenin - embodies the "man of the system," a bureaucrat alienated from genuine human feelings. In «Anna Karenina», Tolstoy explores the contradiction between personal happiness and social morality, creating images that reflect the drama of an entire epoch.

Tolstoy's final novel «Resurrection» (1899) presents images subordinated to the idea of moral awakening. Prince Dmitri Nekhlyudov - symbolizes spiritual transformation, finding the meaning of life in compassion and service to others. Katyusha Maslova - embodies the fate of a fallen woman, whose story reveals the injustice of society. Secondary characters (convicts, peasants, officials) form a broad gallery of social types, exposing the imperfection of the existing order. In «Resurrection», artistic images lose the epic scope characteristic of «War and Peace» and become bearers of moral and ideological meaning [3].

RESULTS

(РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR). Tolstoy also proved himself as a master of short prose. In the novellas «The Death of Ivan Ilyich», «The Kreutzer Sonata», and «Master and Man», he creates concise yet profound images revealing the tragedy of human existence.

In «The Death of Ivan Ilyich», the central figure of a bureaucrat exposes the emptiness of a "proper" life and the value of moral awakening. In «The Kreutzer Sonata», the images of the spouses embody the conflict between passion and morality. In «Master and Man», through the character of Vasily Brekhunov, Tolstoy explores the themes of sacrifice and moral renewal.

Tolstoy's artistic images are always dynamic. His characters develop together with events and their inner growth. Unlike many 19th-century writers, Tolstoy avoids static

characterization: his heroes experience crises, make mistakes, suffer, and eventually find truth. A distinctive feature is psychological depth. Tolstoy masterfully reveals the “secret life of the soul,” the inner motives of actions. Even seemingly minor characters are given profound psychological substance. Nature also plays an essential role. For Tolstoy, landscape is not just a background but an independent artistic image, reflecting the spiritual state of characters. Spring in «War and Peace» symbolizes Pierre’s renewal, while winter cold in «Resurrection» reflects social cruelty and alienation [4].

Thus, Tolstoy’s artistic world is a holistic system where each image - whether a person, event, or natural phenomenon—carries meaning and expresses the author’s philosophical ideas [5].

CONCLUSION

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). Tolstoy’s artistic images are not merely individual characters but profound symbols that embody his moral, philosophical, and spiritual worldview. Each of his heroes represents a particular facet of the eternal human search for truth, meaning, and inner harmony. Through their experiences, Tolstoy explores the “great questions” of existence – the meaning of life, the nature of good and evil, the essence of human destiny, and the individual’s place in the grand course of history.

For Tolstoy, genuine greatness is not found in power, wealth, or social position but in moral purity, sincerity, and spiritual awakening. His characters – from Pierre Bezukhov’s restless search for purpose to Andrei Bolkonsky’s struggle between ambition and faith, and Natasha Rostova’s moral renewal – reflect the author’s conviction that the true path to happiness lies in self-knowledge and compassion.

Tolstoy masterfully shows that the way to truth and harmony is achieved through inner moral growth, love for others, and unity with the common people – those who embody simplicity, honesty, and spiritual strength. In this sense, the lives of his characters become moral parables that reveal the universal laws of human existence.

The enduring relevance of Tolstoy’s artistic world lies in its deep humanism. His works continue to inspire readers across generations and cultures, inviting them to reflect on the eternal questions of conscience, faith, duty, and love. Through his artistic vision, Tolstoy teaches that the highest form of freedom and fulfillment is found not in external achievements but in the awakening of the soul and the harmony of one’s inner world with humanity as a whole.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ADABIYOTLAR RO‘YXATI):

1. Berdyaev N.A. The Worldview of Leo Tolstoy. Paris, 1920.
2. Chicherin A.V. Leo Tolstoy and His Artistic World. Moscow: Nauka, 1988.
3. Grossman L.P. Leo Tolstoy: Creativity, Life, Philosophy. Moscow: Sovetsky pisatel, 1963.
4. Lotman Yu.M. Tolstoy and the Typology of Russian Culture in the 19th Century. Tartu: TGU, 1974.
5. Merezhkovsky D.S. Tolstoy and Dostoevsky. Moscow: Respublika, 1995.
6. Tolstoy L.N. Complete Works (90 vols.). Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1928–1958.

SURXON VOHASI TOG' VA TOG'OLDI HUDUDLARIDA UY HUNARMANDCHILIGINING ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI

*Toshtemirov Akram Mengli o'g'li, Chirchiq davlat pedagogika
universiteti o'qituvchisi*

ETHNOGRAPHIC FEATURES OF HOUSEHOLD CRAFTS IN THE MOUNTAIN AND FOOTHILL AREAS OF THE SURKHAN OASIS

*Toshtemirov Akram Mengli ugli, Teacher of Chirchik State
Pedagogical University*

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДОМАШНИХ РЕМЕСЛ В ГОРНЫХ И ПРЕДГОРНЫХ РАЙОНАХ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

*Тоштемиров Акрам Менгли оглы, преподаватель Чирчикского
государственного педагогического университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo aholisining iqtisodiy-xo'jalik faoliyati, xo'jalik-madaniy an'analari, urf-odat hamda marosimlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan xo'jalik sohasi uy hunarmandchiligining tog' va tog'oldi mintaqalaridagi etnografik xususiyatlari, boshqa xo'jalik sohalari bilan transformatsiyasi masalasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Boysun, YUNESKO, Surxon vohasi uy hunarmandchiligi, qo'ng'iroq urug'i, kashtachilik, peshkurta, A.A.Semyonov, kulolchilik markazlari, B.X.Karmisheva, ekspeditsiya.

Annotation: In this article, the ethnographic features of household crafts in the mountainous and foothill regions, closely related to the economic and economic activities, economic and cultural traditions, customs, and rituals of the population of Surkhandarya, as well as the issue of their transformation with other economic sectors, are analyzed.

Key words: Boysun, UNESCO, centers of home crafts of the Surkhan oasis, Kungrad tribe, embroidery, peshkurta, A.A.Semenov, ceramics, B.Kh.Karmysheva, expedition.

Аннотация: В данной статье проанализированы этнографические особенности домашнего ремесленничества в горных и предгорных районах, его трансформация с другими отраслями хозяйства, которые тесно связаны с хозяйственно-хозяйственной деятельностью, хозяйственно-культурными традициями, обычаями и обрядами населения Сурхандарьи.

Ключевые слова: Байсун, ЮНЕСКО, центры домашнего ремесла Сурханского оазиса, кунградского рода, вышивки, пeshкурты, А.А.Семёнов, гончарное дело, Б.Х.Кармышева, экспедиция.

<https://orcid.org/0009-0001-9573-1070>

e-mail:
akramtoshtemirov5577@gmail.com

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxon xalqining shakllanishi uzoq tarixiy davr va murakkab etnik jarayonlar bilan bog'liq. Ushbu xalq tarixining

TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258 IF-9.347 DOI 10.69691

2025-yil, 9-son (72) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

qadimiyligi, tabiiy geografik joylashuvi va iqlim sharoiti ming yillar davomida o'ziga xos an'ana va qadriyatlarining shakllanishiga zamin yaratgan. Mazkur an'analar qatorida xalqning iqtisodiy hayotida muhim o'rin egallagan xo'jalik tarmoqlari alohida o'rin tutib, ularni dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilik va hunarmandchilik sohalarida kuzatish maqsadga muvofiq. Ushbu maqolada Surxon vohasi tog' va tog'oldi hududlari aholisi xo'jalik hayotining asosiy sohalaridan bo'lgan uy hunarmandchiligidagi tarixiy-etnografik o'ziga xos xususiyatlari ilmiy tahlil qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS). XIX asrning oxiri - XXI asr dastlabki choragidagi voha tog' va tog'oldi mintaqalari uy hunarmandchiligi etnografik jihatlarini haqidagi ma'lumotlar B.X.Karmisheva, E.Gyul, S.Davlatova, I.Xidoyatov, S.Tursunov, E.Qobilov, T.Pardayev va yana bir qator olimlarning ilmiy tadqiqotlari hamda kitob va maqolalarida uchraydi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'ziga xos etnografik mintaqalardan hisoblangan Surxondaryo vohasi an'anaviy hunarmandchiligi hudud iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan hisoblanadi. Hududlarda hunarmandchilikning to'qimachilik, kulolchilik, temirchilik, duradgorlik va ko'ncilik kabi turlari mavjud bo'lib, ishlab chiqarilgan mahsulotlar tovar xarakterida bo'lgan[9,10]. Tovlar ishlab chiqarishning ushbu usuli ko'proq yarim natural shaklda bo'lib, o'z ehtiyojlarini qondirish, muayyan qismi esa ayirboshlash maqsadi uchun xizmat qilgan. Asosiy xo'jalik mashg'uloti chorvachilikka asoslangan aholi orasida gilam, sholcha, mato to'qish, kigiz bosish va boshqa uy-ro'zg'or buyumlarini tayyorlash kabi xonaki hunarmandchilik sohalarini rivojlantirgan. Qolaversa, ular qo'y, echki junidan chakmon, po'stin, cholvor kabi kiyim-kechaklar, xalta, xurjun, uy-ro'zg'or buyumlari hamda o'tovlar va chorva mollari uchun arqon, bog'ichlar tayyorlashgan[6,8,10]. To'quvchilik hududlarda qadimdan rivojlanib kelgan yetakchi hunar turlaridan bo'lib, mato to'qish, tikuvchilik (kiyim-bosh tayyorlash), kashtachilik, bo'ya to'qish va gilamdo'zlik turlari rivojlangan. Bu sohaning asosiy manbai dehqonchilik va chorvachilikdan

olingan paxta, ipak, kanop, jun va teri mato tayyorlashdagi xom ashyo hisoblangan[4]. Matolar to'qish uchun ishlatiladigan dastgoh – do'kon[11] deb atalib, Surxondaryo vohasida qadimdan uy sharoitida mato to'qish va teridan kiyimlar tayyorlash aholining asosiy mashg'ulotlaridan hisoblangan. Jundan ip qilishda maxsus urchuqdan, uni titish va savashda savacho'plardan foydalanilgan[3]. Surxon vohasida to'qimachilik Boysun va Denov tumanlarida juda yaxshi taraqqiy etgan edi. Uy sharoitida sidirg'a va guldor ip, ipak va yarim ipak matolar to'qilgan. Jundan shol, bosma, qoqma kabi qimmatbaho matolar to'qilib, ustki kiyimlar tayyorlangan[8].

Janubiy hududlarda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida to'qimachilikning kashtachilik turi o'ziga xos rivojlangan. Kashtachilik buyumlari aksariyat hollarda bozorga mo'ljallanmagan bo'lib, asosan xonadon ehtiyojini qondirish, urf-odatlarini davom ettirish uchun tikilgan[6]. Jumladan, Boysunning qo'ng'irotlari ko'ylaklarining yoqalariga kashta solingan bo'lsa, chig'atoy, o'zbek, tojik chig'atoy ayollari esa ko'proq ko'ylak oldi va yenglariga kashta tikishgan[11]. Voha kashtachiligining o'ziga xos lokal xususiyatlariga sabab, uning aholisi murakkab etnik guruhlar madaniyatlarining qorishuvidan tashkil topgan[1].

O'zbekistonning janubiy hududlarining dasht, tog'li va tog'oldi mintaqalarida chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qo'ng'irotlar orasida jundan chakmon, po'stin va boshqa kiyimlar, turli xildagi gilamlar, xalta, xurjunlar tayyorlash rasm bo'lganligi bois, jundan ip yigirish va kigiz tayyorlash keng rivojlangan[2]. Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'rganilayotgan hududlar gilamdo'zligida bo'yoqlar hali ham tabiiy usulda bo'yalishi gilamlarda o'ziga xos lokal xususiyatlarni aks ettiradi. Chunonchi, Boysun tumani Gumatak qishlog'ida qora bo'yoqni tatum degan daraxt mevasidan, sariq bo'yoqni yong'oq daraxtida o'suvchi zamburug'dan, qizil bo'yoqni esa yovvoyi ro'yandan oladilar[5,7].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni alohida ta'kidlab o'tish mumkinki, Surxon vohasi etnografik jihatdan nihoyatda jozibador va boy o'lka bo'lganligi uchun Sovet Ittifoqi davridan to hozirgi mustaqillik davriga qadar bu hududni o'rganishga bo'lgan qiziqish yuqoriligini saqlab

qolgan. Va yana shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Surxondaryo tog' va tog'oldi mintaqalari aholisi xo'jaligining, shu jumladan uy hunarmandchiligining hali o'rganilmagan, tadqiq etilmagan jihatlari ham ko'p.

**ADABIYOTLAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Абдуллаева Ш. Ручная вышивка Сурхандарьи 2-половины XX века // Бойсун баҳори. Халқаро илмий конференция материаллари. – Бойсун, 2002. – С. 81.
2. Davlatova S. O'zbekistonning janubiy hududlari an'anaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlar kontekstida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari)//Dissertatsiya .- Toshkent , 2019.- B. 87.
3. Gyul E. Qo'ng'iro't gilamlari // Moziydan sado. – 2004. – № 1. – B. 8.
4. Кармышева Б.Х. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX - начало XX в.) // Проблемы типологии и этнологии. – М., 1979. – С. 258.
5. Морозова А. Декоративная машинная вышивка. – Ташкент, 1960. – С. 9.
6. Mengli ugli, T.A. (2024). Study of Economic Traditions of the Population of Mountain and Mountain Areas of Uzbekistan. American Journal of Education and Evaluation Studies, 1(7), 211–217.
7. Развадовский В. Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае // Туркестанское сельское хозяйство. – 1916. - № 5. – С. 446.
8. Sodiqova N., G'aybullayeva Y. O'zbek milliy bosh kiyimlari. – B. 26.
9. Toshtemirov, A. (2024). Discovery and Interpretation of Early Medieval Murals in Central Asia. Web of Semantics: Journal of Interdisciplinary Science, 2(6), 380-385.
10. Ibragimova M.M. Sog'lom avlod tarbiyalashda badiiy gimnastika va milliy raqs uyg'unligini ta'minlashning samarador jihatlari.//Tamaddun nuri, 2025. 1(64) 165-167 b.
11. Sadullayeva, Mahfuza. The secrets of perfect memory and remembering. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal 6.01 (2025): 248-255.

Q'ZBEK TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'QITISHDA KOMMUNIKATIV YONDASHUVNING O'RNI VA SAMARADORLIGI

Embergenova Raushana, tadqiqotchi

THE ROLE AND EFFECTIVENESS OF THE COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING UZBEK AS A SECOND LANGUAGE

Embergenova Raushana, researcher

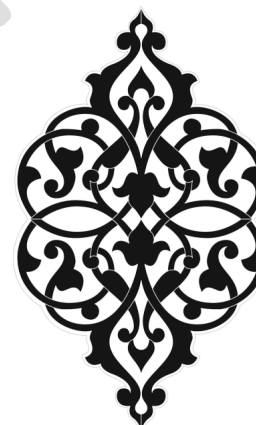
РОЛЬ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА В ПРЕПОДАВАНИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ЯЗЫКА

Эмбергенова Раушана, исследователь

<https://orcid.org/0009-0001-5411-7015>

e-mail:
rawshana0390@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqola o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasida kommunikativ yondashuvning kommunikativ yondashuv nazariy asoslari, pedagogik ahamiyati va amaliy samaradorligini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda kommunikativ yondashuvning an'anaviy, grammatik-tarjima usullaridan farqli o'laroq, o'quvchilarda real hayotiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirish, ularning motivatsiyasini oshirish va ta'lim jarayonida faolligini ta'minlashdagi yetakchi o'rni yoritiladi. Xususan, o'zbek tilining affiksial xususiyatlarini o'zlashtirishda kommunikativ yondashuvning roli va nutqiy faoliyatning to'rt turi (tinglab tushunish, gapirish, o'qish, yozish) integratsiyasini ta'minlash mexanizmlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kommunikativ yondashuv, ikkinchi til, o'zbek tili metodikasi, kommunikativ kompetensiya, integrativ ta'lim, nutqiy faoliyat.

Abstract: This scientific article is devoted to the analysis of the theoretical foundations, pedagogical significance, and practical effectiveness of the communicative approach in the methodology of teaching Uzbek as a second language. The study highlights the leading role of the communicative approach in the formation of real-life communication skills in students, increasing their motivation and ensuring their activity in the educational process, in contrast to traditional grammatical-translational methods. In particular, the role of the communicative approach in mastering the affixal features of the Uzbek language and the mechanisms for ensuring the integration of four types of speech activity (listening, speaking, reading, writing) are considered.

Keywords: communicative approach, second language, Uzbek language methodology, communicative competence, integrative learning, speech activity.

Аннотация: Данная научная статья посвящена анализу теоретических основ, педагогической значимости и практической эффективности коммуникативного подхода в методике преподавания узбекского языка как второго языка. В исследовании освещается ведущая роль коммуникативного подхода в формировании у учащихся навыков реального жизненного

общения, повышении их мотивации и обеспечении их активности в образовательном процессе в отличие от традиционных, грамматико-переводческих методов. В частности, рассматривается роль коммуникативного подхода в усвоении аффиксальных особенностей узбекского языка и механизмы обеспечения интеграции четырех видов речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо).

Ключевые слова: коммуникативный подход, второй язык, методика узбекского языка, коммуникативная компетенция, интегративное обучение, речевая деятельность.

KIRISH. O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi sharoitida o'zbek tilini mamlakat hududida yashovchi barcha millatlar vakillari va xorijiy fuqarolar tomonidan o'rganilishi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tilni o'rganishning asosiy maqsadi muloqotda erkinlikka erishish ekan, ta'lim jarayonida ham asosiy e'tibor tilning tuzilishini o'rgatishdan tilni amaliy qo'llashga o'tishi shart. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi – bu nafaqat til qoidalarini o'rgatish, balki til orqali madaniyat va dunyoqarashni singdirishdir. Aynan shu nuqtayi nazardan, dunyo miqyosida chet va ikkinchi tillarni o'qitishda o'zining yuqori samaradorligini isbotlagan kommunikativ yondashuv o'zbek tili ta'limi uchun eng maqbul metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Kommunikativ yondashuv XX asrning 70-yillarida Yevropada til o'qitishda inqilobiy o'zgarish yasagan bo'lib, u tilni bilishni faqatgina grammatik qoidalarini bilish bilan emas, balki kommunikativ kompetensiya bilan o'lchash g'oyasiga asoslanadi[1]. Kommunikativ kompetensiya lingvistik bilimlar bilan birga quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. Sotsiolingvistik kompetensiya – nutqni ijtimoiy kontekstga (kim bilan, qayerda, qanday maqsad va uslubda gapirilayotganiga) moslashtirish qobiliyati.

2. Diskursiv kompetensiya – nutqni mantiqan uzviy, bog'lanishli va izchil qilib tuzish (matnni yoki dialoglarni shakllantirish) qobiliyati.

3. Strategik kompetensiya – muloqotda yuzaga kelgan tushunmovchiliklar yoki til bilimi yetishmovchiliklarini turli usullar (qayta so'rash, ishora qilish, boshqa so'z bilan ifodalash) bilan bartaraf etish qobiliyati.

Kommunikativ yondashuvning bosh tamoyili – mazmundan shaklga (semantikadan

grammatikaga) o'tishdir. Agar an'anaviy metodikada o'quvchi avval grammatik qoidani yodlab, keyin uni sun'iy mashqlarda qo'llagan bo'lsa, KYda u avval real muloqot vaziyatini bajaradi (masalan, bozordan non sotib olish), so'ngra o'zida yuzaga kelgan til shakllarining zaruriyati (masalan, chiqish kelishigi yoki shart mayli) ustida ishlaydi[2].

O'zbek tili – aggluyutativ (affiks) til bo'lib, uning murakkab so'z shakllari (masalan, kitob-lar-im-ga, kel-a-ol-may-man-mi?) ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi. Kommunikativ yondashuv bu muammo yechimida hal qiluvchi rol o'ynaydi:

Nutqiy vaziyatga bog'lash orqali – o'zbek tilining affiks morfologiyasi (qo'shimchalar tizimi) darsliklarda mavhum qoidalar sifatida emas, balki muayyan nutqiy vaziyatlarga bog'lab o'rgatiladi (masalan, “qarindoshlaringizdan kimlar bor?” degan savolga javob berish orqali egalik va ko'plik affikslari qo'llanadi). Nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish ustuvorligi orqali kommunikativ yondashuv o'zbek tili grammatikasini o'rgatishni emas, balki ularda amaliy o'zbekcha nutqiy ko'nikmalarni hosil qilishni asosiy maqsad qilib qo'yadi. Grammatik bilimlar ushbu maqsadga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaraladi[3].

TAHLIL VA NATIJALAR. To'rt ko'nikma integratsiyasi orqali darslarda tilning barcha to'rt faoliyat turi – tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish yagona muloqot vazifasi doirasida integrativ tarzda rivojlantiriladi. Masalan, matnni o'qish, uni tinglab tushunishga asoslangan holda muhokama qilish va yakunda yozma xulosa chiqarish kabi topshiriqlar qo'llaniladi[4]. O'tkazilgan pedagogik tadqiqotlar va tajribalar kommunikativ yondashuvning o'zbek tili ta'limidagi yuqori samaradorligini tasdiqlaydi:

Samaradorlik jihati	Amaliyotdagi ko‘rinishi
Interaktiv dars muhiti	Darslar yakka tartibdagi mashqlardan ko‘ra, juftlikda ishlash, guruhlarda munozara va roliklar ijro etish orqali tashkil etiladi. Bu o‘quvchini passiv eshituvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.
Nutq tezligi va ravonligi	Muloqotga asoslangan topshiriqlar o‘quvchining fikrlash va tilni tezkorlik bilan qo‘llash qobiliyatini rivojlantiradi, natijada nutq ravonligi oshadi.
Qo‘rquvni yengish	Xato qilishdan qo‘rqmaslik muhiti yaratiladi. O‘qituvchi asosiy e‘tiborni xatolarni tuzatishdan ko‘ra, muloqotning mazmunan muvaffaqiyatli amalga oshishiga qaratadi.
Madaniy kompetensiya	Kommunikativ topshiriqlar, ko‘pincha, milliy madaniyat, urf-odatlar va ijtimoiy xulq-atvor normalarini aks ettiradi. Bu esa til o‘rganuvchining sotsiologiyistik va madaniy kompetensiyalarini shakllantiradi.

Kommunikativ yondashuv zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalashgan holda yanada mukammallashmoqda. Hozirgi kunda o‘zbek tili ta’limida raqamli kommunikativ mashqlardan faol foydalanilmoqda. Bunda o‘quvchilar o‘zbekcha videobloglarni suratga olish; O‘zbek tilida ijtimoiy tarmoqlarda fikr almashishadi va h.k. Bu yangi usul an’anaviy sinf sharoitida amalga oshirish mushkul bo‘lgan murakkab kommunikativ vaziyatlarda ham tilni qo‘llashga imkon beradi va ayniqsa, xorijiy talabalar uchun o‘zbek tiliga bo‘lgan motivatsiyani keskin oshiradi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, kommunikativ yondashuv o‘zbek tilini o‘qitishda yangi davrni boshlab berib, tilni faqat ma’lumot berish vositasi emas, balki real hayotiy muammolarni hal qilish, bilim almashish va madaniyatlararo ko‘priklarni qurish vositasi sifatida shakllantirishni maqsad qiladi. O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘qitishda kommunikativ yondashuv shunchaki metod emas, balki til ta’limining asosiy falsafasi bo‘lib xizmat qiladi. U til o‘rganuvchilarni faqat til qoidalarini biluvchi shaxs emas, balki o‘zbek tilida erkin va samarali muloqot qila oladigan kommunikativ shaxs sifatida shakllantirishni ta’minlaydi. Kommunikativ muloqot tamoyillarini zamonaviy interaktiv metodlar va raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish, o‘zbek tili ta’limining sifatini

oshirish va xalqaro talablarga mos kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ushbu chora-tadbirlar o‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘zlashtirish jarayonining sifatini tubdan yaxshilashga va shaxsning millatlararo muloqotga tayyorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ziyodova A.T. O‘zbek tili ta’limi metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
2. Xasanov B.A. Chet tillarni o‘qitishda kommunikativ metodika: nazariya va amaliyot. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2015.
3. Rustamova N.S. O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rgatishda lingvistik interferensiya muammolari // Til va adabiyot ta’limi. – 2021, № 3.
4. Bo‘ranova Sh, Saparbayeva I. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunishga qaratilgan mashq va topshiriqlar ustida ishlash //Konferensiyalar| Conferences. – 2024. – T.1. №7. – C. 403-406.
5. Saparbayeva I. O‘zbek tili darslarida matnni o‘qib tushunish orqali o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish masalasi //Tamaddun nuri jurnali. – 2025. – T. 6. – №. 69. – C. 167-170.

ONA TILI FANIDA TRANSMEDIYA HIKOYALARI ORQALI IJODIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

*Ismoilova Gavharoy Qo'ziboy qizi, Andijon davlat pedagogika institute
tadqiqotchisi*

DEVELOPING CREATIVE THINKING THROUGH TRANSMEDIA STORIES IN MOTHER LANGUAGE SUBJECT

*Ismoilova Gavharoy Koziboy kizi, researcher at Andijan State Pedagogical
Institute*

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ТРАНСМЕДИЙНЫЕ ИСТОРИИ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

*Исмоилова Гавхарой Козибой кызы, научный сотрудник Андижанского
государственного педагогического института*

<https://orcid.org/0009-0004-1848-1110>
e-mail:
azamjon1991@inbox.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili fanini o'qitishda transmediya

hikoyalari texnologiyasidan foydalanish orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Transmediya hikoyalari — bu bitta hikoyaning turli media platformalarda (matn, audio, video, raqamli interaktiv vositalar) uzviy tarzda ifodalanishi bo'lib, u o'quvchilarning tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini kuchaytiradi. Maqolada ta'lim jarayoniga transmediya yondashuvini tatbiq etishning samarali usullari, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv muloqotni faollashtirish, hamda o'quvchilarning til madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ona tili, transmediya hikoya, ijodiy fikrlash, raqamli ta'lim, innovatsion metod, muloqot, o'quv jarayoni.

Annotation: This article examines the development of students' creative thinking in the mother tongue subject through the use of transmedia storytelling technology. Transmedia storytelling — presenting a single narrative across multiple media platforms (text, audio, video, and interactive digital tools) — enhances learners' analytical, critical, and creative thinking abilities. The paper analyzes the effective methods of implementing transmedia approaches in the educational process.

Key words: Mother tongue, transmedia storytelling, creative thinking, digital education, innovative method, communication, learning process.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития творческого мышления учащихся на уроках родного языка посредством использования технологии трансмедийных историй. Трансмедийная история представляет собой повествование, передаваемое через различные медиа-платформы (текст, аудио, видео, интерактивные цифровые средства), что способствует формированию аналитического, критического и творческого мышления. В работе анализируются эффективные пути внедрения трансмедийного подхода в образовательный процесс.

Ключевые слова: родной язык, трансмедийная история, творческое мышление, цифровое образование, инновационные методы, коммуникация, учебный процесс.

KIRISH. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalarning joriy o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish eng etilishi natijasida yangi pedagogik yondashuvlar, muhim ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ona jumladan, transmediya hikoyalari metodikasi keng tili fani esa bu jarayonning markazida turadi, chunki u qo'llanila boshladi. Ushbu yondashuv o'quv jarayonini o'quvchining nafaqat nutq madaniyatini, balki zamonaviy axborot muhitiga moslashtiradi hamda tafakkur, tahlil va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv shakllantiradi. So'nggi yillarda ta'lim jarayoniga salohiyatini kengaytiradi. Transmediya hikoyalari bu

bir xil mazmundagi hikoyani turli media platformalarda (matn, rasm, audio, video, ijtimoiy tarmoq, o'yin shakli va hokazo) ifodalash orqali o'quvchilarda mazmunni chuqurroq anglash va o'z fikrini erkin ifoda etish qobiliyatini rivojlantiruvchi metoddir. Bunday yondashuv o'quvchini passiv bilim oluvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, unga ijodkorlik muhiti yaratadi. Shuningdek, bu metod o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, ularni jamoada ishlash, bahs-munozaralarda ishtirok etish va yangi g'oyalarni ilgari surishga o'rgatadi. Hozirgi raqamli ta'lim davrida o'qituvchilar uchun asosiy vazifa dars jarayonida o'quvchilarni faollikka undaydigan, ularning tafakkurini harakatga keltiradigan metodlarni tanlashdir. Shu jihatdan, ona tili darslarida transmediya hikoyalarni qo'llash o'quvchilarning tildan foydalanish ko'nikmalarini oshirish, so'z boyligini kengaytirish, shuningdek, matn bilan ishlash madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u nafaqat ona tili fanini o'qitishda innovatsion yondashuvlarni o'rganadi, balki transmediya hikoyalari orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish bo'yicha samarali metodlarni taklif etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ona tili ta'limida ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi so'nggi yillarda ta'limshunoslik va pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida ilmiy tadqiqotlarning markaziga aylangan. I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida inson tafakkurini kengaytirish va ma'naviy rivojlanishning poydevori sifatida ona tilini mukammal o'rganish zarurligi ta'kidlanadi[1]. Bu g'oya ona tili fanining shaxs kamolotidagi o'rnini belgilashda metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Transmediya hikoyalari konsepsiyasi G.Jenkins tomonidan "Convergence Culture" asarida birinchi bor chuqur tahlil qilingan bo'lib, muallif uni turli media platformalarda yagona voqelikni hikoya qilishning yangi shakli sifatida talqin etadi[2]. Ushbu yondashuv ta'limda o'quvchining ishtirokchilik darajasini oshirish, mazmunni ko'p kanallarda idrok etish imkonini berish orqali ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. Mahalliy tadqiqotchilardan Sh Mirzayev, N.Xolmatova va D.Toshpo'latova o'z

ishlarida ona tili darslarida interaktiv va raqamli metodlarni qo'llash orqali o'quvchilarning tafakkur faoliyatini rivojlantirishning samarali yo'llarini tahlil etganlar[3]. Ularning fikricha, o'quvchi hikoyani faqat o'qib emas, balki uni vizual, eshitish va interaktiv tajriba orqali his etganda, uning mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyati sezilarli darajada kuchayadi. Shuningdek, xalqaro miqyosda M.Pratten, H.Jenkins va K.Ryan kabi olimlar transmediya hikoyalari orqali o'quvchilarning media savodxonligini, tanqidiy fikrlashini va raqamli tafakkurini rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarni ilgari surganlar [4,5]. Ularning tadqiqotlari natijalariga ko'ra, transmediya yondashuvi o'quvchilarning individual qiziqishlariga mos o'quv materiallarini yaratishga imkon beradi, bu esa o'z navbatida motivatsiya va o'qishga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

MATERIALLAR VA USULLAR.

Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy ta'lim texnologiyalari, raqamli pedagogika tamoyillari hamda transmediya yondashuvining nazariy asoslari tashkil etadi. Ish jarayonida ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini shakllantirishga qaratilgan interaktiv metodlar, transmediya hikoyalari va kommunikativ topshiriqlarning ta'siri o'rganildi. Tadqiqotda sifatli tahlil (qualitative analysis) va pedagogik kuzatuv usullari qo'llanildi, bu orqali o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, tahliliy fikrlashi hamda ijodiy yondashuvi baholandi. Material sifatida 5–9-sinflar uchun mo'ljallangan ona tili darsliklari, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar, shuningdek, transmediya hikoyalari namunalarini o'z ichiga olgan multimedia materiallar to'plami tanlandi. Tadqiqot jarayonida "Transmediya asosida hikoya yaratish", "Hikoya xaritasini tahlil qilish", "Audiovizual ifoda orqali g'oya anglash" kabi topshiriqlar ishlab chiqildi. Bu usullar o'quvchilarning darsdagi ishtirokini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash hamda o'z g'oyasini turli vositalar orqali ifodalashga o'rgatdi. Shuningdek, tadqiqotda taqqoslovchi tahlil usuli orqali an'anaviy hikoya tahlili bilan transmediya hikoyalari asosidagi yondashuv o'rtasidagi farqlar aniqlanib, ularning o'quvchi faoliyatiga ta'siri tahlil qilindi.

1-Jadval. Transmediya hikoyalari asosida ijodiy fikrlash ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich nomi	Dastlabki bosqich (%)	Yakuniy bosqich (%)	O'sish darajasi (%)
Mustaqil fikrlash qobiliyati	45	78	33
Tasavvur va tahlil qilish darajasi	50	82	32

Ko'rsatkich nomi	Dastlabki bosqich (%)	Yakuniy bosqich (%)	O'sish darajasi (%)
Muammoli vaziyatlarda yechim topish	42	80	38
Matn bilan ishlash faolligi	48	85	37
Multimediya kontentdan foydalanish	40	76	36

1-jadvalda o'quvchilarning ijodiy fikrlash darajasi transmediya hikoyalari orqali o'tkazilgan darslardan oldin va keyin qanday o'zgarishlar kuzatilgani aks ettirilgan. Ma'lumotlardan ko'rinish turibdiki, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammoli vaziyatlarga yechim topish qobiliyatlari ancha oshgan. Bu natijalar transmediya yondashuvi o'quvchilarning ijodiy fikrlash salohiyatini sezilarli darajada rivojlantirganini ko'rsatadi.

MUHOKAMA. Ona tili fanida transmediya hikoyalaridan foydalanish o'quvchilarning ijodiy fikrlash jarayonini faollashtirishda samarali natijalar bergani kuzatildi. Tadqiqot davomida o'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy darslarda o'quvchilar asosan tayyor bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lsa, transmediya hikoyalarini qo'llash natijasida ularning o'z fikrini mustaqil ifoda etish, voqealar rivojini tahlil qilish va hikoya yakunini o'zgartirish kabi ijodiy faoliyati kuchaygan. Transmediya hikoyalari o'quvchilarga bir xil hikoyani turli media platformalarda (matn, rasm, video, ovoz yozuvi, interaktiv o'yin) idrok etish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilar tafakkurining ko'p yo'nalishtirish bo'lishiga, hodisalarni keng qamrovda tushunishga va yangi g'oyalarni ilgari surishga yordam beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, transmediya hikoyalari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'rsatkichlari 30–40 foizga oshgan. Ayniqsa, audio va video komponentlar ishtirokidagi mashg'ulotlar o'quvchilarning hissiy qabulini faollashtirib, ularning til boyligi va ifoda uslublarini kengaytirgan. Bu jarayon natijasida o'quvchilar o'z fikrini tahliliy, lo'nda va badiiy jihatdan boy shaklda ifoda eta boshlaganlar. Muhokama davomida shuningdek, transmediya hikoyalarini samarali qo'llash uchun o'qituvchilarning raqamli savodxonligi va metodik tayyorgarligi muhim omil ekanligi aniqlandi. Shuning uchun o'qituvchilar uchun maxsus treninglar va metodik tavsiyalar ishlab chiqish zarur. Shu bilan birga, transmediya asosida

yaratilgan darslar o'quvchilarning XXI asr ko'nikmalarini tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va raqamli madaniyatni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

XULOSA. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ona tili fanida transmediya hikoyalaridan foydalanish o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarga bilimni nafaqat o'zlashtirish, balki uni qayta ishlash, o'z fikrini mustaqil shakllantirish va badiiy tarzda ifoda etish imkonini beradi. Transmediya asosidagi o'qitish jarayoni o'quvchilarning muloqot, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va raqamli madaniyat ko'nikmalarini shakllantiradi. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan transmediya hikoyalari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning ishtirokini, motivatsiyasini va ijodiy faolligini sezilarli darajada oshirgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Karimova, N. (2022). Raqamli texnologiyalar yordamida ona tili ta'limini takomillashtirish. Ta'lim va innovatsiya jurnali, 4(2), 45–52.
- 2.To'xtayeva, D. (2021). Transmediya hikoyalari orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish. Filologiya masalalari, 3(1), 87–93.
- 3.Jenkins, H. (2006). Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York: New York University Press.
- 4.Abdurahmonova, M. (2020). Ona tili fanida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning samaradorligi. Til va adabiyot ta'limi, 2(3), 99–105.
- 5.Qodirov, S. (2023). Transmediya yondashuvi asosida dars jarayonini tashkil etish metodikasi. Pedagogik innovatsiyalar, 5(1), 56–61.
- 6.Vasquez, V. (2014). Negotiating Critical Literacies with Young Children. New York: Routledge.
- 7.Hasanov, A. (2021). O'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishda multimediya vositalarining roli. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari jurnali, 2(4), 63–68.

MILLIY CHEGARALANISH DAVRIDA XORAZM VILOYATIDAGI ETNIK HOLAT

*Abdullayev Jasurbek Rahimboy o'g'li, Urganch davlat
pedagogika instituti "Tarix" kafedrasi dotsent v.b., tarix fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ETHNIC SITUATION IN KHOREZM REGION DURING THE PERIOD OF NATIONAL DEMARCATIION

*Abdullayev Jasurbek Rahimboy oglu, acting associate
professor of the Department of "History" of the Urgench State
Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical
Sciences*

ЭТНИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕНИЯ

*Абдуллаев Джасурбек Рахимбой оглы, и.о. доцента
кафедры истории Ургенчского государственного
педагогического института, доктор исторических
наук (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy-hududiy chegaralanish jarayonida Xorazm viloyati aholisining etnik tarkibi, uning shakllanish omillari hamda etnoslararo munosabatlar tahlil qilingan. Sovet davrida amalga oshirilgan siyosiy-hududiy o'zgarishlar mahalliy millatlar etnik manzarasiga qanday ta'sir ko'rsatgani haqida ilmiy xulosalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm viloyati, milliy-hududiy chegaralanish, etnik holat, etnik tarkib, turkman, qoraqalpog', o'zbek, tojik, etnoslararo munosabatlar, sovet siyosati.

Annotation: This article analyzes the ethnic composition of the population of Khorezm region during the process of national-territorial delimitation, the factors of its formation, and interethnic relations. The paper presents scientific conclusions on how the political and territorial transformations of the Soviet period influenced the ethnic landscape of the local peoples.

Keywords: Khorezm region, national-territorial delimitation, ethnic situation, ethnic composition, Turkmens, Karakalpaks, Uzbeks, Tajiks, interethnic relations, Soviet policy.

Аннотация: В данной статье анализируется этнический состав населения Хорезмской области в процессе национально-территориального размежевания, факторы его формирования, а также межэтнические отношения. Приводятся научные выводы о том, как политико-

<https://orcid.org/0009-0000-2897-1683>

e-mail:

abdullayevjasurbek1992@gmail.com

территориальные изменения советского периода повлияли на этническую картину местных народов.

Ключевые слова: Хорезмская област, национально-территориальное размежевание, этническая ситуация, этнический состав, туркмены, каракалпаки, узбеки, таджики, межэтнические отношения, советская политика.

KIRISH. Milliy-hududiy chegaralanish masalasi XX asr boshlarida O'rta Osiyo tarixidagi eng muhim siyosiy-ijtimoiy jarayonlardan biri bo'lib, mintaqaning etnik manzarasi va milliy davlatchilik shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Xususan, 1924-1925-yillarda amalga oshirilgan chegaralanish siyosati natijasida Xorazm viloyati ham O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiritilib, uning etnik va ma'muriy-siyosiy holatida yangi bosqich boshlandi.

Xorazm vohasi tarixan ko'pmillatli hudud sifatida tanilgan. Bu yerda o'zbeklar bilan bir qatorda turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va mahalliy tojik aholi ham istiqomat qilib kelgan. Shunga ko'ra, milliy chegaralanish jarayonida etnik manzaraning to'g'ri inobatga olinishi, turli millat va elatlarning ijtimoiy-siyosiy maqomini belgilash masalasi juda dolzarb edi. Sovet hukumatining bu boradagi siyosiy islohotlari rasmiy ravishda "adolatli milliy siyosat" sifatida ko'rsatilsa-da, amalda ular ko'p hollarda etnik guruhlarining uzoq yillik tarixiy va madaniy hamjihatligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Xorazm viloyatidagi etnik holatni o'rganish jarayonida aholi soni, ularning turmush tarzi, madaniy an'analari va diniy e'tiqodlari kabi ko'rsatkichlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chegaralanish natijasida turkman va qoraqalpoq aholisining ma'lum qismi Turkmaniston va Qoraqalpog'istonga ajratib yuborilishi, o'zbeklar esa asosan Xorazm viloyatida qolishi demografik muvozanatda sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Demak, milliy chegaralanish davrida Xorazm viloyatidagi etnik holat nafaqat ma'muriy-hududiy yangilanishlar, balki millatlararo munosabatlarning yangi yo'nalishda shakllanishiga ham turtki bo'ldi. Shu bois mazkur masala tarixiy-ilmiy nuqtayi nazardan chuqur tadqiq etilishi juda muhimdir.

TADQIQOT USULI. Mazkur tadqiqot mavzusini ochiqlashda qator tadqiqot usullaridan foydalanildi. Jumladan, milliy-hududiy chegaralanish jarayonida qabul qilingan siyosiy qarorlar, arxiv hujjatlari va tarixiy manbalar asosida etnik jarayonlarni o'rganishda tarixiy-tahliliy usul, Rossiya va Sovet davridagi arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar, etnografik kuzatuvlar hamda zamondosh tarixchilarning asarlarini tahlil qilishda manbashunoslik usullari, mahalliy aholi orasida etnik tarkib, turmush tarzi va etnoslararo munosabatlarni o'rganish uchun ijtimoiy so'rov va intervyu materiallaridan foydalanishda etnosotsiologik usul, Xorazm viloyatidagi etnik holatni O'zbekistonning boshqa hududlari (Farg'ona vodiysi, Buxoro, Qoraqalpog'iston) bilan taqqoslash orqali umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlashda qiyosiy-tahliliy usul, milliy chegaralanish jarayonida SSSR markaziy hokimiyatining manfaatlari va tashqi omillarning ta'sirini tahlil qilishda geosiyosiy yondashuv, etnik guruhlar orasidagi madaniy o'zaro ta'sir, til va urf-odatlarining saqlanishi yoki yo'qolishini o'rganishda madaniy-antropologik usul, etnik jarayonlarni siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan uyg'un holda o'rganishda sistemali tahlil usuli qo'llanildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu mavzuni yoritish davomida o'rganilgan ilmiy tadqiqotlar ularni metodologik va ideologik jihatdan quyidagi guruhlarda tasniflash imkonini beradi: *Sovet davri tarixshunoslari* milliy-hududiy chegaralanish jarayoni to'g'ridan-to'g'ri Sovet hokimiyati siyosatining natijasi bo'lgani sababli asosan siyosiy-ideologik ruhda yozilgan, bu jarayon sovet hukumatining muvaffaqiyati sifatida talqin qilingan. Ularning tadqiqotlarida etnik jarayonlar rasmiy-ideologik nuqtayi nazardan izohlangan, etnik ziddiyatlar esa kam yoritilgan[1]. Ikkinchi guruhga 1991-yildan keyingi davr tadqiqotlari kiradi va ularda masalaning siyosiy,

etnodemografik va madaniy jihatlarini xolisona o'rganiladi[2]. *Xorijiy tadqiqotlarda* esa milliy chegaralanish jarayoni asosan geosiyosiy va etnopolitik jarayon sifatida talqin qilinmoqda[3]. Shu bois mavzuni yangi arxiv hujjatlari va mahalliy manbalar asosida tadqiq etish zamonaviy tarixshunoslikning dolzarb yo'nalishi hisoblanadi. *Xorazmga oid maxsus tadqiqotlarda*[4] Xorazmda o'zbek-qoraqalpoq-turkman munosabatlari, mahalliy madaniy o'zgarishlar va etnodemografik jarayonlar alohida o'rganilmoqda.

Tajriba (tadqiqotni amalga oshirish).

O'rta Osiyoda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish siyosati O'zbekiston tarixining juda ko'p bahs-munozaralariga sabab bo'layotgan mavzulardan biridir. Ayniqsa, XXI asrning ostonasida kechgan siyosiy o'zgarishlar va bugungi kundagi hududiy mojarolar bu masalaning qayta ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Ushbu mavzu yuzasidan qilingan ilmiy tadqiqotlarda bu tadbir milliy manfaatlarini hisobga olmasdan o'tkazilganligi, markaziy tashkilotlarining ma'muriy buyruqbozlik tizimi asosida faoliyat ko'rsatganligi, yagona tarixiy, iqtisodiy va geografik makonga ega bo'lgan Turkiston mintaqasining parchalanishi og'ir oqibatlarga olib kelganligi tufayli yuzaga kelgan va mahalliy aholining noroziligiga sabab bo'lganligi keltirilmoqda[5.b.4]. Tarixchi Sh.O'ljayeva o'zining feysbuk sahifalarida e'lon qilgan postlarida bu masalani tez-tez ko'taradi. Uning fikricha, bu siyosat o'zbeklarni yakka qo'yish; har bir etnos o'z tili va madaniyatini rivojlantirishi uchun o'z hududiga ega bo'lishi haqidagi o'ziga jalb etuvchan takliflar bilan turkmanlar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar va tojiklarni o'z tomoniga og'dirib olish, ularni o'zbeklarga qarshi qayrash; Islom bayrog'i (panislomizm), yagona Turkiston (panturkizm) g'oyalari ostida tub aholining jipslashuviga yo'l qo'ymaslik; sovet tuzumiga qarshi ozodlik uchun kurash va bosmachilik harakati keng yoyilishini bartaraf etish uchun qilingan, deb baholanadi[6.b.4].

Sovet davlati bir nechta bosqichlar orqali Xorazmga ta'sir ko'rsatdi va uni katta hududidan ayirib viloyat sifatida saqlab qoldi. Bu haqda

Magidovich "milliy chegaralanish Xorazm respublikasi taqdirini hal qildi. O'zbekiston tarkibiga uning faqat Xiva va Yangi Urganch rayoni kirdi, qaysiki bu regionda o'zbeklar 96,4-97,8 foizni tashkil etardi. O'zbek aholisi 54%lik Toshovuz Turkmanistonga, 32,5% o'zbek aholiga ega bo'lgan Qozoq-qoraqalpoq viloyati Turkmaniston va RSFSR o'rtasida taqsimlandi" deb yozadi[7.b.4]. Bu davrda Xorazm viloyati aholisining etnik tarkibi o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, turkman, forsiy, tatar, rus va arablardan, shuningdek son jihatdan juda kam yahudiy va boshqa xalqlardan iborat edi. I.Magidovich [7.b.92] tuzgan jadvalga ko'ra Gurlan uyezdida o'zbeklar 86,351 kishini tashkil etgan. Qozoqlar 2140 kishini, qoraqalpoqlar 71 kishi, turkmanlarning soni 376, forslar 98, tatarlar 24, ruslar 30 kishini, arablar 928 kishini tashkil etgan. Bu davrda Yangi Urganch uyezdiga kiruvchi Yangi Urganch, Hazorasp, Xonqa hududlarida jami 116,281 o'zbek, 105 turkman, 320 arab qishloq joylarida yashagan. Xonqaning markaz qismida 3181 o'zbek, 11 qozoq, forsiy 3 kishi, tatarlardan 15, ruslardan 36, yahudiy va boshqa xalqlardan 24 kishi yashagan. Xiva uyezdining qishloq joylarida o'zbeklar 80,679 kishini, shaharda esa 97,414 kishini tashkil etgan. Butun viloyat bo'yicha shaharda yashovchi o'zbeklar 27185 kishi bo'lsa, qishloqda yashovchi o'zbeklar 282,245 kishini tashkil etgan. O'zbek aholining soni bo'yicha Yangi Urganch birinchi o'rinda turgan va aholining 99%, Gurlan va Xiva uyezdida aholining 96% o'zbeklar tashkil etgan.

Gurlan uyezdining qishloq joylarida uncha katta songa ega bo'lmagan va kelib chiqish jihatidan Kichik O'rdaga aloqador qirg'iz-qozoq ovullari joylashgan bo'lib, ularda *alim-uli* qabilasidan bo'lgan *alim* va *chumakay*, *boyovlu* qabilasidan bo'lgan *aday*, *jappas*, *cherka*, *toz*, *yettiurug'* qabilasiga tegishli *tobin* urug'i vakillari yashagan.

Turkmanlarning uncha katta songa ega bo'lmagan aholisi Amudaryoning chap sohilidagi magistral kanallar bo'lmish G'ozovot va Mang'itning o'rta oqimida joylashganlar. Ular turkmanlarning 3ta qabilasiga tegishli urug'lar

bo'lib, eseneli—chovdur Gurlan uyezdining Shoxobod volostida va Yangi Urganch yaqinida, arabachilar Xtay volostida, shixlar Xiva uyezdining Oqdarband volostida alohida yashaganlar.

Xorazm viloyatida milliy chegaralanish davrida alohida etnik guruh sifatida nemis-mennonitlari ham yashagan[8.b.92]. Bir nechta manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra mennonitlar — XVI asrda Yevropada, asosan Germaniya va Niderlandiyada shakllangan protestant yo'nalishlaridan biri bo'lgan. Ular tinchliksevarlik, harbiy xizmatdan bosh tortish va diniy erkinlik g'oyalari bilan mashhur bo'lgan. XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi nemis-mennonitlariga diniy erkinlik va yer maydonlari va'da qilgan. Ammo ularning katta qismi turli sabablar bilan Turkiston o'lkasiga ko'chirilgan. 1880-yillarda mennonitlar Xorazmga (Xiva xonligi hududiga) kelib joylashgan. Ular asosan Amudaryo yaqinida, Yangi Urganch va Xiva atrofida qishloqlar tashkil qilishgan. Xiva xonlari ularni hunarmandchilik va dehqonchilikda foyda keltiradi deb qabul qilishgan. Mennonitlar Xorazmda ustachilik, qurilish, bog'dorchilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Ular temirchilik, arbachilik va mahalliy aholida yo'q bo'lgan turli yevropacha texnologiyalarni joriy etgan. Mahalliy o'zbek va turkman aholisi bilan muayyan darajada iqtisodiy va madaniy aloqalarga kirishgan, ammo diniy jihatdan yopiq jamoa bo'lib qolishgan. 1930-yillarda SSSR siyosati natijasida mennonitlar repressiyaga uchradi yoki Sibir va Qozog'istonga ko'chirildi. Bir qismi esa keyinchalik Germaniya va Amerikaga emigratsiya qildi. Xulosa qilib aytganda, mennonitlar Xorazmda XIX asr oxiridan XX asr boshlarigacha kichik, lekin madaniy va iqtisodiy ta'sir ko'rsatgan etnik-diniy guruh sifatida tarixda qolgan.

Xorazm aholisi haqida yozgan rus mualliflari bu yer o'zbeklarini eron, semit, turk va mo'g'ullarning murakkab aralashuvi hosilasi deb xulosa qilganlar va Buxoro va Samarqand o'zbeklari singari ko'pdan-ko'p urug'larga bo'linmaydilar deganlar.

1924-yil ma'lumotlariga ko'ra Xorazm viloyatida jami 30ta nomdagi o'zbek urug'lariga tegishli aholi hisobga olingan. Masalan, Magidovich qo'ng'irotlardan tashqari ularning barchasini faqat nomigina saqlanib qolgan va ular mamlakatning siyosiy va ijtimoiy hayotida ilgariidek rol o'ynamasliklarini aytadi. Biroq bu davrda o'zbeklar tarkibidagi qiyot va mang'it qabilalarining ham o'ziga xos jihatlari yaqqol aks etib turgan. Ayniqsa, Gurlan uyezdining o'zbeklari o'zlarining urug' atamalarini mustahkam saqlab qolgan. Ularning bunday bo'linishlarini saqlab qolishida "noiblik institutining" roli katta bo'lgan.

Qo'ng'irotlar 1924-1926-yillarda ham aholining etnik tarkibida guruh sifatida katta sonni tashkil etgan. Masalan, Xorazm viloyati tarkibida ular 7600 kishini tashkil etgan. Ular Qiyot-qo'ng'irotlar va Qipchoqda yashagan. Oyna qabilasidagi *oxtana* va *konjig'ali* urug'lari ro'yxatga olingan. Magidovich qolganlarini o'z urug' atamasini unutganligi haqida gapiradi. Ammo, o'sha davrdagi Qoraqalpoq viloyati yashovchi 6550 kishilik o'zbek urug'larini, ya'ni 2100 kishilik qonjig'alilar, 1600 kishilik bolg'ali urug'i vakillarini, qozoyoqli urug'idan bo'lgan 1450 kishini, ochamayli urug'iga tegishli 1400 kishini o'z urug' atamasi va xususiyatlarini yaxshi saqlab qolganligini ko'rsatadi. K.P.Vasilev bunday holatni Qashqadaryo qo'ng'irotlarida ham kuzatadi [9.b.92].

Bu davrda Xorazm viloyatida o'zbeklar deb ro'yxatga olingan aholining ichida ham o'ziga xos farqlanish mavjud edi. Tadqiqotchilar bu o'zbeklardan tashqari eroniy genezisga ega bo'lgan turkiy xalqlar ham o'zbek deb atalishi va Xorazmning shahar qismlarida yashashligini ta'kidlashadi.

XULOSA. Milliy-hududiy chegaralanish davrida Xorazm viloyati aholisining etnik manzarasi juda murakkab va xilma-xil bo'lgan. Sovet siyosati natijasida viloyatning tarixiy-geografik butunligi buzilib, aholi turli respublikalar tarkibiga taqsimlandi. Shu bilan birga, Xorazmda o'zbeklar asosiy etnos sifatida ustunlik qilgan bo'lsa-da, turkman, qozoq, qoraqalpoq, forsiy, tatar, arab va boshqa mayda

etnik guruhlar ham viloyat hayotida qatnashgan. Ayniqsa, nemis-mennonitlar kabi noan'anaviy etnik guruhning mavjudligi mintaqadagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni boyitgan.

Tadqiqotlar ko'rsatadiki, bu davrda etnik tarkib faqat etnografik omillar bilan emas, balki siyosiy qarorlar va ma'muriy-hududiy o'zgarishlar ta'sirida ham shakllangan. Urug'-qiymat tizimining saqlanib qolishi, ayniqsa qo'ng'iroq, qiyot, mang'it va boshqa o'zbek qabilalarida yaqqol ko'zga tashlangan. Shunday qilib, Xorazm viloyati etnik tarixi milliy chegaralanish siyosatining ziddiyatli oqibatlarini yaqqol namoyon etadi va mintaqaning tarixiy taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. История народов Узбекистана. – Т.: Фан, 1950–1960-йй.
2. Мухаммадиев Р. Миллий-худудий чегараланиш ва Ўзбекистонда этнослараро муносабатлар. – Т., 2001; Рахманов А. Совет давридаги миллий сиёсат ва унинг оқибатлари. – Т., 2005; Халилов Б. Этнодемографик жараёнлар ва миллий сиёсат. – Т., 2010.
3. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca: Cornell University Press, 2001; Shanin T. The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century. – London, 1986; Barfield T. Central Asia: Anthropological Perspectives. – Harvard University Press, 1993; Roy O. The New Central Asia: The Creation of Nations. – London: Tauris, 2000.
4. Жуманиёзова М. Хоразм воҳаси аҳолисининг этник таркиби ва моддий

маданиятига хос баъзи хусусиятлари. Дисс. автореферати. –Т.; 1998. –Б.24; Н.Полвонов. 2005. Перепись населения 1910 года в Хивинском ханстве (во главе В.Лобачевским). <http://khorezmiy.uz/uz>; Раҳимов А., Жўраев Х. Хоразм вилоятида этник таркиб ва этнослараро муносабатлар. – Урганч, 2012; Жуманиёзов Ф., Салаев М. Хоразм аҳолисининг этник тарихи. – Урганч, 2018.

5. Хайдаров М.М. Ўзбекистонда совет давлати бошқарув тизимининг шаклланиши, босқичлари ва моҳияти (1917–1941 йиллар). 07.00.01–Ўзбекистон тарихи (тарих фанлари) фан доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2020.

6. Ўзбекистон тарихи. История Узбекистана. History of Uzbekistan. https://www.facebook.com/groups/246149995752425/?locale=ar_AR. III. Ўлжаеванинг фейсбук саҳифаси. 2018. 17 март.

7. Магидович И.П. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.2. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч.2. Хорезм. Тошкент. 1926.

8. Urry, James. None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia, 1789–1889. – Hyperion Press, 1989.; Sawatzky, Harry Leonard. They Sought a Country: Mennonite Colonization in Mexico. – University of California Press, 1971; A. Каппелер. Die Russlanddeutschen. – Stuttgart, 1982; Махкамова Н. Туркистонда немис-мennonитлар колониялари//Ўзбекистон тарихи, 2015, №3; Friesen, Peter M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1910). – Winnipeg, 1911. М.Матниёзов. Хоразмда яшаган халқлар тарихи. Урганч, 2001.

FIZIKADAN LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI INNOVATSION O'QITISH ASOSIDA O'TKAZISH

Imomov Obidjon Elamonovich, Qarshi davlat texnika universiteti "Tabiiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi

CONDUCTING PHYSICS LABORATORY WORKSHOPS ON THE BASIS OF INNOVATIVE TEACHING

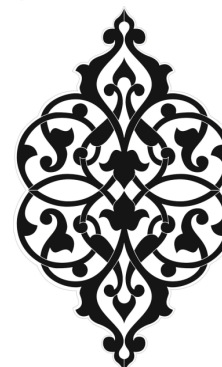
Imomov Obidjon Elamonovich, Senior Lecturer, Department of "Natural Sciences", Karshi State Technical University

ПРОВЕДЕНИЕ ЛАБОРАТОРНЫХ ПРАКТИКУМОВ ПО ФИЗИКЕ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Имомов Обиджон Эламонович, старший преподаватель кафедры "Естественные науки" Каршинского государственного технического университета

<https://orcid.org/0009-0006-3696-5615>
e-mail: Imomov_1985@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarga fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarida differensial yondashuv asosida loyihaviy modellarni ishlab chiqish orqali ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish tamoyillari keltirib o'tilgan. Laboratoriya mashg'ulotlari davomida nochiziqli ta'lim trayektoriyalarini qurish modeli yoritib berilgan sxematik ravishda keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: didaktik tamoyil, sinergetik tamoyil, madaniy kompetensiya, metodologiya, konsepsiya, nochiziqli ta'lim trayektoriyalari, differensial ta'lim, innovatsion ta'lim.

Abstract: The project was established as a result of the development of professional competencies in physics by developing models of differential production standards in laboratory exercises at Ushba manufacturing enterprises.

Key words: didactic principle, synergistic principle, cultural competence, methodology, concept, nonlinear educational trajectories, differentiated education, innovative education.

Аннотация: Проект организован в результате развития профессиональных компетенций по физике посредством разработки моделей дифференциальных нормативов выработки в лабораторных работах на производственных предприятиях.

Ключевые слова: дидактический принцип, синергетический принцип, культурная компетентность, методология, концепция, нелинейные образовательные траектории, дифференцированное обучение, инновационное образование.

KIRISH. Odatda fizika qiyin fan deb qabul qilingan. Bundan tashqari, ko'plab o'quvchilar umumiy ta'lim qobiliyatlari va qobiliyatlarining

past darajasiga ega. Shu munosabat bilan fizika o'qituvchisi oldida quyidagi savollar turadi:

Talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini qanday oshirish mumkin?

-Talabalarning ilmiy bilimlarga bo'lgan qiziqishi vaziyatga mos kelmasligi va iloji bo'lsa, ularning kasbiy hayotining bir qismiga aylanishi uchun nima qilish kerak?

Yuqoridagi muammolarni tizimli ravishda hal qilish uchun "muvaffaqiyat holati"ni ta'minlash kerak. Innovatsion o'qitishda talaba obyekt emas, balki o'quv jarayonining subyekt bo'lishi, o'zini qiziqitirgan har qanday savolni bera olishi va unga mustaqil ravishda javob topishi muhimdir. Ta'lim jarayonini o'quvchining o'zi bilim qatlamlarini ko'taradigan darajada tashkil etish muhimdir. Bunday usullardan biri, bizning chuqur ishonchimiz bilan, o'qitishga differensial yondashishdir. Fizika fani doirasida nochiziqli ta'lim trayektoriyalarini qurish differensial ta'lim yordamida amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, nochiziqli ta'lim trayektoriyalarini qurishning maqsadi ta'lim sifatini yaxshilash, ya'ni yuqori darajadagi kompetensiyalarni shakllantirish yoki ularning spektrini kengaytirish bo'ladi[2].

Ta'lim trayektoriyalarining o'zgaruvchanligi, nochiziqliligi tamoyili talabalarni bunday trayektoriyani yetarli va mazmunli tanlash sharti bilan yetarlilikka katta, to'liq, sifat jihatidan o'ziga xos va jozibali variantlar bilan ta'minlash imkoniyatini aks ettiradi. Bu tamoyil ta'limni individuallashtirishning eng katta darajasini ta'minlaydi. Ushbu tamoyilni amalga oshirish nafaqat o'quv dasturining o'zgaruvchan qismida fakultativ kurslar orqali, balki innovatsion ta'lim texnologiyalari yordamida alohida modul yoki fan doirasida o'zgaruvchanlik va nochiziqlilikni ta'minlash orqali turli xil ta'lim dasturlarini yaratish orqali amalga oshirilishi mumkin[3].

Ushbu metodik tizimni amalga oshirishda fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish ham ikki shaklda: faol va interfaol usulda amalga oshiriladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishning interfaol shakli talabalarning an'anaviy ta'lim shaklida qisman amalga oshiriladigan kichik guruhlar ichidagi o'zaro munosabatlarini o'z ichiga oladi: laboratoriya ishlarini talabalar 2-3 kishilik guruhlarda bajaradilar, lekin kuchli va kuchsiz talabalar uchun vazifalar hammaga bir xil, istisnosiz taklif etiladi. Shu bilan birga ko'pincha vazifalar kuchli talabalar tomonidan bajariladi[5].

Ishni ilg'or darajada bajarish laboratoriya ishlarini tavsiflashning nazariy qismida taklif etilgan o'quv materialidan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-tadqiqot laboratoriya ishlarini bajarish uchun talaba mustaqil ravishda fizik kattaliklarning ma'lum bog'liqliklarini o'rganish uchun kerakli ma'lumotlarni topishi, tajriba davomida fikr yuritishi hamda olingan natijalarni taqdim etish shaklini taklif qilishi kerak.

Laboratoriya ishlarini faol shaklda o'tkazish orqali quyidagi umumiy madaniy kompetensiyalar shakllantiriladi:

- o'z-o'zini tashkil qilish va o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyati;
- shaxslararo hamkorlikda yozma muloqot qilish qobiliyati.

Talabaning o'quv-bilish faoliyatining faol shaklini talaba hech kimning yordamiga tayanmasdan, yakka tartibda bajarishi mumkin bo'lgan virtual laboratoriya ishlarini bajarish jarayonida amalga oshirish mumkin.

Sxematik ravishda laboratoriya mashg'ulotlari davomida nochiziqli ta'lim trayektoriyalarini qurish modeli 1-rasmda keltirilgan. Rasmdan ko'rinib turibdiki, nochiziqli ta'lim trayektoriyalari mustaqil tanlash imkoniyatini ta'minlash orqali amalga oshiriladi. Metodik model doirasida laboratoriya ishlari turli murakkablik darajasida olib boriladi va murakkablik darajasini tanlash ixtiyoriydir. Talabalarga uchta darajadagi (asosiy, ilg'or va ilmiy-tadqiqot ishlari) tajriba topshiriqlari taklif etiladi va nazariy qism bajarilgan topshiriqning ikkita murakkablik darajasiga ega.

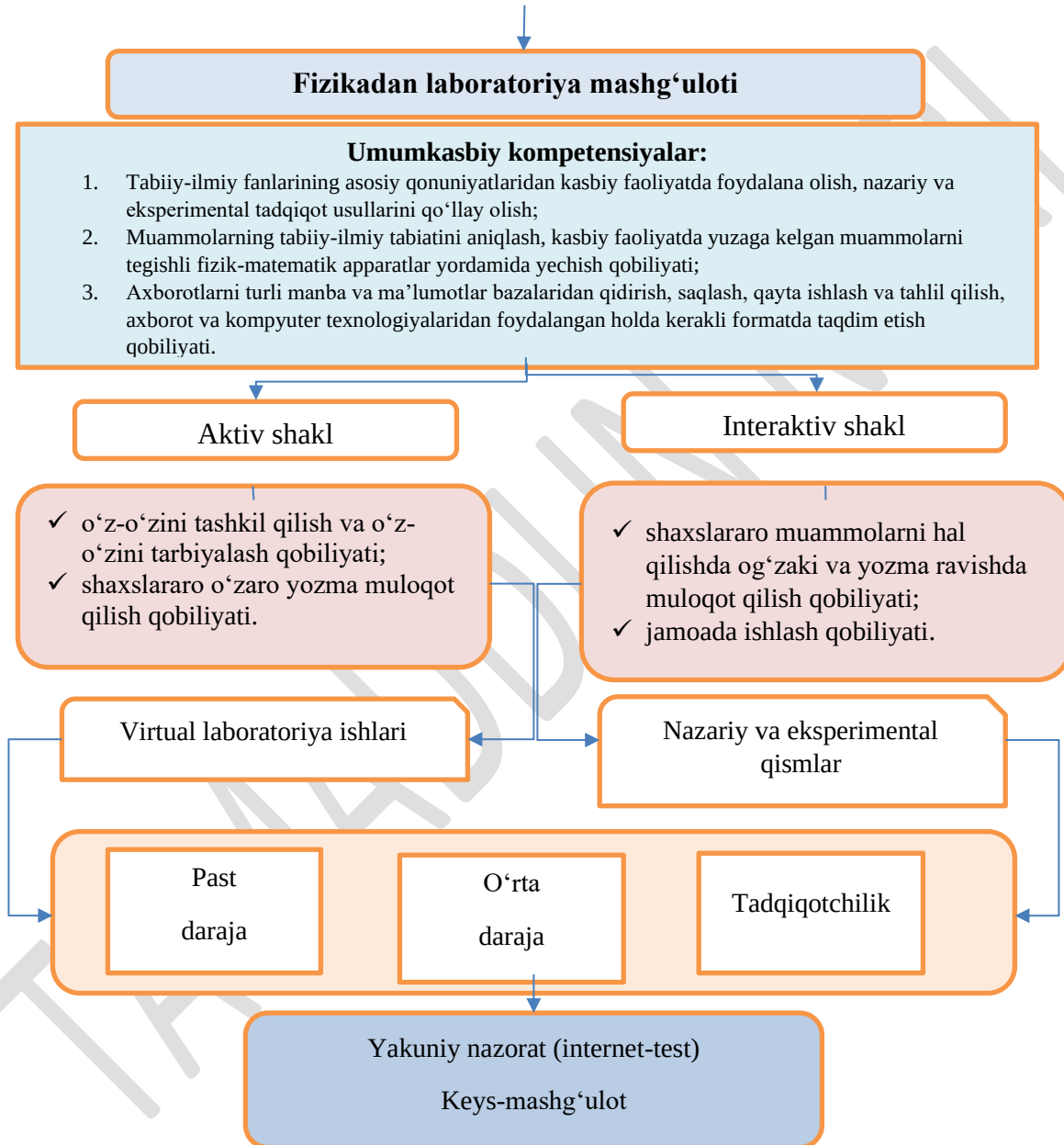
Misol uchun O'tkazgichning qarshiligini o'zgarmas tok ko'prigi yordamida aniqlash. Nomli laboratoriya ishini bajarishda quyidagicha yondashamiz.

Talabalar oldindan o'quv yutuqlari va qobiliyatlariga ko'ra 3ta kichik guruhga bo'lingan (yoki dars boshida tezkor tarzda bo'linadi). Differensial yondashuv tamoyili asosida har bir guruhga ularning bilim darajasiga mos topshiriqlar belgilanadi. Guruhlar shartli ravishda "1", "2", "3" deb nomlanadi (yoki ranglar orqali kodlanadi) va har bir guruhga 4-5 nafardan talaba birlashtiriladi. Har bir guruh ichida talabalar rollarga taqsimlanadi: guruh yetakchisi (jarayonlarni boshqaradi), tajriba bajaruvchilar (sxemani yig'ish,

o'lchashlarni bajarish), yozuvchilar (kuzatish va natijalarni yozib borish) va hisoblovchilar (hisob-kitob va formulalar bo'yicha hisoblash). O'qituvchi guruhlarga topshiriqlarni tushuntiradi, kerakli tarqatma materiallar (masalan, sxema

chizmasi, jadval shakllari)ni tarqatadi. Xavfsizlik texnikasi qoidalari eslatib o'tiladi (past kuchlanishli manba bilan ishlansa-da, simlarni to'g'ri ulash, qisqa tutashuvga yo'l qo'ymaslik va asboblarni ehtiyotlash lozim).

1-rasm. Laboratoriya mashg'ulotlari davomida nohiziqli ta'lim trayektoriyalarini qurishning metodik modeli

Guruhlarga qarab differensial topshiriqlar: dars davomida qo'llanilgan differensial topshiriqlar guruhlarining tayyorgarlik darajasi va qobiliyatlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan. Har bir guruhga moslashtirilgan vazifa berilib, ularning hammasi bir xil maqsadga xizmat qiladi, lekin murakkablik darajasi bilan farqlanadi.

1-guruh (yuqori bilim darajasi: "Ilg'or" guruh) – Ijodiy-izlanish topshiriqlari: ushbu guruh ko'priknining nazariy jihatlariga ko'proq e'tibor qaratadi.

Asosiy vazifadan tashqari, qo'shimcha sifatida Uitson ko'prigi tenglamasini mustaqil ravishda isbotlash yoki chiqarib ko'rsatish

topshirig'i beriladi (Kirxgof qonunlaridan foydalanib).

Noma'lum qarshilik R_x ni ikkita turli usulda aniqlash vazifasi beriladi:

1) ko'prik usuli (asosiy), 2) to'g'ridan-to'g'ri usul (masalan, ampermetr-voltmetr bilan yoki multimetrlar bilan). Olingan natijalarni taqqoslab, farqlarni tahlil qilishadi.

Qo'shimcha nazariy savol yoki muammo: "Agar reoxord simining materiali bir jinsli bo'lsa, natijaga qanday ta'sir qiladi?" kabi ijodiy fikrlashni talab qiluvchi savol beriladi.

2-guruh (o'rtacha daraja: "Standart" guruh) – Amaliy-topqirlik topshiriqlari: ushbu guruh asosiy topshiriqni to'liq bajaradi va natijani tahlil qiladi.

-Noma'lum qarshilikni ko'prik usuli bilan aniq o'lchash – guruh a'zolari reoxord yordamida R_x ni topib, hisob-kitob qiladi va chiqqan qiymatni mavjud ma'lum qiymat bilan solishtiradi.

-Natija bo'yicha savol-topshiriq: "Nima uchun galvanometr nol ko'rsatganda munosabat bajariladi?" – guruh bu savolga jamoa bo'lib javob tayyorlaydi (oddiy izoh darajasida, formulani keltirmasdan tushuntirish).

-Agar vaqt qolsa, qo'shimcha masala: berilgan noma'lum qarshilik va reoxord uzunliklari bo'yicha teskari masala yechish (masalan: muvozanat uchun qarshilikni o'zgartirganda uzunliklar nisbati qanday bo'ladi?) bu ularning tushunchani qo'llash ko'nikmasini oshiradi.

3-guruh (pastroq daraja, qo'shimcha yordam zarur: "Qo'llab-quvvatlovchi" guruh) – Osonlashtirilgan topshiriqlar: ushbu guruhga vazifa soddalashtirilib beriladi va kerak bo'lsa, o'qituvchi va kuchliroq talabalar tomonidan konsultatsiya qilinadi.

-Bosqichma-bosqich yo'riqnoma beriladi: ko'prikni yig'ish va o'lchash qadamlarini ko'rsatuvchi jadval yoki rasm asosida ish bajariladi. Guruh shu yo'riqnoma bo'yicha o'lchashlarni amalga oshiradi.

-Hisoblash uchun tayyor formula va qiymatlar beriladi: masalan, formulasi va uzunlikning ma'lum qiymati. Talabalar faqat L_1 va L_2 ni o'lchab, formulaga qo'yadilar. Bu ularga vazifani bajarishda ishonch beradi.

-O'qituvchi ushbu guruh bilan yaqindan ishlaydi: har bir muhim bosqichda qisqa tushuntirish berib, ularni rag'batlantiradi. Guruh ichida hamkorlikda ishlash orqali, ular ham vazifani bajarib, darsning umumiy maqsadiga erishadi.

Differensial topshiriqlar natijasi: Barcha guruhlar o'z darajasida faoliyat yuritib, o'zlashtirish maksimumiga erishadi. Shu tariqa, differensial yondashuv har bir talabaga rivojlanish uchun imkon yaratadi va ularning faolligini oshiradi.

Shunday qilib, bifurkatsiya nuqtalarini yaratish va tajriba qismini bajarishda ham laboratoriya ishlarini himoya qilishda ham talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish orqali ta'lim jarayonining majburiy fanlar doirasida nohiziqliligi amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пурешева, Н.С. Методические основы дифференцированного обучения физике в средней школе[Текст]: дис...д-ра пед.наук: 13.00.02. – М., 1995. – 518 с.
2. Imomov Obidjon Elamonovich. A methodological model of building non-linear learning trajectories during practical lessons. American Journal of Pedagogical and Educational Research. ISSN (E): 2832-9791. Volume8, [Jan., 2023](<https://americanjournal.org/index.php/ajper/article/view/349>).
3. Obidjon Elamonovich Imomov. Methodological model of differential education in teaching physics. World Bulletin of Management and Law (WBML). Available Online at: <https://www.scholarexpress.net>. Volume-5, December-2021. ISSN: 2749-3601.

ARAB TILIDAGI ASOSIY LAHJALARNING KELIB CHIQUISHI, RIVOJLANISHI VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ergasheva Mohizarbegim Elmurod qizi,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti 3-bosqich talabasi

ORIGIN, DEVELOPMENT AND LINGUISTIC FEATURES OF THE MAIN DIALECTS OF THE ARABIC LANGUAGE

Ergasheva Mohizarbegim Elmurod qizi,

*is a third-year student of Tashkent State University of Oriental
Studies*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОСНОВНЫХ ДИАЛЕКТОВ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

Эргашева Мохизарбегим Элмуродовна,

*студентка третьего курса Ташкентского государственного
университета востоковедения*

<https://orcid.org/0009-0005-0270-1032>

mohizarbegimergasheva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tilining asosiy shevalarining kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari hamda ularning o'zaro farqlari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari arab tilining dialektologiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Abstract: This article analyzes the origins, stages of development, and differences between the main dialects of the Arabic language from a linguistic perspective. The results of the research contribute to a deeper understanding of the dialectology of the Arabic language.

Аннотация: В статье анализируются истоки, этапы развития и различия между основными диалектами арабского языка с лингвистической точки зрения. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию диалектологии арабского языка.

Kalit so'zlar: lahja, arab adabiy tili(fusha), dialekt, fonetika, tilshunoslik, hududiy farq, amiy til, dialektologiya, Misr, Shom va Mag'rib shevalari.

Key words: dialect, Arabic literary language (fusha), dialect, phonetics, linguistics, regional differences, colloquial language, dialectology, Egyptian, Levantine and Maghreb dialects

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык (фуша), диалект, фонетика, лингвистика, региональные различия, разговорный язык, диалектология, египетский, левантийский и магрибские диалекты.

Kirish. Arab tili dunyoning eng qadimiy va boy tillaridan biri bo'lib, bugungi kunda turli mamlakatlarda 400 milliondan ortiq kishi tomonidan so'zlashuv tili sifatida qo'llaniladi. Bu til ikki asosiy shaklga ega: rasmiy adabiy shakl – fusha va og'zaki nutqdagi lahjalar (ammiylar).

Fusha – Qur'oni karim tili bo'lib, adabiyot, matbuot, ta'lim va rasmiy hujjatlarda qo'llaniladigan normativ shakldir. Biroq, arab dunyosining har bir hududida ushbu rasmiy tilga nisbatan fonetik, leksik va grammatik jihatdan

sezilarli farqlarga ega bo'lgan og'zaki shevalar – lahjalar shakllangan.

Lahjalar arab tilining tabiiy rivojlanish jarayonida vujudga kelgan bo'lib, ular ijtimoiy, madaniy va tarixiy omillar ta'sirida shakllanadi. Lahjalarning mavjudligi ko'pchilik arab tilini o'rganuvchilar uchun murakkablik tug'diradi, ayni paytda tilshunoslikda bu hodisa muhim tadqiqot obyekti sanaladi. Lahjalar orqali xalqning kundalik hayoti, milliy mentaliteti, tarixiy-madaniy merosi aks etadi. Ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish nafaqat til taraqqiyoti bosqichlarini aniqlash, balki zamonaviy arab jamiyatlari o'rtasidagi kommunikativ aloqalarni tahlil qilish imkonini ham beradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, arab tilining adabiy va sheva shakllari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hozirgi zamon global kommunikatsiyasi, tarjima, ta'lim va ommaviy axborot vositalari faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqotning ilmiy yangiligi esa lahjalarning strukturaviy xususiyatlari hamda ularning adabiy til bilan o'zaro ta'siri, shuningdek, ularni tilda tutgan o'rnini zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida chuqur tahlil qilish bilan belgilanadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – arab tilining eng keng tarqalgan va muloqotda faol qo'llaniladigan asosiy lahjalari, jumladan, misriy (Misr hududi), shomiy (Levant hududi), mag'ribiy (Shimoliy Afrika) va xalijiy (Arabiston yarimoroli) lahjalarining kelib chiqishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini tizimli ravishda o'rganishdan iborat. Tadqiqotda bu lahjalarning adabiy arab tilidan qanchalik uzoqlashgani yoki unga qanchalik yaqin qolgan jihatlari ham tahlil qilinadi.

Tadqiqot quyidagi asosiy savol doirasida olib boriladi: arab tilidagi asosiy mintaqaviy lahjalarning shakllanishi va o'ziga xosliklariga qanday omillar – tarixiy, ijtimoiy, geografik va madaniy ta'sir ko'rsatgan?

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Ushbu maqolada arab tilining mintaqaviy lahjalari – xususan, Misr, Levant, Xalij va Mag'rib lahjalari fonetikasi, leksikasi va morfologik xususiyatlari o'rganildi. Tahlil jarayonida sifat jihatidan taqqoslov va deskriptiv metodlardan foydalanildi. Maqola uchun asosiy material sifatida turli

mintaqalarda qo'llaniladigan og'zaki va yozma manbalar, ijtimoiy tarmoqlardagi matnlar hamda kundalik muloqot namunalari tanlab olindi.

Maqolani yozishda arab lahjalari bo'yicha zamonaviy maqolalar va klassik o'quv qo'llanmalardan foydalanildi. Ushbu manbalar orqali dialektlarning lingvistik xususiyatlari bilan birga, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi o'rnini ham tahlil qilindi. Tadqiqotda muqoyasaviy tilshunoslik va sosiolingvistika nazariyalariga tayanildi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari arab tilining to'rtta asosiy mintaqaviy lahjasi – Misr, Livan, Xalij va Mag'rib lahjalari – fonetik, leksik va morfologik jihatdan sezilarli darajada tafovutlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Arab davlatlari nisbatan katta geografik hududda joylashganligi, qolaversa, ularning soni 22 tani tashkil etishi lahjalarning shakllanishiga asosiy turtki bo'ldi. Lahjalar orasidagi farqlar ulardagi harflarning almashinishi, bir harfning boshqa harf bilan almashtirilishi yoki boshqa harfning qo'shilishi kabi til xususiyatlariga asoslanadi. Har bir lahja o'z hududining tarixiy, madaniy va sotsiolingvistik omillari ta'sirida shakllangan bo'lib, ularning shakllanishida kolonializm, islomiy huquq maktablari, zamonaviy siyosiy va iqtisodiy aloqalar muhim rol o'ynagan.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda arablarning Misr shevasida so'zlashuvchilar soni jihatidan birinchi o'rinda turadi. Keyingi o'rinlarda Mag'rib, Xalij, Levant dialektlari turadi. Birgina Misr lahjasidan taxminan 100 mln. nafar insonlar foydalanishadi. Har bir lahjaning paydo bo'lish tarixi va omillari mavjud. Ba'zi manbalarda esa arab tilida 9 ta asosiy lahja mavjud deb qaraladi. Xususan, Doktor Muhammad Riyod o'zining “Al-Muqtabas fi lahjat al-arab” kitobida arab tili eng qadimgi davrlardan boshlab ko'plab alohida shevalarga bo'linganligini, har bir qabila va har bir birlashgan guruh o'z shevasiga ega ekanligini ta'kidlaydi. Bu shevalarga savdo, haj paytidagi qabila yig'inlari, bozorlar va ichki urushlari tufayli o'zaro aloqa qilish imkoniyati berilgan. Ko'zga ko'ringan tilshunos olimlar shevalarga batafsil to'xtalib, ularning kelib chiqish sabablari va hodisalarini ko'rsatib o'tganlar. Misrlik yozuvchi Mustafo Sodiq ar-Rofiiy o'zining “Arab adabiyoti tarixi” asarida bu borada katta sa'y-harakatlar qilib, arab dialektikasiga o'z hissasini qo'shgan.

Misr lahjasi – dunyodagi eng keng tarqalgan arab dialektlaridan biri bo‘lib, taxminan 100 milliondan ortiq (yangi statistikaga ko‘ra) kishi tomonidan ishlatiladi. Uning ommabopligi, ayniqsa, Misrning kino, musiqa va media sanoatidagi yetakchi mavqei bilan bog‘liq. Shuningdek, arab bo‘lmagan o‘rganuvchilar ham uni boshqa lahjalarga nisbatan oson va tushunarli deb topib, afzal ko‘rishadi. Misr shevasi boshqa shevalar kabi tarixiy o‘zgarishlardan himoyalangan. Uning o‘zgarishi va shakllanishiga urush va ko‘chishlar, xususan, mahalliy til va bosqinchi til o‘rtasidagi ziddiyatlar sabab bo‘lgan. Tarixan bu lahjaga fransuz, italyan, turk, yunon va ingliz tillari ta’sir ko‘rsatgan. Misrda arab tili VII asrda islom dini bilan kirib kelgan.

Misr shevasida ayrim fonetik farqlar mavjud. Jumladan, uch sonini (ثلاثة) (“thalatha” demay, “talata” holida talaffuz qilinadi. Ya’ni chuchuk s tovushi t tovushi bilan almashadi. “Jim” tovushi esa ko‘pincha “g” deb ishlatiladi. Tuya (جمال) so‘zini “jamal” emas, balki “gamal” holida aytishadi. Ba’zida “Qof” harfini hamzaga aylantirib, talaffuz qilishadi. Masalan, qalb (قلب) so‘zini “qalb” emas, “alb” holida ishlatishadi.

Misr lahjasi nafaqat tarixiy va madaniy, balki lingvistik jihatdan ham o‘ziga xos bo‘lib, arab tilshunosligi sohasida muhim mavzulardan biridir. Qohira kabi yirik shaharlarda so‘zlashuvchi Misr arab tilini “J” o‘rniga “G” tovushini qo‘llash orqali darhol tanib olish mumkin. Demak, “Jamol”, “Ja’far” va “Jamila” o‘rniga “Gamal”, “G’afar” yoki “Gamila” ismlarini qo‘yuvchilar misrliklar bo‘lish ehtimoli ko‘proq.

Levant dialekti – Shom (Levant)dagi so‘zlashuv tili Levant lahjasidir. Bu atama Arab O‘rta Yer dengizining sharqiy qirg‘og‘idan Mesopotamiya chegaralarigacha cho‘zilgan qismini anglatadi. Shom shuningdek, tarixiy yoki kattaroq Suriya sifatida ham tanilgan bu hudud Suriya, Falastin, Iordaniya va Livanni o‘z ichiga oladi. Levant lahjasida so‘zlashuvchilar soni hozirda ushbu to‘rtta mamlakat bo‘ylab tarqalgan taxminan 50 million kishini tashkil qiladi.

Levant lahjasi ommaviy axborot vositalari va televideniya kanallarida eng ko‘p gapiriladigan ikkinchi dialektdir. U Suriya teleseriallari va Suriya lahjasida dublyaj qilingan turk seriallarining

keng miqyosda ishlab chiqarilishi natijasida mashhur bo‘ldi va bu vaqt o‘tishi bilan uni arablar uchun tushunarli qildi.

Levant shevasi boshqa arab shevalariga nisbatan o‘ziga xos fonetik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bunga o‘tmishda o‘sha hududlarda keng tarqalgan oromiy va suriya tillari katta ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, ba’zi hisob-kitoblar shuni ko‘rsatadiki, Livan lahjasining grammatik tuzilishining taxminan 50% suriy tiliga o‘xshashligicha qolmoqda. Bu o‘sha paytda Livanda keng tarqalgan oromiy tilidan olingan dialektlardan biridir.

Arab adabiy tiliga aynan Levant shevasi eng yaqinidir. Arab mamlakatlarida: Levant, Iordaniya, Suriya va Falastinda gapiriladi. Rus tilidagi adabiyotda Levantning arab lahjalari Suriya-Falastin yoki oddiygina Suriya dialekti, ingliz va arab tilidagi versiyalarida esa “Levant arab” deb ataladi.¹

Ko‘rfaz lahjasi (Xalij), asosan, Quvayt, BAA, Qatar, Bahrayn, Saudiya Arabistoni, Iroq, Ummon va Eronning ayrim hududlarida tarqalgan dialekt bo‘lib, 57 millionga yaqin inson tomonidan qo‘llaniladi. Lahja qadimiy arab qabilalarining tili va Ko‘rfaz mintaqasining tarixiy-madaniy ta’siri asosida shakllangan. Unda fonetik o‘zgarishlar (masalan, qof harfining jim, kaf yoki g’ayn bilan almashtirilishi, hamzaning soddalashtirilishi) va morfologik xususiyatlar mavjud bo‘lib, mintaqaviy farqlarga qaramay o‘zaro tushunarli saqlanadi. “Qof” harfini turli xil tovushlarga o‘zgartirish va xuddi Misr shevasidagidek so‘z boshida kelgan “qof”ni hamzaga aylantirish hodisalari bu lahjada ham mavjud.

Mag‘rib lahjasi arab tilining g‘arbiy dialektlar guruhiga kirib, Marokash, Jazoir, Tunis, Liviya va Mavritaniya kabi davlatlarda keng qo‘llaniladi va 70 mln. Dan ortiq arablar ushbu shevada gaplashishadi. Bu lahja berber, fransuz, ispan va italyan tillari ta’sirida shakllanib, fonetikasi, grammatikasi va lug‘aviy tarkibi bilan adabiy arab tilidan keskin farqlanadi. Masalan, qof tovushi ko‘pincha /g/ yoki /q/ tarzida talaffuz qilinadi, zamon ifodasida “g’adi” kabi yordamchi so‘zlar ishlatiladi, ko‘plik shakllari, raqamlar va fe’l tizimida sezilarli o‘zgarishlar mavjud bo‘lib, ayrim hollarda bu lahja arab tilidan alohida til darajasida

¹ Wikipedia.uz sayti

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

baholanadi. Ko'pchilik tilshunoslar va arab tilini o'rganuvchilar uchun eng murakkab va qiyin lahja – bu Marokash (Mag'rib) lahjasidir.

Leksik tahlil davomida aniqlanishicha, kundalik so'zlar ham lahjalar o'rtasida katta tafovutlarga ega. Misol uchun, hozir so'zi Livanda hala, Misrda dilwa'ti, Xalijda alh̄in, Mag'ribda esa daba shaklida ishlatiladi. Bu esa lahjalarning semantik darajadagi farqlarini va o'zaro tushunishga bo'lgan ta'sirini ko'rsatadi.

Morfologik jihatdan, ba'zi lahjalarda fe'l zamonlari yoki zamon affikslari fusha tilidan farqli tarzda shakllanadi. Masalan, Xalij va Mag'rib lahjalarida zamon ko'rsatkichlari ancha soddalashtirilgan va og'zaki shaklga moslashtirilgan. Ayniqsa, Mag'rib lahjasida fusha grammatikasidan keskin chetlashish holatlari kuzatildi.

Arab davlatlarida turli xil dialektlar mavjud bo'lsa-da, arablar uchun umumiy til shakli, ya'ni arab adabiy tili (fusha) tilning xilma-xil bo'lishi, ajralib ketishining oldini oladi. Arab tili o'rganuvchilari ham aynan fushani o'rganishni tanlashadi. Arab adabiy tili (fusha) – arab tilining standart shakli bo'lib, u adabiyot, ommaviy axborot vositalari, ta'lim va rasmiy muloqotda qo'llanadi. Bu til islom dini bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Qur'on tili sifatida alohida hurmatga sazovor. Yuqorida keltirilganidek, arab adabiy tili, arab tilining turli lahjalaridan farqli o'laroq, barcha arab dunyosida tushuniladigan yagona standart til hisoblanadi. Qolaversa, fusha qadimgi arab she'riyati va nasriga asoslangan bo'lib, islomgacha bo'lgan davrlarga borib taqaladi. Arab adabiy tili islomning muqaddas kitobi Qur'oni Karimning tili sifatida katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bugungi kunda arab adabiy tili rasmiy hujjatlarda, matbuotda, radio va televideniya, ta'lim muassasalarida, shuningdek, adabiyotda va san'atda qo'llaniladi. Tilning ushbu ko'rinishi juda katta so'z boyligiga ega va ko'plab ilmiy va adabiy asarlarning manbai bo'lib xizmat qiladi.

Arab tili mintaqaviy jihatdan boy va xilma-xil bo'lib, undagi lahjalarning fonetik, leksik va grammatik jihatdan farqlanishi til o'rganish va tarjima jarayonida muhim omil sifatida qaraladi. Til o'rganuvchilar ko'pincha adabiy tili bilan bir qatorda turli lahjalarning qo'llanilishi sababli tushunishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Xususan, bir so'zning ma'nosi bir lahjada neytral

bo'lsa, boshqasida salbiy yoki butunlay boshqa ma'noni anglatishi mumkin. Bu esa tarjimada semantik noaniqlik, anglashilmovchilik va hatto noto'g'ri mazmun uzatishga olib keladi. Shuningdek, lahjalarning ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va kino san'atida keng qo'llanilishi ularni bilishni yanada dolzarb qiladi. Shu bois arab tilini o'rgatuvchilar, tarjimonlar va tilshunoslar lahjaviy tafovutlarni chuqur o'rganib, amaliy faoliyatda ularni hisobga olishlari zarur.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, arab lahjalari orasidagi bu tafovutlar oddiy fonetik yoki leksik farqdan tashqari, har bir jamiyatning tarixiy tajribasi va madaniy identiteti bilan bevosita bog'liq. Shu bilan birga, bizning kuzatishlarimiz lahjalardagi so'nggi o'zgarishlar, ya'ni globalizatsiya va ommaviy kommunikatsiya vositalari ta'sirida yuz berayotgan yaqinlashuv va zamonaviy atamalarning umumlashuvi jarayonini ham ko'rsatdi.

Ushbu natijalar arab tilini xorijiy til sifatida o'rgatishda, tarjima jarayonlarida va sotsiolingvistik tadqiqotlarda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, o'zbek arabshunoslari uchun har bir mintaqaviy lahjaning xususiyatlarini chuqur o'rganish, madaniyatlararo muloqotni samarali tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Natijalar. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy ilmiy natijalarga erishildi:

Misr, Livan, Xalij va Mag'rib lahjalari o'rtasida fonetik jihatdan sezilarli tafovutlar mavjudligi aniqlandi. Ayniqsa, ba'zi undosh tovushlarning talaffuzi har bir mintaqada o'ziga xos tarzda shakllangani kuzatildi.

Har bir lahjaning o'ziga xos so'z boyligi mavjud bo'lib, ba'zi umumiy tushunchalarni ifodalashda har xil leksik birliklardan foydalanilishi aniqlandi. Bu holat turli mintaqalarda aloqa qilishda ba'zida tushunmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi.

Ba'zi lahjalarda fe'l zamonlari va affikslarda fusha tilidan chetlanish holatlari mavjud. Xususan, Mag'rib va Xalij lahjalarida zamon va shaxs ko'rsatkichlari soddalashtirilgan va og'zaki nutqqa moslashgan.

Lahjalarning shakllanishida tarixiy omillar (masalan, mustamlakachilik davri), geografik holat, diniy ta'sirlar va zamonaviy

kommunikatsiya vositalarining roli katta bo'lgani aniqlandi.

Fusha tili va mintaqaviy lahjalarning birgalikda mavjudligi arab tilida kuchli diglossiya holatini saqlab qolayotganini ko'rsatadi. Har bir lahja kundalik hayotda faol qo'llanilsa-da, rasmiy, yozma va ta'limiy sohalarida fusha tilining ustuvorligi saqlanmoqda.

Lahjalardagi farqlar til o'rganish jarayonida muayyan qiyinchiliklar tug'dirishi, tarjimada esa noaniqlik va semantik noto'g'riliklarga sabab bo'lishi mumkinligi aniqlashtirildi. Bu esa til o'rgatuvchi va tarjimonlar uchun lahjaviy tafovutlarni hisobga olish zarurligini taqozo etadi.

Xulosa. Ushbu maqolada arab tilining to'rtta asosiy mintaqaviy lahjasi – Misr, Livan, Xalij va Mag'rib lahjalari fonetik, leksik va morfologik jihatdan taqqoslab o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bu lahjalar o'ziga xos fonetik va grammatik tizimlarga ega bo'lib, ularning shakllanishida ko'p asrlik tarixiy, madaniy va sotsiolingvistik omillar muhim rol o'ynagan.

Arab dunyosidagi kuchli diglossik muhit natijasida fusha tili bilan bir qatorda mintaqaviy lahjalar ham faol yashab kelmoqda. Har bir lahja o'z mintaqasida asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qilmoqda va shu bilan birga, fusha tilining adabiy, rasmiy va ilmiy sohalaridagi nufuzi saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotda aniqlangan fonetik va leksik tafovutlar arab tili o'rganilayotgan muhit, o'rganuvchining maqsadi va kommunikativ ehtiyojlariga qarab mos

yondashuvni talab etishini ko'rsatadi. Ayniqsa, arab tilini chet tili sifatida o'rgatuvchi o'quv dasturlarida lahjalarning asosiy xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Shuningdek, lahjalarning tarjima amaliyotidagi o'zni ham beqiyosdir. Ko'plab matnlar va og'zaki nutqlarda fusha emas, aynan lahjaviy ko'rinishlar ishlatiladi. Bu esa tarjimonlar uchun qo'shimcha til kompetensiyalarini shakllantirish zaruratini tug'diradi.

Umuman olganda, arab lahjalari arab tili tizimining ajralmas va jonli qismidir. Ularni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, tarix va sotsiologiya kabi fanlar uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdujabborov A. Arab tili. –T.:Toshkent islom universiteti, 2007. – 307 b.
2. Astanova G.A. Arab tilidan boshlang'ich kurs. O'quv qo'llanma. – B.:“Durdona” nashriyoti, 2023. 100 b.
3. Mamatxunova D.K., Mirziyotov Sh.M. Arab filologiyasiga kirish. O'quv qo'llanma. – T.:Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010.
4. Sibavayh. Al-Kitab. Tahrir: Hamid al-Din, 2009.
5. <https://makkahnewspaper.com/>
6. <https://www.qpedia.org/indexh>
7. <https://earabic.io>
8. <https://tarjama.com>

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH METODLARI

*Saparova Zaynab Ulug‘bek qizi, Urganch innovatsion universiteti
Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 23/08-guruh talabasi*

METHODS OF FORMING THE COMMUNICATIVE SKILLS OF FUTURE TEACHERS

*Saparova Zaynab Ulugbek kizi, student of the Urgench Innovation
University, Primary Education Department, group 23/08*

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

*Сапарова Зайнаб Улугбек кызы, студентка Ургенчского
инновационного университета, факультет начального
образования, группа 23/08*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ qobiliyatini shakllantirishning nazariy asoslari va amaliy metodlari tahlil qilingan. Pedagog shaxsida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari, interaktiv usullar, psixologik tayyorgarlik hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, o‘qituvchining muloqot madaniyati, empatiya va ijtimoiy faoliyatdagi rolini kuchaytirish yo‘llari ham ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari bo‘lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash jarayonida kommunikativ qobiliyatni rivojlantirish muhimligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak pedagog, kommunikativ qobiliyat, muloqot madaniyati, interaktiv metod, pedagogik kompetensiya, axborot texnologiyasi.

Annotation: This article analyzes the theoretical foundations and practical methods of developing communicative abilities in future teachers. It highlights modern approaches to enhancing teachers' communicative competence, the use of interactive teaching methods, psychological training, and the effective application of information and communication technologies. The paper also discusses ways to strengthen teachers' communication culture, empathy, and social engagement. The findings confirm the importance of developing communicative abilities during the professional training of future educators.

Key words: future teacher, communicative ability, communication culture, interactive method, pedagogical competence, information technology.

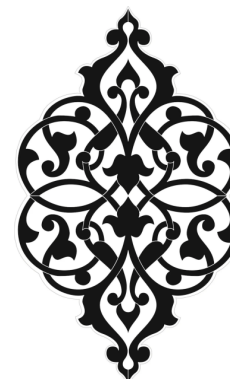
Аннотация: В данной статье рассмотрены теоретические основы и практические методы формирования коммуникативных способностей будущих педагогов. Освещаются современные подходы к развитию коммуникативной компетентности личности педагога, использование интерактивных методов, психологическая подготовка и эффективное применение информационно-коммуникационных технологий. Также проанализированы пути повышения

<https://orcid.org/0009-0002-2521-9466>

e-mail:

yaxshimuratovaziz@gmail.com

культуры общения, эмпатии и социальной активности учителя. Результаты исследования подтверждают важность развития коммуникативных способностей в процессе профессиональной подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: будущий педагог, коммуникативные способности, культура общения, интерактивные методы, педагогическая компетентность, информационные технологии.

KIRISH. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog shaxsining kasbiy tayyorgarligi bilan bir qatorda uning muloqot qobiliyati ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki pedagog va o'quvchi o'rtasidagi sog'lom aloqa, o'zaro tushunish va hamkorlik — ta'lim jarayonining muvaffaqiyat kalitidir. Shu bois, bo'lajak pedagoglarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, ularni ta'lim muassasalarida samarali muloqotga tayyorlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kommunikativ qobiliyat — bu o'qituvchining o'z fikrini aniq, lo'nda va ta'sirchan ifoda eta olish, o'quvchini tinglash, uni ruhlantirish va o'zaro hurmat asosida muloqot olib borish layoqatidir. O'qituvchi bu qobiliyatni egallagan taqdirdagina, o'quvchilarda o'rganishga bo'lgan ishonch va motivatsiyani shakllantira oladi.

Ushbu maqolaning maqsadi — bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlarni o'rganish, ularni amaliyotda qo'llashning samaradorligini tahlil qilishdir.

1. Kommunikativ qobiliyatning mazmuni va mohiyati. Kommunikativ qobiliyat — shaxsning nutqiy, ijtimoiy-psixologik va axborot almashish imkoniyatlarini o'z ichiga olgan murakkab psixologik hodisadir. Bu qobiliyat pedagog uchun faqat dars jarayonida emas, balki sinfdan tashqari faoliyatda ham muhimdir. Chunki o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilar bilan ijtimoiy muloqot o'rnatadigan tarbiyachi sifatida ham faoliyat yuritadi.

E.G.Islomgaliyev kommunikativ qobiliyatni uch tarkibiy qismga ajratadi:

-Kasbiy bilimlilik — pedagogning o'z fanini chuqur bilishi;

-Muloqotchilik — o'quvchi bilan ochiq, samimiy munosabat o'rnatish qobiliyati;

-O'zini takomillashtirish — pedagogning doimiy o'sishga intilishi, yangi yondashuvlarni o'zlashtirishi.

Bu uch omil o'qituvchi shaxsining kasbiy muvaffaqiyati uchun zamin yaratadi.

2. Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning metodik asoslari. Bo'lajak pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda quyidagi yondashuvlar samarali hisoblanadi:

Interfaol metodlar: "Aqliy hujum", "Rol o'ynash", "Debat" kabi mashg'ulotlar talabalarni mustaqil fikrlashga, o'z fikrini ochiq ifodalashga o'rgatadi.

Trening va seminarlar: Bu tadbirlar muloqot jarayonida o'zaro ishonchni mustahkamlaydi, empatiya va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT): Onlayn platformalarda o'qituvchi va talaba o'rtasida fikr almashish, interaktiv testlar, videodarslar kommunikativ jarayonni yanada jonlantiradi.

Refleksiv metodlar: Talabalarining o'z muloqot jarayonini tahlil qilish, o'z kamchiliklarini anglash va ularni bartaraf etish imkonini beradi.

Shuningdek, ta'lim jarayonida ijodiy topshiriqlar — esse yozish, nutq madaniyati mashg'ulotlari, jamoaviy loyihalar ham muhim o'rin tutadi.

3. Kommunikativ qobiliyatni rivojlantirishda psixologik yondashuvlarning ahamiyati. Psixologik yondashuv bo'lajak pedagoglarda empatiya, sabr-toqat, stressga bardoshlilik va ijobiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan. O'qituvchi o'quvchi psixologiyasini chuqur anglab, har bir vaziyatda to'g'ri muloqot uslubini tanlashi zarur.

Masalan, o'quvchining hissiy holatini hisobga olgan holda, o'qituvchi yumshoq, lekin talabchan ohangda fikr bildirishni o'rganadi. Bu esa pedagogik takt va madaniyatning asosiy belgilaridan biridir.

Pedagog shaxsining psixologik tayyorgarligi quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

-o'z hissiyotlarini boshqara olish;

-konflikt vaziyatlarda to'g'ri chiqish yo'lini topish;

-har bir o'quvchiga individual yondashuvni qo'llash.

Shu sababli, kommunikativ qobiliyatni shakllantirishda psixologik treninglar, rolli mashg'ulotlar va amaliy muloqot tahlillari katta ahamiyat kasb etadi.

4. Amaliy faoliyatda kommunikativ kompetensiyaning roli. Pedagogik amaliyot davrida talabalar o'z kommunikativ bilim va ko'nikmalarini sinovdan o'tkazadilar. Dars jarayonida o'quvchilarning e'tiborini jalb etish, ularning fikrini tinglash, muhokama yuritish, bahslashish madaniyatini shakllantirish — bularning barchasi o'qituvchining kommunikativ saviyasini belgilaydi.

Bo'lajak pedagoglar uchun quyidagi amaliy tavsiyalar muhim:

-Har bir darsni muloqot asosida tashkil etish;

-Talabalar bilan ochiq suhbatlar o'tkazish;

-O'z nutqini tahlil qilib, nutq madaniyatini oshirib borish;

-Jamoaviy ishlarda faol ishtirok etish.

Bu yondashuvlar o'qituvchining nafaqat dars o'tish, balki ijtimoiy muhitda ham samarali muloqot qila oladigan shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Xulosa qilib aytganda, kommunikativ qobiliyat — bu o'qituvchining kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim sifatdir. Uni shakllantirish uchun interfaol metodlar, treninglar, AKT vositalari va psixologik yondashuvlardan kompleks tarzda

foydalanish lozim.

Bo'lajak pedagoglarda bu qobiliyatni rivojlantirish ularning dars jarayonida o'zini erkin tutishiga, o'quvchilar bilan ijobiy aloqa o'rnatishiga hamda o'zini professional shaxs sifatida namoyon etishiga imkon yaratadi.

Takliflar: Pedagogika yo'nalishidagi OTMlarda "Pedagogik kommunikatsiya" fanini amaliy mashg'ulotlar asosida o'qitish; Talabalarning nutq madaniyatini rivojlantirish uchun maxsus trening dasturlarini joriy etish; Raqamli texnologiyalar asosida onlayn muloqot madaniyatini o'rgatuvchi kurslarni tashkil etish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 5712-son Farmoni.
2. B.X.Xodjayev. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Sano-standart, Toshkent, 2017. – B. 322–333.
3. N.S.Xujayarova. Umumiy Pedagogika // Pedagogik mahorat. Qarshi: Fan va ta'lim, 2023. – B. 38–50.
4. S.X.Toshpulatova. Pedagogik muloqot madaniyati va kasbiy kompetensiya. Toshkent: TDPU, 2022.
5. A.Abdullayeva. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va kommunikativ yondashuv. T.: Ilm ziyo, 2020.

SURXON VOHASIDA IJTIMOY SOHADAGI

O'ZGARISHLAR

Qudratov Namoz Tojimurovich*Termiz davlat pedagogika instituti Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti "Tarix" kafedrası o'qituvchisi*

ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ

СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

Кудратов Намоз Тоджимурович*Преподаватель кафедры истории факультета педагогики и социальных наук Термезского государственного педагогического института*CHANGES IN THE SOCIAL SPHERE OF THE
SURKHAN OASIS**Kudratov Namoz Tojimurovich***Teacher of the Department of History, Faculty of Pedagogy and Social Sciences, Termez State Pedagogical Institute*

E-mail:

namozkudratov@gmail.com

Orcid: 0009-0008-8549-6813

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqilikka erishganimizdan so'ng Surxon vohasi hududida amalga oshirilgan ijtimoiy sohadagi hamda ta'lim tizimidagi islohotlar, ijtimoiy soha bo'yicha qanday ishlar olib borilganligi, ta'lim tizimini rivojlantirish va aholini sifatli ta'lim jarayoni bilan ta'minlash borasida qanday tadbirlar tashkil etilganligi kabi masalalarga to'xtalib o'tamiz.

Kalit so'zlar: xalq ta'lim tizimi, farmonlar, qarorlar, "Temir daftar", litsey, maktabgacha ta'lim tashkiloti, mahalla faoliyati.

Аннотация: В данной статье мы затронем такие вопросы, как реформы в социальной сфере и системе образования, реализованные в Сурханском оазисе после обретения независимости, какая работа была проведена в социальной сфере, а также какие меры были приняты для развития системы образования и обеспечения населения качественным образовательным процессом.

Ключевые слова: система народного образования, указы, постановления, «Железная тетрадь», лицей, дошкольная образовательная организация, дворовая деятельность.

Abstract: In this article, we will cover issues such as the reforms implemented in the social sphere and education system in the Surkhan oasis after independence, what work was done in the social sphere, what measures were taken to develop the education system, and what measures were taken to provide the population with a quality educational process.

Key words: public education system, decrees, resolutions, "Iron Notebook", lyceum, preschool educational organization, neighborhood activities.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Mustaqillikka erishishimiz natijasida hukumatimiz tomonidan har bir sohada keng ko'lamli islohot jarayonlari amalga oshirilib kelinmoqda. Bu kabi islohotlar aholining ijtimoiy faolligini ta'minlashga qaratilgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu bilan bir qatorda ta'lim tizimini yaxshilash jarayonlari ham davlat rivojidagi muhim bo'g'in hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi hamda Sog'liqni saqlash vazirliklari qo'shma qarori asosida ishlab chiqilgan va Adliya vazirligi

tomonidan 2015-yil 30-iyunda Davlat ro'yxatidan o'tkazilgan "Jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan hamda uzoq vaqt davolanishga muhtoj bolalarning uyda yakka tartibda ta'lim olishlarini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizom imkoniyati cheklangan o'quvchilarning davlat ta'lim standartlari asosida o'qitish me'yorlarini belgiladi. Termiz shahar Xalq ta'limi bo'limi tasarrufidagi maktablarda 76 nafar uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan o'quvchilar bo'lib, ularning dars jarayonlari har doim maktab

psixologlari tomonidan nazorat qilib boriladi. Bu o'quvchilarga ta'lim olishlari uchun Xalq ta'limi bo'limi tomonidan barcha shart-sharoitlar yaratilgan [3].

O'zbekiston Respublikasi hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, aholining yashash sharoitlarini tubdan yaxshilash, turmush darajasida o'zgarishlarga erishish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-avgustdagi PQ-3182-son qarori bilan hududlarni sektorlarga bo'lib ishni tashkil etish tizimi joriy etildi. Bu tizim xalq bilan manzilli muloqotning yo'lga qo'yilishiga imkon yaratdi [1].

Mamlakat taraqqiyotining turli davrlarida yuzaga kelgan muammolar yechimi ishlab chiqilib, aniq shart-sharoitlar taqozosiga binoan amalga oshirildi. Pandemiya sharoitida ijtimoiy jihatdan himoyalanişga muhtoj oilalarning jami oilalardagi ulushi 8,0 foizdan 21,0 foizgacha ortdi [2]. Natijada mamlakatimizda aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish va kambag'allik darajasini kamaytirish borasida innovatsion tadbirlarni ishlab chiqish zarurati vujudga keldi. Termiz shahri miqyosida, butun mamlakatda bo'lgani kabi, kambag'allikni qisqartirish va ishsiz aholini tadbirkorlikka jalb etish, "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" va "Temir daftari" ijtimoiy himoya mexanizmlari ishlab chiqildi.

Kambag'allikni qisqartirish va ishsiz aholini tadbirkorlikka jalb etish maqsadida, shahar sharoiti bo'lishiga qaramasdan, 2020-yilda 24-nafar fuqarolar bo'sh turgan tomorqadan foydalanib, o'zini o'zi band qilishlari uchun issiqxonalar qurib berildi. Buning uchun 160,8 million so'm pul mablag'lari ajratildi, 42 nafar fuqarolar tomorqalaridan foydalanish uchun sug'orish vositalariga 93,6 million so'm pul mablag'lari ajratilib, sug'orish vositalari yetkazib berildi. 2021-yilda 637 nafar ishsizlarga ishsizlik nafaqasi to'lab berildi. Shu jumladan, "Ayollar daftari" ga kiritilgan 89 nafar, "Yoshlar daftari" ga kiritilgan 76 nafar fuqarolarga hamda "Temir daftar"ga kiritilgan oilalarning 43 nafar a'zolariga ishsizlik nafaqasi tayinlanib ijtimoiy himoyaga olindi.

Mahalla faoliyati nafaqat son jihatdan, balki sifat jihatdan tubdan o'zgardi. Aholining bandligini ta'minlash, kambag'allikdan chiqarish va daromad manbaiga ega bo'lishini ta'minlash ustuvor vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi [4]. Bu borada

"mahallabay" ishlash tizimini yangi bosqichga olib chiqish, mahallaning o'zida turib, barcha masalalarni hal qilish choralari ko'rish uchun Respublikada ilk marotaba "hokim yordamchisi" lavozimi joriy etildi [4].

Istiqlol yillarining dastlabki yillaridan ma'rifiy ishlarga katta e'tibor berildi. Jumladan, "Bilim" jamiyati shahar ziyolilarining ma'rifiy uyushmasiga aylantirildi. Uyushma ikki yillik arab tili, olti oylik eski o'zbek yozuvi, o'zbek tilida ish yuritish, chet tillarni o'rganish kurslarini tashkil etdi. Termiz shahrining ilmiy markaz sifatida yuksalishini ta'minlash maqsadida 1992-yil may oyida Arxeologiya institutining Surxondaryo bo'limi tashkil etildi. Surxondaryo viloyat hokimi H.Berdiyevning 1992-yil 20-iyuldagi №144-F farmoyishiga binoan Arxeologiya institutining Surxondaryo bo'limiga Termizda faoliyat ko'rsatayotgan V.I.Lenin muzeyi binosi bepul olib berildi [5].

Mamlakat mustaqillikka erishgach, ta'lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish maqsadida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlar qabul qilindi. 1998-yil 24-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarni tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida"gi 77-son Qarori qabul qilindi. Akademik litseyi bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan diplom beriladigan va u ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallagan ixtisoslik bo'yicha ishlash imkoniyati berildi.

Termiz shahrida qurilish litseyi o'rnida tashkil etilgan Oziq-ovqat sanoati kasb-hunar kolleji qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari uchun mutaxassis tayyorlashga ixtisoslashtirildi. 1998-yil 19-mayda Termiz davlat universiteti qoshida 1-akademik litsey ochildi. Keyinchalik, hozirgi TerDU akademik litseyi 2008-yilda yangi bino qurilishi asosida Termiz davlat universiteti qoshidagi 2-son akademik litsey nomi bilan tashkil etildi. Termiz davlat universiteti 2-son akademik litseyi Nizomi 2018-yil 19-yanvarda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 49-sonli raqam bilan tasdiqlanib TerDU akademik litseyi nomiga o'zgartirilgan. Akademik litseylar faoliyati tubdan o'zgardi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 26-sentyabrdagi PQ-3290-sonli "Oliy ta'lim muassasalariga kirish uchun

nomzodlarni maqsadli tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida qarori"ga asosan quyidagi o'zgarishlar vujudga keldi hamda akademik litsey o'qituvchi va o'quvchilariga bir qancha imkoniyatlar yaratilishi bilan birga bir qator vazifalar ham qo'yildi Masalan, yuqoridagi ushbu qarorga asosan 2017-2018-o'quv yilidan boshlab akademik litseylarda o'qish muddati ikki yil etib belgilandi va ularga o'quv-metodik jihatdan rahbarlik qilish O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan amalga oshiriladi [6].

Maktabgacha ta'limi tizimida Termiz shahrida 2017-yilda faqat 27 davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyat ko'rsatar edi. Termiz shahrida 1992-yilda 42 ta maktabgacha muassasa faoliyat ko'rsatib, ularga 7255 bolalar jalb etilgan edi. 2002-yilga kelib ularning soni 34 taga, tarbiyalanuvchilar soni 3680 nafarga tushib qoldi [7]. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida iqtisodiy muammolar natijasida korxonalar tasarrufidagi bolalar muassasalari davlat byudjeti hisobiga olindi.

2021-yilda moddiy-texnika bazasi jahon standartlariga mos bo'lgan 40 mlrd. so'mlik yangidan "Prezident maktabi" qurilib, foydalanishga topshirildi. Shaharda tashkil etilgan 2 ta xususiy maktablar ingliz tilini o'rgatishga ixtisoslashtirildi. Yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish maqsadida shaharda tizimli ishlarni amalga oshirish bo'yicha aniq vazifalar belgilanib, ta'lim muassasalarini zarur jihozlari va kitoblar bilan ta'minlash uchun 434 million so'm mablag' ajratildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Oliy ta'lim tizimida tahsil olish uchun teng imkoniyat yaratildi. O'zbekistonning janubiy viloyatida maktab va o'rta maxsus ta'lim maskanlari bitiruvchilarini oliy ta'lim bilan qamrab olish 2017-yilgacha 9-10 foiz darajani tashkil etdi. Sohada tub burilishni amalga oshirish uchun oliy o'quv yurtlari nufuzini oshirishga, ularga yuqori malakali kadrlarni jalb etish va raqobatni kuchaytirishga kirishildi. Shaharlar aholisi sog'lig'ini saqlash maqsadida chet eldan zamonaviy tibbiyot uskunalari sotib olinib o'rnatildi. Surxondaryo viloyati shaharlarida mavjud kasalxonalar qayta ta'mirlanib, shifoxonalardagi o'rinlar soni 3495 taga yetkazildi. Termiz shahrida

viloyat teri-tanosil kasalliklari dispanseri yangi binosi foydalanishga topshirildi. Termizda viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazi hududida 15 milliard so'mlik "tibbiyot klasteri" binosini ko'rish, 11 milliard so'mlik Respublika ixtisoslashtirilgan onkologiya va tibbiy radiologiya ilmiy-amaliy tibbiyot markazi Surxondaryo filiali binosini qurish ishlari boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan va Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 5-martdagi 172-sonli qaroriga binoan Termiz tibbiyot kolleji bazasida Toshkent tibbiyot akademiyasining Termiz filiali tashkil etilib, u darhol faoliyatini boshladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.
2. Mirziyoev Sh.M. "Markaziy va Janubiy Osiyo: mintaqaviy bog'liqlik, tahdidlar va imkoniyatlar" mavzusidagi xalqaro konferensiyadagi ma'ruza. Yangi O'zbekiston, 2021 yil, 17 iyul №145.
3. Termiz shahrini "Amir Temur" ordeni bilan mukofotlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-4645-son, 22.08.2014 yil. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2014., 8-son, 226-modda.
4. Ahmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2002.
5. Jaloliddin Mirzo. Termiz tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2001.
6. Jaloliddin Mirzo. Termiz rasadxonasi qayerda joylashgan? Termiz tarixidan lavhalar. – Toshkent: "San'at jurnali nashriyoti", 2008.
7. Jaloliddin Mirzo. Muhammad Hakim Termiziy: hayoti va ijodi. – Toshkent: "San'at jurnali nashriyoti", 2007.
8. Jaloliddin Mirzo. Ibn Batutta Termiz va Termiziylar haqida. "Jamiyat va boshqaruv". 2000 № 4.
9. Jaloliddin Mirzo. Amir Temur va temuriylar davrida Termiz. Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari. 2004. № 3.
10. Jaloliddin Mirzo. M. Azimov. Mir Sayyid Ali-termizlik ulug' musavvir. Termiz tarixidan lavhalar. – Toshkent: "San'at jurnali nashriyoti", 2008.
11. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. // Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. Tom.7. – Toshkent: "O'zbekiston", 1999.

TAMADDUN NURI